

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BURAK ONARAN

PADIŞAHI DEVİRMEK

OSMANLI ISLAHAT ÇAĞINDA
DÜZEN VE MUHALEFET:
KULELİ (1859), MESLEK (1867)

BURAK ONARAN • Padişahı Devirmek

BURAK ONARAN Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde lisans (1997), Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans (2002), École des hautes études en science sociales Tarih Bölümü'nde doktora (2009) eğitimini tamamladı. Osmanlı-Türkiye siyasal ve toplumsal tarihi, tarihyazımı, yemek kültürü temel çalışma alanlarıdır. *MutfakTarih: Yemeğin Politik Serüvenleri* başlıklı kitabı 2015 yılında İletişim Yayınları tarafından basılmıştır. Halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaktadır.

Détronner le Sultan.

Deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)

İletişim Yayınları 2617 • Tarih Dizisi 131

ISBN-13: 978-975-05-2417-2

© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1. BASKI 2018, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BURAK ONARAN

Padişahı Devirmek

Osmanlı Islahat Çağında
Düzen ve Muhalefet:
Kuleli (1859), Meslek (1867)

Détrôner le Sultan
Deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes:
Kuleli (1859) et Meslek (1867)

ÇEVIREN Saadet Özen

KISALTMALAR.....	9
GİRİŞ.....	11
<i>Arşivle karşılaşma ve yüzleşme.../ Bölümler ve temel kaynaklar</i>	

BİRİNCİ BÖLÜM

Hal' Vakaları ve Yönetim Stratejilerinin Dönüşümü

1 II. OSMAN'DAN IV. MUSTAFA'YA, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAL' VE PADİŞAH KATLİ VAKALARI (1622-1808).....	27
Padişah katli devrinin başlangıcı:	
II. Osman'ın öldürülmesi (1618-1622)	28
<i>İlk padişah katli vakasının tarihsel arka planı / II. Osman vakası: Padişah katlinin ağır sorumluluğu</i>	
İki padişah katli arasındaki dönemin bir muhasebesi:	
I. Mustafa ve IV. Murad	40
Padişahı öldürmenin dayanılmaz kolaylığı: İbrahim'in katli (1648)	42
Padişahların katledilmediği üç hal' vakası:	
IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed	47
<i>IV. Mehmed'in hal'i (1687) / II. Mustafa'nın tahttan zorunlu feragati (1703) / III. Ahmed'in feragati (1730): İktidar oyunu yeniden mi kuruluyor?</i>	
Peş peşe iki hal' vakası (1807-1808):	
Yeniçeri isyanından Sened-i İttifak'a	63
<i>III. Selim (1807): Yine ve daima yeniçeriler... / IV. Mustafa (1808): Taşranın işgali altında bir taht</i>	
Sonuç yerine: Hal' vakalarının tarihi hakkında bazı tespitler.....	71

2 YENİÇERİLER ÇAĞI İÇİN SONSÖZ	
VEYA KULELİ VE MESLEK İÇİN GİRİZGÂH:	
YENİ BİR YÖNETİM ANLAYIŞI	77
<i>Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ya da "padişah hal' eden" bir kurumun imhası / Yeni yönetim stratejisi ve siyasi muhalefetin imkânlarının yeniden biçimlenmesi / Padişahın meşruiyetinin yeniden inşası</i>	

İKİNCİ BÖLÜM

Kuleli Muahedesi (1859)

1 TARİHYAZIMINDAN TARİHE KULELİ VAKASI	95
2 KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA: İSYANA HAZIRLIK	103
<i>Şeyh Ahmed'in içi soğuduğunda! / Şeyh ve Paşa İstanbul'da buluşuyor / İlk katılımlar / Muahid ve fedai: Üye olma usulü ve mensupların statüleri / Başlıca muahidler ve toplantılar / Paralı askerler ve kalabalık / Hüseyin Daim Paşa şehirden ayrılıyor ve şüpheler belirmeye başlıyor / Muahedenin açığa çıkması: Arif Bey'in ihaneti mi savunma taktiği mi? / Son toplantı ve... tutuklamalar</i>	
3 MUAHEDENİN PLANLARI	123
Bâb-ı Âli'ye göre Kuleli: Maksatlı bir özet mi?	123
İstintaknâmelerdeki planlar	125
<i>Arz-ı hal sunmak: Barışçıl bir muahede mi? / İç ve dış dengelerin dikkate alınması / Uluorta padişah katli / Nerede, ne zaman? / Peki, padişaha kim saldıracaktı? / İsyân / Abdülaziz'le işbirliği?</i>	
4 SANIKLAR	145
Sanıkların portreleri	148
Nüfuzlu ailelerin mahdumları	149
<i>Babanzade üç birader / Şeyh Ahmed: Süleymaniye'nin nüfuzlu ailelerinden birinin en küçük oğlu / Cafer Dem: Epirli Demo ailesinin mahdumu bir Osmanlı paşası</i>	
Hüseyin Daim Paşa ve Yüzbaşı Hasan Bey:	
Padişahın eski içoğlanı ve onun oğlu	162
Arif Bey: Alafranga züppe bir kâtip mi?	166
Esir tellalı, Kabartayların müftüsünün oğlu ve diğer Çerkesler	169
Hacı Ahmed: Muahedenin Faslı mensubu	172
Mustafa: Binbaşı Rasim Bey'in himayesinde bir muhallebici	174
Hoca Nasuh ve Şeyh Feyzullah: Her dem asi iki şeyh	175

5 MUAHEDE İÇİNDEKİ İLİŞKİLER VE ÖRGÜTLENME TARZI.....	179
Şeyh Ahmed'in Merkezi Konumu.....	179
<i>Şeyhin dostlarından ibaret bir muahede mi? / Şeyh Ahmed'in muahedesi mi yoksa tarikatı mı?</i>	
Muahidler arasındaki ilişkiler:	
Nakşibendi kardeşliği, hemşerilik, meslektaşlık.....	183
6 KULELİ'NİN SİYASİ HİTERLANDI.....	187
Merkezileşme ve askerî reformlar.....	187
<i>"Padişahın eli" taşraya değdiğinde / Askerlik görevi</i>	
Nakşibendi-Halidi tarikatının Kuleli üzerindeki etkisi	202
<i>Siyasi bir tarikat mı? / Kuleli'de Noksibendiliğe dair bahisler / Kaybetme korkusu: Kimlik, din ve statü / Din, devlet, vatan / En tepeyi hedef almak!</i>	
Müridiliğin en meşhur imamı Şeyh Şamil ve Kuleli için anlamı.....	217
48'liler, Macar Devrimi ve Kuleli.....	220
<i>1849 Mültecileri ve Kuleli muahidleri / Macar Devrimi'nin tarihi arka planı ve siyasi içeriği / 1849 mültecilerinin Kuleli üzerindeki olası etkilerine dair düşünceler / Tanzimat devleti ve 1849 mültecileri</i>	
Tanzimat ve Kuleli: Tanzimat'ın fikirleriyle Tanzimat'a karşı çıkmak	231
<i>"Tanzimatı istemeyiz!" / Tanzimat'tan ilham alan bir muahede mi? (Arif Bey ne yazmıştı?)</i>	
7 KULELİ'NİN ETKİSİ: ŞÜYÛ VUKÛUNDAN BETER.....	243
<i>Başarısız muahedenin etkileri / Noktaların ardında saklanan padişaha dokunmak: Yazıda kurulan kutsiyete bir darbe</i>	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Meslek Cemiyeti (1867)

1 CEMİYETİN İSİMLERİ.....	225
<i>(Takma) isimler bize neler söyleyebilir?</i>	
2 KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA.....	263
<i>Kuruluş toplantısı ve katılımcıları / Meslek'in tartışmalı geçmişi: Hayırsever cemiyet gizli siyasi teşkilata mı dönüştü? / Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi / İsyan projesi / İsyan planı nasıl açığa çıkarıldı? / Tutuklamaların yankıları ve Meslek'in hayali mensupları</i>	
3 SANIKLAR.....	279
Sanıkların toplumsal, ekonomik ve ailevi profilleri.....	282
<i>Osmanlı bürokrasi elitinden beş ailenin oğulları / Ne kölesiz ne cariyesiz: Sürgündeki üç mahkûmun aileleri / Nispeten mütevazı çevrelerden gelen sanıklar / Üyelerin toplumsal profilleri hakkında sonuca yönelik bazı tespitler</i>	

4 MESLEK'İN İŞLEYİŞİ VE MENSUPLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	297
<i>Çift eksenli bir üye toplama ağı: Ücretli fedailer ve medrese talebesi / Meslek'in memurları: Cemiyetin kalem işleri ve bürokratik zihniyeti / Bağış toplama ve propaganda merkezi: Arzuhâlcî</i>	
5 MESLEK'İN SİYASİ HİTERLANDI.....	311
Millet sisteminin yeniden tanzimi ve Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi	
Tercüme odaları: Münevver memurlar yurdu.....	316
<i>Oda, mektep ve kütüphane / Yönetici elit için yeni bir "yüksek kültür"</i>	
Muhaliif basın ve Meslek.....	326
<i>Türkçe basının gelişimi / Muhaliif basının Meslek üzerindeki etkisi</i>	
Carbonari'den ilham almış bir gizli teşkilat mı?.....	334
6 MESLEK VAKASININ SONUÇLARI.....	339
Sonsöz: Üç kurucu üyenin Meslek'ten sonraki hayatları.....	341
<i>Mehmed, Reşad ve Nuri: Avrupa'daki Yeni Osmanlı gazetecileri ve yurda dönüşleri / Meslek'in eski elebaşının yazdıkları / Mehmed Bey'in padişaha karşı militan gazeteciliği / Padişahın kutsiyetini hakaretle aşındırmak / Padişahın siyasi şahsiyetini tahrip etmek</i>	
SONUÇ.....	357
Farklar.....	358
<i>Kuleli'de askerler, Meslek'te memurlar / Yapıları ve iç işleyişleri / Öncelikler ve isyan tasarıları</i>	
Benzerlikler.....	367
<i>Ulema var, esnaf yok... / Müslüman muahidler: Kaybeden "imtiyazlılar", öncelikli "proto-vatandaşlar" / Eskiye övmek, değişimi savunmak</i>	
Ekler.....	383
EK 1: KULELİ VE MESLEK VAKALARINDAKİ ADLİ SÜRECE DAİR NOTLAR.....	385
EK 2: İSTANBUL HARİTASI	390
EK 3: 1865 CİVARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU HARİTASI.....	391
EK 4: BABAN AİLESİNİN SOYAĞACI	392
EK 5: MESLEK CEMİYETİNDEN REŞAD BEY'İN SOYAĞACI.....	393
EK 6: KULELİ MUAHEDESİNDEN ŞEYH AHMED'İN İSTINTAKNÂMESİ.....	493
EK 7: KULELİ DAVASI MAZBATASININ FRANSIZCA TERCÜMESİ.....	396
EK 8: 1870'TE FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BİRLİĞİ'NİN 163. MUHARİP TABURU, 4. BÖLÜĞÜ'NDE KAYITLI OLAN ASKERLERİN LİSTESİ	398
EK 9: FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BİRLİĞİ'NE KAYITLI OLAN MESLEK CEMİYETİ'NDEN MEHMED BEY'İN YEVMIYE ÖDEMESİ TALEBİ	400
KAYNAKÇA.....	401
DİZİN.....	423

KISALTMALAR

Arşivler

AMAE	Archives du Ministère des Affaires étrangères (Paris)
AP	Archives de Paris
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
PRO	Public Record Office (Londra)

Arşiv Fonları

A. AMD.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, İrade-i Hususiye Mahremane Kayıt Defteri (BOA)
A. DVN.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Sadaret Divan Kalemi, Divan-ı Hümayun Kalemi Evrakı (BOA)
A.MKT.MHM.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemi, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (BOA)
A.MKT.UM.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemi, Umum Vilayat Evrakı (BOA)
A. MKT. NZD.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (BOA)
CP.	Correspondance politique (AMAE)
CPC	Politiques des Consuls (AMEA)
DH. Said.	Dahiliye Said, Sicill-i Ahval Defterleri (BOA)
DH. MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemi (BOA)
D2R4	Organisation et fonctionnement de la Garde nationale (AP)
FO.	Foreign Office (PRO)
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (BOA)
İ.DH.	İrade Dahiliye (BOA)
İ. MVL.	İrade - Meclis-i Vela (BOA)
MM	Mühimme-i mektum defteri (BOA)

Y. EE	Yıldız Esas Evrakı (BOA)
Y. PRK. AZN.	Yıldız Tasnifi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA)
Y. PRK. KOM.	Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Komisyonlar Maruzatı (BOA)
Y.PRK. ZB	Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı (BOA)
Y. MTV.	Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA)

Kitaplar, Ansiklopediler ve Dergiler

DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> , İstanbul.
EI	<i>Encyclopédie de l'Islam</i> , Leyde, Brill.
ET	Ebüzziya Tevfik, <i>Yeni Osmanlılar Tarihi</i> , 2 cilt, Z. Ebüzziya (éd.), İstanbul, Kervan, 1973.
HP:	J. Von (de) Hammer-Purgstall, <i>Histoire de l'Empire Ottoman</i> , J.-J. Hellert (trad.), İstanbul, Isis, 1999.
İA	<i>İslâm Ansiklopedisi</i> , İstanbul, Maarif Vekâleti
İst.A	<i>İstanbul Ansiklopedisi</i> , İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
IHU	İ. H. Uzunçarşılı, <i>Osmanlı Tarihi</i> , Ankara, TTK.
IJMES	International Journal of Middle East Studies (Cambridge)
IJTS	International Journal of Turkish Studies (Madison)
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient (Brill)
JMH	<i>The Journal of Modern History</i> (Chicago)
MKB	M. Kaya Bilgegil, <i>Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar</i> , Ankara, Baylan Matbaası, 1976.
Os	<i>Osmanlı</i> , Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
SO	Mehmed Süreyya, <i>Sicill-i Osmânî</i> , 6 cilt, N. Akbayan (éd.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
TA	<i>Türk Ansiklopedisi</i>
TCTA	<i>Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi</i> , İstanbul, İletişim.
TAD	<i>Tarih Araştırmaları Dergisi</i> , Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü
UI	Uluğ İğdemir, <i>Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma</i> , Ankara, TTK, 1937.
WI	<i>Die Welt des Islams</i> (Brill)

Hicri Aylar

M	Muharrem	B	Receb
S	Safer	Ş	Şaban
Ra	Rebiülevvel	N	Ramazan
R	Rebiülâhir	L	Şevval
Ca	Cemaziülevvel	Za	Zilkâde
C	Cemaziülâhir	Z	Zilhicce

GİRİŞ

Bu kitap¹ temel olarak, payitaht İstanbul'da, padişahı devirmek üzere isyan planları yaparken 1859 ve 1867 yıllarında ortaya çıkarılmış olan, sırasıyla *Kuleli* ve *Meslek* isimleriyle bilinen muahedeler² üzerine bir çalışmadır. Söz konusu muahedeler, 17. yüzyılın başından beri hal' vakalarının başlıca aktörlerinden olan yeniçerilerin 1826 yılındaki ilgasını takip eden dönemde hükümdarın hal'i ve/veya öldürülmesi hedefine yönelik ilk girişimlerdir. Dolayısıyla bu kitap, yeniçerilerin artık sahnede olmadığı dönemde Osmanlı padişahını devirmeyi hedefleyen yeni tür isyanlar ve isyancılar üzerine bir incelemedir.

Kitabın öncelikli amacı, bu iki siyasi muahedenin tarihini yeniden yazmak; yapılarını, işleyişlerini ve stratejilerini mercek altına almak, mensuplarının siyasi taleplerine, motivasyonlarına ve sosyal profillerine ışık tutmaktır. Her iki muahedenin özgün yönlerini 1850'li ve 1860'lı yıllardaki toplum-

- 1 Bu kitap François Georgeon'un danışmanlığında EHESS'te hazırlayıp 2009 Şubatı'nda savundugum, "À bas le sultan: la conjuration de *Kuleli* (1859) et l'organisation *Meslek* (1867), les premières tentatives de détrônement après l'abolition des janissaires" başlıklı doktora tezime dayanmaktadır.
- 2 "Muahede" terimi burada ve kitabın devamında hem tek başına *Kuleli*'yi, hem de yer yer *Kuleli*'yle beraber *Meslek*'i işaret etmek üzere kullanılmıştır. Tek başına *Meslek* için ise "cemiyet" terimi tercih edilmiştir. *Kuleli*'yi muahede olarak nitelememin sebebi, bu terimin (muahede ve muahid) istintaknâmelerde bizzat sanıklar tarafından kullanılmış olmasıdır. *Kuleli* ve mensuplarına işaret etmek üzere kullanılan muahede ve muahid kelimeleri mazbatanın resmi çevirisinde ve Fransız sefaretinin raporlarında Fransızca *conjuration* ve *conjuré* kelimeleriyle karşılanmıştır. Tercümede kullanılan kelimeler gibi muahede ve muahid de beraber ahd etmiş olmak anlamını vurguluyor olmakla beraber, mutlaka bir komplo fikrine işaret etmezler. *Meslek* ise belgelerde *cemiyet* olarak geçer: "meslek denilen cemiyet-i fesadiye". Cemiyetin daha karmaşık bir yapısı ve iç işleyişi vardır.

sal ve siyasi dönüşümler bağlamında sorgulayan bu çalışmanın, Osmanlı'da siyasi alanın söz konusu dönemde geçirdiği değişimlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyorum. Çalışmanın bu bağlamda temel meselesi, merkezi idarenin yönetme, "teknik" ve zihniyetinin yeniden formüle edildiği ve kamuoyunun giderek daha etkili bir siyasi aktör hâline geldiği Tanzimat'ın, ilk otuz yıllık döneminde, siyasi iktidarın yapısı içinde tebaanın ve padişahın konumunun giderek nasıl değiştiğini anlamaktır.

Bu kitabı başlangıçta dört basit soru şekillendirdi: Padişahı devirmeyi ya da öldürmeyi kim, ne zaman, nasıl ve neden tasarlar? Çalışmaya başladığımda ilk planım 1826-1908 arası dönemin tamamını ele almaktı. 1908, bu çalışma için neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bir tarihti. Nihayetinde devrimi takiben artık tahttaki padişahların ismi anılmaksızın, "Jön Türk" ya da "İttihat ve Terakki dönemi" olarak adlandırılan yeni bir dönem başlıyordu. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedildiği 1826 yılı ise bu çalışma için hayati bir dönemeçi temsil ediyordu. Yeniçeriler geçmiş yüzyıllarda padişahın hal' ve katledildiği neredeyse bütün vakalarda kilit rol oynamışlardı. Bir bakıma İstanbul'daki isyanların güç kaynağı, kaldıracıydılar. Dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kalkması, saray ricalinden, yüksek bürokrasiden simaların idamını ya da padişahın hal'ini, hatta katlini sağlayabilecek potansiyel siyasi muhalefetin dinamiklerinde ve araçlarında köklü bir değişimin gerçekleşmiş olması demekti. Ocağın lağvını takip eden on yıllar devlet ve devletin tebaayla olan ilişkilerinin yeniden düzenlendiği dönem olduğu için de belirleyici bir öneme sahipti. Bu noktalardan hareketle, padişahı devirmek isteyen isyancıları, toplumsal profillerini daha yakından tanımamıza imkân verecek bir çalışma yürütmenin ve bu kişileri harekete geçiren fikir ve hassasiyetleri belirleyip tahlil etmenin hem Osmanlı'da iktidarın yapısının evrimi hakkında hem de toplumun siyasi dinamikleri hakkında (imparatorluğun merkezinde karşılık bulduğu kadarıyla olsa da) bizi bilgilendireceğini varsayarak çalışmaya başladım.

Arşivle karşılaşma ve yüzleşme...

İlk iş olarak kroniklere ve ikincil kaynaklara dayanarak 1826 ile 1908 arasında meydana gelmiş vakaların, isyan ya da isyan teşebbüslerinin bir listesini yaptım. Söz konusu döneme ait belli başlı sekiz olayı içeren bu liste geliştirilmeye muhtaçtı.³ Osmanlı Arşivi'ndeki ön çalışmam, sadece II. Abdülha-

3 Kuleli (1859); Meslek (1867); Altuncu-Konduri (1868); Abdülaziz'in tahttan indirilmesi (Mayıs 1876); Masonların V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için bir komplosu (Kasım 1876); Çırağan (1878); Scalieri-Aziz Bey Komitesi (1878); Ermeni militanlarca tertip edilen Yıldız Suikastı (1905).

mid devrinde güvenlik saplantısıyla maruf padişaha yönelik otuz kadar hal' ve suikast planının Osmanlı makamlarınca kayda geçirilmiş olduğunu gösterdi.⁴ İstediğim zaman diliminin tamamını kapsayacak bir çalışmayı gerçekleştirebilmek giderek imkânsız görünmeye başlamıştı, fakat söz konusu vakaları kendi içlerinde gruplandırarak başlangıçtaki hedefime ulaşabileceğime dair naif bir umudum hâlâ vardı.

Arşivde önce kronolojik olarak ikinci sırada bulunan ama en iyi tanıdığım vaka olan Meslek'i araştırmaya koyuldum. Baştan beri, bütün vakaların başrol oyuncularını hakkında mümkün olan tüm bilgileri bir araya getirmeyi, böylece dört temel sorumdan birine –padişahı devirmeyi ya da öldürmeyi isteyenler kimlerdir?– sosyolojik bir cevap verebilmeyi ve böylece dönemin muhaliflerine dair somut bilgimizi de artırmayı tasavvur ediyordum. Meslek vakasının yirmi beş sanığının her biri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bilgi ararken, tek bir çalışma çerçevesinde her bir olayı aynı derece ayrıntılı şekilde araştırmamın imkânsız olduğunu fark ettim. Böylece listemdeki bütün vakaları incelemekten vazgeçip 19. yüzyıl tarihini en fazla etkilemiş olanlara odaklanmaya karar verdim.

Arşivlerde bilgi toplamaya listemin en başında yer alan ve Abdülmecid devrinin yegâne vakası olan Kuleli ile devam ettim. Esasen olayla ilgili davanın belgelerinin, özellikle sanıkların istintaknâmelerinin peşindeydim. Kuleli ve Meslek vakalarını ele almış olan araştırmacılar bu belgeleri “bulunamaz” olarak nitelemişlerdi. Meslek davasının vesikalarını ben de bulabilmiş değildim; doğruyu söylemek gerekirse Kuleli için de pek umudum yoktu. Kuleli Vakası'yla ilişkili olma ihtimali zayıf görünen birtakım belgeleri talep ederek yine de şansımı deniyordum. Arşiv kataloglarında yer alan, kendisi gayet karışık ama tarihi Kuleli davasının sonuna çok yakın bir dosya özeti bana büyük bir sürpriz getirdi.⁵ Kuleli davasının kırk bir sanığıyla ilgili mazbatayı ve kalem buyuruldularını, fezlekeyi, hülâsa defterini, padişahın fermanını ve asıl önemlisi istintaknâmeleri içeren o büyük dosyayı böyle buldum.

Günyüzü görmemiş bu belgeleri ayrıntılı olarak inceleyebilmek için listemdeki olaylardan sadece ilk ikisi, yani Kuleli ve Meslek vakaları üzerinde çalışmaya razı olmam gerekiyordu. “Arşiv”, listelemiş olduğum isyan te-

4 Örnek olarak bkz. Yorgi isminde birinin 1880'de padişaha suikast teşebbüsleriyle ilgili belgeler (BOA, Y.PRK.AZN, 1/35, 21/Za/1297); 1903'te Epostol adında birinin oğlunun teşebbüsüyle ilgili belgeler (BOA, Y.MTV, 251/134, 02/B/1321); 1882'de padişaha suikast niyetinde olmakla suçlanan Salih Ağa diye birine (BOA, Y.PRK.KOM, 3/50 17/R/1299) ve 1904'te padişahı öldürmek amacıyla İstanbul'a geldiği iddia edilen Paul Nazani isminde başka birine dair ihbar kayıtları (BOA, Y.MTV, 296/1841 22/L/1322).

5 BOA, ID, 445-1/29437, 29/Ra/1276. Dosyanın özeti ve kodu sonradan değiştirilmiştir. Eski kodu şudur: ID, 445-1/1.

şebbüslerinin tamamını derinlemesine bir biçimde çalışmanın imkânsızlığına beni artık ikna etmişti. Önceden hazır bir versiyona bağlı kalınmadığında, tarih yazmak hemen her zaman “arşivle” belli bir pazarlık payını kabullenmeyi gerektirdiğinden, bu sonuç esasen şaşırtıcı sayılmazdı. Osmanlı Arşivi’nin bana sunduğu belgeler, ele almak istediğim dönemin sınırlarını yeniden düşünmeye beni zorluyor ama en temel sorularıma tatmin edici cevaplar bulabileceğime dair umudumu –büyük oranda– ayakta tutuyordu. Ben de başlangıçtaki planımda ısrar etmektense arşivin “yüce buyruğuna” itaat etmeyi ve bana sunmuş olduğu belgelerden faydalanmayı seçtim.

Hâlihazırdaki çalışmanın içeriğine arşivin “müdahalesi” bu kadarla da kalmadı. Tarihi olayları nakletmek, tahlil etmek, bu olaylarda rol oynayan şahsiyetleri tanımak için temel kaynak ve vasıtaları bize haliyle arşivler sağlar, ama her şeyi göstermezler. Bizatihi kayıtların, dolayısıyla hafızanın evi olan arşiv, tam da bu nedenle kaydedilmemiş olanların, dolayısıyla unutuşun varlığını hatırlatır. Jacques Derrida’nın tanımladığı gibi, arşiv tabiatı gereği *hipomnezi*’den mustarıptır; “muhafaza ediyor” olması zaten başlı başına “dışarıda bırakmakta” olduğuna işaret eder.⁶ Bir yandan bu *hipomnezi* (ki muhafaza edilmeye değer bulunan ve bulunmayan bilgileri tayin eder), diğer taraftan kazara kaybolmuş belgeler, bu kitaptaki bölümlerin içeriği üzerinde hatırı sayılır etkiyi haiz iki temel faktördür.

Mühimme-i Mektum defterlerinin onuncu cildinde⁷ Kuleli ve Meslek vakalarının mazbata kopyaları üzerindeki notlar, bu iki olayla ilgili dava vesikalarının birtakım “torbalara” konulup mahzende muhafaza edildiğine işaret eder. Bu notlar ve mazbata kopyaları, Kuleli ve Meslek sanıklarının aynı adli süreçlerden geçtiklerini, bu süreçlerin sonucunda benzer özellikte bilgiler içeren aynı türden belgeler üretilmiş olması gerektiğini göstermektedir. Bu iki vakayla ilişkili belgeler *arşivlenmek* istenmiş, fakat iki torbadan biri arşivlerde kaybolmuştur; en azından hâlâ bulunabilmiş değildir. İşte tam bu noktada bir resmi iradeden ya da arşivin *hipomnezik* tabiatından kaynaklanmayan, tesadüfi bir boşluk karşımıza çıkar. Kulesi Meslek’ten daha önemli olduğu için değil, fakat Meslek’e dair torba kaybolduğu için iki olayla ilgili arşivin sunduğu bilgiler nitelik ve nicelik bakımından hatırı sayılır derecede farklıdır. Aradaki bu fark, bu kitapta söz konusu iki vakaya ayrılmış olan bölümlerin içeriğini ve ebadını büyük oranda tayin etmiş, Kuleli bölümünün Meslek bölümünün neredeyse iki katı bir uzunluğa ulaşmasında etkili olmuştur.

Arşivin *hipomnezi*’sini belirleyen en önemli etken hiç kuşkusuz kayıtların tertibi ve terkididir. Devlet arşivleri söz konusu olduğunda toplanan ve mu-

6 J. Derrida, *Mal d’archive*, Paris, 1995, s. 26.

7 Önemli görülen belgelerin kopyalarının bulunduğu bir defter. Bundan böyle MM.

hafaza edilen bilgilerin niteliği ve arşivin hafızasındaki boşluklar, ister istemez hükümet aygıtının iradesiyle ve devletin bürokrasisinin ihtiyaçlarıyla bağlantılıdır. Devletle düzenli ilişkisi olanlar (bu uyumlu ya da çatışmalı bir ilişki olabilir), özellikle bürokrasi aygıtının mensupları, yerel ölçekte ya da devlet nezdinde bir nüfuza sahip aile ve kişiler arşivlerde kendine çok daha fazla yer bulur. Bu kitabın odaklandığı yıllar, Osmanlı Devleti'nin daha merkezi, modern ve bürokratik bir yapıya kavuşmakta olduğu dönemin parçasıdır. Tanzimat devletinin bu dönüşümü aynı zamanda kayıt tutma mantığında belli bir değişime yol açmış, bu da özellikle yeni kayıt türlerinin oluşturulmasıyla somut hale gelmiştir. Söz konusu değişim, bu çalışma özelinde hangi şahısları ve onlara dair ne tür bilgilerin kayıtlarda bulunabileceğini (ve bulunamayacağını) neredeyse baştan belirlemiştir. Bu bağlamda en çarpıcı örnek hiç kuşkusuz 1879'da oluşturulan ve memurlar hakkında gayet iyi tasnif edilmiş bilgiler içeren Sicill-i Ahval defterleridir.⁸ Kuleli ve özellikle Meslek vakasında hüküm giyen memurlardan, cezalarını çektikten sonra tekrar bürokrasiye dâhil olup 1879'dan sonra memur statülerini koruyabilenlerin mesleki geçmişi, eğitimi, kökeni, doğum tarihi ve ailesi hakkındaki bilgiler bu defterlerde kayıtlıdır. Bürokrasinin kendi mensuplarına yönelik dikkatinin artması Osmanlı memurlarının arşivlerde daha güçlü bir biçimde temsil edilmesine yol açmıştır. Osmanlı arşivlerinde sıradan bir kişi hakkında bu tür bilgileri bir araya getirmek her zaman mümkün değildir; dolayısıyla bu asimetri, Kuleli ve Meslek vakalarındaki memur sanıkları bu çalışmada daha görünür hale getirmiştir.

Osmanlı arşivlerindeki araştırmalarımın sonuna yaklaşırken, arşivin hafızasının ve hafızasındaki boşlukların iki vakanın sanıklarının bu çalışmadaki görünürlüklerinin dengesini hem nicelik hem nitelik bakımından etkileyeceğini anlamıştım. Bu dengesizliği tamamen ortadan kaldıracak bir yöntem bilmiyordum, hâlâ da bilmiyorum. “Geçmişin, kaynakların bizi haberdar etmediği ve bizi haberdar etmediğinin bile farkında olmadığımız yüzlerinin var olmasının yarattığı zorluğun üstesinden gelebilmenin bir çaresi”⁹ var mıdır? Belli ki yok!

Kuleli ve Meslek muahedelerinin tespit edilmemiş mensupları hakkında herhangi bir şey söylemek ve yazmak haliyle imkânsızdı. Buna karşılık yet-

8 Sicill-i Ahval kayıtlarının yapısı ve oluşturulmasının tarihi için bkz. T. Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayımlanan Nizamnameler”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, n. 2, 2000, s. 97-111; T. Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayımlanan Nizamnameler II: Osmanlı Devleti Sicill-i Ahval Dairesiyle Şubelerine Ait Yönetmelik”, *Journal of Archival Studies*, 2001, URL: http://www.archimag.org/JAS/JAS2001/JAS03_05.spml; G. Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi*, İstanbul, 2004; O. Bouquet, *Les pachas du sultan, essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris, 2007, s. 47-105.

9 P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, 1971, s. 30.

kili makamların belirlediği, ancak arşivlerde pek zayıf izleri bulunan aktörler için hâlâ umudum vardı. Ayrıntıları dikkatle değerlendirerek, arşivin bilinçli ve bilinçsiz ihmallerinin etkisini olabildiğince azaltmanın mümkün olduğunu düşünüyordum. Yukarıda belirttiğim gibi, bu çalışmanın hedeflerinden biri, dönemin muhaliflerine dair oldukça sınırlı olan bilgilerimizi artırmaktı. Kuleli ve Meslek muahedeleri hakkında daha önceki çalışmaların hemen hepsi elebaşlarına odaklanmıştı. Diğer mensupların ise sadece isimleri biliniyordu. Bu çalışmada ise Kuleli ve Meslek'e ayrılan kısımlarda birer alt bölüm, adlî takibata dâhil edilmiş herkesin biyografilerinin, toplumsal çevrelerinin ve aile profillerinin inşasına hasredilmiştir. Söz konusu bölümlerin, her iki vakanın birbirlerine orantılı bir biçimde sunulmasıyla sağlanabilecek “estetik görünümüne” zarar verme pahasına, sadece arşivlerde yeterince iyi temsil edilmiş olan şahsiyetleri tasvir etmekle yetinmedim. Aynı zamanda eldeki bilgilerin nitel ve nicel olarak tam bir portre çizmeye yetmediği şahsiyetler için de eskizler sunmayı tercih ettim. Eldeki bilgi kırıntılarını çeşitli bağlamlarla ilişkilendirerek ve yorumlarla çerçeveleyerek değerlendirmeye çabalayan bu ilk eskizleri, temel olarak arşivlerin görmezden geldiği kişileri unutulmaya terk etmemek, bu vakalardaki varlıklarını hatırlatmak ve vurgulamak amacıyla çizdim. Böylece hatırladıkları ve unuttuklarıyla arşivin tetiklediği dengesizliği en azından daha da derinleştirmemiş olduğumu umuyorum.

Siyasi vakaların tarihi söz konusu olduğunda, belgeleri üretenlerin siyasi çıkar ve perspektiflerinin içerikleri üzerindeki *doğrudan* etkisini de hiç kuşkusuz göz önünde bulundurmak gerekir. Dava vesikaları (özellikle mazbatalar), sefaret raporları, Osmanlı ve Avrupa basınında Kuleli ve Meslek vakaları hakkında çıkmış olan haberler de kesinlikle bu kuralın dışında değildir. Tarafların her biri bu olayları, kendi çıkarlarına uygun bir yargıya varılmasına imkân verecek yönlerini öne çıkararak anlatır. Özellikle Kuleli örneğinde, Cumhuriyet tarihyazımı da –tıpkı olayın yaşandığı dönemin tarafları gibi– bu vakada bir siyasi fayda arar ve bulur. Bugün Kuleli Vakası'na dair en yaygın yorum, imparatorluğun tarihini “gericiler” ile “ilericiler” arasındaki bir çatışma olarak gören bu tarihyazımının ürünüdür. Kuleli ve Meslek vakalarıyla ilgili bölümleri yazarken, olayların faillerinin istek ve eylemlerini daha görünür hale getirebilmek için ilgili belgelere ve tarihyazımına etki etmiş döneme ve sonrasına ait çeşitli siyasi faktörleri ortaya koymaya bilhasla önem verdim. Burada sunulan bilgilerin menşeyini (başka bir deyişle metnin kaynaklarını) sadece dipnotlarda değil, sık sık ana metinde de zikrederek okuru arşiv dolayımının varlığına dair uyanık tutmaya çalıştım. Belgeler hiç kuşkusuz birer “kanıtı”; fakat bu kanıtların kökenlerine daha fazla görünürlük kazandırarak “yegâne hakikat” ile “çoğul gerçekler” arasındaki kri-

tik farka okurun dikkatini çekmeyi ve “fiilen sonsuz” olan “tarihsel gerçeklik” alanında bulunduğumuzu hatırlatmayı amaçladım.¹⁰

Bölümler ve temel kaynaklar

Kitabın bölümlerinin içeriğine geçmeden önce alt bölümlerin genel yapısından bahsetmem gerekiyor. Yukarıda ortaya koymaya çalıştığım gibi bu proje baştan beri biri kavramsal, diğeri olaya dair olan iki boyutlu bir şekilde tasavvur edilmiştir. Çalışmanın kavramsal boyutu, siyasi yapının evrimi temasıyla ve özellikle bu evrimin padişahın konumu ve rolü, siyasi muhalefetin formu, zihniyeti, kaynakları ve imkânları üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Olaya dair yönü ise, hükümdarın öldürülmesine ya da hal'ine sebep olabilecek hadiselerle odaklanmaktadır. Burada amaç bir yandan çok katmanlı, çok kapılı, yapısal unsurlarla ilgilenen bir metin oluştururken, diğer taraftan tekillikleri, mikro unsurları keşfetmek ve sunmak için vazgeçilmez olduğunu düşündüğüm olaylara dayalı bir anlatı üslubunu korumaktır. Bir anlamda iki ayrı yazma zamanı ve temposuna ihtiyaç doğuran bu iki yönlü ilginin, yazma işini hatırı sayılır derecede zorlaştırdığını teslim etmem gerekiyor. Kuşkusuz çalışmanın olaya dair boyutuyla kavramsal boyutunu birbirinden tamamen ayırmayı tercih etmek de mümkündü. Fakat bu durumda ele alınan vakaların tarihine ilişkin kısımların “kanıtların takdimine” dönüşme riskinin yanı sıra bölümler arası geçişlerin de zorlaşması ihtimali vardı. Olayların tarihini hazır kavramsal sorulara cevap vermek için bir araç hâline getirmemek ve çalışmanın olaylara dair kısmının kavramsal çerçeveye daha dinamik bir şekilde müdahil olmasını sağlamak için bu iki boyutu birbirinden ayırmamayı tercih ettim.

Ne var ki bu seçeneğin getirdiği bir başka risk daha vardı: Olay anlatılarının aralarına yerleştirilmiş uzun kavramsal tartışmalar (ya da tersi) anlatıyı parçalayabilir ve takip edilmesi zor bir metnin ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bundan olabildiğince kaçınabilmek için¹¹ ana-bölümler öncelikle vakaların tarihinin, ele alınan konuların mikro unsurlarına da yer verilecek bir biçimde –ama öte yandan pek tabii baştaki soruları da takip etmeye dikkat edecek şekilde– yeniden kurgulanmasına ayrıldı. Bölümlerin geri kalan kısımları ise vakaların bu yeniden kurgulanmış tarihlerinin ortaya çıkardığı, özellikle söz konusu olayların kökenleri ve siyasi gerekçeleriyle il-

10 Siegfried Kracauer, *Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler*, T. Birkan (çev.), İstanbul, 2014. s. 65: “... tarihsel gerçeklik sonsuzdur, gittikçe daha gerilere kaçan bir karanlıktan çıkıp açık uçlu bir geleceğe doğru uzanmaktadır”.

11 S. Kracauer'in yazdığı gibi, mikro boyut ile makro boyut arasındaki döngünün zorluklarını aşmak imkânsızdır (S. Kracauer, *Tarih*, s. 146). Ben de tarihyazımının bu meşhur sorununa bir çözüm bulduğumu hiçbir şekilde iddia ediyorum değilim.

gili temaların analizine odaklanmaktadır. Ayrıca çapraz referanslar kullanılarak metin boyunca kavramsal temaları geliştirmeye çalıştım. Bu referansların da okurun kavramsal tartışmaların seyrini daha rahat takip etmesini sağlayacağını umuyorum.

Kitap iki alt bölümden oluşan bir girizgâhla başlıyor: Bu kısımda amaçlanan, çalışmanın kavramsal temellerini ortaya koymak, tarihsel alanın zeminini hazırlamak, özgünlüklerini ve siyasi etkilerini daha iyi kavrayabilmek için Kuleli ve Meslek vakalarını tarihsel bağlamları içinde tekrar değerlendirmektir. İmparatorluk tarihinin 1622'deki ilk padişah katlinden, 1808'deki sonuncusuna kadar geçen yaklaşık iki yüz yıllık bir döneminin gözden geçirildiği birinci alt bölümde, birbirini izleyen hal' vakalarına odaklanılmakta ve bu vakaların imparatorluğun geçirdiği ekonomik, idari, siyasi dönüşümler; özellikle Osmanlı padişahının meşruiyeti ve kutsiyeti meselesi hakkında ne gibi ipuçları verdikleri değerlendirilmektedir. Bu bölüm matbu birincil kaynaklara (kronikler ve seyahatnameler gibi) ve ikincil kaynaklara (dönem ve olaylar hakkında hazırlanmış olan kitaplara, tezlere ve makalelere) dayanmaktadır. Bir padişahın öldürülmesi ya da tahttan indirilmesiyle sonuçlanan hemen bütün isyanlar tarihçiler tarafından incelenmiştir ve mevcut çalışmalar bize bazı analiz şemaları ve çok değerli veriler sunmaktadır. Ne var ki yapılmış olan analizler genellikle araştırmalarda ele alınan olay ya da dönemle sınırlıdır. Cemal Kafadar'ın da kısa süre önce vurgulamış olduğu üzere henüz İstanbul isyanlarının tamamını çalışmaya teşebbüs eden olmamıştır.¹² Bu ilk alt bölümde bir yandan padişah devirmiş İstanbul isyanlarının bir tipolojisi oluşturulmaya, her bir isyanın özgün tarafları, işleyiş şekilleri tespit edilmeye çalışılırken, diğer yandan bu vakalardaki değişimi diyakronik perspektif içinde kavramaya imkân verecek bir dönemlendirme oluşturulmaya çalışılmıştır.

Girizgâhın ikinci alt bölümünde, Yeniçeri Ocağı'nın lağvını takiben hükümet etme anlayışında meydana gelen belli başlı dönüşümler ortaya konulmakta ve Kuleli ile Meslek vakalarının baş göstereceği Osmanlı siyasi alanındaki temel değişimlerin tespitine çalışılmaktadır. Osmanlı Devleti'ni giderek daha rasyonel, hukuka dayalı ve merkezi bir devlet hâline getirmeyi hedefleyen yeni yönetim stratejisinin siyasi sonuçları bu bölümün odağını teşkil etmektedir. Reformlar siyasi muhalefet olanaklarını ne şekilde etkilemiştir? Söz konusu değişim Osmanlı tebaasının (ki tebaa giderek "proto-vatandaşlar" olarak nitelendirilebilir özellikler kazanmaktadır) siyasi alana müdahalesini ne ölçüde meşrulaştırmıştır? Bu gibi sorulara cevap aramanın yanı

12 C. Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause", *IJTS*, c. 13, n. 1-2, 2007, s. 123.

sıra, yeni yönetim araç ve tekniklerinin padişahın yeni bir sembolik rol üstlenmeye başlamasında nasıl etkili olduğunu ve padişahın kutsiyetinin algılanışını nasıl değiştirdiğini göstermek de bu alt bölümün amaçları arasındadır.

Bu girizgâhı takip eden bölümün tamamı, “yeniçeri-sonrası” dönemde, amacı Osmanlı padişahını devirmek, hatta öldürmek olan ilk siyasi gizli teşekküle ayrılmıştır. Kuleli Vakası’nı ele alan bu bölümün temel kaynakları sanıkların istintaknâmeleri, Fransız ve İngiliz sefaretlerinin yazışmaları ve dönemin gazeteleridir. Kulesi Vakası istintaknâmeleri iki temel özelliğe sahip belgelerdir. Bu özelliklerden birincisi, vaka hakkındaki tarihyazımıyla ilişkilidir. Burada ilk defa incelenecek olan söz konusu istintaknâmeler, yaklaşık bir asırdan beri Osmanlı arşivlerinde aranmış, hatta *bulunamaz* olarak nitelendirilmiş belgelerdir.¹³ Istintaknâmeler sanıkların ifadelerini ve muahedenin bilinmeyen pek çok yönünü ortaya koyan veriler sunmaktadır. Belgelerin ikinci özelliği ise genel olarak Osmanlı tarihyazımıyla ilişkilidir. Sorguların kayda geçirilmesi 19. yüzyılda, adli reformlardan sonra başlamış bir pratiktir. İçerikleri son derece ilginç olmasına rağmen istintaknâmeler Osmanlı tarihçileri tarafından şimdiye kadar oldukça az kullanılmıştır.¹⁴ Dolayısıyla Kuleli Vakası’na ait istintaknâmelerin şekil ve muhteviyatını kısaca tanıtmak faydasız olmasa gerek.

Kırk bir sanığın istintaknâmeleri yirmi dört defterde muhafaza edilmiştir. Bütün sorgular sanığın kimliğiyle ilgili sorularla başlar (isim, baba ismi, memleket, vb.); sanıkla muahede arasındaki bağları, sanığın muahededeki yeri ve işlevini, nihayet muahedenin niyet ve tasarılarını tespiti yönelik sorularla devam eder. Sanıkların ifadelerine bağlı olarak sorular elbette farklılık göstermektedir. Bazen ifadeleri birbiriyle çeliştiğinde, sorgulardan sorumlu heyet söz konusu sanıkları yüzleştirir. Istintaknâmelerde bu yüzleşmelerin

13 Örneğin Yusuf Akçura 1933’te şöyle yazmıştır: “Takvimi vakayı’dan istintaknâme ve mahkeme evrakı mevcut olduğu anlaşılıyor; işte bu asli menabi bulunup tetkik edilmek lâzımdır” (Y. Akçuraoglu, *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi [5inci tedris senesi]*, Ankara, 1933, s. 52). Istintaknâmelerden sadece biri –farklı bir kodla arşivlenmiş olan (BOA, I.DH. 443/29258) 20 numaralı sanık Hacı Mehmed’inki– Florian Riedler tarafından bulunabilmiştir: “Opposition to the Tanzimat State, Conspiracy and Legitimacy in the Ottoman Empire, 1859-1878”, doktora tezi, University of London (SOAS), 2003. Florian Riedler’in tezi, gözden geçirilmiş haliyle 2010’da, bu çalışmanın yayınlanmak üzere teslim edilmesinden sonra kitap olarak basılmıştır. Dolayısıyla buradaki referanslar yayınlanmış olan bu kitaba değil, teze aittir (F. Riedler’in kitabı için bkz. *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire. Conspiracies and Political Cultures*, New York, 2010).

14 Az sayıda örnek arasında şu eserleri sayabiliriz: I.H. Uzunçarşılı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, c. 8, n. 30, 1944, s. 245-328; *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967; “Midhat ve Rüştu Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar”, Ankara, 1987; M. Toksoy, “İstintaknâmelere Göre II. Fırka-i Islahiye Harekâtı ve Sonuçları”, M. Tekin (ed.), *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu, Antakya, 19-20 Nisan 2002*, Antakya, 2004; S. Bingöl, *Hırsova Kazâ Deâvî Meclisi Tutanakları (Nizamiye Mahkemeleri Tutanaklarına Bir Örnek)*, Eskişehir, 2002; C. Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum*, c. 4, 2006, s. 45-119.

özetleri de mevcuttur. İstintaknâmelerin sonunda metnin sanığa tekrar okunduğunu tasdik eden bir not bulunur. Notun altında da sanığın imzası, mühürü ya da parmak izi bulunmaktadır.¹⁵ Sanığın düzeltmeler ya da değişiklikler talep etmesi durumunda bunlar da söz konusu notun altında belirtilmiştir.

Kitabın bu bölümünde kullanılmış olan diğer temel kaynaklara gelecek olursak; diplomatik yazışmalar ve gazeteler tarihçiler tarafından gayet iyi tanınan ve yaygın olarak kullanılan kaynaklardır. Kulesi Vakası bağlamında sadece bu kaynakların birbirine çok benzer bilgiler içerdiğini ve Osmanlı belgelerinde olmayan verilere buralarda ancak nadiren rastladığımı söyleyebilirim.¹⁶ Kuleli Vakası'nda söz konusu diplomatik belgeleri ve dönemin gazetelerini önemli kılan başka sebepler vardır: Bu kaynaklar öncelikle Fransa ve İngiltere'nin vaka karşısında benimsedikleri tavrı göstermektedir. Ayrıca Bâb-ı Âli'nin sefaretlere, Osmanlı ve Avrupa kamuoyuna olayı ne şekilde anlattığını, nihayet dolaşıma sokulan farklı anlatıların arkasındaki siyasi beklentileri görmemizi de sağlarlar.

Kuleli'ye ayrılan bu bölüm, olayın meydana geldiği döneme ve sonrasına ait mevcut farklı yorumların tanıtıldığı ve sınıflandırıldığı bir alt bölümle başlamaktadır. Ağırlıklı olarak bu çalışma sırasında ortaya çıkarılmış belgelere dayanmakta olan ikinci alt bölüm, doğuşundan tutuklamalara kadar muahedenin “tarihinin” yeniden kurgulanmasına hasredilmiştir. Üçüncü alt bölüm diplomatik kaynaklardan ve istintaknâmelerden hareketle muahedeye atfedilen barışçıl ya da şiddet içeren “itaatsizlik” projelerini tanıtmakta ve analiz etmektedir. Dördüncü alt bölümde ise davanın sanıklarına –yani Kuleli muahedesiyle herhangi bir ilişkisi tespit edilmiş, bu işin doğrudan bir parçası olmuş ya da isyancılar tarafından potansiyel üye olarak görülmüş şahıslara– odaklanılmıştır. Burada önce sanıklara dair bazı temel veriler; özellikle yaşları, meslekleri, doğum yerleri ya da kökenleri bir tablo halinde sunulmuştur. Ardından bazı sanıkların portreleri, özellikle de arşivlerin hakkında ek bilgi sağladıkları daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Böylece, gizli muahedeyi oluşturan (ya da oluşturabilme potansiyeli görülmüş) kişilerin toplumsal profillerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Takip eden alt bölümde muahedenin organizasyon şeması şekillendirilmekte; özgün yönlerinin, işleyiş mantığının ve nihayet mensuplarını birbirine kenetleyen çeşitli toplumsal bağların ortaya çıkarılmasına çaba harcanmaktadır. Altıncı alt bölüm, sanıkların söylem ve ilişkilerinden yola çıkarak muahedenin siyasi düşünce haritasında *hinterlandı* teşkil eden beş ana unsuru tespit ve analiz etmekte-

15 Bu not ya da sanığın tasdikini gösterir işaretin her sayfanın altında bulunduğu örnekler de mevcuttur.

16 Yine de Fransız sefareti yazışmaları arasında İngiliz sefaretininkilerle kıyaslanmayacak kadar zengin ve ayrıntılı raporların bulunduğunu belirtmek isterim.

dir. Devletin merkezileşmesi, Nakşibendi-Halidi tarikatı, Şeyh Şamil'in Kafkasya'daki direnişi, 1848 Macar devrimcileri ve Tanzimat, bu bölümde özel olarak Kuleli Vakası'nın, genel olarak Osmanlı'da siyasi alanın üzerindeki doğrudan tesirlerini göstermek ve olası etkilerini tartışmak üzere ele alınmaktadır. Son alt bölümde ise Kuleli Vakası'nın Osmanlı siyasi hayatı ve zihniyet evreni, özellikle de padişahın kutsallığı ve dokunulmazlığı üzerindeki etkileri ortaya konulmaktadır.

Kitabın üçüncü ve son ana-bölümü, Osmanlı makamları tarafından 1867 Haziranı'nda dağıtılmış olan Meslek, *Ittifak-ı Hamiyyet*, *Türkistan'ın Erbâb-ı Şebabı*, *Jeune Turquie* partisi, *Yeni Osmanlılar*, *Üss-i Medeniyet* ve nihayet *Veliyefendi Cemiyeti* isimleriyle tanınan gizli cemiyete vakfedilmiştir. Bölüm, atfedilen her bir ismin anlamını ve bizatihi bu kadar çok ismin neden var olduğunu tartışan bir alt bölümle başlamaktadır. Söz konusu bölümde ayrıca gizli cemiyete yakıştırılan isimler üzerinden vakaya dair yapılmış temel yorumlar, döneminde ve sonrasında siyasi etkenlerle ilişkileri de işaret edilerek ortaya konulmaktadır. Bir önceki ana-bölüme benzer bir yapıda ilerleyen bu ana-bölümde de ikinci alt bölüm söz konusu gizli cemiyetin (bundan böyle Meslek) ve isyan planının tarihinin yeniden inşasına ayrılmıştır. Bu bölümün ve burada kurgulanan Meslek tarihinin dayandığı kaynaklar İngiliz ve Fransız diplomatik raporları, gazeteler, olayın çağdaşı, gazeteci Ebüzziya Tevfik'in yazdıkları ve en önemlisi vakanın mahkeme mazbatasıdır. Diplomatik kaynaklar ve gazeteler konusunda yukarıda Kuleli bağlamında belirtilmiş olan hususlar Meslek vakası için de geçerlidir. Ebüzziya Tevfik'in anlatısı ise son derece ilginç ve ayrıntılı, ancak doğrulanması da bir o kadar zor bilgiler vermektedir. Olaylardan yaklaşık kırk yıl sonra, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından kaleme alınmış olan bu metinde hatalı bilgilerin (hafızanın doğal boşluk ve yanılgılarından kaynaklanan) yanı sıra, anlaşılan bazen yazarın romansı üslubunun gereklerine ve devrin siyasi beklenti ve ihtiyaçlarına göre uydurulmuş bazı ayrıntılar mevcuttur. Bu bölümün son temel kaynağı Meslek davasının mazbatasıdır.¹⁷

Sanıkların sorgusundan sorumlu olağanüstü bir heyet tarafından hazırlanmış bir tür rapor olan mazbata başlıca üç bölümden oluşur: Olayların özetlendiği giriş bölümü, ardından her bir sanığa verilen hükmün sorgu sırasındaki ifadelerinden alıntılarla gerekçelendirildiği ikinci bölüm; nihayet, tüm sanıkların padişahın onayından sonra kesinlik kazanacak cezalarının dökümünün yapıldığı son bölüm. Bu davaya ait istintaknâmeler elimizde bulun-

17 Meslek vakasına ait mazbatanın Latin harflerine aktarılmış hali M. Kaya Bilgegil tarafından 1976'da yayınlanmıştır (bkz. M.K. Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, 1976, s. 372-394, bundan böyle MKB). M.K. Bilgegil'in transkripsiyonunu orijinal belgeyle karşılaştırarak kullanacağım (BOA, MM, c. 10, s. 47-56).

madığından, sanıkların ifadelerinden alıntılar içeren söz konusu mazbata olayın başlıca aktörlerine ait sözleri aktaran yegâne belge olarak gizli teşkilatın tarihinin yeniden inşası için daha fazla önem kazanmaktadır. Ancak mazbatada sanıkların sesini duymak, istintaknâmelerde olduğundan daha zordur. Belgenin dolaylı üslubu, özellikle belgenin giriş bölümünde, sorgu heyetinin olayları özetlediği kısmın satır aralarında gizlenen siyasi amilleri belirlemeyi daha elzem hale getirir. İşte bu nedenle Meslek'in tarihinin inşasına hasredilmiş olan ikinci bölüm, dönemin ilgili siyasi olaylarının ve etkenlerinin tanıtılıp analiz edilmesi işlerini de üstlenmiştir.

Üçüncü alt bölüm, davanın sanıkları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kısımda, Kuleli Vakası'na ayrılmış bölümünde olduğu gibi, sanıklara dair temel bilgiler bir tablo halinde sunulduktan sonra sosyal, ekonomik ve ailevi profillerinin betimlenmesine ve sınıflandırılmasına gayret edilmiştir. Bunu takip eden dördüncü alt bölüm, cemiyetin işleyişine ve üyeleri arasındaki ilişkilere ayrılmıştır. Burada Meslek'in tertibatını daha iyi anlamak için ilişkiler bir şema halinde ortaya konulmuş, ardından şemanın görünür hale getirdiği birtakım kümelerin işlevleri ve özellikleri analiz edilmiştir. Beşinci alt bölümde ise mazbatada sanıkların ifadelerinden yapılmış alıntılardan ve olayın çağdaşlarının naklettiklerinden yola çıkılarak Meslek'in siyasi *hinterland*ında öne çıkan ana unsurlar belirlenmiş ve analiz edilmiştir. Söz konusu siyasi art-alan, dört temel bileşenden oluşmaktadır: Millet sisteminin yeniden düzenlenmesi, tercüme odaları, muhalif Osmanlı basını ve özellikle Fransa ve İtalya'da, en yoğun olarak 1815-1830 arasında faaliyet göstermiş olan gizli bir cemiyet olan *Carbonari*. Son alt bölümde ise Meslek cemiyetinin Osmanlı siyasi hayatı ve zihniyet evreni üzerindeki etkisi sorgulanmaktadır. Cemiyetin en önemli etkisi, tutuklanmaktan kaçarak kurtulmuş üç kurucusu aracılığıyla Yeni Osmanlıların doğuşunda dolaylı bir rol oynamış olmasıdır. Üç kurucusunun Meslek'ten sonraki hayatlarındaki önemli dönüm noktalarını ve siyasi tecrübelerini anlatan bir girişle başlayan bu son alt bölüm, Meslek'in eski önderinin Paris ve Cenevre'de çıkarttığı gazetelerde yayınlanmış Meslek sonrası yazılarının bir analiziyle sona erer.

Kitabın sonuç bölümü ise, okuru, üç ana-bölümde ortaya konulmuş olan unsurları sentezlemeye yönelik bir biçimde düşünmeye davet etmektedir. Sanıkların sosyo-kültürel ve mesleki profillerinden, iki muahedenin temel taleplerinden ve isyan stratejilerinden yola çıkarak Kuleli ile Meslek'in kıyaslandığı bu bölümde, iki muahedenin ortak özellikleri ve farkları kendi bağlamlarında değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca bu muahedelerin ortaya çıkmasıyla imparatorluğun geçirdiği belli başlı toplumsal, ekonomik, idari ve siyasi dönüşümler arasındaki olası ilişkiler vurgulanmakta; bu muahedelerin dönemin Osmanlı Müslüman kamuoyunu temsil eder bir karaktere sa-

hip olup olmadığı tartışılmaktadır. Kuleli ve Meslek'le beraber, bir padişahın hal'i ya da katliyle sonuçlanmış olan eski İstanbul isyanlarının da hesaba katıldığı sonuç bölümünde, aynı zamanda 17. yüzyıldan itibaren tahttan indirme biçimlerindeki devamlılıklar ve yenilikler tespit edilmektedir.

* * *

Birinci Bölüm'e geçmeden önce bu çalışmanın hazırlandığı yıllarda büyük bir cömertlikle bana değerli yardımlarda bulunan herkese teşekkür etmek isterim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Paris Şehir Arşivi (Archives de Paris), Londra'daki Public Record Office çalışanlarına, MSH, INALCO, BNF ve ISAM kütüphaneleri personeline minnettarım. Aynı şekilde dört yıl boyunca aldığım doktora bursu için Yüksek Öğretim Kurulu'na ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne –başta bölüm başkanları Esin Küntay ve Ali Akay'a–; ayrıca bu kitabın yayınlanması için gerekli desteği sağlayan CETOBAC'a (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centreasiatiques, UMR 8032; Türk, Osmanlı, Balkan ve Ortaasya Çalışmaları Merkezi) teşekkür borçluyum.

Uzun yıllar süren araştırma ve yazma sürecinde bana destek olan tez danışmanım François Georgeon'a; değerli eleştirileriyle katkı sağlayan ve beni tezimi yayınlamaya teşvik eden tez jürimin üyeleri Gilles Veinstein, Maurus Reinkowski, Nathalie Clayer, Olivier Bouquet ve Suraiya Faroqi'ye; paha biçilmez entelektüel desteklerini benden esirgemeyen hocalarım Edhem Eldem ile Meral Özbek'e; Kürdistan'daki Nakşibendi-Halidi tarikatı hakkındaki bilgilerini benimle paylaşan Halkawt Hakim'e; Arap harfli Türkçe belgeleri okurken karşılaştığım sorunları aşmam için destek veren Dilek Desai, Kaya Şahin, Işık Tamdoğan, Muammer Ülker'e; sırf dostluğun hatırına, müsveddeleri daha açık ve anlaşılır hale getirmek gibi yorucu bir işi üstlenen Camille Floriot, Sylvie Gangloff, Noémi Lévy, Işık Tamdoğan'a; eleştirileri ve uyarılarıyla bana büyük fayda sağlayan küçük bir tartışma grubu oluşturan Dilek Akyalçın Kaya, Alp Yücel Kaya, Başak Tuğ ve Tülin Ural'a; ve yıllar boyu yanımda olan, bu uzun soluklu çalışmada kendimi yalnız hissettirmeyen diğer arkadaş ve meslektaşlarım Banu Öztürk, Bernard Vanderick, Buket Kitapçı Bayrı, Başak Demir, Ebru Aykut Türker, Ebru Bulut, Elif Yılmaz, Enes Kabakçı, Erdal İpek, Gülçin Tunali Koç, Güneş Işıksel, Haldun Bayrı, Haşim Koç, Ileana Moroni, Julien Cunillera, Kağan Güner, Kerem Ünüvar, Lale Abel, M. Süreyya Su, M'hamed Oualdi, M'bark Wanaim, Mehmet Beşikçi, Mezher Yüksel, Rita Koryan, Saadet Özen, Seda Altuğ, Takeshi Kojo, Tanıl Bora, Timour Abel, Türker Öztürk, Yaprak Aydın, Zehra Gülbahar Cunillera, Zeynep Altok, Zeynep Savaşçın'a ve son olarak sonsuz desteği için bütün aileme en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu uzun girişin sonuna, Türkçe baskı için birkaç cümle eklemek isterim. Evvela, İletişim Yayınları'na kitabı Türkçe yayınlanmaya değer buldukları ve çevirinin tamamlanmasını da sabırla bekledikleri için minnettarım. Kitap umduğumuzdan geç, ama hem tarihçi hem çevirmen olan Saadet Özen'in dikkatli Türkçesiyle, kelime hazinesiyle zenginleşerek tercüme edilmiş oldu. Arkadaşlık hukukumuzda sığınarak metinde çeviri sonrası yaptığım düzenlemeleri ve keyfi kelime tercihlerimi sineye çektiği için sevgili Saadet'e ayrıca müteşekkirim. Kitabın son okumasını itina ile yapan Gelengül Erkara'ya da teşekkür borçluyum.

Kitabın tercümesinde metnin insicamını korumaya özen göstermekle beraber, bazı küçük değişiklikler yaptım. Öncelikle Fransızca baskıda bazen sadece meramı aktarılmış olan Türkçe belge ve dönem kaynaklarından pasajları, tam ifadeleri ve kelime tercihlerini görebilmenin Türkçe okur için önemli olduğunu düşünerek, orijinal halleriyle metnin içine taşıdım. Arşiv belgelerinden yapılmış alıntıların transkripsiyonunu bir kez daha gözden geçirerek bazı hataları düzelttim. Türkçe baskı için gereksiz bulduğum açıklamaları kaldırdım, bazı editoryal müdahaleler için de kendime müsaade verdim. Metnin böylece Türkçe okur için hem daha işlevsel hem de daha akıcı bir nitelik kazanmış olduğunu umuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

Hal' Vakaları ve Yönetim Stratejilerinin Dönüşümü

II. OSMAN'DAN IV. MUSTAFA'YA, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAL' VE PADİŞAH KATLİ VAKALARI (1622-1808)

Bu çalışmanın odağında bulunan “yeniçeriler-sonrası” dönemde, Osmanlı padişahını devirmeyi (hatta öldürmeyi) hedefleyen ilk iki isyan girişimin elbette imparatorluğun tarihindeki ilk teşebbüsler değildir. Osmanlı tarihi birçok defa padişahların katledildiğine dahi tanık olmuştur.¹ Dahası bu vakalar araştırmanın merkezinde yer alan 19. yüzyıldaki teşebbüslerden çok daha meşhurdur. Kuleli ve Meslek muahedelerini imparatorluğun uzun tarihinin çerçevesi içerisinde kavrayabilmek için, ilerleyen sayfalarda 17. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar uzanan dönemde meydana gelmiş padişah katli (II. Osman [1622], İbrahim [1648], III. Selim [1807] ve IV. Mustafa [1808]) ve hal' vakalarının (I. Mustafa'nın 1618'de ve 1623'te, IV. Mehmed'in 1687'deki hal'i; II. Mustafa'nın 1703'te, III. Ahmed'in 1730'da tahttan çekilmesi)² izini süreceğiz.

Bu bağlamda ilk olarak padişaha karşı isyanların genel özelliklerini, ardından her birinin kendine has yönlerini tespit edeceğiz. Hal' vakalarının tarihi, imparatorluğun idari ve ekonomik sisteminin gelişimi üzerine değerli ipuçları sağladığı gibi, siyasetin yapısı, düzeni ve yazısız kuralları hakkında da bilgi verir. Yine bu tarih, Osmanlı padişahının meşruiyetinin ve kutsiyetinin ne şekilde evrildiğine, iki yüzyıl boyunca bu kutsiyete el uzatmaya ce-

- 1 Siyasi ve idari iktidarı koruyabilmek için henüz tahta çıkmamış olan şehzadelerin öldürülmesi demek olan kardeş katli vakaları, burada işaret edilen padişah katli (*régicide*) tanımının kapsamı dışındadır. Buna karşın, bir isyanın baskısı altında tahttan indirilmiş padişahlara yönelen katl ve kardeş katli vakaları, III. Selim ya da IV. Mustafa örneklerinde olduğu gibi, bu çerçeveye dâhil kabul edilmiştir.
- 2 Bu örneklerde hal' edilmek ile tahttan çekilmek arasındaki fark, ikinci durumda tahttaki padişaktan baskıyla, tahttan feragat edeceğine dair bir rıza alınmasından ibarettir (Osmanlı tarihindeki “gerçek” tahttan çekilme vakaları için bkz. A.D. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, s. 54-58).

saret edenleri bekleyen kadere dair sorgulamalara da zemin hazırlayacaktır. Bu bölümde bir araya getirilecek olan verilere dayanarak kurulacak diyakronik bakış açısı, Kuleli ile Meslek'i imparatorluğun uzun tarihi içinde değerlendirebilmek, bu sayede muhalefet mantığındaki devamlılıkları ve yenilikleri belirleyebilmek için elzemdir.

Padişah katli devrinin başlangıcı: II. Osman'ın öldürülmesi (1618-1622)

*Fî 8 Receb-ül mercub 1031. Eğerce bu vakia-ı mevhuşe iradından
ise bu babda sukût etmenin lütfü artık idi.*³

Vakanüvis İbrahim Peçevi (1574-1650?) II. Osman'ın katlini anlatmaya, bu üzücü olay hakkında konuşmanın zorluğunu tespit ederek başlar. Peçevi'ye göre konuşmaktansa susmak yeğdir. Sadece cinayetin içerdiği şiddet değil, ilk defa bir padişahın katledilmiş olmasının yarattığı şaşkınlık da sessizliğe neden olur.⁴ Padişahı öldürme fikri 1622'deki bu vakadan önce de kuvvetle muhtemel birilerinin aklına gelmiş olsa gerektir, fakat eyleme geçmeye kalkışan olmamıştır.⁵

Basit bir Osmanlı tarihi kronolojisine bakınca bile, II. Osman'ın öldürülmesinden önceki yıllarda vezirlerin ve saray efradından kimselerin infazıyla sonuçlanan isyanların sıklaşmaya başladığı kolaylıkla fark edilebilir. Bu tip isyanlar, takip eden dönemde, padişahı siyasi anlamda hareketsiz hale getirerek, hatta devrilmesine ya da infazına yol açarak daha da ileri bir boyuta varmıştır. II. Osman'ın katli, ardından gelen dönemdeki isyanlar için yeni

3 İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 2, İstanbul, 1283/1866-67, s. 380.

4 Daha önce öldürülmüş olan Osmanlı padişahları olmuştu. Sözgelimi I. Murad 1389'da, Kosova Muharebesi'nin ardından hançerlenmiş, II. Bayezid oğlu Selim'e tahtı bırakıktan sonra, rivayetlere göre oğlu tarafından zehirletilerek öldürülmüştü. Bununla birlikte, II. Osman'a kadar infaz edilen ya da bir karışıklığın veya isyanın neticesinde hayatını kaybeden bir Osmanlı padişahı yoktur.

5 Öncelikle, Osmanlı tarihi babalarını tahttan indirmeye niyetlendiğinden şüphe edilen şehzadelere yabancı değildir. Örneğin Şehzade Mahmud babası III. Mehmed'in (1595-1603) yerine geçmeyi istemekle suçlanmış, babasının emriyle boğdurtulmuştur (İ.H. Uzunçarşılı, "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü", *Belleten*, c. 24, s. 94, 1945, s. 263-267). Bunun dışında Selânikî ve Hasanbeyzade gibi vakanüvislerin kaydettiği üzere, 1589 ve 1603'teki ayaklanmalar sırasında askerler tahttaki padişahı, talepleriyle daha fazla ilgilenecek yeni bir padişah bulabileceklerini söyleyerek tehdit etmişlerdir, bkz. B. Tezcan, "Searching for Osman II: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", doktora tezi, Princeton University, 2001, s. 257, 397, n. 113 (Baki Tezcan'ın tezine dayanan kitabı 2010 yılının sonunda, bu çalışmanın yayınlanmak üzere teslim edilmesinden sonra yayınlandı. Dolayısıyla burada dipnotlarda kitaba değil [*Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge, 2010] teze referans verilmiştir). İleride vurgulanacağı üzere, padişahı tahttan indirme –hatta öldürme– fikri, Osmanlı tarihindeki ilk padişah katli vakasından önceki yirmi-otuz yıllık sürecin siyasi tahayyülünün çok dışında gibi görünmemektedir.

bir tahayyüle zemin yaratır. Padişahlar ve isyancılar artık isyanların hükümdarın hayatına kastedebileceğini bilmektedirler. Siyasi tahayyüldeki bu değişim sadece tarihi bir olaya ve bu olayın sembolik değerine bağlı olarak meydana gelmiş değildir. II. Osman'ın öldürülmesi toplumsal ve ekonomik gelişmelerle devletin siyasi dengesinde meydana gelmiş olan sarsıntıların bir tezahürüdür.⁶ İlk padişah katli vakası iktidar ilişkilerinde can alıcı bir değişimin varlığına işaret etmekte ve Osmanlı padişahı kültüne ait tabulardan birinin sorgulanır hale gelmiş olduğunu göstermektedir.

İlk padişah katli vakasının tarihsel arka planı

Arka arkaya gelen ekonomik krizler ve “fiyat devrimi” olarak adlandırılan olağanüstü enflasyon, 16. yüzyılın ikincisi yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde Avrupa tarihine damgasını vurmuştur.⁷ “Dünya çapındaki” bu krizler 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda da yüksek enflasyonla beraber derin bir biçimde hissedilmiştir.⁸ 1580'lerin ikinci yarısı, akçenin resmi olarak sert bir şekilde devalüe edilmesine, ardından paranın içindeki gümüş miktarının büyük oranda azaltılmasına tanık olmuştur.⁹ Ekonomik kriz, beklenebileceği üzere büyük bir hızla siyasi

- 6 G. Veinstein ile N. Vatin'in tespit ettiği üzere II. Osman'ın katlini takip eden iki yüzyılda on dört padişahтан yedisi tahttan indirilmiştir. Veinstein ve Vatin, II. Osman vakasının Osmanlı hanedanının tarihinde bir kırılma anı olduğunun, dönüşü olmayan bir nokta teşkil ettiğinin altını çizerek (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sériel ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle*, Paris, 2003, s. 63-64).
- 7 Krizler ve fiyatlardaki olağanüstü artış demografik (nüfus artışı ve göçler), ekonomik ve mali (İspanyol-Amerikan gümüşlerinin piyasaya girmesi, bütün Doğu Avrupa topraklarının Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesi, ekonominin nakdileşmesi ve ekonomik sistemin feodalizmden kapitalizme doğru evrilmesi) etkenlerle açıklanabilir. Konu hakkındaki pek çok çalışma içinden yukarıda sayılan bütün etkenlerin bir değerlendirilmesi, ayrıca daha önceki çalışmalara (özellikle Yeni Dünya'nın zenginliğinin Avrupa ekonomisine dâhil olmasını krizlerin yegâne sebebi sayanlara) yönelik eleştirel bir bakış için bkz. T. Scott, “The Economy”, E. Cameron (ed.), *The Sixteenth Century*, New York, 2006, s. 18-57.
- 8 Avrupa'daki durum kadar araştırılmış olmasa da, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı bağlamında yaşanan krizler hakkında da pek çok çalışma mevcuttur. Bu geniş bibliyografyanın içinden 16. yüzyıldaki ekonomik krizlerin Osmanlı ekonomik ve mali sistemi üzerindeki etkisine dair bkz. Ö.L. Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century”, J. McCarthy (trad.), *IJMES*, C. 6, 1975, s. 3-28; H. İnalcık, “Notes on a Study of the Turkish Economy During the Establishment and Rise of the Ottoman Empire”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1987, s. 205-263; Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, s. 112-149; Osmanlı siyasi kurumları ve toplumsal yapısı üzerindeki etkileri için bkz. S. Faroqi, “Crisis and Change”, *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 411-636; a.g.e., “Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century”, M. Kunt ve C. Woodhead (ed.), *Süleyman the Magnificent and His Age*, Londra, 1995, s. 91-113 ve B. Tezcan, “Searching”, a.g.e., s. 30-83.
- 9 B. Tezcan, “Searching”, a.g.e., s. 38 ve Ş. Pamuk, *500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Ankara, 2000, s. 12-13.

krizlere yol açarak payitahtta, hatta saray-ı hümâyunda iktidar savaşının keskinleşmesine katkı sağlamıştır.

Güçlü vezirler ve sadrazamlar ile Anadolu'da medrese talebesinin (suhte) ayaklanmaları ve Celâli İsyanları 16. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuştu. Osmanlı ekonomisinin nakdileşmesi¹⁰ ve tımar sistemindeki dönüşüm¹¹ siyasi hamilik ilişkilerinin yoğunlaştığı İstanbul'da vezirlerin gücünün pekişmesine katkı sağlıyordu.¹² Sadrazamların biriktirdiği servet, bazı örneklerde imparatorluğun yıllık gelirini aşabiliyor, siyasi iktidar alanları da buna paralel olarak genişliyordu.¹³ Dolayısıyla yüksek bürokratlar servetlerini, hamilik kudretlerini ve siyasi güçlerini artırma olanağına sahiptiler. Dahası, müsadere olgusunun varlığına rağmen servetlerini oğullarına aktarabilmekteydiler. Ailelerin geleceğini garanti altına almak, gücünü artırmak için gerek üst düzey ulema aileleriyle, gerek Osmanlı hanedanıyla evlilik yoluyla bağ kurmaya da çalışıyorlardı. Vezirlerin ve kalabalıklaşmış vezir hanelerinin artan iktidarıyla mücadele için III. Murad (1574-1595) özellikle harem-i hümayun kadınları¹⁴ ve harem ağaları¹⁵ üzerinden sarayın siyasi gücünü ve hamilik ilişkilerini tahkim eden bir strateji geliştirmişti.

16. yüzyılın sonu aynı zamanda Osmanlı ordusunun genişlediği dönemdi. Savaşlar, bu genişlemeye haklı politik gerekçeler sağlıyordu, fakat büyüme daha ziyade payitahttaki siyasi rekabetle ilişkiliydi. Hamilik ilişkileri başta askerler olmak üzere payitahttaki maaşlı çalışan sayısındaki artışı körükliyor, bu durum da vezirlerin iktidar tabanını genişletiyordu.¹⁶ İşte bu yıllarda, 1589'da, Beylerbeyi Vak'ası diye bilinen isyan sırasında Yeniçeriler huzurun yeniden tesisi için bazı ricali idam ettirmeyi başardılar.¹⁷ İmparatorluk

10 Bu bağlamda aynı verginin yerine nakdî verginin ağırlık kazanması kastedilmektedir.

11 Yani büyük arazilerde mîrî (devlete ait toprak) statüsünün vakıf ya da mülk (özel mülk) statüsüne dönüşmesi (bkz. H. Inalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600"; H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 23).

12 Bu sürece dair bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 146-155. R.A. Abou-El-Haj (*Formation of the Modern State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, 1991, s. 14-16) da özellikle 17. yüzyılda vergi sisteminin nakdileşmesinin yönetici sınıfın terkibine etki ettiğini vurgular.

13 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 147-148.

14 Harem kadınları, özellikle hasekiler ve padişahların anneleri Hürrem Sultan zamanından beri (1520) siyaset üzerinde belli bir etkiye sahipti (bkz. L. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993, özellikle s. 57-112, 229-265). III. Murad devrinin özelliği, padişahın annesinin resmi olarak "valide sultan" unvanını edinmiş olmasıdır. Böylece gücü daha meşru hale gelmiş, kamusal kimliği daha fazla ifade imkânına kavuşmuştur (*a.g.e.*, s. 187-191, aynı dönemle ilgili başka örnekler için bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 160-163).

15 16. yüzyılın sonundan II. Osman'ın tahta çıkmasına kadar Osmanlı sarayında siyasi dengelerin yeniden tanzimi konusunda bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 135-174.

16 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 240-258.

17 Uzunçarşılı ya da Danişmend gibi isimlerin imparatorluğun genel tarihi içinde ayırdıkları bir-

yaklaşık çeyrek yüzyıldır gelişen ve giderek ciddiyet kazanan karışıklıklarla karşı karşıyaydı. 1570'ten itibaren –1590'ların ortalarına kadar– Anadolu'da enflasyonun ve işsizliğin ateşlediği suhte ayaklanmaları ve Celâli İsyanları olarak bilinen halk ayaklanmaları süregelmekteydi.¹⁸ İstanbul'da, 1589'da meydana gelen isyan bu çalkantılı dönemin bir parçasıydı, fakat sarayın gözündeki anlamı hiç kuşkusuz daha büyüktü. İsyan yeniçerilerin giderek artan nüfuzlarının bir nişanesiydi ve bu artış yaklaşık otuz yıl sonra padişah katlinin önünü açacaktı.¹⁹

Yeniçeri ordusu hamilik ilişkilerine bağlı bir biçimde genişledikçe askerî kadrolar vezirler için bir güç kaynağına dönüşüyordu. Fakat bu durum vezirlerin tek başlarına askerî bir kalkışmayı kışkırtabileceği anlamına gelmiyordu. Esasen yeniçeriler giderek artan oranda ticarete girmekte, mültezimlik gibi mali işler edinmekte ve bu faaliyetleriyle beraber ekonomik çıkar zümresi niteliği de kazanmaktaydılar.²⁰ Bu nitelik ocağın lağvına kadar sürekli olarak gelişmeye devam edecekti. Yeniçerilerin ticari ve ekonomik yönleri kuvvetlendikçe, isyanları da ekonomik çıkar gruplarına dayanan hareketlere ya da halk ayaklanmalarına mahsus özellikleri daha çok gösterir oldu. Başka bir deyişle, yeniçeri ayaklanmaları salt askerî kalkışmalar olmaktan giderek daha da uzaklaşıyordu.

1589 ayaklanması, bir taraftan ekonomik krizin ve tezahürlerinin (enflasyonun ve özellikle resmi devalüasyonun) bir sonucu, diğer taraftan yeniçerilerin iktidar mücadelesinde aldığı konumun bir işaretiydi. Görünüşe bakılırsa akçenin değerindeki (dolayısıyla kendi ücretlerindeki) reel düşüşün sorumlusu saydıkları Rumeli beylerbeyinin ve başdefterdarın idamını isteyecek kadar güçlerine güveniyorlardı. Bu isyanı takip eden dönemde, beş yıldan az bir zaman zarfında yeniçeriler beş kere daha ayaklandılar (1593, 1595, 1600, 1601, 1603). Tıpkı 1589'da olduğu gibi bu isyanların da arka planında ücretler ve diğer ekonomik sebepler vardı; fakat 1589'daki de dâhil

kaç sayfa dışında bu temel önemi haiz olaya dair sadece iki makale bulabildim. Bunlardan *İstanbul Ansiklopedisi*'nde yayınlanmış olan birincisinde, Necdet Sakaoğlu olayları ekonomik krizler çerçevesinde bir bağlama oturtturarak özetler ("Beylerbeyi Olayı", *İst. A.*, İstanbul, 1994, s. 205-206). İkinci makaleyi kaleme alan Necdet Öztürk ise, temel olarak Selânikî tarihinden yola çıkarak vakayı özetler ve makalenin yayınlanmış olduğu İslâmcı-milliyetçi derginin de yaklaşımına münasip ırkçı bir yorumla değerlendirir. N. Öztürk olayları ve isyanın sebeplerini özetlerken, Rumeli Beylerbeyi'nin Ermeni kökenli olmasını ön plana çıkarır ve akçenin değerinin resmi olarak düşürülmesinin ardında Yahudi parmağı arar (bkz. "Kelle İsterüz' Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası", *Tarih ve Medeniyet*, 1996, n. 28, s. 20-21).

18 M. Akdağ, *Celâli İsyanları*, Ankara, 1963, s. 85-108.

19 Bu yeniçerilerin ilk isyanı değildi. Daha önce defalarca ayaklanmışlardı. Sözelimi 1444'te (ya da 1446'da) maaş zammı için II. Mehmed'e, 1514'te İran seferinden vazgeçirmek için I. Selim'e ve cülus bahşişinin artırılması için 1520'de I. Süleyman'a ve 1566'da II. Selim'e karşı baş kaldırmışlardı (bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 99-109, 337-339).

20 Bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 250-258, ayrıca C. Kafadar, "Janissaries", s. 116-119.

olmak üzere, hepsinde doğrudan saray hedef alınmıştı. Askerler her isyan ettiklerinde sarayın gözde isimlerinden en azından birinin idamını ya da azli-ni talep etmiş, çoğu zaman da istediklerini yaptırmayı başarmışlardı.²¹ Baki Tezcan'ın bu süreci anlatırken tespit ettiği üzere, 16. yüzyılın sonuna doğru ordu artık sarayın karşısında muhalif bir güç hâline gelmişti.²²

Tam da bu yıllarda Habsburglarla savaş (1593-1606) patlak verdi. Ardından, özellikle 1596'dan itibaren, Celâli İsyanları yayılmaya başladı; Safevîlere karşı savaşlar da üzerine geldi (1603-1639). Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl, peş peşe krizler ve isyanlarla başlamıştı. Bu dönemi krizler, savaşlar ve isyanlar arasında geçiren sadece Osmanlılar değildi. Genel olarak Avrupa kıtasında aynı durum hâkimdi.²³ Öte yandan, Osmanlı payitahtı fazladan bir de tahtın devri kriziyle karşı karşıya kalmıştı. I. Ahmed öldüğünde yerine büyük oğlu değil, kardeşi geçmişti. I. Ahmed'in kardeşi olan I. Mustafa'nın tahta çıkması, padişahın rical (askerler, ulema ve vezirler) ve bizatihi mensubu olduğu hanedan ailesi karşısındaki güç kaybını somutlaştıran bir gelişmeydi. Osmanlı padişahının aczi o kadar belirgin olsa gerek ki, vakanüvisler I. Mustafa'nın tahta çıkışını anlatırken *cûlus* (tahta oturmak) kelimesi yerine *iclas* (tahta oturtmak) kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdi.²⁴

I. Ahmed 1603'te tahta çıktığında henüz çok küçüktü; çocuğu, dolayısıyla oğlu yoktu. Bu yüzden soyun devamını güvence altına almak için istisnai olarak kardeşleri öldürülmemişti. Tahta çıkmasını takip eden üç yıl içinde I. Ahmed'in iki oğlu oldu, fakat yine de kardeş katli uygulanmadı. I. Ahmed büyük ihtimalle kardeşi Mustafa'yı öldürtmek için şeyhülislâmdan fetva alamamıştı.²⁵ Kardeş katli Osmanlı hanedanında gelenek olarak yerleşmiş olması-

21 1589'da Rumeli beylerbeyi ve başdefterdar, 1600 yılında Yahudi bir *kira* kadın (ki kendisi bir anlamda valide sultanın kâhyası gibidir) idam edilmişti. 1601'de yeniçeriler kapağasının idamını talep etmiş, fakat sadece bahçıvanın azledilmesini sağlayabilmişlerdi. 1603'te ise darû's-sade ağası ve kapağası idam edildi (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 255).

22 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 240-258.

23 Avrupa'da 1600-1660 yılları arasında meydana gelen isyan, halk ayaklanması ve savaşların bir haritası için bkz. D.H. Fischer, *The Great Wave*, New York, 1996, s. 98-99. Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıl başında meydana gelen iki yeniçeri isyanı ve Celâli ayaklanmaları (1590-1610), Osmanlıların Habsburglara (1593-1606) ve Safevîlere (1603-1639) karşı savaşları bu haritada yer almaz.

24 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 85-86. Bunun, vakanüvislerin tahta çıkma sahnesini yeni hükümdara pasif bir rol atfeden ifade ya da kelimelerle anmasının ilk örneği olmadığını not etmek gerekir. Daha önce, I. Bayezid'in tahta çıkışını anlatılırken de (1389-1402) "tahta geçürdüler" ifadesi kullanılmıştır (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 262).

25 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 98-100. B. Tezcan'ın hipotezi, temel olarak Esad Efendi'nin daha sonra II. Osman'ın kardeşini öldürme talebini geri çevirmiş olmasına dayanır. G. Veinstein ve N. Vatin ise kardeş katlinin uygulanmamış olmasının daha ziyade I. Ahmed'in yaşının küçüklüğüyle ve aynı anneden doğmuş olmalarıyla ilişkili olduğunu düşünürler (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 186-187).

na rağmen şeyhülislâmın böyle bir talebi reddedebilmesi, sahip olduğu gücün başlı başına bir göstergesiydi. I. Ahmed'in saltanatının son dokuz senesinde arka arkaya şeyhülislâmlık makamını elinde bulunduran Mehmed ve Esad Efendi kardeşlerin bu cesaretinde, mensup oldukları ailenin nüfuzunun mutlaka bir payı vardı.²⁶ Fakat şeyhülislâmın ailesine bu gücü sağlayan ana etken, ulemanın ayrıcalıklı bir toplumsal gruba, bir tür aristokrat zümreye dönüşmüş olmasıydı. Baki Tezcan'ın ortaya koyduğu üzere, 16. yüzyılın sonundan itibaren ulema "idari-hukuki otoritesini sosyo-ekonomik bir güce dönüştürmeyi" başarmıştı.²⁷ Şeyhülislâm bu çerçevede, padişahın güç kaybına paralel olarak önemi giderek artan siyasi bir rol üstleniyordu. Zaten padişahların – ve muhalefetin– özellikle kriz zamanlarında ihtiyaç duydukları başlıca meşruiyet kaynaklarından birini, en yüksek dinî otorite sıfatıyla şeyhülislâm kontrol altında tutmaktaydı.²⁸ Kardeş katli meselesine dönecek olursak, şeyhülislâmın Mustafa'nın yaşamasını isteyen yegâne kişi olmadığını vurgulamak gerekir. Mustafa'nın hayatta kalması iktidar mücadelesine dâhil olan başka pek çok aktörün çıkarlarına da hizmet ediyordu. Bunların başında Kösem Mah-

26 Mehmed ve Esad Efendi kudretli bir ulema ailesinin mensuplarıydı. Babaları Hoca Sadeddin Efendi de III. Mehmed döneminde şeyhülislâm olmuştu. B. Tezcan'a göre, Esad ve Mehmed Efendi'nin ailesi 17. yüzyıl başında sahip olduğu toplumsal güç bakımından Osmanlı hanedanının ardından ikinci sıradaydı (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 116). Esad Efendi'nin gücünün kaynakları ve neredeyse bir hanedan görüntüsü veren aile profili için bkz. *a.g.e.*, s. 100-129. Hoca Sadeddin, Mehmed ve Esad Efendi'nin hayat hikâyelerine dair bilgi için ayrıca bkz. M. Aktepe, "Esad Efendi, Hocaîade", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 340-342; Ş. Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, c. 18, s. 196-198; M. İpşirli, "Mehmed Efendi, Hocaîade", *DİA*, c. 28, s. 452-453.

27 Bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 110-115.

28 Baki Tezcan, yüzyılın başında idarenin; ekonomik krizlerin, saray isyanlarının, Celâli ayaklanmalarının ve savaşların sebep olduğu meşruiyet krizlerini dengelemek için kendini şeriâtin en büyük savunucusu olarak ortaya koyduğuna işaret eder. Öte taraftan, muhalifler de yine İslâm'a yaslanarak idareyi eleştiriyor, şeyhülislâmı saraya karşı muhalefetin merkezine oturtuyorlardı. Bütün bunlar, haliyle ulemanın ve şeyhülislâmın siyasi kudretini pekiştiriyordu (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 124-129). Osmanlı padişahları için bu siyasi pratiğin 17. yüzyılda başlamadığını vurgulamak gerekir. G. Veinstein daha "15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında" Osmanlı sultanlarının "zamanın bir numaralı Müslüman iktidarının efendileri olduklarını, giderek daha çok vurguladıklarını" anlatır. 1516-1517'de Mekke ve Medine'yi de kap-sayan Memlûk topraklarının imparatorluğa katılmasıyla Osmanlı sultanları "Hadimü'l-Haremeyn" unvanını alarak "İslâm'ın mukaddes topraklarını ve oraya giden yolları koruma" sorumluluğunu üstlendiler (G. Veinstein, "Les origines du califat ottoman", *Les Annales de l'Autre Islam*, n. 2, *La question du califat*, Paris, 1994, s. 28). Kuşkusuz halife olmuş değillerdi, fakat C. Imber'e göre Osmanlı sultanları bu şekilde kendilerini aynı zamanda dinsel sapkınlıklara ve kâfirliğe karşı ortodoks İslâm'ın savunucuları olarak da görmeye başlamışlardı. Anlaşılan o ki, bütün bu gelişmeler, 16. yüzyılda –özellikle I. Süleyman ya da Şeyhülislâm Ebussuud zamanından (1545-1574) beri– İslâmiyet'in Osmanlı hanedan ideolojisindeki yerini meşruiyet sağlayan bir unsur olarak sağlamlaştırıyordu. Bkz. C. Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, Paris, c. 19, 1987, s. 7-27 ve aynı yazar, "Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebü-s-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, 1992, s. 179-184; Osmanlı sultanlarının halife unvanı üzerine ayrıca bkz. F. Sümer, "Yavuz Selim s'est-il proclamé calife?", *Turcica*, c. 21-23, Paris, 1991, s. 343-354.

peyker Sultan (geleceğin padişahları IV. Murad ile İbrahim'in annesi), Davud Paşa (I. Mustafa'nın kayınbiraderi)²⁹ ve yeniçeriler geliyordu.³⁰

Kardeş katli her ne sebeple uygulanmamış olursa olsun, tahttaki padişahın kardeş ya da kardeşlerinin hayatta kalması hükümdar için potansiyel bir tehlike, iktidarını sınırlayan fazladan bir etken demektir. I. Süleyman'ın saltanatının sonuna kadar (1520-1566) şehzadeler sancağa gönderiliyordu. Baba öldüğünde halefi olmayı başaran birader diğerlerinin öldürülmesini emrediyor, böylece yegâne meşru hükümdar olarak kalıyordu.³¹ III. Murad beş kardeşinin katlini emretmişti; I. Ahmed ile I. Mustafa'nın babası olan III. Mehmed'in ise on dokuz kardeşi vardı ve hepsi tahta çıkmasının ardından öldürülmüştü. III. Murad ve III. Mehmed sancağa gönderilen yegâne şehzadeler olurken, diğer kardeşlerinin tamamı sarayda kalmıştı. Dolayısıyla I. Süleyman'ın saltanatının ardından, şehzadelerin sancakbeyi olarak görev yapmasına dair geleneğin kaybolmaya başladığı söylenebilir. I. Ahmed'in saltanatı sırasında kardeşi I. Mustafa'nın hayatta kalmasıyla sancağa çıkarılma uygulamasından temelli vazgeçildi ve şehzadeler için kafes hayatı başlamış oldu.³² Şehzadelerin saraya kapatıldığı bu yeni uygulamayla tahttaki padişah kardeşlerini (dolayısıyla muhtemel rakiplerini) çok yakından gözetim altında tutabiliyor, onlara tahtı tehdit edecek gücü ve hırsı sunma ihtimali olan “dış dünyayla” bağlarını kopartabiliyordu.

“Taht savaşı” tehlikesi bu şekilde bertaraf edilmiş olsa da, bu yeni âdetle beraber bir padişahın tahttan indirilmesini, hatta katlini tasarlamak çok daha kolay hale gelmişti. Gilles Veinstein ile Nicolas Vatin'in tespit ettiği üzere, bu durum imparatorluğun siyasi kriz döngüsünün tepetaklak olması demektir.³³ Önceki dönemlerde padişahın ölümü imparatorlukta en önem-

29 Davud Paşa'nın kız kardeşi I. Mustafa'yla evliydi.

30 L. Peirce, *The Imperial*, s. 102; G. Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, California, 2003, s. 12-16; B. Tezcan, “Searching”, *a.g.e.*, s. 88, 131-132.

31 Ayrıca, kardeş katli kadar sık ve sistematik olarak uygulanmasa da, padişahların, iktidarlara karşı bir tehdit sezdiklerinde –mesela I. Süleyman'ın ve III. Mehmed'in yapmış olduğu gibi– oğullarını öldürttükleri de malumdur.

32 Şehzadelere sancak verilmeye devam edildi, fakat Leslie Peirce'in belirttiği gibi bu bir formaliteden ibaretti; çünkü şehzadeler sarayda kalıyor, onlara bağlanan yerlere ise işleri takip etmek, gelirleri toplamak üzere kethüdaları gidiyordu. Kâğıt üzerindeki bu atamalar 1647'de kaldırıldı. Şehzade sancağının lağvedilmesi ve kafes sisteminin kurulmasıyla ilgili olarak bkz. I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 117-121; L. Peirce, *The Imperial*, s. 97-101; B. Tezcan, “Searching”, *a.g.e.*, s. 88-89; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 72-78, 83-92.

33 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 81-258. Kitabın ikinci ve üçüncü bölümleri siyasi krizi ele alır. Yazarların bu bağlamda pek çok kez değindiği kriz döngüsündeki değişim, en sentetik biçimde ikinci bölümün başında anlatılmıştır, bkz. s. 81-82. L. Peirce da valide sultanın tahtın devri sırasındaki krizlerde nasıl konumlandığını sorgularken, padişahın ölümüyle imparatorlukta siyasi krizin belirmesi arasındaki bağ ile ilgili olarak benzer bazı noktalara işaret eder (L. Peirce, *The Imperial*, s. 260, 262).

li kriz sebeplerinden biriydi. Bu yüzden şehzadeler arasında savaş çıkabiliyor (I. Bayezid'in 1402'deki ölümünü takiben olduğu gibi) ya da veliahtın İstanbul'a varıp tahta çıkmasına kadar geçen sürede bir otorite boşluğu oluşabiliyordu.³⁴ Siyasi dengelerde meydana gelen yukarıda bahsi geçen değişimler ve kafes sisteminin hayata geçirilmesiyle birlikte padişahın ölümü (ya da tahtın devri) başlı başına bir kriz sebebi olmaktan çıkmış oldu. Kardeş katli uygulamasının sona ermesiyle kafesteki, başka bir deyişle "yedekteki" meşru taht adayları "çoğalmıştı". Sultanın ölümü artık ciddi siyasi krizlere yol açmayacaktı, fakat siyasi krizler bundan böyle devletin geleceğini, Osmanlı siyasi sistemini tehlikeye sokmaksızın padişahların canına mal olabilirdi.

Kriz döngüsündeki bu değişim, bir taraftan devletin ve saltanatın, diğer taraftan Osmanlı hanedanının iktidarının belli oranda kurumsallaşmasına tekabül ediyordu. Padişah siyasi sistemin içinde "ikame edilebilir biri" hâline gelmiş gibi görünse de, imparatorluğun başına Osmanlı hanedanından olmayan birinin getirilmesi düşünülmüyordu.³⁵ Yani imparatorluğun geleceği artık tahttaki padişahın karizmatik otoritesine ya da erkek evlat sahibi olup olmamasına derinden bağlı değildi. Devlet-i aliyye, baba tarafından hanedana mensup herhangi bir erkeğin saltanatı altında varlığını koruyabiliyordu.³⁶ Başka bir deyişle –Ortaçağ Hristiyan siyasi teolojisinin terminolojisini ödünç alırsak–,³⁷ Osmanlı padişahının siyasi bedeninin ağırlığını kaybettiğini ve bu bedenin sembolik anlamının artık ailesi tarafından taşınmakta olduğunu tespit edebilmek mümkündür. Hal' ve padişah katli devri işte bu koşullarda, II. Osman'ın öldürülmesiyle başladı.

II. Osman vakası: Padişah katlinin ağır sorumluluğu

Veraset sistemini kökünden değiştiren ekberiyet usulüne uygun biçimde, Kasım 1617'de tahta çıkmış olan I. Mustafa'nın padişahlığı, hükümdar olabil-

34 Elbette tahtın devri durumunda kriz her zaman "kesinlikle kaçınılmaz" değildi. Olası krize karşı, özellikle en büyük erkek evladı padişahın ölümünün hemen öncesinde İstanbul'a çağırmak başta olmak üzere birtakım tedbirlere başvuruluyordu (uygulanmış olan çözümlerin listesi ve ayrıntılı tahlili için bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 109-182).

35 Elbette bu seçeneğin hiç dile getirilmediği söylenemez. II. Murad döneminde dahi (1574-1595) anonim bir kronikte Osmanlı sülalesinin yerine geçebilecek ailelerin isimlerine rast gelmek mümkündür (Turhan, Mihal, Evranosoğulları gibi). Kırım hanedanı ise yüzyıllar boyu (17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar), kroniklerin yer verdiği muhalif söylemlerde Osmanlı hanedanına bir alternatif olarak gösterilmiştir. Fakat F.M. Emecen'in vurguladığı gibi bu alternatiflerin hiçbiri Osmanlı hanedanı için bir tehlike teşkil etmiyordu (F.M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, n. 6, İstanbul, 2001, s. 66-69).

36 R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 12; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 131.

37 E.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study of Mediaeval Political Theology*, Princeton, 1957/1997.

mek için zihnen ehliyetli ilan edilmesiyle sadece üç ay dört gün sonra son buldu. I. Mustafa'nın tahta çıkışında şehzadelerin yaşı³⁸ ve hal'inde ise padişahın akıl sağlığı gerekçe gösterildiyse de, asıl etken şeyhülislâm, vezirler, sarayın ve ordunun kilit isimleri arasındaki iktidar savaşıydı. I. Mustafa'nın tahta çıkışı büyük ölçüde Şeyhülislâm Esad Efendi'nin gücünün ve çabalarının neticesinde; hal'i ve yerine II. Osman'ın padişah olması ise esas olarak Darü's-sade Ağası Mustafa Ağa'nın manevraları sayesinde mümkün olmuştu.³⁹

Bu hassas dengeler arasında tahta çıkan II. Osman iktidar alanını genişletmek, bir hükümdar olarak geleceğini güvence altına almak için padişah fiğürüne siyasi ağırlığını tekrar kazandırmaya teşebbüs etti. Ne var ki seçtiği bütün yollar onu tahttan indirilmeye ve öldürülmeye götürecekti. II. Osman yok olmaya yüz tutmuş olan gazi hükümdar imgesini diriltmeye gayret ediyordu.⁴⁰ Bu şekilde belki de –padişah olarak– şahsını Osmanlı hanedanının önüne geçirebileceğini, tahta damgasını vurabileceğini, vazgeçilmez hale geleceğini umuyordu.

II. Osman 1621'de Lehistan seferi için İstanbul'dan ayrıldı. Askerî harekât başarısızlıkla sonuçlanmamıştı, ancak tam bir muvaffakiyet de söz konusu değildi.⁴¹ Padişah buna rağmen seferden yararlanmayı bildi. Seferin arifesinde en büyük kardeşi Mehmed'i idam ettirdi, ulemanın arpalıklarını lağvetmek için girişimde bulundu. Dahası, seferden sonra da orduyu suçlayarak göreceli başarısızlığın hesabını askerlere kesmekte tereddüt etmedi. Ayrıca orduda kaçakları tespit için yoklama yaptırması yeniçerilerin huzurunu kaçırdı.⁴² Yoklamada bulunmayan, başka bir deyişle sefere çıkmak yerine kendi ticaretiyle meşgul olmayı tercih edenlerin ya da savaş meydanına varma-

38 I. Mustafa veraset usulü değiştirilerek tahta çıkarıldığı zaman en temel gerekçe I. Ahmed'in oğullarının yaşının çok küçük olmasıydı. Ne var ki II. Osman 1617'de on üç yaşında, yani babasının 1603'te, tahta çıkarken olduğu yaşıydı (bkz. G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 10; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 132).

39 I. Mustafa'nın tahttan indirilip II. Osman'ın tahta çıkarılmasının sarayın bir karşı hamlesi olarak analizi için bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, özellikle s. 166-174. Bu olaylarda darü's-sade ağasının rolü için ayrıca bkz. G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 93-98. 16. yüzyılın son çeyreğinde darü's-sade ağalarının konumunun giderek kuvvet kazanmasına dair bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 155-166.

40 G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 17. Padişahın gazi sultan (ve mücahid) olarak rolünün 17. yüzyıla kadar gelişimi için bkz. C. Imber, "The Ottoman", *a.g.y.*, özellikle s. 8-13. Vakayinamelerde padişahların ölümünün anlatıldığı sahnelerden yola çıkarak gazi sultan imgesinin giderek yok olmasının bir analizi için bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 36-51.

41 Ordu Hotin'i fethedemedi, fakat imzalanan anlaşmaya göre Kazaklar artık Osmanlı topraklarına saldırmayacaktı.

42 Anlaşılan yeniçerilerin görevden kaçukları büyük bir sır değildi. Bununla birlikte teftiş de sık başvurulmuş bir uygulama değildi, zira yapılan yoklamadan sonra alınması gereken tedbirler ağır sonuçlar doğurabiliyordu. Örneğin III. Mehmed'in 1596'daki Eğri Seferi'nden sonra yaptırdığı yoklama, Celâli İsyanları'nın doruğa çıkmasına önemli ölçüde etki etmişti (M. Akdağ, *Celâli*, s. 183-189).

dan firar etmiş olanların maaşı kesilecekti.⁴³ II. Osman'ın hiçbir meşru alternatif olmeyen bir padişah, iktidarın tekeli elinde bulunduran bir hükümdar olarak kendini kabul ettirmek için başvurduğu⁴⁴ bu tedbirlerin, iktidar savaşının diğer oyuncularını tedirgin ettiğini tahmin etmek zor değildir. II. Osman muhtemelen kuvvetli bir müttefik edinmek, güçlü bir "hasmı" sadık bir müttefike dönüştürmek için, tahttan indirilmeden birkaç ay önce Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızıyla da resmen evlendi. Nüfuzlu din adamları çıkarmış bir aileyle evlilik yoluyla bağ kurması gazi sultanlar dönemine verilmiş bir selamdı da. Fakat bu teşebbüs gerek halk arasında gerekse haremden pek hoş karşılanmadı.⁴⁵

II. Osman bu kadarla da kalmadı. Genç padişah giderek pervasızlaşıyordu ya da en azından yeniçeriler öyle düşünüyordu. Büyük ihtimalle savaş atmosferinin kendisine yeniden güç kazandıracağını hesaplayarak 1622'de yeni bir sefere çıkmaya niyetlendi.⁴⁶ Fakat ordu buna karşı çıktı. Sefere çıkma hedefinden vazgeçen II. Osman Mekke'ye gitmek istediğini ilan etti. Ne var ki şehirde bu seyahatin dile getirilmeyen başka hedefleri olduğuna dair rivayetler dolaşıyordu. Padişahın Celâli artıklarından bir sekban ordusu toplayarak yeniçerileri alt etmek ve onlardan temelli olarak kurtulmak istediği söyleniyordu. Dahası, II. Osman hazineyi de yanında götürmek istiyordu ki bu da padişahın gizli emellerinin bir kanıtı olarak görülebilirdi, nitekim görüldü de.⁴⁷

Bu gizli programdan (bazı kroniklere göre şeyhülislâm tarafından)⁴⁸ haberdar edilen yeniçeriler ile sipahiler, 18 Mayıs'ta, yani hac yolculuğunun

43 G. Piterberg, *An Ottoman*, 20-22, 106-109; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, 199-203.

44 B. Tezcan II. Osman'ın bu manevralarını mutlakiyetçi emellerinin bir alameti olarak görür (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 194-203).

45 Bu evlilik, Şeyh Edebali'nin kızıyla evlenmiş olan I. Osman'ın devrine bir göndermeydi. 1326'da ölmüş olan Şeyh Edebali, dönemin en güçlü ve nüfuzlu şeyhlerindendi. Ne var ki bu tarihten sonra hanedan, özellikle önemli ailelerden gelen kadınlarla hukuken evlenmekten kaçındı. II. Osman'ın evliliği ise şeyhülislâmı müttefik olarak yanına almasını sağlamadığı gibi, haremden huzursuzluğa ve halkın protestolarına sebep oldu. Ayrıca, Esad Efendi II. Osman'ın katılmadığı cenazesinde makamını da kaybedecekti (bkz. L. Peirce, *The Imperial*, s. 106-107; G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 18-19; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 407).

46 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 204.

47 Vakayinamelerin aktardığı bu söylentileri 1622 vakasını inceleyen araştırmacılar da olasılık dâhilinde görmektedir (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, 203-218, 229-231; G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 23-24). Bu noktada daha önce hiçbir Osmanlı padişahının hacca gitmediğini, daha sonraki dönemlerde de giden olmadığını da vurgulamak gerekiyor. Bunun tek istisnası son Osmanlı padişahı VI. Mehmed'dir (1918-1922), ancak o da bu seyahati 1922'de, Millet Meclisi tarafından tahttan indirilmesinden sonra gerçekleştirmiştir (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 220; Osmanlı padişahlarının hac ziyaretinin tarihi hakkında kısa bir değerlendirme için ayrıca bkz. A.D. Alderson, *The Structure*, s. 125-26). Bununla birlikte hac yollarının ve hacıların himayesi, en azından 18. yüzyıla kadar padişahlar için bir görev, bir meşruiyet ve itibar kaynağıydı (bkz. S. Faroqi, *Pilgrims and Sultans, The Hajj Under the Ottomans 1517-1683*, New York, 1994).

48 Ayrıca, şeyhülislâm hâlihazırda II. Osman'a "hacca gitmenin hükümdarlar için mecburi olmadığına dair bir fetva" da vermişti (HP, c. 8, s. 149).

başlayacağı Üsküdar'a padişahın otağının kurulduğu günün sabahında, yeniçeri kışlasının bulunduğu Et Meydanı'nda bir araya geldiler. Buradan At Meydanı'na doğru yürüyüşe geçtiler. Alt kademedен ulema da kafiyelede yerini almıştı. Şeyhülislâm, padişahın akıl hocalarının infazı için talep etmiş oldukları fetvayı isyancılara verdi.

İlk gün kalabalığın temel talebi hac ziyaretinin iptali ve kapıağası Süleyman Ağa'nın idamıydı. İkinci gün asilerin sayısı iyice artmış, silahlar kuşanılmıştı. Tekrar Et Meydanı'ndan At Meydanı'na yürüdüler. Burada ulema-dan da kalabalığa katılanlar oldu. İsyancılar padişahla görüşmeyi ve başta bir önceki gün azledilmiş olan Sadrazam Dilaver Paşa olmak üzere bazı sorumluların⁴⁹ idamını talep ediyorlardı. Kalabalık öğleden sonra sarayın dış avlusuna girdi. II. Osman güruhu yatıştırmak için isyancıların sorumlu olarak işaret ettiği kimselerin çoğunun tutuklanacağını ya da sürgün edileceğini ilan etti. Fakat Süleyman Ağa'dan vazgeçmek niyetinde değildi. Bunun üzerine öfkesi kabaran kalabalık iç avluya ve sonrasında da 1618'de hal' edilmiş olan I. Mustafa'nın bulunduğu hareme girdi. II. Osman'ın Süleyman Ağa ile Dilaver Paşa'yı kalabalığın gözü önünde derhal idam ettirmesine, akabinde ulemanın talepleri yerine getirildiği gerekçesiyle askerlerden isyana son vermelerini istemesine rağmen artık çok geçti. İsyancılar büyük ihtimalle sınırı aşmış olduklarının farkındaydılar. Sonuç olarak artık onların kendi padişahları vardı, dolayısıyla II. Osman'a boyun eğmeye mecbur değildiler. Askerlerin ulemayı ikna etmesiyle kafesten çıkarttıkları "padişahları" imparatorluğun padişahı oldu. Bununla birlikte II. Osman serbestti ve o da hâlâ padişah olduğu iddiasındaydı. Fakat ertesi gün yakalanıp hakaretler arasında, yeniçerilerin I. Mustafa'yı emniyete aldığı, yeniçerilerin camii olan Orta Cami'ye götürüldü. Öğleden sonra I. Mustafa'nın kayınbiraderi de olan yeni sadrazam Davud Paşa tarafından Yedikule'ye nakledildi. II. Osman orada, söylenilenlere bakılırsa, testisleri burularak öldürüldü. Ardından bir kulağı ve bur-nu kesilerek öldüğünün kanıtı olarak I. Mustafa'nın annesine götürüldü.⁵⁰

II. Osman'ın katli padişahın kutsiyetinin aşikâr bir biçimde çiğnenmesi demekti. Bunun yanı sıra, Gilles Veinstein ve Nicolas Vatin'e göre bu cinayet sahnesi "soyun kutsallığının sürmesini sağlayan (...) en mahrem yere el uzatarak kutsiyeti bir defa daha bozuyordu". Olay gerçekten anlatıldı-

49 Bu kişiler ulema-dan, askeriyeden, saray ve divan mensuplarındandır. Tûgî'ye göre bunlar padişahın hocası Ömer Efendi, 1621 seferi sırasında sadaret kaymakamı olarak İstanbul'da sadrazama vekâlet eden Ahmed Paşa, Defterdar Baki Paşa, yeniçeri zabitanından Nasuh Ağa, Süleyman Ağa ve Dilaver Paşa'ydı. Bostanzade tarihinde Ahmed Paşa ile Nasuh Ağa'nın isimleri geçmez. Bostanzade'ye göre kalabalık Rumeli kazaskeri; Ali Efendi, Anadolu kazaskeri Musa Efendi ve İstanbul kadısı Abdullah Efendi'nin de idamını istemiştir (bkz. B. Tezcan, "Searching", a.g.e., s. 233).

50 İsyanın akışı ve II. Osman'ın infazıyla ilgili bu paragraf temel olarak B. Tezcan, G. Veinstein ve N. Vatin'in kurgularına dayanmaktadır (bkz. B. Tezcan, "Searching", a.g.e., s. 219-239; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 227-239).

ğı şekliyle gerçekleşmiş olsun ya da olmasın, bu sahne ya cellat ya da “söylentiyi dilden dile taşıyanlar” tarafından padişahın kutsiyetinin çiğnendiğini gösteriyordu.⁵¹ Öte yandan kronik yazarları, padişahın “canavarca” öldürüldüğü sahnenin ayrıntılarını anlatırken bir yandan da –hatta belki de asıl olarak– bu kabul edilemez cinayet için bir sorumluya (Davud Paşa’ya) işaret etmek ister gibidirler. Yani bu korkunç ayrıntılar, aslında isyanla padişah katlini kolayca birbirinden ayıştırmaya da yaramaktaydı. 17. yüzyıl vakanüvisleri isyanı haklı bir hareket olarak savunurken, padişah katlini kabul edilemez, uğursuz bir fiil, yeniçerilerin iradesi dışında işlenmiş büyük bir suç olarak gösteriyorlardı.⁵² Padişahın güç kaybı hiç kuşkusuz şahsına ve hükümdar olarak otoritesine karşı bir isyanın ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştı. Hatta infazı olasılığına da zemin hazırlamıştı. Fakat tüm bunlar, padişah katlinin sembolik sorumluluğunun ağırlığından neredeyse hiçbir şey eksiltmemişti. Padişah, iktidar teşkilatının hem sembolik hem de somut olarak temel dayanak noktası olarak kalmaya devam ettiği sürece, padişah katlinin çok ağır bir sorumluluğu beraberinde getirmesi ve tamamen kötücül, uğursuz bir eylem olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. Zira Osmanlı padişahı tahta çıkma hakkına sahip yegâne hanedanın temsilcisiydi ve onun şahsının kutsallığını savunmak (en azından savunur gibi davranmak) bu siyasi sistemin ayakta kalmasından fayda sağlayan herkesin çıkarıydı. Vakānūvislerin, ricalin ve hanedanın II. Osman’ın katli karşısındaki tavrını belirleyen de bu siyasi zaruretti.

Fiilen I. Mustafa’nın ya da annesinin emri ya da rızası olmadan II. Osman’ın öldürülmüş olması imkânsızdı. Dahası, anlaşılan o ki, yeniçeriler bu infaza mani olmak için çaba harcamak şöyle dursun, yolunu hazırlamışlardı. Oysa vakānūvisler yine de sorumluluğu tek bir uğursuza yüklemeyi ve böylece olup biteni bir istisna olarak görmeyi tercih ettiler. Bu uğursuz kişi hanedanın evladını sadece öldürmemiş, işkenceden de geçirmişti. Ayrıca, söz konusu haliyle padişahın katli hikâyesi, 1623 yılının başında ayaklanan ve Davud Paşa’nın idamını isteyen sipahilerin talebiyle de tam bir uyum içindedir. Sipahiler istediklerini elde ettiler. II. Osman’ın katlinden sorumlu tutulan Davud Paşa, I. Mustafa’nın emriyle, devrik padişahın öldürüldüğü yerde idam edildi. Böylece 1622’deki askerî isyanın anısı, padişah katlinin ezici sorumluluğundan arındırılmış oldu.

19. yüzyıla kadar tarih yazarları bu isyanı, kötü akıl hocalarına uyarak siyasi sistemin işleyişini değiştirmeye (ya da en azından yüksek mevki sahipler-

51 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 239.

52 Bkz. B. Tezcan, “Searching”, *a.g.e.*, s. 4-12; ayrıca B. Tezcan’ın benzer noktaları vurguladığı makalesi için bkz. “The Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey”, *IJTS*, c. 8, n. 1 ve 2, Bahar 2002, s. 25-35.

rinin ayrıcalıklarını lağvederek işleyişteki ağırlıklarını azaltmaya) çalışan bir padişahla, sistemi olduğu gibi korumak isteyen askerler arasındaki bir mücadele olarak anlatageldiler.⁵³ Bu bakış açısına göre II. Osman devlet için bir tehlikeydi. Devleti ve siyasi nizamı kurtarma niyeti de isyancıların taleplerini haklı kılmaya yetiyordu. Baki Tezcan, temelde bu yorumlardan hareketle, II. Osman'ın hal'inin, "imparatorluğun yazılı olmayan anayasasının"⁵⁴ dipte yatan bir özelliğini" açığa çıkardığı için "anayasal" bir olay olarak görülebileceğini belirtir. Tezcan'ın deyimiyle, Osmanlı padişahı toplumdaki bazı zümrelerin imtiyazlarını tanımak zorundaydı.⁵⁵ Bu söz konusu yazılı olmayan anayasa, iktidar mücadelesindeki her bir grubun yerini (ulema, saray, hanedan, vezirler, ordu) ve bu imtiyazlı zümrelerin haklarını belirlemekteydi. "Anayasa" tabiri ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Fakat padişah katli vakalarını ve padişahları deviren isyanları takip ederek Osmanlı tarihinde ilerledikçe bu terimin ne kadar yerinde olduğunu, iki yüz yıl boyunca başarıya ulaşmış isyanların arka planında bulunan iktidar odakları arasındaki çatışmaların cereyan ettiği zemini ne kadar doğru ifade ettiğini göreceğiz. II. Osman'ın hal'i sırasındaki mevcut "yazılı olmayan anayasa" bir asrı aşkın bir süre yürürlükte kaldı⁵⁶ ve bu devirde meydana gelen hal' vakalarının ortak karakterini tayin etmeye devam etti.⁵⁷

İki padişah katli arasındaki dönemin bir muhasebesi:

I. Mustafa ve IV. Murad

Osmanlı tarihindeki ikinci padişah katli vakası birincisinden sadece yirmi beş yıl sonra meydana geldi. İkisinin arasında ayrıca bir de hal' vakası yaşandı. Mayıs 1622'de tahta çıkmış olan I. Mustafa ancak bir yıldan biraz fazla, Temmuz 1623'e kadar mevkiini koruyabilmiş, aklen yetersiz olduğu gerekçesiyle imparatorluğu yönetmekten aciz ilan edilmişti. En azından ilk hal'inden beri I. Mustafa'nın aklî durumu bir sır değildi. Dolayısıyla, ikinci defa tahta çıkarıldığı sırada da biliniyordu. Öyleyse, aradan topu topu bir yıl ve

53 Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra vakanüvislerin tavrı tamamen değişmiştir. II. Osman kahraman bir padişaha, ordudaki "yozlaşmanın" farkına vararak Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmaya niyetlenmiş olan ilk ıslahatçı sultana dönüşmüş, isyankâr askerler ise ıslahatın iki yüz sene gecikmesine sebep oldukları için imparatorluğun zayıflamasının sorumlusu sayılmaya başlanmıştır (bkz. B. Tezcan, "Searching", a.g.e., s. 13-29; ayrıca aynı yazar, "The Military", a.g.y., s. 35-43).

54 Burada ve ilerleyen sayfalarda *constitution* karşılığı olarak kullanılan anayasa kelimesiyle kastedilen, tüm yasalardan üstün bir yasa değil, politik sistemin ve kuralların üzerine bina edildiği zemine dair (yazılı olmayan) kaidelerdir.

55 B. Tezcan, "Searching", a.g.e., s. 266.

56 1703 ve 1730 isyanlarında dönüşümün işaretleri giderek daha gözle görülür hale gelmiştir.

57 Bahsi geçen ortak karakter bu bölümün sonunda tarif edilecektir.

birkaç ay geçmişken I. Mustafa'nın aklî durumu neden tekrar sorun olmuştu? Padişahın aklî dengesinin hal'i için sadece meşru bir bahane olarak öne sürüldüğüne hiç şüphe yok. Temel sebepler yine ekonomik krizle beraber yüksek mevki sahipleri arasında süregiden ve yukarıda bahsi geçen iktidar savaşlarıydı. 16. yüzyılın sonunda başlamış olan ekonomik kriz ve altı sene içinde üç kez cülus bahşişi dağıtılması devlet hazinesini bir hayli zor duruma düşürmüştü. Yeniçerilerin ulufesinin ödenmesinde de zorluk çekilmekteydi. Mere Hüseyin Paşa ve Gürcü Mehmed Paşa gibi vezirler arasındaki sürtüşmeler ve Mere Hüseyin'i kâfirlikle itham eden ulemanın isyanı da krizler listesini kabartıyor, I. Mustafa'nın manevra alanını giderek daraltıyordu. Niha yet padişah, Mere Hüseyin Paşa'yı azledip yerine Kemankeş Ali Paşa'yı sadrazamlığa getirdi; fakat bu değişiklik tahttan indirilmesini engelleyemediği gibi, tersine hızlandırdı. Sadrazam, askerler ve şeyhülislâm hal'i konusunda hemfikirdi. Valide sultanın da onay vermesiyle I. Mustafa'nın saltanatına son verildi ve IV. Murad tahta çıkarıldı.⁵⁸

Böylece I. Mustafa için kafes hayatı yeniden başladı. Kontrol altında tutulabileceği bilindiğinden devrik padişahın katline gerek görülmedi. Ayrıca, iki yıl içinde iki padişahın öldürülmesi bir bakıma aşırıya kaçmak olacaktı. I. Mustafa'nın iki kısa saltanatı iki gerçeği açık seçik ortaya koyuyordu: Birincisi, Osmanlı hanedanının bir mensubu aklen yetersiz olsa da tahta çıkabilirdi; ikincisi, hükümdarı "deli" olarak nitelemek mümkündü. Bu iki olgu da padişahın siyasetteki ağırlığının azalmasıyla ve tahtın kutsiyetinin aşınmasıyla doğrudan ilişkiliydi.⁵⁹

IV. Murad'ın tahta çıkması hükümdarın siyasi ağırlığının azalmakta olduğunu teyit eden bir başka gelişmeydi. Yeni padişahın aklî melekelerinde bir sorun yoktu, fakat sadece on bir yaşındaydı. IV. Murad 1623'ten 1632'ye kadar yalnızca sembolik bir rol üstlendi. İlk yıl devlet valide sultan (Kösem Mahpeyker Sultan), darü's-saade ağası (Mustafa Ağa) ve sadrazamdan (Kemankeş Ali Paşa) oluşan bir "koalisyon" tarafından kontrol edildi.⁶⁰ Şeyhülislâm ve yeni-

58 Askerler bu defa cülus bahşişi almamaya razı olmuşlardı. I. Mustafa'nın hal'iyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. HP, cilt 8, s. 175-183; F.M. Emecen, "Mustafa I", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 272-275; L. Peirce, *The Imperial*, s. 249.

59 Tabii Mustafa gibi aklî dengesi yerinde olmayan birinin şehzadeler arasında askerî ciheti de olan bir rekabetin hüküm sürdüğü devirde iktidara gelmesi zor olurdu. Bunun dışında padişah deli olsa bile hiyerarşi içindeki yerine saygı gösterilmesi, deliliğine rağmen onda birtakım meziyetler bulunması gerektiğini de not etmek gerekiyor. Nitekim dönemin bazı tarihçileri Mustafa için bunu yapmıştır. Örneğin Tüġî Efendi, Kilârî Mehmed Efendi gibi tarihçiler Mustafa'nın halinde velilik ve evlialık alametleri görürler (Tüġî ve Kilârî Mehmed Efendi örnekleri için bkz. F.M. Emecen, "Mustafa I", a.g.y., s. 275).

60 Ali Paşa'nın hayatı iktidar mücadelesinin amansızlığının bir kanıtıdır. I. Mustafa'nın hal'inde çok etkin bir rol oynamış olan sadrazam, şeyhülislâmı azlettirip yerine kayınpederini tayin ettirerek, rakip olabilecek pek çok veziri idam ettirerek yahut sürdürerek gücünü artırmaya çalışmıştır. Fakat şeyhülislâm, bazı vezirler ve başta darü's-saade ağası olmak üzere saraydan ba-

çeri ağasının da aralarında olduğu yüksek makam sahipleri iktidarı paylaştılar. IV. Murad'ın saltanatı süresince aziller ve idamlarla bu görevler el değiştirdiyse de mevkilerin nüfuzu değişmedi. Tıpkı oğlu gibi istisnai bir konuma sahip olan valide sultan hariç, makamlar sahiplerinden daha önemliydi.⁶¹

1630'ların ortalarına doğru IV. Murad, II. Osman'ın da başvurmuş olduğu araçla siyaset oyununda kendini göstermeye başladı: savaş. Ordusunun başında sefere çıkıyor, gazi ve fatih olarak yerini sağlamlaştırdıkça meşruiyetini baskıcı bir siyasi güce tahvil ediyordu. Joseph Von Hammer-Purgstall'ın tarihinde, IV. Murad'ın saltanatının son beş yılını özetleyen kırk sekizinci bölümün altbaşlıklarına bakmak bile bunu görmeye yetebilir: “Murad'ın Erzurum'a Kanlı Yürüyüşü, Revan'ın (Erivan) Fethi, Padişahın Kardeşlerinin Katli, Tebriz'in Yağmalanışı, İstanbul'a Giriş, Tercümanların İdamı, (...) Revan'ın Düşüşü, Yeniçeri Kâtibinin ve Canbulat'ın İdamı...” Dahası ulema tarafından hal' edilmekten çekinen IV. Murad bir şeyhülislâmı idam ettirmiş olan (1634) ilk padişaktır.⁶² Saltanatının ikinci dönemi son derece baskıcı hatta zorba yönetim karakteriyle maruftur. Padişah, bu dönemde imtiyazlı zümrelerin en önde gelen mensuplarına karşı son derece sert tedbirlere başvurmaktan çekinmemişse de imtiyazlara dokunmamıştır. Şiddetli ve sert bir biçimde hükmetmesinin muhtemel kumpasların önünü almasına, gazi imgesinin ise iktidarını pekiştirmesine hizmet ettiği söylenebilir. Başta askeriye ve ulema olmak üzere bazı sınıfların edinilmiş imtiyazlarına dokunmamış olması da saltanatının ömrünü uzatan bir diğer etken olarak düşünülebilir. Nihayet IV. Murad'ın hükümdarlığı, eceliyle ölmesiyle sona erer.

Padişahı öldürmenin dayanılmaz kolaylığı: İbrahim'in katli (1648)

*Ben Padişah değil miyim, bu ne demektir?*⁶³

– Sultan İbrahim, tahttan indirildiğini öğrendiğinde

IV. Murad 1640'ta öldüğünde erkek evladı yoktu, zira hepsi babalarından önce vefat etmişti. Biri hariç bütün kardeşlerini boğdurtmuş olduğundan⁶⁴

zı simalar ona karşı ittifak kurmuş ve Ali Paşa Nisan 1624'te idam edilmiştir (bkz. M.M. Aktepe, “Kemankuş Ali Paşa”, *DİA*, c. 17, İstanbul, 2002, s. 248 ve *HP*, c. 9, s. 7).

61 Kösem Sultan, oğulları ve torunu sayesinde 1651'de öldürülene kadar “iktidarda” kaldı. Hatta ölümü siyasi bir krize yol açtı. Kösem Sultan'ın saltanat naipliği için bkz. L. Peirce, *The Imperial*, s. 248-252.

62 IV. Murad'ın saltanatı için bkz. *HP*, c. 9; *IHU*, c. 3.1, s. 182-213; Z. Yılmaz, “IV. Murad”, *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 177-183.

63 Mustafa Naimâ, *Tarih-i Naîma*, c. 4, İstanbul, 1280/1863-1864, s. 327.

64 IV. Murad kardeşleri Bayezid, Süleyman ve Kasım'ı öldürtmüştü. Bazı rivayetlere göre ölmeden

taht için tek bir seçenek kalmıştı: Şehzade İbrahim.⁶⁵ Böylece on yedi yıl içinde ikinci kez Osmanlı tahtına *deli* lakabıyla anılacak bir padişah daha oturmuş oldu.⁶⁶ İbrahim Valide Kösem Sultan'ın oğluydu. Başka bir deyişle, Osmanlı tarihinin en şöhretli valide sultanı iktidarını korumaya devam edecekti. İbrahim'e kıyasla karizmatik bir otoriteye sahip olan IV. Murad'dan geriye kalan boşluğu valide sultan tek başına doldurmadı elbette. Başlarda Kösem Sultan'la gayet iyi anlaşılan Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa, Sultan İbrahim'in ilk dört yılında öne çıkan bir başka sima oldu. Silahdar Yusuf Paşa ve padişahın akıl hocası Karabaşzade Hüseyin Efendi'ye (Cinci Hoca) karşı Kemankeş Mustafa Paşa iktidarını koruma, hatta genişletme gayesiyle yeniçerileri ayaklanmaya sevk etti. Fakat bu girişim hayatına mal oldu. Kemankeş Mustafa Paşa Sultan İbrahim'in saltanatı sırasında idam edilen üç sadrazamın ilki oldu. Salih Paşa da aynı şekilde, valide sultan ve şeyhülislâmla işbirliği içinde padişaha karşı bir kumpas kurmakla suçlanarak 1647'de boğduruldu.⁶⁷ Halefi Ahmed Paşa, Sultan İbrahim devrinde idam edilen son sadrazamdı. Fakat bu sefer idam talebi yeniçerilerden gelmişti.

Kroniklere göre Ahmed Paşa'nın bir adamı, Divan'ın kararına uygun olarak yüksek rütbeli bir yeniçeri olan Kara Murad'dan samur kürk, kehribar ve para istemişti. Kara Murad ise ona, "Girit'ten gelirken barut ve kurşundan başka bir şey getirmediğim (...)" diyerek cevap vermişti.⁶⁸ Divan'ın bu ölçüsüz talebi sadece bu subayı değil, diğer yeniçeri zabitanını, hatta tüm vezirleri ve valileri ilgilendiriyordu. Dönem kaynakları satır aralarında Divan'ın bu kararında Sultan İbrahim'in samur kürke ve kehribara olan düşkünlüğünün rol oynadığını hissettirir. Fakat mesele esasen İbrahim'in bir saplantısı (ya da deliliği) değil, yeni bir vergi tesis etme çabasıyla ilgiliydi. Dolayısıyla yeniçeri zabitanının tepkisini de ait olduğu sınıfın imtiyazını tehdit eden tarraz karşısında bir savunma hamlesi olarak görebiliriz.

önce İbrahim'i de boğdurtmak istemiş, hatta şeyhülislâmdan fetva bile almış, fakat Kösem Sultan bu idama engel olmuştu. Bunun yanı sıra İbrahim'in akli dengesizliği sebebiyle "zararsız" görüldüğü için (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 195) veya onunla ana bir kardeş oldukları için de IV. Murad'ın ona dokunmamış olma ihtimali vardır.

65 Sultan İbrahim'in dönemi ve hal'i için bkz. *HP*, c. 10, s. 5-94; *IHU*, c. 3.1, s. 212-242; F.M. Emececi, "İbrahim I", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 274-281; A. Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, c. 25, Ankara, 2002, s. 248-250; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 195-204.

66 Deliliğine dair şüpheler olduğunu, Sultan İbrahim'in "psikolojik rahatsızlıkları" olsa da deli olmadığı yönünde yorumların bulunduğunu vurgulamak gerekir (bkz. F.M. Emecen, "İbrahim I", *a.g.y.*, s. 281).

67 Bazı kronikler bu idama padişahın bir öfke krizinin yol açtığını anlatırlar. Buna göre Salih Paşa padişahın payitahtta faytonla dolaşılmasına dair getirdiği yasağa uymamış, bu da hayatına mal olmuştur.

68 Burada dönem tarihlerine dayanan Hammer-Purgstall'ın metnini temel alıyorum (*HP*, c. 10, s. 85).

“İsyân geleneğine” uygun olarak yeniçeriler ilk anda padişahı değil erkândan birini, sadrazamı hedef aldılar. Anlaşılan o ki Sultan İbrahim isyancıların taleplerini hemen kabul etmemiştir ya da en azından dönemin bazı tarihçilerinin padişahın tahttan indirilmesini bu şekilde meşrulaştırmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.⁶⁹ 6 Ağustos akşamı yaptıkları toplantıda yeniçeriler, ertesi gün ayaklanmaya karar verdiler.⁷⁰ Nitekim ayaklanma günü sadrazam azl ve idam edildi. Bu olaydan önceki üç ay boyunca olup bitenler –özellikle mayıs ayında Çanakkale Boğazı’nın Venedikliler tarafından kapatılması ve arkasından gelen deprem– nedeniyle payitahttaki hava zaten gergindi. Üstüne üstlük, belki de İbrahim’i kurtarabilecek yegâne insan olan Kösem Sultan, hâlihazırda padişah tarafından saraydan uzaklaştırılmıştı. Koşullar İbrahim’in lehine değildi, bu da ricalin onu tahttan indirmek için kendi arasında uzlaşmasını kolaylaştırıyordu. Yeniçeri ağası, yeni sadrazam, şeyhülislâm ve valide sultan mutabıktı. Eski sadrazamın idamının ertesi günü Sultan İbrahim hal’ edildi ve henüz yedi yaşındaki oğlu Mehmed tahta çıkarıldı.

Sultan İbrahim’in, tahttan indirildiğini öğrendiğinde, “Ben Padişah değil miyim, bu ne demektir?” dediği rivayet edilir. Dahası gece gündüz bu ifadeyi tekrar edip durduğu söylenir. Bu hali, devrik padişahın deliliğinin bir emaresi olarak değerlendirmemek gerekiyor. Gerçekten padişah tarafından telaffuz edilmiş olsun olmasın bu cümle, Osmanlı siyasi sisteminin işleyişine dair zihinlerde var olan imgeyle (ya da teoriyle) siyasetin uygulaması (ya da gerçekliği) arasında neredeyse şizofrenik bir farkın ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir.⁷¹ Söz konusu ifade, siyasi yapının başında bulunan –ve teoride bu yapının mutlak hâkimi olan– kişinin gücünün fiili sınırlarını ve onun kullarının kudretini ortaya koyar. Sultan İbrahim’in hal’inin bir kez daha kanıtladığı üzere, rical padişahı devirme, hatta yenisini tayin etme kudretini haizdi. I. Mustafa ile II. Osman’ın tahta çıkarılıp indirilmeleri sırasında da bu gücü vardı tabii. Fakat G. Veinstein ile N. Vatin’in vurguladığı üzere bu seferki “devletin en üst düzey siyasi, askerî ve dinî otoritelerinin⁷² padişahı tayin edebilen ve devirebilen bir karar makamı hâline gelmeye yönelik niyetlerinin en açık olduğu” olaydı; “o güne kadar ancak nüve halinde se-

69 Bunların başında Naîma gelir. Karaçelebizade gibi, görünenin aksine isyanın baştan beri padişahı hedef aldığını iddia edenler de vardır (bkz. F.M. Emecen, “İbrahim I”, a.g.y., s. 279; bkz. Naîma, *Tarih-i*, c. 4, s. 298-315).

70 Ertesi gün cuma olduğundan, muhtemelen namaz sayesinde kalabalığın daha kolay toplanacağını hesaplamışlardı.

71 R.A. Abou-El-Haj kitabında benzer bir mesafeyi (onun deyimiyle “çelişki”) 1703 vakasında tespit eder. Yukarıda parantez içinde onun kavramlarını kullandım (bkz. R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 6-7).

72 Buna sarayı da ekleyebiliriz.

çilen, II. Osman ve IV. Murad gibi padişahların azimle karşı koydukları eğilim, artık iyice yerleşmiş oldu”.⁷³

Padişahı tahttan indirmekle yetinip katletmemeleri mümkün müydü? Belki... Fakat bostancılar⁷⁴ ile sipahilerin İbrahim’i tekrar tahta çıkarmak istediğine dair dedikodular şehirde ve sarayda kol geziyordu. Her halükârda yeni padişah henüz çocuktı ve İbrahim’in gölgesi (devrik padişahın aklî dengesi bozuk olsa bile) tahtın üzerinde dolanmaya devam edebilirdi.⁷⁵ Şeyhülislâm, sadrazam, kazaskerler⁷⁶ ve yeniçeri ağasının ortak kararı ve valide sultanın rızasıyla (en azından açıkça karşı çıkmamıştı) Sultan İbrahim hal’ edildikten on gün sonra boğduruldu. Bu kadar geniş bir ittifak kurulmuşken padişah katli kolay bir seçenektir, hele padişahı hayatta tutmanın tehlike arz etmekte olduğu da hesaba katılırsa.

Padişahı katletmek fiilen kolay görünüyordu, fakat anlaşılan o ki bu işin sembolik ağırlığı hâlâ çok büyüktü. Karar oybirliğiyle alınmış olsa da sonrasında sorumluluğu üzerinden atmaya çalışanlar oldu; nitekim kimi isimler vakanüvisler tarafından temize çıkarıldı. Örnek olarak en başta Rumeli kazaskeri olan ve aynı zamanda tarih de yazan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi’yi sayabiliriz. Karaçelebizade 1649’da tamamlayıp IV. Mehmed’e sunduğu eserinde kendini tamamen aklamayı ihmal etmedi.⁷⁷ Kitabında karara katılmadığını, hatta Sultan İbrahim’in öldürülmesi niyetinden haberdar dahi olmadığını belirtse de, başka tarihler tahttan indirildiği sırada İbrahim’e karşı gayet sert, hatta hakaretâmiz bir tavır takınmış olduğunu anlattı.⁷⁸ Askerî sınıf da (yani yeniçeriler ile sipahiler) tıpkı II. Osman’ın infazından sonra yaptıkları gibi, üstelik aynı savunmayla sorumluluğu üzerlerinden atmaya çalıştı: Askerler sadece hal’i istemişlerdi, kesinlikle padişahın katlinden yana ol-

73 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 196.

74 Bostancılar Enderun kulları içinde, özellikle bahçelerden, sarayın iskelelerinden ve Enderun’un emniyetinden sorumlu bir birlikti (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 468).

75 Hammer-Purgstall’ın şu satırları, bu eğilimin daha önce de kendini göstermiş olduğunu ortaya koymaktadır: “İbrahim’in hapsinden on gün sonra sipahiler ondan yana seslerini yükselttiler. İbrahim’in babasının tahtından cebren devrilmiş olmasından, imparatorluk gücünün küçük bir çocuğa verilmesinden şikâyetçiydiler” (bkz. *HP*, c. 10, s. 93).

76 Bu dönemde bir Rumeli bir de Anadolu kazaskeri vardır ve her ikisi de divan üyesidir.

77 Yüksek ulemeden bir aileye mensup olan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (babası da Rumeli kazaskeriydi) IV. Mehmed devrinde dört ay şeyhülislâmlık da yapmıştır (1651). “Ravzat’ül-ebrârî’l-mübîn bi-vekayii selefii mâziyye ve’l-ahbar” adlı eseri, Âdem’den İbrahim’in saltanatının sonuna kadar olan dönemi kapsar (Abdülaziz Efendi’nin hayatı ve ailesi için bkz. N. Kaya, “Karaçelebizade”, *DİA*, c. 11, İstanbul, 2001, s. 381-383; N. Göyünç, “Karaçelebizade”, *Eİ*, c. 4, Leyde, 1978, s. 573-574).

78 N. Kaya, *a.g.y.*, s. 382. Karaçelebizade tarihinde, İbrahim’in hal’ ve idamına dair bölümün başka bir özeti için bkz. F.M. Emecen, “İbrahim I”, *a.g.y.*, s. 280. Döneme tanıklık etmiş olan Karaçelebizade’nin, II. Osman’ın hal’ ve infazıyla ilgili yazdığı kısımlarda II. Osman’a karşı safta yer aldığını ve padişahı Osmanlı âdetinden sapmakla suçladığını da ayrıca not etmek gerekir (bkz. B. Tezcan, “Searching”, *a.g.e.*, s. 10-11).

mamışlardı. Hal' sürecinde hayli etkin bir rol oynamış olan Koca Muslihiddin Ağa'nın Naîma'ya anlattıklarına bakılırsa, padişahın tahttan indirilmesi konusunda fikirleri alınmış, ancak katlinde rol almamış ve buna onay vermemişlerdi.⁷⁹ Hatta sipahiler ekim ayının sonunda İbrahim'in intikamını almak gerekçesiyle isyan ettiler ve başta Sadrazam Sofu Mehmed Paşa olmak üzere padişahın katlinde dahli olmuş herkesin idamını istediler.⁸⁰ Sonuçta tıpkı II. Osman'ın öldürülmesinden sonra olduğu gibi padişah katlinin sorumluluğu yine bir kişiye yıkıldı. Suçlu olarak yine sadrazam işaret edildi. İsyen başarısızlıkla sonuçlanınca sadrazam Sofu Mehmed Paşa'nın hayatı kısa bir süre için kurtulmuş olsa da, Sultan İbrahim'in ölümünden on beş ay sonra, sürgünde bulunduğu sırada idam edildi (Kasım 1649).⁸¹

Sultan İbrahim'in katli, hukuken ve devlete dair nedenler işaret edilerek gerekçelendirildi. Şeyhülislâmın fetvasında, devletin işleyişi ve bekası, huzurun korunması için gerektiğinde padişah katline başvurulabileceği belirtiliyordu.⁸² Sırf bu gerekçe bile olayın belli başlı aktörlerine imparatorluğun ve halkın iyiliği için padişah katlini savunma imkânı sağlıyordu. İmparatorluğun ve halkın huzuru –en azından resmi söylemde– hükümdarın hayatından daha önemli sayılıyordu. Fakat hiç kimse –vezirler, askerler, ulema ve saray gibi padişah katlinde belirleyici rol oynamış olan grupların hiçbirisi– sorumluluğu üstüne almak istemiyordu. Padişah katli ne savunulabiliyor ne engelleniliyordu; nitekim sadece yirmi altı yıl sonra tekrar ortaya çıkmıştı. Bu ilişkili hal, 17. yüzyılda padişah katlinin, tabiatı gereği hâlâ makamın kutsiyetine yönelik büyük bir saldırı olarak görülmesine rağmen, fazlasıyla kolaylaşmış olmasının sonucuydu. İktidar yapılarında padişahın şahıs olarak ağırlığının azalmasıyla beraber, tahtı işgal eden kişi somut biçimde yeri doldurulması nispeten kolay bir figüre dönüşmüştü. Bununla birlikte yegâne egemen hanedanın temsilcisi ve siyasi sistemin merkezi figürü olan padişah, en azından teorik düzeyde, en yüksekteki yerini ve dokunulmazlığını korumalıydı. Sonuç olarak padişah katli dayanılamayacak kadar kolaydı. Devletin ve sarayın yüksek otoriteleri anlaşılmaya vardığı anda uygulanabilir, fakat ardından eylemin mahkûm edilmesi, lanetlenmesi ve bir sorumlu işaret edilerek marjinalleştirilmesi gerekirdi. Bu sayede Osmanlı siyasi sisteminin mevcut imgesi, tasavvuru üzerine binmiş tahammül edilemez ağırlıktan kurtarılabilirdi.

79 “Hal bizim meşveretimizle oldu, lâkin katil hususunda reyimiz ve müdahalemiz yoktur” (alın-tı için *IHU*, c. 3, s. 244).

80 *HP*, c. 10, s. 104.

81 İ. Parmaksızoglu, “Mehmed Paşa, Sofu Koca”, *TA*, c. 23, Ankara, 1975, s. 424-425; hayat hikâyesinin kısa bir özeti için ayrıca bkz. M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, N. Akbayan (ed.), c. 4, İstanbul, 1996, s. 1060-1061.

82 Naîma, *Tarih-i*, c. 4, s. 331. Fransızca çevirisi için krş. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 203 ve *HP*, c. 10, s. 93.

Padişahların katledilmediği üç hal' vakası:

IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed

Otuz yıldan kısa bir süre içinde yaşanan iki padişah katli vakasının ardından geçen yaklaşık yüz altmış yıl boyunca Osmanlı tahtı benzer bir olaya tanık olmadı. Buna karşın, III. Ahmed'in saltanatının sonuna kadar (1730) olan dönemde padişahların devrildiği birçok isyan meydana geldi. Bu dönemdeki beş padişaktan üçü tahttan indirildi. Babası Sultan İbrahim'in yerine tahta geçmiş olan IV. Mehmed, yaklaşık kırk yıl tahtta kaldı. Fakat onun saltanatına da yine askerlerin bir isyanı son verdi. Kardeşleri II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmed (1691-1695), sadece dörder yıl iktidarı ellerinde tutmuş olmalarına rağmen saltanatları isyanla değil, tabii yollardan gerçekleşen ölümleriyle nihayete erdi. IV. Mehmed'in iki oğlu ise, askerlerin önyak olduğu, ulemanın ve esnafın destek verdiği, ricalin de baskı kurarak eşlik ettiği isyanlar sonucunda tahttan çekilmek zorunda kaldılar.

IV. Mehmed'in hal'i (1687)

*[...] muradınız beni tahttan indirmek ise oğlum Mustafa size Allah emaneti olsun, yerime geçirip beni kendi halime koyasız ve küçük Ahmed'i dahî size Allah emaneti eyledim; hak celle ve alâ hazretlerinin bir ismi de kahhardır; dilerim Allahtan ki cümmeniz kahrolasız.*⁸³

– IV. Mehmed'in isyancılara hitaben yazdığı hatt-ı hümayundan bir bölüm

IV. Mehmed tahta geçtiğinde yedi yaşında bir çocuktur.⁸⁴ Onu tahta çıkaranlar –yani Kâtib Çelebi'nin deyişiyle *cumhur*–⁸⁵ hükümdarlığının ilk yıllarında iktidarı kendi aralarında paylaştı. Üç yıl süren bu dönemin ayırt edici özelliği yüksek rütbeli yeniçeri zabitanının yönetiminde son derece etkin bir rol üstlenmesi (nitekim içlerinden biri sadrazam olmuştu) ve o sırada büyük

83 Alıntı için *IHU*, c. 3.1, s. 506-507.

84 Aşağıda, IV. Mehmed dönemiyle ilgili paragrafların temel olarak dayandığı kaynaklar şunlardır: *HP*, c. 10, s. 95-199, c. 11 ve c. 12, s. 1-126; *IHU*, c. 3.1, s. 245-519; A. Özcan, "Mehmed IV", *DİA*, c. 28, Ankara, 2003, s. 414-418.

85 *Cumhur* bu bağlamda ricali ve "devletin temel direklerini" ifade eder. Aynı kelime, önce 1703 isyanında çok benzer bir anlamda (bkz. s. 61); daha sonra Kuleli Vakası'nda, ancak tamamen anlamı değişmiş, "halk", hatta "kamu"ya dönmüş olarak (bkz. s. 134) tekrar karşımıza çıkacak. *Cumhur* kelimesine Kâtip Çelebi'de İbrahim'in, Silahdar tarihinde ise IV. Mehmed'in hal'i bağlamında kullanılırken yüklenen anlamlarla ilgili olarak bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Séra-il*, s. 198-199 ve 208-209.

valide sultan olan Kösem Sultan'ın baskın konumuydu. IV. Mehmed'in saltanatının iki önemli dönüm noktası vardır. Bunlardan birincisi hiç kuşkusuz Kösem Sultan'ın 1651'de, Valide Turhan Sultan tarafından görevlendirildiği düşünülen darü's-saade ağası tarafından öldürülmesidir. Bu olay bir taraftan iktidar ilişkilerinin dengesini, büyük validenin arasının iyi olduğu yeniçeri zabitanının aleyhine değiştirirken, diğer taraftan sarayın, özellikle valide sultanın ve darü's-saade ağalarının gücünü pekiştirmiştir. IV. Mehmed'in saltanatının ikinci dönüm noktası, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da, padişaha ve valide sultana kendi koşullarını dayatarak sadrazamlık makamına oturmasıdır.⁸⁶ Böylece, kesintisiz olarak 1683'e kadar aynı ailenin elinde kalacak olan sadrazamlık makamının hâkimiyetinde geçecek yeni bir dönem başlamıştır.⁸⁷

Köprülüler dönemi özellikle askerî anlamda başarılıydı.⁸⁸ Genç padişah bazen ordusuna seferlerde eşlik ediyor, bu da zaferle döndüğü ölçüde meşruiyetini pekiştirmesini sağlıyordu. Fakat Köprülülerin sahneye çıkmasından itibaren padişah payitahttan giderek ayağını çekmiş, daha çok Edirne'de yaşar olmuştu. Bu tercihinde, muhtemelen ava olan düşkünlüğünün de etkisi vardı. II. Mustafa'nın durumunda da göreceğimiz gibi padişahla haremının, dolayısıyla saray halkının Edirne'ye taşınması payitaht esna-

86 Mehmed Paşa'nın dayattığı koşullar, sadrazamın elindeki gücün kurumsallaştırılmasına yöneltti. Hedefi, sadrazam olarak kendine bir manevra alanı açmaktı. Sadrazamın ikametgâhının sarayın dışına taşınmasının da somut olarak gösterdiği üzere, bu dönemde makamın statüsü köklü bir biçimde değişmiştir (bkz. R.A. Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, c. 94, n. 4, 1974, s. 438-439). Köprülü Mehmed Paşa'yı Valide Turhan Sultan'ın adamı olarak değerlendirmek mümkünse de, valide sultan Mehmed Paşa'nın koşullarını kabul ederek hem oğlunun hem kendisinin otoritesini sınırlandırmış oluyordu (bkz. L. Peirce, *The Imperial*, s. 255-258). Kısa zaman önce patlak veren krizler valide sultanı ve padişahı Mehmed Paşa'nın şartlarını kabul etmeye mecbur bırakmış gibi görünmektedir. Mart ayında askerî bir ayaklanma nedeniyle padişah sarayın önde gelenlerinden pek çok insanın idamını kabul etmek zorunda kalmıştı (Vaka-i Vakvakıyye); hazıranda Osmanlı deniz kuvvetleri Çanakkale'de Venediklilere yenilmiş, bir Venedik saldırısı ihtimali İstanbul'da fiyatların hızla tırmanmasına yol açmıştı; padişaha yönelik bir entrika ortaya çıkarılmış, şeyhülislâm sorumlu tutularak önce sürgün, sonra idam edilmişti. Nihayet, tüm bunların ardından eylül ayında, Köprülü Mehmed Paşa sadrazamlığa getirildi.

87 1656'dan 1661'e kadar Mehmed Paşa, 1661'den 1676'ya kadar oğlu Fazıl Ahmed Paşa, 1676'dan 1683'te idam edilmesine kadar Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (çocuk yaştan beri Köprülülerin yanındaydı, Köprülü ailesinde yetişmişti ve Köprülü Mehmed Paşa'nın kızlarından biriyle evlenmişti) sadaret makamında bulundu. Bu dönemi Fazıl Mustafa Paşa'nın (Mehmed Paşa'nın diğer bir oğlu) 1689-1691 arasındaki ve hatta Amcazade Hüseyin Paşa'nın (Mehmed Paşa'nın yeğeni) 1698-1702 arasındaki sadrazamlığını katarak daha da genişletebilmek mümkündür.

88 Köprülüler için bkz. *IHU*, c. 3.1, s. 375-443; V. Çabuk, *Köprülüler*, İstanbul, 1988; M. Ilgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara, 2002, s. 258-260; A. Özcan, "Köprülüzade Fâzıl Ahmed Paşa", *DİA*, c. 26, s. 260-263; a.g.y., "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *DİA*, c. 29, Ankara, 2004, s. 246-248.

fi için önemli bir ekonomik kayıp demekti.⁸⁹ Köprülülerin hâkimiyetlerini koruduğu, Valide Turhan Sultan'ın hayatta olduğu süre boyunca⁹⁰ IV. Mehmed'in neredeyse daimi olarak Edirne'de ikamet ediyor olması ve ava olan düşkünlüğü pek sorun teşkil etmiyor gibiydi. Ne var ki 1682'de valide sultanın ölümü ve Köprülülerden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idamıyla –1683'te Osmanlı ordusunun Viyana'da uğradığı bozgunun faturası ona kesilmişti– IV. Mehmed iktidar mücadelesinde yalnız kaldı. Bunun yanı sıra Viyana bozgunu askerî başarıların sona erdiği, dolayısıyla padişahın temel meşruiyet kaynaklarından birinden daha yoksun kaldığı anlamına geliyordu. Takip eden yıllarda, imparatorluk pek çok muharebeden mağlubiyetle ayrılarak hatırı sayılır büyüklükte toprak kaybetti. IV. Mehmed'in askerî başarılarla gelen “Gazi Han” imgesi; bu koşullar altında, büyük bir hızla payitahtta bile yaşamayan, devletin, tebaasının işleriyle ilgilenmeyen, kendi keyfinden, özellikle büyük tutkusu avdan başka bir şey düşünmeyen bir hükümdar imgesine dönüştü.

Osmanlı ordusunun Viyana'da yenilmesinden sonra, özellikle 17. yüzyıldaki daimi ekonomik kriz ortamında; askerî başarılardan, bu başarıların kazandırdığı meşruiyetten ve iktidar mücadelesindeki güçlü müttefiklerinden yoksun kalan IV. Mehmed'in tahtta kalma şansı doğal olarak azaldı. 1687 sonbaharında ayaklanan askerler padişahın hal'i için ulemanın rıza ve desteğini zorlanmadan elde ettiler. Şeklen öne sürülen gerekçeler, Edirne'de yaşaması ve av düşkünlüğüydü. IV. Mehmed derhal bir daha ava çıkmayacağını, İstanbul'dan ayrılmayacağını taahhüt etti. Fakat artık çok geçti; G. Veinstein ve N. Vatin'in tarif ettiği gibi “zaten neredeyse rutine binmiş ve iyice yağlanmış olan hareket mekanizması” devreye girmişti bile. Ordunun elinde “kullanım kılavuzu” vardı, “padişahı değiştirmek için nasıl davranması gerektiğini biliyordu”.⁹¹ IV. Mehmed nihayet tahttan indirileceğini anlayıp kabullenildiğinde, asilere bir hatt-ı hümayun gönderdi. Padişah asilerden kendi yerine oğlu Mustafa'yı tahta çıkarmalarını talep ediyor, oğlu Ahmed ile kendi canını da onlara emanet ettiğini söylüyordu. Sultan İbrahim'den farklı olarak IV. Mehmed isyancıların yaptıklarına pek şaşırma benzemiyordu. Onu şaşkınlığa düşüren, kendi gücünün sınırlarıydı. Hatt-ı hümayunla bir bakıma rica-lin (bu örnekte yüksek rütbeli yeniçeri zabitanı ve ulema) hükümdarı taht-

89 R.A. Abou-El-Haj bu sorunun 1703 isyanını tetiklediğini belirtir (R. A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 19).

90 Turhan Sultan valide sultan olarak 1656'dan itibaren epey güç kaybetmiş ve siyasi rolü azalmıştı. Bununla birlikte, L. Peirce'in belirttiği üzere, haremde en büyük gücü elinde tutmaya devam etmiş ve padişahın ikametgâhı aynı zamanda imparatorluğun idare edildiği yer olduğu için, valide sultanın harem üzerindeki otoritesinin kamuyu ilgilendiren etkileri olduğunu da unutmamak gerekir (L. Peirce, *The Imperial*, s. 258-259).

91 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 204.

tan indirme ve yenisini tayin etme hakkını resmen tanıyor, böylesi bir ittifak karşısında zayıflığını itiraf ediyordu. Fakat IV. Mehmed, isyancılara olan nefretini gösteren son bir ifade eklemeden de edememişti: “[...] dilerim Al-lahtan ki cümleniz kahrolasız”. Başka bir deyişle çaresizliğini kabulleniyor, ama ne yapılanları ne de, tıpkı Sultan İbrahim gibi, Osmanlı siyasi sisteminin teorisiyle pratiği arasında açılan mesafeyi sindirebiliyordu. Nazari olarak bütün iktidar ona aitti. İşlerlikte ise canını kurtarmak için kendi subaylarına, yani astlarına, kullarına yalvarmak zorundaydı.

İsyancılar ne onun ne oğullarının canına kastetti, fakat büyük oğlu Mustafa’yı da tahta çıkarmadılar. Rical, II. Süleyman’ı, yani “kafes sayesinde seçme şansına sahip oldukları her vakada olduğu gibi”⁹² hanedanın en büyük erkek mensubunu padişah yaptı. Bu gerçekten hiç şaşırtıcı değildi; özellikle de IV. Mehmed’in iki kez (1651’de ve 1656’da) tahttan indirilip yerini kardeşi Süleyman’a bırakma raddesine gelmiş olduğu düşünülürse. Öte yandan Süleyman’ın tercih edileceği kesin de değildi. Süleyman’ın tahta geçirilmesi, o ana kadar bir istisna olarak uygulanan ekberiyet ilkesinin kesin olarak benimsendiği anlamına geliyordu.⁹³

17. yüzyılda ekberiyet ilkesi daima birtakım ek gerekçeler öne sürülerek uygulanmıştı: tahtın varisi olan şehzadenin çok genç olması veya padişahın oğlunun olmaması gibi (I. Ahmed, II. Osman, IV. Murad). Bu sefer hiçbir mazeret ileri sürülemezdi. IV. Mehmed’in büyük oğlu yirmi iki yaşındaydı, buna rağmen isyancılar IV. Mehmed’in kardeşini tahta çıkarmayı tercih ettiler. Hal’lerle, padişah katliyle, kafes sistemiyle, kardeş katli konusunda (başta şeyhülislâm olmak üzere rical ile padişahlar arasında) çatışmalarla geçen yaklaşık yetmiş beş yılın ardından ekberiyet ilkesinin uygulanması kimseyi şaşırtmadı. Hatta dönemin vakanüvisleri bunu veraset âdetinin bir gereği olarak gösterdiler. Belki zayıflığından, belki tevekkülden saray da bu duruma bir tepki vermedi.⁹⁴ IV. Mehmed’in hal’ edilme yönteminde herhangi bir yenilik yoktu, sadece tepkiye neden olmaksızın fiilen uygulanmakta olan ekberiyet usulü böylece kural olarak tanımlanmış oluyordu. Başka bir deyişle II. Süleyman’ın tahta çıkarılması, veraset usulünün padişahın aleyhine temelli değişmesi anlamına geliyordu. Padişah bundan böyle yalnız pratikte değil görenek nezdinde de sadece hanedanın bir temsilcisi, yani yeri daha kolay doldurulabilir biriydi.

92 A.g.e., s. 206.

93 Ekberiyet ilkesinin benimsenmesiyle ilgili olarak bkz. L. Peirce, *The Imperial*, s. 99-102; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 204-217. IV. Mehmed’in ardından ortaya çıkan veraset meselesi için özellikle bkz. a.g.e., s. 204-209.

94 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 207-209.

II. Mustafa'nın tahttan zorunlu feragati (1703)

Birâder kul seni pâdişâh istemişler.

– II. Mustafa, kardeşi III. Ahmed'e tahtı bırakırken⁹⁵

IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa, iki amcasının –II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmed (1691-1695)– olağanüstü olaylar sonucunda değil,⁹⁶ doğal ölümleriyle sona eren kısa saltanatlarından sonra tahta çıktı. Yeni padişah henüz üçüncü gününde, Vezir-i âzama hitaben yazdığı bir hatt-ı hümayunla kendi devrinin amcalarınıninkine hiç benzemeyeceğini belli eden ve saltanatının geleceğini tayin eden kararını duyurdu:

[...] ecdâd-ı 'izâmımız merhûm u mağfûrun-leh Sultân Süleymân Hân [...] hazretleri kırk sekiz sene pâdişâh olup ve zamân-ı hilâfetinde cevânib-i erba'nın her tarafından düşmen zuhur itmiş ise, yalnız vezirin göndermeyüp, kendi bi-nefsinî ol gazâyâ 'azîmet eylediklerinde, bi-emri'llâhi te'âlâ küffâr-dan ahz-ı intikam müyesser olmuşdur. Ben dahi gitmeğe niyyet eyledim.⁹⁷

II. Mustafa siyasi anlamda güçlü ataları gibi gazi unvanına sahip olmak istiyordu. Divan'ın karşı çıkmasına rağmen kararında diretti.⁹⁸ Saltanatının ilk iki senesine farklı cephelerdeki savaşlar damgasını vurdu. II. Mustafa elden gitmiş olan bazı toprakları geri almayı, toprak kaybını geçici olarak durdurmayı başardı. Böylece gazi unvanını da elde etmiş oldu. R.A. Abou-El-Haj'ın belirttiği üzere II. Mustafa bu esnada, hâkim sınıfın çeşitli unsurlarını –başta vezir ve paşa haneleri olmak üzere– kendisine tâbi birer araca dönüştürecek şekilde biçimlendirmişti. Saltanatının ilk yarısı II. Mustafa'nın doğrudan hükmettiği ve yönettiği bir dönem oldu.⁹⁹ Fakat askerî başarıların sona er-

95 Bkz. Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704), A. Özcan (ed.), Ankara, 2000, s. 248. Benzer bir ifade *Nusretname*'de de mevcuttur. Tahttan indirilip yerine kardeşinin tahta çıkarıldığını annesine haber verirken II. Mustafa şöyle der: "Kul beni tahttan indirmişler, yerine karındaşım Sultan Ahmed'i padişah eylemişler..." Bkz. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, c. 2.1-2.2, I. Parmaksızoglu (ed.), İstanbul, 1966, s. 184; Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, M.N. Özön (ed.), Ankara, 1947, s. 215.

96 Öte yandan dokuz padişahтан beşinin tahttan indirildiği 17. yüzyılda padişah katli ve hal' vakalarının sıklığı göz önüne alındığında, aslında hal'i "olağanüstü" bir olay saymanın zor olduğunu da tespit etmek gerekir.

97 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan (ed.), Ankara, 1995, s. 522.

98 II. Mustafa, bir kısmı yukarıda aktarılmış olan hatt-ı hümayununun sonunda açıkladığı karara dair Divan'ın görüşünü sorar. Ne var ki Divan (en azından içinde bulundukları yıl için) onun ordunun başına geçmesinden değil, daha ziyade Edirne'deki sarayında oturmasından yanadır. Divan'a göre padişahın katılması sefere ekonomik olarak ağır bir yük bindirecektir. Nihayetinde sadrazam onun yerine orduya kumanda edebilirdi (Divan'ın ayrıntılı tavsiyesi için bkz. *IHU*, c. 3.1., s. 569, dipnot 2).

99 "Reign and rule", bkz. R. A. Abou-El-Haj, "The Ottoman", a.g.y., s. 444.

mesi ve 1697'de toprak kayıplarının başlamasıyla bu tablo değişmeye başladı. Yüzyıl biterken imzalanan Karlofça Antlaşması'yla (1699) II. Mustafa'nın saltanatının ikinci dönemi, başka bir deyişle barış dönemi resmen başladı. II. Mustafa Edirne'ye yerleşti ve tıpkı babası gibi kendini ava verdi – en azından 1703'te onu deviren asilerin öne sürdüğü gerekçelerden biri bu olacaktı.

Saltanatının ikinci döneminde devlet işlerinden nispeten uzaklaşmış olsa da, II. Mustafa'nın ilk yıllarda yaptıkları bir bakıma ileride tahttan indirilmesinin zeminini hazırlamıştı.¹⁰⁰ II. Mustafa, Osmanlı siyasetinin o dönemdeki gerçekliğini küçümseyerek veya fazlasıyla hırslı siyasi manevralara girişerek güçlü vezir ve paşa hanelerinin siyasi hâkimiyetini kırmaya çalışmıştı. Köprülüler devrinden beri “âdet” olduğu gibi güçlü ailelerin mensuplarını idarede önemli mevkilere atamak yerine, saraydan isimleri ya da askerî zümreden gelenleri tercih etmişti. Bu, Osmanlı sultanlarının eski yönetim siyasetine dönmek için atılmış bir adımdı. II. Mustafa'nın siyasi manevralarında kilit mevkilerden biri, eski hocası ve yeni danışmanı Feyzullah Efendi'ye aitti. II. Mustafa tahta çıkışının ardından onu şeyhülislâmlığa getirmişti. Feyzullah Efendi, başta Köprülüler olmak üzere vezir hanelerinin ağırlığını dengeleyecek bir karşı kuvvet gibi, üstelik onlarla aynı stratejileri takip ederek hareket ediyordu. Kendi hanedanlığını kurma arzusuyla bürokraside, özellikle ilmiyede kilit mevkilere oğullarını ve damatlarını yerleştirmişti.¹⁰¹ Bu durum en başta ulemanın şimşeklerini üzerine çekmesine neden olmuştu.¹⁰² Başka

100 II. Mustafa'nın hal'iyle ilgili bu ve bir sonraki paragrafta R.A. Abou-El-Haj'ı (*The 1703 Rebellion*) ve A. Stremmelaar'ı (*Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*, Leyde, 2007) temel aldım. Bunlar, analiz anlamında konuyla ilgili yapılmış en zengin ve ayrıntılı yayınlardır. Ayrıca ansiklopedi maddeleri dışında 1703 olaylarına odaklanan başka bir çalışma da mevcut değildir. Padişahın devrilmesine ya da Feyzullah Efendi'nin idamına kadar gerçekleşen olayların ayrıntılı biçimde anlatıldığı dönem kaynakları için bkz. *Silahdar Tarihi*, s. 154-221; Hrand D. Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 11, n. 15, 1960, s. 47-64; *Nusretname*, c. 2.1-2.2, 1966-1969, s. 140-197; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 243-253; II. Mustafa'nın saltanatı ve devrilmesi için bkz. *HP*, c. 13, s. 9-71, c. 12, s. 191-243 ve *IHU*, c. 4.1, s. 15-46.

101 Feyzullah Efendi'nin ailesi hakkında yazılmış olan aşağıdaki paragraf, onun gücünü ve hanedanlık özlemini açıkça ortaya koymaktadır: “Feyzullah Efendi, öldüğü 1703 yılı itibarıyla, şeyhülislâm, hünkârın hocası ve kısa zaman önce tahttan çekilmiş olan II. Mustafa'nın perde arkasındaki güç kaynağıydı. Oğullarından Fethullah Efendi seçilecek şeyhülislâm ve nakîbü'l-eşraftı. Mustafa (ö. 1745) Rumeli payesini haiz Anadolu kazaskeriydi. Ahmed (ö. 1716) en son Bursa kadılığına bulunmuştu ve yeni görev beklemekteydi. Ayrıca Rumeli Kazaskerliği payesi de vardı. Murtaza (ö. 1757), Ömer (ö. 1712), Çelebi Mehmed (ö. 1748) ise mollalık payesine sahip ileri gelen müderrislerdi. İbrahim (d. 1709/10) şehzadelerin hocası olmuş, iki damadı; Mehmed Dede (ö. 1734/35) ve Mirzazade Mehmed (ö. 1735) ise arka arkaya Rumeli kazaskeri makamına gelmişlerdi”. Madeline Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1988, s. 217; Feyzullah Efendi ve kariyeri hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 215-220.

102 M.C. Zilfi, *The Politics*, s. 217. Ulema takımı ve şeyhülislâm arasındaki gerginliğin sebepleri için ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 218.

bir deyişle, Osmanlı Devleti'nin uzun 17. yüzyılında bir kez daha padişahın hal'i için aşağı yukarı öngörülebilir tüm koşullar bir araya gelmiş durumdaydı. Ekonomik kriz kronik hale gelmiş, devlet asker maaşlarını düzenli ödeyemez olmuştu. İmtiyazlı sınıflar kendilerini tehdit altında hissediyor, padişah krizlerle mücadelesinde savaş gibi ek meşruiyet kaynaklarını kullanamıyordu. Nihayet, ricalden padişaha yakın biri de ötekilerin nefretini üzerine çekmiş durumdaydı. Ödenmemiş ulufelerini talep eden küçük bir cebeci birliğinin 1703 Haziranı'ndaki isyanın fitilini ateşledi. Cebeciler çabucak yeniçerilerin desteğini kazandılar. 17. yüzyılın ikinci yarısında yeniçeriler ve esnaf iç içe geçmekte olduğu için, yeniçerilerin isyancılar safında yer alması, zaman içinde giderek esnafın da işe daha çok dâhil olduğu anlamına geliyordu. Ayrıca, esnaf zaten padişahın saray halkıyla beraber Edirne'de ikamet etmesinin ticaretlerine verdiği zarardan ötürü şikâyetçiydi.¹⁰³

Ricalin ve başta Köprülüler olmak üzere güçlü vezir hanelerinin işe karışmasıyla askerî isyan şeyhülislâmın azli talebini de içeren bir ayaklanmaya dönüştü. Ulema da bu talebi destekliyordu. Padişahın devrildiği çoğu ayaklanmada olduğu üzere burada da ilk anda hükümdar hedef gösterilmemişti.¹⁰⁴ Tıpkı II. Osman'ın, Sultan İbrahim'in hal'i vakalarına benzer bir biçimde II. Mustafa'nın tahttan indirilmesinin gerekçesi de, isyancıların hedef aldığı yüksek mevki sahibi bir ismi (bu örnekte şeyhülislâmı) cezalandırmakta padişahın gönülsüz davranmış olmasıydı. Bununla beraber, her ne kadar şeyhülislâm isyancıların temel hedefi gibi görünse de, R.A. Abou-El-Haj'ın belirttiği üzere aslında sadece kaos yaratmadan, görece yumuşak bir değişimi mümkün kılmaya yarayan bir bahaneydi.¹⁰⁵ Güçlü vezir ve paşa ailelerinin, ulemanın, askerlerin ve payitaht esnafının bir araya geldiği böyle bir ittifak karşısında, esasen II. Mustafa'nın yapabileceği bir şey yoktu.¹⁰⁶ Temmuz ayı sona ermeden Feyzullah Efendi'yi azletti, fakat iş işten geçmişti. Azil ka-

103 Dönem kaynakları daha ziyade korkudan doğan bir destekten bahseder. R.A. Abou-El-Haj esnafın sarayın Edirne'ye taşınmasından olan şikâyetlerini, daha ilk günden dükkânlarını kapatarak olaylara katılmalarının temel sebebi olarak ortaya koyar. Bunun yanı sıra yeniçerilerle esnafın iç içe geçmesini, esnafın 1703 olaylarına destek vermesinin bir sebebi olarak görebiliriz (benzer bir açıklama için bkz. B. Başaran, "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, 1789-1793", yayınlanmamış doktora tezi, The University of Chicago, 2006, s. 51-58).

104 Annemarike Stremmelaar'a göre II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine kardeşi Ahmed'in çıkarılması kararı hal'den günler, hatta haftalar önce alınmış olabilir (bkz. A. Stremmelaar, *Justice*, s. 74). O döneme ait kroniklerin bu şüpheleri büyük oranda desteklediği kanaatindeyim.

105 R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 38.

106 Valide sultanın bu olaylarda artık belirleyici bir rolünün kalmadığını belirtmek gerekir. II. Mustafa'nın annesi Rabia Gülnuş Sultan, oğlu Mustafa'nın tahttan indirilip diğer oğlu Ahmed'in tahta çıkarılacağından hiç kuşkusuz haberdar edilmişti. Ama bu hareketin basit bir formaliteyi yerine getirmiş olmaktan fazla bir anlamı yoktu. Zira karar zaten o yokken alınmıştı (L. Peirce, *The Imperial*, s. 265).

rarı isyancıları yatıştırmaya yetmedi. Ağustos ayının sonuna doğru II. Mustafa tahtı, kardeşi III. Ahmed'e bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Feyzullah Efendi de iki haftaya kalmadan idam edildi. Bir kez daha imtiyazlı sınıflar padişahı değiştirmiş, yazıya dökülmemiş olsa da II. Osman'ın öldürülmesiyle Osmanlı siyasi sistemine işlenmiş olan kuralların geçerliliği tekrar teyit edilmişti.

III. Ahmed'in feragati (1730): İktidar oyunu yeniden mi kuruluyor?

*Bunun üzerine, hakarete uğradığını düşünen Ahmed tahttan
inmeye razı olduğunu ulemaya bildirdi, fakat içlerinden ikisi asilere
gidecek, kendisinin ve oğullarının hayatına saygı göstereceklerine
dair yemin alacaktı.¹⁰⁷*

III. Ahmed saltanatına, kendisini tahta çıkarmış olan asilerin belli başlı şikâyetlerini gidermeye yönelik iki vaatle başladı. Birincisi, yeni padişah yüksek idari mevkilere yapılacak atamalarda "eski" usule geri dönecekti. Başka bir deyişle II. Mustafa'nın saltanatı sırasında kısmen kaybetmiş oldukları hâkim konumu vezir ailelerine geri verecekti. İkincisi, saray artık bir daha İstanbul'dan ayrılmayacaktı.¹⁰⁸

Klasikleşmiş dönemlendirmeyi benimseyerek III. Ahmed'in saltanatını ikiye ayıracak olursak, baştaki on beş yılın değil, sondaki on iki yılın hükümdarlığının belirleyici özelliklerini tayin ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu ilk dönem savaşlarla ve sadrazamların sık sık değişmesiyle (on beş yılda on iki sadrazam değişmişti) maruftur. İkinci döneminde ise batı ve kuzey sınırlarında, 1718'de imzalanmış olan Pasarofça Antlaşması'yla sağlanan barış ve tek bir kişinin, yani Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlık makamında bulunmuş olması belirleyici olmuştur.¹⁰⁹ Bu dönem siyasi açıdan bir istikrar ve doğu sınırlarında İran'la arka arkaya yaşanan savaşlara rağmen, nispeten bir barış dönemidir.

İkinci dönemin karakterini tayin eden asıl olgu "o zamana kadar görülmemiş ölçekte, gösterişçi bir tüketimdir". Bu eğilimin yükselişi pek çok etkene bağlı olarak meydana gelmiştir. Bunlar arasında en başta, 17. yüzyılda, mo-

¹⁰⁷ HP, c. 14, s. 118.

¹⁰⁸ R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 19, 87.

¹⁰⁹ HP, c. 14, 1837/1999, s. 119. Robert Mantran'ın vurguladığı üzere aynı durum dinî ve askeri bürokrasinin diğer yüksek makamları için de geçerliydi. Son on iki yıl boyunca şeyhülislâm, kapudan paşa ve başdefterdar aynı kişilerdi; bkz. R. Mantran, "L'Etat ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne", R. Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1989, s. 272-273.

dem tüketim toplumunun erken emarelerinin de filizlenmesine yol açacak olan dünya çapında meta dağıtımının gelişmesini, ticareti güçlendiren ve kolaylaştıran bir faktör olarak Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki barış hâlini ve Osmanlı'nın siyasi istikrarını ve nihayet 1703'ten itibaren sarayın kesin olarak tekrar İstanbul'a yerleşmiş olmasını (ki bu saray hayatının artık "kırsal zevklerin" etrafında şekillenmediği anlamına da geliyordu) sayabiliriz.¹¹⁰ Gösterişçi tüketimin kült nesnesi laleydi. Nitekim 20. yüzyılın başından itibaren söz konusu dönem, bu çiçeğin ismiyle anılmaya başlanacaktı.¹¹¹

Bu dönem elbette sarayın şaşıaali hayat tarzından ya da lale saplantısından ibaret değildi. İstanbul'da ilk Arap harfli Türkçe matbaanın kurulması, sanatın, edebiyatın serpilmesi, Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin gelişmesi de dönemin karakterini tayin eden gelişmeler arasındaydı. "Avrupa" örneğine göre orduyu ıslah etme fikri de yine bu dönemde ortaya çıktı.¹¹² Bu koşullarda 1730'da, "Lale Devri"ne son veren ayaklanmanın, araştırmacılar tarafından ağırlıklı olarak "Batılılaşmaya" ya da "ıslahatçı padişaha" karşı bir tepki olarak yorumlanmış olması şaşırtıcı değildir.¹¹³ Bu yorum belki bir ölçüde haklılık payı taşıyor olabilir. Fakat sarayın gösterişli hayatı halkta belli bir hoşnutsuzluk uyandırmış olsa da, halkın tepkisinin, yeni âdetlerin "Batı" kaynaklı olmasına yönelik olduğunu gösterir bir veri mevcut değildir.¹¹⁴ Bunun

110 A. Salzmänn, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)", D. Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, New York, 2000, özellikle s. 91-94.

111 "Lale Devri" tabiri ilk olarak şair Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958), arkasından 1913'te, tarihçi Ahmed Refik Altınay (1880/81-1937) tarafından, *İkdam* gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinde kullanılmıştır (A. Özcan, "Lale Devri", *DİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 81).

112 Bu fikrin varlığına işaret eden temel kaynak, diyalog şeklinde yazılmış anonim bir metindir. Metinde, biri yabancı biri Osmanlı iki memur, Osmanlı ordusunun işleyiş ve yapısında köklü reformlara girişmenin gerekliliğini tartışmaktadır. Metni hazırladığından, en azından etkilediğinden şüphelenilen üç isim vardır: İbrahim Müteferrika (Macar kökenlidir, İstanbul'daki matbaanın da kurucusudur), Rochefort (İstanbul'a sığınmış Fransız bir askerî mühendis) ve II. Ferenc Rakozci (yine İstanbul'a sığınmış olan Macar kralı). Metnin tamamı için bkz. F.R. Unat, "III. Ahmed Devrine Ait Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları*, c. 1, n. 2, 1941, s. 107-121.

113 Örnek olarak bkz. E.Z. Karal, "Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri, 1718-1839", *Tanzimat*, c. 1, İstanbul, 1940/1999, s. 19-20; Niyazi Berkes, *The Developpement of Secularism in Turkey*, New York, 1964/1998, s. 50-53; aynı yoruma dair daha yakın tarihli bir örnek için bkz. C. Pekdoğan, "Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler", *Türkler*, c. 14, Ankara, 2002, s. 606. Şerif Mardin ve Robert Olson başka tür bir analiz çerçevesi önerir (merkez-çevre), fakat yine de Batılılaşma ve muhalifleri arasındaki bir çatışma şemasını kullanırlar (R. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment of Ottoman Politics", *JESHO*, c. 17, n. 3, 1974, s. 329-344; Ş. Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Deadalus*, c. 102, n. 1, 1973, s. 175). Büyük oranda imparatorluğun son bulduğu dönemde ve cumhuriyetin ilk zamanlarında imal edilmiş tarihyazımsal bir ürün olarak Lale Devri'ne atfedilen Batılılaşma imgesinin bir yapışökümü için bkz. C. Erimtan, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, New York, 2008.

114 A. Salzmänn, "The Age of Tulips", a.g.y., s. 95-96; M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul, 1958, s. 41-70. Ariel Salzmänn, sarayın şaşıaali hayatının zaten kısmen şehir halkı tara-

dışında o dönem yazılmış olan tarihlerde¹¹⁵ de, askerlerin Batı'dan esinlenmiş olsun ya da olmasın, herhangi bir ıslahat projesinden¹¹⁶ dolayı endişeye kapıldığından bahsedilmez.

İran karşısında arka arkaya alınan pek çok yenilgiden sonra III. Ahmed, İran'a karşı bir kez daha sefere çıkılacağını ve bu seferde bizzat ordusunun başında bulunacağını ilan etmişti.¹¹⁷ Yani, askerî yenilgilerin sebep olduğu siyasi krizden çıkabilmek için bir defa daha savaşı padişah imgesine başvuruluyordu. Seferin mali yükünü ve padişahın sefere katılmasından kaynaklanan ek masrafları karşılayabilmek için temmuz ayının ortasında yeni vergiler ihdas edildi. Ay sonuna doğru ordu ve padişah görkemli merasimlerle Üsküdar'a yerleşti.¹¹⁸ Ne var ki Osmanlı idaresi, özellikle taşrada, ek vergileri toplamayı başaramıyordu.¹¹⁹ Bu kadar gergin bir ortamda payitahttan ayrılmanın yaratacağı tehlikenin büyük ihtimalle farkında olan padişah da gitmeye pek hevesli değildi.¹²⁰ Esas sebebi ne olursa olsun, ordunun hareket tarihinin defalarca ertelendiği kesindir. Tebriz'in düştüğü haberi şehre ulaştığında Ordu-yı Hümâyün bir buçuk ayı aşkın bir süredir Üsküdar'da bulunuyordu. Görüldüğü kadarıyla, sadece kroniklerde sıklıkla nepotizmle, on iki yıl boyunca sadaret makamını kötüye kullanmakla suçlanan İbrahim Paşa'nın muhalifleri değil, başta yeniçeriler ve esnaf olmak üzere yeni bir askerî seferin ilanından olumsuz olarak etkilenmiş olan hemen herkes, bu sefer kararını alanlara, hatta sekiz senedir sürmekte olan yıpratıcı seferler serisini "icat etmiş" olanlara karşı meşru bir isyan başlatmak için mevcut durumu bir fırsat olarak değerlendirmeyi uygun bulmuştu.

findan tasvip edildiğini, zira zanaatkâra, tüccara, kalifiye olan ve olmayan işçilere iş sağladığını da ayrıca vurgular.

115 *Destârî Sâlih Tarihi*, Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak, B.S. Baykal (ed.), Ankara, 1962; *Abdi Tarihi*, 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser, F.R. Unat (ed.), Ankara, 1999.

116 1730'un Batılılaşmaya karşı bir tepki olarak analiz edildiği bütün makale ve eserlerde, böyle bir projenin isyanın sebeplerinden biri olarak ortaya konulduğunu belirtelim. Birkaç örnek için yukarıda, 114. dipnotta işaret edilmiş olan ilk üç referansa bakılabilir (E.Z. Karal, N. Berkes, C. Pekdoğan). Genel Osmanlı tarihleri içinde sadece İ.H. Danişmend'in kronolojisinde böylesi bir projenin varlığından ve projeye isyan arasındaki ilişkiden bahsedilir. Danişmend'e göre Fransız uzmanların gözetiminde yeni ordu talimlere bile başlamıştır (İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972, s. 19).

117 III. Ahmed'in tahttan feragatine uzanan olayların akışı için bkz. M.M. Aktepe, *Patrona*, HP, c. 14, s. 111-121; *İHU*, c. 4.1., s. 1999-212; *Destârî*; *Abdi*.

118 Fransızca kaleme alınmış anonim bir anlatıda kortej şu şekilde tarif edilir: "Askerî bir seferden ziyade bir gösteriye uygun bir şaşaa ve kortej" (*Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en M.DCC.XXX et XXX.*, Paris, 1737, s. 5).

119 Idarenin ek vergileri toplamakta zorlandığına dair belge örnekleri için bkz. M.M. Aktepe, *Patrona*, s. 97-99.

120 Bu durum *Destârî Sâlih* Efendi'nin tarihinde de belirtilir: "İhtimaldir ki taraf-ı diğerdan bir aduyı sa'b rû nümûdar-ı zuhur ola deyu re'y-i müstahsen-i şehriyârîde karar gerde-i teslim oldular" (*Destârî*, s. 7).

Esnaflar ve yeniçeriler yeni bir seferin ilanından, dahası bu seferin bir türlü başlayamamasından özellikle rahatsızdılar. Sefer için getirilen ek vergi bu kez iyice yüksekti, hatta bir kısım esnafın iflasına sebep olmuştu.¹²¹ Seferlerin ve maaş ödemelerinin rutin olarak erteleniyor olmasının biriktirdiği bık-kınlığın dışında, yeniçerileri öfkeliendiren sebepler esnafınkiyle hemen hemen aynıydı; zaten 1730'da artık yeniçerileri ve esnafı birbirinden tamamen ayrı gruplar olarak tarif edebilmek de iyice zorlaşmıştı.

İsyanın belirtileri ilk olarak yeniçerilere ait Orta Cami'de, özellikle İbrahim Paşa aleyhinde kâğıtlar dağıtılmasıyla ortaya çıktı.¹²² İsyanın fitilini ateşleyen ve yöneten Arnavut kökenli Patrona Halil'di. On yedinci yeniçeri ortasına kayıtlı olan Patrona Halil, aynı zamanda dellaldı.¹²³ Başka bir deyişle Patrona Halil esnaf-yeniçerilerdendi. Yüz yılı aşkın bir süredir loncalara kayıtlı olmasının bir taraftan ticaret ve zanaatla uğraşan yeniçeriler giderek çoğalıyor, diğer taraftan esnaflar ayrıcalıklı asker sınıfına tanınmış olan avantajlardan faydalanmak için yeniçeri statüsü edinmeye çalışıyorlardı.¹²⁴ Osmanlı idaresi en azından 16. yüzyılın sonundan beri fiilen varlığını sürdüren bu karma kategoriyi, 17. yüzyılın sonuna doğru kabullenmiş gibi görünmekteydi. Bir yandan 17. yüzyılın son yirmi yılında batı ve kuzeybatıda Kutsal İttifak'a karşı olan savaş sürdürülebilmek için gereken askeri toplama ihtiyacı, diğer yandan mevcut bütçe açığının baskısıyla, devlet, Yeniçeri Ocağı'na girenlere sefer dönüşü yeniçeri statülerini koruyarak başka bir işle uğraşma hakkı tanımıştı.¹²⁵ Yüzyılın

121 Seferin esnaf üzerindeki olumsuz etkileri için bkz. M.M. Aktepe, *Patrona*, s. 33-40; R. Olson, "The Esnaf", *a.g.y.*, s. 338.

122 *İHU*, c. 4.1, s. 203.

123 Bütün kaynaklar Patrona'nın bir esnaf-yeniçeri olduğunu kabul eder, fakat mesleği tartışma konusudur – kimilerine göre Patrona bir tellaktır. Bazı seyahatnamelerde ve kroniklerde ise, Patrona Halil'in sabıkalı olduğu iddia edilir. Patrona Halil'in Kapudan-ı Derya Mustafa Paşa'nın himayesinde olduğu, sadrazam olma gayretindeki Mustafa Paşa'nın onu isyanı ateşlemek üzere görevlendirdiği de söylenir (*Destârî*, s. 24-25; *Abdi*, s. 29; *Relation des deux rebellions*, s. 8; *HP*, c. 14, s. 114-115; M. Münir Aktepe, *Patrona*, s. 133; *İHU*, c. 4.1, s. 204).

124 Yeniçerilerle esnafın iç içe geçmesi konusunda bkz. M.M. Sunar, "Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps 1807-1826", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2006, özellikle s. 48-54. Aynı konuda 17. yüzyıl bağlamı için Eujeong Yi'nin çalışmasına bkz. (*Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul, Fluidity and Leverage*, Leyde, 2003, s. 132-143). Yi'nin çalışması özellikle şeriye sicillerinden yola çıkarak esnaf-yeniçerilerle esnaf arasındaki çekişmelere dair somut veriler ortaya koymaktadır.

125 1692 kışında İstanbul'da bulunan Comte de Marsigli'nin tanıklığı bu durumu tespit etmektedir: "Salankamen muharebesinden bir sonraki kışta, yani 1692'de İstanbul'daydım; orada bir Kapı-Kırmak/Çığırnak'a [?] (CAPY-CIRMAK), yani şehrin bütün köşebaşlarında padişah tarafından bir fermanın ilan ettirilmesine tanık oldum. Fermanda yeniçeriliğe yeni girenlere günde sekiz akçe söz veriliyordu. Bu eskilerin görmediği, gelmiş geçmiş en yüksek maaştı. Seferden sonra eli ayağı tutmayanlara oturak ulufesi verileceği de vaat ediliyordu; bunun dışında her tür mesleği edinme ve icra etme imtiyazları da kabul ediliyordu ki bunun bir aşırılık olduğu rahatlıkla söylenebilir" (L.F. Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire ottoman: ses progrès et sa décadence*, Amsterdam, 1732, ikinci bölüm, s. 6).

sonuna doğru Yeniçeri Ocağı'na yazılanların sayısında muazzam bir artış meydana geldi (1697'de kayıtlı yeniçeri sayısı iki katına çıkmıştı).¹²⁶ 1730'da yeniçeri statüsünü koruyarak başka bir meslek edinmek o kadar normalleşmiş olmalı ki, isyandan yedi yıl sonra Paris'te çıkan bir kitabın kimliği belirsiz yazarı Patrona Halil'in yeniçeriliğin yanı sıra yaptığı işi belirtmeden evvel şu ifadeyi kullanmıştır: "Hemen bütün Türk askerleri birtakım meslekler icra etmekte olduğu gibi..."¹²⁷

Patrona Halil ile yakınındakilerin mensubu olduğu bu esnaf-yeniçeri kategorisinin ortaya çıkışı, "klasik" Osmanlı tarihyazımında imparatorluğun çöküşünün temel sebeplerinden biri sayılmıştır. Bu görüşe göre yeniçeriler ikinci bir işle meşgul olmaya başladıklarından, dolayısıyla giderek padişahın sadık kulları olmaktan başka bir saikle hareket ettiklerinden askerî disiplin altına sokulamaz hale gelmişlerdi.¹²⁸ Bu yaklaşım, yeniçerilerin tarihiyle ilgilenen araştırmacılar tarafından pek çok kez eleştirilmiştir.¹²⁹ Bununla birlikte mevcut eleştirilerde, ne esnaf-yeniçerilerin sayısının giderek arttığı ne de bu artışın idarenin orduyu kontrolünde sorunlara yol açtığı yadsınır. Esnaf-yeniçeriler sefere çıkıldığında dükkânlarını bırakmak zorundaydılar. Huzursuzluğun ilk sebebi buydu. Bazıları seferi "kaçırıp" işleriyle meşgul olmayı tercih ediyordu. Ulufe listeleri çıkarılırken bu yeniçerileri tespit etmek için yapılan yoklamalar da isyanlara yol açabiliyordu.

Bu "tehlikelerin" hepsi 17. yüzyılda da mevcuttu. Başka bir deyişle Patrona Halil'in elebaşılık ettiği isyanın sebepleri, payitahtın 1589'dan beri tanık olduğu belli başlı on bir isyanın sebepleriyle benzerlik arz ediyordu.¹³⁰ Fakat öteden beri var olan iki özellik, 1730 ayaklanmasında daha açık bir biçimde ortaya çıktı. Birincisi, rütbesiz yeniçeri neferlerinin tepkileri ayaklanmaların amacına ulaşmasında hep belirleyici olmuştu ama 1730'daki isyan-

126 R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 23.

127 *Relation des deux rebellions*, s. 8. Söz konusu "birtakım meslekler" hakkında daha açıklayıcı bir paragraf için ayrıca bkz. a.g.e., s. 5.

128 Bu görüşler esas olarak ocağın lağvedilmesinden sonra yaygınlaşmış olsa da bazı dönem kaynaklarında da mevcuttur. Örneğin Comte Marsigli 1737'de şu satırları yazmıştır: "Türk silahlı gücü bugün artık aynı değil; eskiden övüldüğü gibi değil" veya "[...] yeni yeniçeriler askerî talimlere kendilerini vereceklerine her zamanki mesleklerini icraya devam ediyorlar ya da yeni işler ediniyorlardı; dolayısıyla Ocak nüfusunun düşük olduğu ve bu küçük haliyle silah sanatında hiçbir tecrübeye sahip olmadığı görülebiliyor" (L.F. Marsigli, *L'Etat militaire*, ikinci bölüm, s. 5-6).

129 Kalabalık bir bibliyografya içinden yeniçeriliğin bozulması söyleminin eleştirisine odaklanan iki temel ve kısa makaleyi zikredebiliriz: C. Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaires", *The Turkish Association Bulletin*, c. 15, n. 2, Eylül 1991, s. 273-280; D. Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, İstanbul, 1993, s. 197-203.

130 Beylerbeyi Vakası'yla Yeniçeri Ocağı'nın lağvı arasındaki dönemde C. Kafadar askerlerin (yeniçeriler ya da cebeciler) payitahtta başlattığı belli başlı on yedi isyan sayar. Bunlardan on biri Patrona Halil'den öncedir (C. Kafadar, "Janissaries", s. 122-123).

da ilk kez bir yeniçeri neferi doğrudan hareketin önderi ve ismiyle anılacak olan isyanın kahramanı mertebesindeydi.¹³¹ İkincisi, esnaf ile askerinin işbirliği padişahın devrildiği isyanların tarihinde alışılmamış bir durum değildi, fakat 1730'da esnafın talepleri ilk kez askerlerinkinin önüne geçti.

1589'daki Beylerbeyi Vakası'ndan beri ekonomik çıkarları çoğu zaman askerlerinkiyle kesiştiği için esnaf ayaklanan yeniçerilere destek olagelmmişti. Ne var ki isyanların temel sebep ve talepleri her zaman askerle daha çok ilgiliydi.¹³² 1703'teki isyanın iki temel talebinden biri –sarayın Edirne'den İstanbul'a geri taşınması– doğrudan payitahttaki esnafı ilgilendiriyordu. Anlatılanlara bakılırsa, 1730 isyanında ise başta Sadrazam İbrahim Paşa olmak üzere bazı ricalin idamı ve padişahın tahttan çekilmesi sağlandıktan sonra, Patrona Halil yeni padişahı tek bir talepte bulunmuştu: “Madem hünkârımızın şefaatinin sınırı yoktur; [...] sabık veziriniz zamanında ihdas edilen ve tebaanızın belini bükmüş olan tüm yeni vergileri ilga etsinler”.¹³³ Elbette bu konuşma bütünüyle yaratıcı bir hayal gücünün ürünü olabilir, fakat I. Mahmud'un tahta geçer geçmez ek vergileri kaldırdığı gerçeğini unutmamak gerekir. Yani, yeni padişah da esnafın temel şikâyetini gidermenin, asileri yatıştırmanın ve asayişin sağlamanın ön koşulu olduğunu düşünmüştür.

1730 isyanıyla beraber esnafın şikâyet ve talepleri askerler sayesinde (başka bir deyişle iki tarafın iç içe geçmiş olmasından ötürü) Osmanlı siyaset sahnesinde öncelikli hale gelmiş oldu.¹³⁴ Bu isyan, yeniçerilerin, halktaki

131 Bazı kaynakların isyanın tertibine kapudan-ı deryanın katkı sağladığından bahsettiğini hatırlayalım (bkz. yukarıda dipnot 123). Bu doğru olsa bile, hiçbir şekilde Patrona Halil'in rolünün önemini azaltmaz. Nihayetinde isyanın kamusal figürü tartışmasız bir biçimde basit bir esnaf-yeniçeriydi, mesela yeniçeri zabitanından değildi.

132 Bu talepler arasında yeniçerilerin ulufesi, kütük ve esami defterleri, yeniçerilere ödenen paraların değeri ya da içindeki gümüş miktarıyla ilgili meseleler ön plana çıkıyordu.

133 *Relations des deux rebellions*, s. 41-42. Ayrıca bkz. M.M. Aktepe, *Patrona*, s. 159. R. Olson da I. Mahmud'un ek vergileri kaldırdığını doğrular (R. Olson, “The Esnaf”, *a.g.y.*, s. 340). Hammer-Purgstall'a göre Patrona Halil “halkın belini büken kayd-ı hayat irad akdi müessesesinin (malikâne sisteminin) de lağvedilmesini” istemişti (*HP*, c. 14, s. 123). Patrona Halil'i tamamen kötülük peşinde biri olarak tarif eden dönem kaynaklarında ise onun “toplumsal” içeriğe sahip herhangi bir talepte bulunmuş olduğuna dair bir ifade bulunmaz. *Abdi Tarihi* (*Abdi*, s. 52) ve *Destârî Sâlih Tarihi* (*Destârî*, 26) daha ziyade Patrona Halil'in şahsi hirsından, imparatorluk yüksek bürokrasisinde önemli bir makam edinmek arzusunun bahsederler.

134 Bu değerlendirmenin arkasında 1730 vakasını ele alan iki makaledeki iki analiz bulunmaktadır. Söz konusu makaleler, tamamen farklı kavramsal çerçevelere dayanır. Birincisine göre (Ş. Mardin'in kurmuş olduğu kavramsal çerçeveye dayanan R. Olson'un makalesi – bkz. Ş. Mardin, “Center-Periphery”, *a.g.y.*), 1730'un yeniliği, merkezle çevrenin Osmanlı siyasi yapısı içinde yeniden konumlanmasıdır (R. Olson, “The Esnaf”, *a.g.y.*). Bununla birlikte, yazara göre asker ve esnaf iki farklı ve homojen gruptur. Analizini belirleyen de bu tespittir: Merkezin mensubu olan yeniçeriler daha ziyade çevreye yerleşirken, esnaf merkeze daha yakın bir konuma geçmiştir (R. Olson'un analizinin ayrıntılı bir eleştirisi için bkz. M. Sunar, “Cauldron”, *a.g.e.*, s. 15-17, 51). İkinci makalenin yazarı olan A. Salzmann ise, Osmanlı siyasi sahnesinde daha imtiyazsız grupların itirazlarıyla ve yeni toplumsal çatışma formlarının ortaya çıkmasıyla sonuçlanan süreçte kitlesel tüketimin etkisini ele alır (A. Salzmann, “The Age of Tulips”, *a.g.y.*, s. 97-98).

memnuniyetsizliği, padişahı tahttan feragat etmeye sevk edebilecek kadar ciddi bir isyana dönüştürmekteki, zamanla giderek artmış olan kabiliyetini ortaya koyuyordu. İstanbul'daki askerî kuvvetler içinde ağırlıklı olan yeniçeriler, hatırı sayılır önemi haiz, tehditkâr bir politik kudrete sahipti. Esnaf zümresiyle kuvvetli bağları sayesinde artık dükkânları kapatarak (ya da kapatılarak) payitahtta günlük hayatı aksatabilecek, hatta kilitleyebilecek güce de kavuşmuşlardı.

İlk padişah katli vakasının arka planını betimlerken gördüğümüz üzere, 16. yüzyılın sonunda Osmanlı ordusunun genişleme süreci, gelişmekte olan iki özelliğe işaret ediyordu. Birincisi; vezirler hamilik ilişkilerini artırdıkça, ordu onlar için bir güç kaynağı teşkil eder olmuştu. İkincisi, ticari ve mali faaliyetleri artan yeniçeriler de giderek bir tür ekonomik çıkar grubuna dönüşmekteydi. 1730'da bu iki temayül hâlâ geçerliydi, fakat ikincisi birincisinden daha belirleyici hâle gelmişti. Yeniçeriler böylece, yönetici elite yaşanması muhtemel çatışmalarda, giderek şehirli nüfusun dayanacağı bir tür güç kaynağı işlevi kazanmıştı.¹³⁵ II. Osman'ın hal'ini, imparatorluğun yazılı olmayan anayasasıyla ilişkili bir olay olarak tahlil etmeyi öneren B. Tezcan'ın metaforuyla ifade edilecek olursa, Patrona Halil isyanında, söz konusu anayasanın 1622'den beri geçirdiği en can alıcı değişimi görebilmek mümkündür. Bu değişim, padişahların hal'inin tarihinde bir dönüm noktasına geldiğine işaret eder. Zaten 1730'dan sonra, 1807'ye kadar hal' edilen başka bir padişah da yoktur.¹³⁶ Cemal Kafadar'a göre bu nispeten uzun aranın sebebi, Osmanlı Devleti'nin asayiş ve kargaşa dinamiklerini kontrol anlayışındaki değişimdir. Osmanlı idaresi, kulların disiplini meselesinde artık eski katılgından uzaklaşmıştır.¹³⁷

1703 yılında Çalık Ahmed Paşa (kendisi kısa süre önce isyanla beraber sekbanbaşılıktan¹³⁸ sadrazamlığa ve yeniçeri ağalığına yükselmişti), padişahın iktidardan uzaklaştırılmasını ve bir *cumhur cemiyyeti* (muhtemelen kas-

135 Halk ayaklanmalarında yeniçerilerin güç kaynağı olarak oynadığı rolü Ş. Mardin'de vurgulamıştır: "Freedom in an Ottoman Perspective", M. Heyer ve A. Evin (ed.), *State, Democracy and Military: Turkey in the 1980's*, Berlin, 1988, s. 30-31. T. Timur'un analizi de benzer bir düşünce etrafında örülmüştür: *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İstanbul, 1989, Patrona Halil isyanı için özellikle bkz. s. 122-124. Yeniçerilere dair literatürün bir eleştirisi için (buna yukarıda zikredilmiş eserler de dâhildir) bkz. M. Sunar, "Cauldron", *a.g.e.*, s. 1-22. M. Sunar çalışmasının tamamında esnaf ile asker arasındaki ilişkiyi detaylı ve somut bir biçimde ortaya koyar. Ayrıca başta Ş. Mardin olmak üzere 1980'lerde bazı araştırmacıların ortaya koyduğu hipotezin temel argümanlarını da teyit eder.

136 Bu dönemde elbette isyanlar ve askerî ayaklanmalar meydana gelmiş, fakat bunlar padişahı devirme derecesine ulaşmamıştır.

137 Bu değişimin izleri yeniçerilerin esami defterlerinde de gözlemlenmektedir. 1730'dan sonra bu kayıtlar artık yeniçerilerin kesin sayısına dair bilgi vermemektedir (C. Kafadar, "Janissaries", s. 117).

138 Ağadan sonra ikinci sırada gelen yeniçeri zabiti.

tı bir “yeniçeriler oligarşisi”ydi) kurulmasını önermişti. Bu şaşırtıcı teklifin elbette arkası gelmedi.¹³⁹ Her ne kadar Ahmed Paşa görevinde sadece iki ay kalmış ve kısa süre içinde idam edilmiş olsa da, cüretkârlığı belli ki tamamen temelsiz değildi. İmparatorluk tabii hiçbir zaman yeniçeriler oligarşisiyle yönetilmedi. Bununla birlikte ocağın lağvedilmesine kadar askerler pek çok kez siyasette büyük ağırlığa sahip olduklarını kanıtladılar. Çarşayı ve şehirli nüfusu, başta hanedan olmak üzere imtiyazlıların iktidarının keyfi müdahalelerinden koruyabilen bir karşı-güç unsuru olma kabiliyetlerini giderek artırdıklarını gösterdiler.¹⁴⁰ Esnaf-yeniçeriler narha bile karşı çıkabiliyor, özellikle şehir merkezlerinde narhın uygulanmasına engel olabiliyorlardı.¹⁴¹ Yeniçeriler sayesinde (gayet tabii esnaf-yeniçeriler sayesinde de)¹⁴² başta esnaf-finkiler olmak üzere şehir nüfusunun geleneksel hakları “dokunulmaz” haklar listesine, yani “yazılı olmayan Osmanlı anayasasına” kaydolunmaktaydı. Dolayısıyla bu hakların zedelenmesi bir isyan için meşru gerekçe teşkil edebiliyordu. Nitekim şehirli tebaa 1703’te, daha net olarak 1730 ve 1740’ta¹⁴³ bir isyan tertip etmek için gereken güce ve tecrübeye sahip olduğunu net bir biçimde ortaya koydu.

1730 isyanı konusunu kapatmadan önce, padişahın ve hanedanın konumunu ve siyasi rolünü anlamak için önemli göstergeleri haiz olan III. Ahmed’in tahttan feragat etme sahnesine ve Patrona Halil’in başına gelenlere dönmek gerekiyor. Asiler olup bitenlerin sorumlusu olarak işaret ettikleri Sadrazam İbrahim Paşa’nın cansız bedenini nihayet ele geçirdiklerinde onu tanımamış ve padişahı kendilerine başka bir ceset teslim etmekle suçla-

139 “Cezayir ve Tunus ocakları gibi cumhur cem’iyyeti ve tecemmu’ devleti...”, Naîma tarihinden alıntılan C. Kafadar, “Janissaries”, s. 133; krş. *Tarih-i Naîma*, s. 6, zeyl, s. 34. Burada “cumhur cem’iyyeti” tabirinin anlamı hususunda Cemal Kafadar’ın yorumunu takip ediyorum. *Cumhur* kelimesinin oldukça yakın bir anlamda (rical) kullanımına dair bir başka örnek için yukarıya bkz. yukarıda s. 48. *Cumhur* ilerleyen sayfalarda, bu kez halk/kamu kelimelerine yakın bir anlamda tekrar karşımıza çıkacak. (bkz. s. 134)

140 Şehir nüfusu ve çarşılarının yeniçeriler tarafından imtiyazlılara karşı korunduğuna dair buradaki analiz, temel olarak M. Sunar’ın doktora tezine dayanmaktadır. M. Sunar, yeniçerilerin İstanbul’da şehirli nüfusla büyük oranda iç içe geçtiğini vurgularken, yeniçerilerle esnafın karşılıklı entegrasyonunun ulaştığı şaşırtıcı seviyeye de dikkat çeker. Buradaki temel dayanağı 22 Haziran 1747 tarihli bir belgedir; ayrıca resmi belgelerde ve kroniklerde bazı şehirlerin nüfusunun tamamen yeniçerilerden müteşekkil hale geldiğinden sıklıkla bahsedildiğini de belirtir (M. Sunar, “Cauldron”, *a.g.e.*, s. 49).

141 M. Sunar, “Cauldron”, *a.g.e.*, s. 77-95.

142 Etnaf-yeniçeriler hem elit (başka bir deyişle imtiyazlılar) tabakasının hem şehirli nüfusun bir parçasıydı. Yeniçerilerin bu ikili kimliği en açık biçimde D. Quataert tarafından tarif edilmiş ve vurgulanmıştır: *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge, 2000, s. 44-46.

143 1740 isyanı için bkz. R. Olson, “Jews, Janissaries, Etnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul. Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire”, *JESHO*, c. 20, n. 2, 1977, s. 185-207.

mışlardı. Bu esasen padişah devirmiş isyanların mutlak sahnelerinden biriydi. Asiler her zamanki gibi, isyanın başında padişahın hiçbir şikâyetleri olmadığını söylemişlerdi. Fakat şimdi padişahın baş sorumluyu korumaya çalıştığını iddia ediyorlardı! Buradaki sembolik dil herkesçe malumdu. Padişah da asilerin iddialarını duyar duymaz saltanatının sona erdiğini anladı.¹⁴⁴ Kendisinden önceki iki hal' vakasında hükümdar öldürülmemiş olsa da, III. Ahmed bu seçeneğin ortadan kalkmış olmadığını büyük ihtimalle iyi biliyordu. Hatta aksine, padişah katli korkusu o kadar güçlüydü ki hükümdarları tahttan feragat etmeye, kendileri ve çocukları için can güvenliği garantisi talep etmeye sevk ediyordu. III. Ahmed de böyle yaptı, üstelik büyük bir sükûnet içinde... Sultan Ibrahim'in hal'inde gördüğümüz gibi sinirle bağırmadı, babası IV. Mehmed gibi beddua da etmedi; hatta II. Mustafa'da sükûnetine rağmen sezilen o esef emaresini bile sergilemedi. Görünüşe bakılırsa, Osmanlı siyasi sisteminin imgesiyle hakikati arasındaki mesafe, tahtta oturanların gözünde giderek kapanmaktaydı. Padişahlar; isyancıların onları tahttan indirme, yeni hükümdarı tayin etme gücüne, ehliyetine sahip olduğunu ve kendi iktidarlarının sınırlarını anlaşılan sonunda kabullenmişlerdi.

Öte yandan padişahın tahttan çekilmeyi sükûnetle kabul etmiş olması, hanedanın isyancılara karşı tavrının değiştiği anlamına gelmiyordu. I. Mahmud'un Patrona Halil'in elebaşılık ettiği isyanla tahta çıktığı bir gerçektir, fakat Patrona Halil'i hayatta bırakamazdı. Asilerin şifreli dilinden başına gelecekleri anlayan III. Ahmed gibi, oyunun kurallarını gayet iyi bilen Patrona Halil de kaderini kestirebiliyordu. Rivayete göre ilk yüz yüze geldiklerinde I. Mahmud'a "bütün emeline vasıl olduğunu, yani onu Osmanlı tahtında görme gayesine eriştiğini, geleceğe dair ise, zat-ı şahanenin elinden utanç verici bir ölümü beklemekten başka yapacak bir şeyi olmadığını" söylemişti.¹⁴⁵ I. Mahmud ise cevaben, canına kastetmeye kesinlikle niyetli olmadığına dair söz vermişti. Ne var ki tahta çıktıktan aşağı yukarı iki ay sonra Patrona Halil ile on yedi yoldaşını bir saray entrikasıyla öldürttü. Padişah, saltanatını sağlama almak için bu asilerden kurtulmayı hem zaruri hem de acilen alınması gereken bir tedbir olarak görmüş gibiydi. Bu asilerin onu tahta çıkaran kişiler olması, onlara karşı tavrını değiştirmemişti. İsyancılar bir padişahı devirip yenisini tahta çıkartabilecek kudreti ve cüreti ortaya koymuş olduklarından, tahtta oturan için artık ömür boyu tehlike teşkil edeceklerdi.

Diğer örneklerde gördüğümüz üzere, tahta müdahale etmiş olanların he-

144 *IHU*, c. 4.1, s. 209.

145 *Relation des deux rebellions*, s. 41. Benzer bir versiyon için bkz. *HP*, c. 14, s. 123: "En büyük arzum yerine geldi," diye cevap verdi, "değil mi ki seni tahta çıkmış gördüm; bununla beraber payıma düşenin rezilane bir ölüm olduğunu da gayet iyi biliyorum". Bu konuşmayı tarih yazarları hayal etmiş olsa dahi, hal' vakalarının "geleneksel akışı"nın bile başlı başına bunu yapmalarına imkân verdiğini hesaba katmak gerekiyor.

men hepsinin kaderi er ya da geç idamdı. Siyasi sistem bu güce sahip isyancıları (ve ricali) üretiyor olsa da, hayatta kalmalarına siyaset gereği müsaade edilemezdi. Ayrıca hanedan, tahttaki evlatlarına el sürmeye cesaret etmiş olanlardan intikamını da böylece alıyor¹⁴⁶ ve yine bu yolla taht için yegâne meşruiyet kaynağı olma konumunu tekrar üstleniyordu. Böylece tahtın meşruiyetini, padişahı tahta çıkartmış olanların izlerinden de “arındırmış” oluyordu.

Peş peşe iki hal’ vakası (1807-1808): Yeniçeri isyanından Sened-i İttifak’a

19. yüzyıl başında, yani III. Ahmed’in devrilmesinden yetmiş yedi yıl sonra, bir kez daha bir padişah –III. Selim– tahttan indirildi (29 Mayıs 1807). Hal’ edildikten on dört ay sonra da öldürüldü. Yerine geçen IV. Mustafa da 28 Temmuz 1808’de devrildi ve o da çok geçmeden, 16 Kasım 1808’de öldürüldü. I. Mustafa ve II. Osman zamanından beri sarayda böylesi şiddetli bir çalkantı yaşanmamıştı. Başlangıçta (1807) isyanın saikleri 17. ve özellikle 18. yüzyıldakilere çok yakındı. Fakat 1808’de daha önceki isyanlarda olmayan bir unsur (ayan sınıfı) padişahın tahttan indirilmesinde belirleyici rolü oynadı ve ardından Osmanlı anayasasına kaydoldu... üstelik bu defa yazılı bir biçimde.

III. Selim (1807): Yine ve daima yeniçeriler...

*Bu zemâne halkına pâdişah olmaktansa inzivada olmak
bin kat evlâdır.*¹⁴⁷

– Dışarıda Kabakçı Mustafa isyanı sürerken

III. Selim saray efradına tahttan çekildiğini açıklıyor

1807 isyanı, III. Selim’in 1793’te ilan ettiği Nizam-ı Cedid’e karşı patlak vermişti. Islahat projesi Yaş Antlaşması’yla (1792) gelen barış ortamında başlamıştı ve bir kısmında derinleşmemiş olsa da askeriyeden maliyeye, diplomasiye uzanan pek çok alanı ilgilendiriyordu.¹⁴⁸ “Nizam-ı Ce-

146 Eğer Patrona Halil ile yoldaşlarının cesetleri –I.H. Uzunçarşılı’nın yazdığı gibi– Bâb-ı Hümayun’un karşısındaki III. Ahmed çeşmesinin önüne atıldıysa, bu hanedanın intikamını vurgulayan bir eylem olarak değerlendirilebilir (bkz. *IHU*, c. 4.1, s. 217). Fakat kronikler bu konuda çok farklı bilgiler verir. Hatta bazılarında cesetlerin sokakta bırakıldığı bile inkâr edilir (bkz. M.M. Aktepe, *Patrona*, s. 179).

147 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, c. 1, M.A. Beyhan (ed.), Ankara, 2003, s. 140.

148 III. Selim devri reformları için bkz. S.J. Shaw, *Between Old and New*, Massachusetts, 1971, s. 71-179; E.Z. Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedid– 1789-1807*, Ankara, 1946, s. 34-41. 1807 olaylarının akışı için bkz. *Câbî Tarihi*, s. 126-143; A. de Juchereau de Saint-Denys, *Deux revolutions à Constantinople en 1807 et 1808*, c. 2, Paris, 1819, s. 112-141; Georg Oğulok-

did" adını taşıyan yeni bir ocağın kurulmasının da gösterdiği üzere, bu ıslahat projesinde öncelik verilen asıl kurum orduydı. Nizam-ı Cedid askerleri Avrupalı bir subay kadrosunun (Fransız, Alman, İngiliz) gözetiminde ve Avrupa ordularının teknikleriyle düzenli talimler yapıyordu. Yaklaşık beş yüz neferle kurulmuş olan ocağın mevcudu zaman içinde giderek arttı. 1806'da kayıtlı asker sayısı yirmi dört bini aşmıştı.¹⁴⁹

Yeni bir ocağın kurulması ve giderek önem kazanması, haliyle yeniçerileri endişelendiriyordu. III. Selim yeniçerilerin rahatsızlığının, bu rahatsızlığın bir isyana dönüşme tehlikesinin, bu askerî isyanın bir halk ayaklanmasına dönüşme potansiyeli taşıdığının farkındaydı. Bu nedenle yeniçeri ulufelerini aksatmadan ödeyerek (ki yarım asrı aşkın bir süredir görülmeyen bir şeydi bu) hatt-ı hümayunlarla Osmanlı askerî sistemi içindeki yerlerinin önemini vurgulayarak, geleneksel olarak kazanılmış haklarına el uzatmaya hiç niyeti olmadığını sıklıkla tekrarlayarak onlara güven vermeye çalışıyordu.¹⁵⁰ Dahası padişah yeniçerilerin sayısını azaltmamaya da razı olmuş, hatta tersine, 1800'den beri yeniçeri mevcudunda muazzam bir artış meydana gelmişti.¹⁵¹ Ne var ki III. Selim tüm çabalarına rağmen yeniçerileri ikna etmeyi başaramadı; Nizam-ı Cedid'in sürekli büyüyen varlığı, onlar için endişe kaynağı olmaya devam etti.

Payitahtta, II. Osman'ın saltanatına son veren rivayete çok benzeyen bir söylenti dolaşıyordu. Buna göre III. Selim "Nizam-ı Cedid" askerlerinin yardımıyla Yeniçeri Ocağı'nı lağvetmeye karar vermişti. Yeniçerilerin şehir nüfusuyla iç içe geçmiş olmaları, dahası, kamuoyunun nüvelerinin olduğu kahvehanelerin müdavimi, hatta sahibi olmaları bu dedikodunun yayılmasını muhtemelen kolaylaştırıyordu.¹⁵² Nizam-ı Cedid'in ilanı sırasında padişaha sunulan layihalara bakılırsa, bu söylentinin tamamen yeniçerilerin hayal gücünün ürünü olmadığı açıktır.¹⁵³

yan'ın Ruznamesi, H.D. Andeasyan (çev. ve ed.), İstanbul, 1972, s. 1-11; Y. Akçura, *Osmanlı Dağılma Devri (XVII. ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul, s. 135-153; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara, 1994, s. 80-83; S.J. Shaw, *Between*, s. 378-383.

149 Sayılar için bkz. S.J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *JMH*, c. 37, n. 3, 1965, s. 300 ya da S.J. Shaw, *Between*, s. 130-132.

150 S.J. Shaw, "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, c. 40, 1965, s. 152-153.

151 S.J. Shaw'un verdiği sayılar padişahın 1800 ile 1806 arasında Yeniçeri Ocağı'na yapılan kayıtlar üzerindeki hâkimiyetini tamamen kaybetmiş olduğu izlenimini vermektedir. 1794'te, Nizam-ı Cedid'in kurulmasından sonra yapılan ilk sayımda 54.458 yeniçeri tespit edilmiştir. 1800 yılında sadece 800 kişilik bir artış olmuş (55.226), fakat 1806 isyanından önceki son sayıma göre yeniçeri mevcudu neredeyse iki katına çıkmıştır (98.539) (bkz. S.J. Shaw, "The Established", a.g.y., s. 153).

152 M. Sunar, "Cauldron", a.g.e, s. 128-129; C. Kırılı, "The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul 1780-1845", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2000, s. 112-128.

153 Layihalarda ya Yeniçeri Ocağı'nın Avrupalı bir orduya dönüştürülmesi ya da kaldırılmaksızın yeni bir ordunun kurulması öneriliyordu – ki bu ikinci çözüm imkânsız olarak değerlendiriliyordu (E. Z. Karal, *Selim III'ün*, s. 34-41).

Bununla beraber, 1807'deki isyan sırasında III. Selim'i meşgul eden, imparatorluğun varlığını ve iktidarının meşruiyetini tehdit eden tamamen başka, öncelikli meseleler vardı. Padişahın meşruiyeti ayanların giderek güçlenmiş varlıklarından,¹⁵⁴ Fransa'nın Mısır'ı işgalinden (1798-1801) ve bir erkek evlada sahip olmamasından ötürü aşınmış durumdaydı. 1806'dan itibaren devam eden Rus saldırıları, Şubat-Mart 1807'de İngiliz donanmasının İstanbul'a dayanması ve yine Şubat 1807'de Vehhabilerin Haremeyn-i Şerifeyn'i kontrol altına alarak hac ziyaretini bile engellemeleri padişahın meşruiyet krizini iyice derinleştirdi.¹⁵⁵ Velhasıl, III. Selim'in tüm bunlar olurken yeniçerilere karşı bir harekete kalkışma ihtimali oldukça zayıftı. Yeniçeriler için tehlike geçici bir süre için savuşturulmuş gibi görünse de, koşullar bir isyan için son derece elverişliydi. Dahası 1806'daki ikinci "Edirne Vakası"¹⁵⁶ da padişahın ne kadar güçsüz olduğunu iyice gözler önüne sermişti. Bu şartlar altında, bazı edinilmiş (ya da geleneksel) hak ve imtiyazları kaybetme kaygısı ve siyasetin kurulu düzeninde meydana gelecek değişikliğe dair endişeler, bir kez daha bir isyanın fitilini ateşleyen temel faktörler oldu.

Görünüşte sadece askerleri ilgilendirmesi gereken ocağın lağvedileceğine dair rivayetler, yeniçerilerin şehirli nüfusla iç içe geçmiş olmasından ötürü, özellikle esnafı, yeniçeri esamesi sahiplerini, kalifiye olmayan işçileri, şehre yeni gelmiş olanları ve giderek neredeyse bütün şehirli zümreleri ilgilendiren toplumsal bir boyut kazanmıştı.¹⁵⁷ İsyan neredeyse bütün öncekilerle aynı şekilde seyretti. Yeniçeriler III. Selim'in siyasetinden memnun değillerdi, ama başlangıçta tahttan indirilmesini talep etmediler. Talepleri, Nizam-ı Cedid'in lağvedilmesi ve yeni ordunun kurulmasında payı olan on bir vezirin ve bürokratin idamıyla sınırlıydı. Osmanlı tarihyazımında bu asiler genellikle "gerici cahiller" olarak tanımlanmaktadır. Oysa onlar kendilerini büyük ihtimalle imparatorluk nizamının hakiki müdafileri olarak görüyorlardı. Zi-

154 Yanya'da Ali Paşa, Vidin'de (bugün Bulgaristan'da) Pasvanoğlu, Rusçuk'ta Ali Paşa (bugün Bulgaristan'da), Anadolu'nun güneybatısında Karaosmanoğlu, Orta Anadolu'da Çapanoğlu, kuzeydoğuda Tayyar ve Battal Paşa, Suriye, Filistin ve Lübnan'da Cezzar Ahmed Paşa, Süleymaniye'de Baban Süleyman Paşa (bugün Irak'ta), Mısır'da Murad ve İbrahim Bey, Arabistan'ın büyük bir kısmında Suudi-Vehhabiler gibi (bkz. S.J. Shaw, "The Origins", *a.g.y.*, s. 303).

155 III. Selim'in meşruiyetini zayıflatan çeşitli nedenler için bkz. A. Yıldız, "Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion", yayınlanmamış doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008, s. 202-218; İngiliz donanmasının seferinin ayrıntılı hikâyesi ve isyanla muhtemel bağlarının detaylı bir analizi için bkz. *a.g.e.*, s. 268-302.

156 III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i Rumeli'de uygulamasına mani olan askerî isyan.

157 Yeniçerilerle şehirli nüfus arasındaki çok çeşitli bağlar için bkz. M. Sunar, "Cauldron", *a.g.e.*, s. 32-95. Yeniçerilerin temel talebinin (Nizam-ı Cedid'in lağvedilmesi) aslında şehirli nüfusu doğrudan ilgilendirdiğini de vurgulamak gerekir. Zira yeni bir ordunun kurulması ek vergiler konulmasına sebep olmuştu. Ordunun lağvedilmesi bu vergilerin de ortadan kalkması demekti ve isyancılara destek veren İstanbul halkı için bu da önemliydi (bkz. Saint-Denys, *Deux revolutions*, c. 2, s. 142).

ra tıpkı II. Osman'ın hal'inde olduğu gibi yeni bir düzen kurma çabası, imparatorluğun kurulu nizamının zaviyesinden pekâlâ bir "itaatsizlik" girişimi olarak değerlendirilebilirdi.

1730'da olduğu gibi bu isyanın elebaşı da düşük rütbeli bir yeniçeriydi. Kabakçı Mustafa adında bir çavuşun başını çektiği ayaklanma, öncekilere oldukça benzer olaylar silsilesiyle gelişti. Küçük bir grup yeniçeri sokağa inip özellikle esnaf, zanaatkâr, işçi ve hamalların yoğun olarak bulunması muhtemel mahallelere giderek haklı mücadelelerinde onların ve tüm ahalinin desteğini istedi.¹⁵⁸ Başta Şeyhülislâm Mehmed Ataullah ve İstanbul kadısı Mehmed Murad efendiler olmak üzere, zaten ıslahata karşı olan ulemanın etkin desteğini de çabucak elde ettiler.¹⁵⁹ 1730 isyanından farklı olarak 1807'de yüksek rütbeli yeniçeri zabitanı da astların başı çektiği bu harekete destek verdi. Asiler daha önceden belirlenmiş on bir kişinin idamını sağladıktan ve yeni ordunun başındakileri öldürdükten sonra –anlaşılan o ki ilmiye ricalinin önerisiyle– III. Selim'in tahttan inmesini talep ettiler. Nihayetinde, bütün bu ıslahatın başını çeken de padişahтан başkası değildi. III. Selim, yerini kuzeni IV. Mustafa'ya bırakarak tahttan çekildi, öldürülmesi de gündeme gelmedi... ta ki onu tekrar tahta geçirmeyi hedefleyen yeni bir isyan çıkana kadar.

IV. Mustafa (1808): Taşranın işgali altında bir taht

Bizler Sultan Selim'i ve Sultan Mahmûd'u i'dam ederiz, gayrı pâdişâh olacak. Hâlâ Pâdişâhımız Sultan Mustafa'dan gayrı kim pâdişâh olacak, gavga cümle bertaraf olur; ister ve istemez Sultan Mustafâ'yı pâdişâhlığa kemâ fi's-sâbık kabul ederler.

– IV. Mustafa'ya yakın saray-ı hümayun ağaları, III. Selim'i tekrar tahta çıkarma niyetiyle sarayın kapısına kadar gelmiş olan Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı bir strateji düşünürlerken

*Eğer Sultan Selim efendimizin bir mûyuna hatâ getürmüşler ise Sarây-ı humâyûnda Sultan Mahmûd'dan gayrı bir cân komam, helâk ederim.*¹⁶⁰

– III. Selim'in öldüğü kendisine bildirildiğinde Alemdar Mustafa Paşa tehditler savururken

¹⁵⁸ M. Sunar, "Cauldron", *a.g.e.*, s. 113-114; Georg Oğulukyan'ın, s. 5.

¹⁵⁹ U. Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", A. Hourani, P. Khoury ve M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, New York, 1993, s. 33. İlmiye ricalinin isyan sırasındaki tavrı ve asilere yönelik tutumuna dair daha fazla ayrıntı için (yazarın ahlâki yargılarını taşıyan bir metin olsa da) bkz. O. Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, İstanbul, 2005, s. 357-367.

¹⁶⁰ *Câbi Tarihi*, s. 176-177.

1807 isyanı çeşitli yönlerden (sebepleri, asilerin talepleri, önde gelen aktörleri açısından) daha öncekilere benziyordu, ne var ki imparatorluğun siyasi dengeleri artık eskisi gibi değildi. İmparatorlukta iktidarın örgütlenmesi 18. yüzyılda büyük bir dönüşümden geçmişti. Bu değişim IV. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla sonuçlanan 1807 isyanının işleyişine yansımamıştı. Fakat pek yakında devrileceği, isyan sırasında tamamen gözler önüne serilecekti.

Söz konusu değişim Osmanlı siyaset sahnesinde ayanların rolünün giderek artmasıyla ilgiliydi.¹⁶¹ Ayanlar 18. yüzyıldan önce de vardı. Osmanlı kaynakları 15. yüzyılda da “ayan” kelimesinin şehirlerin ileri gelenleri anlamını taşıdığına tanıklık eder.¹⁶² 17. yüzyılın sonuna doğru ise kelime, merkezi devlet ile yerel nüfus arasında aracı güç rolü oynayan (seçilmiş) varsıl kişilere işaret eden belirli bir anlama kavuştu.¹⁶³ 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayanların gücü ve sayısı giderek artmaya başladı. Bunun temel sebebi merkezi devleti zayıf düşüren ekonomik krizlerdi. Merkezi devlet, vergi ve asker toplamak gibi işler için ayanlara daha sık müracaat eder olmuştu. Bu sürecin doruk noktasına 1695'te, vergi sisteminde yapılan ıslahatla ulaşıldı. Hükümet “malikâne” statüsünü yaratarak Kutsal İttifak'a karşı uzun süren savaşların getirdiği askerî ve ekonomik ihtiyaçları karşılayabileceğini hesap ediyordu.¹⁶⁴ Fakat bu değişiklik ayan sayısında patlamaya, birçok mültezimin ayanlaşmasına ve takip eden yüzyıl boyunca giderek kudretli “toprak sahibi aristokratlara”¹⁶⁵ dönüşmesine sebep oldu. Ayan aileleri ekonomik, bürokratik ve askerî anlamda güç biriktirip bu güçlerini kolayca bir sonraki kuşağa devredebilir duruma geldiler. Osmanlı'nın 18. yüzyılı bir anlamda “ayanlar çağı” oldu.¹⁶⁶

161 Ayanlık müessesesinin gelişimi hakkında pek çok çalışma mevcuttur. Bu geniş bibliyografya içinden, genel gelişimiyle ilgili bkz. İ.H. Uzunçarşılı, “Ayan”, *İA*, İstanbul, 1942, s. 41-42; M. Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *TAD*, Ankara, c. 8-12, n. 14-23 (1970-1974), 1975, s. 51-61; Ö. Mert “Ayan”, *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 195-198; Y. Öz-kaya, “Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Ayânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, *OS*, c. 6, Ankara, 1999, 165-173; aynı zamanda tarihyazımsal bir analiz için bkz. S. Faroqhi, “Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Local Notables From the Sixteenth to the Early Nineteenth Century”, F. Adanır ve S. Faroqhi (ed.), *Ottoman Historiography: Turkey and Southeastern Europe*, Leyde, 2002, s. 351-381.

162 Y. Özkaya, “Merkezi Devlet”, *a.g.y.*, s. 165.

163 D.R. Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *JMH*, c. 44, n. 3, 1972, s. 346-347. D. Sadat'ın vurguladığı üzere bu seçimin tabiatı malum değildir.

164 Malikâne, en özet tarifiyle, mukataaların kayd-ı hayat şartıyla kiralanması demektir. Osmanlı idaresinin “esnaf-yeniçerilerin” varlığını da yine aynı savaş yıllarında kabul ettiğini hatırlayalım.

165 Burada D. Sadat'ın önerdiği “landed aristocracy” tabirinin çevirisini kullandım (“Rumeli”, *a.g.y.*, s. 347). Ayrıca Osmanlı tarihçilerinin bu kuvvetli ayanları betimlemek için üç temel terim kullandıklarını da not etmek gerek: derebeyi, hanedan ve mütegalibe (bkz. J.M. Mordtmann ve B. Lewis, “Derebeyi”, *EI*, c. 2, Leyde, 1977, s. 213).

166 Editörlüğünü H. İnalcık ve D. Quataert'in üstlendiği eserdeki kronolojik bölümlemeden hareketle... Bu kitapta 1699-1812 arasını kapsayan dönem, yazarı B. McGowan tarafından “The Age

19. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı vilayetlerinin çoğunda (özellikle Balkanlar'da ve sınır bölgelerinde) ayanlar kudretlerini hâlihazırda kanıtlamış durumdaydılar. Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa bu sınıfın iyi bir örneğiydi. III. Selim'in tahttan indirilmesinden bir yıl önce bölgesinde ayanlar ayanı olmuş (12 Ağustos 1806) ve III. Selim tarafından kendisine ömür boyu Silistre valiliği ve Tuna seraskerliği (4 Şubat 1807) verilmişti.¹⁶⁷ Öte yandan III. Selim döneminde Alemdar Mustafa Paşa'nın yükselişi paşayla padişahın karşılıklı olarak birbirlerini destekledikleri anlamına gelmiyordu. Merkezi idare, bölgedeki ayanlar tarafından ayanlar ayanı seçildiğinde Mustafa Paşa'nın statüsünü tanımaya yanaşmamıştı. Dahası, ne Alemdar Mustafa Paşa ne de diğer ayanlar III. Selim'in reformlarını destekliyorlardı. Padişahın siyasetini kendi iktidarlarına ve muhtariyetlerine bir tehdit olarak görüyorlardı.¹⁶⁸ Fakat III. Selim'in tahttan indirilmesinden ve yeniçerilerin idareyi ele almasından sonra, yeni idareye muhalif olanları Alemdar Mustafa Paşa toparlayacak ve devrik sultanı tekrar tahta çıkarmaya çalışacaktı. Kimi yorumlara göre ıslahatın öncülerinden bazıları ona sığınmış ve paşayı reformların hayırlı olduğuna ikna etmişlerdi.¹⁶⁹ Başkalarına göre ise, hükümet artık III. Selim'in reformlarına karşı çıkanlardan kurulu olsa bile, Mustafa Paşa merkezi idarenin ayanlara karşı tavrında herhangi bir değişiklik beklemediğinden yeni muhaliflere arka çıkmaya karar vermişti.¹⁷⁰ Ayrıca, Mustafa Paşa ıslahattan yana olmamasına rağmen Rusya'yla yapılan son muharebelerdeki başarılarından dolayı muhtemelen yüksek bürokraside bir paye edinme beklentisi içindeydi.¹⁷¹ Yeniçerilerin isyanıyla bütün beklentileri berhava olmuştu. Sebebi her ne olursa olsun, Alemdar Mustafa Paşa bir ayan olarak ıslahat yanlısı bürokratlarla (yani yeni idarenin muhalifleriyle) işbirliğine gitmeyi tercih etti. Kurulan bu ittifak iktidarı tekrar ele geçirmek için temel ge-

of Ayans" olarak isimlendirilir (H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 639-723).

167 Alemdar Mustafa Paşa'nın biyografisine dair veriler ve 1808 olaylarının seyri için bkz. Saint-Denys, *Deux revolutions*, c. 2, s. 104, 141-234; I.H. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942; K. Arapyan, *Rusçuk Ayânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, E. Uras (çev.), Ankara, 1943; S.J. Shaw, *Between*, s. 396-407; K. Beydilli, *Alemdar Mustafa Paşa*, DİA, c. 2, İstanbul, 1989, s. 364-365.

168 S.J. Shaw, *Between*, s. 397.

169 K. Beydilli, "Alemdar", *a.g.y.*, s. 364; I.H. Uzunçarşılı, *Meşhur*, s. 82-84. Neredeyse tam tersini iddia edenler de mevcuttur. Bu versiyona göre, ıslahat taraftarı bürokratları birlikte hareket etmek üzere cesaretlendiren Alemdar Mustafa'dır (K. Arapyan, *Rusçuk*, s. 6-7).

170 S.J. Shaw, *Between*, s. 397.

171 *A.g.e.*, s. 386. A.J. de Saint-Denys (dönemin bir tanığı) bu yorumun "naif" bir versiyonunu sunar. Buna göre Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak istemesinin sebebi, devrik padişaha karşı "son derece büyük bir minnettarlık" duymasıdır (bkz. Saint-Denys, *Deux revolutions*, c. 2, s. 164).

reklilikleri haizdi: imparatorluğu yönetecek bilgi birikimi ve padişahı devirecek askerî güç. Bir ayan olarak Alemdar Mustafa Paşa eline geçen bu fırsatı kaçırmamalıydı. Zira İstanbul'daki iktidarın zayıflığı sayesinde kendi bölgesinin ötesinde varlık gösterebilir, iktidar alanını genişletebilir, imtiyazlarını çoğaltabilir ve belki de en önemlisi Osmanlı tahtına kimin oturacağını tayin etme mertebesine ulaşabilirdi.

Alemdar Mustafa Paşa, Kabakçı Mustafa'yı İstanbul'a varmadan öldürttü ve büyük bir orduyla şehre girdi.¹⁷² IV. Mustafa'nın huzuruna hediyelerle kabul edildi. Her iki tarafın ihtiyatlı siyasi manevralarıyla sükûnet içinde geçen on günün sonunda, III. Selim'in öldürüleceğini haber alan paşa sarayı kuşattı. Fakat padişahın katline engel olamadı. Anlaşılan o ki IV. Mustafa hanedanın tek erkek evladı, dolayısıyla tahtta oturabilecek yegâne meşru kişi olarak kalabilmek için, hem III. Selim'in hem de Şehzade Mahmud'un idamını emretmişti. Aslında emrin gerçekten tahttan indirilmesi eli kulağında olan IV. Mustafa'dan gelip gelmediğini bilmiyoruz. Tahtı terk etmeden önce padişahın son sözlerini kayda geçmeyi hiç ihmal etmeyen Osmanlı vakanüvisleri, IV. Mustafa'nın ağzından çıkmış hemen hiçbir ifade nakletmezler. Yazılanlar sayesinde ağaların konuşmalarını, idam edildiği sırada III. Selim'in sesini ve Selim'in öldürüldüğünü öğrendiğinde Alemdar Mustafa Paşa'nın verdiği tepkiyi duyarız. Fakat bu sahnenin *apriori* merkezi karakteri olan padişah hiç görünmez. IV. Mustafa emir vermez, bağırılmaz, hatta hemen hiç konuşmaz.¹⁷³ Tamamen (ya da en azından öncelikle) ona odaklanılması gereken bir sahnenin anlatımında dahi Osmanlı padişahı ikinci plana düşmüş gibidir.

Idamdan kurtulan Şehzade Mahmud tahta çıkma koşulları için Alemdar

172 K. Arapyan'a göre bu ordu 25.000 kişiden müteşekkildi (*Ruşçuk*, s. 7-8). Bunun "açıktan açığa" isyan halinde bir ordu değil, Rumeli Ordusu ve Alemdar Mustafa Paşa komutasındaki ayan askerleri olduğunun altını çizelim.

173 *Cabî Tarihi*'nde devrik padişahın ruh halinden bahseden tek bir cümleye rastlarız, fakat bu Alemdar Mustafa Paşa'nın saraya girmesinden sonradır: "Ve sultan Mustafa dahi Sâray-ı humâyûnun bir tarafından firâr ve ziyâde peşimân ü nâdim olup ammâ ne çare..." (*Cabî Târihi*, s. 178) *Tarih-i Cevdet*'te IV. Mustafa ne hal', ne de III. Selim'in idamı sırasında ortalarda görülür. Ancak II. Mahmud'un Alemdar Mustafa Paşa tarafından tahta çıkarılmasını takiben kendisinden bahsedilir. IV. Mustafa sarayda, Bağdat Köşkü civarında gezinmektedir. Besbelli bitkindir, kendi kendine mırıldanır: "Ben tahttan indim Mahmud'u kim çıkardı?", bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 8, 1309/1891-1892, ikinci baskı, İstanbul, s. 310. Sarayın ruznamesinde de IV. Mustafa'nın hal' edilmesine gösterdiği tepki hakkında daha fazla ayrıntı yoktur. Kendisinden sadece iki defa bahsedilir (bkz. I.H. Uzunçarşılı'nın transkripsiyonu, *Meşhur*, s. 126-137). *Yayla İmamı Risalesi*'nde IV. Mustafa tek bir kez, ağalarının önerisi üzerine III. Selim'in idamını kabul ettiği sırada ortaya çıkar: bkz. *Vaka-ı Cedid, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, Y. Sinemoğlu (ed.), 1978, s. 88-91. Ayrıca, kroniklerde III. Selim'le II. Mahmud arasında bir devamlılık ilişkisi kurmak ve IV. Mustafa'nın saltanatını, iki "ıslahatçı" padişahın arasına girmiş kınanması gereken "gerici" bir parantez olarak göstermek yönünde bir eğilim de mevcuttur. Bu tutum, III. Selim'in katline, II. Mahmud'un tahta çıkarılmasına ve bütün bu süreçte Alemdar Mustafa Paşa'nın yapıp ettiklerine odaklanan anlatıların, neden IV. Mustafa'nın rolünü azalttığını da açıklamaktadır.

Mustafa Paşa'yla pazarlığa oturur. Mahmud, içinde bulunduğu durumda son derece elzem olan askerî gücü elinde tutan Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olması şartıyla padişah olmayı kabul edeceğini söyler: "Bak lala, eğer mühr-i hümayûnumu vekâlet-i kübrâm ile kabul eder isen ben de pâdişahlığı kabûl ederim".¹⁷⁴ Bu sözler, sultanın gücünün ne derece azalmış olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Alemdar Mustafa Paşa ancak dört ay kadar görevinin başında kalır. 1808 yılının Kasım ayının ortasında yine bir yeniçeri isyanı sırasında ölür. Tahttan indirilmiş olan IV. Mustafa da aynı isyanda hayatını kaybeder. Hal' edilmekten korkan II. Mahmud tahtını sağlamaya almak için ağabeyi IV. Mustafa ile aynı taktiği izlemiş ve onun idamını emretmiştir. Artık Osmanlı tahtında oturma hakkına meşru biçimde sahip olan yegâne kişi kendisidir. İsyanın böylece sona ermiş olmasına bakılırsa, II. Mahmud'un stratejisi işe yaramıştır.

Bununla birlikte on sekiz ay içinde meydana gelen iki hal' ve iki padişah katli vakası, II. Mahmud'un saltanatını güvence altına almak için yaslandığı Osmanlı hanedanının meşruiyetini ve kutsiyetini zedelemiş gibi görünmektedir. Dönem kaynakları IV. Mustafa'nın toprağa verildiği gün –ki cenaze şehrin sakinleşmesi için iki gün bekletilmiştir– isyancıların kendi aralarında geçen konuşmaları aktarır. Anlaşılan en çok önemsedikleri mesele Yeniçeri Ocağı'nın mevcudiyetini korumasıdır; aktarılanlara bakılırsa padişah nihayetinde bir âdem olarak görülmektedir; yerinin Esmâ Sultan,¹⁷⁵ Kırım hanı, Mekke şerifi veya Konya'daki Molla Hünkâr (Mevlevî tarikatının başı)¹⁷⁶ tarafından doldurulabileceği konuşulmaktadır. Görünen o ki, geleneksel değerler hükümdara gerekli meşruiyeti ve kutsiyeti sağlamakta giderek yetersiz kalmaktadır. II. Mahmud'un saltanatı sırasında bir taraftan Osmanlı yönetim politikası padişahın görünürlüğü, kamuoyu ve vatandaşlık nosyonlarının rüşeymlerini taşıyan bir dönüşümden geçerken, Osmanlı sultanının kutsiyeti de yeniden tarif edilecek, yeni meşruiyet kaynakları ve mekanizmaları ortaya çıkacaktır.¹⁷⁷

II. Mahmud'un saltanatının ilk ayları padişah figürünün ve merkezi idarenin otoritesinin zayıflığını gözler önüne sermiştir. IV. Mustafa'nın hal'iyle ida-

174 *Câbî Târihi*, s. 178. II. Mahmud'a atfedilen bu cümlede, padişahın iradesinin ağırlığını ve tahta çıkarken olup bitenler üzerindeki etkisini vurgulama gayreti sezilmektedir. Ancak bu örtük çabaya rağmen, ifade yine de padişahın zayıflığını daha da görünür hale getirmiştir.

175 Esmâ Sultan (1778-1848) IV. Mustafa'nın ana bir, II. Mahmud'un ise ana ayrı kız kardeşiydi. Kendisi 18. yüzyılda ortaya çıkan, ekonomik güce ve siyasi nüfuza sahip padişah kızlarının en son ve önemli temsilcilerindendi (bkz. T. Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Toplum ve Ekonomi*, n. 4, 1993, s. 53-94, Esmâ Sultan için bkz. s. 66-71).

176 T. Öz, "Selim III, Mustafa IV ve Mahmud II Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, c. 1, n. 1, 1941, s. 25. *Câbî Târihi*'nde de hayli benzer ifadeler mevcuttur, *a.g.e.*, s. 305.

177 Buradaki tespit "Yeniçeriler çağı için sonsöz ya da Kuleli ve Meslek için girizgâh: Yeni bir yönetim anlayışı" başlıklı alt bölümde geliştirilecektir, bkz. s. 77 vd.

mı arasındaki dönemde idarenin “ruhu” Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, başka bir deyişle padişahın kim olacağını tayin etmiş olan bir ayandır. Onun şahsında ayan sınıfının, Osmanlı tahtına müdahale etme kudretine sahip olduğunu gösterdiği söylenebilir.¹⁷⁸ Böylece bütün diğer imtiyazlı zümreler gibi ayanlar da yazılı olmayan Osmanlı anayasasındaki¹⁷⁹ yerlerini vurgulamışlardır. Alemdar Mustafa Paşa’nın idaresindeki dönemde ayanlar statülerini resmi hale getirerek bir adım daha ileri giderler. Paşa Anadolu’nun ve Rumeli’nin önde gelen ayanlarını İstanbul’a davet eder. Ayanların beraberinde getirdikleri orduları surların dışında beklerken, 7 Ekim 1808’de imzalanan anlaşmayla ayanların –en azından 18. yüzyılın ikinci yarısından beri fiilen yürürlükte olan– hakları ve kendi bölgeleri üzerindeki hâkimiyetleri merkezi idare ve padişah tarafından resmen tanınır.¹⁸⁰ Ne var ki *Sened-i Ittifak* yürürlüğe giremeyecektir. Geçerliliğini koruması için anlaşmanın sadrazamın ve şeyhülislâmın halefleri tarafından da imzalanması gerekmektedir; fakat bir ay sonra ölen Alemdar Mustafa Paşa’nın arkasından anlaşmayı bir daha tasdik eden olmaz.¹⁸¹

Sonuç yerine: Hal’ vakalannın tarihi hakkında bazı tespitler

Bu sonuç bölümünde, padişahın devrildiği isyanların tarihindeki dört temanın diyakronik yapısını tayin eden noktaları göreceğiz. Söz konusu temalar;

178 Bazı yorumlara göre merkezi idare Alemdar Mustafa Paşa’nın gücünden faydalanmıştı ve ona kesinlikle meşruiyet vermemişti (örnek olarak bkz. M. Heper, “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special reference to the Nineteenth Century”, *International Political Science Review*, c. 1, n. 1, 1980, s. 89-90). Retrospektif bir yaklaşımla değerlendirilirse, merkezin Alemdar Mustafa Paşa’nın İstanbul’a gelmesinden fayda sağladığı kesindir. Ne var ki olaylar sırasında, merkez değil, aksine merkezin karşısında yerel güçler kudretini ispat eden taraf olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa’nın meşruiyeti meselesine gelecek olursak, başka örneklerde de görmüş olduğumuz üzere, vakanüvisler tahta dokunmuş (yani birini tahta çıkartmış veya tahttan indirmiş) olanlardan asla olumlu bir şekilde bahsetmez ve onlara meşruiyet atfetmezler. Gösterdikleri cüretin karşılığı –en azından tahttaki hükümdara saygının bir gereği olarak– kınanmaktır. Bu kişiler bürokratik ya da dinî elite mensuplarsa daima “fazlasıyla hırslı” kişiliklerinden dem vurulur. Alt tabakalardan ya da taşradan gelenler söz konusu olduğunda ise (Patrona Halil, Kabakçı Mustafa gibi) sadece hırslı değil, aynı zamanda kaba saba ve cahil kişiler olarak betimlenirler.

179 Yazılı olmayan anayasa tabiri, burada, *Sened-i Ittifak*’ın özünü ilgili tartışmalara değil (zira birçok araştırmacı *Sened-i Ittifak*’ı ilk anayasa ya da Osmanlı’nın Magna Carta’sı olarak değerlendirir), Osmanlı siyasi sisteminin dipte yatan özelliklerine atıfla kullanılmıştır.

180 Bu sadece senedin hükümlerinden biriydi. Aslında merkezi idare ve Osmanlı padişahı fiilen mevcut bir durumun resmîyete dökülmesinden fayda sağlamaya çalışmıştı. Bu anlaşmayla ayanlar padişaha bağlılıklarını dile getiriyor, herhangi bir ihanet karşısında (ulemanın, askerin vb.) onu savunmayı taahhüt ediyor ve ordunun ıslahının gerekli olduğunu kabul ediyorlardı (bkz. 1, 2 ve 6. maddeler. *Sened-i Ittifak*’ın tam metni için bkz. A. Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasi-si ve Modernleşme*, İstanbul, 2004, s. 91-102).

181 B. Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 2004, s. 49; H. Inalcık, “*Sened-i Ittifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu*”, *Belleten*, c. 28, n. 112, 1964, s. 609.

isyanların tipik özellikleri (tertîp ve eylem biçimi), Osmanlı'nın yazılı olmayan anayasasının dönüşümü, padişahın otoritesinin, meşruiyetinin ve kutsiyetinin geçirdiği evrim ve son olarak tahta müdahale eden aktörlerin kaderidir.

Sonuncusu 1808'de meydana gelen bütün bu isyanların en aşikâr ortak noktası, yeniçerilerin daima işin içinde bulunmuş olmasıdır. Onların varlığı öncelikle isyanın seyrini tayin eder. Esasen bütün bu isyanlarda hep aynı mekânlar ve aynı (somut ve sembolik) fiiller karşımıza çıkmaktadır. Yeniçeri isyanlarının başlıca iki mekânı vardı: yeniçerilerin camii olan Orta Cami ve yeniçeri kışlasının bulunduğu Aksaray'daki Et Meydanı. Sembolik bir eylem olarak kışladaki çorba kazanının getirildiği bu meydan kitlenin toplanmasına, isyanın fitilinin tutuşturulmasına sahne olan mekândı. Cami ise, daha ziyade karargâh ve ajitasyon-propaganda merkezi işlevini üstleniyordu. Bu iki "kült" mekân, ocağın lağvedilmesine kadar her yeniçeri isyanında adından bahsettirmiştir. Bununla beraber, isyanın başlangıç rutininde, zaman içinde, 1730 isyanında daha da gözle görülür hale gelmiş olan manidar bir dönüşümün meydana geldiğini tespit edebiliriz. Yeniçerilerin isyanı başlatmak için bir araya geldiği yer aynı kalmışsa da, buraya giden yol zaman içinde değişmiştir. Hammer-Purgstall'a kulak verecek olursak:

28 Eylül Perşembe günü, gün doğarken Sultan Bayezid Camii'nin Kaşıkçılar Kapısı önünde on yedi yeniçeri bir araya geldi (28 Eylül 1730/15 Rebiülevvel 1143); başlarında Arnavut Patrona Halil vardı. "Şikâyetimizde haklıyız! Her kim ki Muhammed ümmetindendir, dükkânını kapatıp bize katılsın!" diye bağırarak eski Bedesten'den geçtiler. Korkuya kapılan birkaç esnaf hemen dükkânlarını kapamaya girişti. Yeniçeriler isyanlarının mutad merkezi olan et çarşısına¹⁸² gittiler ve sonra birinci ortanın kazanını oraya taşıdılar.¹⁸³

Yeniçeriler ayaklandığında en azından 16. yüzyılın sonundan beri destek vermekte olan esnaf, burada artık daha merkezi bir figüre dönüşmüş durumdadır. İsyanın stratejisini, akışını, hatta taleplerini tayin edebilmektedir. Buna paralel olarak önceki isyanlarda kilit rol üstlenmiş olan yeniçeri ağası da 1730'da yerini sıradan bir esnaf-yeniçeriye bırakmıştır. Aynı stratejiyi, yine düşük rütbeli bir yeniçerinin başını çektiği 1807 isyanında da gözlemleyebilmek mümkündür.¹⁸⁴

182 Et Meydanı (veya Meydan-ı Lahm, Lahim Meydanı) olarak bilinen meydan. Meydan tam olarak bir "et pazarı" işlevine sahip değildi. Meydandaki kasaplar sadece yeniçerilerin etini hazırlardı. Aksaray'daki yeniçeri kışlasına I. Süleyman devrinden beri (1520-1566) et taşınan kapı bu meydana açılmaktaydı (bkz. A. Özcan, "Etmeydanı", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 497-498).

183 *HP*, c. 14, s. 114.

184 İsyan günü yeniçeriler Asmaaltı, Unkapanı, Tahtakale, Uzunçarşı, Kapalıçarşı gibi dükkânların ve çarşıların olduğu yerlerden geçip Et Meydanı'na varan bir yol izlemişlerdi (M. Sunar, "Ca-

İsyanın seyrindeki bu değişim, aynı zamanda Osmanlı payitahtında siyasetin ve iktidar mücadelesinin dipte yatan özelliklerindeki bir değişime tekabül ediyordu. Başta sadrazam, şeyhülislâm ve yeniçeri ağası olmak üzere idari, dinî ve askerî bürokraside yüksek makam sahibi bazı devlet ricalinin ve saray efradının (valide sultan, darü's-saade ağası vb.) 17. yüzyıl isyanlarında önemli bir yer işgal ettikleri, son derece etkin ve belirleyici roller oynadıkları malumdur. Bazı hal' vakalarında –özellikle I. Mustafa, II. Osman, Sultan İbrahim ve II. Mustafa'nın tahttan indirilmeleri sürecinde– yüksek mevki ve iktidar sahibi bu aktörlerin, hamilik ilişkileri sayesinde askerin gücünü kendi zümrelerinin imtiyazlarını korumak ve padişahın otoritesini sınırlamak için kullanabildiği de görülmektedir. 17. yüzyıl boyunca bu mevki-dekilerin kendi arasındaki güç dengeleri değişmiş olsa da çoğu; 1703, 1730, hatta 1807 isyanlarında etkin rol üstlenmeye devam etmişlerdir. İsyanın başarısı için en azından bir kısım elitin desteği ve rızası her zaman için gereklidir. Fakat şehirli nüfus ve özellikle giderek ön plana çıkan, 1730 isyanında daha da tayin edici rolü oynayan esnaf, zamanla görünürlüğü artan bir aktör olmuştur. Başka bir deyişle hal' ile sonuçlanan isyanlar yüzyıllar içinde giderek daha ziyade halk ayaklanmasına özgü nitelikler gösterir hale gelmiştir.

Osmanlı tarih yazımı genel olarak 1730 ayaklanmasını “gerici” olarak nitelendirme eğilimindedir; zira bu isyanın Lale Devri'ndeki Batılılaşmayı hedef aldığı varsayılır.¹⁸⁵ Ne var ki, 1730'da başkaldıranların talepleri, Lale Devri'ndeki gösterişçi tüketim ve ek vergiler karşısındaki duruşları göz önünde bulundurulduğunda, isyanı gerici bir tepkiyle açıklamaya çalışmanın yetersizliği ortaya çıkmaktadır. Şehirli nüfusa bu isyanda daha ziyade bir tür “ahlâki ekonomi” perspektifinin rehberlik ettiği söylenebilir. E.P. Thompson'un 18. yüzyılda İngiltere'de meydana gelen halk ayaklanmaları için tespit ettiği üzere,¹⁸⁶ burada da asileri harekete geçiren, örfü ve geleneksel olarak sahip oldukları haklarını koruma isteğidir. Yani, yeni imtiyazlara sahip olmayı veya mevcut yapıda onların yararına değişiklikler yapılmasını değil, sadece

uldron”, *a.g.e*, s. 113; Georg Oğulukyan'ın, s. 5). Ya isyanların nasıl bir yol takip edeceği artık belliydi ya da sadece elimizdeki kaynakların yazarları bu sefer daha fazla bilgi sahibiydi. Düşük rütbeli yeniçeri zabitanına gelince, onlar büyük toplantılar düzenlemişlerdi. Hatta Alem-dar Mustafa Paşa'yı devirdikten sonra yüksek rütbelilerle beraber devletin danışma meclislerine (*mecâlis-i şûarâ*) katılma hakkını resmi olarak elde etmeyi bile deneyeceklerdi (M. Sunar, “Ca-uldron”, *a.g.e*, s. 112).

185 Bkz. yukarıda, dipnot 113. Az sayıda tarihçi bu kısır dikotomiden uzak kalabilmiştir. Bu noktada Ariel Salzmann'ın tespitini hatırlamak yerinde olacaktır. Salzmann, Pierre Bourdieu'den ilhamla yapmış olduğu değerlendirmesiyle Lale Devri'nin yaşam tarzına karşı İstanbul halkının tepkisini “sınıflandırmaktan” ziyade “anlamamızı” sağlar: “Halk zümrelerinin elitlerin zevkini anlayamamasının sebebi, bu zevklerin onların gözünde doğrudan ve işlevsel bir değere sahip olmamasıdır” (A. Salzmann, “The Age of Tulips”, *a.g.y.*, s. 106, not 111).

186 E.P. Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *Past and Present*, n. 50, 1971, s. 78.

edinilmiş haklarına saygı gösterilmesini, el sürülmemesini talep etmekteydiler. Buradaki temel saikler 1730 için olduğu gibi, Osmanlı tarihyazımında ağırlıklı olarak ilerici-gerici çatışmaları olarak analiz edilen 19. yüzyıl isyanları için de aynen geçerlidir.¹⁸⁷ 16. yüzyılın sonunda daha çok elitler (özellikle vezirler) için güç kaynağı teşkil eden yeniçeriler, 18. ve 19. yüzyıl isyanlarında şehirli nüfusun gücünün dayanağı hâline gelmiştir. Bu da, iktidar oyununda ve yazılı olmayan Osmanlı anayasasında, başta esnaf olmak üzere şehirli sınıfları da işin içine dâhil eden bir dönüşüm yaşandığının işaretidir.

Osmanlı siyasi yapısında, iktidarın tertibinde, 18. yüzyıl boyunca gerçekleşmekte olan bir başka dönüşüm de 1808 isyanıyla daha görünür hale gelmiştir. Yukarıda ele aldığımız bu son vakada, isyancıların harekete geçme biçimi, teşkilatlanma şekilleri, isyanın önderliği ve katılımcıları önceki tüm örneklerden farklıdır. Bu defa tahtın intikalini tayin eden kişi, görevinden uzaklaştırılmış bürokratların desteğini almış bir ayandır. Yerel güçler böylece padişahı tahttan indirme ve padişahı tayin etme kudretlerini ispat etmiş ve iktidarın tertibine müdahale ederek güçlerini ortaya koymuşlardır. Ne var ki, yeniçeri isyanlarının aksine, 1808 isyanı bir istisna olarak kalmıştır. Yerel güçler İstanbul'a böylesi bir müdahalede bulunmayı bir daha asla başaramayacak ve giderek imparatorluğun merkeziyetçi siyasetinin etkilerine maruz kalacaklardır.

1808 isyanı aynı zamanda padişahın hal'inin daha baştan, açıkça talep edildiği yegâne örnektir. Yukarıda görmüş olduğumuz üzere, yeniçerilerin başını çektiği "isyan geleneğinde", ilk anda bürokrasiden ya da saray efradından bir yüksek makam sahibinin kellesi istenmekteydi. Asiler ilk başta asla padişahı devirmeye niyetli olduklarından bahsetmezlerdi. İsyan ancak bir gerekçe bulunarak (genellikle padişahın ilk talepleri reddettiği ya da yerine getirmekte geciktiği söylenerek) padişahın değiştirilmesi hedefine yönelirdi. Bu sembolik dil o kadar iyi biliniyordu ki, padişahlar zaman içinde, asiler taleplerini henüz açıkça belirtmeden tahtı terk etmeleri gereken anı kestirebilir hale gelmişlerdi. Padişahın hal'inin başlangıçta dile getirilmemiş olsa da isyanların hedefleri arasında olup olmadığını bilmiyoruz. Belki de nihai aşamada asileri hükümdarı devirmeye sevk eden isyanın, yani hareket halindeki kitlenin bizzat kendi gücüydü. Her ne olursa olsun, padişahın tahtı bırakmasını talep etmek hiçbir zaman basit, sıradan bir mesele değildi.

Ricalin sahip olduğu kudrete bakılırsa, padişah en azından I. Mustafa'nın hal'inden itibaren mutlak hükümdar olabilmekten uzaklaşmıştı ve hanedan karşısında karizmatik otoritesini büyük oranda yitirmişti. Dahası, hal'den tahttan feragate doğru giden evrimin ve padişahların tahtı kaybetme aşama-

187 19. yüzyılda yeniçeri isyanlarının işleyişinin ve Osmanlı tarihyazımının bu isyanlara yaklaşımının bir değerlendirmesi için bkz. M. Sunar, "Cauldron", *a.g.e.*, s. 96-158.

sında vermiş oldukları tepkilerdeki yumuşamanın gösterdiği üzere, bizatihi padişahın gözünde bile tahttan feragat etmek zorunda kalmak giderek nispeten normalleşmişti. Fakat padişahı devirenlerin veya padişah katlinde rol alanların başına gelenler, siyasi sisteminin en yüksek mertebesine bu biçimde müdahil olmanın kesinlikle affedilemez bir davranış olarak telakki edildiğine işaret eder. Görünen o ki, bu dönemde Osmanlı siyasi sistemi çoğu zaman imtiyazlı zümreler arasında meydana gelen bir siyasi krizin veya toplumsal çatışmanın yarattığı tıkanıklığı hal', hatta padişah katliyle gidermekteydi. Bununla beraber aynı sistem, bu taht meselelerine karışanlar arasında öne çıkanları neredeyse daima idamla saf dışı bırakıyordu.¹⁸⁸ Yeni padişahın meşruiyetini onu tahta çıkartma kudretini göstermiş olanın gölgesinden kurtarmak için, bir anlamda “normale dönmek” için bu neredeyse kaçınılmazdı. Ne padişah ne de rical haddinden fazla güçlü ve cüretkâr bir figürün varlığına tahammül edebilirdi.

Tahtta oturanlar kişi olarak vazgeçilmez değildiyse bile, hanedan ve padişahlık mevkii ricali nispeten dengede tutmak ya da aralarında mutabakatın oluşmasını sağlamak için elzemdi. 19. yüzyılın başında, sadece padişahı değil, hanedanı “tahttan indirme” fikri daha çok gündeme gelmiş gibi görünse bile,¹⁸⁹ bu hedefe yönelik olarak somut bir girişimin varlığından haberdar değiliz. Sonuç olarak, yegâne hanedanın temsilcisi olan yeni padişahın meşruiyet, dokunulmazlık ve kutsiyet kazanabilmesi için onu tahta çıkarmış olanın siyaset sahnesinden kaldırılması gerekiyordu. Bu hem pratik hem sembolik, ama ister istemez geçici bir çözümdü. Esasen bir padişahı tahta çıkarmış (ya da devirmiş) olan kişi sahneden silinse bile ona bu cesareti veren koşullar değişmiyordu. Ne var ki bu mesele hiç gündeme getirilmezdi. Yeniçeri Ocağı lağvedilene kadar kronikler, tahta dokunanları itham etmekle, kına-

188 Örneğin Davud Paşa, Sofu Mehmet Paşa, Kemankeş Ali Paşa gibi sadrazamlar, Patrona Halil, Kabakçı Mustafa, Alemdar Mustafa Paşa gibi bir isyana liderlik etmiş olanlar. I. Mustafa'yı tahta çıkarmış olan Şeyhülislâm Esad Efendi eceliyle öldüğü için bir istisna teşkil eder. IV. Mehmed ile II. Mustafa'nın tahttan indirilmelerinde, hal'in müsebbibi olarak sivrilen kimse yoktur. A. Yıldız'ın 1807 isyanı çerçevesinde vurguladığı üzere, genel kuralın tersine IV. Mustafa tahta çıkmasını sağlayan asileri uzaklaştırmayı başaramamış, tabii bu da padişah olarak meşruiyetini zayıflatmıştır (A. Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 605). Ancak isyanın sembolü haline gelmiş olan kişilerin nihayetinde başka bir isyanla (her ne kadar bu yeni isyan bir başka hal' vakasına sebep olduysa da) siyasi sistemin dışına itildiğini de hatırlamak gerekir. 1807 isyanındaki istisnai durumun da böylece bir şekilde genel kurala uymuş olduğu söylenebilir.

189 Bu fikirden dönem kroniklerinde ve bazı seyahatnamelerde bahsedildiğini yukarıda görmüştük. Adolphus Slade'e göre de tahta Osmanlı hanedanının dışında birilerinin oturması olasılığı eskiden bir sapkınlık olarak değerlendirilirken, 1830'lu yıllarda açıkça konuşulabilen bir konu haline gelmişti (A. Slade, *Records of travels in Turkey, Greece & c. and of A Cruise in the Black sea with The Capitan Pasha in the years of 1829, 1830, and 1831*, c. 2, Londra, 1833, s. 213). Söz konusu dönemde bu fikrin ne kadar yaygın olduğunu tahmin etmek yine de zordur. Bu tamamen yeni bir fikir olmamakla beraber (bkz. yukarıda dipnot 35) muhtemelen II. Mahmud döneminde daha fazla konuşulur, tartışılır olmuştur.

makla, lanetlemekle yetindiler. Hal' vakalarının kurumsal karakterinden, ancak ocağın lağvedilmesinden sonra ve hanedanın bütün devrik evlatlarının hesabını bir seferde kapatma gayretiyle bahsedildi.

YENİÇERİLER ÇAĞI İÇİN SONSÖZ VEYA KULELİ VE MESLEK İÇİN GİRİZGÂH: YENİ BİR YÖNETİM ANLAYIŞI

Padişah devirmiş son isyandan Kuleli Vakası'na gelene kadar yarım asır geçti. Bu zaman zarfında siyasi iktidarın teşkilat yapısı ve muhtemel bir muhalefetin kullanabileceği araçlar hayati değişimler geçirdi. Bu bölümde, söz konusu dönemde meydana gelen temel dönüşümleri ele alıp değerlendirecek, böylece tahttaki padişaha isyan etmeye teşebbüs ettiklerinde Kuleli ve Meslek muahidlerinin içinde bulunduğu Osmanlı siyasi alanını daha iyi kavramaya çalışacağız. Burada amaç kesinlikle söz konusu zaman diliminde gerçekleşmiş ya da tasarlanmış olan bütün reformların yahut gelişmelerin ayrıntılı, kapsamlı bir özetini sunmak değildir. Osmanlı Devleti ve muhalifleri için yeni siyasi araç ve müdahale imkânlarının ortaya çıkışını daha iyi kavrama hedefine uygun olarak, söz konusu süreçte siyasi ve idari sistemin zihniyetinin geçirdiği değişimlere odaklanılacaktır. İlerleyen sayfalarda, öncelikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının önemi üzerinde duracak, ocağın lağvını özellikle hal' ile sonuçlanan geçmiş isyanların baş aktörü olan kurumun ortadan kaldırılmış olması cihetiyle ele alacağız. Ardından, reformlar çağında Osmanlı Devleti'ni giderek daha rasyonel, hukuki ve merkezi bir devlete dönüştüren yeni yönetim stratejisinin temel niteliklerini tespit edeceğiz. Son olarak ise, kamusal alanda görünürlüğü giderek artan padişahın meşruyetinin ve dokunulmazlığının geçirdiği yapısal dönüşümü ortaya koyacak ve analiz edeceğiz.

*Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ya da
"padişah hal' eden" bir kurumun imhası*

*Taht-ı şevketten sekiz şâh-ı cihânı hal' idüp
Kırdı Mevlâ sâ'irine bagy iden zalimleri
Gitdi cevri ü gadr ile üç dâne Sultân Mustafa
Şerbet-i câm-ı şehadet ile kandı lebleri
Ahmed İbrahim Mehmed hem de 'Osman u Selim
Hal' olundılar cihân olmuş iken fermân-beri
Şah-ı devrâna dimez mi rûh-ı 'Osman-ı şehîd
Bir gazâ itdin ki hoşnûd eyledin Peygamberi
Hân Murâd ol kahramana böyle itmez mi hitâb
Aferin ey rûzgârın şeh-sûvarı saf-deri (...)
Seyr idin İstanbul'un âsâyişin günden güne
Çünkü anlar idi her çarh-ı fesadın mihveri'¹
– Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi vesilesiyle
İzzet Cavid Efendi'nin yazmış olduğu şiirden bir bölüm*

Birinci bölümde Kuleli Vakası'ndan önceki iki yüz elli yıl içinde, biri iki kez olmak üzere sekiz padişahın hal' edilmiş olduğunu hesaplamıştık. Bu dönemde, hatta imparatorluğun bütün tarihi boyunca, meşruiyeti ciddi anlamda sorgulanmaksızın kesintisiz olarak hep aynı hanedanın saltanat sürdüğünü hatırlamakta fayda var. Hanedanın eskiliği, kadim tarihi onun meşruiyetinin en temel kaynaklarından biriydi.² Meşruiyeti kısmen evlatlarının tahtta hüküm sürmesine bağlıydı; dolayısıyla ne zaman bu evlatlardan biri tahttan indirilse hanedanın meşruiyeti de tehlikeye giriyordu.³ Bu nedenle, Osmanlı siyasi sisteminde padişahı tahttan indirebilme, tahta çıkarabilme kudretini ispat etmiş olanların varlığına tahammül gösterilemez, bunlar saf dışı bırakılırdı. Öte yandan, isyanların elebaşları, önde gelen aktörleri ortadan kaldırılrsa da, tahtın kaderine müdâhil olan bu aktörlerin ortaya çıkmasına ze-

1 Bkz. Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, M. Arslan (ed.), İstanbul, 1827 / 2005, s. 152. Mehmet Es'ad Efendi'ye göre sadaret memurlarından olan İzzet Cavid Efendi bu şiir sayesinde terfi etmişti.

2 Bu hususta ve hanedanın meşruiyet kaynakları üzerine derinlikli bir değerlendirme için bkz. H. Karateke, "Legitimizing the Ottoman sultanate: A Framework for Historical Analysis", H. Karateke ve M. Reinkowski (ed.), *Legitimizing the order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden, 2005, s. 13-52. H. Karateke'nin ortaya koyduğu üzere, padişahların meşruiyet edinme stratejilerinin dışında (gazi sultan imgesi, merasimler, hayratlar inşa ettirmek, hatta nizam ve adalet söylemi gibi) hanedan ayrıca Nuh'un oğullarından Yafes'e, hatta Âdem'e kadar uzanan bir soyağacıyla ve yukarıda belirtilmiş olduğu üzere saltanatın köklülüğüyle de meşruiyet sağlıyordu.

3 1807-1808 arasındaki hal' ve katl vakalarından hemen sonra hanedanın meşruiyetini sorgulayan bir söylemin ortaya çıkması buna bir kanıt sayılabilir.

min hazırlayan iktidar mücadelesinin kurumsal yapısı genel hatlarıyla aynı kalmaya devam ediyordu. Başta seçkinlerin (özellikle vezirlerin), daha sonra şehirli sınıfların (bilhassa esnafın) güç kaynağı olan yeniçeriler hemen bütün hal' vakalarında başrolü üstlenmeye devam etmişlerdi. Bu arka plan hesaba katılırsa, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvının, padişahlar hal' etmiş bir kurumun siyaset sahnesinden silinmesi olarak görülmesi mümkündür. İmparatorluğun tarihindeki sekiz hal' vakasından yeniçerileri sorumlu tutan; bu bölümün başında epigraf olarak alıntılanmış şiirin de gösterdiği üzere hayırlı sıfatıyla taçlandırılan bu olayın ("Vaka-yı Hayriye"nin) sembolik önemi, çağdaşları tarafından da hemen fark edilmiştir.

Gerek İzzet Cavid Efendi, gerekse eserinde onun şiirine yer veren vakanüvis Es'ad Efendi (1789-1848) I. Mustafa'nın hal'inden, hele IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesinden yeniçerilerin sorumlu tutulamayacağını muhtemelen gayet iyi biliyordu. Mahlû' padişahların tarihini yeniden inşa ederek ocağın kaldırılışına meşruiyet kazandırmaya çalışanlar yalnız onlar değildi. 17. yüzyıl kroniklerinde danışmanlarının oyununa gelmiş bir hükümdar olarak karşımıza çıkan II. Osman, 19. yüzyılda bir kahraman, reformların öncüsü padişah olarak anılır oldu. Eskiden devletin kurtarıcısı gözüyle bakılan yeniçeriler ise artık bütün fenalıkların müsebbibi olan hainlerdi.⁴ Tıpkı vaktiyle tahta müdahale edenlere yapıldığı gibi, şimdi de padişahı yerinden edebileceğini defalarca kanıtlamış olan bir kurum itham ediliyor, kınanıyor, şeytânlaştırılıyor, lanetleniyordu. Anlaşılan o ki, bu tarihyazımı manevrasının amacı, padişahın devrilmesine yol açan isyanların küçültücü hatırasından hanedanı kurtarmaktı. II. Mahmud, nihayet devrilmiş bütün atalarının intikamını almıştı; padişahları hal' eden kurum nihayet alt edilmişti! İzzet Cavid Efendi'nin şiirinden yapılan yukarıdaki alıntı belki de ocağın kaldırılışını bu şekilde yorumlayan en açık örnektir. Şiirin sonuna doğru intikam fikri daha da kuvvetli bir biçimde vurgulanır: "Şah-ı devrâna dimez mi rûh-ı 'Osman-ı şehîd / Bir gazâ itdin ki hoşnûd eyledin Peygamberi".

Görünüşe bakılırsa ocağın lağvı, hanedanının tarihini padişah devirenlerin hatırasından temizleme fırsatı olarak görülmüş ve değerlendirilmişti. Saray-ı hümayun tarihi boyunca küçük düşürücü hal', hatta katl vakalarına tanık olmuştu. Şimdi bütün hal' vakalarından sorumlu tutulabilecek yahut padişahların devrildiği isyanların gerçek kurumsal tabanı olmakla suçlanabilecek tam bir günah keçisi bulunmuş ve onun sistemin dışına atılmasıyla bütün küçük düşürücü sahnelerin siyasi yükü hafifletilmişti. Bu tasfiye geçmiş-

4 Kroniklerde II. Osman vakasına bakışın değişmesiyle ilgili olarak bkz. B. Tezcan, "Searching", a.g.e., s. 4-23. Şunu da vurgulamak gerekir ki, ocağın kaldırılışının olumsuz sonuçlarının da analize dâhil edildiği kroniklerde bile (örneğin Ahmed Cevdet Paşa'da) yeniçerilere yönelik küçümseyici bir bakış mevcuttur (bkz. C. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul, 2000, s. 115-123).

te tahtın devrine cebren müdahale etmiş olanların idamlarına kıyasla, sembolik ve söylemsel düzeyde padişahın meşruiyet, kutsiyet ve dokunulmazlık iddiasını pekiştirmesine daha da fazla imkân sağlıyordu. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere devletin yeniden tertibi ve yeni yönetim tekniklerinin ortaya çıkmasıyla beraber iktidarın meşruiyet, kutsiyet ve dokunulmazlık anlayışı da yapısal bir biçimde değişti. Bu yeniden yapılanma aynı zamanda yeni isyancı tipinin ortaya çıkışında da tayin edici bir rol oynadı.

Yeni yönetim stratejisi ve siyasi muhalefetin imkânlarının yeniden biçimlenmesi

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sadece söylemsel seviyede önem taşımıyordu; aynı zamanda, Osmanlı siyasi yapısındaki değişim sürecine de somut bir ivme kazandırmıştı. Daha evvel de görmüş olduğumuz üzere, en azından 17. yüzyıldan itibaren yeniçeriler, İstanbul'daki isyanlarda şehirli sınıfların gücünün kaynağı hâline gelmişti. Dolayısıyla ocağın kaldırılması, bir toplumsal muhalefeti besleyen bu kaynağın da yok olması anlamına geliyordu.⁵ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla sadece yeniçeriler değil, şehirli zümreler de siyasal sistemin dışına itilmiş oldu. Osmanlı merkezi idaresi en temel ve alışlageldik hareket olanaklarından yoksun kalmış olan bu toplumsal muhalefetle mücadele etmek zahmetinden de büyük ölçüde kurtuldu. Esnaf; devletin talepleri, ayrıca Avrupa sermayesinin ve mallarının kitlesel olarak Osmanlı piyasasına girişi karşısında, kendi çıkarlarını savunabilmekten acizdi artık. 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasını takip eden dönemde başta zanaatkârlar olmak üzere esnafta büyük bir çöküş yaşandı.⁶ Ye-

5 C. Kafadar'ın da işaret ettiği üzere, Namık Kemal (1840-1888) yeniçerilerin halkın iradesini temsil etme, böylece devletin mutlak ve keyfi iktidarına set çekme kudretine sahip bir güç odağı işlevini haiz olduğunu söylemiştir (C. Kafadar, "Yeniçeriler", *a.g.y.*, s. 134; söz konusu makale 29 Haziran 1868'de *Hürriyet*'in birinci sayısında yayınlanmış olan "El-Hakku Ya'lû velâ yu'lâ Aleyhi"dir). Ebüzziya Tevfik de 1909'da yeniçerilerin ortadan kalkmasını halkın egemenliğinin tüm imkânlarını tahrip eden, dolayısıyla Osmanlı kamuoyunun gelişmesini frenleyen bir etken olarak değerlendirir (ET, c. 1, s. 152). Yeniçerilerin halk ayaklanmalarının dayanağı, güç kaynağı olduğunu tespit eden çalışmalara bir önceki bölümde işaret edilmişti, bkz. dipnot 135.

6 Gümrük tarifeleriyle ilgili 1838'deki anlaşmayı Fransızlarla ve başka Avrupalı devletlerle imzalanan benzer anlaşmalar izledi. Bu anlaşmalarla Avrupalı tüccar birtakım önceliklere sahip oluyor, Osmanlı tebaasından tüccara göre daha avantajlı bir konum elde ediyordu (1838 anlaşmasının tam metni için bkz. C. Ürünü, *1838 Ticaret Sözleşmesi*, Ankara, 1975). Zanaatkârların kan kaybetmesi meselesinde ayrıca buharlı gemiler gibi, Avrupa malının Osmanlı piyasasına girişini artıran yeni ulaşım araçlarını da hesaba katmak gerekir. İstanbul limanına ilk buharlı gemi 1827'de ulaşır (W. Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, İstanbul, 1988, s. 95). Ayrıca, bu dönemde başta tekstil olmak üzere bazı sektörlerde faaliyet neredeyse durma noktasına gelmiştir. 1868'de kurulmuş olan "İslâh-ı Sanâyi Komisyonu"nun raporuna göre son otuz-kırk yılda Üsküdar da dâhil, İstanbul'daki dokuma atölyelerinin toplam sayısı iki bin yedi yüz elliden yirmi beşe düşmüştür (Rapor için bkz. O.N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul, 1995, s. 728).

ni ordu, İstanbul isyanlarının doğal müttefiki, dayanağı değildi. Aksine padişahın ve devletin merkezileşme yolundaki en temel aygıtı olma yolundaydı. İktidar mücadelesindeki bu somut değişim, devletin egemenliğinin ve II. Mahmud'un merkeziyetçi politikasının pekişmesine katkı sağladı. Bununla birlikte, devlet pek tabii halkı büsbütün görmezden gelmeye başlamış değildi. Tam tersine, yeni bir yönetim sistemiyle, tebaayla – bireyler olarak – merkezileşmiş idare arasında giderek daha doğrudan bir bağ tesis edilmeye çalışılıyor,⁷ halkın tepkilerinden önceden haberdar olabilmek için yeni araçlar devreye sokuluyordu.

Gerek II. Mahmud döneminde, gerek Tanzimat boyunca hayata geçirilen ıslahatın siyasi iktidar yapısı üzerindeki birikerek artan etkisini birkaç kelimeyle özetleyecek olursak, bu reformlarla siyasi iktidarın merkezileşmiş, tektipleşmiş, akılcı-yasal bir yapıya dönüşmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönüşüm ilk olarak imparatorluğun bürokratik yapısının ve yeni düzenin yürütme gücünü oluşturan bürokrat sınıfının genişlemesini gerekli kılmıştır. II. Mahmud devrinin son on yılında gerçekleşen reformlarda amaç idari bürokrasiyi bütün işlevi padişahın otoritesini hayata geçirmekten ibaret olan bir mekanizmaya indirgemek ve bürokrasinin merkezinde (bundan böyle Bâb-ı Âli olarak anılacaktır) biriken gücü etkisizleştirmektir.⁸ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerel güçlerin sürmekte olan tasfiyesi süreciyle el ele yürüyen II. Mahmud'un bu ıslahat girişimleri, aynı zamanda onun Osmanlı siyasi yapısı üzerinde padişahın egemenliğini yeniden diriltme yönündeki arzularına da hizmet etmektedir. Ne var ki, II. Mahmud'un ölümünden hemen sonra başlayan Tanzimat döneminde (1839-1876) Bâb-ı Âli, yönetimin daha önce hiç olmadığı kadar merkezi hâline gelecektir.⁹

1871'e kadar bürokrasinin hariciye nezareti ya da sadrazamlık gibi bazı yüksek mevkilerini hep aynı paşalar, neredeyse sırayla işgal ettiler.¹⁰ Bu durum vezirlerin (ve hanelerinin) en önemli, en güçlü unsurlar arasında sayıldığı, padişahın (görünüşte mutlak olan) iktidarını frenleyebildiği eski yapıyı anımsatmaktadır. Tanzimat devrinde yüksek bürokratların iktidar mücadelesindeki konumlanışlarını tahlil ederken bürokraside özellikle reformlarla yaratılan yeni makamları işgal eden, yeni türden, Batılılaşmış bir elit zümrenin ortaya çıktığını ve giderek çoğaldığını da hesaba katmak gerekir. C.V. Findley'in vurguladığı gibi, bu zümrenin sosyo-kültürel profilindeki belirle-

7 M. Heper, "Center", a.g.y., s. 92.

8 C.V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1980, s. 147; II. Mahmud saltanatının son yıllarındaki reformların bir analizi için bkz. a.g.e., s. 140-147.

9 A.g.e., s. 152.

10 Başta Mustafa Reşid, Ali, Fuad, Kıbrıslı Mehmed Emin, Mehmed Rüşdi ve Yusuf Kâmil paşalar (a.g.e., s. 153-154).

yici unsurlar temel olarak Batıcılık, Osmanlıcılık ve eşitlikçiliklerdir.¹¹ Reformlar çağında yüksek bürokratların, padişahın keyfi iktidarını sınırlamak yolundaki çabaları tek tek eskiden kalma sınıfsal bir tepkinin uzantısı, yerlerini güvence altına alma çabası, zümrelerini kuvvetlendirme kaygısı ya da sosyo-kültürel profillerine bağlı bir tavır olarak değerlendirilebilir. Ancak temel saikleri her ne olursa olsun, bu yöndeki girişimlerinin can alıcı özelliği, bir şekilde iktidarın yasal bir zemine oturmasına ve tektipleşmesine katkı sağlamış olmasıdır.

Gerek II. Mahmud saltanatında, gerek Tanzimat döneminde iktidarın örgütlenmesindeki dönüşüm yeni yönetim politikalarının ve kurumlarının gelişmesiyle somut emarelerini gösterir. Yönetme tarzının bu dönemde geçirdiği dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'na özgü değildir. Söz konusu olan yeni bir iktidar tanımının ortaya çıkmış olmasıdır.¹² Bu yeni iktidar anlayışının anahtar kelimeleri arasında “fethetmek”, “sahip olmak” giderek önemini kaybederken, “sınıflandırmak”, “teşkilatlandırmak”, “planlamak”, “tanzim etmek” ve “öngörmek” önem kazanmaktadır.¹³

Osmanlı tebaası II. Mahmud döneminden itibaren yeni bir yönetim stratejisinin somut işaretleriyle karşılaşmaya başlamıştır: zorunlu eğitim niyetinin ilanı (1824-1825),¹⁴ ilk nüfus sayımının yapılması (1830), ilk resmi ga-

11 A.g.e., s. 202, 209-212. Osmanlı bürokratlarının ya da memurlarının yekpare bir sosyo-kültürel profile yahut konuma sahip olduğu söylenemez tabii. Ayrıca bu yeni elitin yükselişi Osmanlı bürokrasisi içinde daha geleneksel, sosyo-kültürel ya da ailevi profilleri olan başka türden elitlerin kaybolduğu anlamına da gelmez (bkz. a.g.e., s. 201-212, ayrıca C.V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, 1989, özellikle s. 90-138, 174-210, 254-292; O. Bouquet, *Les pachas*, özellikle s. 202-263).

12 Burada bu dönüşümü M. Foucault'nun “yönetimsellik” kavramından yola çıkarak değerlendireceğim. M. Foucault'nun kurucu nitelikteki metni için bkz. “La ‘gouvernementalité’, *Dits et écrits*, c. 3, Paris, 1978/1994, s. 635-657. “Yönetimsellik” kavramının çerçevesi için ayrıca bkz. P. Lascournes, “De l'Etat à la Gouvernmentalité”, A. Hatchuel, E. Pezet, K. Starkey ve O. Lenay (ed.), *Gouvernement, Organisation et Gestion: L'héritage de Michel Foucault*, Québec, 2005, s. 341-361; C. Gordon, “Governmental Rationality: An introduction”, G. Burschell, C. Gordon, P. Miller (ed.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, 1991, s. 1-51. II. Mahmud ve Tanzimat devri reformlarının yine “yönetimsellik” kavramı çerçevesinde yapılmış bir analizi için bkz. C. Kırılı, “The Struggle”, a.g.e., s. 279-285.

13 M. Reinkowski de bu bağlamda *terbiye* ve *te'dip* sözcüklerinin özellikle Tanzimat'ın otuzuncu yılından itibaren bürokratik dilde alışılmış ve geleneksel anlamından (yani cezalandırmak) uzaklaştığını, giderek hem disiplini hem eğitimi içeren daha muğlak bir anlam kazandığını tespit eder, bkz. M. Reinkowski, “The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)”, H. Karateke ve M. Reinkowski (ed.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden, 2005, s. 206.

14 Burada kastedilen, II. Mahmud'un çocukların ergenlik çağına kadar dinî eğitim almasını zorunlu tutan fermanıdır. Bununla birlikte S.A. Somel'in yorumuna göre, bu ferman okuryazarlığı yaygınlaştırmak için –dinî eğitimin gerekliliğini vurgulayarak yapılmış– bir manevra olarak da değerlendirilebilir. Ferman öncelikli olarak İstanbulluları hedeflemiş olsa da, taşrada uygulanması için de çaba sarf edilmiştir (bkz. S.A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden, 2001, s. 25-27).

zetenin yayımlanması (*Takvim-i Vekayi*, 1831), Redif teşkilatının kurulması (1834),¹⁵ ilk ceza kanunnamesinin ilanı (1840), polis teşkilatının ilk hâlinin kuruluşu (*Zaptiye Müşiriyeti*, 1846), maliyenin zamana yayılan dönüşümü (mali imtiyazların ve iltizamın kaldırılması, genel bir gelir ve emlak vergisi ihdası) vb. Hükümet, böylece, tebaayla eskisine göre çok daha dolaysız bir bağ kurmasına imkân vermesi beklenebilecek bir yönetim standardı oturtmaya çalışmaktadır. Bu sürecin en belirgin özelliği, tebaayı devletin ihtiyaçlarına göre yetiştirip disiplin altına alma eğilimine uygun ilk somut adımların –özellikle zorunlu eğitim, ordu ve polis teşkilatı sayesinde– atıldığı dönem olmasıdır.

Öte yandan bütün bunlar, merkezi idarenin artık “fethetmek” ya da “sahip olmak” üzere hareket etmekten tamamen vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Hükümrânlık sorunu gündemden düşmüş değildi, fakat artık “yönetimsellik”¹⁶ anlayışıyla beraber işliyordu. Bu işleyiş özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında, yerel güçlerin yıkılması, vilayetlerin tekrar fethi süreçlerinde daha açık biçimde görülmektedir. Bir taraftan vilayetlerin zorla yeniden fethi için seferler düzenleniyor,¹⁷ diğer taraftan “büyük harfle, tek bir Vilayet modelini yeniden üretme eğilimindeki”¹⁸ bir taşra idaresi yaratılıyordu. Bu yeni aygıt ve yönetim biçimi, merkezi idareye sadece Vilayet’e (taşraya) “sahip olma” imkânı vermiyor, aynı zamanda idari bürokrasinin yapısıyla uyum içindeki bu yeni kategoriye –varsayım düzeyinde de olsa– tamamen “düzenlemesini”, “kontrol etmesini” de sağlıyordu.

Öte yandan Osmanlı kamuoyunun siyasi bir aktör olarak ortaya çıkışı, kamusal alanın siyasi bir alan olarak kabullenilmesi de merkezi idareyi yeniden örgütlenmeye sevk ediyordu. Bu yeniden yapılanma sayesinde aslında kamuoyunun etki alanı daha da genişliyordu. Genellikle Kırım Harbi’ni (1853-1856) izleyen dönem, Osmanlı’da kamuoyu ve kamusal alan olarak tanımlanabilecek toplumsal ve siyasi yapıların ortaya çıktığı zamanlar olarak tarif edilir.¹⁹ Bu tarihlendirmede özellikle modern okullar ağının şekillen-

15 Kuleli Vakası’na ayrılan bölümde, ordudaki ıslahatı ve yeni askerlik hizmeti sistemini tekrar ele alacak ve bu yeniliklerin, çoğunluğu askerî çevreyle bağlantılı olan Kuleli muahidlerinin siyasi dünyaları üzerindeki olası etkilerini tartışacağız, bkz. s. 187 vd.

16 M. Foucault’nun tanımındaki “nüfusun yönetimi” üçgenine göre: “hükümrânlık-disiplin-yönetimsellik” (bkz. M. Foucault, 1994, s. 654).

17 Ayanların tasfiyesi ve merkezileşme süreci Kuleli Vakası’na ayrılan bölümün altıncı kısmında, sanıkların yaşam öykülerine dair bazı verilerin anlamını netleştirebilmek için ayrıca analiz edilecektir, bkz., s. 190vd. Sanıkların çoğu taşra kökenlidir ve bazıları (özellikle sınır bölgelerindeki) nüfuzlu ailelerden gelmektedir.

18 M. Aymes, “Un grand progress – sur le papier”. *Histoire provincial des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Paris, 2010, s. 105.

19 Osmanlı çalışmalarında bu tespit büyük oranda Jürgen Habermas’ın kamusal alan tanımını takip ederek yapılır, bkz. J. Habermas, *L’espace public*, M. B. de Launay (çev.), Paris, 1993, bil-

mesi, Tanzimat'tan itibaren eğitimin nispeten yaygınlaşması, basın ve Osmanlı posta teşkilatının gelişmesi göz önünde bulundurulur.²⁰ Osmanlı kamusal alanı ve kamuoyu Kırım Harbi'nden önceki çeyrek asırlık dönemde de siyasi etki ve işlevleri haizdir. Gerçi henüz Habermas'ın tanımladığı gibi bir kamuoyu değildir söz konusu olan: "Kamuoyu ifadesi, yurttaşların oluşturduğu kamusal gövdenin devlet biçiminde örgütlenmiş egemen yapıya karşı, enformel olarak (ve tabii seçim dönemlerinde de formel olarak) yürüttüğü ve onu kontrol edebilme görevlerine işaret eder".²¹ Buna karşılık teşekkül etmekte olan kamusal alanı, Arlette Farge'ın 18. yüzyılın ilk yarısındaki Fransa hakkında yazdığı cümlelerle tarif etmek mümkündür. Mevcut kamusal alan "o an için henüz bir iktidar alanına dönüşme olanağından elbette yoksundur. Fakat yeni türden bir güç ilişkisinde hesaba katılmakta olduğu anlaşılmaktadır".²²

Yeni yönetim tarzının resmi gazete, zorunlu eğitim ya da askerlik hizmeti gibi iyi bilinen, gözle görülür aygıtları bir tarafa, Osmanlı idaresi kamuoyunu ve sözlü ifadenin kamusal alandaki dolaşımını gözetlemek, kontrol altında tutmak için daha örtük başka araçlara da başvuruyordu. Osmanlı idaresi hemen hemen ortaya çıktıkları 16. yüzyıldan beri İstanbul'daki kahvehaneleri yakından izlemekteydi. Kahvelerin müdavimlerinin devlet sohbeti yapması istenmezdi. 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca devlet sohbeti kahveha-

hassa s. 25-37. Ahmed Cevdet Paşa'nın da Kırım Harbi'ni izleyen yılları Osmanlı kamuoyunun oluşumunda bir dönüm noktası olarak ele aldığını belirtelim (C.K. Neumann, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul, 1998, s. 69). J. Strauss'un vurguladığı üzere Kırım Harbi'ni (ve 1856 fermanını) izleyen yıllar Osmanlı'da, okur-yazar kamunun gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil eder, bkz. J. Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, c. 6, n. 1, 2003, s. 43. Osmanlı kamuoyunun doğuşu, kahvehaneler üzerine yapılan çalışmalarda özellikle ele alınmıştır. Örnek olarak bkz. Z. Arıkan, "Tanzimat ve Kamuoyu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu / Bildiriler*, İzmir, 1992, s. 33-46; F. Georgeon, "Les cafés à Istanbul à la fin de l'Empire ottoman", F. Georgeon ve H. D. Grégoire (ed.), *Cafés d'Orient revisités*, 1997, Paris, s. 39-78; C. Kırılı, "The Struggle", a.g.e., s. 245-285; a.y., "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, c. 83, 2000, s. 58-79; a.y., "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", A. Salvatore ve D.F. Eickelman (ed.), *Public Islam and the Common Good*, 2004, Leiden, s. 75-97.

20 Osmanlı topraklarında elektrikli telgraf hatlarının döşenmesi de yine Kırım Harbi yıllarına tekabül eder (telgrafın Osmanlı idaresi ve toplumuna olan etkisi için bkz. R.H. Davison, "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in the Ottoman and Turkish History 1774-1923; The Impact of the West*, Texas, 1990, s. 133-165).

21 J. Habermas, "The Public Sphere", A. Mattelart ve S. Siegelau (ed.), *Communication and Class Struggle*, c. 1, New York, 1979, s. 198. Türkçe alıntı için bkz. J. Habermas, "Kamusal Alan", M. Özbek (çev. ve der.), *Kamusal Alan*, İstanbul, 2004, s. 96.

22 A. Farge, *Dire et mal dire: L'opinion publique au XVIIIe siècle*, Paris, 1992, s. 48. Bu tespitin J. Habermas'ın kitabının 1990 tarihli Almanca yeni baskısına yazdığı önsözde bulunan kamuoyunun gelişim şemasının dışında olmadığını da ekleyelim (bkz. J. Habermas, *L'Espace public*, a.g.e., özellikle s. III-XX).

nelerin kapatılmasının temel sebebi olmuş, bu gerekçe 19. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur. Mesela yüzyıl başında IV. Mustafa kısa saltanatı sırasında “devlet lakırdısı” edilen bazı kahvehanelerin ibret olsun diye kapatılmasını emretmişti.²³

Cengiz Kırılı, 1780-1845 dönemindeki İstanbul kahvehanelerine odaklanan çalışmasında, 1840-1845 yıllarına ait bir grup belgeyi inceleyerek merkezi idarenin kahvelere karşı tavrının ıslahat devrinde değiştiğini ortaya koyar. İdare devlet sohbetine son vermek ya da kahvehaneleri kapatmaya kalkışmaktansa bunlardan faydalanmak eğilimindedir. Kahvehanelerde hafiye görevlendirmektedir; ancak artık amacı bu tür sohbetler yapanları tespit etmek ya da cezalandırmak değil, payitahtta dillerde dolaşan dedikodulardan, görüşlerden haberdar olmaktır.²⁴ Hafiyeler kamusal alanda, ağırlıklı olarak kahvehanelerde geçen “siyasi” sohbetleri nakletmekte,²⁵ hazırladıkları bazı raporlar sadrazama, hatta padişaha kadar ulaşmaktadır. Bu uygulama, yönetim zihniyetindeki değişimin önemli bir göstergesidir. Cengiz Kırılı –Arlette Farge’ın yukarıda zikredilen analizine kısmen paralel bir biçimde– 1830’lardan itibaren Osmanlı Devleti’nin “kamuoyunu keşfetmesiyle” beraber, yeni yönetim tarzında halkın sözlü ifadesini sınırlamanın, baskılamanın rolünün giderek azaldığını, buna karşılık gözetlemenin, dinlemenin ağırlık kazandığını ve kamusal alanda dolaşan sözün daha çok hesaba katıldığını iddia eder.²⁶

Yukarıda ortaya konulduğu üzere, II. Mahmud’un saltanatı ve Tanzimat dönemi boyunca iktidarın örgütlenmesinde, aynı zamanda yönetim zihniyetiyle siyasi alanın yapısında tedrici bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu çalışmanın ana konusu bakımından, mevzubahis dönüşümleri muhtemel bir muhalefetle ilgileri açısından da ele almak gerekir. Dönüşümlerin siyasi muhalefetin imkânları, yapılanması, meşruiyet alanı ve nihayet meşruiyet edinme araçları/olanakları üzerinde belli başlı üç etkisi olmuştur.²⁷

23 C. Kırılı, “The Struggle”, *a.g.e.*, s. 49-66. Özellikle bkz. s. 50, 64, dipnot 88.

24 *A.g.y.*, s. 181-244.

25 1840-1844 arasında kaleme alınmış hafiye raporları için bkz. C. Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu*, İstanbul, 2009.

26 C. Kırılı, “The Struggle”, *a.g.e.*, s. 252-261. Bu noktada kahvehanelerle yeniçeriler arasında sıkı bir bağ olduğunu, yeniçerilerin özellikle 19. yüzyıl başındaki isyanlarda kahvehaneleri ana propaganda mekânı olarak kullandığını hatırlamak yerinde olur (M. Sunar, “Cauldron”, *a.g.e.*, s. 128). Bu durumda ocağın lağvedilmesinden sonra merkezi idarenin muhtemel, güçlü bir toplumsal muhalefet tehdidini daha az hissettiğini, böylece bir anlamda siyasi bir “sıkıyönetimden” vazgeçerek kahvelere karşı daha az “katı” ve daha çok “stratejik” bir tavır benimsediğini düşünmek mümkün görünüyor.

27 Buradaki muhakemeler kuramsal bir düzlemde ve genel etkilerle sınırlı kalacaklar. İdare yapısı ve zihniyetindeki dönüşümün bazı veçhelerine Kuleli ve Meslek vakalarına ayrılan bölümlerin sonunda tekrar dönecek, burada muahedelerin temelindeki fikirlerin yapısı, oluşumu ve ayrıca muahidlerin siyasi evreni üzerindeki etkilerini ele alacağız.

Birincisi, Yeniçeri Ocağı'nın lağvıyla olası bir muhalif halk hareketi artık siyasi iktidar karşısında en temel ve geleneksel eylem aracından yoksun kalmış, kurumsal ve meşru güç kaynağını yitirmişti. "Yeniçeriler-sonrası" dönemde İstanbul'da halkı harekete geçirebilecek en temel imkânlara sahip olanlar artık askerler değil ulemaydı. III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde, reformlar sırasında ve özellikle Yeniçeri Ocağı lağvedilirken ilmiye ricali daha ziyade padişahların safında yer almıştı.²⁸ Buna mukabil, 1826'yı takip eden dönemde İstanbul'daki nümayişlerde en ön safta, üstelik en kalabalık grubu oluşturanlar da düşük rütbeli ulema, en başta da payitahtta hayli büyük bir nüfusu temsil etmekte olan medrese talebesi olacaktı.²⁹ Osmanlı siyasi tarihi medrese talebesinin isyanlarına yabancı değildi; fakat yeniçerilerin yokluğunda talebe, siyasi muhalefet sahasında daha büyük bir yer işgal eder hale geldi.

İkincisi, yeni yönetim strateji ve "teknikleri" temelinde, siyasi iktidarın yasal bir çerçeveye oturması, merkezileşmesi ve tektipleşmesiyle beraber, Osmanlı tebaası siyasi alanda eskiye göre daha merkezi bir konum edinmiş durumdaydı. İktidar, daha doğrudan tebaasına yaslanıyordu. Merkezi idare, bazıları merkezi iktidarla uyruklar arasında aracı rol oynayan imtiyazlıları (ayanları, mültezimleri, büyük vezir hanelerini vb.) dışlayarak tebaasıyla doğrudan bir ilişki kurmanın yollarını aramak eğilimindeydi. Aracıların bıraktığı boşluğu doldurmak için, tebaanın devletle bağlarını yeniden kurmak, uyrukları gerektiğinde ve istenildiği biçimde harekete geçirebilmek için bürokratik örgütlenmenin geliştirilmesi elzemdi. Bürokrasi teşkilatının gelişmesinin çok yönlü kültürel ve siyasi sonuçları oldu. Öncelikle toplumsal düzlemde bürokratik yapının genişlemesinin gereği olarak memur sayısının giderek artması, devlet hizmetinde çalışanların toplumsal profillerinin çeşitlenmesine yol açtı. Memur sayısının artırılmasına yönelik bu ihtiyaç, aynı

28 Bu ittifakın sebepleri için bkz. U. Heyd, "The Ottoman Ulema", a.g.y., s. 39-54; A. Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reformes of sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, c. 7, 1971, s. 13-39. Padişah ile ilmiye ricalinin ocağın kaldırılması esnasındaki ittifakı, aynı zamanda, iktidar savaşının işleyişinin arka plandaki özelliklerinden birinin su yüzüne çıkması olarak da değerlendirilebilir. İktidarın dört dayanağından (padişah, vezirler, ulema, askerler – saray beşinci bir dayanak olarak sayılabilir) birinin iktidarını sınırlamak veya ondan kurtulmak için geriye kalan üçünün ittifak sağlamış olması her zaman gerekli olmuş gibi görünmektedir. Birinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, en azından II. Osman'ın tahttan indirilmesinden beri hemen bütün hal' vakalarında, güçlü vezirlerin ve yüksek rütbeli ulemanın idamında hep böyle olagelmıştır.

29 İstanbul'daki tahmini medrese talebesi mevcuduna ve yol açtıkları olaylara dair bkz. U. Heyd, "The Ottoman Ulema", a.g.y., s. 34-37; K.H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Madison, 1985. U. Heyd'e göre 1830-1840 yıllarında İstanbul'da tahminen 5.000 civarında medrese talebesi vardı. 1882 nüfus sayımına göre Suriçi'nde (yani medreselerin çoğunun yer aldığı Bayezid, Fatih ve Cerrahpaşa'da) medrese talebesi nüfusu 5.490'dı, bu da Suriçi'ndeki Müslüman erkek nüfusun (72.836) % 7,5'ine tekabül ediyordu. Suriçi'nin toplam nüfusu (kadınlar ve gayrimüslimler dâhil) 197.835 kişiydi (bkz. K.H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 204).

zamanda eğitimin yaygınlaştırılmasını da gerekli kılıyordu.³⁰ Bürokrasinin yeniden yapılanması, bir taraftan da padişahın otoritesinin sınırlanmasına, başta vatanperverlik olmak üzere birtakım aidiyet değerlerinin gelişmesine de katkı sağlıyordu.³¹ İktidarın geçirmekte olduğu dönüşüm bürokrasinin gelişmesiyle somutlaştıkça, vatandaş kelimesi resmi olarak kullanıma girmemiş olsa da Osmanlı tebaası giderek “proto-vatandaş” nitelikleri kazanmaya başladı. Başka bir deyişle, devlet ile bireyler arasında karşılıklı bir aidiyet duygusunun varlığına ve resmen tanındığına işaret eden yeni bir siyasi iktidar kavrayışı geliyordu. Bu kavrayış başlı başına iktidara mahsus görülen alanlara müdahale edebilmek için “tebaaya” lazım olan siyasi tahayyülü besleme ve olası müdahalelere belli bir meşruiyet (yasallığın dar çerçevesiyle sınırlandırılmış bile olsa) kazandırma yetisine, *a priori* sahipti.

Üçüncüsü, kamusal alanın siyasi cihetinin güçlenmesi, kamuoyunun sesinin daha fazla duyulmasını sağlıyor, dolaylı yoldan, zımnen de olsa kamuoyu bu sayede siyasi iktidarı belli ölçüde etkileyebiliyordu. Nitekim hafiye raporlarının üretimi ve kullanımı bahsinde de bu etkiyi tespit etmiştik. Bu aynı zamanda “tebaanın” devlet işlerine müdahalesine dair yasal çerçevenin daraltarak korumak istediği sınırları meşruiyet üreterek genişletme yetisini haiz bir karşı-iktidar alanının da oluşması demektir. Yeniçeriler, kul sınıfından olsalar da, kahvehaneleri propaganda mekânı olarak kullanırken, payitahtın duvarlarına siyasi yazıların olduğu yaftalar yapıştırırken bu imkânı zaten keşfetmişlerdi. Yeniçeriler-sonrası dönemin muhalifleri, hem bu araçları hem de basın gibi yeni olanakları kullanarak meşruiyet kazanmaya çalışacaklardı.

Padişahın meşruiyetinin yeniden inşası

III. Selim’in tahttan indirilmesiyle ilgili alt bölümdeki epigrafta gördüğümüz üzere, padişah tahttan feragat etme kararını, “Bu zemâne halkına pâdişah olmaktansa inzivada olmak bin kat evlâdır” sözleriyle gerekçelendirmişti. Kendisi bu sözleri gerçekten sarf etmediyse bile vakanüvis Câbî Ömer Efendi eserinde olayı böyle nakleder. III. Selim’den önceki mahlu padişahlar başlarına gelenden “kulları” sorumlu tutmuşlardı. III. Selim’in ise sarayın önünde toplanmış isyancı güruha baktığında gördüğü artık kullar değil halktı. Belki padişah, Osmanlı siyasi evrenindeki değişimin farkına varmış, belki de “ze-

30 A. Salzmänn, “Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire”, M. Hanagan ve C. Tilly (ed.), *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, New York, 1999, s. 43.

31 Vatandaşlık ve vatanseverlik bilincinin gelişimi arasındaki bağ, özellikle askerlik hizmeti bağlamında Kuleli bölümünün altıncı kısmında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

mâne halkı” formülünü, on sekiz yıl önce, kendisinin de şahsi ilişkisinin olduğu bir kralı devirmiş olan Fransız Devrimi’ni düşünerek kullanmıştı. Bu sözler her ne sebeple söylenmiş olursa olsun, IV. Mustafa’nın çok kısa süren saltanatından sonra III. Selim’in yerine gelen padişahlar “zemâne halkının” hükümdarı olabilmek için yeni yollar ve araçlar arayacaklardı.

Osmanlı yönetim politikasındaki dönüşüme paralel olarak padişahın meşruiyetinin ve dokunulmazlığının doğası da II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde değişime uğradı. Görünüşe bakılırsa yönetim politikasının yapısındaki dönüşüm ve başta kamusal alan olmak üzere yeni siyasi aktörlerin ortaya çıkması, padişahı tebaasıyla bağlarını sıkılaştırmaya teşvik etmişti. Bu yeni tutum klasik Osmanlı “siyaset teolojisine” tamamen yabancı değildi tabii. Klasik şemaya göre Osmanlı padişahı her şeyden evvel tebaası için adaletin ve nizamın teminatıydı.³² Nitekim uyruklar, adaletin tanımı gereği şikâyetlerini bir arz-ı hale dökerek padişaha gönderme, hatta doğrudan sunma hakkına sahiptiler.³³ Dolayısıyla arz-ı hal en azından teorik olarak uyruklar ile hükümdarları arasında dolaysız bir bağ oluşturuyordu.³⁴ Fakat çok nadir ve sınırlı bazı vesileler hariç (cuma selamlığı, cülus merasimi, 17. yüzyıla kadar hükümdarın kumanda ettiği askerî seferler) Osmanlı padişahı, tebaasına neredeyse hiç görünmezdi.³⁵ Buna karşın 19. yüzyılda padişahın yeni meşruiyet kaynağının anahtarı görünürlük olacaktı.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) padişah kamusal görünürlüğünün ne kadar önemli olduğunu keşfetti. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz zamanında cuma selamlığı, cülus gibi merasimler bir imparatorluk töreni hâlini alırken³⁶ padişahın halkın karşısına çıktığı vesileler de çoğaldı, çeşitlendi. II. Mahmud, imparatorluğun tarihinde ilk kez askerî sefere ya da

32 Hükümdarın bu rolünün kökenleri İslâm’ın siyaset teolojisinde mevcuttur (bkz. H. Inalcık, “Osmanlı Padişahı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 13, n. 4, 1958, s. 74-75; Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 94-100; H. Karateke, “Legitimizing”, a.g.y., s. 38; M. Reinkowski, “The State’s”, a.g.y., s. 199-205).

33 H. Inalcık, “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. 7, n. 8, 1988, s. 33-42.

34 G. Veinstein “hükümdarla uyruğu arasında kurulan doğrudan bağın” genellikle kurgusal bir yönü olduğunu hatırlatır ve padişahın doğal olarak bütün işleri şahsen takip edemeyeceğini, “adına yürütülen işlerin çoğundan haberinin bile olmadığını” vurgular. Bizim için burada önemli olan, bürokrasinin bunun tam tersi bir izlenim yaratmak için çaba harcamış olmasıdır. G. Veinstein’in izah ettiği gibi “gerçekten de hükümdara sunulmuş bir meseleyle (...) tamamen onun dışında, divân bağlamında çözülmüş bir meseleyi ayırt etmeye imkân verecek hiçbir ipucu yoktur”, G. Veinstein, “La voix du maître à travers les firmans de Soliman le Magnifique”, G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, 1992, s. 131.

35 Padişah, kutlama törenlerinde bile tebaasına tam olarak görünmezdi. Törenleri uzaktan, köşkünden seyrederdi, bkz. S. Faroqhi, “Presenting the sultans’ Power, Glory and Piety: a Comparative Perspective”, Z. Tarım Ertuğ (ed.), *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul, 2006, s. 194.

36 H. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, İstanbul, 2004, s. 40-45, 102-108.

ava gitmek gibi bir sebep olmadan memleket gezilerine çıktı. 1830 ile 1837 arasındaki yıllarda (başka bir deyişle saltanatının en çok ıslahat yapılan döneminde) gerçekleştirdiği beş geziyle modern bandoyu, kendisinin de bizzat giydiği yeni kıyafetleri tanıtmayı ve anlaşılan o ki nihayetinde halkı reformlar hususunda ikna etmeyi hedefliyordu. Halkının tepkisini şahsen ölçebilmek için olsa gerek, her şehirde cemaat başlarını, askerî ve dinî mekânları ziyaret etti.³⁷

Bununla beraber bu öncü seyahatlerin politik işlevi, sadece padişahın tebaasının yaşam koşullarını ya da tepkilerini yerinde gözlemleyebiliyor olmasından ibaret değildi. Seyahatlerin belki de en önemli yönü padişahın da halk tarafından görülmesini sağlıyor olmasıydı.³⁸ II. Mahmud İstanbul'dayken de sarayına kapanmıyor, halkın karşısına çıkmak için resmi törenleri beklemiyordu. Arabayla şehirde dolaşıyor, davetler veriyor, konserlere gidiyordu.³⁹ Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz döneminde de padişahın kamusal görünürlüğü giderek pekişti. François Georgeon'un belirttiği üzere Tanzimat devrinde, "nezaret, kışla, tersane, okul, hastane" gibi resmi binaların açılış törenleri başta olmak üzere "halkın karşısına çıkmak için yeni vesileler" ortaya çıktı.⁴⁰ Dahası, Eylül 1845'te *Journal de Constantinople* gazetesinde çıkan bir habere bakılırsa "Zat-ı şâhâne [Abdülmecid] hemen her gün İstanbul'da görünmeye devam ediyor[du], ki şehirde gezinen kalabalık da önceki senelere göre artmış gibi[ydi]".⁴¹

Sultan Abdülaziz'e gelince; 1863'teki Mısır ve özellikle 1867'deki Avrupa seyahatini hatırlamak başlı başına yeterli olabilir. Öte yandan, padişahın görünürlüğü sadece fiziken halkın karşısına çıkmasıyla sınırlı da değildi. II. Mahmud'la beraber padişahlar portreleri yoluyla da görünür olmaya başladı. II. Mahmud devlet dairelerine, kışlalara, okullara portrelerini astıran ilk Osmanlı padişahı oldu: Abdülmecid ve ardından gelen Abdülaziz de bu yeniliği benimsediler. Portreler önce şeyhlerin, din adamlarının duaları, ardından marşlar çalan mızıkanın melodileri ve salvolar eşliğinde yerine asılıyordu.⁴² Başka bir deyişle adeta padişah bedenlen oradaymışçasına bir merasim yapılıyordu. Aynı şekilde Abdülmecid'in üç büyük resmi 1850'de Kahire'ye geldi-

37 A. Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, özellikle s. 361 ve 378. II. Mahmud'un gezileri bazı Balkan ve Trakya şehirlerini, Marmara'nın Asya kıyılarını kapsıyordu. Seyahatlerin haritası için bkz. a.g.e., s. 379.

38 C. Kırılı, "The Struggle", a.g.e., s. 263.

39 F. Georgeon, "Le sultan caché, réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque Abdülhamid II", *Turcica*, c. 29, 1997, s. 95.

40 A.g.e., s. 96.

41 *Journal de Constantinople* n. 194, 21/09/1845, alıntıl原因 F. Georgeon, "Le sultan", a.g.y., s. 96.

42 F. Georgeon, "Le sultan", a.g.y., s. 106; S. Deringil, *The Well-Protected Domains*, New York, 1998, s. 22; Z. Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul, 1957, s. 25-26.

ğinde, portreler büyük bir tören alayıyla taşınıp kalede üç gün boyunca sergilendikten sonra, nihayet şehirdeki en önemli üç devlet dairesine asıldı.⁴³

Padişahın görünürlüğü bir yandan halkta hayranlık uyandırmaya, diğer yandan iktidarı cisimleştirmeye yarıyordu.⁴⁴ C. Kırılı'nın –Ernst Kantorowicz'in analizinden yola çıkarak– iddia ettiği üzere, padişahın görünmezliğini Osmanlı siyasal düzeninin değişmezliğinin bir tür tezahürü olarak düşünürsek,⁴⁵ 19. yüzyılda siyasal düzendeki dönüşümün de kısmen padişahın saraydan daha sık çıkmasıyla, yani kamusal görünürlüğünün artmasıyla somutlandığını söyleyebiliriz. Siyasal düzenin değişmezliğine dair söylemin hâkim olduğu devir yerini reformlar çağına bırakırken II. Mahmud da seyahatleriyle, kamusal binalara asılan portreleriyle padişahın bedenini halk karşısında görünür kılıyordu. Üstelik seyahatlerde ve portrelerde görülen bu beden, siyasal düzende meydana gelen dönüşümün bir sembolü sayılan yeni kıyafetlerin içerisindeydi.⁴⁶

Selim Deringil'in tespit ettiği üzere, halkın içine artık daha çok çıkan padişahlar II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz, devletin meşruiyetini kendi şahıslarında, bedenlerinde tezahür etmiş biçimde sunan modern halk hükümdarları rolünü üstlenmişlerdi.⁴⁷ Fakat padişahın kamusal görünürlüğü bahsi, sadece devletin meşruiyeti ya da siyasal düzenin dönüşümüyle sınırlı değildi tabii. Görünürlüğü öncelikle, doğrudan kendi meşruiyeti ve dokunulmazlığıyla ilgiliydi. Tahtta oturan hanedanın evladı halka kendini gösterdikçe aynı zamanda iktidarı da kendinde cisimleştiriyor, kamusal kişiliğinin etrafında karizmatik ve kişisel bir otorite inşa ediyordu. İktidarın ikonografisi soyut bir Osmanlı sultanının değil, somut olarak, iktidarın sahibi olan padişahın yörüngesinde örülüyordu. Başka bir deyişle, sözgelimi Abdülmecid devrinde kamusal mekânlara asılan çerçevelerde sergilenen, nihayetinde Abdülmecid'in şahsının imgesiydi. Portreleriyle, gezileriyle, resmi ola-

43 E.R. Toledano, *State and Society in Mid-nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, 1990, s. 52.

44 Roger Chartier kral portreleri hakkında şu satırları yazmıştır: “[...] kralın portresi kralın kendisiyle eşdeğerdedir; öte yandan hükümdarın fiziki şahsiyeti, tensel varlığıyla başlı başına kendi kendinin temsilidir. Temsil etmek ‘bir şeyi temsil ederek sürekli kendini sunmak’ demek ise, kralın portresi boyalı, yazılı, yontulmuş, kazınmış formlarıyla, fakat aynı zamanda hükümdarın varlığının dolaysızlığıyla iktidarın mutlakiyetinin cisimleşmesi olarak görülebilir”. R. Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris, 2000, s. 185-186.

45 C. Kırılı, “The Struggle”, *a.g.e.*, s. 262.

46 Sadece kıyafetler değil, portrelerde vücutun konumlanması ve rağbet edilen mizansenler de II. Mahmud devrinden itibaren değişmeye başlamıştı. Avrupalı hükümdarların tasvirleriyle gözle görülür benzerlikleri olan “yeni bir ikonografi” söz konusuydu, bkz. G. Renda, “Portrenin Son Yüzyılı”, J. Raby, G. Necipoğlu, S. Bağcı ve F. Çağman (ed.), *Padişahın Portresi: Tesavir-i Al-i Osman*, İstanbul, 2000, s. 449-452; F. Berksoy, “Heinrich Schesinger’in II. Mahmud portreleri: Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme ve hükümdar imgesi”, *Tarih ve Toplum*, c. 7, 2008, s. 7-21.

47 S. Deringil, *The Well-Protected*, s. 18. S. Deringil Abdülhamid’in bu tutumu sürdürmediğine işaret eder.

rak kutlanmaya başlanan cülus yıldönümleri ve doğum günleriyle⁴⁸ padişahın kamusal kişiliği giderek devletin siyasetini simgeleyen bir figüre, padişah da neredeyse bir “meşhur kişiye” dönüşüyordu. Bu dönüşüm ise, tahta oturan padişahı yine ve yeniden muhtemel isyanların hedefi hâline getiriyordu. Güvenlik saplantısıyla bilinen II. Abdülhamid’in kendi portresi yerine “Padişahım çok yaşa!” yazılı levhalar astırması, hiç kuşkusuz bu açıdan tesadüfi değildi.⁴⁹

Padişah halk nezdinde kendini daha görünür kılarak aynı zamanda siyasette yeni bir aktörün sahip olduğu yerin önemini teslim etmiş ve pekiştirmiş oluyordu. Kamusal alan, artık padişahın meşruiyetinin inşa edildiği temel yerlerden biriydi. Bu değişim bir bakıma padişaha karşı muhalefetin koşullarını ve muhaliflerin kimler olacağını da belirliyordu. Padişahın meşruiyeti giderek daha çok burada kurulduğu için, haliyle onun meşruiyetinin sorgulanacağı ve parçalanacağı temel yerlerden biri de burası olabilirdi. Görünüşe bakılırsa III. Selim’in emarelerini gördüğü, II. Abdülhamid’in tamamen bilincinde olduğu üzere sadece *kullarının* değil artık *halkın* da (tebaanın kamusal gövdesi anlamında) padişaha “dokunma” ihtimali giderek artıyordu.

Yeniçeri Ocağı’nın (padişah hal’ eden bir kurum olarak) lağvından sonra bir yandan siyasi iktidarın yasalaştığı, tektipleştiği, diğer yandan kamusal alanın siyasi rolünün pekiştiği süreçte padişahın dokunulmazlığının yeniden tanımlanması, en azından daha açık bir biçimde tanımlanması gerekiyordu. Ahmed Cevdet Paşa’dan öğrendiğimize göre 1858’de onaylanan yeni ceza kanunnamesi hazırlanırken mevzubahis dokunulmazlık meselesi, padişah katli ihtimaliyle birlikte tartışma konusu olmuştu. Fakat nihayetinde hükümdara yönelik suiniyet taşıyan eylemlere dair tüm pasajların yasadan çıkarılmasına karar verilmişti.⁵⁰ Bürokratların padişahın dokunulmazlığını korumaya yönelik bu refleksi –ki bunun makama atfedilen bir tür kutsiyetle ilişkili olduğu açıktır– gelenekçi olarak nitelendirilebilir, fakat kesinlikle geleneksel sayılamaz.⁵¹ Hükümdarın hal’inin, hatta katlinin hangi koşullarda meşru sayılacağını belirleyen şeyhülislâm fetvası bile Osmanlı hu-

48 Bu yıldönümleri (yevm-i mahsus) Abdülmecid’in saltanatı sırasında henüz resmen kutlanmıyordu. Her ne kadar II. Mahmud doğum gününü mevlid okutarak kutlamış olsa da, yıldönümü kutlamaları ancak Abdülaziz zamanında başladı (H. Karateke, *Padişahım*, s. 40-41).

49 İslâmiyet’te insan tasvirinin yasak olması da bu kararda rol oynamış olabilir, fakat güvenlik kaygısı en olası nedenmiş gibi görünüyor (bkz. F. Georgeon, “Le sultan”, a.g.y., s. 109-115; S. Deringil, *The Well-Protected*, s. 22, 31). O.N. Ergin de Abdülhamid’in bilinen sadece iki fotoğrafının olmasını güvenlik kaygısıyla (suikast korkusuyla) açıklar. Kaldı ki bunlardan biri 1908’deki Jön Türk Devrimi’nden sonra ortaya çıkmıştır (O.N. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3, İstanbul, 1977, s. 1059).

50 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 13-20, s. 83. Bu anekdotu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağız (bkz. s. 246-247).

51 Doğası gereği gelenekçiliğin gelenekleri icat etmesi muhtemel olduğu için...

kuk geleneğine yabancı değildi.⁵² Öyle görünüyor ki, ceza yasasının hazırlığı sırasında padişahın dokunulmazlığına gösterilen bu saygı, temel olarak siyasette kamusal alanın ve kamuoyunun giderek büyüyen rolüyle ilişkiliydi. Kamuoyunun politik olarak güç kazanması, idari yapıyı bazı konularda daha açık sözlü olmaya sevk ediyordu.⁵³ Bunlar, iktidar elitleri açısından bakıldığında eskiden de yakası açılmaz mevzular değillerdi tabii, ancak tebaa için pek uzak ve yanına varılamaz meselelerdi. Ceza yasası yayınlanmak üzere hazırlanıyordu ve anlaşılan bürokratlar bu tür konuları alenen, halkın duyabileceği biçimde gündeme getirmek istememişlerdi. Belki de hâlâ devletin girilemez, nüfuz edilemez alanlarını muhafaza etmeye çalışmaktaydılar. Her halükârda padişahla ilgili maddeleri yasadan çıkarırken, çelişkili bir biçimde tebaa için padişahın dokunulmazlığının sınırlarını da tanımlamış oluyorlardı: Bu konu tasavvur edilemez olarak kalmalı, akla dahi getirilmemeliydi! Ne var ki bu ancak bir temenni olabilirdi ve kuvvetle muhtemeldir ki onlar da durumun gayet farkındaydılar. Bürokratlar ceza yasasına hükümdara karşı işlenen suçlarla ilgili maddeleri koymayı tartışıp, sonra bunları tayyederek, aslında ileride gerçekleşebilecek bir hal' ya da katl girişiminin olası kaynağını son derece iyi kestirebildiklerini de göstermiş oluyorlardı.

52 Burada söz konusu olan Sultan İbrahim'in hal' ve idamını gerekçelendiren fetvadır. Tıpkı bütün diğerleri gibi bu fetva da şeyhülislâm tarafından belirli bir talebe karşılık olarak verilmiştir. Bununla beraber talep geleneğe uygun olarak genel bir soru şeklinde formüle edilmiştir: "İlmiyye ve seyfiyye mansıbların ehline vermeyip, rüşvet ile ehil olmayanlara tevcih etmekle nizâm-ı âleme hâlel veren pâdişâhın hal' ve izâlesi câiz olur mu?" Fetva buna kısaca "Olur" diye cevap verir (HP, c. 10, s. 93; Türkçe tercümesi için bkz. Joseph Von Hammer Prugstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 10, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1985, s. 128).

53 R. Chartier, "Kralın portresi" alt başlığı altında şöyle yazar: "Eleştirel bir zihniyetin gelişmesi –eskiden yasak olan alanları tartışmaya açan 'kamuoyunun' entelektüelleşmiş formlarında ya da artık her duyduğuna inanmak istemeyen sokaktaki adamın anlık tepkilerinin dolaysızlığında– uzun zaman sırtına erilmez, ürkütücü bir devletin gizemlerle örülmüş mutlak otoritesinin temellerini sarsar" (R. Chartier, *Les origines*, s. 192-193).

İKİNCİ BÖLÜM

Kuleli Muahedesi (1859)

TARİHYAZIMINDAN TARİHE KULELİ VAKASI

1859 senesinde, 14 Eylül Çarşamba günü, öğleden sonra, Şeyh Ahmed Efendi, Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii'ndeki buluşmayı takiben, davaya yeni dahil olmuş Boğaz kumandanı Mirliya Hasan Paşa'yla beraber Bayezid Medresesi'ndeki odasına doğru yola koyulmuştu. Daha doğrusu oraya doğru yürüdüklerini sanıyordu. Ne var ki Hasan Paşa'nın varmayı düşündüğü yer başkaydı. Bâb-ı Seraskerî'ye vardıklarında Şeyh Ahmed tuzaga düşürüldüğünü muhtemelen anlamıştı, fakat artık çok geçti. Yeniçeriler-sonrası dönemin padişahı devirmeyi, hatta öldürmeyi hedefleyen ilk tertibi işte böyle ortaya çıkarıldı.

Kuleli Vakası adıyla bilinen söz konusu isyan tasarısına bu isim, sonradan, sanıkların hapsedildiği ve olağanüstü bir komisyon tarafından sorgulandığı Kuleli Kışlası'ndan hareketle yakıştırılmıştır. Dönemin kaynaklarında ayaklanmaya teşebbüs eden grubun bir ismi olduğundan bile bahsedilmez. Bununla beraber *Journal de Constantinople* gazetesinde ve dava mazbatasının Fransızca çevirisinde “le complot du 17 septembre” (17 Eylül tertibi) ifadesi mevcuttur.¹ Tabii bu grubun ismi değildir, metinde de bu iddia ile kullanılmamıştır. 17 Eylül, isyancıların ayaklanma için kararlaştırmış oldukları iddia edilen tarihtir. Sorgu sırasında sanıkların hiçbir muahedenin bir ismi ol-

1 *Journal de Constantinople*, 21.09.1859, n. 1046; 24.09.1859, n. 1047; 28.09.1859, n. 1048; 01.10.1859, n. 1051; 04.10.1859, n. 1053; 05.10.1859, n. 1054; 10.10.1859, n. 1058; 21.10.1859, n. 1068; 24.10.1859, n. 1070; 09.11.1859, n. 1084; 14.11.1859, n. 1088. Yine *Journal de Constantinople* matbaasında basılmış olan mazbata tercümesinin başlığı da aynıdır: “17 Eylül Kumpasının Mazbatası” (Fransızca çevirinin bilinen tek kopyası için bkz. PRO FO, 78-1437, 256 numaralı rapora ek, 21.11.1859, İstanbul'daki Büyük Britanya Sefiri Sir Bulwer'dan Dışişleri Sekreteri Lord Russell'a).

duğunu söylememiş, dönemin kaynakları da bu muahedeye bir ad koymaya çalışmamıştır. Fakat bir yandan konuşma kolaylığı ihtiyacı, diğer yandan genellikle yerleşik bir anakronik yaklaşıma bağlı olarak politik bir hedef etrafında bir araya gelmiş insanın teşekkürlerine bir isim vermemiş olması pek olası görülmediğinden tarihçiler birtakım adlar icat etmiştir.

“Kuleli Vakası”ndan sonra en çok kullanılan isim *Fedailer Cemiyeti*’dir. Frederick Millingen 1868’de bu olayı bir “Fedailer muahedesi / isyanı” olarak tarif ederken de grubun ismini kastetmiş değildir.² Neredeyse yüz yıl sonra Tanık Zafer Tunaya’nın 1952’de çıkan eserinde muahede kelimesi yerini “cemiyet”e bırakır, F. Millingen’in olayı tarif etmek için kullandığı ifade de bu cemiyetin ismi hâline gelir: *Fedailer Cemiyeti*.³ İleride göreceğimiz üzere Şeyh Ahmed isyan günü için *fedailer* devşirmektedir, dolayısıyla bir bakıma fedailerin bir araya geldiği bir cemiyet söz konusudur; ancak bu “Fedailer Cemiyeti” isminde bir teşekkür olduğu anlamına gelmez.

Aradan geçen zamanda başka isimler de ortaya çıkmıştır. Mesela Ebüzziya Tevfik (1848-1913) *Hüseyin Daim Paşa Fırka-i İhtilaliyesi* adını ortaya atar. Bu şekilde de muahedeyi, Ferik Hüseyin Daim Paşa’yı başrolde gördüğü ihtilalci bir parti olarak tarif etmiş olur.⁴ Kronolojik olarak önerilmiş olan son isim *Muhafaza-i Şeriat*’tır.⁵ Bu isimlendirmenin kaynağı mazbatada, Harputlu Bekir’le ilgili bölümde (n. 10) geçen bir ifadedir: “muhafaza-i şeriat namıyla bir ittifaka dâhil olmuş”. Bu cümlede “muhafaza-i şeriat” deyiminin işlevi çok açık değilse de, aynı pasajın resmi Fransızca çevirisi söz konusu ifadenin muahedenin ismine değil amacına işaret etmekte olduğunu göstermektedir: “Il est entré, ainsi que son camarade, dans une association ayant pour but de défendre la Loi Sacrée” (O da yoldaşı gibi şeriatın muhafazasını hedefleyen bir iştirake dâhil oldu).⁶ Saydığımız isimlerin her biri muahede-

2 Bkz. Frederick Millingen (diğer bir adıyla Osman Seyfi Bey, Vladimir Andrejevich), *La Turquie sous le règne d'Abdul-aziz 1862-1867*, Paris, 1868, s. 159 ve 236.

3 Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler: 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 89-90. Florian Riedler de bu deymi teşekkürün ismi olarak verir ve isyancıların kendilerini böyle isimlendirdiklerini iddia eder: “The plotters themselves, however, called themselves the Society of Martyrs (*fedailer cemiyeti*)” (Ne var ki tertibi kuranlar kendilerine *fedailer cemiyeti* diyorlardı) (F. Riedler, “Opposition”, a.g.e, s. 21). Ne F. Riedler’in incelediği belgede (mazbatada) ne de istintak-nâmelerde sanıkların herhangi biri bu ismi kullanır. Ayrıca, F. Riedler’in önerdiği gibi *fedai* sözcüğünün *martyr* olarak tercüme edilebilirliği –her ne kadar “fedai”yi tek bir kelimeyle çevirmek mümkün görünmese de– oldukça tartışmalıdır.

4 Alıntılayan U. İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937, ekler. Başka tarihçilerin de benzer isimler kullandığını görürüz. Örneğin Z.F. Fındıkoğlu “Hüseyin Paşa Komitesi” olarak adlandırır (“Tanzimatta İçtimai Hayat”, *Tanzimat*, c. 1, İstanbul, 1940, s. 627).

5 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York, 1964/1998, s. 203, bu adın kökeni için bkz. M. Türköne, “Kuleli Vakası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, 1993, s. 148.

6 Mazbatanın orijinali için bkz. BOA, I. DHL, 445-1/29437, mazbata, s. 4b; Latin harflerine aktarılmış hali için bkz. *UI*, S. 56, Fransızca çevirisi için bkz. PRO FO. 78-1437, 256 numaralı rapora ek, 21/11/1859, s. 25.

nin yapı, işleyiş, fikir ya da gelişim sürecine dair gerçekliğin bir parçasına te-
kabül eder. Fakat bunların hiçbiri bu muahedenin ismi değildir. İsim bollu-
ğundan da anlaşılabilceği üzere, mensupların muahedelerine herhangi bir
isim vermemiş olmaları en kuvvetli ihtimaldir.

Tüm bu farklı isimlerin varlığının işaret ettiği üzere grubun mahiyeti ve
siyasi hedefi hakkındaki yorumlar da çok çeşitlidir. Kuleli Vakası hiçbir za-
man siyasi ya da tarihyazımına dair tartışmaların merkezi bir unsuru hali-
ne gelmemişse de, vakanın niteliğine dair yorumlar üretildikleri zamanla-
rın siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarıyla ilişkilidir. Olayın gerçekleştiği dönem-
de Bâb-ı Âli birbirinden farklı siyasi stratejilere tekabül eden çeşitli bilgi-
ler yayar. Fransız ve İngiliz sefaretlerinin raporlarına göre tutuklamaların
hemen arkasından vükeladan bazıları, mesele hakkında sefaretlerle yaptık-
ları ilk görüşmelerde, vakayı gerici köktendincilerin bir kalkışma hazırlığı
olarak sunmuştur.⁷ Belki bu sayede vaat etmiş olduğu reformlar konusun-
da Bâb-ı Âli'yi sefaretlerin baskılarından kurtarabileceklerini ümit etmek-
tedirler. Öte yandan Bâb-ı Âli, açığa çıkarılan tertibin sadece bazı Kürt-
ler ile Çerkes muhacirlerin işi olduğunu da aynı zamanda basın aracılığıy-
la kamuya duyurur.⁸ Muhtemelen amaç, olayın aslında halk arasındaki ge-
nel bir memnuniyetsizlikten kaynaklandığına dair söylentileri böylece ya-
lanlamaktır.

Ne var ki sefaretlere gelen bilgiler, Bâb-ı Âli'nin yorumlarıyla taban taba-
na zıttır. Dragomanlar ve yerel bilgi kaynakları olayın Kürtler ile Çerkeslerin
iş olduğunu yalanlamaktadır. Diplomatik yazışmalara bakılırsa, muahidle-
rin gerici köktendincilikle kesinlikle ilgisi yoktur. Tam tersine, Osmanlı sis-
temini “Avrupalılaştırmak”, meşruti bir monarşi kurmak peşindedirler. Bu
yorum elbette sefaretler için daha uygundur, zira buna dayanarak Bâb-ı Âli'yi
gayrimüslim azınlıklarla ilgili olanlar başta olmak üzere reformlara “teşvik
etmeye” devam edebileceklerdir.

7 Bu niyete değinen en açık ve ayrıntılı satırlar şunlardır: “Bundan böyle muahidleri modern zih-
niyetin dine zulmetmesinin intikamını almaya kararlı bir grup fanatik olarak tasvir edebilir mi-
yiz? Bu bazı nazırların itibar kazandırıp Avrupa'da yaymaya can attıkları bir görüştür Sayın
Kont...” (AMAE CP, La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 215b-216a, Fransa'nın Dersaadet
sefiri Mösyo Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Waleski'ye. Ayrıca bkz. PRO FO. 195-627,
19-09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefaretleri dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri
Sir Bulwer'a; PRO FO. 78-1435, n. 164, 20/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan
Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Russell'a.)

8 *Journal de Constantinople* daha ilk haberde asilerin etnik kökenlerini vurgular: “İsyancıların
sayısı yaklaşık kırkı buluyor: Çoğu Çerkes yahut Kürt” (*Journal de Constantinople*, n. 1046,
21/09/1859). 5 Ekim'de, 1054 sayılı nüshada gazete, koyu yazılmış Kürtler ve Çerkesler baş-
lıkları altında on dört sanığın ismini yayınlar. Meselenin bu etnik yönü giderek tamamen orta-
dan kalkmış, daha sonra hiçbir vakanüvis ya da tarihçi Kuleli Vakası'nı bu açıdan değerlendiri-
memiştir. Bu konuya, Kuleli'yi ortaya çıkaran sebeplerin ele alınacağı altıncı alt bölümde tekrar
döneceğiz bkz. *Kuleli'nin Siyasi Hinterlandı*, s. 187 vd.

Fransız sefaretine “Bâb-ı Zaptiye çalışanlarından bir Ermeni” tarafından bırakılan ve sadece “bir Doğu Hristiyanı” diye imzalanmış mektup, muahidlerin niyetleri hakkında sefaretlerde oluşan kanaatin temel kaynaklarından birisidir. On sekiz sayfalık bu mektupta yazar sadece Bâb-ı Âli’nin olayın karakterine dair bütün yorumlarını yalanlamakla kalmaz (Kürt-Çerkes ya da “Müslüman fanatizmi”), aynı zamanda “kendi yıkımına doğru yürüyen” imparatorluğun içinde bulunduğu durumdan ötürü Osmanlı idaresindeki vükelayı eleştirir, suçlar ve muahidlerin “gerçek niyetlerini” izah eder.

Tek hedefleri padişahı, vükelayı ve adamlarını zapt edip duruma hâkim olmak, sonra da muntazam devletleri örnek alarak tabaka yahut din ayrımı gözetmeden sorumluluk sahibi vükelası, seçilmiş kabinesiyle yeni bir düzen kurmaktı. Tek kelimeyle özetlemek gerekirse Avrupalı devletlerle uyumlu hale gelmek ve memleketi yenilemek özlemi içindeydiler; bunu da, işlerin başına bugüne kadar dışlanmış olan unsurlar da dâhil olmak üzere, imparatorluğun en münevver uyruklarından seçilmiş, Türkiye’nin en kabiliyetli, en namuslu adamlarını getirerek yapacaklardı! Tertip ortaya çıkartıldığı sırada icraata dökülmeye hazır halde olan program işte buydu.⁹

Bu mektuptaki temel fikirler, diplomatik arşivlerde saklı kalmamıştır. Ortaelçi Edouard Engelhardt 1882’de yayınlanan *La Turquie et le Tanzimat* adlı eserinde Kuleli Vakası hakkında “bir Doğu Hristiyanı” imzasını taşıyan mektubun içeriğini özetler. Öyle anlaşıyor ki bahsettiği bu metin, yukarıda alıntılanan belgeyle aynıdır.¹⁰ Engelhardt bütün muahidlerin bu fikirleri benimsediği görüşünde değildir, fakat kitabında sunduğu özet metin yine de Kuleli Vakası’nı “ilerici” nitelikte sayan yorumların temelini teşkil edecektir.

1859’dan 1908/1909’a kadar Osmanlı tarihçileri ve vakanüvisleri için Kuleli, sadece Abdülmecid’in saltanatından bahsederken andıkları bir vakadan ibarettir.¹¹ Ancak Temmuz 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilanından (başka bir

9 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 217a-b. Fransa’nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel’den Hariciye Nazırı Kont Waleski’ye, s. 229b-230a.

10 Engelhardt bu mektup için herhangi bir kaynak göstermediği için aynı belgeden bahsettiğimizi kesin olarak söylemek mümkün değilse de, iki metin arasındaki benzerlikler şüpheye pek yer bırakmamaktadır: “İstida’sına “bir Doğu Hristiyanı” diye imza atmış olan kimliği belirsiz bir yazarın iddialarına göre bir yandan namusunu kanıtlamış adamlarla sorumluluk sahibi bir nazırlık kurulacak, diğer yandan da ırk yahut din ayrımı yapılmaksızın seçilecek üyelerle seçilmiş bir kabine oluşturulacaktır”. E.P. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, c. 1, Paris, 1882, s. 158-159.

11 Örneğin gazeteci yazar Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) İmparatorluğun yakın tarihi üzerine kitabında (*Üss-i İnkılâb*, c. 1, İstanbul, 1294/1877-1878, s. 75), sadece bir dipnotta yer verdiği bu olayı zayıf bir kalkışma olarak tanımlar. Bundan birkaç yıl sonra, 1880/81’de ise *Kâinat*’ta –“güya” diye ekleyerek de olsa– muahidlerin birtakım ıslahatı zor yoluyla teşvik ve teklif etmek niyetinde olduklarını kaydeder (alıntılanan *UI*, s. 15-16). Bürokrat ve vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa da (1822-1895) *Tezakir*’inde (sağlığında yayınlanmamıştır) Kuleli Vakası’nı anar. Önemini inkâr etmez, ancak imparatorluğun tarihinde belirleyici bir rol üstlendiğini de söyle-

deyişle Jön Türk devriminden) sonradır ki Kuleli Osmanlı tarihyazımında daha belirleyici bir rol üstlenmeye ve Jön Türklerin tarihinde kıymetli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Haziran 1909'da, II. Abdülhamid'in Jön Türkler tarafından hal'inden yaklaşık bir ay bir hafta sonra, Ebüzziya Tevfik'in gazetesini *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da, "Osmanlı Hükûmet-i Meşrutasının İstikbali" başlıklı bir makalenin yayınlandığını görürüz. Macar şarkiyatçı Arminius Vambéry'nin imzasını taşıyan, İngilizceden çevrilmiş olan bu makalede Kuleli, meşruti monarşi bağlamında ele alınmakta, Osmanlı İmparatorluğu'nda inkılapların tarihini başlatan olay olarak tanımlanmaktadır: "Türkiye'de harekât-ı inkılâpcuyanenin mukaddimesini Kuleli ihtilali teşkil eder".¹²

Kuleli Vakası, böylece retrospektif bir anlatıyla, Jön Türk hareketinin kökeni olarak tanınmış olur.¹³ 1933'te ise Türk milliyetçiliğinin teorisyenlerinden tarihçi Yusuf Akçura (1876-1935)¹⁴ vakayı daha da açık bir dille Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketlerinin öncü işareti olarak tanımlar.¹⁵ Akçura'ya göre Kuleli "yeniçeri kıyamları devrinden" sonraki ilk inkılap hareketidir, dahası Müslüman Osmanlıların meşrutiyet ve hürriyet talep eden ilk "conspiration" girişimidir.¹⁶ Y. Akçura'nın değerlendirmesinin kaynağı Engelhardt'ın bahsettiği, "bir Doğu Hristiyanı" imzalı meşhur mektuptur. O da tıpkı Engelhardt gibi, muahedenin içinde değişik görüşleri savunanların olabileceğini yok saymaz. Bununla birlikte Engelhardt'tan farklı olarak Y. Akçura, "köktendincilerin" de işin içine karışmış olabileceğinden bahsetmez; muahedenin mensubu olan şeyhlerin –hareketin önderi konumundaki Şeyh Ahmed'in bile– adını anmaz.¹⁷ Yusuf Akçura'nın olayın Müslüman karakterine dair kaydettiği tek ayrıntı köktendinciliğe değil, daha ziyade Müslüman bir vatanseverlik anlayışına dairdir: "Bazılarının müslimanları Evropa müdahalesinin hareketlerinden kurtarmak fikrini takip ettikleri [...] rivayet olunmuştur". Her ne olursa olsun, Akçura'nın yazdığı dönemde "şeyh-

mez (*Tezakir*, c. 13-20, s. 82-85). Ahmed Cevdet Paşa'nın yerini alan resmi vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi, Kuleli mahkûmlarının padişahın lütfuyla sürgüne gönderildiğini anlattığı bir pasajın dışında olaya değinmez.

12 *Ul*, s. 18; bkz. *Yeni Tasvir-i Efkâr*, n. 4, 3 Haziran 1909. Gazete idaresi bir notla Kuleli isyancılarının amacının meşruti bir monarşi kurmak değil, yerine kardeşi Abdülaziz'i tahta çıkararak Sultan Abdülmecid'in müsrifliğine son vermek olduğunu kaydetmiştir.

13 Tabii ki bu söz konusu tespit üzerinde genel bir uzlaşmanın olduğu söylenemez. Sözgelimi imparatorluğun son vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925) 1918'de yayınlanan bir makalesinde hâlâ Kuleli'yi hiçbir elle tutulur ıslahat fikrine dayanmayan, Abdülmecid'in şahsına yönelik bir olay olarak görmektedir (bkz. *Tarih Musahabeleri*, Ankara, 1985, s. 136).

14 Yusuf Akçura'nın düşüncesi ve bir ideolog olarak izlediği yol hakkında daha fazla bilgi için bkz. F. Georgeon, *Aux Origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980.

15 Akçuraoglu Yusuf, *Zamanımız*, s. 51.

16 A.g.e.

17 A.g.e.

ler” ve “ilericiler” kelimelerini aynı cümle içinde tahayyül etmek kolay değildir. 1930’larda “şeyh” unvanı, zihinlerde “gerici” bir yan anlam uyandırmak için tek başına yeterlidir. Y. Akçura, lise tarih kitaplarında Kuleli’yi meşruti monarşi talep eden, inkılapçı bir hareket olarak tarif eder.¹⁸ Kendisi 1931’de kurulan, daha sonra Türk Tarih Kurumu adını alacak olan cemiyetin kurucu üyesi ve ilk reisidir ve kuşkusuz genç cumhuriyetin ideolojik çıkarlarına karşı hassasiyet göstermek zorundadır.

En temelde din adamlarınca tasarlanmış, açıkça şeriatın harfiyen uygulanmasını talep eden bir isyan tasarısının, Türkiye’deki “ilerici” hareketin, dolayısıyla genç cumhuriyetin kökenlerini temsil etmesi düşünülemezdi tabii. Bu nedenle cumhuriyet tarihyazımı nihayetinde Kuleli Vakası’yla arasına bir mesafe koymaya mecburdur. Yusuf Akçura’nın ölümünden iki yıl sonra Kuleli Vakası’nı tekrar değerlendirip 1937’de genç cumhuriyetin siyasi ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yeni bir bağlama oturtan isim, Türk Tarih Kurumu genel sekreteri Uluğ İğdemir’dir. Arşivlerde mazbatanın bir kopyasını bulan Uluğ İğdemir, başka bir deyişle o güne kadar bulunmuş en ayrıntılı belgeye dayanarak daha önceki analizleri, özellikle Y. Akçura’nın görüşlerini eleştirir; hatta tamamen hatalı olduğunu ilan eder. Vardığı sonuç özet olarak isyancıların birtakım “ilerici” hedefleri olamayacağı, Kuleli’nin kesinlikle ve tamamen gerici bir hareket olduğu yönündedir.

U. İğdemir’in eseri yayınlandıktan sonra vaka hakkında neredeyse tek referans hâline gelmiş, buradaki bakış açısı Kuleli Vakası’ndan bahseden çoğu çalışma üzerinde belirleyici olmaya devam etmiştir.¹⁹ Bunun yanı sıra siyaset sahnesinde köktendinci hareketlere ilişkin endişe de neredeyse daima canlı kalmıştır. *Molla Suikastı* gibi hayli manidar bir alt başlıkla yayınlanmış olan aşağıdaki satırlar, U. İğdemir’in yorumunun, bu endişeyle de birleşerek nasıl mübalağa edilebildiğine dair yakın tarihli, mükemmel bir örnektir.

1859 yılında Bâb-ı Âli, bir gaile ile çalkalandı: Abdülmecid’in hem israfına, ama hem de Batıcılığına karşı hazırlanan gizli “dinî ihtilal”, Softaların başını çektiği bu hareket, çok sonraki dönemlerin deyimi ile, “Fundamentalist” hareketlerin ilki sayılabilir. Devlet sisteminde bir Şeyhülislâm, en üstteki koltuğunda oturuyor, toplum çarkı, en başta dinî geleneklere göre döndürülüyor, fakat bunlar yetmeyerek tabandaki kadrolar, her türlü yenileşmeleri hazmedememiş oluyorlardı. Bu ayaklanma Padişahın hoşgörüsü ile örtbas edildi.²⁰

18 UI, s. 28.

19 Kuleli Vakası’nın henüz çözülmediğini iddia eden ve U. İğdemir’in değerlendirmesine eleştirel yaklaşan istisnai yorumlardan biri için bkz. E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 6, Ankara, 1995, s. 97.

20 M.N. Haskan ve Ç. Gülersoy, *Hükûmet Kapısı Bâb-ı Âli*, İstanbul, 2000, s. 183-184.

Peki, neydi Kuleli? İlk “ilerici” ve “meşrutî” hareket mi, yoksa “gerici” ve “köktendinci” bir kalkışma mı? Vaka bugüne kadar neredeyse sadece bu kısır ikilik üzerinden sorgulanagelmıştır.²¹ Öte yandan, her ne kadar bütün bu analizler sınırlı kavramsal çerçeveler içerisinde ve indirgemeci bir yaklaşımla ve güncel siyasi fayda arayışlarıyla şekillenmiş olsalar da, yukarıdaki soruya verdikleri cevaplar tamamen yabana atılamaz. Kuleli’ye dair çelişkili yorumların varlığı sadece güncel siyasi ihtiyaçlar ya da ideolojik motivasyonlarla yüklü bir tarihyazımıyla izah edilemez. Zira isyancıların hepsinin aynı fikri savunduğunu söyleyebilmek bile mümkün değildir. Dolayısıyla yukarıda zikredilen indirgemeci ve birbirine tamamen zıt olan varsayımları “kanıtlamaya” imkân veren unsurları Kuleli Vakası bünyesinde bulabilmek mümkündür. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere Kuleli muahedesi Kırım Harbi’ni takip eden yıllarda vücut bulmuş –imparatorluk tarihinin sonuna kadar giderek güçlenerek ayrışacak olan– pek çok muhalif akımın tebellür ettiği bir mecradır.

21 Bir önceki bölümde tespit etmiş olduğumuz üzere 1622’de II. Osman’ın infazından itibaren İstanbul’da meydana gelen isyanların çoğu (başta 1730 Patrona Halil İsyanı olmak üzere) aynı şekilde ağırlıklı olarak ilerici-gerici ikiliği üzerinden değerlendirilmiştir.

KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA: İSYANA HAZIRLIK

Şeyh Ahmed'in içi soğuduğunda!

18 Şubat 1856'da, pek yakında Kırım Harbi'ne resmen son verecek olan Paris Antlaşması'nın müzakereleri sürerken, Abdülmecid saltanatı ve Tanzimat döneminin en önemli ikinci fermanı ilan edildi: Islahat Fermanı.¹ Barışın koşullarını belirleyen 1 Şubat 1856 tarihli Viyana protokolünde gayrimüslim cemaatlerin hakları için Osmanlı Devleti'yle müzakereler yapılması zaten öngörülmüştü.² Fransa, Britanya ve Avusturya sefirlerinin baskısı ve gözetimi altında hazırlanmış olan bu ferman, bir bakıma barışın bedeliydi. Tanzimat'ı başlatan bir önceki fermanı teyit eden ve pekiştiren niteliği ön plana çıkıyordu. Metin özellikle gayrimüslim cemaatlerin haklarını vurguluyor ve onları Müslüman ahalile eşit tutuyordu. Kuleli Vakası'nın önderi Şeyh Ahmed, ferman yayınlandığı sırada Osmanlı ordusundaydı. Orduya cihatta yer almak için gönüllü olarak katılmıştı. Bu fermanı ne zaman, nasıl duyduğunu, o sırada ne hissettiğini 1859 Eylülünde hâlâ çok net bir biçimde hatırlıyordu:

“Müslim ve gayr-i müslim esiri[n] derece-i musavatda görülmesi ve islâm ile hıristiyanın farkı olmamak ve tefrik olunmamak üzere bir ferman-ı âli çıktı ol vakit benim içirim soğudu hatta bu haber muharebenin ahirinde Anadolu کمال [?] ordusunda iken geldi eğerce evvelinden gelmiş olsaydı bu muha-

1 Metnin o dönemde yapılmış Fransızca çevirisi için bkz. C.L. de Courcy, *Le Hatti Houmayoun (Ecrit auguste) et Commentaires*, Paris, 1857, s. 42-48.

2 Viyana Protokolü'nün dördüncü maddesi. Metin için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, I, Ankara, 1960, s. 374.

rebeye bir daha gitmezdim çünkü din yokdur muharebe din için değildi devlet için idi [...]”³

Şeyh Ahmed’e bu sahneyi anlatmaya sevk eden soru, doğrudan fermanla ilgili değildi. Esasen ona, isyan etme emeline ne vakit düştüğü sorulmuştu. Anlaşılan fermanın ilanı imparatorluğun Müslüman kamuoyunu sarstığı gibi Şeyh Ahmed’i de epey etkilemişti. Osmanlı arşivlerinde, fermanın ilanını takiben imparatorluğun farklı yerlerinde meydana gelmiş, Müslüman halkın tepkisinin ne kadar yaygın olduğunu gösteren pek çok olaya rastlanır. Halep, İzmir, Manisa, Denizli, Saraybosna, Diyarbakır gibi pek çok şehirde Müslüman ve gayrimüslim ahali arasında yaşanan olayların haberleri merkezi idareye ulaşmıştır.⁴ Haberlere bakılırsa farklı dinlere mensup sıradan insanlar arasındaki basit anlaşmazlıklar anında cemaatler arası bir çatışmaya dönüşmüştür. Mesela Maraş’ta bir tüccarla bir İngiliz arasındaki basit bir alacak-verecek anlaşmazlığı şiddetli, kanlı olayların patlak vermesine neden oluverir. Mutasarrıfa göre karışıklığın gerçek sebebi, Müslüman cemaatin fermanı duyduğu rahatsızlıktır.⁵ Vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa Müslümanlar arasında bu sıralarda matem hissinin hâkim olduğunu yazar. Paşaya göre Müslüman Osmanlılar gayrimüslimler karşısında onları üstün kılan ve ecdadın kanıyla kazanılmış, mukaddes haklarını kaybettikleri düşüncesindedirler. Hatta içlerinde namaz kılmaya karşı çıkanlar, “Niye kılıyorsun Hoca Efendi. Ferman okundu görmedin mi. Tebaîi gayr-i müslime ile beraber olacağız” diyerek tepki gösterenler dahi olmuştur. “Elhâsıl” der Ahmed Cevdet Paşa, “*İslahat Fermanı*’ndan dolayı millet-i islâmiyye dil-gîr olarak [gücenerek] vükelâyî hazırayı fasl ve mezemmet eder oldular [*karşılarına aldılar ve kınadılar*]”.⁶

Şeyh ve Paşa İstanbul’da buluşuyor

Şeyh Ahmed Islahat Fermanı’nı onu padişaha başkaldırmaya iten neden olarak zikretmişse de, ferman çıktığı an harekete geçmiş değildi. Tutuklamalardan beş ay öncesine kadar somut herhangi bir girişimi bile olmamıştı. Şeyh Ahmed niyetini Çerkes kökenli Ferik Hüseyin Daim Paşa’ya açtığı anda, 1275 senesinin ramazan ayıydı (Nisan/Mayıs 1859). Paşayla altı senedir tanışırlandı. Şeyh Ahmed 1853 güzünde, hac ziyareti niyetiyle Hicaz’a doğru giderken Rusya’yla savaşın patlak verdiğini duymuştu. O sırada Şam’da olan Şeyh, ifa-

3 Şeyh Ahmed devamında şunu da ekler: “... muahharen bu din lakırdısında hata etdim Türki lisan eyüce malumatım olmadığından öyle söyledim”. Şeyh Ahmed, n. 1, s. 3 a.

4 U. Gülsoy, “1856 Islâhât Fermanına Duyulan Tepkiler ve Maraş Olayları”, *Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 448-451.

5 A.g.e, s. 451-456.

6 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 1-12, s. 68-69.

desine bakılırsa, hiç vakit kaybetmeden, bulunduğu yerdeki Arabistan ordusuna katılmıştı. Hüseyin Daim de miralay rütbesiyle bu orduda görev yapmaktaydı. Önce İstanbul'a çağrılan, ardından orduyla Trabzon, Erzurum ve Kars'a gönderilen bu iki adam, Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusunu neredeyse adım adım dolaşmışlardı. Yedi ay Kars'ta kaldıktan sonra Şeyh Ahmed Ardahan'a geçmişti.⁷

Hüseyin Daim savaş sırasında iki kademe terfi ederek (miralay, mirliya, ferik) paşa unvanını aldı. Ruslar tarafından serbest bırakılıp 1856'da İstanbul'a döndükten sonra da Suriçi'nde, Nur-ı Osmaniye'de bir medrese odasına yerleşmiş olan Şeyh Ahmed'i yeniden buldu. Hüseyin Daim Paşa, Osmanlı ordusunun bir generali olarak sürekli İstanbul'da kalamıyordu. Birkaç ay sonra Balkanlar bölgesinde, Manastır'da (bugünkü Bitola) bir göreve tayin edildi. Burada yaklaşık iki sene kaldıktan sonra 1858 yılı yazının sonunda İstanbul'a geri döndü.⁸ Anlaşılan o ki, Kırım Harbi'nden beri Şeyh Ahmed'le devam etmekte olan ilişkileri, İstanbul'a bu ikinci gelişinde yoğunluk kazanmıştı. İkisi sık sık Hüseyin Daim Paşa'nın evinde bir araya geliyor, paşa da bazen Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesi'ndeki odasına gidiyordu.⁹

“Evvelinden beri devlete icra-yı adem-i şeriat sebebinden kalben nefretim var idi ve bu devlet dedikçe ancak şeriat-ı Muhammediyeyi icra ettirmeyen zevat idi bunun üzerine iş bu nefretim gitdikçe tezâyüd bularak...” diyerek anlatır sorgusunda Şeyh Ahmed.¹⁰ 1275 ramazanında bu nefret nihayet onu harekete geçmeye sevk etmişti. Şeyh Ahmed'in ifadesine göre Hüseyin Daim Paşa, aklındakini ilk açtığı kişi ya da ilklardan birisiydi. Ulemayı, askerleri, dindar esnafı toplayıp onlarla birlikte ya Bâb-ı Âli'ye ya da şeyhülislâma Tanzimat'ın kaldırılması için bir arzuhal sunmayı tasarlıyordu. Planlarını Hüseyin Daim Paşa'ya açtıktan sonra onun evinde bir odaya yerleşmişti.¹¹

7 Orduda kaç ay süreyle beraber bulunduklarını, Şeyh Ahmed'in tam olarak hangi tarihte Ardahan'a gittiğini kestirebilmek oldukça zordur. İfadesine bakılırsa, Hüseyin Daim'in yaveri 1271'de (1854-1855) paşayla çalışmaya başlamıştır ve Şeyh Ahmed o sırada artık Kars'ta değildir (bkz. Yüzbaşı Hidayet, n. 27, s. 1b). 1854 baharına ait, Şeyh Ahmed'in Anadolu ordusuna katılmasıyla ilgili birtakım belgelerden hareketle, Hüseyin Daim Paşa'dan 1854 yazından önce ayrılmış olması olası görünmektedir (BOA, 1. DH., 296/18697, 28/B/1270 ve A.MKT. MHM. 58/60, 10/Ş/1270). Eylül 1855'teki Kars savunması sırasında Hüseyin Daim orada, György Kmety kumandası altında bir piyade birliğinin başında bulunmaktadır. Kars savunmasında G. Kmety kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin ayrıntılı bir dökümü için bkz. George Kmety (İsmail Paşa), *A Narrative of the Defence of Kars on the 19th September 1855*, Londra, 1856, s. 13-16.

8 Yüzbaşı Hidayet, n. 27, s. 1b.

9 Şeyh Ahmed ile Hüseyin Daim Paşa arasındaki ilişkinin bu kısa tarihi, ikisinin ifadelerinin yanı sıra Hüseyin Daim Paşa'nın yaverinin ve oğlunun (Yüzbaşı Hidayet, n. 27 ve Yüzbaşı Hasan, n. 19) istintaknâmeleri temel alınarak yazılmıştır.

10 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 3b.

11 Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa'nın evine ramazan ayının sonunda ya da şevvalin başında yerleşmiş olmalıdır; zira paşanın ifadesine göre şeyh onun evinde Rumeli'ye hareket etmesinden önceki aya kadar, iki ay boyunca kalmıştır. Paşa İstanbul'dan, tutuklamalardan bir buçuk ay

İşte muahede bu noktadan itibaren şekillenmeye başlamıştı. Öte yandan paşa ise sorgusunda, pek çok kişinin daha kendisinin muahedeyi haber almasından iki yıl önce Şeyh Ahmed'in yolundan gitmeye ant içtiğini duyduğunu iddia eder. Ne var ki sanıklar arasında Hüseyin Daim Paşa'dan evvel bu işe dâhil olmuş kimse yoktur.¹² Tam tersine, en eski muahidlerin hemen hepsi Hüseyin Daim Paşa'nın evinde ant içtiklerini söylemektedir. Özetle, paşanın iddia ettiği gibi Şeyh Ahmed'in etrafındaki gruplaşma iki sene öncesinden başlamış olsa bile, hareket ancak ve ancak o katıldıktan sonra gerçek anlamda ivme kazanmıştır.

İlk katılımlar

Şeyh Ahmed'in istintaknâmesine göre, Hüseyin Daim Paşa hariç muahedeye ilk katılanlar esir tüccarı Çerkes Veli Ahmed Ağa (n. 18), Arnavut Mirli-va Cafer Dem Paşa (n. 3), Binbaşı Rasim Bey (n. 5) ve Tophane kâtibi Arif Bey'di (n. 4). Bu listeye Cafer Dem ve Veli Ahmed'le aynı anda ant içtiği anlaşılan Yüzbaşı Hidayet Efendi'yi de ekleyebiliriz (n. 27). Muahedeye katılan bu ilk isimler, daha ziyade Hüseyin Daim Paşa'nın çevresindendi. Çoğunu Şeyh Ahmed örgütlemiş olsa da hepsinin öncesinde paşayla bir tanışıklığı vardı. Cafer Dem Paşa Rumeli ordusundan Hüseyin Daim Paşa'nın arkadaşıydı. Hüseyin Daim Paşa gibi aslen Çerkes olan Veli Ahmed Ağa'nın kendisine cariye satmışlığı vardı. Yüzbaşı Hidayet Efendi zaten paşanın yaveriydi. Rasim Bey'e gelince, o da paşayı muhtemelen ordudan tanıyordu. Ancak Rasim Bey'in Şeyh Ahmed'le de ayrıca bir yakınlığı vardı. Şeyhin ününü ilk olarak Anadolu ordu-yı hümâyununun eski müsteşarı, saray-ı hümâyün masarif nazır Rıza Efendi'nin oğlu olan Rüşdi Bey'den duymuştu. Babası Kırım Harbi sırasında bu "mübarek" zatla Kars'ta, Hüseyin Daim Paşa vasıtasıyla tanışmıştı. Rüşdi Bey, Rasim Bey'e Şeyh Ahmed'i tavsiye etmiş, Hüseyin Daim Paşa'nın şeyhi olduğunu, babasının da hâlâ onunla görüştüğünü vurgulamıştı. Rasim Bey, bu tavsiyeler üzerine Şeyh Ahmed'i ilk kez tutuklamalardan yaklaşık iki yıl önce ziyaret etmişti. Rasim Bey'in şeyhi Medine'ye gitmiş olduğu için, Ahmed bir bakıma onun yerini almıştı. Rasim Bey Şeyh Ahmed'i medresedeki odasında ziyaret eder, şeyh de sık sık onun evine giderdi.¹³ Tophane kâtibi Arif Bey ise Rasim Bey'in bir komşusuydu. Çoğu akşam çene çalmak, vakit geçirmek için Rasim Bey'e uğrardı. Şeyh Ahmed'le bu ve-

önce ayrılmış olduğuna göre, bu tarih aynı zamanda şeyhin, onunla dava hakkında ilk konuşuklarını belirttiği takvimle de uyumludur.

12 Hüseyin Daim Paşa, n. 1, s. 3b; sadece Çerkes Şuayib Şeyh Ahmed'den isyanı iki yıldır hazırlamakta olduğunu duyduğunu söyler (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 4).

13 Rasim Bey, n. 5, s. 1a-b.

sileyle tanışmıştı. Arif Bey'in de Hüseyin Daim Paşa'yla tanışıklığı vardı, ama sorguda söylediğine bakılırsa o sıralarda görüşmeyi kesmişlerdi.¹⁴

Muahede, Şeyh Ahmed'le Hüseyin Daim Paşa'nın devşirdiği bu ilk üyelerin gayretleriyle genişleyecekti. Şeyh Ahmed, Kırım Harbi'nden eski tanıdıklarını kendine bağlamıştı – Çerkes Şuayib (n. 25), Mülazım Tahir Ağa (n. 16), Faslı Hacı Ahmed (n. 31). Diğer taraftan şeyhleri, medrese hocalarını ve talebesini bir araya getirirken –Şeyh İsmail (n. 23), Hoca Nasuh Efendi (n. 21), Şeyh Feyzullah (n. 22), talebeden Bekir (n. 10) ve Mehmed (n. 11)– hemşerilik bağlarını da ihmal etmiyordu – Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğulları Ali, Hasan ve Abdülkadir beyler (n. 8, 9, 24). Arif Bey ise kendi payına davayı Tophane-i Âmire'de duyurarak örgütlenmeye hatırı sayılır katkılarda bulunmuş, hatı Tophane-i Âmire müftüsünü bile kazanmıştı (n. 6). Kısacası herkes bir koldan üye kaydetmeye çalışıyor, yeni gelenler de başkalarını buluyordu.

Yukarıda gördüğümüz üzere Şeyh Ahmed, sorgusunda hazırlıkların ilk aşaması olarak askeriyeden, ulemadan ve esnaftan zatları bir araya getirmeyi düşündüğünü beyan eder. Bunlar, en iyi teşkilatlanmış olan meslek gruplarıdır. Dolayısıyla davayı bu çevrelerde yaymanın daha kolay olacağı varsayılmış olabilir. Fakat asıl olarak, arzuhalin verileceği zaman yahut ayaklanma vakti geldiğinde bu üç meslek payitahtın büyük bir bölümünün desteğini sağlama potansiyelini haizdir. Ayrıca, her üç meslek grubunun da bu işe katılmak için kendince sebepleri vardır: Askerler düzenli maaş alamazken, imalatçılar başta olmak üzere esnaf 1838 anlaşmasından beri Avrupa mallarının yayılması yüzünden pazar kaybetmektedir;¹⁵ ulema arasında ise ıslahat konusunda bazı “ideolojik” kaygılar yaygındır.¹⁶ Şeyh Ahmed'in tüm bu sebepleri hesaba katıp katmadığını bilmiyoruz. Belki yalnızca meslek erbabının memnuniyetsizliğini fark etmiştir ya da askerden, ulemadan ve esnaftan derken sadece “herkes” demek istiyordur. Her ne olursa olsun sanık listesi (yani bu meseleyle herhangi bir ilişkisi olanlara dair elimizdeki yegâne somut örneklem) Şeyh Ahmed'in saydığı üç gruptan ikisinde amacına ulaştığını ortaya koymaktadır.¹⁷ Mazbatada adı geçen kırk bir sanıktan on dokuzu

14 Arif Bey'e kalırsa bu halin nedeni Hüseyin Daim'in ondan ödünç aldığı bir kitabı geri vermemiş olmasıydı (Arif Bey, n. 4, s. 3b).

15 Anlaşma, Osmanlı piyasasında uluslararası ticarete patlamaya yol açtı, bkz. D. Quataert, “Commerce”, H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 828. Anlaşmanın Osmanlı ekonomisinin tekstil gibi bazı sektörlerin üzerindeki etkisi özellikle tahripkârdı (bkz. D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge, 1993). Ayrıca bkz. yukarıda, s. 80, dipnot 6.

16 Bu mesleklerin hiçbiri için yekpare, homojen bir tavırdan bahsedilemez. Sözgelimi ulemanın da ıslahatı desteklemek için sebepleri vardı, nitekim bazıları destekliyordu (bkz. U. Heyd, “The Ottoman Ulema”, a.g.y., s. 29-59).

17 Veli Ahmed (n. 18), Muhallebici Mustafa (n. 32) ve Hasan Efendi (n. 38) dışında mazbatada başka herhangi bir esnafın ismi geçmez. Bu simaların varlığı da davayı esnaf arasında yaymak

meslekten asker, onu ulema dandır (şeyh, medrese hocası ya da talebesi).¹⁸ Asker ve ulema kategorilerine eski askerleri, başıbozukları, Tophane-i Âmi-re personelini, medrese sakinlerini ve personelini de katacak olursak, sanıkların *tamamına yakınının* (kırk bir kişiden otuz sekizi) askerî ya da dinî çevrelerden geldiğini söyleyebiliriz.¹⁹ Hem muahedenin öncülerinin bu meslek gruplarına dâhil olduğu hem de yukarıda anlatılmış olan adam kazanma usulü göz önünde bulundurulursa, sanık listesinde askerlerle ulemanın neden bu kadar yoğun bir varlık gösterdiği kolayca anlaşılabilir.

Muahid ve fedai: Üye olma usulü ve mensupların statüleri

Muahedenin içindeki konumlarına göre mensuplar ikiye ayrılmaktaydılar: muahidler ve fedailer. Hangi gruba dâhil olacakları katılanların seçimine bırakılmıyor; yeni katılan her bir şahsa muahidlik mi yoksa fedailik mi teklif edileceğine dair karar, Şeyh Ahmed ile diğer muahidlerce alınıyordu. Muahidler ile fedailer arasında bir rütbe yahut toplumsal statü farkı bulunduğu kolaylıkla görülmektedir. Nispeten düşük rütbeli askerlerden ya da medrese talebesinden olup muahid takımına dâhil olanlar varsa da, belli ki tersi söz konusu değildi. Basit bir fedai olarak muahedeye katılması teklif edilmiş ya da fedai olmayı seçmiş yüksek rütbeli herhangi asker veya şeyh yoktu.

Şeyh Ahmed, başlangıçta muahidlerin isimlerini kaydetmek üzere bir defter tutmaktaydı. Bu defterde, muahidlerin mühür basması gereken bir metin de bulunuyordu:

[...] şariat-ı muhammediyeyi batıranlar ve beyt-ül mal-ı müslimini yağma edenler ve ulemayı ve sair Müslümanları görüb tahkir edenleri ve kâfirleri onlara tercih edenleri ve kâfir ile İslâmın arasında fark yokdur diyen [?] ve gerek [sic] olsun ve gerek ona müebbin eden zalimlerin olsun onların kanlarını dökmedikce ve yahud bizim kanımız dökülmedikce durur isek dinimiz kâfir olsun ve Firavun gibi melun olalım ve Ebu-Cehil gibi merdud olalım²⁰[...].²¹

için çaba harcadığına delalet etmez. Mustafa Efendi, Rasim Bey'in himayesinde yaşayan fakir bir esnaftı. Hasan Efendi Şeyh Feyzullah'ın tekkesinde kalıyordu, Veli Ahmed ise Hüseyin Da'im'in hemşehrisiydi.

18 Buradaki askerî ve dinî kategorileri arasında keskin bir sınır yoktur. Kimileri --örneğin Müftü Bekir (n. 6), hatta Şeyh Ahmed (n. 1)-- ulemayla oldukları kadar askerî çevreyle de bağlantılıydı. Ayrıca "ulema" adlandırmasının burada ve izleyen bölümlerde dinî bir unvan (hoca, şeyh, müftü, müneccim vb., hatta medrese talebesi de dâhil) taşıyan ve/veya dinî bir görevi olan herkesi içine alacak şekilde, gayet geniş bir anlamda kullanıldığını da belirtelim.

19 Bkz. aşağıda Kuleli sanıklarının tablosu: Tablo 1, s. 145-148.

20 Ebu Cehil (Ebu'l-Hakim): Mekke'nin önde gelenlerinden, nüfuzlu bir aileye mensup, Muhammed'in en büyük hasımlarından birisidir. Bedir Savaşı'nda öldürülen Ebu Cehil'e peygamber, "halkının firavunu" derdi (bkz. F. Buhl, "Ebu Cehil", *EI*, c. 1, Leyde, 1913, s. 85-86).

21 Bu metinden pek çok sanık bahseder. Yukarıdaki metin, yemini en ayrıntılı bir biçimde zikre-

Defter, yeni katılanların, özellikle de fedailerin diğer mensupların isimlerini görmesi istenmediği için bir süre sonra (aşağı yukarı tutuklamalardan bir ay önce) imha edilmiş ve yeni bir kayıt sistemi benimsenmişti. Artık her fedai, üzerinde “Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e ahdettim ve fedai oldum” ifadesi bulunan bir pusulaya mühür vurmaya başlamıştı.²² Şeyh Ahmed’e bakılırsa muahidler için hâlâ ayrı bir kayıt tutulmuyordu. Ne var ki sorgusunda fedailerinkine benzeyen, sadece “Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e ahdettim” şeklinde bir metne mühür vurduğunu kabul eden muahidler de vardır.²³ Bu yeni ahitnameler kısaydı ve “anlaşmanın” içeriğini daha iyi gizliyorlardı. Dili de Türkçeden Arapçaya dönmüştü. Kur’anın dili olan Arapça hiç kuşkusuz kayıt merasimine, dolayısıyla davaya fazladan bir kutsiyet katıyordu.

Sanıklardan pek çoğunun ifade ettiği üzere, mühür vurmada önce, yani muahedenin içeriğini henüz bilmezken, Şeyh Ahmed onlara sözlü olarak oldukça tehditkâr başka bir yemin ettiriyordu: “Bu sırrı kimseye garz tahtında ifşa etmeyeceğim ve sır[rı] kim ifşa eder ise onu öldüreceğime ve kâffe-i muahidleri dahi onun aleyhinde bulunduracağıma ve ölünceye kadar davayı şeriatdan vazgeçmeyeceğime ve bu yolda teşvikden geri durmayacağıma ve şeriatın adem-i icrasında bulunsa her kim olur ise onun aleyhinde bulunacağıma ve hiç kimse bana muavenet etmez ise yine bu davadan nükul eylemeyeceğime vallah-ül azim billah-ül kerim”.²⁴ Sözlü ve yazılı yeminler yeni katılanlara, ihanet etmeye kalkıştıkları takdirde bu işten sağ salim kurtulma şansları olmadığını açıkça gösteriyordu.

Yeminlerin içeriği, üyelik için bir kabul töreninin varlığını ve muahidlerin hedeflerden aşağı yukarı haberdar olduğunu gösteriyor. Tüm üyeler, en azından muahedenin şeriatın eksiksiz uygulanmasını sağlamak amacıyla olduğunu bildiğini sorgusunda beyan etmiştir. Bu temel gayenin yanı sıra, padişahı öldürme tasarısı da çoğunun malumudur. Bununla beraber tasarının tamamına herkesin vakıf olmadığı da açık bir biçimde görülmektedir. Tahmin edebileceğimiz üzere fedailer, muahedenin siyasi yönelimine ve hedeflerine dair bazı dağınık malumatlara sahipken, muahidler belli ki daha iyi bilgilendirilmiş-

den Çerkes Şuayib’in (n. 25, s. 3b) ifadesinden alınmıştır. Çerkes Şuayib burada ifadesinin sonunu şöyle bağlar: “[...] velhasıl çok lakırdılar karıştırdılar ise bi-t-tamam aklımda kalmadı”.

22 “قبلت عهد الذی بینی و بین الشیخ احمد السلیمانی و انا المعاهد الفدائی” (Ul s. 44; bkz. BOA, I. DH., 445-1/29437, mazbata, s. 1b). Mazbatanın Fransızca çevirisinde Arapça cümle Fransızcaya şöyle aktarılmıştır: “... contenant une phrase en arabe par laquelle l’affilié déclarait avoir fait pacte avec Cheikh Ahmed Suleyman et être déterminé ‘à faire sacrifice de tout’” (“... Arapça bir cümle içeren... bu cümleyle ilgili kişi Şeyh Ahmed Süleyman’la bir ahit yaptığını, ‘her şeyi feda etmeye’ kararlı olduğunu beyan ediyordu”) (bkz. PRO FO. 78-1437, 256 numaralı rapora ek, 21/11/1859, s. 7).

23 “قبلت عهد الذی بینی و بین الشیخ السلیمانی احمد” (Yüzbaşı Ali, n. 8, s. 9b).

24 Şeyh Ahmed ne sorgusunda ne yüzleştirmeler sırasında kesinlikle kabul etmediyse de, hemen bütün sanıklar yemini kabul etmiştir. Yukarıdaki metin Arif Bey’in ifadesinden alınmıştır (Arif Bey, n. 4, s. 1b).

lerdi. Fedailer muahedenin ne zaman eyleme geçeceğini, o an geldiğinde kendi rollerinin ne olacağını bilmiyorlardı. Aşağı yukarı bütün bildikleri, Şeyh Ahmed istediğinde canlarını ortaya koymaya hazır olmaları gerektiği idi.

Anlaşılan o ki fedailer, Şeyh Ahmed'e eksiksiz bir güven duyuyordu. Bu güven büyük ihtimalle onun dinî unvanından kaynaklanıyordu. Ayrıca Kırım Harbi'ne katılmış olması da ona bir İslâm mücahidine yaraşır efsanevi hikâyelerle parlatılmış, saygıdeğer bir dinî mertebe kazandırmıştı. Savaşa katılmış, böylece İslâmiyet'in geleceği, şeriatın eksiksiz uygulanması ve imparatorluğun hayrı için hayatını ortaya koymaktan çekinmediğini ispat etmiş bir şeyh olarak biliniyordu. Müstakbel fedailerin onun hakkında ilk duyduğu, "harbe gitmiş, büyük bir şeyh" olduğuydu.²⁵ Şeyhin mücahid olarak ünü, fedai halkasını aşmış durumdaydı. Onunla tanışmış olan Macar şarkiyatçı Arminius Vambéry (1831/2-1913) de şeyhin savaş sırasındaki "kahramanca ve efsanevi" tavrını romanesk bir üslupla, neredeyse fedailerine yakışacak bir coşkuyla tasvir etmiştir:

Kırım Harbi'nde baştan sona kadar bir Gazi (bir din savaşçısı) olarak yer aldı, baş çıplak, yalın ayak, neredeyse İslâmiyetin ilkel çağlarını hatırlatan, alabildiğine sade bir kıyafete bürünmüş vaziyetteydi. Günde beş namaz vakti hariç, gece gündüz kılıcı belinden, mızrağı demir yumruğundan ayrılmadı. Karıda, fırtınada, savaş meydanında, savaşın en kızgın anında, meşakkatli yürüyüşlerde, her yerde, ateş saçan gözleriyle ve birliğinin başında, komutanımın [Hüseyin Daim Paşa, B.O.] kumandası altında bu din âşığının hayaletine benzeyen şekli seçilebilirdi.²⁶

Ahmed'in bu en çekici iki özelliği –şeyh ve mücahid olması– hiç kuşkusuz muahidlerin gözünde de önem taşıyordu. Yukarıda görmüş olduğumuz üzere, hemen bütün sanıklar ya askerî çevreyle ya dinî çevrelerle bağlantılıydı. Şeyh Ahmed iki yönlü karizmatik kişiliğiyle büyük ihtimalle bu iki gruba da cazip geliyordu. Fakat fedailerden farklı olarak muahidlerin ona körü körüne güvendiğini söylemek zordur. Muahidler, sadece isyan ve padişahın katli tasarısını bilmekle kalmıyor, *muahid* kelimesinin anlamının da ima ettiği üzere, aynı zamanda karar alma sürecine de etkin bir şekilde katılıyorlardı. Sanıkların ifadelerinde bahsi geçen, muahidler arasında az çok düzenli bir biçimde yapıldığı anlaşılan toplantılar da buna delalet etmektedir. Muahidlerin bu toplantılarda günler geceler boyu isyanın tertibine, padişahın katline, imparatorlukta yapmak istedikleri siyasi ve idari değişikliklere dair farklı seçenekleri ve yeni kabinenin müstakbel üyeleri gibi çeşitli konuları tartışmış oldukları anlaşıyor.

25 Örnek olarak bkz. Mehmed Efendi, n. 13, s. 6a.

26 A. Vambéry, *His Life & Adventure Written by Himself*, Londra, 1884, s. 24.

Başlıca muahidler ve toplantılar

Muahedenin kurulmakta olduğu ilk iki ay boyunca Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa'nın hanesinde kalmıştı. Bu süreçte Hüseyin Daim Paşa'nın evi, adeta bütün faaliyetin merkezi hâline gelmiş gibiydi. Toplantıların çoğu burada yapılıyordu. Rasim Bey'in (n. 5) ve Arif Bey'in (n. 4) evi de diğer toplanma mekânlarıydı. Haneler, bir araya gelip bu kadar tehlikeli meselelerden konuşmak için kuşkusuz en güvenli yerlerdi. Bir kumpas hakkında kamuya açık bir alanda konuşmak, elbette her zaman tehlikeliydi. Fakat 1840'larda gelişen, özellikle kahvehanelerde insanların rutin olarak sivil muhbirlerce dinlenmesi, şüpheli konuşmaların yukarılara bildirilmesine dayanan hafiyelik faaliyetleri düşünülürse, bu tehlike muhtemelen daha da yükselmişti.²⁷

Toplantılar akşamları yapılıyor, gecenin geç saatlerine kadar devam ediyor, muahidler sık sık toplantının olduğu evde yatıya kalıyorlardı. Bu buluşmaların tam olarak hangi sıklıkla yapıldığını kestirmek mümkün değildir. Arif Bey'e (n. 4) göre, Hüseyin Daim Paşa'nın evinde yemin ettiğinde paşa, en az "sekiz-on günde bir defa" gelmesini istemişti. Böylece hem birlikte çalışabilirlerdi hem de Arif Bey Şeyh Ahmed'in, Cafer Dem Paşa'nın, Hüseyin Daim Paşa'nın ve diğerlerinin görüşlerini öğrenip anlama imkânı bulmuş olurdu.²⁸ Toplantılar aynı zamanda eskiler için de yeni katılanları daha iyi tanıma fırsatı sunuyordu. Görüldüğü kadarıyla bu uzun toplantılar sayesinde, prensipte her muahidin muahedenin gelişimine etki edebilme imkânı vardı. Ama pratikte bazı muahidler daha fazla işin içindeydiler ve daha sık bir araya gelmekteydiler. Yeni bir muahidin kabulü veya isyan tasarısını hazırlamak gibi bir amaçla yapılmış toplantı ya da buluşmalardan bahseden sanıkların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu toplantılar, en aktif durumdaki muahidlerin birkaçının katılımı olmaksızın yapılmamaktaydı. Bu kişiler muahedenin kurucuları olan Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa ile muahidlerden Cafer Dem Paşa, Arif Bey, Binbaşı Rasim Bey ile Müftü Bekir'di. Hem bu altı kişinin hem de diğer sanıkların hayat hikâyelerine dair veriler "Sanıkların Portreleri" başlıklı alt bölümde sunulup değerlendirilecektir. Fakat söz konusu toplantılara en çok katılan ve yön veren bu muahidlerin ne kadar çeşitli profillere sahip olduğunu gösterebilmek için burada belli başlı bazı özelliklerinin altını çizmek yerinde olacaktır: Süleymaniyeli bir Kürt, Baban aşi-

27 Bkz. C. Kırılı, "The Struggle", *a.g.e.*, s. 181-245; *a.y.*, *Sultan*, *a.y.*, "Kahvehaneler", *a.g.y.*, s. 58-79.

28 "[...] siz de dâhil oldunuz artık aralık aralık buraya gelib görüşmeli ve çalışmalı dedi bendeniz dahi cevaben benim memuriyetim var öyle sık sık gelemem deyu cevabımın üzerine sekiz on günde bir defa gelmeli gerek Şeyh Efendinin gerek Cafer Paşanın gerek benim gerek ahirin efkârlarını bilip anlamalısınız dedi" (Arif Bey, n. 4, s. 1b).

retinin önde gelenlerine yakın bir Nakşibendi-Halidi şeyhi;²⁹ II. Mahmud'un içoğlanı olarak sarayda yetişmiş Çerkes kökenli bir Ferik; Arnavut kökenli, doğduğu bölgenin nüfuzlu bir ailesine mensup bir Mirлива; alafranga tavırlarıyla, hatta aşırılıklarıyla bilinen bir Tophane-i Âmire kâtibi; aynı zamanda İmalat Meclisi azası da olan bir Binbaşı; son olarak da gazeteci, yazar Şinasi Efendi'nin (1826-1871) en yakın dostlarından Tophane-i Âmire müftüsü.

Paralı askerler ve kalabalık

Muahidler davalarını yakın çevrelerinde yayıyor, Şeyh Ahmed de fedai kaydediyordu. İsyan günü kalabalık olmaları şarttı. Bu doğrultuda en etkili yol hiç kuşkusuz yüksek rütbeli askerler, çok sayıda müridi olan şeyhler, talebe arasında sözü geçen medrese hocaları gibi başkalarını getirebilecek adamları bu işe dâhil etmekti. Şeyhlerin harekete dâhil olması durumunda onların Osmanlı bürokrasisinde yüksek mevki sahibi bazı müritlerine de ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Şeyh Feyzullah'ın (n. 22) müritlerinden, o sıralarda maarif nazırı olan Sami Paşa buna bir örnektir.³⁰ Kırım Harbi'yle gelmiş olan Çerkes muhacirler, isyan günü toplanacak insan sayısını artırmak için bir başka kaynaktı. Çerkes muhacirler, zor koşullarda yaşayan kalabalık bir gruptu.³¹ Ayrıca Çerkes erkeklerin çoğunun savaş tecrübesi de vardı. Hüseyin Daim Paşa'nın Çerkes kökenli olmasından, ayrıca Kuleli'nin elebaşlarından çoğunun Kırım Harbi'ne katılmış bulunmasından ötürü, hem bu toplulukla hem de önde gelenleriyle yakınlıkları vardı. Dahası, Hüseyin Daim Paşa'nın dışında köle tüccarı Veli Ahmed de (n. 18) Çerkes kökenliydi. İstintaknâmesine bakılacak olursa, tanıdığı Çerkesleri davaya kazandırması istenmişti. Arif Bey ona, "Çerkesler cesur olur, biz ne kadar olsa İstanbul adamıyız, bize Çerkeslerden biraz adam tedarik eyle," demişti.³² Bu öylesine yahut Veli Ahmed'in gururunu okşamak için sarf edilmiş bir cümle değildi. Muahe-denin farklı isyan tasarılarıyla ilgili bölümde göreceğimiz üzere padişah katli tasarısında kilit rol için paralı Çerkes askerler ve gerekirse, örgütlenebilirse

29 Baban aşiretiyle ilgili daha fazla bilgi için "Babanzade üç birader" başlıklı bölüme bakınız s. 149 vd.

30 İstintaknâmelerde Sami Paşa hakkındaki yegâne bilgi Kırım Harbi sırasında Vidin valisi olduğudur (bkz. Şeyh Feyzullah, n. 22, s. 2a). Sami Paşa Osmanlı bürokrasisindeki uzun kariyeri boyunca önce Kahire'de, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile İbrahim Paşa'nın hizmetinde çalışmış (1826-1844), ardından sağlık sorunları sebebiyle Avrupa'ya bir seyahat yapmıştı (Livorno, Toskana, Paris ve Londra). Daha sonra Bosna, Trabzon, Vidin, Edirne valiliği (1850-1857), maarif nazırlığı (1857-1861) yapmıştır. Ayrıca bir şiir, bir ahlâk ve bir de felsefe eseri kaleme almıştır (bkz. SO, c. 5, s. 1478; "Sami Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1999, s. 500-501; F. Tevetoglu, "Sami Paşa, Abdurrahman", *TA*, c. 28, Ankara, 1980, s. 96-97).

31 1860'taki büyük göç dalgasıyla beraber koşulları daha da zorlaşacaktı. Vakanüvis Ahmed Lûtfi'ye göre yoksulluk içinde, yağmurun, karın altında sokakta yatmaktaydılar, bkz. Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi*, c. 9, M. M. Aktepe (ed.), Ankara, 1984, s. 156.

32 Çerkes Veli Ahmed, n. 18, s. 2a.

Arnavutlar düşünölmüştü. Yukarıda alıntılanmış olan cümlede ifadesini bulduğu üzere, “medeni” bir İstanbullunun gözünde “dağlı” Çerkesler (ve Arnavutlar) her an silahı eline alıp ölmeye, şehit düşmeye hazır adamlardı. Ne var ki Veli Ahmed kimseyi davaya kazandırmadı. Muahedenin önderleri de başka bir bağlantı üzerinden Çerkes paralı asker devşirmeye çalıştılar.

Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa ve Binbaşı Rasim Bey; Kabartay aşiretinin müftüsü Sultan Efendi ve ailesiyle Kırım Harbi sırasında tanışmışlardı. Çerkes Şuayib (n. 25) bu müftünün oğluydu. Şuayib’e bakılırsa babası Şeyh Ahmed’den haz etmiyordu, fakat kendisi ona hayli yakındı. Medresede ya da babasının evinde Şeyh Ahmed’le sık sık görüşürlerdi. Aşiret müftüsünün oğlu olarak muhtemelen İstanbul’daki Çerkes topluluğunun kilit simalarının tanıdığı ve güvendiğı birisiydi. Şuayib, bir akşam, söz verdiği gibi kendisiyle aynı kabileden olan iki Çerkes paralı askeri Arif Bey’e getirdi. Pek çok farklı ordunun saflarında (Rusya, Avusturya, Büyük Britanya ve Osmanlı) savaşmış olan bu Çerkesler, paralı asker olarak mükemmel bir geçmişe sahipti.³³ Talep edilen görevi yerine getirmek için kırk ila elli bin kuruşla beraber güçlü silahlar ve iyi atlar istiyorlardı.³⁴

İsyanı tertip etmek, silah edinmek, en önemlisi paralı askerlerin ücretini ödemek için paraya ihtiyaç vardı. Şeyh Ahmed isyanın finansmanını düşünürken Hüseyin Daim Paşa’nın maaşını ve biriken servetini göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Zenginliğı, rütbesi ve şöhretiyle paşanın varlığı muahede için hatırı sayılır bir önemi haizdi. Hüseyin Daim Paşa’nın işin içinde olması diğerlerinin, özellikle ordu çevresinden gelen mensupların içini rahatlatıyordu. Kaldı ki isyan gününde kilit rollerden biri ona verilmişti: Kimi isyancılara göre askerî tecrübesinden dolayı askerlere o kumanda edecekti.³⁵ Ne var ki Hüseyin Daim Paşa sürekli İstanbul’da duracak değildi. Esasen resmi bir görev emri bekliyordu ve yakında gitmek zorunda kalacaktı.

Hüseyin Daim Paşa şehirden ayrılıyor ve şüpheler belirmeye başlıyor

Hüseyin Daim Paşa Rumeli ordusuna tayin edildiğinde, Arif Bey’e ayaklarının geri geri gittiğini, fakat bu görevden kaçmasının çok zor olduğunu söyledi.³⁶ Neredeyse on üç aydır İstanbul’daydı ve tevdi edilen bir görevi geri çevirmek zaten pek olacak iş değildi.³⁷ Önde gelen muahidler, paşa gitmeden isyanı

33 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 6a.

34 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

35 Şeyh İsmail, n. 23, s. 2b.

36 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

37 O. Bouquet, paşalarla ilgili kayıtlarda, verilen görevi geri çevirmenin çok nadir rastlandığına dikkat çeker (O. Bouquet, *Les pachas*, s. 398).

gerçekleştirmek için hazırlıkları hızlandırmak niyetindeydiler; fakat iyi planlanmamış, henüz olgunlaşmamış bir isyan girişiminin beraberinde getirebileceği sorunlar onları endişelendiriyordu. Bunun imparatorluk için yaratabileceği tehlikelerden, sözgelimi büyük güçlerin müdahalesinden yahut ahalinin korkuya kapılmasından çekiniyorlardı.³⁸ Bir yandan örgütlenme çalışmaları ve diğer faaliyetler devam ederken, Hüseyin Daim Paşa da gitmek üzere hazırlanıyordu. Cariyelerini sattı ve temmuz ayının ortalarına doğru tekrar evlendi. Ağustos ayının başında da Manastır'a doğru yola çıktı.³⁹

Hüseyin Daim Paşa'nın Manastır'daki yeni görevi kabul etmesiyle beraber Şeyh Ahmed'le araları açılmaya başladı.⁴⁰ Şeyh Ahmed'in gözünde paşa, meslek hayatını şeriat davasına tercih etmişti.⁴¹ Şeyh Ahmed, paşanın yaklaşık iki aydır kalmakta olduğu evinden temmuz ayının başında ayrıldı. Arif Bey'in ifadesine göre, paşayı servetini davaya vakfetmek yerine kendi keyfine harcamakla suçluyordu. Düğünü için yirmi ila otuz bin kuruş harcamıştı bile. Yine Arif Bey'e göre Hüseyin Daim Paşa ise görevi kabul etmeye mecbur olduğunu, ama davayı terk etmeyeceğini söyleyerek kendini savunuyor; düğünü de gitmeden evvel son bir defa herkesin birbirini görebilmesi için bir vesile olsun diye yaptığını söylüyordu.⁴² Her ne olursa olsun, Hüseyin Daim kısa süre sonra İstanbul'dan ayrılacak, bu da isyanın tertibi için hatırı sayılır bir müşkül teşkil edecekti.

Hüseyin Daim Paşa, Manastır'a gitmesinden sonraki tartışmalardan ya da planlardan haberi olmadığını sorgusunda defalarca dile getirir. Bunun aksi-ni ifade eden veya Manastır'a gidişinin ardından Hüseyin Daim'in herhangi bir muahidle haberleşmiş olduğuna işaret eden bir tanıklık da yoktur. Sadece Rasim Bey, Şeyh Ahmed ile Arif Bey'den Hüseyin Daim'in en geç beş-altı ay sonra İstanbul'a döneceğini ve yokluğunda davanın ihmal edilmemesini istediğini duyduğunu iddia eder.⁴³ Eğer söz konusu olan isyancıların Hüseyin Daim'in isyan günü (Rumeli ordusunun Manastır'da konuşlanmış olan birlikleriyle beraber?)⁴⁴ İstanbul'a döneceğini saklamaya yönelik bir manev-

38 Arif Bey, n. 4, s. 1b, s. 3a.

39 Yüzbaşı Hidayet Efendi, n. 27, s. 1b. Fransız sefaretine bağlı bir dragomanın raporuna göre Hüseyin Daim Paşa Yanya'ya gönderilmiş olmalıdır (bkz. AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 187a, n. 1, Siyasi Daire'ye gönderilmiş olan 65 numaralı telgrafa ek, Fransa'nın Dersaadet Sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu).

40 Pek çok sanık sorguları sırasında bu durumu doğrulamıştır. Örnek olarak bkz. Arif Bey, n. 4, s. 4b; Yüzbaşı Hasan Bey, n. 19, s. 2a; Yüzbaşı Hidayet Efendi, n. 27, s. 1b.

41 Arif Bey, n. 4, s. 1b.

42 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

43 Rasim Bey, n. 5, s. 3a. Rasim Bey ise eyleme geçmek için her halükârda Hüseyin Daim Paşa'nın dönmesini bekleyeceklerini iddia eder (s. 3b).

44 Tıpkı elli yıl sonra karşımıza çıkacak olan Balkanlar'daki bir başka Osmanlı ordusu gibi... "Hareket Ordusu", 31 Mart (13 Nisan) vakasına müdahale etmek üzere Selânik'ten yola çıkmış, 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in hal'inin yolunu açmıştır.

rası değilse, ifadelere bakılırsa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Hüseyin Daim Paşa'nın muahedeye bütün ilişkisi kesilmişti. Anlaşılan, paşa davayı temelli terk etmediyse bile tutuklamalardan bir buçuk ay önce muahede en önemli, en itibarlı mensuplarından birinden yoksun kalmıştı.

Bu aksiliğe rağmen Şeyh Ahmed'in hazırlıkları durdurmak gibi bir niyeti yoktu. Hüseyin Daim'in gideceği kesinleştğinde, şeyh kararlılığını göstermek için Arif Bey'e şöyle demişti: "Her kim gider ise gitsin bu davadan vazgeçmem".⁴⁵ Ne var ki onun kararlılığı muahidler arasındaki söylentilerin kesilmesini sağlayamadı. Kimileri, Hüseyin Daim gittiğine göre çok yakında faaliyeti tamamen durdurmak gerekeceği kanaatindeydi. Sorgusunda büsbütün farklı bir amaçla hareket ettiğini iddia etse de, krize son veren Arif Bey oldu. Ifadesine göre Hasan Bey (n. 9), bazı muahidlerin paşanın gidişini takiben her şeyi durdurmak gerektiği yolundaki sözlerini duymuş ve bunun üzerine Arif Bey'i görmeye gitmişti. Arif Bey'in ne cevap vereceğini merak etmekte, onun da benzer sözler söyleyeceğini ummaktaydı. Ne var ki davayı terk etmek istemeyen Arif Bey ona, "Hüseyin Paşa gitdi ise de yerine Hasan Paşa vardır," diye cevap vermişti. Başka bir gün, ikisi tesadüfen çarşıda karşılaştıklarında Arif Bey bu kez onu çenesinden tutup kararlılığını tekrar etmiş, "Hüseyin Paşa'yı başıma kakar idiniz işte size müşirandan bir zatı bulub dâhil etdim," demişti.⁴⁶ Büyük ihtimalle muahededenin dengesini bozan boşluğu dolduracak bir paşanın bulunduğu düşünülüyordu. Hüseyin Daim gibi ferik rütbesini haiz olmasa da yine de bir mirliva... Tutuklamalardan aşağı yukarı bir buçuk ay önce, Boğaz muhafızının davaya dâhil edilmesiyle şüpheler giderilmiş, muahedede huzur yerine gelmiş, herkesin içi rahatlamış gibiydi. Fakat güven duygusunun tekrar yeşermesinin bedelinin, hareketin meydana çıkarılması olacağı pek tabii kimsenin malumu değildi.

Muahedenin açığa çıkması:

Arif Bey'in ihaneti mi savunma taktiği mi?

İstintaknâmelere bakıldığında, sanıkların kendilerini savunmak için pek çok farklı taktiğe başvurduğu görülmektedir. Muahedenin başını çeken Şeyh Ahmed, savunmasını Osmanlı'da siyasi alanın meşru esaslarından olan "icra-i şariat" hedefi üzerine inşa etmeye çabalar. Herhangi bir kimsenin (ne padişah ne vezirler ne de muahedenin içindeki muhtemel hainler) öldürülme-

45 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

46 Tam olarak: "Hüseyin Paşa gitdi ise de yerine Hasan Paşa vardır bak ben size neler yapacağım dedi ve çok söyleşdim ve Arif Beyin önü alınmadığından ve arada yemin dahi olduğundan ne yapacağımı bilmeyib şaşırıb kaldım bir kere de Şeyh Ahmed Efendinin yanında ağyar olduğundan bir gün açılmayıb bir gün ben çarşıya gider idim Arif Bey tesadüf ederek çenemden tuttu Hüseyin Paşayı başıma kakar idiniz işte size müşirandan bir zatı bulub dâhil etdim dedi" (Hasan Bey, n. 9, s. 18b).

sinden bahsettiğini ise kesinlikle kabul etmez. Hareketin iki numarası Hüseyin Daim Paşa da yine Osmanlı siyasetinin meşru sınırları içinde kendini ifade ederken temel olarak iki temaya yaslanır: Şeriatın icrası, hazinenin ve kamu malının israftan korunması. Bunun dışında rütbesini ve Osmanlı ordusuna verdiği hizmetleri bağlılığının bir kanıtı olarak sunar. Sorgusu sırasında abartılı bir sıklıkta öne sürdüğü hastalığı nedeniyle toplantıları takip edemediğini beyan eder. Nitekim olayları hatırlamadığını kanıtlamak için de aynı bahaneyi kullanır.⁴⁷ Diğer sanıkların da komisyonun sorularını göğüslemek üzere kendi taktikleri vardır. Çoğu muahededeki rolünü saklamaya çalışır, masumiyetini kanıtlamak için muahede içinden tanıdıkları olduğunu inkâr etmeyi dener. Komisyonun soruları karşısında yahut yüzleştirmeler sırasında pes edenler de olur. Dört numaralı sanık, Kâtip Arif Bey kendini oldukça beceriksiz ve savruk bir biçimde savunur ve komisyonu ikna etmeye muvaffak olamaz. Olayların gelişimine dair onun anlattıklarıyla diğer sanıklarınki arasındaki fark dikkat çekicidir. Komisyon çapraz sorular ve yüzleştirmelerle Arif Bey'e muahedede önemli bir yerinin olduğunu kabul ettirmeye çalışsa da Arif Bey geri adım atmaz. Sonuç olarak kendini kader kurbanı bir bedbaht olarak takdim eden Arif Bey'in birinci dereceden suçlu olduğuna hükmedilir. Sanıkların en gevezesi olan Arif Bey, sorgusunda kendinden fazla bahsetmeden her şeyi anlatmış, en azından bu izlenimi vermeye çalışmıştır. Muahedenin açığa çıkması sürecini en ayrıntılı şekilde anlatan da odur.

Anlattıklarına bakılırsa Arif Bey, muahedeye zorla dâhil olmuştu. Şeyh Ahmed'in tehditlerinden korkmuş, korkusu onu muahedeye katılmaya sevk etmekle kalmamış, ilgili makamlara haber vermekten de alıkoymuştu. Hem olayların bu noktaya varabileceğine de ihtimal vermemişti. Esasen muahedenin faaliyetlerini, gerçekten tehlike arz eder hale geldiklerinde ilgili makamlara ihbar etmek üzere takip etmekteydi. Zaten Arif Bey'e göre muahedeyi ele veren de kendisiydi. Ne var ki komisyonu inandıramadı, zira bu beyanı da diğer sanıklarınkiyle çelişiyordu. En önemlisi Hasan Paşa da onun söylediklerini yalanlamıştı.

Arif Bey, ifadesinde Hüseyin Daim Paşa'nın gidişinin ardından bütün elebaşlarının isyan hazırlıklarından vazgeçeceğini düşündüğünü, ama beklentisinin aksine, Şeyh Ahmed'in faaliyetlere hız verdiğini anlatır. İddiasına göre şeyh eskisinden daha kararlı hâle gelmişti ve ölmeden bu davadan vazgeçmeyeceğini, vazgeçen olursa karşı çıkacağını söylemekteydi.⁴⁸ Şeyh Ahmed

47 On üç büyük sayfaya dökülmüş olan sorgusu esnasında paşa on üç soruya hastalığı yüzünden toplantılara katılamadığı cevabını verir (daha doğrusu böylece sorulara cevap vermemiş olur). Ayrıca yaklaşık yirmi kere de hatırlamadığını söyleyerek mukabele eder.

48 "Hüseyin Paşa gitdi ise ne olur bir gün iş geri kaldı bu davadan canım çıkmadan vazgeçmem ve vazgeçen olur ise anın dahi aleyhinde bulunmadan vazgeçmem" (Arif Bey, n. 4, s. 1b).

muahidlere fedailer bulmalarını tembihliyor, kendisi de yeni fedailer kaydediyordu. Bir gün Arif Bey'i Bayezid Medresesi'ndeki odasına davet etmiş, bu vesileyle ona yine İslâm davası uğruna kendini feda etmekten bahsetmişti. Arif Bey böylece bir kez daha şeyhin ne derece kararlı olduğunu müşahade etmiş, dehşete düşmüş ve giderek tehlikeli hale gelen şeyhi yakalatmaya karar vermişti. Şeyh Ahmed'in elini öpüp medreseden ayrıldıktan sonra doğrudan Galata Köprüsü'ne gidip Sarıyer vapuruna binmişti. Amacı Boğaz muhafızı Mirliya Hasan Paşa'yla görüşüp sırrını ona açmaktı. Hasan Paşa'yı miralaylığından beri tanıyordu. Daha önce bir hırsızlık, bir de kalpazanlık vakasının üstesinden geldiğini de biliyordu.

"Oraya vardığımda akşam namazı vaktiydi," diyerek devam eder Arif Bey ifadesinde. Akşam yemeği üstüne kahvelerini de içtikten sonra Arif Bey Hasan Paşa'ya açılmaya başlamıştı: "Paşa baba ortalıkda bir fenalık var bir fena şeyler duymakdayım izharı koca esmarı koca Şeyh Ahmed namında bir herif dava-yı İslâmiyetden bahisle devlet-i Osmaniye millet-i İslâmiye bey-nine bir takım fesad verecek ve vermekde âlemi birbirine düşürecek".⁴⁹ Hasan Paşa'nın sorusu üzerine Arif Bey derhal ilk üç muahidin ismini de söylemiş (Hüseyin Daim, Cafer Paşa ve Veli Ahmed), ama ne yazık ki Hasan Paşa onu ciddiye almamış, uyarılarını önemsememişti. Arif Bey, ertesi gün hayal kırıklığı içinde Hasan Paşa'nın yanından ayrılıp daireye gitmişti. Şeyh Ahmed adam toplamaya devam etmekteyken Arif Bey artık çaresizdi. İddiasına göre beş-altı gün sonra Hasan Paşa Tophane'ye, meclisin teneffüs odasına onu görmeye gelmiş, Arif Bey'den geçen gün söylediği şeyi teyit etmesini istemişti. Bunun üzerine Arif Bey ona yeni fedailerden birinin ismini vermişti: Erzurumî Mehmed Çavuş (n. 40). İki gün sonra Hasan Paşa tekrar Tophane'ye, Arif Bey'le görüşmeye geldiğinde nihayet Arif Bey'in doğru söylediğini anlamıştı. Aynı gün Arif Bey, onu Şeyh Ahmed'le bağlantıya geçirmeyi teklif etmiş; derhal kendi evinde Şeyh Ahmed'le bir buluşma ayarlamış, şeyhe bütün tasarılarını Hasan Paşa'ya anlatabileceğine dair güvence vermişti. Buluşma günü Şeyh Ahmed, Cafer Dem Paşa ve Rasim Bey de Arif Bey'in evinde hazır bulunmaktaydı. Ne var ki Hasan Paşa gelmemiş, bunun üzerine Şeyh Ahmed yakınmaya başlamıştı: "[...] bu herifi sen hemen yigirmi-yigirmi beş gündür medhedersin bir kere bana gelmedi benim odama gelmedi işte buraya da gelmedi bana müşirler ferikler bile geldi o bir fena adam olmasın ne için bana götürüb yemin etdirmeden sırrı ona faş eyledin".⁵⁰ Arif Bey Hasan Paşa'dan hiçbir zarar gelmeyeceğine dair yemin ederek şeyhin endişelerini gidermeye çalışmıştı. Hasan Paşa ertesi gün bir kez daha Tophane-i Âmire'ye gelerek Arif Bey'den akşam olanları dinledikten sonra Seraskerliğe haber ve-

49 Arif Bey, n. 4, s. 2a.

50 Arif Bey, n. 4, s. 2a.

rip Şeyh Ahmed'in hesabını göreceğini söylemiş ve Arif Bey'e de ağzını sıkı tutmasını tembih etmişti.⁵¹

Arif Bey'in versiyonu böyle bitiyor. Diğer sanıkların ifadelerine bakarak Arif Bey'in anlattıklarını ana hatlarıyla teyit etmek pekâlâ mümkündür. Yukarıda da görmüş olduğumuz üzere çoğu sanık Hasan Paşa'nın adını ilk olarak Arif Bey'den duyduğunu beyan etmiştir. Dahası Müftü Bekir Efendi (n. 6) Arif Bey ile Hasan Paşa'nın arkadaş olduğunu da tasdik eder. Ne var ki başta Hasan Paşa olmak üzere hiç kimse Arif Bey'in muahedeyi ifşa etmek gibi bir niyeti olduğunu doğrulamaz. Bunun dışında "muhibir olarak isbat-ı sadakat eylemiş idüğünden şayan-ı mükâfat bulunmuş olan" Erzurumî Mehmed Çavuş (n. 40), olup bitenleri tamamen farklı bir düzen içerisinde anlatır.⁵²

Tophane-i Âmire mızıkası başçavuşu Mehmed Çavuş bir süredir Onbaşı Hacı İbrahim'in (n. 17), "İnşallah dünya düzelecek," dediğini duymaktaydı.⁵³ Sorgusundan on üç gün önce⁵⁴ Mehmed Çavuş meraktan sormuştu: "Nasıl düzelecek?" Hacı İbrahim cevap vermek istemiyordu fakat Mehmed Çavuş ısrarcıydı, kimseye söylemeyeceğine dair yemin bile etmişti. Mehmed Çavuş'un ağzı sıkılığına ikna olan Hacı İbrahim açılmaya başlamıştı: "Sultan Beyazıd medresesinde bir şeyh var, seni ona götürüyüm, bak o sana neler söyler". Şeyh'in odasına vardıklarında evvela elini öpmüşlerdi. Şeyh, diyecek sözü olduğunu, fakat önce kayıt olmak icap ettiğini söylemişti. Bunun üzerine başka misafirlerin gelmesini fırsat bilen Mehmed Çavuş, kayıt olmadan odadan ayrılmış, o esnada gördüğü bir medrese talebesine amaçlarının ne olduğunu sormuştu. Padişahı telef etmek niyetini öğrenince Mehmet Çavuş şaşırılmıştı. O gün şeyhi tekrar görmeyi başaramamış, ama ertesi gün konuşmak üzere bir kez daha yanına gitmişti. Şeyh Ahmed toplumdaki yozlaşmaya ve şeriatın düşürüldüğü kabul edilemez hale dair kısa bir nutuktan sonra,⁵⁵ Mehmet Çavuş'un bir önceki gün talebeden duyduklarını tekrar etmişti. Bunları anlatırken "tumarhane delisi" söylese yine de kabul edilecek şey değildi, der, Mehmed Çavuş savunmasında. Mehmed Çavuş, duyduklarını olduğu gibi Kola-

51 Olayların Arif Bey'e göre nasıl cereyan ettiğini özetleyen bu paragraf onun istintaknâmesine ve savunma olarak kaleme aldığı bir mektuba dayanılarak kurgulanmıştır (bkz. Arif Bey, n. 4, s. 1a-2b ve 5a-b).

52 Bu ifade mazbatanın Mehmed Çavuş'la ilgili bölümünde bulunmaktadır (UI, S. 72, bkz. BOA, I. DH. 445-1/29437, Mazbata s. 8b. Fransızca resmi çevirideki ifade ise şöyledir: "Mehmed tzaous, comme révélateur du complot ayant ainsi fait preuve de fidélité a été jugé digne de récompense", PRO FO. 78-1437, 256 numaralı rapora ek, 21/11/1859, s. 47).

53 Mehmed Çavuş, n. 40, s. 4a.

54 Mehmed Çavuş 22 Safer 1276 tarihinde sorguya çekildi (20 Eylül 1859).

55 "Şeriatımız batdı kadınlarımız kokona kıyafetindedir herkes bir yol tutmuş gidiyor dediğinden ben dahi muradınız nedir deyu sual etdim inşallah şeraiti meydana çıkarınız nasıl edüb de meydana çıkaracaksınız dedim adam toplayıp [sic] üzerine hücum edüb [telef edeceğiz] telef edüb meydana çıkaracağiz dedi" (Mehmed Çavuş, n. 40, s. 4a-5b).

ğası Hasan Ağa'ya anlatmış,⁵⁶ o da Hasan Paşa'ya aktarmıştı. Ardından Hasan Paşa'nın emriyle şeyhi bir kez daha ziyaret etmişti. Paşanın tembihlediği gibi onu konuşturmak için çok heyecanlı görünmeye çalışmıştı. Mehmed Çavuş medreseden ayrılmadan önce Hasan Paşa'nın selamını ilettiğinde ise şeyhin tedirgin olduğunu görmüştü. Bunun üzerine onu rahatlatmak için, "korkma Şeyh Efendi, bizimle beraberdir," demişti. Hasan Paşa'dan kuşkulananmaya devam eden şeyh, Mehmed Çavuş'un ağzını bir defa daha yoklamış, o da bir kez daha şeyhin yüreğine su serpecek sözler söylemişti. Şeyh Ahmed'le medreseden çıkıp Rasim Bey'in evine gitmişlerdi. Cafer Dem Paşa da davet edilmişti. Arif Bey ve Manastır'da bulunan Hüseyin Daim Paşa dışında o akşam muahedenin bütün önde gelenleri Hasan Paşa'yla tanışmışlardı. Ona neler yapmayı düşündüklerinden bahsetmişlerdi. Hasan Paşa, o akşam herkesin güvenini kazanıp muahedenin içine sızmayı başarmıştı.⁵⁷

Yukarıda görmüş olduğumuz üzere Arif Bey'e göre Hasan Paşa'yla yaptığı ilk görüşmede, paşa Şeyh Ahmed'in tasarılarını hiç ciddiye almamıştı. Yine de şeyh ve onun kötü emelleri hakkında bilgi edinmek üzere beş-altı gün sonra ziyaretine gelmişti. Arif Bey ile Mehmed Çavuş'un anlatılarını üst üste koyduğumuzda, Hasan Paşa'nın tavrının değişmesine, Kolağası Hasan ve Mehmed Çavuş'la karşılaşmasının etki ettiğini söyleyebilmek mümkün görünüyor. Bu çerçevede Şeyh Ahmed'i ve muahedeyi ilk duyduğunda Hasan Paşa'nın niyetinin ne olduğu hakkında da bir yorumda bulunabiliriz. Hasan Bey'in (n. 9) ifadesi, paşanın bu işe tutuklamalardan iki ay önce katılmış olabileceğini düşündürmektedir; Arif Bey'in iddia ettiği gibi sadece yirmi gün önce değil... Hasan Bey'e göre kurban bayramından önce (dolayısıyla 10 Temmuz'dan önce) dairesine gittiği Arif Bey ona Şeyh Ahmed'e teslim edilmek üzere mühürlü bir not vermişti. Hasan Bey kâğıdı teslim ettiğinde Şeyh Ahmed üzerinde ne yazdığını ona göstermişti: "Bu cumartesi Hasan Paşaya dahi gitdim. Hasan Paşa dahi dâhil oldu, sonra gelip tafsil ederim".⁵⁸

Müftü Bekir Efendi'nin istintaknâmesinde Hasan Paşa'yı suçlu gösteren bir başka tanıklık daha mevcuttur. Müftüye göre Hüseyin Daim Paşa'nın gitmesinden sonra Cafer Dem Paşa ile Şeyh Ahmed arasında da ihtilaf çıkmıştı ve herkes bu işten elini eteğini çekmekteydi. Planlar değişmişti. Sadece bir arzuhâl yazıp şeyhülislâma sunmaya karar vermişlerdi. Hasan Paşa da bu plana dâhildi. Fakat Müftü'ye bakılırsa, Hasan Paşa işin açığa çıkacağını sezerek gidip ihbar etmişti.⁵⁹ Kâğıda yazılı not, belki de Hüseyin Daim Paşa'nın gidişiy-

56 Fındıklı karakolunda çalışan Kolağası Hasan Ağa sanıklar arasında yer almamaktadır.

57 Bu anlatı Mehmed Çavuş'un ifadesine dayanmaktadır, n. 40, s. 4b-5a.

58 Hasan Bey, n. 9, s. 13a.

59 "Hüseyin Paşa dahi o günlerde dışarıya gidip Cafer Paşa ile Şeyhin arası dahi bozulub ve cümle mezbur işden kifayed [kifayet?] edüb başka güne bir arz-ı hal tertib edüb içine ayetler hadisler

le hevesi kaçmış olan muahidleri tekrar gayrete getirmek için bir manevraydı. Hasan Bey bu olayın tarihini yanlış hatırlamış olabileceği gibi, Hasan Paşa'yla ilk olarak tutuklamalardan iki ay önce temas kurulmuş olması da mümkündür. Arif Bey şeyhi ihbar etmeyi tasarlamış olabileceği gibi, Hasan Paşa'yı davaya kazandırmaya çalışmış olması da aynı şekilde ihtimal dâhilindedir. İfadelere dayanarak varsayımları çoğaltmak mümkün görünüyor; ne var ki bunlar arasından herhangi birini, gerekçelerini göstererek tercih etmek bir o kadar zor. Bu durum, başlı başına elimizdeki en temel kaynak olan sanık ifadelerinin ne kadar farklı ve çelişkili olabileceğini bize bir kez daha gösteriyor.

Yine de istintaknâmelerin ayrıntılarında saklı bazı ipuçlarına dayanarak muahedenin açığa çıkmasıyla ilgili iki sonuca varılabilir. Öncelikle bütün tanıklıklar Arif Bey'in Hasan Paşa'yı tanıdığını ve sırrı ilk onun ele verdiğini teyit ediyorlar. Ayrıca, Arif Bey muahedeyi ve niyetlerini Hasan Paşa'ya açtığı halde Hasan Paşa'nın ihbarda bulunmadan önce bir süre beklemiş olduğunu da anlıyoruz. Bu tavrı pek çok farklı şekilde açıklayabiliriz: Hasan Paşa, Arif Bey'i ciddiye almamış, dostunun başına dert açmaktan çekinmiş yahut muahedeye katılmayı düşünmüş olabilir. Her ne sebeple susmuş olursa olsun, Hasan Paşa ancak Kolağası Mehmed ile Mehmed Çavuş'un muahedeyi ihbar etme niyetini öğrendikten sonra harekete geçmiştir. Eğer Hasan Paşa harekete geçmemiş olsaydı, muahede ondan bağımsız bir biçimde ortaya çıkabilir, bu durumda kendisi de sanık durumuna düşebilirdi. Hasan Paşa hiç şüphesiz bunu çok iyi biliyordu.

Son toplantı ve... tutuklamalar

Hasan Paşa'nın Seraskeri ne zaman uyardığını, azami sayıda muahidi yakalamak için birlikte strateji geliştirip geliştirmediklerini bilemiyoruz. Her halükârda uygulanan taktik işe yaramıştı. Hasan Paşa, birlikte çok tehlikeli bir işe kalkışacağı muahidler ve fedailerle tanışmak için büyük bir buluşma yapılmasını istemiş, toplanma yeri olarak da Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii seçilmişti. Hiç kuşkusuz bu tercihin bazı nedenleri vardı. Öncelikle camiler dikkat çekmeksizin kalabalık bir grubun bir araya gelmesi için oldukça uygun mekânlardı. İkincisi, Kılıç Ali Paşa Camii muahidlerin çoğunun çalıştığı yere çok yakındı. Üçüncüsü caminin imamı tanıdıkları biriydi. Sanıklar arasında yer almayan, hatta sanıkların ifadelerinde olayla ilişkili bir biçimde zikredilmeyen İmam Ahmed Efendi, Ali Efendi'nin (n. 30) bacanağıy-

yazarak Şeyh-ül İslâm Efendi hazretlerine takdim olunarak bu işe muahharen teşebbüs bu yolda olacak idi bade bu hal bile sonradan tavsadı ise de bu işin dâhilinde dahi Hasan Paşa olduğundan ve iş meydana çıkacağını his eylediğinden o cihetle keyfiyeti meydana çıkarmış ise de evvelinden şu işe dahaletini muvazaa suretiyle olduğunu biz bilmez idik" (Müftü Bekir, n. 6, s. 10b).

di.⁶⁰ Son olarak, zaten muahidler bu camide karşılaşmaya ve buluşmaya alışkındılar. Muhtemelen daha önce de burayı toplantıları için kullanmışlardı.⁶¹

Muahidlerden ve fedailerden 14 Eylül Çarşamba günü, ikindi namazında Kılıç Ali Paşa'da bulunmaları istenmişti. Haber muahidler arasında kulaktan kulağa yayılmıştı. Bu bir toplantı değildi, sadece bir araya geleceklerdi. Şeyh Ahmed namazdan sonra cami çıkışında, mahfilin⁶² altında durup Hasan Paşa'ya muahidleri işaret etmiş, hatta bazı muahidler gelip selam vermiş, fakat bu esnada isyan tasarısıyla ilgili tek kelime konuşulmamıştı. Hasan Paşa muahidlerin çoğunu görüp tanıdıktan sonra camide konuşmanın uygun olmayacağı bahanesiyle Şeyh Ahmed'e medresedeki odasına gitmeyi teklif etmişti. Bazı muahidler onları uzaktan takip etmişti. Hasan Paşa'nın Şeyh Ahmed'i medrese yerine Seraskerlik olarak kullanılan Eski Saray'a götürdüğünü görür görmez Hasan Paşa'nın niyetini anlayıp kendilerini kurtarmaya çalışmışlar, fakat iş işten geçmişti.⁶³ Böylece Kılıç Ali Paşa'daki son toplantıya gelen muahidler ilk önce tutuklananlar oldular.

Şüphelilerin ilk sorgusu Seraskerlik'te yapıldı. Ardından vükelanın ve şeyhülislâmın yer aldığı olağanüstü bir komisyon tarafından sorgulanmak üzere Kuleli Kışlası'na nakledildiler.⁶⁴ Sorguları yeni tutuklamalar takip etti. Tam olarak kaç kişinin tutuklandığı belli olmadığı gibi tahminde bulunmak da zordur. İngiliz *Times* gazetesinde iki yüz kişiden bahsedilirken, Ahmed Cevdet Paşa ilk gün üç yüz kişinin tutulduğunu yazar.⁶⁵ Sayı bu kadar yüksek değildi belki, ama çok sayıda paşanın ve ulemanın tutuklanmış olduğuna ve bu tutuklamaların şehirde derhal kulaktan kulağa yayılmış olduğuna şüphe yoktur. 19 Eylül'den itibaren tutuklamalarla ilgili yayınlanan haberler Avrupa basınında olayların yankısının hemen duyulmuş olduğunu göstermektedir.⁶⁶ Buna mukabil, Osmanlı basını neler olup bittiğinden bahset-

60 Ali Efendi, n. 30, s. 16b.

61 Muahidlerin daha önce de diğer muahidlerle bu cami çıkışında karşılaştıklarına, bir araya gelip tasarıları hakkında konuştuklarına dair sanık ifadeleri mevcuttur (örnek olarak bkz. Çerkes Veli Ahmed, n. 18, s. 2a).

62 Camilerde güvenlik içinde namaz kılabilmeleri için padişahlara ayrılan bölüm. İslâm tarihinde ilk mahfil Halife Ömer'in 644'te öldürülmesinden sonra yapılmıştır (B. Tanman, "Mahfil", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 331-333). Şeyh Ahmed'in birlikte Abdülmecid'i öldürmeyi tasarladığı muahidleri, Hasan Paşa'ya öncelikle padişahın katline mani olma amacı taşıyan bir yapının altında göstermiş olmasını ise ironik bir durum olarak not edebiliriz.

63 Tahir Ağa, n. 16, s. 5b.

64 Vükelanın ve şeyhülislâmın sorgularda daima hazır bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. İstin-taknâmelerde bunu kanıtlayan ya da yalanlayan hiçbir ipucu mevcut değildir. Buna karşılık bazı subayların sorguya girdiğini ortaya koyan birtakım ibareler belgelerde mevcuttur (Miralay Hasan Bey, Ferik Hacı Rıza gibi). Adli sürecin akışı için bkz. Ek I.

65 *Times*, 19/09/1859, n. 23415, ve Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 13-20, s. 83.

66 İngiliz ve Fransız basını olaya yer vermişti bile (bkz. *Times* 19/09/1859, n. 23415; *Siècle* gazetesi de *Times*'da çıkan haberi kullanmıştır, 20/09/1859, n. 8926).

mek için iki, hatta üç gün daha bekler. İlk olarak *Journal de Constantinople* (21 Eylül), ertesı gün *Ceride-i Havadis* okurlarına kısa bir süre önce bir fitne ve fesat tertibinin ortaya çıkarılmış olduğunu duyurur.⁶⁷ İki gazete de yaklaşık kırk kişinin tutuklanmış olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi, mazbatadaki sayıyla uyumludur. Tutuklanan diğer kişiler –rakam üç yüzleri hiç bulmamış olsa bile– ilk birkaç gün içinde salıverilmış olmalıdır.

67 *Ceride-i Havadis*, 24/S/1276 - 22/09/1859, n. 953 ve *Journal de Constantinople*, 21/09/1859, n. 1046.

MUAHEDENİN PLANLARI

Bâb-ı Âli'ye göre Kuleli: Maksatlı bir özet mi?

Gazetelere göre isyancıların amacı “devleti ve imparatorluğu siyasi karışıklığa sürüklemek”, başka bir deyişle sırf fesat çıkarmaktı.¹ Bunu nasıl gerçekleştireceklerdi? İmparatorluğun düzenini bozduktan sonra ne yapacaklardı? Bu “ayrıntılar” basında yer almaz. Bâb-ı Âli tarafından bilgilendirilen ve kontrol altında tutulan yerel basının sessizliğine karşın, İstanbul'daki İngiliz ve Fransız sefaretları (ki onlar da temel olarak Bâb-ı Âli'den bilgi almaktaydı) isyancıların padişahı öldürmeyi tasarladıklarını öğrenmişti. Hatta isyan planı, isyancıların siyasi yönelim ve hedefleri hakkında da malumat sahibiydiler.

Bâb-ı Âli, şayet yakalanmamış olsalar isyancıların pek kısa bir zaman sonra harekete geçeceğini duyurmuştu. Hatta isyanın tam tarihini vermiş, üstelik bunu devletin yarı resmi gazetesinden ilan etmişti. *Journal de Constantinople*, ilk haberinden itibaren olayı “17 Eylül kumpası” olarak anıyordu. Ne var ki tarih konusunda herkes ikna olmuş değildi. İstanbul'daki Fransa sefirinin aklında bazı soru işaretleri vardı: “Kumpas bu kadar çabuk mu hayata geçirilecekti? Söz konusu olan henüz yeni adamlar bulmaya çalışan, nihayet günü geldiğinde kullanmak üzere eylem imkânları yaratmaya çalışan bir teşekkül değil miydi?”² Fransız sefiri tamamen haklıydı, zira kimse sorgular sırasında isyan için belli bir tarih vermemişti. Tam tersine, ileride ayrıntıla-

1 “[...] amener des perturbations politiques dans le gouvernement et dans l'Empire” (*Journal de Constantinople*, 21/09/1859, n. 1046). *Ceride-i Havadis*'teki Türkçe haberdeki ifade daha açıklayıcı değildir: “İhlal-i asayiş niyet-i fasidesiyle”, *Ceride-i Havadis*, 24 S. 1276 (22/09/1859), n. 953.

2 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 65, 21/09/1859, s. 176a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı M. Kont Walewski'ye.

nyla ele alacağımız üzere isyancılar pek çok farklı tarihe işaret etmiş, çeşitli isyan planlarından bahsetmişlerdi. Bâb-ı Âli, sorgularda ortaya çıkan, birbirinden hayli farklı pek çok planı tek bir anlatıya indirgemişti. Fransa sefaretinin başdragomanı M. Outrey, 20 Eylül günü muahidler ve isyan tasarıları hakkında vükeladan duyduklarını raporunda şöyle kaydediyordu:

Cafer Dem [Djaferdem] Paşa evvela güvenebileceği 3.500 Arnavut getirmeyi taahhüt etmişti. Paşa İstanbul'da yaşayan hemşerilerinden hatırı sayılır bir kalabalığı bir araya getireceğine inanıyordu. İlk anda niye toplandıklarını bilmeden önderlerine körü körüne itaat edecek 5.000 ila 6.000 kadar azimli adam toplamayı umuyorlardı. Öte yandan muahedeye dâhil olan nizami ordu mensubu subayların da olabildiğince fazla sayıda silahlı asker getirmesi bekleniyordu. Ahmed Efendi, kendisine tabi olanlardan bir kısım dervîşi [*Derviches*] harekete geçirme işini üstüne almıştı. Bunların da gidişattan memnun olmayan pek çok insanı kolayca peşlerine takacağı düşünülüyordu. Bazı yüksek yerlerde ateşler yakılarak işaret verildiğinde kararlaştırılmış olan noktalarda toplanılacak, padişah, Tophane'den saraya giden yolda yakalanıp katledilecek, yine öldürülmesi gereken belli başlı vükelanın evlerine hücum edilecek, Aziz Efendi de gecikmeksizin, derhal padişah ilan edilecekti. Bu esnada birlikler sefirlerin maiyetlerine göz kulak olmaya gönderilecek, sefirlere de hareketin Hristiyanlara ve ecnebilere hiçbir düşmanlık içermediğine dair güvence verilecekti. Nihayet Hristiyanlara bir duyuru yapılarak, canlarına, mallarına yönelik bir kasıt olmadığı gibi, kardeş nazarıyla, kurtarılmak istenen vatanın evlatları olarak görüldükleri anlatılacaktı.³

Kendi içinde tutarlı olan bu anlatı, istintaknâmelerde karşımıza çıkacak olan farklı isyan planları kullanılarak kurgulanmıştı. Sanıkların çoğu 20 Eylül'den önce sorguya alınmıştı. Başka bir deyişle vükela birden fazla isyan tasarısı olduğundan haberdardı. İsyan tasarılarının çokluğunun başlı başına tarih, yer ve gerekli araçlar konusundaki belirsizliği açıkça ortaya koyduğunu fark etmiş olmaları gerekir. Ne var ki tüm bu aşikâr duruma karşın dragomana kurgulanmış bu anlatının iletilmesi tercih edilmişti. Belki vükela, sadece sorgular sırasında duyduklarını (daha doğrusu en çok tekrar edilen parçaları) özetlerken böyle bir kurgu yaratmıştı. Belki de kasıtlı olarak bir isyan için gerekli her şeyin düşünülmüş, hazırlanmış olduğu izlenimini vermek istemişlerdi.

Istintaknâmelerden anlaşıldığı kadarıyla, isyancıların baştan sona tutarlı bütünlük arz etmeyen pek çok tasarısı vardı ve bunlar birbirlerine çeşitli şekillerde eklemleniyordu.

3 AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 188a-189b, n. 1, Siyasi Daire'ye çekilmiş 65 numaralı telgrafa ek, Fransa'nın Dersaadet sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu.

İstintaknâmelerdeki planlar

Arz-ı hal sunmak: Barışçıl bir muahede mi?

Sorgu sırasında sanıkların çoğu, isyan tasarılarından ya da suikast planlarından (özellikle padişaha yönelik olanlardan) ancak heyetin ısrarlı sorularından sonra bahseder. O ana kadar, ilk bakışta bir isyan tasarısına hiç benzemeyen bir başka planı anlatırlar. Buna göre amaçları ya şeyhülislâma ya Bâb-ı Âli'ye ya da Bâb-ı Seraskerî'ye bir arz-ı hal sunmaktır. Ayrıca, Kuleli'nin önderi Şeyh Ahmed de sorgusunda ve yüzleştirmeler sırasında muahedenin şiddete başvurma niyeti olduğunu kesin bir dille inkâr etmiş, sadece hedeflerinin bir arz-ı hal vermek olduğunu kabul etmiştir. Tabii birçok örnekte sanıkların bu "barışçıl" plandan konuşmaya öncelik verirken amaçları, şiddet içeren tasarılardan bahsetmek zorunda kalmamaktır. Nihayetinde arz-ı hal vermek kendi başına bir suç teşkil etmediği için, sanıklar da doğal olarak padişahın ve vükelanın katlinden dem vurmaktansa bu konuda konuşmayı tercih etmişlerdir. Fakat bu arz-ı hal verme tasarısının "gerçek planları" saklamak üzere sorgular sırasında uydurulduğu anlamına gelmez. Söz konusu olan, sahiden de muahede bünyesinde defalarca tartışılmış tasarılarından biridir.

Şeyh Ahmed'e bakılırsa, niyeti en başından itibaren, hatta daha Hüseyin Daim Paşa'yla konuşmasından bile önce; ulemayı, askerleri, dindar esnafı bir araya getirip Bâb-ı Âli'ye yahut Bâb-ı Meşihat'a bir arz-ı hal sunmaktı. Rasim Bey'in ifadesi de bunu doğrular ama sadece başlangıçtaki bir proje olarak: "İbtida-ı müzakeratları her sınıftan⁴ Sultan Ahmed Meydanı'na beşer onar kişi tecemmi edüb biz milletin hak davasını göreceğiz diyerek oradan Bâb-ı Âliye gidib beyan ederek ve bu yolda bir kıta müzekkire verecekler idi böyle tasavvur ederler idi".⁵ Müftü Bekir Efendi'ye (n. 6) göre Hüseyin Daim Paşa'nın gidişinden sonra, padişahın hal' edilmesi fikri yerini ulemanın arz-ı hal vermesi planına bırakmıştı.⁶ Cafer Dem Paşa ise muahede bünyesinde suikast tasarılarının tartışıldığını kabul etse de, kendisinin bunlara karşı olduğunu vurgular. Onun desteklemiş olduğu yegâne plan padişaha, tenezzühgâhlarından biri olan Alemdağ'da subayların ödenmeyen maaşları ve kamu mallarının israfına dair vükela hakkında *teşekki* etmek, şikâyetle bulunmaktı.⁷

Bu ifadelerin ve aşağıda alıntılanacak olan diğerleri tanıklıkların ortaya koyduğu üzere, ne verilecek dilekçenin türü (arz-ı hal, müzekkire, teşekki)

4 "Rütbe" ya da "toplumsal konum" anlamında.

5 Rasim Bey, n. 5, s. 3a.

6 "Hüseyin Paşa gidinceye kadar efkâr zat-ı şahanenin izalesi idi Hüseyin Paşa gitdikten sonra bir takım hevaceleri ve müderrisleri toplayalım din batdı şariat kalmadı deyu bir arz-ı hal yapalım Bâb-ı fetvapenahiye gönderelim şikâyet edelim dediler" (Müftü Bekir'in ilk sorgusu, n. 6, s. 3a).

7 Cafer Dem Paşa, n. 3, s. 1a-2b.

ne de kime hitaben yazılacağı (padişah, Bâb-ı Âli, Bâb-ı Seraskerî, Bâb-ı Meşihat) baştan kararlaştırılmıştı. Bütün bu farklı anlatılar arasındaki tek ortak nokta, arz-ı halin alışılmamış bir usulde verilecek olmasıydı. Muahidlerin tahayyülündeki arz-ı hal sunma sahnelerinin sıradan prosedürden ayrıldığı her nokta, tehdit iması içeriyordu. Özellikle farklı mesleklerden insanları bir araya getirmek, Sultan Ahmed Meydanı'ndan Bâb-ı Âli'ye kadar yürümek gibi tasarılar, patlamaya hazır, muhtemel bir isyana zemin hazırlamak demektir. Sanıklar bu tehditkâr dilekçe verme tasarısından her bahsettiğinde, sorgu heyeti de talepleri reddedildiği takdirde ne yapmayı düşündüklerini sormakta gecikmedi. Sanıkların cevapları ise bir isyan için düşünülmüş ya da yapılmış hazırlıklara işaret ediyordu.

Şeyh İsmail'e göre (n. 23), Kurban Bayramı alayında ya da bir Selamlık seyri esnasında, Tanzimat'ın lağvedilip şeriatın uygulanmasını talep eden bir arz-ı hal vermek için, Şeyh Ahmed onun yardımını istemişti. Bu sefer arz-ı hal verme sahnesi usule uygun düşünülmüştü, fakat içerik yine de bir hayli cüretkârdi. Şeyh İsmail, arz-ı hâli padişaha Şeyh Ahmed'le beraber götürmeyi teklif etmişti.⁸ Arz-ı halin olağanüstü bir içeriğe sahip olduğunun gayet farkında olan Hüseyin Daim Paşa ise ona şöyle cevap vermişti: “[...]yalnız olmaz cemaatle olmak lazım gelir çünkü [sic] bizi anlamayub ve dinlemeyub dediğimizi icra etmeyecek olur ise cülus etdiririz ve bu cülus hususunu dahi icra edemeyeceğimizi anladığımızda ben askere kumanda eder ibtida [sic] ve muahharan Serasker Rıza Paşayı telef ederiz”.⁹ Hüseyin Daim Paşa'nın anlatısında konuşmanın gidişatı elbette başka türdür, fakat ana fikir fiilen aynıdır. Şeyh İsmail ulemadan on kişiyle birlikte padişahın huzuruna çıkıp taleplerini (“meramımızı”) iletmeyi önermiş, reddedilmeleri halinde ise Hüseyin Daim'e onun müridlerinin ve kırk bin kadar adamın başına geçerek “cebr ile kabul” ettirmesini teklif etmiştir.¹⁰ Taleplerinin geri çevrilmesi durumunda isyan çıkarmayı ilk kimin düşündüğünü bilmiyoruz, fakat her halükârda sorgu sırasında pek çok muahid bu stratejinin varlığını kabul etmiştir. Mesela Sinekli Medrese talebesinden Mehmed de (n. 11) muahedenin temel hedefini ve düşünülen yolu aşağı yukarı aynı şekilde özetler: Önce şeyhülislâm, arkasından sadrazam, nihayet Bâb-ı Seraskerî nezdinde Tanzimat'ın lağvını talep etmek; talepleri kabul görmezse de karşı çıkan herkesi öldürmek üzere savaşmak.¹¹

8 “Bana siz de ne diyeceksiniz dediklerinde ben madem ki [sic] arz-ı hal vereceğiz diyorsunuz Ahmed Efendi ile ben mahfice gidib [sic] arz-ı hal verelim ve anlatalım demiş idim ise de” (Şeyh İsmail, n. 23, s. 2b).

9 Şeyh İsmail, n. 23, s. 2b. Aşağı yukarı aynı kelimelerle s. 4a-5b'de söylediklerini tekrar eder.

10 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 4a.

11 “[Soru] Asıl kasdınız ne idi [Cevap] Asıl kasd Tanzimatın kaldırılması olub ibtida Şeyh-ül islâm Efendiye gidib biz bu Tanzimatı kabul etmeyiz deyu dayanıp sonra Sadrazama ve daha sonra Serasker Paşa hazretlerine gidib biz Tanzimatı istemeyiz kırılıb ölürüz illa Tanzimat kalkacak

Görünüşe bakılırsa planda kanlı bir sahne de tasavvur edilmiştir ve muahedenin hemen bütün mensupları da bundan haberdardır. Fakat muahedenin önderi, sorgusu boyunca şiddete başvurmaya niyeti olduğunu asla kabul etmez. Heyet hem kibar hem müstehzi bir vurguyla sorar: “Bu fedakârlık hususunu açıktan bir ifade eyleseniz ve bunların nihayet hizmetleri ne olacağını beyan buyursanız olmaz mı?”¹² Haliyle heyet, fedailerin varlığını, bir şiddet eyleminin hazırlanmakta olduğuna dair en önemli kanıtlardan biri olarak görmektedir. Kuşkusuz bu eksendeki sorularla da şeyhi itirafa mecbur bırakacaklarını ummaktadır. Fakat Şeyh Ahmed’in her soru için bir açıklaması vardır. Ona göre fedailerden kasıt sadece davaya kararlılıkla bağlı insanlardır, kesinlikle şiddete bulaşacak değildirler: “Eğerçe şu bizim iddiamızı kabul etmezler ise ol vakit her şeye dahi razı olacaklar idi mukabele-i bil misl bizim muahedemizde yoğidi ve efkârımızda mukatele yoğ idi haşa”.¹³ Ayrıca şunu da dikkate almak gerekir ki Şeyh Ahmed arz-ı hali sadece isimsiz fedailerle yerine ulaştırmak gibi bir niyeti olduğundan asla bahsetmemiştir. Ulemadan zatlar (medrese hocaları ve şeyhler), yüksek rütbeli subaylar ve esnaftan, sözü dinlenir kimseler fedailere eşlik edecektir. Bu plan, Şeyh Ahmed tarafından sorgu sırasında uydurulmuş bile olsa, aktörlerin o dönemde tahayyül edebileceği muhalefet biçimlerine dair taşıdığı ipuçları bakımından dikkate değerdir. Buradaki strateji, iktidarı şiddet yoluyla ele geçirmeyi merkeze almayan bir siyasi tahayyülün tipik özelliklerini taşır. Tersine, bu stratejiyle umulan netice, daha ziyade iktidarı tamamıyla barışçıl bir muhalif gruba karşı şiddete başvurmaya sevk etmek ve bu şekilde hem ülke içinde hem uluslararası düzlemde iktidarın meşruiyetini zayıflatmaktır. Böylesi bir stratejinin başarıya ulaşması için Osmanlı kamuoyunun tepkisi ve gücü şüphesiz esas belirleyici unsurlardır. Dolayısıyla uygulamaya konulmuş olsa nasıl bir sonuç vereceğine dair tahminler spekülasyondan öteye gitmeyecektir. Öte yandan bu plan, yönetim stratejisindeki değişimlere, uluslararası dengelere ve kamuoyunun siyasi bir aktör olarak gelişmesine bağlı olarak siyasi alanda ortaya çıkmış olan (nispeten) yeni fırsatları Şeyh Ahmed’in kavramış olduğunu açıkça göstermektedir.

Kuleli Vakası’nı değerlendiren sefirler ve dragomanlar, raporlarında halk arasında devlete karşı gözle görülür bir memnuniyetsizliğin varlığından birçok kez bahseder, bu durumun bütün sınıf ve dinler için geçerli olduğunu vurgularlar. Bunun yanı sıra İstanbullularda isyancılar lehine bir kanaatin

dır deyu dayanırız deyu söyledi işte kasıd bu idi [Soru] Bunlar kabul etmedikleri halde kabulu hakkında sonra ne tedbir alınacak idi [Cevap] Tedbiri kabul olmadığı halde kattal olacak idi [Soru] Ne suretde kattal olacak idi yani kimler katl olacak idi [Cevap] Kim mukabele eder ise onu katl [edecekler idi] etmeğe savaşıacaklar idi” (Mehmed, n. 11, s. 4b).

12 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 5b.

13 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 5b.

mevcut olduğunu da gözlemlemişlerdir. Fransa sefaretinin başdragomanı raporunda sorgular için seçilen kışlanın İstanbul'un Müslüman nüfusunun yaşadığı merkeze uzak olduğuna, isyancıların Bâb-ı Seraskerî'den Kuleli'ye gün batarken nakledildiğine dikkat çeker.¹⁴ Bâb-ı Âli'nin soruşturmayı ve sorguları gözlerden ırak bir biçimde yürütebilmek amacıyla sanıkları uzaklaştırmayı tercih etmiş olduğuna kuşku yoktur. Muhtemelen muahedenin tamamen çökmüş olup olmadığını kestiremedikleri için henüz yakalanmamış olanların harekete geçmesinden, hatta halktan gelecek bir tepkiden çekinmekteydiler. Bâb-ı Âli Osmanlı basınında Kulesi Vakası hakkında çıkan bilgileri denetleyebiliyordu. Fakat sokakları tam olarak hâkimiyet altına alması imkânsızdı. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre İstanbul'daki bazı medreselerin duvarlarında ve birtakım mahallerde, Kuleli'ye hapsedilmiş olan din kardeşlerini kurtarmak için müminleri harekete geçmeye çağıran yaftalar göze çarpıyordu.¹⁵ Fransa sefareti dragomanın raporuna göre, tutuklamaların ardından vükeladan zatlar padişaha temkinli olmasını, "mutat olarak gittiği Tophane Kasrı'na gitmemesini" tavsiye etmişler, fakat padişah onlara "Benim vükelam korkarsa korksun, benim halkımdan hiçbir çekincem yok," diyerek cevap vermişti.¹⁶ Sonuç olarak isyancılar lehine herhangi bir olay ya da gösteri olmadı. Fakat halkın olası tepkisinden duyulan kaygı, özellikle sefaretlerin baskısı, padişahı af yetkisini kullanarak davanın ilk beş sanığı için mazbatada belirlenmiş olan idam cezasını iptal etmeye sevk etti.¹⁷ Ayrıca orduda muhtemel bir hareketlenme endişesinden dolayı, tutuklamaları takip eden ikinci hafta bitmeden "İstanbul garnizonunu oluşturan bütün birlikler (...) ödenmemiş maaşlarını [aldılar]".¹⁸

İç ve dış dengelerin dikkate alınması

Görüldüğü üzere pek çok sanığa göre arz-ı hal takdimi, isyanı tetikleyecek bir eylem, hatta padişah katline bir girizgâh olarak düşünülmüştü. Fakat isyancıların zihnindeki senaryoların hepsi bu şekilde başlamıyordu. Çoğu plana göre isyan doğrudan padişahı öldürmeye ya da kaçırmaya yönelik ani bir

14 AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 190b, n. 1, Siyasi Daire'ye telgrafa ek, Fransa'nın Dersaadet sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu.

15 "Hasmın kadı olursa yardımcın Allah olsun. Ey ümmet-i Muhammed sizin din ve şeri'atinizi meydana çıkarmak için uğraşan din karındaşlarınız Kuleli'de mahbus olup kimisini katil [sic] kimisine kanûnen ceza edecekler. Din ve hamiyet kalmadı mı. Niçin gidip onları tahlis etmiyorsunuz" (Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 13-20, s. 84).

16 AMAE CP, La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 194a-b, n. 1, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa ek, Fransa'nın Dersaadet sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu.

17 Ferman için bkz. BOA, I. DH. 445-1/29437.

18 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 221a; Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı M. Kont Walewski'ye.

saldırıyla ateşlenecekti. Birbiriyle alabildiğine çelişen ifadelerden hareketle muahidler arasındaki tartışmaların seyrini kestirebilmek mümkün değil malesef. Bazı ifadelerde ilk başta ani bir saldırıyla başlayan tasanların tartışıldığı, sonra arz-ı hal verme senaryosuna dönüldüğü anlatılırken, bazı başka ifadelerse bunun tam zıddına işaret ediyor.¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla beş ay boyunca muahedenin elindeki imkânların artmasına ve azalmasına bağlı olarak pek çok proje düşünülmüş, kimileri zaman içerisinde kenara atılmış, tekrar ele alınmış ve tartılmıştı.

Muahedenin önde gelenleri arasındaki tartışmalar, isyanın layıkıyla icra edilmesi için özellikle iki temaya odaklanmıştı: Yapılacak olan ilk saldırının stratejisi ve çıkabilecek bir kargaşayla, yabancı güçlerin olası müdahalesinin önüne geçmek için alınacak tedbirler. Başarısız bir isyan girişimiyle imparatorluğun geleceğini, İslâm'ın menfaatlerini heba etmek istemiyorlardı. Bu, döneme özgü vatanperverce bir kaygıydı. Padişahın ölümü, hele katliyle tahtın el değiştirmesi hiç kuşkusuz asla sadece Osmanoğulları'nın bir iç meselesi olarak kalmamıştı. Daima göz önünde tutulması gereken siyasi dengeler olmuştu. Fakat yabancı ülkelerin tepkisi her zaman bu hesaplara dâhil edilmemişti ya da en azından birincil önceliği haiz olmamıştı.²⁰ Fakat 19. yüzyılın ortasında, artık halk nezdinde doğurabileceği sonuçları ve eskisine göre çok daha hayati bir öneme sahip olan uluslararası dengeleri dikkate almadan padişaha karşı bir isyan hazırlığına girişilemezdi. Kuleli muahidleri padişahın ayrıcalık sahibi kulları olan önceki kuşak isyancılardan farklı olarak, vatanperverlik nosyonunu içeren yaklaşımlarıyla hem devleti hem siyaseti başka türlü kavramaktaydılar.²¹

Uluslararası düzlemde imparatorluk, Avrupalı rakipleri karşısında güç kaybetmekte, hassas dengeleri korumaya çalışmaktaydı. İçeride ise izlenen yönetim siyaseti ve devletle padişah karşısında halkın sahip olduğu konum değişiyordu. Bizzat Kuleli muahedesinin varlığı bu değişimi ortaya koyuyordu. Muahedenin açığa çıkarılması üzerine Fransa sefirinin raporunda yazdıklarında da bu yönde değerlendirmeler mevcuttur:

Kuvvetle yanılıyor olabilirim Mösyö Kont, ama belki de ortaya çıkarılmış olan bu muahedeyi Türk halkı arasında kaçınılmaz ve tehditkâr bir kadere

19 Örneğin Mehmed Çavuş'a göre, Hasan Paşa davaya kazanıldığı zaman Şeyh Ahmed çoktan arz-ı hal verme planından vazgeçmişti. Oysa Bekir Efendi'ye göre bu fikir Hasan Paşa'nın gelişiyile beraber ortaya çıkmış ve muahedenin temel amacı haline gelmişti (bkz. Mehmed Çavuş, n. 40, s. 5a ve Müftü Bekir, n. 6, s. 10b).

20 Bu değerlendirme daha önceki isyanlara yabancı ülkelerin sefaretlerinin belli ölçüde karışmış olması ihtimalini dışlamaz. 1807'deki isyan bunun bir örneğidir, bkz. A. Yıldız, "Vaka-yı Seli-miyye", *a.g.e.*, s. 316-328.

21 Vatanperverliklerinin ve siyaset anlayışlarındaki farklılaşmanın kaynakları "Kuleli'nin siyasi hinterlandı" başlıklı bölümde tartışılacaktır bkz. s. 187 vd.

karşı kendini göstermeye başlayan direniş ruhunun işareti olarak görmek gerekiyor. Vaktiyle, eski nizamda sarayda sık sık isyan olurdu, fakat bunlar bir bakıma belirlenmiş bir çerçeve içinde gerçekleşirdi. Şeyhülislâm ve yeniçeri ağası başı çeker, onların katkısı ya da kışkırtması olmadan padişahı tahttan indirmek kimsenin aklına gelmezdi. Bu sefer sahnedekiler madun aktörler. Bu yeni olduğu kadar ürkütücü bir emare, ayrıca öncülük edenlerin isteği her ne olursa olsun bir halk ayaklanmasının ne sonuç vereceğini insan hayal etmeye dahi cesaret edemiyor.²²

İstintaknâmelere bakıldığında, yukarıdaki alıntının son cümlesinde sefirin dile getirdiği kaygıyı, Kuleli Vakası'nın başrol oyuncularının da taşıdığı anlaşılıyor. Bu kaygıya ek olarak, başlıca muahidler bir kargaşa durumunda yabancı güçlerden gelebilecek tehlikelerden de çekiniyorlardı. Arif Bey'in anlattıklarına bakılırsa, Hüseyin Daim Paşa'nın gidişi kesinleştiği zaman bir araya gelip hazırlıkları hızlandırıp hızlandıramayacaklarını tartışmışlardı. Cafer Dem Paşa bu tartışma sırasında Hüseyin Daim Paşa gitmeden, padişahın cuma namazını kılacağı camide planlarını hayata geçirmeyi teklif etmişti. Bu plana göre ulema, kitaplarını yere bırakarak padişahı yüz çevirecekti. Bu esnada Cafer Dem Paşa ile Hüseyin Daim Paşa –hiç kuşkusuz adamlarıyla birlikte– caminin iki çıkışını kapatacakları. Hüseyin Daim Paşa bu tasarıya hemen karşı çıkmış ve “böyle olmaz [...] gayet tedbir ister sonunu düşünmeli,” demişti. Paşa henüz olgunlaşmamış planlarla imparatorluğun selametine hâlel getirmekten korkuyordu. Dolayısıyla sefaretlerin paniğe kapılması, halkın (reayanın) ürkmemesi için isyanın ortaya çıkartacağı muhtemel sonuçlara kafa yormak gerekiyordu.²³

Arif Bey'in sorgusuna göre, Hüseyin Daim Paşa bir gün, alınacak tedbirlerin bir listesini yapmak üzere onu evine davet etmişti. Bu listede sefaretle-

22 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 65, 21/09/1859, s. 178b-179b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı M. Kont Walewski'ye.

23 “Hüseyin Paşa nasıl edelim bu işi serien görelim dedi Cafer Paşa cevab edüb müverrah cuma günü cami kapısının birini sen birini ben içeride bulunan ulema efendiler dua eylesin kitapları yere koysunlar deyub cevab verdi Hüseyin Paşa dahi böyle olmaz ahali ihtilale varır sefaretlere telaş düşer reaya korkar buna gayet tedbir ister sonunu düşünmeli dedi” (Arif Bey, n. 4, s. 1b). Arif Bey aynı hikâyeyi, hemen hemen aynı cümlelerle ikinci bir kez daha anlatır (bkz. a.y., s. 4a). Hüseyin Daim Paşa ise sorgusunda kaygılarını şöyle dile getirir: “[...] cem-i düvel ve millet-i islâmiyeye hasım olur ve devletimiz ve milletimiz fena halde giriftar olur hayır işleyeyim der iken şerre alet olmuş oluruz ve ben kimesne zarar ve ziyan kastında değilim ve ol tarafta olanlar olur ise ben rıza vermem zira böyle şey ayak safının eline düşer ise sonra tutar bir takım reaya ve hristiyan ve ecnebiyeye mazarrat ederler İstanbulun içi herc ü merc olur sonra dünyada ve ahiretde cevaba kadir olamayız deyu hayli umura ihzar ve nasihat etmişimdir [...]” (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 2b). Sorguları sırasında Arif Bey ve Hüseyin Daim Paşa bu tartışmaları benzer şekilde anlatır. Hüseyin Daim Paşa ayrıca savunması için kritik bir noktayı özellikle vurgular: Onun asıl niyeti muahidleri sakinleştirmek, şiddet içermeyen bir plana razı etmektir.

ri, patrikhaneleri ve ahaliyi bilgilendirmek üzere üç *ilanat* kaleme alınması öngörülüyordu. Ardından telgraf telleri koparılacak, köprüler zapt edilecek, saldırı mahalline kimsenin gitmemesi için emirler neşredilecekti.²⁴ Hüseyin Paşa sorgusunda bu ayrıntıları topyekûn reddetmiş olsa da²⁵ Arif Bey bu üç metnin içeriğini özetleyerek aktarır.

İlk metin sefaretlere hitaben hazırlanmıştı. Önceliğin sefaretlere verilmesi tesadüfi değildi. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere isyancılar bir kargaşa durumunda herkesten önce sefaretlerin harekete geçip müdahale edebileceğini gayet iyi biliyorlardı. Dolayısıyla her şeyden önce sefaretlere seslerini duyurmanın, güven telkin etmenin yolunu düşünmeleri gerekiyordu. Sefaretlere, “bu bir dâhil iştir her vecihle siz ve gerek tâbileriniz emin olsunlar harice bundan zarar yokdur,” diyeceklerdi. Son anda verilecek bir mektubun yabancı güçlerin tarafsız kalmasını sağlamaya yetmeyeceğini düşünüyorlardı muhtemelen. Fransa sefirine göre muahedenin açığa çıkmasından birkaç hafta önce Cafer Dem Paşa (n. 3) “tıpkı İngiltere sefiri beyefendi ve Rusya elçisi beyefendi gibi” onun kapısına da kartvizitini bırakmıştı.²⁶ Cafer Dem Paşa, belli ki sefirlere kendini tanıtmak üzere girişimlerde bulunmuştu. Kuşkusuz bu çabası, muahedenin hazırlıklarından bağımsız değildi.

İkinci metin, patrikhanelere yönelikti. Ne yapmak istediklerini Hristiyan cemaatlerin mensuplarına duyurmanın en kısa yolu buydu. Metinde şunlar yazılı olacaktı: “Ey millet büyükleri sizlere bu işlerden bir mazarrat yoktur reaya bundan emin olsun ve ırz-ı edebiyle bulunsun eğerce edepsizliğe bir cüret eden olur ise cezası verilecektir bu cumhur-ı müslimin tarafından dahi her kim ki size tecavüzi hareketde bulunur ise şeri’en onun dahi cezası verilecektir böylece milletinize beyan edin”. Görüldüğü üzere güven telkin ederken aba altından sopa göstermeyi ihmal etmeyen bu mektubun öncelikli amacı, gayrimüslim cemaatlerin paniğe kapılmasına mâni olmaktı. Zira onların paniğe kapılması bir kargaşaya, dolayısıyla yabancı güçlerin müdahalesine yol açabilirdi.

Gayrimüslimlere hitaben yazılan metinde, muahedenin siyasi hedefi ya da yönelimi yer almıyor, sadece isyanın gayrimüslimleri hedef almayacağı be-

24 “[...] gündüz sabahdan konağına gidib büyük odaya beni alıb orada bazı kâğıd üzerine efkârını beyan eyledi bu idi ki evvelen sefaretlere bir ilan at ve patrikhanelere bir ilan at ve ahaliye birer ilan at yazmak ve telgraf tellerini koparmak ve köprüleri zapt etmek ve buralara kimse gitmesin deyu ve kâffe-i memalike evamir neşr etmek bunları birer birer kâğıd üzerine kayıd edüb acaba daha ne lazım deyu tefekkür etmekde iken içeru odaya misafir geldi dediler onun üzerine çıkıb içeriye odaya girdi” (Arif Bey, n. 4, s. 4b).

25 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 3b-4a.

26 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 217b-218a. Fransa’nın Dersaadet sefiri Mösyo Thouvenel’den Hariciye Nazırı M. Kont Walewski’ye.

lirtiliyordu. Fakat son metinde, yani Müslüman ahaliye hitaben kaleme alınacak olan ilanatta muahidler davanın adını koymayı, gayet muğlak olsa da birtakım siyasi reformlar vaat etmeyi düşünmüşlerdi: “Ey ahali bu dava dahi dava-yı şeriatdır cümleniz emin olun malı malımız ırzı ırzımız canı canımız ile beraber olan reayaya bir muamele-i badire etdiren ve sizin rencide gördüğünüz adamlar size bundan sonra rencide edemeyecektir ve cümleniz selamet ve rahat bulub emin ve emanlık olacaktır”.²⁷ “Dava-yı şeriat” iyi bilinen, güven telkin eden bir tabir olmasına rağmen, aslında paradoksal bir biçimde oldukça soyuttu. Şeriat, bütün siyasi alanın meşru zeminini oluşturan temel referanstı. İsyanlılar buna bağlı kalmayı, hatta Tanzimat’ın yıprattığı bu zemini iyileştirmeyi istediklerini vurgulamaktaydılar. Ne var ki şeriattan ne anlaşıldığını kestirmek kolay değildir. Dahası şeriatı savunmak iddiası, muahedenin pozisyonunu fiilen aynı söyleme sahip çıkan iktidarın pozisyonundan ayırt etmeye de imkân vermez.²⁸ Her ne olursa olsun, davalarına bir isim koyma (dava-yı şeriat) ve birtakım iyileştirme vaatlerinde bulunma ihtiyacını, sadece Müslüman ahaliye yönelik yazılan bu üçüncü metinde duymuş olduklarını gözden kaçırmamak gerekir.

Uluorta padişah katli

Arif Bey’in, Hüseyin Daim Paşa’yla yüzleştirildiği sırada söylediğine göre bütün bu mektuplar yeni padişahın cülusundan sonra gönderilmek üzere kaleme alınmıştı.²⁹ Muahedenin en somut hedefinin padişahın hal’i olduğunu aklımızdan çıkarmamamız gerekiyor. Yani muahidler saltanatı lağvetmeyi ağızlarına bile almadıkları gibi hanedan dışından birini tahta çıkarmayı da akıllarından geçirmiyorlardı. Taht için adayları, padişahın kardeşi ve yürür-

27 “Şu tasavvuratın hin-i fiiliyatında sefaretlere ve patrikhanelere ve gerek memalik-i mahrusa-yı şahaneye neşr olunacak ilanât ne mealde olacağını Arif Bey celb ile bil sual fî 25 Safer sene 76.

[Cevap] Sefaretlere verilecek ilanatlara bu bir dâhil iştir her vecihle siz ve gerek tâbilleriniz emin olsunlar harice bundan zarar yokdur buna misal bir takım şeylerdir cümlesi hatıra gelmez patrikhanelere dahi ey millet büyükleri sizlere bu işlerden bir mazarrat yokdur reaya bundan emin olsun ve ırz-ı edebiyle bulunsun eğerce edepsizliğe bir cüret eden olur ise cezası verilecektir bu cumhur-ı müslimin tarafından dahi her kim ki size tecavüzi hareketde bulunur ise şeri’en onun dahi cezası verilecektir böylece milletinize beyan edin bir takım kalırdıdan ibaret idi ahaliye dahi hitaben olacak ey ahali bu dava dahi dava-yı şeriatdır cümleniz emin olun malı malımız ırzı ırzımız canı canımız ile beraber olan reayaya bir muamele-i badire etdiren ve sizin rencide gördüğünüz adamlar size bundan sonra rencide edemeyecektir ve cümleniz selamet ve rahat bulub emin ve emanlık olacaktır o dahi böyle bir takım lakırdıdan ibarettir ve cülusun ilanına dair resmen memalik-i mahrusa-yı ferman-ı aliler neşr olacak idi ancak ne yolda yazılacağını bilmem fakat kusur mahallere verilecek ilanât Hüseyin Paşa’nın karihası ve onun efkârı olub beni konağında bir odaya kapadı o söyleyerek ben yazdım ve cümlesi Hüseyin Paşa’nın yanında olub beraber alarak gitdi” (Arif Bey, n. 4, s. 3a).

28 Bu hususu “Tanzimat ve Kuleli” alt başlığında açacağız, bkz. s. 231 vd.

29 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 4a.

lükteki veraset kuralına göre veliaht olan Abdülaziz'di. "Dava-yı şeriat" klişesinde de gözlemlediğimiz üzere, veraset hukukunda isyancıların geleneksel ve meşru kuralları yıkmak gibi bir niyetleri kesinlikle yoktu. Fakat isteklerini ve sözlerini Abdülaziz'in suretinin arkasına saklayabileceklerini hesaplıyorlardı, zira Abdülaziz bu muahede sayesinde iktidara gelmiş olacaktı. Hatta müstakbel padişahın cülusu için fermanlar kaleme almayı dahi öngörmüşlerdi.³⁰ Başka bir deyişle, nihai olarak yeni padişahın ağzından kendi isteklerini dile getirmeyi amaçlıyorlardı.

Sonuç olarak mevcut padişahın hal' edilmesi şarttı ve böylesi bir tasarıda da, katlinin gündeme gelmesi de neredeyse kaçınılmazdı. İmparatorluğun tarihinde o güne kadar görülmüş isyan ve padişah katli sahnelerinin aksine,³¹ Kuleli asileri padişaha halkın gözü önünde saldırmayı düşünüyorlardı. Kuleli muahidlerinin saraya girip çıkanlardan ve padişahın yakın çevresinden olmadıkları göz önüne alındığında bu yolu tercih etmiş olmaları şaşırtıcı sayılmaz. Dolayısıyla padişaha halka kendini gösterdiği bir sırada saldırmayı tasarlamış olmaları son derece mantıklıdır. Öte yandan, Kuleli Vakası'nın öne çıkan aktörlerinin tercihinde bundan fazlası, halkın tanıklığı olmaksızın padişahı öldürmenin siyaseten daha az etkili olacağına dair bir hesap da etkili olmuştur.

Önceki bölümde görmüş olduğumuz üzere, Kuleli öncesindeki son çeyrek asırlık süre içerisinde siyaset sahnesinde kamuoyunun oynadığı rol, merkezi idare ve padişahlar tarafından dikkate alınmaya başlanmış, kamuoyu yönetim stratejisinde hesaba katılır hale gelmişti.³² II. Mahmud devrinden bu yana kamusal alanda görünürlük, padişahların meşruiyet kaynaklarından biriydi. Merasimler için yeni vesileler yaratarak kamusal alanda çok daha sık görünmekte, portrelerini devlet dairelerine, yine merasimle astırmaktaydılar. Kuleli Vakası'nda padişahı öldürmeye yönelik planlar, hükümdarın bu yeni meşruiyet kaynağına verdiği ehemmiyetle ve yeni yönetim stratejisiyle birebir uyumluydu. Tıpkı padişah ve devlet gibi muahidler de kamuoyunun öneminin bilincindeydiler. Şeyh İsmail, Hüseyin Daim Paşa'ya yanına sadece Şeyh Ahmed'i alarak arz-ı hali vermeyi, hatta gerekirse padişahı gizlice öldürmeyi teklif ettiğinde paşa ona şöyle cevap ver-

30 Arif Bey, n. 4, s. 3a. İlgili kısmın transkripsiyonu için bkz. yukarıda dipnot 27.

31 Burada sadece bir isyanın sonucunda gerçekleşmiş padişah katli örnekleri söz konusudur. Kuleli muahidleri imparatorluk tarihinde halk önünde padişahı öldürmeyi ilk düşünenler değildi. III. Selim'in sırkatibi Ahmed Efendi'nin anlattığına göre 1791'de "mağribi kıyâfet bir şahs-ı meçhul-ü meczûb" Ayasofya Camii'nde, cuma namazı sırasında III. Selim'i öldürmeye teşebbüs etmişti. Ne var ki bu yabancı, derhal, orada infaz edildiğinden, kimsenin onu bu işe sevk eden sebepleri öğrenme fırsatı olmamıştı, bkz. Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sırkatibi Tarafından Tutulan Rûznâme*, S. Arkan (ed.), Ankara, 1993, s. 54-55.

32 Daha kapsamlı bir değerlendirme için yukarıda "Yeniçeriler çağı için sonsöz veya Kuleli ve Meslek için girizgâh: Yeni bir yönetim anlayışı" başlıklı bölüme bkz s. 77 vd.

mişti: “Yok öyle de olamaz [bu iş] cumhura³³ [cumhurun katılımına/tanıklılığına] muhtaçdır”.³⁴

Nerede, ne zaman?

Sanıklar, padişaha halkın karşısına çıktığı bir sırada saldırmayı tasarlamış olduklarını pek çok kez itiraf etmişlerdir. İstintaknâmelerde padişahı öldürmekle ilgili birçok farklı planın yer almasının, suikastın gününün, saatinin ve stratejisinin muahede bünyesinde pek çok kez tartışılmış olduğunu gösterdiğini tespit etmiştik. Görünen o ki en çok tartışmaya –ve en kapsamlı planlara– konu olan yer, Tophane’dir. Burası öncelikle muahidlerin pek çoğunun en sık gelip gittiği, dolayısıyla en iyi tanıdığı yerdi. Muahidlerin büyük bir bölümü, semte ismini veren Tophane-i Âmire’nin asker ya da memurlarındandı. Ayrıca ilk ve önde gelen muahidlerin çoğu da (Hüseyin Da-im Paşa, Rasim Bey, Arif Bey, Müftü Bekir Efendi ve Veli Ahmed) bu semtte ikamet ediyordu. Besbelli bu sayede padişahın geliş gidiş saatlerini ve rutinlerini gözlemlemişlerdi. Mesela padişahın bazı akşamlar, gün battıktan sonra Tophane’ye geldiğinin farkındaydılar. Padişahın düzenli sayılabilecek bu Tophane ziyaretleri, muahidlerin bir gece vakti padişahı öldürmek ya da kaçırmak üzere ani bir saldırı düzenlemek yolundaki planlarına ilham vermişti.³⁵ Saldırı senaryolarının çoğunun sahnesi de Tophane’de düzenlenecek halka açık bir merasimdi. Bunun dışında padişahı Kâğıthane ya da Hacı Hüseyin Bağı gibi mesire yerlerinden birinde öldürme ihtimali de mütalaa edilmişti.

Hem yakın hem iyi bildikleri bir yer olması Tophane’nin, muahidlerin planlarında öne çıkmasının temel sebebi değildi elbette. Abdülmecid Dolmabahçe’deki, yani Tophane’nin hemen yanı başındaki eski yazlık sarayı yıktırmış, yerine daimi ikametgâhı olacak yeni bir saray yaptırmış, 1856’da da bu

33 *Cumhur* kelimesinin 17. ve 18. yüzyıl tarihçileri tarafından bazı hal’ vakalarını tarif ederken iki kez kullanıldığını görmüştük. Bu kelime, Kuleli isyancılarının planlarında tekrar ortaya çıksa da artık aynı anlamı taşımamaktadır. İlk başta devletin yüksek kademelerine, bir oligarşiye işaret ederken, giderek halkı, hatta kamuyu tarif eden bir anlam kazanmıştır. *Cumhur* kelimesinin bu evrimi de, yine kamuoyunun siyasi bir aktör olarak gelişimine tanıklık eder.

34 “Bu Timurlengin hurucu gibidir cenab-ı hakkın rızasına muhalif olduğu ne malum murad-ı Allah bu ise imama hücum huruç etmek değil midir eğerce gazab-ı allah ve belaya ve günaha razı olur isen ne lazım böyle huruc etmek ve kan dökmek ve ibadullah ve ahaliyi rahatsız etmek bir iki gece uykusuz kaldıktan sonra ahkâma muhalif düşmeyeceğini bilmiş olsam alim-Allah [sic] bir gecede bitiririm ve bu iş elimden gelir iken yine imhâl ediyoruz ki ahkâma ve Allah’ın rızasına mazhar olduğumuz için çünkü bunun ikisinin ıskatı efkârıyla mükerreren eğerce böyle emrin icrası imtihanı zımnında bana teklif olunur olsa fakirde öyle ol kadar kudred vardır dediğimde paşa-yı mumaileyh yok öyle de olamaz cumhura muhtaçdır dedi” (Şeyh İsmail, n. 23, s. 2b; ayrıca bkz. yukarıda dipnot 8).

35 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 2a, 3a; Ali, n. 30, s. 16b.

yeni saraya taşınmıştı. Ayrıca, 18. yüzyılın sonundan beri Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii cuma selamlığı tertip edilen camiler arasındaydı.³⁶ Muhafızların eşlik ettiği padişah elbette şüphesiz iyi korunuyordu. Fakat gezintileri sırasında, cuma ve bayram selamlıkları gibi merasimlerde esas amaç padişahı görünür kılmak, halka hükümdarın sapaşğlam olduğunu göstermekti. Velhasıl Tophane padişahın kendini en sık gösterdiği yerlerden biriydi ve burada kalabalığın içine saklanıp ona saldırmak nispeten kolay ve akla yatkındı. Muahidler mahalle sakinleri olarak Tophane'de düzenlenen merasimlerin seyrini ve padişahın saraydan bütün diğer çıkışlarını kuşkusuz defalarca ve kolaylıkla gözlemleme imkânı bulmuşlardı.

Anlaşıldığı kadarıyla Tophane tercihinde “askeri” stratejiye dair bir faktör de rol oynamıştı. Bir olay olduğunda müdahale edebilecek en yakın askerî kuvvet Tophane-i Âmire'de bulunuyordu ve muahedenin üyelerinin çoğu buradaki askerlerdendi. Muahidler, Kabataş Karakolhanesi'nden ve padişahın muhafız birliği olan Asakir-i Hassa içinden de üye devşirmeye çalışmışlardı.³⁷ Başka bir deyişle öngördükleri üzere köprüleri kapatmayı başarılabilselerse Suriçi'nde konuşlanmış olan askerî kuvvetlerin işe karışmasını geciktirebilirlerdi. Posta, telgraf merkezi ve sefaretler (ya da en azından konsolosluklar) Tophane'nin hemen yakınında, Galata ve Beyoğlu'ndaydı. İsyan Tophane'de başlayacak olursa isyancılar iletişimi kesebilir, hemen sefaretlere ne yaptıklarını anlatabilir, böylece durumu kontrol altına almak için biraz daha zaman ve manevra alanı kazanabilirlerdi.

Sonuç olarak, eylem yeri olarak Tophane, uygun zaman olarak da halka açık merasimler, özellikle cuma selamlığı düşünülmüştü.³⁸ “Cuma selamlığı esnasında” ve benzeri ifadeler istintaknâmelerde pek çok kez geçer. İfadelelerin çoğunda sanıklar tam olarak yer belirtmezler. Belirttikleri takdirde –Üsküdar'daki ya da Aksaray'daki Valide Camii'ni de alternatifler arasında sayan Hasan Bey'in ifadesi hariç–³⁹ anılan tek yer Tophane'deki camidir. Velhasıl,

36 M. İpşirli, “Osmanlılarda Cuma Selamlığı”, *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 462.

37 Örneğin Yüzbaşı İbrahim (n. 7) ve Mülâzım-ı sâni Tahir Ağa (n. 16).

38 Şunu da belirtelim ki, bazı sanıklar (örneğin Şeyh İsmail) padişaha bayram alayı sırasında saldırmak gibi bir niyetten de haberdar olduklarını iddia etmişlerdir: “Çünkü benim Hüseyin Paşanın konağına gitdiğim iş bu gece ramazan-ı şerif derununda idi güya bayram alayı günü veya hud bayramdan sonra bir cuma selamlığında arz-ı hal vererek kabul olunmadığı sırada [sic] ve Serasker Paşa hazretlerini telef edeceklerini söylediler” ve “Mekân tayin olunmayıp ya Kurban Bayramında ve yahud bir cuma selamlığında arz-ı hal verib kabul etdi ne ala etmediği suretde [sic] tahtdan indirib ol gün saklı olduğu mahalden [sic] çıkarıp tahta oturturuz ve şu halde Serasker Rıza Paşa [sic] nın tahtdan indirilmesine rıza vermeyecek olur ise Hüseyin Paşa askere kumanda [sic] ve Serasker Rıza Paşayı idam ederek şeriatı dediğimiz icra etdiririz” (Şeyh İsmail, n. 23, s. 3a ve 5a).

39 “Şeyh Ahmed Efendiye gidib nasıl olacak deyu sual etdim Tophane ve yahud Valide Camiine çıktığında bu iki camiden birisinde [sic] tutub [sic] cûlus etdiririz dedi” (Hasan Bey, n. 9, s. 18b).

ifadelerde en sık tekrar eden yer-zaman eşleşmelerine bakılırsa, isyanın bir cuma günü, öğleden sonra Tophane’de, halkın gözü önünde padişahın öldürülmesiyle başlaması tasarlanıyordu.

Peki, padişaha kim saldıracaktı?

Sanıkların ifadelerinde, padişaha düzenlenecek suikast için farklı mekânlar işaret edilmiş olsa da, suikast stratejisi hemen hemen aynıdır. Tepeden tırnağa silahlı, savaşçı fedailer ya da paralı askerler (tercihan Çerkes ve/veya Arnavut) ani bir hücumda bulunacaktı. Padişaha saldırıyı halka açık bir merasim sırasında gerçekleştirebilirlerse, aynı zamanda “Serasker Paşa ve Kapudan Paşayı velhasıl rikab-ı şahanede kimler bulunur ise onlara su-i kasd edecekler(di)”.⁴⁰ Gerçekleştirilemezse de vükeladan şahıslar daha sonra, isyan sırasında öldürüleceklerdi. Çerkes Şuayib’in ifadesine göre Şeyh Ahmed bu plandan ilk bahsettiğinde, muahedenin diğer önde gelenlerinin bazı itirazları olmuştu. Şeyh Ahmed, muahidlerce düzenlenecek ani bir saldırı öngörmüş, fakat Hüseyin Daim Paşa ile Cafer Dem Paşa bu fikre karşı çıkmıştı: “Bunu böyle aşikâre öldürmek olmaz millete fena ederiz sonra düvel-i ecnebiye ayağa kalkar şimdiki olan azıcık dinimizi ve gerek şeriatımızı bütün bütün kaldırırlar ümmet-i Muhammede yazık etmiş oluruz”. *Bunu böyle aşikâre öldürmek olmaz* derken kastedilen padişahın gözden ırakta katledilmesi gerekliliği değildi. Padişahın muahidler tarafından değil, Arnavut Cafer Dem Paşa ile Çerkes Şuayib’in bulacağı Çerkes ve Arnavut fedailer tarafından öldürülmesini öneriyorlardı. Dahası bu adamların padişaha saldıracakları sırada *Frenk elbisesi* giymeleri, yani Avrupalılar gibi giyinmeleri gerektiği de söylenmişti. Öyle anlaşıyor ki, muahidler izleri bulanık hale getirmeyi, böylece sefaretleri gafil avlamayı ve tepki vermelerini geciktirerek biraz zaman kazanmayı hesaplıyorlardı.

Öte yandan padişahı Çerkeslere öldürtmek de Çerkes Şuayib’e göre kabul edilebilir bir şey değildi; en azından sorgusu sırasındaki beyanı bu yöndedir. Böylesi bir eylemin Çerkes muhacirlerin birinci dereceden ihaneti olarak telakki edilmesinden korkuyordu. İddiasına göre şöyle söylemişti: “Bizim Çerkes milleti bahusus bu günlerde düşman elinden kurtulub devlete iltica ediyorlar ve buradan dahi onların haklarına pek riayet oluyor sonra bu devlet dahi onları buradan bütün bütün koğar ise yazık ederiz vakıa bizim canımızı feda eder isek de onlara zararımız dokunur”. Bunun üzerine Hüseyin Daim Paşa ile Şeyh Ahmed onun içini rahatlatmaya çalışmışlardı. Paşa cevaben kendisinin de Çerkes olduğunu, milletine bir fenalık gelmesine asla razı olmayacağını söylemişti. Şeyh ise, yapacakları her şeyin Abdülaziz’in irade ve

40 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

emri dâhilinde olacağını, bu işi gerçekleştirebilirlerse Çerkeslere daha ziyade itibar edileceğini belirtmişti. Çerkes Şuayib ifadesinde bu sözlere inanmadığını ve asla yerine getirilmeyeceğini bildiği birtakım koşullar öne sürerek Çerkeslerden adam toplamayı kabul ettiğini iddia eder. Şuayib'in koşulları şunlardır: Sırf Çerkesler değil, Türkler ve Arnavutlar da bu işin içinde olmalıdır; Abdülaziz ve bu muahedede “ne kadar büyük adam var ise” bir senet hazırlayıp mühürleyerek ellerine vermelidir; bu iş için iyi silahlar ve atlar tedarik edilmelidir. Çerkes Şuayib padişahı kaçırmaya ve çevresindeki adamları öldürme işlerini Çerkeslerin görmesini kabul ettiğini de sorgusu sırasında teyit eder. Buna karşılık “Halife-yi ru-yi zemindir onun etmeğini yeyoruz,”⁴¹ dediği padişahın öldürülmesi işini görmeleri ona göre kabul edilebilir değildir. Osmanlı padişahının halife unvanı istintaknâmelerde tek bir defa geçer ve bu terimi kullanan sanığın imparatorluğa kısa süre önce göçmüş bir Çerkes olması tesadüfi olmasa gerekir. Esasen Hilafet, Çerkesleri Osmanlı padişahına rapteden en temel bağıdır.

41 “Şeyh Ahmed Efendi bazı geceleri [sic] Tophaneye gidiyor ol vakit muahidleri toplarız ve yolunu bekleriz birden bire hücum edüb Serasker Paşa ile [sic] ya telef ederiz ve yahud tutarız ve alıb götürerek biz [sic] istemeyiz deyu dava ederek ve onun üzerine Ahmed Efendi [sic] tekrarlayıb mutlak telef ederiz deyu söyledi ol vakit Cafer Paşa ve Hüseyin Paşa [sic] bunu böyle aşikâre öldürmek olmaz millete fena ederiz sonra düvel-i ecnebiye ayağa kalkar şimdiki olan azıcık dinimizi ve gerek şeriatımızı bütün bütün kaldırırılar ümmet-i Muhammede yazık etmiş oluruz deyu söylediler ve dönüb yine ikisi beraber buna bir hud'a lazımdır bir tertib edelim bu iş beyanı kimse bilmesin deyu söylediler onun üzerine birkaç adam bulalım siz de Çerkesden birkaç adam bul Cafer Paşa dahi Arnabuddan birkaç adam bulsun [sic] ya Hacı Hüseyin Bağına ve yahud Kağıdhaneye ve yahud cuma selamlığında onlara bilinmez dercede Frenk elbisesi giydirib [sic] üzerine hücum ederek işini bitirmeli ol vakit ben bizim Çerkes milleti bhusus bu günlerde düşman elinden kurtulub devlete iltica ediyorlar ve buradan dahi onların haklarına pek riayet oluyor sonra bu devlet dahi onları buradan bütün bütün koğar ise yazık ederiz vakıa bizim canımızı feda eder isek de onlara zararımız dokunur dedim ol vakit Hüseyin Paşa benim dahi milletimdir nasıl senin milletin ise benim dahi senin gibidir sen nasıl acır isen ben de öyle acırım dedi ol vakit Şeyh Ahmed Efendi söylediği bu işi [sic] yapan ve yapıran [sic] odur dedi Çerkesler koğmaz bundan ziyade daha itibar eder ol vakit ben de dedim ki siz Türkten ve Arnabuddan biraz adam bulun ben de birkaç Çerkes bulurum ve Çerkeslere [sic] vurdurmam Halife-yi ru-yi zemindir onun etmeğini yeyoruz ancak [sic] diri tutmak ve nereye götürmek isterseniz oraya tutub götürürüz eğerce meramınız mutlaka [sic] öldürmek ise sizin adamlarınız etsinler dedim ancak biz [sic] onun yanında olan adamları vurabiliriz dedim ol vakit Hüseyin Paşa dahi [sic] onu Çerkesler vurasın ben de razı değilim ancak Türkten Arnabuddan vuracak bulsunlar dedi ve dönüb bunların üçü sen bu madden dönmez misin ve bunu eder misin deyu sordular ben de yaparım ama iki şartım ile ederim birisi evvela [sic] sonra mükerreren ise bu işi yapıran bizim elimize sened verib ve ondan başka ne kadar büyük bu muahedede adam var ise onlar dahi mühür basınlara bade yedimize versinler ve ikinci şart bize temiz at ve temiz dahi silah versinler dedim ve muradım ancak bu işi edemeyeceklerini ve böyle istediğim üzere bana sened veremeyeceklerini ve bütün din gidecek olsa içerinden beş yüz kuruş dahi verecek adam olmadığını biliyordum ve hilafı var ise ben kâfir olayım hasılı onlar dahi ol vakit biraz sükut ederek bade Hüseyin Paşa dine hizmet eden adam para ile mi eder deyu söyledi ve ben de Hüseyin Paşaya din uğruna can feda edeceğiz diyorsun can feda edecek adam mal sakınır mı dedim o gece dahi bu kelam bitecek ve burada kalarak sabahdan gitdim” (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 3a).

Cafer Dem Paşa'nın Arnavutlardan adam toplaması gerekiyordu, fakat bu işi tamamına erdirip erdirmediğini bilmiyoruz. Paşa sanıkların Bâb-ı Seraserî'den Kuleli kışlasına naklî sırasında kendini denize atıp kaybolduğundan, istintaknâmesi ilk sorgu sırasında söyledikleriyle sınırlıdır. Çerkes Şuayib ise işinin ehli dört paralı asker bulmayı başarmıştı. Şuayib'in anlattıklarına göre bunlar Çerkeslerdi, Şuayib gibi Kabartaylardandılar. Önce Rus ordusunun hizmetinde çalışmış olan bu dört paralı asker, daha sonra Macar savaşı sırasında Avusturya ordusu saflarına katılmış on iki kişilik bir gruptan geriye kalanlardı.⁴² Kırım Harbi sırasında, bu sefer İngiliz ordusu bayrağı altında Osmanlı topraklarına adım atmışlardı. Hayatta kalabilmiş olan dört kişiden ikisi, daha sonra Osmanlı ordusu için de çalışmıştı. Şuayib bu silahşorlardan Kuleli'nin önde gelenlerine bahsettiğinde, ikisi İstanbul'da, hatta tam olarak Tophane'de bulunuyordu, ötekiler ise Kafkaslar'daydı.⁴³

Şeyh Ahmed'in isteği üzerine Şuayib, bir akşam belli başlı muahidlerin tanınması için Mirza Bey ve Grandük (*Grand Duc*)⁴⁴ adındaki bu paralı askerleri Arif Bey'in hanesine davet etti. Fakat Şeyh Ahmed, Rasim Bey ve Müftü Bekir'in de bulunduğu Arif Bey'in evine Şuayib'in eşliğinde sadece Grandük denilen asker geldi. Söz konusu olan yalnızca basit bir tanışma buluşmasıydı. Padişahı öldürme bahsinin o akşam gündeme getirilmesi düşünülmemişti. Grandük'e yeterince güvenebileceğine kani olan Şeyh Ahmed, ertesi sabah Şuayib'den bu konuyu askerlere açmasını istedi. Şuayib'e göre, sırrı ifşa ettiği an her ikisi de korkmuş ve teklifi reddederek derhal İstanbul'dan ayrılmaya karar vermişti. Hatta Şuayib'e de bu işe karışmamasını salık vermiş, ilk fırsatta İstanbul'dan gitmesini söylemişlerdi.⁴⁵ Ne var ki Arif Bey'in anlattıklarına bakılırsa, Şeyh Ahmed kendisiyle sanki adamlar görevi ifa etmeyi kabul etmiş gibi konuşmuştu: "[...] bunlar pek bahadır ve atlı adamlardır bunlar altı yedi kişi kadar vardır fakat birazı taşradadır mektub yazar isek getürebiliyoruz fakat bu adamlara kırk elli bin kuruş para lazım istiyorlar iyi iş iyi selam ile olacak işdir".⁴⁶

42 Büyük ihtimalle burada söz konusu olan 1848-1849 savaşıdır. Rusya bağımsızlık yanlısı Macarlara karşı Avusturya'yı desteklemek üzere 1849'da büyük bir ordu göndermiş, böylece savaşa son noktayı koymuştur. Bu paralı askerler, muhtemelen Rusya'nın Macaristan üzerine gönderdiği birliklerle beraber Avusturya'ya gitmiş ve burada Rus ordusundan ayrılmış olmalıdır.

43 "Bunlar bizim vilayetli Kabartay olup orada dahi biliyordum Rusya hanına askerlik ederek bunların İranlı bir kumandanı olup bunlara verilecek rütbeleri kendi milletine vererek onun üzerine oradan firar ederek Macar muharebesinde Avusturyaya dahalet etdiler ve Rusya dahi bunları Avusturyadan derhal telgraf ile matlub ederek onun üzerine on iki kişi oldukları halde orada pek çok kavga ederek telef olarak dört kişi kalarak Frengistana gidib ve pek çok yer gezerek esna-i muharebede İngiltere askeriyle beraber buraya geldiler ikisi Çerkese ve diğer ikisi burada kaldılar ve devlete dahi biraz askerlik ederek badehû çıkdılar bir Çerkese gidib geldiler" (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 6a).

44 Belgelerde میرزابلک ve کیراتنوق şeklinde yazılmıştır.

45 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 4b-5b.

46 Arif Bey, n. 4, s. 4b.

Arif Bey, bu askerlerle kendi hanesinde buluştukları akşamın, Hüseyin Daim Paşa gittikten “birçok gün” sonra olduğunu anlatır. Ne var ki Müftü Bekir’in ifadesine göre paralı asker kullanma fikri paşa gitmeden önce de tartışılmıştır. Müftü, Çerkes askerler lafını ilk kez yemin ettiği gün, yani temmuz sonu ağustos başı gibi duyduğunu ifade eder.⁴⁷ O gün, Hüseyin Daim Paşa, Şeyh Ahmed ve Arif Bey ona planlarından bahsetmişlerdir:

[...] evvela bizler bir tertib etdik bizler Fransa ve Rusyayı ve sair yerleri doluşmuş yedi sekiz kimesne vardır ve Çerkesdir ve hatta birisi dahi Rusya devletinin oğlunun yanında yaver⁴⁸ olduğu halde bir hata ederek firar etmiş bu kimesneler takarrür etmişler ki iyice atlardan bizim altımıza birer at verin sizin muradınız her ne ise selamlıkda icra ederiz onun üzerine biz de ona cevab olarak bu fitne-i amme olur ol vakit sahih biz de bu işten rücu edüb [sic] izale ve tebdilini başka güne karar verdik kararı dahi bu idi ki Tophane-ye[sic] ikinci vakitleri geldiğinde ve yahud Kabataş önlerinde ve yahud Hacu Hüseyin Bağında bu Çerkesler ve gerek sair fedailer [sic] silah ile arabayı basıb ve telef ederek [...] ⁴⁹

Ifadeleri beraber okunursa, Müftü Bekir bu planlardan haberdar olduğu sırada muahidler arasında –Çerkes Şuayib hariç– kimsenin henüz paralı askerlerle şahsen tanışmamış olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Hüseyin Daim Paşa, Şeyh Ahmed ve Arif Bey büyük ihtimalle Şuayib’den duyduklarını tekrar etmişlerdi. Muhtemelen Çerkeslerin işlerine yarayabileceği farklı saldırı planları üzerine de tartışmaktaydılar. Fakat planlarından paralı askerlere henüz bahsetmemişlerdi. Adli soruşturma sırasında bu askerler bulunup Kuleli kışlasına getirildiyse de, sonuç olarak kendilerine herhangi bir suç isnat edilmedi. Anlaşıldığı kadarıyla muahedeye isyancıların hayallerini beslemekten başka somut bir katkıları olmamıştı. Sorgu sırasında Çerkes Şuayib’le yüzleştirildiklerinde, ne Arif Bey’in evine gittiklerini ne de bu davayla ilgili herhangi bir husustan haberdar olduklarını kabul ettiler.⁵⁰ Büyük ihtimalle korktukları için her şeyi topyekûn reddetme yoluna gitmişlerdi. Öte yandan, sanıklar da zaten onların muahedenin mensuplarından olduğunu asla iddia etmemişti. Arif Bey bile paralı askerlerin muahedeye dâhil olup olmadığını bilmiyordu.⁵¹ Bütün fedailerin yeminlerini muhafaza eden, Şeyh Ahmed’in en yakınındaki kişi olarak en azından onun bilmesi beklenirdi. Çerkes Şuayib

47 Müftü Bekir tutuklamalardan bir veya bir buçuk ay kadar önce yemin etmiş olduğunu söyler. Ağustos ayı başında gitmiş olan Hüseyin Daim Paşa o gün orada olduğuna göre Müftü Bekir tutuklamalardan en az bir buçuk ay önce yemin etmiş olmalıdır.

48 Büyük ihtimalle namı Grandük (*Grand Duc*) olan asker.

49 Müftü Bekir, n. 6, s. 10b.

50 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 8b.

51 Arif Bey, n. 4, s. 5b.

de paralı askerlerin tekliflerini reddettiğini, şeyhin de bunu bildiğini defaatle söylemiştir.⁵² Tanıklıklara bakılırsa en azından ağustos ayının ortalarına varmadan, önce Şuayib, ardından Şeyh Ahmed ve nihayet Arif Bey, Çerkeslerin kendilerinden istenen işi yapmayacağını anlamış olmalıdır. Zaten muahidler, paralı askerlerin hizmetlerinin karşılığı olacak parayı toparlamaya çalışırken onlar İstanbul'dan ayrılmıştır bile.⁵³ Bütün bu ayrıntılar, muahedenin padişahı katletmeye yönelik pek çok farklı tasarısının mevcut olduğunu bir kez daha gösteriyor. Fakat anlaşıldığı kadarıyla, Hasan Paşa dâhil olduğu sıralarda muahidlerin ellerindeki imkânlarla hayata geçirebilecekleri hiçbir planları yoktu. Dahası, Bâb-ı Âli'nin duyurduğunun aksine padişahı katletmek, isyanı başlatmak için 17 Eylül'ü kesin bir tarih olarak belirleyecek durumda değildiler. Padişaha saldıracak paralı askerleri bile bulamamışlardı.

İsyan

Muahidlerin planları padişahı öldürmekle sınırlı değildi. Arif Bey'in deyişiyle niyetleri "Avrupa usulünde"⁵⁴ bir isyan gerçekleştirmekti. Padişahı devirip kardeşini tahta çıkarmayı, hükümeti değiştirmeyi, böylece devletin siyasetine müdâhil olmayı istiyorlardı. Planlarına göre padişah katli isyanı ateşleyecek olan kıvılcımdı. Dolayısıyla salt bir suikast için gerekenden daha fazla imkâna sahip olmaları gerekiyordu. İsyan için neredeyse başlı başına, ayrı bir plan lazımdı ve muahidler bunun bilincindeydiler. Bu basit sebepten ötürü, isyanın stratejisi ilk eylemin gerçekleştirileceği mekâna, yani padişahın nerede öldürüleceğine bağlı değildi. Padişaha yönelik suikast Tophane'de, Kâğıthane'de, Hacı Hüseyin Bağı'nda veya başka bir yerde gerçekleştirilebilirdi fakat ayaklanmanın şehrin her yerinde alevlenmesi şarttı: Kuleli'de, Tophane'de, Üsküdar'da ve Suriçi'nde. En azından böyle olmasını umuyorlardı. Bu kadar geniş, yaygın bir ayaklanmayı tertip etmenin çok basit ve aşikâr iki koşulu vardı: Katılımcıların sayısını mümkün olduğu kadar artırmak ve isyan günü eşzamanlı hareket etmelerini sağlamak.

Birinci koşul doğrudan isyan stratejisiyle değil, daha ziyade muahedenin işleyiş biçimiyle ilgili bir sorunu beraberinde getiriyordu. Temel kuralları olan ağzı sıkılığı, ihtiyatı ihlal etmeden binlerce insanı bu isyana nasıl katacaklardı? Bir yandan yazılı, mühürlü yeminlerle mensupları muahedeyi ihbar etme fikrinden uzak tutmaya ve böylece ketum davranmaya zorluyorlar-

52 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 5b.

53 Arif Bey, n. 4, s. 5b.

54 Arif Bey, bir toplantı sırasında Hüseyin Daim Paşa'nın şöyle söylediğini iddia eder: "Bu işi Avrupa usulünde [yapalım] [sic]'ı ve vükelayı devleti kâmilten tahvil ve tebdil edelim" (Arif Bey'in Hüseyin Daim Paşa'yla olan muvacehesi sırasındaki ifadesinden alıntı, bkz. Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 4a).

di. Diğer yandan, en başından itibaren şeyhler, yüksek rütbeli subaylar gibi binlerce başka insanı harekete geçirebilecek kimseleri kazanmaya öncelik vermişlerdi. Muhtemelen bu sayede gizliliği ihlal etmeden katılımcı sayısını artırabileceklerini umuyorlardı. Nitekim ihbar edilene kadar bu hedeflerine ulaşmış oldukları da söylenebilir. Birçok şeyh ve paşanın yanı sıra, Çerkes ve Arnavut cemaatlerinde sözü geçen kimseler de davaya katılmıştı. Bununla birlikte isyan günü kaç kişiyi ayaklandırabileceklerini hesap edebilmek zordur. Sanıkların verdiği sayılar güvenilirlikten uzak olduğu gibi yaklaşık dahi olsa bir tahminde bulunmaya elverişli değildir. Sözgelimi Hüseyin Daim Paşa, Şeyh Feyzullah'ın yirmi bin müridiyle birlikte davaya katıldığını duyduğunu beyan eder. Oysa şeyhe göre müritleri sadece yüz elli kişidir.⁵⁵ Sanıklardan Binbaşı Ali ile Hurşid Efendi, bir paşanın İstanbul'a getirip sağa sola sakladığı on beş bin başıbozuk askerinden bahseder.⁵⁶ Isyana katılmaya hazır olduğu söylenenlerin sayısı konusunda da mutabakat yoktur. Pek az sanık bu sayıyı binlerle sınırlarken çoğunluk on binlerden bahseder, hatta yüz bine kadar çıkanlar bile olur.⁵⁷ Muahedeye mensup olanların ve başıbozukların sayısına dair bilgiler, önde gelen isimler tarafından, diğer muahidleri ve fedaileri cesaretlendirmek için uydurulmuş ya da en azından abartılmış gibidir. Bununla birlikte Hüseyin Daim Paşa, Arif Bey ya da Müftü Bekir gibi başlıca muahidlerin istintaknâmelerinde de karşımıza on binli sayılar çıktığını kaydetmekte yarar var. Dahası, tıpkı diğer sanıklar gibi onlar da bu sayıları hep başka birinden duyduklarını ifade etmektedir. Esasen muahedeye ya da başka bir sanıkla ilgili genel sorular söz konusu olduğunda, sanıklar duyduklarını söylemek konusunda pek tereddüt etmiyor gibidir. Fakat iş kendi katkılarıyla ilgili sorulara gelince, hiçbir sanık muahedenin toplantıları esnasında sözünü vermiş olduğu desteğin mahiyetini heyete aktarmaya yanaşmaz. Bir taraftan sayıların kulaktan kulağa aktarılırken abartılmış olduğunu düşünebiliriz; öte yandan sanıkların kulaklarına çalınanları kolayca ifade ederken kendi vaatlerini itirafta zorlanması da neden karşımıza birbirinden bu kadar farklı sayıların çıktığını izah eder.

Velhasıl, muahidlerin kaç kişiyi harekete geçirebileceği meçhuldür. Tek söylenebilecek olan, stratejilerini binlerce kişiyi harekete geçirebileceklerini varsayarak geliştirmiş olduklarıdır. Bunu yapmaya henüz muktedir değildirler belki, ancak isyan günü geldiğinde bu kudrete ulaşabileceklerini düşünmüş, ummuş, hayal etmişlerdi. Isyan şehrin her yerinde, aynı anda patla-

55 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5a ve Şeyh Feyzullah, n. 22, s. 2a.

56 Hurşid Efendi, n. 12, s. 4 ve Ali Efendi, n. 30, s. 17ab.

57 Mesela Hasan Bey'e (n. 9, s. 18b) ve Çerkes Şuayib'e göre (n. 25, s. 2b) bin-on bin arası; Tarih Ağa'ya (n. 16, s. 5b) ve Emin'e göre (n. 14, s. 3a) on ila yirmi bin; Ali Bey'e (n. 8, s. 10a) ve Hasan Bey'e (n. 9, s. 13b) göre yirmi-otuz bin; Hacı İbrahim'e göre (n. 17, s. 3a) elli binin üstünde; Hacı Ahmed'e bakılırsa (n. 31, s. 2b) yüz bin.

malıydı. İsyan gününün seyriyle ilgili kafa yorulan temel meselelerden biri, ayaklanma başladığında herkesin eşzamanlı hareket etmesinin nasıl sağlanacağıydı. Şeyh Ahmed'in bulduğu çözüm basit ve etkiliydi. İsyan günü şehrin farklı yerlerinde bulunacak olan muahidler mahallelerdeki camilerin minarelerine çıkıp isyanı başlatacak olan işareti bekleyecekti.⁵⁸ İşaret kayıkta yakılacak maytapla verilecekti.⁵⁹ Peki, şehrin farklı yerlerinde bulunacak olan isyancılardan tam olarak ne bekleniyordu? Şehrin merkezinde başlatılan isyana katılmaları mı, bulundukları mahallelerdeki hedeflere saldırmaları mı, yoksa sadece isyanın ne derece büyük, yaygın olduğunu göstererek yetkili makamlara gözdağı vermeleri mi? İstintaknâmelerde bu noktaları açıklığa kavuşturacak en ufak bir ipucu yoktur.

Abdülaziz'le işbirliği?

Müftü Bekir'in ifadesine göre maytabın tamamen başka bir işlevi vardı: Abdülaziz'e biat merasiminin başlayacağını haber vermek. Bir toplantı sırasında Hüseyin Daim Paşa padişaha suikasttan ve devamında neler yapılacağından bahsetmişti. Plana göre padişahı öldürdükten ve Abdülaziz'in emriyle önceden belirlenmiş yerlere hitaben yazılmış mektupları dağıttıktan sonra, yine Abdülaziz'in emriyle Said Paşa ya da bir başkası seraskerliğe, Namık Paşa maliye nazırlığına ve Kıbrıslı Mehmed Paşa ise ya sadrazamlığa ya da kapudan paşalığa getirilecekti.⁶⁰ Bu kişilerle Abdülaziz arasındaki muhabereye göre Tophane açıklarında maytap yakılarak Abdülaziz Tophane'ye davet edilecekti. Cülus merasimi burada biat ile başlayacak, ertesi gün yapılacak olan Eyüp Sultan ziyaretiyle devam edecekti.⁶¹ Nihayet cülus için âdet olan bütün

58 Şeyh Ahmed bundan haberdar mıydı bilinmez, ama İstanbul'daki minareler, farklı bir işlevle de olsa 1622'de II. Osman'a karşı ayaklananlar tarafından da kullanılmış; isyancılar, minarelerden sarayda bir direniş hazırlığı olup olmadığını gözlemeye çalışmışlardı (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 234).

59 "[...] o iş olacağı akşam kayıkla denizde bir mahitab yakalım ve minarelere dahi birer muahidlerden koyalım o muahidler mahitabı gördüğü anda İstanbuldakiler hareket eylesin ve Üsküdar Kuleli taraflarından dahi bulunanlar onlar da hareket etsinler iyi olmaz mı dedi ben de pek âlâ dedim" (Arif Bey, n. 4, s. 5a).

60 Tasarlandığı söylenen bu kabine devlet politikasında köklü bir değişikliğe işaret etmekten çok uzaktı. Bahsi geçenler fazlasıyla bürokratik sistemin içinde olan ve reformlarda da görev almış isimlerdi. Hepsi Osmanlı bürokrasisinin en yüksek mevkilerinde zaten bulunmuştu. Kıbrıslı Mehmed Paşa 1854'te sadrazamlığa kadar yükselmişti. Abdülmecid devrinin sonuna doğru iki kez daha bu makamda bulunacaktı. Hatta ikinci sadareti tutuklamalardan birkaç hafta sonra başlayacak, ancak uzun sürmeyecekti (18 Ekim-24 Aralık 1859). 27 Mayıs 1860'ta kuracağı üçüncü kabinede Namık Paşa da serasker olacaktı.

61 Peygamber'in sancaktarının mezarının ziyaret edilmesi İstanbul'un fethinden beri cülus merasiminin vazgeçilmez bir parçasıydı. Eyüp ziyareti yeni padişahın halkın karşısına çıkması için ilk fırsattı. Bu ziyaret padişahın tahta çıkmasından haftalar sonra da gerçekleştirilebiliyordu (bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 305-320).

merasimler tamamlandıktan sonra yeni idare “nizam-ı âlemi” ele alacaktı.⁶² Yukarıda görmüş olduğumuz üzere, sorguları sırasında sanıklar pek çok kez Şehzade Abdülaziz Efendi’nin muahedeyle işbirliği içinde olduğundan bahsetmişlerdir. Bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat bu rivayet sadece sanıklar arasında değil, tanıklar arasında da yaygındı. “Rivayet” tabiri bu bağlamda yerini tam olarak doldurmaktadır; zira hiçbir sanık bu işbirliğine kendi gözleriyle şahit olduğunu söylememiştir. Sadece Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa ya da Arif Bey’den bu yönde bazı sözler duyduklarını beyan edenler vardır: “neden korkulur bu işin en başı içeridendir”, “bu işi [sic] yapan ve yapıran [sic] odur”, “yaveri binbaşı yanımıza gelib gitmekde ve haber götürüb getirmekdedir” ya da sadece ve açıkça “..... [sic] o dahi bizimle olub”.⁶³ Ne var ki kendilerine sorulduğunda üçü de böyle bir işbirliğini ima ettiklerini inkâr etmiş, nihai olarak heyet, zaman zaman ısrarcı oluyorsa da, ikna edici ipuçları elde etmeyi başaramamıştır.⁶⁴

1850’den beri Abdülmecid (yakınındaki devlet adamları ve Şehzade Murad Efendi’nin annesi), kardeşi Abdülaziz’in yerine oğlu Şehzade Murad’ın kendisinden sonra tahta çıkmaya hak kazanması için bir yol aramaktaydı.⁶⁵ Bu hiç kuşkusuz, Abdülmecid’e karşı olan bir muahedeyle Abdülaziz’in işbirliği içinde olduğu imasını inandırıcı kılabilecek bir sebepti. Dahası, bir taraftan devletin 1856 Hatt-ı Hümayunu ve Paris Antlaşması’yla Avrupa’nın isteklerine boyun eğmiş olması, Kırım Harbi’nin ardından açığa çıkan toplumsal yıpranmışlık hali, askerlerin maaşlarının ödenememesi, dış borçlanmanın patlaması gibi etkenler, diğer taraftan şatafatlı yeni bir sarayın inşa edil-

62 “[...] bu Çerkesler ve gerek sair fedailer [sic] silah ile arabayı basıb ve telef ederek ve bizim evvelinden tertibimiz ve gerek yazılmış kâğıdlarımız vardır o saat dağıtacak yerlerimiz vardır [sic] emriyle yazılmışdır Said Paşa ve yahud başkası serasker ve Namık Paşa maliye ve Kıbrıslı Mehmed Paşa ya Sadrazam ve yahud kapudan paşa olacak [sic] emriyle bunlar derhal makamlarına oturacak [sic] mabeynlerinde olan muhabereye göre ol dakika Tophane-de deniz üzerinde bir mahitab yakıb mahitabın işaretiyle [sic] işi anlayarak Tophaneye gelib orada mevcut bulunub bey’at edüb [sic] oradan Topkapı sarayına teşrif edüb ferdası gün Eyüb Sultana teşrif edüb bade mabeynlerinde olan muhabereye göre nizam-ı âleme bakılmak orada söz bu kadarda kesilib herkes yatdı” (Müftü Bekir, n. 6, s. 10b).

63 Sırasıyla Müftü Bekir, n. 6, s. 12a; Çerkes Şuayib, n. 25, s. 3a; Şeyh İsmail, n. 23, s. 4b ve “o dahi bizimle olub Hüseyin Paşanın konağına tarafına birisi gelecek deyu söyledi”, Rasim Bey, n. 5, s. 2b. Alıntılanan ifadelerdeki noktalar Abdülaziz’e işaret etmektedir. İstintaknâmelerde padişahın ve şehzadenin isimleri daima noktalarla gizlenmiştir. Bu hususu “Noktaların ardında saklanan padişaha dokunmak” başlıklı alt bölümde ele alacağız, bkz. s. 245 vd.

64 Özellikle bkz. Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 4ab.

65 F. Riedler de Abdülaziz’in muhtemel işbirliğini ve taht kavgasının bu rivayetler üzerindeki etkisini tartışır (bkz. F. Riedler, “Opposition”, *a.g.e.*, s. 64-67). Abdülmecid’in veraset kurallarını oğlu Şehzade Murad Efendi lehine değiştirmeyi hedefleyen manevraları hakkında ayrıca bkz. H. Karateke, “Who is the Next Ottoman Sultan? Attempts to Change the Rule of Sucession during the Nineteenth Century”, I. Weismann ve F. Zachs (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, New York, 2005, s. 39-40.

miş olması ve Harem'in masraflarıyla ilgili dedikodular, kamuoyunda Abdülmecid'in aleyhinde bir kanaatin oluşmasına neden olmuştu. Bu atmosferde Abdülaziz bir umut olarak görülüyordu. Pek çok alanda başarısızlığa uğramış bir padişahın karşısında halkın pek de tanımadığı Abdülaziz, taht için ideal adaydı. İyi bir şehzadenin bütün vasıflarına sahip olduğu varsayılıyor-du. F. Millingen'e göre 1850'li yıllarda "memleketlerinin siyasetiyle ilgilenen Türkler" şu tarz sözler sarf etmekteydiler:

Sarayda ne olsa bilen *Filan* Efendi'den öğrendiğime göre, derdi birisi, padişahla kardeşi fena atışmışlar. *Şehzademiz* hakikati *hükümdarın* yüzüne söylemekten çekinmemiş. Suiistimaller yüzünden inim inim inleyen halkın sesini duyurmayı kendine görev saydığını ve bu duruma acilen bir son vermek gerektiğini söylemiş.⁶⁶

Aziz yanlısı, Mecid aleyhtarı bu tür sözlerin 1850'lerde Osmanlı sokaklarında ne derece yaygın olduğunu tespit edebilme imkânımız yok. Fakat her halükârda, padişahı öldürme planlarını toptan inkâr edenler de dâhil olmak üzere Kuleli muahidleri, Abdülaziz'i tahtta görmeyi arzu ettiklerini açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Abdülaziz'in muahedeyi idare ettiğine yahut emirleri verdiğiye yönelik sözler hiç kuşkusuz isyancılara hareketin tah-tın meşru ve yasal varisi tarafından onaylandığını düşündürmeye yarıyordu. Muhtemelen teşebbüsün sağlam temellere dayandığını öğrenmenin şüpheleri gidereceği varsayılmıştı. Öte yandan Abdülaziz'i tahtta görmek isteyenler kuşkusuz Kuleli muahidlerinden ibaret de değildi. Ancak, Abdülaziz'in bu muahedeyle bir ilişkisi olmuş olsun ya da olmasın, sonuçta, yalnızca Kuleli muahidleri istenmeyen padişah-tan kurtulup yerine ideal sultanlarını tahta geçirmek üzere harekete geçmeye cüret ve cesaret etmişlerdi.

Peki, kimdi bu muahidler?

66 Osman Bey (diğer adlarıyla Vladimir Andrejevich, Frederick Millingen), *Les imams et Les Der-viches*, Paris, 1881, s. 202. Alıntadaki italik vurgular bana ait (B.O.).

SANIKLAR

TABLO 1

Cezalar	İsim	Doğum yeri - köken	Meslek	Yaş ¹
Birinci derece suçlular: İdama mahkûm edildiler, cezaları fermanla müebbet küreğe (kalebentliğe) çevrildi.	1-Şeyh Ahmed (Baba adı: Şeyh Mevlana)	Süleymaniye ²	Nakşibendi-Halidi şeyhi (Bayezid medresesinde ikamet eder)	35-36 ya da 46 ³
	2-Hüseyin Daim Paşa	Çerkes	Rumeli ordusunda ferik	En fazla 40-50 ⁴
	3-Cafer Dem Paşa	Epir (Arnavut)	Mirliva	
	4-Arif Bey (Baba adı: Sadık)		Tophane-i Âmire Ruznamçe kâtibi	29
	5-Rasim Bey (Baba adı: Kâşif Osman Bey)		Binbaşı ve Bâb-ı Seraskerî İmalat Meclisi azası	35

- 1 Birkaç istisna hariç (4 numaralı sanık Arif Bey ve 9 numaralı Hasan Bey gibi), sanıklar yaşlarını hep yaklaşık olarak ifade etmişlerdir (*olmalıyım; kadar varım* vb.). Bunun yanı sıra sanıkların yaşlarını –doğal olarak– ay takvimine göre hesap ederek beyan ettiklerini de hatırd tutmak önemlidir. Mesela yaşını kesin olarak beyan eden nadir sanıklardan olan Hasan Bey 1276'da (1859) yapılan sorgusunda 32 yaşında olduğunu söylemiştir. Kedisinin doğum tarihi Sicill-i Ahval'deki kaydına göre 1244'tür (1828/1829) (bkz. BOA, DH. Said. 0001/286).
- 2 Belgede Şeyh Ahmed'in köyünün ismi mevcuttur, fakat ne bölgeye ait haritalarda ne de Osmanlı yer isimleri sözlüklerinde belgede görebildiğim şekilde (صروپین) bir yer ismi bulamadım.
- 3 Sırasıyla istintaknâme defterine, hûlasaya ve mazbataya göre. Esasen istintaknâmeye dayanılarak yazılmış olması gereken son iki belge farklı sayılara işaret etmektedir.
- 4 Paşanın çocukluğu hakkında F. Millingen'in kitabında bulunan verilere dayalı bir tahmindir (*La Turquie*, s. 157). Buradaki tahmini hesabın dayandığı gerekçeler için bkz. aşağıda s. 163, dipnot 75.

İkinci derece suçlular: Müebbet küreğe (kalebentliğe) mahkûm edildiler.	6-Bekir Efendi (Baba adı: Ömer)	Varna*	Tophane-i Âmire müftüsü	
	7-İbrahim	Osmanpazar (Silistre vilayeti)	Kabataş Karakolhanesi'nde görevli istihkâm alayı yüzbaşısı,	
	8-Ali Bey (Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğlu, 9 ve 24 numaralı sanıkların kardeşi)	Süleymaniye (Babanzade – Kürt)	Mühendishane yüzbaşısı	
	9-Hasan Bey (Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğlu, 8 ve 24 numaralı sanıkların kardeşi)	Süleymaniye (Babanzade – Kürt)	Belli bir mesleği yok	32
	10-Bekir (Baba Adı: Bekir)	Harput (Kürt kökenli)	Sinekli Medrese talebesinden	21/22
	11-Mehmed (Baba Adı: Mehmed)	Kürt kökenli**	Sinekli Medrese talebesinden	35/40
	12-Hurşid Efendi (Baba Adı: Abdullah)	Kürt kökenli**	Meclis-i Tophane-i Âmire üçüncü kâtibi	Otuzun üzerinde
	13-Mehmed Efendi (Baba Adı: İbrahim)	Van	Bâb-ı Seraskerî'de tomruk hizmetinde (hapishane) görevli ordu-yı hümayun süvari ikinci ihtiyat alayı alay emini	50
	14-Emin (Baba Adı: Hidayet)	Tekirdağ	Üçüncü süvari alayında nalbant yüzbaşısı	20
	15-İbrahim (ya da Hafız İbrahim – Baba Adı: Mehmed)	Beypazarı (Ankara vilayeti)	Tophane-i Âmire ambar taburunun dördüncü bölüğünde üçüncü çavuş	20
	16-Tahir Ağa (Baba Adı: Hacı Süleyman)	Dağıstan (Çerkes)	Asakir-i hassa üçüncü süvari alayının üçüncü bölüğünde mülazım-ı sâni	28
	17-Hacı İbrahim (Baba Adı: Hasan)	Abana (Sinop yakınlarında, Bolu vilayetine bağlı)	Topçu onbaşı (emekliliğini talep etmiş, geçici olarak Tophane-i Âmire ambar taburunda bulunuyor)	38
	18-Veli Ahmed (Baba Adı: Hacı Muhiddin)	Çerkes	Tophane'de esir tellâli	65

Beş ila sekiz sene küreğe (kalebentliğe) mahkûm edilmiş olan üçüncü derece suçlular.	19-Hasan Bey (2 numaralı sanık Hüseyin Daim Paşa'nın oğlu)	Asitane (İstanbul)	Hassa ordu-yı hümayunu birinci şeşhane yüzbaşısı	17
	20-Hacı Mehmed (Baba adı: Cafer)	Dağıstan / Karaçay	Belli bir mesleği yok	31
	21-Hoca Nasuh Efendi (Baba adı: Ebubekir)	Danişmend (Hüdavendigâr vilayeti)	Hafız Paşa Camii'nde ve bir medresede hoca	
	22-Feyzullah Efendi (Baba adı: Ali)	Hezargrad (Silistre vilayeti)	Nakşibendi-Halidi şeyhi (Şehremini'nde bir tekkeyi idare ediyor)	53
	23-İsmail Efendi (ya da Evliyazade Şeyh İsmail Hakkı – Baba adı: Mehmed)	Kütahya	Nakşibendi şeyhi. Sultan Bayezid Cami, Yeni Cami ve Ayasofya Camii'nde ders okutuyor.	
	24-Abdülkadir Bey (Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğlu, 8 ve 9 numaralı sanıkların kardeşi)	Süleymaniye (Babanzade – Kürt)	Belli bir mesleği yoktur	42 / 43
	25-Çerkes Şuayib (Kabartay aşireti müftüsü Sultan Efendi'nin oğlu, 41 numaralı sanığın kuzeni)	Kabartay (Çerkes)	Belli bir mesleği yoktur	25
	26-Mustafa (Baba adı: Ahmed)	Aydın	Tophane-i Âmire mızıkası bölük emini	20
Dördüncü derece suçlular. 27, 28, 29 numara: Ordudan atıldılar ve iki yıl hapse mahkûm edildiler. 30 ve 33 numara ordudan atıldı. 31 numara Trablusgarp'a geri gönderildi. 32 numara Erzurum'a geri gönderildi.	27-Hidayet Efendi (Baba adı: Yunus)	Serez	Yüzbaşı, Hüseyin Daim Paşa'nın yaveri	32
	28-Ahmed (Baba Adı: Mustafa)	Beypazarı (Ankara vilayeti)	Topçu ihtiyat alayı dördüncü taburunun ikinci bölümünde saka	26
	29-Receb (Baba Adı: Hüseyin)	Safranbolu (Bolu vilayeti)	Tophane-i Âmire'de topçu neferi (aşçı)	30
	30-Ali Efendi (ihtida ederek Müslüman olduğu için baba adı Abdullah ⁵)	Sakız Adası	Dersaadet ordu-yı hümayunu topçu alayında ihtiyat binbaşısı ⁶	47
	31-Hacı Ahmed (Baba adı: Mehmed)	Fas	Tophane'de, Tom-tom mahallesi sakinlerine küçük bir ücret veya mal karşılığı muska yazar.	43-44
	32-Mustafa ⁷ (Baba adı: Mehmed)	Erzurum (Kürt kökenli*)	Muhallebici	50
	33-İsmail	Tokat*	Tophane-i Âmire ihtiyat alayının dördüncü tabur binbaşısı ⁸	

5 Sonradan Müslüman olanların baba adları hep “Abdullah” (“Allah'ın kulu” anlamında) yazılırdı. Fakat Abdullah'ın yaygın bir özel isim olduğunu ve elbette “Abdullah oğlu” denen herkesin mühtedi olmadığını unutmamak gerekir.

6 Mazbatanın Fransızca çevirisinde “major”.

7 Sanığa göre Mustafa onun göbek adıydı ve Şeyh Ahmed de onu bu isimle kaydetmişti. Gerçek adı ise Hüseyin'di.

8 Mazbatanın Fransızca çevirisinde “major”.

Suçsuz bulunan sanıklar ⁹	34-Hasan (Hasan oğlu)	Kireli (Konya vilayeti)	Süleymaniye'de Dökmeci medresesi talebesinden (Acı Musluk medresesi eski talebesi)	32-33
	35-Hafız Ahmed (Baba adı: İbrahim)	Şehirköy (Niş vilayeti)	Acı Musluk medresesi talebesinden	26
	36- Ali (Baba adı: Osman Efendi)	Beypazarı (Ankara vilayeti)	Tophane'deki top fabrikasında amele	25-26
	37- Süleyman Efendi (Baba adı: Süleyman)	Niğde	Belirtilen bir mesleği yok	35-38
	38- Hasan Efendi	Niksar (Sivas vilayeti) (30 yıldır İstanbul'da ikamet ediyor)	Tüccar – eski uşak (kısa süre önce boşanmış, geçici olarak Şeyh Feyzullah'ın tekkesinde yaşıyor)	45
	39- Mehmed Efendi (Baba adı: Osman)	Malatya (Kürt kökenli**)	Şeyh Feyzullah'ın tekkesinde kahveci	26
	40- Mehmed (Baba adı: Abdullah)	Erzurum	Tophane-i Âmire mızıkası başçavuşu	
	41-Çerkes Ahmed (25 numaralı sanığın kuzeni. Baba adı: Mehmed)	Kabartay (Çerkes)	Eski silah alıp satıyor (sabık asker)	27

(*) İngiliz sefareti raporuna göre.

(**) *Journal de Constantinople* gazetesine göre.

Kaynak: Bu tablo mazbatanın orijinalinden ve Fransızca çevirisinden, fezlekeden, istintaknâmelerden (*BOA*. I.DH 445-1/ elde edilen 29437, 29/Ra/1276 ve I.DH, 443/29258, 28/S/1276) ve *Sicill-i Osmanî*deki kayıtlardan elde edilen verilerden hareketle hazırlanmıştır. *Journal de Constantinople* gazetesinin 1054 sayılı nüshasında ve sefaret raporlarından elde edilen bilgiler de tablonun tamamlanmasına yardımcı olmuştur (özellikle bkz. *AMAE*. CP., La Turquie, c. 341, 20/09/1859, n. 1, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa devleti sefareti başdragmanı M. Outrey'in raporu, s. 186a-188a; a.y., n. 68, 28-09/1859, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye, s. 212a-221a ve *PRO FO*, 78-1435, N. 179, 27/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Russell'a). Farklı kaynaklardan gelen bilgilerin çeliştiği durumlarda Osmanlı belgelerindeki, özellikle sorgular sırasında derlenmiş olan bilgilere öncelik verilmiştir. Ayrıca, mazbatada ve bu tabloda görünmeyen birkaç ismi de burada not etmek gerekiyor. İstintaknâme defterlerinde aynı isimde iki sanığın çok kısa iki istintaknâmesi mevcuttur. Bunlardan biri Acı Musluk medresesi talebesinden Kıbrıslı bir İbrahim'e diğeri de orduda amele Ahmed oğlu İbrahim'e aittir. Anlaşılan o ki zaptiye tahkikat sırasında hangi İbrahim'in yemine mühür vurduğunu anlamaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra serbest bırakılmış bir şüphelinin çok kısa bir istintaknâmesi de yine belgeler arasındadır: Acı Musluk medresesi talebesinden olan ve 25-26 yaşlarında bulunan Kütahyalı Süleyman Efendi. Buradaki listeye ekleyebileceğimiz son şahıs ise istintaknâmelerde değil ancak İngiliz sefaret raporlarında (bkz. *PRO FO*, 78-1435, n. 179, 27/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Russell'a) ve *Journal de Constantinople* gazetesinde (bkz. 5 Ekim, n. 1054) karşımıza çıkar: Çerkes (Anapa) kökenli, Tophane'de meskûn Ereklîoğlu Ahmed bin Nureddin.

Sanıkların portreleri

Yukarıdaki sanık listesi, muahid yahut fedai olarak Kuleli'yle herhangi bir şekilde ilişkisi olmuş ya da muahidler ve/veya yetkili makamlar tarafından potansiyel üye olarak görülmüş kişilere dair elimizdeki yegâne örneklemdir. İlerleyen sayfalarda bu tabloda ismi geçenlerin kefil kişisel hayatlarının sey-

9 Mazbatada suçsuz olduklarına hükmedilmiş olmalarına rağmen 34, 35 ve 36 numaralı sanıklar yine de doğdukları şehre geri gönderildiler. Aslında bu bir nevi sürgündü, zira payitah-ta dönmeleri yasaklanmıştı. Gönderildikleri yerlerindeki ahalinin onları gözetim altında tutması için, oralardan ikişer kişi sanıklara kefil tayin edilmişti. Bu adli sürecin işleyişine dair 36 numaralı sanık Amele Ali'nin sürgün belgelerine bkz. *BOA*, A. MKT.UM. 389/93, 17/C/1276 (11/01/1860).

rine, toplumsal ve ailevi profillerine, yaşadıkları koşullara, dünyayı algılayışlarına dair bizi aydınatabilecek bilgileri bir araya getirmeye; bunları dönemin siyasi ve sosyal bağlamı içinde değerlendirmeye çalışacağız. Böylece Kuleli isminin ardındaki şahsiyetlerin içinde yaşadığı toplumsal evreni daha iyi tanıma ve kavrama imkânımız olacağını düşünüyorum.

Nüfuzlu ailelerin mahdumları

Tablonun ortaya koyduğu üzere, Hüseyin Daim Paşa'nın oğlu Hasan Bey hariç (n. 19) sanıklar arasında İstanbul doğumlu olan yoktu.¹⁰ Ama uzun süredir İstanbul'da bulunanlar da vardı: Hüseyin Daim Paşa (n. 2) ve İbrahim Çavuş (n. 15) çocukluklarından beri; Hasan Efendi (n. 38) otuz yılı aşkın bir süredir; Şeyh Feyzullah (n. 22) ve Amele Ali (n. 36) on yıldır payitahtta yaşıyordu. Buna karşılık büyük çoğunluk nispeten kısa bir süre önce, yani tutuklamalardan azami beş, asgari birkaç ay önce gelmişti. Neredeyse bütün sanıklar taşra kökenliydi ve mütevazı ailelerden geliyordu; nüfuzlu ailelere mensup beş sanık hariç: Cafer Dem Paşa, Şeyh Ahmed Efendi ve Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın üç oğlu (8, 9 ve 24 numaralı sanıklar).

Babanzade üç birader

Mazbata; Ali Bey (n. 8), Hasan Bey (n. 9) ve Abdülkadir Bey'i (n. 24) öncelikle Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğulları olarak tanıtır. Üç kardeşin 1838 yılında ölmüş olan babaları Süleymaniye mutasarrıfıydı; tıpkı dedeleri Abdurrahman Paşa, amcaları Mahmud Paşa ve ağabeyleri Ahmed Paşa ile Abdullah Paşa gibi.¹¹ Başka bir deyişle, nesillerdir mutasarrıf rütbesini elinde bulunduran aile Süleymaniye'de hanedanlığa yaraşır bir iktidara sahipti. 16. yüzyıldan beri bugünkü Irak ve İran Kürdistanı'nın büyük bir bölümü –resmi olarak 1784'te Babanların merkezi olarak kurulmuş olan Süleymaniye de dâhil– Baban ailesinin hâkimiyeti altındaydı. Baban emirliğinin mirleri, 17. yüzyılın başından beri resmi olarak paşa unvanını taşıyordu.¹² Devlet tarafından verilen bu unvan bazı mirlerin kendi adlarına para bastırıp hutbe okutarak bağımsızlığa meyletmesine de mani olamamıştı.¹³ Babanların Osmanlılarla ittifaka ihtiyacı vardı, fakat aynı zamanda muhtariyetlerini de pe-

10 4 ve 5 numaralı sanıkların kökenlerini ve doğum yerlerini bilmediğimizi not etmek gerekiyor.

11 Baban ailesinin soyağacı için bkz. Ek IV, ayrıca SO, c. 1, s. 96-97, 204-205 ve c. 5, s. 1546-1547.

12 M.V. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra, 1992, s. 171.

13 H. Hakim, "Confrérie des naqshbandis au Kurdistan au XIXe siècle", yayımlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV, 1983, s. 88.

kiştirmek arzusundaydılar. Mirlik İran-Osmanlı sınırında, iki rakip imparatorluk arasında sürekli çekişme konusu olan bir bölgeyi elinde tutuyordu. Bu mevkiin hiç kuşkusuz bitmek bilmeyen savaşlar ve çatışmalardan dolayı pek çok dezavantajı vardı, fakat aynı zamanda Osmanlı-İran savaşları sırasında destek vermek kaydıyla Osmanlı Devleti'nin vergi ve yükümlülüklerinden muaf olmak gibi avantajlara da sahiptiler. Bunun yanı sıra bölgenin sınır konumu, İstanbul fazla baskı yaptığında iki taraflı oynama imkânı da sunuyordu.¹⁴ 18. yüzyılın sonunda mirlik ekonomik anlamda hatırı sayılır bir gelişme gösterdi. 1784'te Süleymaniye'nin, Baban hanedanlığı iktidarının merkezi olarak kurulması da bu gelişmeye delalet ediyordu. Süleymaniye'nin kuzeyindeki dağların ortasında bulunan eski Baban başkentinin (Kala Çuvalan) aksine, yenisi ticaret yolları üzerindeydi. Şehir hızla bir ticaret ve imalat (özellikle silah imalatı) merkezine dönüştü. Kimi Rus silah ustaları şehirde imalathaneler kurmak üzere davet edildi. Baban ordusu, bu süreçte ateşli silahlar bakımından oldukça donanımlı hale geldi ve güçlendi.¹⁵ Ailenin zenginliği ve gücü giderek artmaktaydı.

Baban mirliğinin zenginleşmesi, 19. yüzyılın başında da devam etti. Bununla birlikte iki dış etken hükümranlığını ve geleceğini tehdit etmeye başlamıştı. İki komşu devlet merkezileşme yoluna girmiş, yerel güçleri yıkmayı hedef edinmişti. Bölgede giderek faaliyetini artıran Avrupa emperyalizmi de onların bu eğilimlerini destekliyordu. 1850'den sonra Babanlar, Bâb-ı Âli'nin merkezileşme politikalarına direnemez hale geldiler. Bağdat valisi Necib Paşa¹⁶ 1845'te, büyük bir orduyla Ahmed Paşa'yı (Süleymaniyeli Süleyman Paşa'nın oğlu) görevinden alarak yerine kardeşi Abdullah Paşa'yı geçirdi.¹⁷ 1850 yılında ise İsmail Paşa, Bâb-ı Âli tarafından Süleymaniye'ye Babanzadelerden olmayan ilk vali olarak atandı. Abdullah Paşa İstanbul'a sürülürken düzenli ordu da Süleymaniye'ye yerleşmişti.¹⁸ Her ne kadar Babanlar bölgedeki büyük nüfuzunu korumaya devam edecek olsa da emirliğin hâkimiyeti böylece sona ermiş oldu.

Sanıklar arasında karşımıza çıkan üç Babanzadenin çocuklukları ve hatta gençlikleri¹⁹ ailelerinin şaşaalı zamanlarının sonuna denk gelmiş, iktidardan düşüşüne tanıklık etmişlerdi. Bu hatıralar onlarda buruk bir iz bırakmış ol-

14 A.g.e., s. 88-89.

15 A.g.e, s. 99-105.

16 Söz konusu kişi Necib Mehmed Paşa ya da daha çok bilinen adıyla Gürcü Necib Paşa'dır. Üçüncü Bölüm'de ele alacağımız Meslek'in önderi olan Mehmed Bey'in de dedesidir.

17 S. Ateş, "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples," yayımlanmamış doktora tezi, New York University, 2006, s. 78.

18 A.g.e, s. 100.

19 Tabloda kaydedildiği üzere Hasan Bey (n. 9) 1859'da 32, Abdülkadir Bey ise (n. 24) 42-43 yaşındaydı. Ne yazık ki Ali Bey'in yaşını bilmiyoruz.

sa gerek. Aileleri artık doğdukları memleketin hâkimi değildi, fakat yine de mahdumlarını Osmanlı yüksek bürokrasisine dâhil edebilmişti. Mirliğin düşüşünden sonra ağabeyleri Ahmed Paşa 1855'te Yemen valisi, 1867'de Erzurum valisi, 1869'da Halep, 1875'te Adana valisi oldu.²⁰ Bir diğer ağabeyleri Mehmed Paşa da pek çok şehirde valilik görevinde bulundu.²¹ Baban hanedanlığının iktidardan düşmesinden sonra gelen ikinci kuşaktan da Osmanlı yüksek bürokrasisinde görev alanlar mevcuttu; Ahmed Paşa'nın oğlu, Tahran sefiri Halid Bey gibi.²² Görünüşe bakılırsa Babanlar, yereldeki hanedanlıklarını kaybederken bir bürokratlar ailesine dönüşmüşlerdi.

Abdülkadir Bey'in (n. 24) istintaknâmesinden anlaşıldığı kadarıyla dokuz erkek kardeştiler. Babanzade biraderlerin üçü İstanbul'da, dördü Bağdat'ta, biri Edirne'de, bir diğeri de vali sıfatıyla Yemen'de (Ahmed Paşa) bulunuyordu.²³ Kuleli Vakası'na karışmış olan Babanzadeler, kardeşleri arasında kesinlikle başarılarıyla sivrilenlerden değildi. En küçükleri mühendishane yüzbaşısıydı, buna karşılık diğer iki kardeşin meslekleri dahi yoktu. Üçü de Süleymaniye'den mirliğin çöküşünden sonra,²⁴ muhtemelen Bâb-ı Âli'nin ihtarıyla ayrılmıştı. İstanbul'da ağabeyleri Ahmed Paşa'nın konağında, onun haremiyle beraber yaşamaktaydılar.²⁵ Bazen Ahmed Paşa'nın vali olarak bulunduğu Yemen'e ya da Ahmed Paşa'nın belli ki bir başka konağının bulunduğu Edirne'ye gider, aylarca, hatta yıllarca kalırlardı.²⁶ Peki, ikisi işsiz olan bu üç kardeş hayatlarını nasıl idame ettiriyordu? Kimden para alıyorlardı? Bu sorulara ailelerinin kudretiyle ilişkili iki kaynağa işaret ederek cevap verilebilir: Toprak gelirleri ve vali ağabeylerinin maddi yardımı.

Sorgu sırasında bir işi olmadığını beyan eden Hasan Bey (n. 9), Kuleli Vakası'ndan (daha doğrusu 1861'de sürgünden döndükten) sonra, oldukça geç bir yaşta Osmanlı bürokrasisindeki kariyerine başladı. 1281 senesinde (1864/65) otuz yedi yaşında bürokrasiye giren Hasan Bey, dört yıl sonra ka-

20 SO, c. 1, s. 204.

21 SO, c. 1, s. 204 ve c. 5, s. 1546-47.

22 Halid Bey örneğinde Ahmed Paşa'nın oğlu olmak, büyük ihtimalle Baban hanedanı soyundan gelmek kadar önemlidir. Kuşkusuz Bâb-ı Âli'nin bir Babanzadeyi Tahran sefirliğine ataması tesadüf değildir. Ayrıca Babanzadeler, imparatorluğun son zamanlarına kadar siyaset sahnesinde varlık göstermeye devam etmiştir. Mesela Jön Türk devriminden sonraki dönemde bir Babanzade (İsmail Hakkı) Maarif Nazırlığı görevinde bulunur. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kurucuları arasında da beş Babanzade mevcuttur (Hikmet, Ali, Fuad, Hüseyin Şükrü ve Mahmud) (bkz. W. Jwaideh, *Kurdish National Movement, Its Origins and Development*, Syracuse, 2006, s. 105).

23 Abdülkadir Bey, n. 24, s. 15b.

24 Yani Ahmed Paşa'nın 1845'te görevden alınmasından sonra. Bu olay Baban hanedanlığının Süleymaniye'deki egemenliğinin yıkılışının ilk adımıdır.

25 Harem kelimesiyle burada paşanın karısı (ya da karıları) ve muhtemelen çocukları kastedilmektedir (bkz. Ali Bey, n. 8, s. 8b). Abdülkadir Bey tutuklamalardan kırk gün önce evlenmiş ve kardeşlerinin yanından ayrılmıştı (Abdülkadir Bey, n. 24, s. 15b).

26 Üç Babanzade biraderin istintaknâmelerine bkz. n. 8, n. 9 ve n. 24, s. 8b, 12b ve 15b.

za kaymakamı rütbesini edindi, ömrünün sonuna kadar da (1887/1888) bu mevkide kaldı.²⁷ Oğlu Mehmed Asım Bey de kendisi gibi kaza kaymakamı olacak, onun sicilinde de Baban hanedanından olduğu bilgisine yer verilmesi ihmal edilmeyecekti.²⁸

İşsiz olan bir diğer birader Abdülkadir Bey'in (n. 24) durumu ise Kuleli Vakası'ndan beş yıl sonra, Kasım 1864'te Edirne'de vefat edene kadar değişmedi.²⁹ Öldüğünde beş, sekiz ve on bir yaşlarında üç oğlu vardı. Karısı kocasını kaybettikten üç gün sonra bir arz-ı hal vererek çocuklarını yetiştirebilmek için devletten yardım talep etti. Kadın, kaybettiği kocasına bağlanmış olan üç yüz kuruşluk maaştan olmamak için acizliklerini abartmış ya da tamamen uydurmuş olabilir tabii. Öte yandan bürokratik yazışmalar ailenin içinde bulunduğu maddi zorluğu teyit etmektedir. Zaten zamanında Abdülkadir Bey'e de bu gerekçelerle söz konusu maaş bağlanmıştı.³⁰ Abdülkadir Bey Edirne'ye yerleşmek zorunda kaldığında ailesi tarafından "unutulmuş" ya da kardeşlerinin aksine Osmanlı bürokrasisinde çalışmayı reddetmiş olabilir. Öte yandan erbâb-ı ihtiyaçtan sayılarak devletten maaş alırken bile paşalar sülalesinden olmak belli ki işe yaramaktaydı. Abdülkadir Bey'in karısı Hadice de bu durumun farkındaydı. Babalarının maaşının oğullarına (her birine yüzer kuruş) ödenmesini "biçareliklerine merhameten ve ecdatları olan paşalara hürmeten" talep etmişti.³¹ Nihayetinde Ellişer kuruşu oğullara, elli kuruşu dul kadına verilmek üzere toplam 200 kuruş maaş elde etmeye muvaffak oldu. Bürokrasinin dili, bu meblağın neden ihsan edildiği açıklanırken de ailenin hanedan ecdadını vurgulamaktan geri durmamıştı; "hanedan evladının zaruret ve sefaletten" korunması elzemdi.

Üçüncü birader Ali Bey'in (n. 8) sürgüne gittikten sonra başına neler geldiğini ise bilmiyoruz. Tıpkı Hüseyin Daim Paşa gibi yeniden orduya katılmış olması mümkündür. Almış olduğu eğitim de göreve geri dönme şansını artırmış olmalıdır. Ali Bey mühendishane yüzbaşısıydı, başka bir deyişle Macar kökenli Fransız bir uzman olan Baron de Tott tarafından 1773'te kurulmuş olan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn mezunuydu. Bu okulda İngilizce, Fransızca, pozitif ve uygulamalı bilimler öğretilirdi.³² Osmanlı ordusunun kalburüstü sınıfına dâhil olan Ali Bey, anlaşılan diğer muahid kardeşlerinden farklı bir yol izlemişti.

27 BOA, DH. Said 0001/286.

28 "Baban hanedanından müteveffa Kaymakam Hasan Rıza Bey" (bkz. BOA, DH. Said, 0113/481).

29 5 Teşrinisani 1280 / 17 Kasım 1864 (bkz. BOA, I.MVL. 533 / 23903 1282/M/18, s. 3).

30 "Def-i zaruret ve ihtiyacı himmetinde merhameten" (a.y., s. 4).

31 A.g.y., s. 1.

32 S.A. Somel, *The Modernization*, s. 21. Ali Bey sorgusunda Fransızca bildiğini ve Avrupalı arkadaşları olduğunu teyit eder (Ali Bey, n. 8, s. 9a).

Bu üç kardeş 1859'da aynı evde yaşamaktaydılar ve ailelerine bağları hâlâ çok kuvvetliydi. Kendi yörelerinde hatırı sayılır bir güce sahip olmaya devam eden Babanlar bir bürokrat ailesine dönüşme yolundaydı. 1864'teki ölümünden önce Abdülkadir'in duçar olacağı derecede bir fakirliğe muhtemelen ailesinden daha önce düşen olmamıştı. Fakat yine de daha 1850'lerin sonunda hanedan artık eski gücünden uzaktı. Halleri vakitleri hâlâ yerindeydi, hatta belki epey zengindiler, fakat ailelerinin hükümrân ve şaşaalı geçmişi ve bu geçmişin barındırdığı görkemli bir geleceğe sahip olma ihtimali yitip gitmişti. Bu durum belki onlarda geçmişe ve barındırdığı gelecek ihtimaline duydukları özlemle harmanlanmış bir mahzunluk (*saudade*) bırakmıştı. Aile artık çocuklarına hazır bir gelecek sunabilecek durumda değildi. Her bir kardeş farklı bir yoldan geçiyordu, geçecekti de. Hanedanın çöküşünün onları tam olarak ne şekilde etkilediğini, özellikle Kuleli'ye katılmalarındaki etkisini bilmiyoruz. Fakat istintaknâmelerinde mirliklerinin çöküşüyle ilişkili sayılabilecek ne bir öfke alameti vardır ne de bir tenkit mevcuttur.

Şeyh Ahmed: Süleymaniye'nin nüfuzlu ailelerinden birinin en küçük oğlu

Ne sefaret raporlarında ne de mazbatada Şeyh Ahmed'in ailesinden bahsedilir. Bununla birlikte sorgusunda ona ailesi hakkında sorular sorulmuş, o da oldukça ayrıntılı cevaplar vermiştir. İfadeleri, ailesinin doğduğu bölgede sadece dinî değil, ekonomik ve siyasi olarak da belli bir güce sahip olduğuna işaret eder:

Mezbur kariyenin hanedan-ı kadiminden olub iki kariye bizim ecdadımızın taht-ı tasarruflarında olub tekke ve konaklarımız vardır şöhretimiz taife-i mevlanaya varır.³³

Ahmed'in babası da bir şeyhti ve yine onun gibi *Nakşibendi-Halidi* tarikatı mensubuydu. Biraderi Şeyh Hüseyin ekber evlat olarak babasının mirasını devralmış, ailenin sorumluluğunu yüklenmişti. Ailenin küçüğü olan Şeyh Ahmed ise bir bakıma kaderini kendisi tayin etti.³⁴ Fakat bu kader de aslında ailesininkinden tamamen bağımsız bir biçimde şekillenmedi.

Şeyh Ahmed'in sorgusuna göre İran devleti, Süleymaniye'ye hayli yakın olan Zohab sancağında ağabeyine bir tekke ve birkaç köy vermiş, Hüseyin

33 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 2b.

34 Şeyh Ahmed'in durumunu daha detaylı ve sağlam bir bağlama oturtabilmek için aynı döneme, aynı bölgeye ait yeterince örneğe sahip değiliz. Anakronik olma riskine rağmen yukarıdaki değerlendirmenin (kendi kaderini çizmeye çalışan küçük kardeş vurgusunun) Georges Duby'nin 12. yüzyılda Fransa'daki nüfuzlu ailelere dair analizinden ilham aldığını belirtmek isterim (bkz. G. Duby, *Le Chevalier, la femme et le prêtre, Feodalité* içinde, 1996, s. 1366).

de sınırın öbür tarafına göçmeyi tercih etmişti. Şeyh Ahmed'in ailesinin Zohab'a ne zaman göçtüğünü bilmiyoruz. Süleymaniye ve Zohab iki imparatorluk arasında köklü bir anlaşmazlığa konu olan yerlerdendi.³⁵ Babanzadeler bahsinde değinmiş olduğumuz üzere, her iki imparatorluğun merkeziyetçi bir politik hattı benimsemesi ve Avrupa emperyalizminin etkisiyle 19. yüzyılın ilk yarısı genel olarak bölgenin, özel olarak Osmanlı-İran sınırının tarihinde bir dönüm noktası oldu. Nüfuzlu aileler güçlerini korumak için sınırın iki yanında da çıkarlarını kollamak zorundaydılar. Şeyh Ahmed'in ailesi de muhtemelen bu doğrultuda hareket ediyordu. Sorgudaki ifadelerine bakılırsa ağabeyi İran tarafına gitmiş olsa da ablası doğdukları köyde kalmıştı. Ayrıca ailesi Osmanlı tarafında iki köyü elinde tutmaya devam ediyordu. Başka bir deyişle, Osmanlı topraklarında ailenin hâlâ gözetilecek çıkarları vardı; dolayısıyla üst makamlarla ilişkilerini iyi tutmaları icap ediyordu. Anlaşılan Şeyh Ahmed de bu ailevi sorumluluğu üstlenmişti.

Şeyh Ahmed'in Kırım Harbi sırasında Osmanlı ordusu saflarında savaşmış olduğunu biliyoruz. Kuleli Vakası'yla ilgili belgelerde bu bilgi pek çok kez tekrar edilmektedir. Ancak bu belgeler şeyhten ordudaki sıradan bir gönüllü gibi bahseder.³⁶ Savaş ilan edildiğinde, Şam'da, Arabistan ordusuna katıldığı sırada Şeyh Ahmed'in sıfatı gerçekten de budur. Fakat 1845 baharı civarını Anadolu ordusuna nakledildiğinde, artık sıradan bir gönüllü değildir. Resmi rakamlara göre "Kürdistan eyaleti ahalisinden üç bin kadar" kişiyi orduya getirmiştir.³⁷ Savaşa katılmasıyla ilgili resmi belgelerde Şeyh Ahmed'in ailesinden hiç bahsedilmez. Söz konusu üç bin kadar kişi de müritleri olarak tarif edilir. Şeyh Ahmed büyük ihtimalle ailesinin yardımı olmadan bu başıbozuk taburunu bir araya getiremezdi. 1846/1847 senesinden beri Süleymaniye'de yaşamıyordu. İfadesine bakılırsa o zamandan beri neredeyse hiç durmadan seyahat etmişti. Süleymaniye'den çıkınca önce İstanbul'a (burada sadece üç gün kalmıştı), arkasından Edirne'ye, Medine'ye, Bursa'ya, İzmir'e, Kütahya'ya, Mısır'a ve nihayet Şam'a gitmişti. Niyeti buradan da Hicaz'a, hacca gitmekti. Fakat Şam'da Osmanlı ordusuna katılmış ve burada da Hüseyin Daim Paşa'yla tanışmıştı. Ardından ikisi beraber Arabistan ordusuyla Anadolu'ya geçmişlerdi.³⁸ Şeyh Ahmed 1854'te, Kürdistan eyaletinden gelen üç bin müri-

35 İran-Osmanlı sınırının tarihi için bkz. S. Ateş, "Empires", a.g.e. Sınır meselesinde Zohab'ın kritik konumuna dair özellikle bkz. a.g.e, s. 128-137.

36 Bunun tek istisnası, Şeyh Ahmed'in orduda imam olarak bulunduğunu iddia eden İstanbul'daki Fransız konsolosluğu dragomanının bir raporudur (AMAE CP, La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186b, Siyasi Daire'ye gönderilen 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa'nın Dersaadet sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu).

37 Şeyh Ahmed'in müritleriyle birlikte orduya katılımının resmileşmesiyle ilgili olarak Kürdistan valisine, Anadolu ordusu müşirine ve maliye nezaretine hitap eden yazışmaların kopyaları için bkz. BOA, A. MKT. MHM., 58/60 1270/Ş/10 ve 1. DH., 296/18697 1270/B/28.

38 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 2b.

diyle Anadolu ordusuna katıldığında yedi-sekiz yıldır memleketine uğramamıştı bile. Böylesi uzun bir ayrılıktan sonra ona güvenmeye hazır bunca müridinin olması ihtimali oldukça zayıf olsa gerek; hele bölgeden ayrıldığında ne kadar genç olduğu da (yirmi iki-yirmi üç yaşlarındaydı) hesaba katılırsa.³⁹

Bu üç bin adam, büyük ihtimalle şahsen Şeyh Ahmed'in müritleri değildi. Bu gücü dinî bir nüfuza, siyasi ve ekonomik bir otoriteye sahip olan ailesinin bir araya getirmiş olması daha muhtemeldir. M.V. Bruinessen'in gösterdiği üzere, 19. yüzyılın başından beri Osmanlılar Kürdistan'daki yerel güçleri yıkmaya uğraşıyorlardı, fakat ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaya da kadir değildiler. Bâb Âli yetkililerinin otoritesi, meşruiyeti aşiretler arası çatışmalarını idare etmeye kifayet etmiyordu. Bununla birlikte şeyhler –özellikle çatışma halindeki aşiretlerle adı anılmayanlar– bu kudreti haizdi. Bu yetileri sayesinde şeyhler, siyasi önderlere has işlevler edinmiş, hükümet görevlilerine ve aşiret reislerine karşı da üstünlük kazanmışlardı.⁴⁰ Bulunduğu yerelin *hanedan-ı kadiminden*⁴¹ bir şeyhler hanesi olan Şeyh Ahmed'in ailesinin de bölgede krizlerle geçen onlarca yıl boyunca nüfuzunu iyice artırmış olduğunu varsayabiliriz.

Yerel iktidarlar Osmanlı'nın merkezileşme süreciyle giderek güç kaybediyor olsa da Bâb-ı Âli'nin temsilcilerinin onların desteğine hâlâ ihtiyacı vardı. Nitekim Bağdat valisi Raşid Paşa Kırım Harbi'nin arifesinde İran tehlikesine karşı başıbozuk askeri yazmaya kalkışmış, ancak başarısızlığa uğramıştı. Bunun üzerine Bâb-ı Âli'ye, 1849'da görevinden alınan Süleymaniye'nin son Babanzade valisi Abdullah Paşa'ya, babadan kalma valilik unvanının geri verilmesini teklif etmişti.⁴² Merkezi idarenin bölgede asker yazmaktaki yetersizliğine bakılırsa Şeyh Ahmed'in Anadolu ordusuna üç bin adamla katılması Bâb-ı Âli'nin buradaki temsilcilerinin dikkatini mutlaka çekmiş olmalıdır. Şeyh Ahmed'in bu kalabalık başıbozuk taburu Anadolu ordusuna bir pazarlık sonucunda mı yoksa bir lütfâ binaen mi verildi, bilemiyoruz. Fakat yine de Şeyh Ahmed'in orduya olan bu cömert katkısı, ailesinin Bâb-ı Âli'yle arasını iyi tutmaya yönelik bir çabası olarak görülebilir. Özetle, büyük birader İran tarafındayken küçük birader Şeyh Ahmed binlerce adamıyla Osmanlı

39 Daha önce de vurgulanmış olduğu üzere, Şeyh Ahmed'in yaşı üç adli belgede üç ayrı şekilde kaydedilmiştir. Buradaki yaş hesabı en güvenilir görünen ve diğer iki belgeye de (yani fezlekeye ve mazbataya) kaynaklık etmiş olması gereken istintaknâmeye dayanılarak yapılmıştır. Ayrıca istintaknâme, Şeyh Ahmed tarafından okunup imzalanmış olan yegâne belgedir.

40 Bkz. M.V. Bruinessen, *Agha*, s. 229. Bölgedeki şeyhlerin iktidarının genişlemesi konusuna ileride tekrar temas edeceğiz. Bkz. "Siyasi bir tarikat mı?" alt başlıklı bölüm, s. 202 vd.

41 W. Jwaideh'e göre bölgedeki şeyh ailelerinin çoğu dışarıdan gelmişti (*outsiders*). Yani bir aşiretten olmadıkları gibi, kökleri itibar ve iktidar edinmeyi başardıkları bölgede de değildi (bkz. W. Jwaideh, *Kurdish*, s. 48). Şeyh Ahmed'in kendi ailesini tarif ederken kullanmış olduğu yukarıda alıntılanan tabir, onunkinin bu "dışarıdan gelmiş" şeyh aileleri sınıfına girmediğini gösteriyor.

42 S. Ateş, "Empires", *a.g.e.*, s. 100-101 (PRO FO., 78/957, 3/8/1853 referansıyla).

ordusuna katılmıştı. Muhtemelen aile bu şekilde geleceğini ya da en azından o gününü az çok emniyete almaya çalışıyordu.

Şeyh Ahmed'in orduya sağladığı bu katkının ardında muhtemelen ailesinden de miras aldığı bazı dinî ve ideolojik temeller vardı. Savaşta Hristiyan devletlerle işbirliği yapmış olsa da, imparatorluğun Müslüman ahalisine göre söz konusu olan bir cihattı. Şeyh Ahmed'e göre Hristiyanlara karşı verilen bir savaşta Osmanlı ordusuna girmek dinî bir görevdi, hatta bu uğurda hac ziyaretinden vazgeçmişti.⁴³ Cihad, bir Müslüman için, hele Nakşibendi-Halidi şeyhler ailesinden gelen bir şeyh için en kutsal vazifelerden biriydi. Halidiliğin kurucusu Şeyh Halid'in, dualarında Osmanlılar daima desteklenmesi gereken müttefikler olarak anılıyordu.⁴⁴ Bununla beraber Şeyh Halid'in dua ve öğütleri, Şeyh Ahmed'in ve ailesinin savaş sırasında Osmanlılara verdiği desteği pek tabii ancak kısmen izah edebilir. Şeyh Halid'in aynı dualarda İranlılara lanet ettiğini, hatta onları açıkça düşman ilan ettiğini, fakat tüm bu sözlerin aile reisini İranlılarla işbirliğine gitmekten, ailesini İran'a taşımaktan alıkoymamış olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor. Başka bir deyişle Şeyh Ahmed'in ailesinin siyasi stratejisi Halidiliğin siyasi bakışından tamamen bağımsız değildir, ama aldıkları kararların yegâne dayanağının bu bakış açısı olmadığı da aşikârdır. Anlaşılan, her zaman olduğu gibi bu örnekte de hayat siyasi söylemlerden çok daha az tutarlı bir şekilde seyretmiştir.

Şeyh Ahmed'in başıbozuk taburunun oluşmasına Babanların katkı sağladığını varsaymak da mümkündür. Nihayetinde şeyhin Süleymaniye'deyken Babanlarla itimada dayalı, sıkı ve sürekli bir ilişkisi olmuştur. Sorgusunun başlarında heyet ona, "Vilayetten hurucun ne efkâr üzerine idi" diye sordukça, şeyh oldukça kısa bir cevap verir: "Seyahat için idi". Ne var ki şeyhin seyahatinin rotası yaklaşık bir buçuk yıl boyunca Ahmed Paşa'nın güzergâhını takip etmişti. Süleymaniye'nin Babanzade valisi Ahmed Paşa, Bağdat valisi Necib Paşa'yla yaşadığı anlaşmazlıkların ardından 1845'te görevinden alınmış ve Süleymaniye'yi terk etmeye mecbur edilmişti.⁴⁵ Ahmed Paşa önce Edirne'ye yerleşmiş, Şeyh Ahmed de 1846/1847'de Süleymaniye'den ilk ayrıldığında, Ahmed Paşa'nın Edirne'deki konağına gitmişti. 1840'ların sonuna doğru serbest kalan Ahmed Paşa, Medine'ye gitmek üzere Edirne'den ayrıldığında, şeyh yine onu izlemişti. Ali Bey'e (n. 8) bakılırsa bu süre içinde Şeyh Ahmed ağabeyleri Ahmed Paşa'nın imamlığını yapmaktaydı.⁴⁶ Yine Ali Bey'e

43 "Hicaz'a gitmek emelinde bulundum ise de muharebe zuhur eylediğinden hac niyetinden rucû ederek cihad niyetiyle Arabistan piyade birinci alayıyla İstanbul'a gelüb [...]" (Şeyh Ahmed, n. 1, s. 2b, ayrıca bkz. s. 3a).

44 Bkz. "Siyasi bir tarikat mı?" başlıklı alt bölüme, s. 202 vd.

45 Necib Paşa'nın Ahmed Paşa'ya karşı seferinin tarihinin bir özeti için bkz. S. Ateş, "Empires", a.g.e, s. 74-82.

46 Ayrıca Ali Bey'e Arapça şiirler de (*kasaid-i arabiye*) öğretiyordu (bkz. Ali Bey, n. 8, s. 8b).

göre şeyh artık Babanzade biraderlerle (*bizimle*) “imtizaç edemediğinden”, birkaç ay sonra Medine’den (ve Ahmed Paşa’dan) ayrılıp Bursa’ya gitmişti. Şeyh Ahmed’in Babanların hanesini tam olarak neden terk etmiş olduğunu bilmiyoruz, fakat 1859’da birbirlerine hâlâ yakın oldukları malumumuz. Şeyh aileleriyle nüfuzlu aileler arasında kurulan ittifaklara (özellikle evlilik yoluyla) bölgede sık rastlanıyordu.⁴⁷ Babanzade biraderlerle Şeyh Ahmed’in arasındaki bağ da muhtemelen ailelerinden mirastı. Öte yandan, bu durum tabii ki Kulesi Vakası sırasında –birlikte Süleymaniye’den uzakta yıllar geçirdikten sonra– devam eden arkadaşlıklarının ailelerinin çıkarları üzerine kurulu bir ilişkiden ibaret olarak değerlendirilebileceği anlamına gelmez.

Kırım Harbi bittikten sonra Şeyh Ahmed memleketine dönmek yerine İstanbul’a gelip bir medrese odasına yerleşti. Ailesinden uzaktaydı, fakat sahip olduğu ilişkileri ve namını doğrudan ya da dolaylı olarak ailesine borçluydu. Dinî unvanı, aile profili ve peşinden gelen üç bin adam sayesinde Şeyh Ahmed, Kırım Harbi sırasında yüksek rütbeli subaylar ve Çerkes aşiret reisleriyle ilişkiler kurmuştu. Ordudaki ilişkileri ilerideki muahedesinin temelini oluşturacak, sahip olduğu unvanlar ve edindiği tecrübelerse, belki de ona padişaha karşı bir harekete kalkışmasına imkân veren cüreti ve cesareti sağlayan kaynaklar olacaktı.

*Cafer Dem: Epirli Demo ailesinin mahdumu bir Osmanlı paşası*⁴⁸

*Haneni çalılar, dikenler bürüsün,
ey Cafer Dem*⁴⁹

– Bir Arnavut türküsünden

Cafer Dem Paşa’nın (n. 3) sadece iki sayfadan ibaret olan istintaknâmesi⁵⁰ Kuleli Vakası’nın bu en önemli üçüncü hükümlüsü hakkında çok az veri içerir: Arnavut kökenli, mirliva rütbesini haiz bir asker. Öte yandan Bâb-ı

47 W. Jwaideh, *Kurdish*, s. 48.

48 Bu bölümde Cafer Dem Paşa’nın izini sürmeme yardım eden Nathalie Clayer’in büyük katkısı vardır. Hajreddin Isufi’nin kitabındaki Cafer Dem’in nüfuzlu ailesiyle ilgili bölümü benim için çevirdiği gibi, vakit ayırarak 19. yüzyılda bölgenin tarihiyle ilgili temel noktaları da bana izah etti. Kendisine en derin teşekkürlerimi sunuyorum.

49 “Xhaferr Demi t’u mbylltë dera, / Haj me driza, haj me ferra” (H. Isufi, *Musa Demi Dhe Qendresa Çame 1800-1947*, Tirana, 2002, s. 18). Alıntının çevirisi için Nathalie Clayer ve Bülent Bilmez’e teşekkür ederim.

50 Cafer Dem Paşa’nın Bâb-ı Seraskerî’den Kuleli kışlasına nakledildiği sırada, Boğaz’da kayıplara karışmış olduğunu hatırlayalım. Osmanlı makamlarına bakılırsa kendini suya atmış ve boğulmuştu. Fakat sefaretlar, hayatta kalmış olma ihtimalini de göz önünde tutarlar. Osman Seyfi Bey ise (diğer adıyla F. Millingen, V. Andrejevich) paşanın denize itilmiş olduğunu ima eder (Osman Bey, *Les imams*, s. 206).

Âli sanıkların isimlerini sefaretlere ilettiği zaman, Fransa sefaretı raporuna Cafer Dem Paşa'nın “geçmişte Bâb-ı Âli'ye büyük hizmetlerde bulunmuş” “Epirli büyük bir ailenin reisi” olduğunu hemen kaydedebilmiştir.⁵¹ Ailenin bu önemi nereden ileri geliyordu? Ne gibi hizmetlerde bulunmuştu? Paşa Epir'in neresindendi? Sorgu heyeti büyük ihtimalle bu soruların cevabını biliyordu. Fakat Kuleli Vakası'na ait adli belgelerde herhangi bir açıklama mevcut değildir. Muhtemelen fazladan izaha gerek duyulmamış olmasının nedeni de ailesine dair olası soruların cevaplarının paşanın isminin içinde saklı olmasıdır: Dem. Cafer Paşa Filatlı Demi'ler ya da Demo'lar olarak da tanınan aileye mensuptur.

Çamlık⁵² bölgesinde bulunan Filat, Yunanistan sınırındaydı. Bektaşiliğin hayli yaygın olduğu Arnavutluk'un bazı başka bölgelerinin aksine mühendishane binbaşısı İbrahim Manzur Efendi'ye göre Çamlık “koyu Müslümanlarıyla” tanınırdı; buradaki insanlar “oldukça katı bir Sünni İslâm” anlayışına göre yaşamaktaydılar.⁵³ Bu Müslümanların ne derece “koyu” olduklarını, Demo ailesinin onlardan olup olmadığını bilmiyoruz. Sadece Cafer Dem'in geleneksel Sünni Müslüman kültür içinde yetişmiş olduğunu varsayabiliriz. Öte yandan kısacık istintaknâmesinde bu koyu Sünni anlayışın herhangi bir siyasi yansımasını bulmak da mümkün değildir. Cafer Dem'e göre muahe-denin amacı, üç temel konu hakkında şikâyetle bulunmaktır: Kamu malının israfı, askerlerin ödenmeyen maaşları ve yolsuzluk.⁵⁴ Paşa sorgusunda, “şeriatın layıkıyla icrası” ya da “dava-yı İslâmiyet/şeriat” gibi çoğu muahidin dile getirdiği siyasi-dinî kalıplara hiç başvurmamıştır.

Demo'lar, en azından 19. yüzyılın başından beri Filat'ın en önde gelen aileleri arasındaydı. Onlarca köy bu ailenin hâkimiyetindeydi.⁵⁵ Bu sınır bölgesinde böylesi bir gücü elde tutabilmek için kuşkusuz pek çok etkene dik-

51 AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186b, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa'nın Dersaadet sefaretı başdragomanı M. Outrey'in raporu ve c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 215a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye. İngiltere sefaretı ise sadece Epir kökenli olduğunu kaydetmiştir (bkz. PRO FO. 78-1435 N. 179, 27/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezaretı Devlet Sekreteri Lord Russell'a).

52 Arnavutçada Çameri, Yunancada Thesprotaia ya da Tsamouria.

53 Bkz. N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris, 2007, s. 109 ve bkz. İbrahim Manzour Efendi, *Mémoires sur la Grèce et L'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-Pacha*, Paris, 1827, s. XXIV-XXV (“Arnavutluğa Dair Bir Not” başlıklı bölümden): “Çam aşireti Sünni mezhebinden çok koyu Müslümanlardan oluşur. Bir dervişin Çamlık'ta can emniyeti yoktur”; “Aşiretleri pek çok ulema çıkarmıştı (imamlar ve Müslüman fakihler)”.

54 “Niçin ziyade masraf edersiniz niçin askerlere aylık verilmez malı bozdunuz nafile yere israf ediyorsunuz biz de milletiz halkın işini görmüyorsunuz irad alıyorsunuz diye teşekki etmek idi ve teşekki vükeladan idi” (Cafer Dem Paşa, n. 3, s. 1a-2b).

55 H. Isufi, *Musa Demi*, s. 10-12.

kat etmek gerekiyordu. Yerel ve bölgesel çapta çok sayıda beyden oluşan nüfuz ağlarını (*taraf*ları) hesaba katmak şarttı.⁵⁶ Söz konusu yerel ve bölgesel nüfuz ağları aynı zamanda uluslararası ilişkilerde de bir rol oynuyordu. Osmanlılarla Yunanlar arasındaki sınır savaşlarına müdâhil olmakta ya da başta Fransa, Büyük Britanya ve Rusya olmak üzere bölgede varlık gösteren büyük devletlerle ittifaklar kurabilmekteydiler. Ne nüfuz ağlarının ne de beylerin konumu sabitti. Kendi aralarındaki çatışmalar nadir olmadı gibi⁵⁷ uluslararası sahnedeki konumları da değişebiliyordu. Dolayısıyla, ailenin Bâb-ı Âli'ye olan hizmetlerini hatırlatmak suretiyle Fransa sefaletin ima ettiğinin aksine, Demoların Osmanlı yanlısı bir tutum izlediğini kesin bir dille ifade etmek zordur. Aile sadece Bâb-ı Âli'yle değil, Yunanlılarla ve Avrupa devletleriyle de, nihai olarak II. Mahmud'un emriyle infaz edilmiş olan Tepedelenli Ali Paşa'ya (1740?-1822) karşı Sulyotlarla da ittifak kurmuştu. Bazen Bâb-ı Âli'ye karşı tavır almışlar, hatta Tanzimat'a karşı, özellikle 1846'dan sonra patlak veren direniş ve isyanlara katıldıklarından şüphe edilmişti.⁵⁸

Dönemin şarkiyatçılarından Wanda'ya göre Demolar, “Güney Arnavutluk'un en aristokrat ailelerinden biri” idi ve Cafer Dem'in annesi “Dem Hanım [...] İngiltere kraliçesiyle yazışıyor, ondan değerli hediyeler alıyordu”. Abartılı gibi görünen bu bilgiyi doğrulayabilme imkânından mahrumuz. Oryantalist yazarların söylediklerine temkinli yaklaşmak gerektiği açıktır. Bununla birlikte verdikleri bilgilerin belli bir derecede gerçeklikle ilişkili olduğunu da göz önünde tutmak gerekir. Yine Wanda'ya göre, Cafer Dem Avrupa'da pek çok şehir gezmiş, hatta bir İngiliz generalin kızının kalbini çalmaya çalışmış “medeni bir adamdı”. “Genç hanımla evlenmesini kabul etmiş olsalar Hristiyanlığa geçip İngiliz olmaya razıydı”.

Cafer Dem'den bahsedilen kısmın sonunda yazar lafı hiç dolandırmadan Kuleli Vakası'na getirir: “Evlilik işi olmadı. Dem Cafer görevinden istifa etti, İngiliz himayesine girdi ve Hüseyin Paşa'yla bir kumpasa girişti”.⁵⁹ Cafer Dem gerçekten de İngiliz himayesinden faydalanmıştı, fakat bu Kırım Harbi'nden çok önceydi. Ayrıca ordudan da hiçbir zaman istifa etmemişti. Wanda metnini küçük, cazip hikâyelerle (Dem Hanım'ın İngiltere kraliçesiyle mektuplaşması ya da İngiliz generalin kızı gibi) zenginleştirirken aslında özellikle iki ana fikri vurguluyordu: Cafer Dem “Batılılaşmış” biriydi ve İngilizlerle –tıpkı ailesi gibi– çok güçlü bağları vardı.

56 *Taraf*ların işleyişi, yapısı ve Arnavutluk'un farklı bölgelerinde arz ettikleri nitelikler için bkz. N. Clayer, *Aux origines*, s. 59-150, özel olarak Yanya bölgesi için *a.g.e.*, s. 104, 119.

57 N. Clayer, *Aux origines*, s. 61-62.

58 H. Isufi, *Musa Demi*, s. 17-18.

59 Wanda, *Souvenirs anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, Paris, 1884, s. 69-70.

Yanya'daki Fransız konsolosluğunun özellikle Kırım Harbi öncesinde ve sırasındaki (1850-1855) yazışmalarında Cafer Dem'in adı dikkat çekici sıklıkta geçer. Bu, onun Demo ailesinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olmasının işareti olarak değerlendirilebilir. Cafer Dem, Yanya'daki Fransız ve İngiliz diplomatlarınca gayet iyi tanınmaktaydı. Fransız konsolosu yazışmalarında Cafer Dem'in sadece "herkesin bildiği üzere Lord Sexton'ın himaye ettiği biri" olmakla kalmayıp Yanya'da İngiliz taraftarlarının ve İngiliz propagandasının başı olduğunu defalarca dile getirmiştir.⁶⁰ Kuleli tutuklamaları sırasında ise Fransa sefiri bu ilişkiden hiç bahsetmemiş ve Cafer Dem'i Bâb-ı Âli'ye yakın biri olarak tanıtmıştır. Bu bilgi eksikliği, muhtemelen sefirin ketumluğundan ileri gelmiyordu. Tutuklamalar sırasında Yanya'daki Fransız konsolosu da Cafer Dem'in bir süre "İngiliz partisinin [*tarafının*] reisi" olduğunu kaydetmeye gerek görmemiş, sadece eskiden "nüfuzlu, kalabalık bir *tarafın* başı" olduğunu yazmıştı.⁶¹ Bölgedeki dengeler sık sık değiştiğinden "Cafer Dem *tarafının*" büyük ihtimalle İngiliz konsolosuyla ilişkileri kesilmiş ve *taraf* anlaşılan fiilen ortadan kalkmıştı. Yanya'daki Fransa konsolosuna göre, 1854 yılının sonunda söz konusu *taraf* zaten "dağılmak üzereydi". Cafer Dem önce 1853'te Tuna ordusuna gönderilmiş, arkasından İstanbul'a çağırılmıştı. Aydonat'ın (Paramithia) harap edilmesine ve eşkıyalık faaliyetlerine elebaşılık eden İngiliz *tarafı* mensupları (Çapari ve Promis) Yanya'da hapse atılmıştı. Yine bu *taraf* mensuplarından Vassiori ailesinin reisi ise, nüfuzunu kimseye devredemeden ölmüştü.⁶²

Cafer Dem, İngilizlerle çok kuvvetli görünen bağlara sahip olduğu yıllarda, aynı zamanda padişahın hizmetinde bir Osmanlı paşasıydı. Bu alt bölümün başındaki epigraftan da anlaşılacağı üzere Demolar, Arnavut halk tarihinde iyi bir şöhrete sahip değildir. Milliyetçi tarihyazımına göre Cafer Dem, Arnavut ulusunun yükselişine engel olmaya çalışan zalim bir Osmanlı işbirlikçisiydi.⁶³ Bâb-ı Âli ise muhtemelen Cafer Dem'e bölgesinden uzaklaştırılması gereken büyük yerel bir hanedanın mahdumu gözüyle bakıyor-

60 Örnek olarak bkz. AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 4., n. 30, 10/11/1854, s. 295, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri M. De Lhuys'a: c. 5, 07/1855, s. 108b, imzasız rapor. Yanya'daki Fransa konsolosunun raporuna göre bölgede isyanın "ruhu ve mihveri" Cafer Dem'di. Lord Sexton'un himayesi sayesinde "isminin sürgüne gönderilecek beyler listesinin en başında yer almasına neden olan hakkındaki pek çok ithama rağmen, [...] suçlamalara, suçlayanlara ve Bâb-ı Âli'nin yerinde sezgilerine meydan okuyarak huzur içinde memleketinde kalabilmişti" (AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 3, n. 5, 26/03/1851, s. 118b-119a, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Mösyö Brenier'ye).

61 Bkz. AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 6, n. 17, s. 268a, kabineye ulaştığı tarih 08/11/1859, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.

62 AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 4, n. 30, 10/11/1854, s. 297, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Mösyö de Lhuys'a.

63 H. Isufi, *Musa Demi*, s. 17-18.

du. Fransız diplomatlara göre (İngiliz partisi denilen) *tarafının* dağılmasına kadar, Cafer Dem, bölgesinde İngiltere'nin hâkimiyetini savunan bir İngiliz yanlısıydı. Buna karşılık tutuklandığında Osmanlı taraftarı olarak görül-müştü. Farklı kaynakların farklı yorumlara zemin hazırladığı düşünülebilir, fakat birbiriyle çelişen portrelerin tek sebebi muhtemelen bu değildi. Cafer Dem Paşa, tıpkı ailesi ve bütün diğer nüfuzlu aileler gibi söz konusu devlet-lerle ilişkisinde hep aynı siyaseti takip etmemişti. Bölgede siyaseten faal ol-duğu zamanlardaki temel amacı, kuşkusuz uzun vadede tutarlı bir siyasi çiz-giyi sürdürmek değil, ailesinin çıkarlarını korumaktı.

Elimizde Cafer Dem Paşa'nın Epir'den ayrılmasından sonraki hayatı-yla ilgili çok az bilgi bulunuyor. Yanya'daki Fransa konsolosuna göre, 1854 civarında “birtakım ciddi isyankârane eylemlerin hesabını vermek üzere” İstanbul'a çağırılmıştı.⁶⁴ Babanlar örneğinde de görmüş olduğumuz üzere, devletin merkezileşme projesi bağlamında yerel hanedanların yönetici ve oğullarının bölgelerinden uzaklaştırılması, hatta bazen bunun terfi yoluyla yapılması sık başvurulmuş bir uygulamaydı. Cafer Dem Paşa, İstanbul'a bir-takım isyankârane hareketler yüzünden çağırılmış olsa da hâlâ Osmanlı or-dusunda mirlivaydı. Kuleli belgelerinde İstanbul dışına çıkmasının yasak-landığına dair herhangi bir bilgi yoktur. İstintaknâmesine göre bir süredir bütün diğer subaylar gibi o da maaşını alamamakta, dolayısıyla maddi sıkıntı çekmekteydi. Anlattıklarına bakılırsa mahallesindeki bakkal ve esna-fa bile borcunu ödeyemez duruma gelmişti.⁶⁵ Maaş alacakları için defalar-ca arz-ı halle başvurmıştı. Bölgesinde hâlâ hatırı sayılır bir ağırlığı olan ailesinden yardım istemeyi denememiş miydi acaba?⁶⁶ Maaşı yegâne ge-çim kaynağı mıydı? Ailesine ait arazilerin gelirinden ona bir pay düşmü-yor muydu? Maalesef bu dönemde ailesiyle ilişkilerinin iyi olup olmadığını dahi bilmiyoruz.

Cafer Dem Paşa Kuleli muahedesine Hüseyin Daim Paşa'nın çevresin-den gelerek dâhil olmuştu. İki subay Kırım Harbi'nden önce, Rumeli or-dusunda tanışmışlardı. Hüseyin Daim o sıralar –F. Millingen'in ifadesi-yle– “Arnavutluk'a boyun eğdirmek üzere yapılan seferlerde büyük yararlı-

64 AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 4, n. 30, 10/11/1854, s. 297a, Fransa'nın Yanya konsolosluk aja-nı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Mösyö de Lhuys'a.

65 “Çünkü bila maaş olub bakkal ve esnafı dolandırmış ve namusum yere düşmüş ve çok müzek-kireler verdim fayda olmadı başım dar idi” (Cafer Dem Paşa, n. 3, s. 1b).

66 H. Isufi'ye göre Demo'lar 20. yüzyıla kadar Filat'ta on altı köyün sahibiydiler (H. Isufi, *Musa Demi*, s. 10). Tıpkı Babanlar gibi bu aile de bazı üyelerini Osmanlı bürokrasisine katmayı ba-şarmış görünmektedir. 20. yüzyılın başında bu ailenin bazı mensuplarını birçok şehrin valilik makamında görürüz. Hüseyin Kâzım Demi'nin (1906-1969, pek çok şehirde valilik yapmıştır) ve babası Metzova valisi Demizade Mehmed Efendi'nin biyografilerine dair notlar için, bkz. N. Clayer, “Albanian Students of Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and Trends of Thought”, E. Özdalga (ed.), *Late Ottoman Society*, Londra, 2005, s. 338.

lık göstermekteydi".⁶⁷ Cafer Dem bir taraftan Osmanlı ordusunun bir paşası, diğer taraftan da bölgede ailesinin çıkarlarını kollayan (ve Yanya'daki İngiliz konsolosluğuyla sıkı ilişkiler içinde olan) eşraftan biriydi. Toplumsal profilinin bu en belirleyici iki özelliğinin yanı sıra, Epir'de yaşadıkları ve edindiği tecrübeler Kuleli muahedesine katılmasına etki etmiş olmalıdır. Fakat muahede bünyesinde sanıklardan hiçbiri ailesinin önemini gündeme getirmemiş, görünüşe bakılırsa heyet de bu konuyla ilgilenmez. Sanıklar arasındaki yegâne Arnavut odur.⁶⁸ Cafer Dem'i bu davaya kazandıran ise onun gibi bir paşadır ve Cafer Dem gibi mesleği askerlik olan toplam on dokuz sanık vardır. Anlaşılan o ki, o sırada İstanbul'da, ailesinin nüfuz alanından uzakta bulunan Cafer Dem'in kimliğini tarif eden asıl unsur, Osmanlı ordusunda mirliva olmasıdır.

Hüseyin Daim Paşa ve Yüzbaşı Hasan Bey: Padişahın eski içoğlanı ve onun oğlu

Hüseyin Daim Paşa'nın çocukluğuna dair elimizdeki malumatın pek çoğunu teyit etmek oldukça güçtür.⁶⁹ F. Millingen'in aktardıkları bu konudaki en temel kaynağımızdır. Millingen *La Turquie sous le règne d'Abdul-aziz* adlı kitabında dört sayfa boyunca gayet romansı bir üslupla Hüseyin Daim'den bahseder. Paşayla ilgili daha ilk sözlerinde ona olan muhabbetinin seviyesini ortaya koyar:

Bu kadar sefih bir güruhun içinde namuslu bir adamın çıkması tam manasıyla şaşılacak bir olaydır. Bu nedenle Şark'ta nadir rastlanan bu şahsiyetlerden birinden, yani yürekli bir adamdan, katıksız bir askerden bahsetme fırsatını bulmuşken bunu es geçemem.⁷⁰

67 F. Millingen, *La Turquie*, s. 158. Hüseyin Daim Paşa'nın tam olarak ne zaman orada bulunduğu bilemiyoruz. F. Riedler'e göre F. Millingen'in 1844'te devletin askere adam yazmasına karşı çıkan isyanlardan bahsediyor olması kuvvetle muhtemeldir (F. Riedler, "Opposition", a.g.e, s. 56). Bu olasılık kesinlikle yadsınamaz, yalnız 1844'ü izleyen yıllarda da bölgede isyanlar çıktığını hesaba katmak gerekir.

68 Yanya'daki Fransa konsolosunun raporuna göre "kumpasçılar, Yukarı Arnavutluk'tan bir ailenin reisi olduğuna göre Akif Paşa'nın da işin içinde olması gerektiğini söylüyor[lardı]" (Bkz. AMAE CPC. Turquie-Janina, c. 6, n. 17, s. 269a, kabineye ulaştığı tarih 08/11/1859, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyo Bertrand'dan Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye). Cafer Dem'in isyan günü Arnavut fedailer getirmeye söz verdiğini pek çok sanık söylemiş fakat Akif Paşa'nın adını veren olmamıştır. Cafer Dem Paşa'nın Arnavut fedailerle ilgili vadinin inandırıcılığı, belki de ailesinin konumuyla ilişkiliydi. Öte yandan Demo'ların oğlu olmasaydı da Arnavut bir paşa olarak İstanbul'daki bazı Arnavutlar arasında sözünün geçeceğini varsayabiliriz.

69 Bu bölümde tartışılan döneme ait yayınlardan sağlanmış bilgilerin çoğu daha önce F. Riedler tarafından derlenmiştir ("Opposition", a.g.e, s. 52-61).

70 F. Millingen, *La Turquie*, s. 157.

Övgülerle –tabii Şark’a değil, sadece paşaya– dolu bu girizgâhın ardından F. Millingen, Hüseyin Daim Paşa’nın “asil Berzek aşiretinden” geldiğini belirtir. Paşanın istintaknâmesi de bunu teyit eder.⁷¹ F. Millingen’e göre Hüseyin Daim on-on bir yaşlarındayken ailesi tarafından İstanbul’a getirilmiş, “Sultan Mahmud’un içoğlanı olarak saraya girmiştir”.⁷² Padişahın içoğlanları geleneksel olarak sarayda iyi bir eğitim alır; çoğu vezir, sadrazam, kapudan-ı derya, yüksek memur, tarihçi, bestekâr ya da şair olarak “Osmanlı elitinin kaymak tabakasına” dâhil olurlardı.⁷³ 19. yüzyılın başında devşirme sisteminin hükmünü yitirmesi ve Osmanlı bürokrasisinin modernizasyonu ile beraber içoğlanlarının eğitimi giderek önemini kaybetmiş, nihayet 1833’te bu usul lağvedilmişti.⁷⁴ Yani, F. Millingen’in söylediklerine bakılırsa, Hüseyin Daim Paşa muteber ama yok olmaya yüz tutmuş bir saray kurumunda yetişmişti.

F. Millingen, Hüseyin Daim’in “bir Donizetti yahut bir rakkas yapılmak niyetiyle” müzik alanında yetiştirildiğini kaydeder. Ne var ki “genç Hüseyin” müzisyen değil asker olmak istediğinden borazanını bir kenara bırakmış, sıradan bir nefer olarak bir mangaya gönderilmiştir.⁷⁵ F. Millingen Hüseyin Daim’in ordudaki meslek hayatını anlatmaya, özellikle Suriye’de Mısır ordusuyla, Kars’ta Rus ordusuyla girdiği mücadelelerini özetleyerek devam eder. Paşanın aile bağlarına hiç değinmez. Oysa Ebüzziya Tevfik’in yazdıklarına bakılırsa, Hüseyin Daim’in Çerkes Hafız (Mehmed) Paşa adında bir kardeşi vardır.⁷⁶ F. Riedler de bu bilgiyi titizlikle sorgulayarak Hafız Mehmed Paşa’nın izini sürer, böylece Ali Bey adında bir kardeşleri daha olduğunu keşfeder.⁷⁷ Ali Bey ve Hafız Paşa da Hüseyin Daim Paşa gibi askerdir. Anlaşıldığı kadarıyla en büyük birader olan Hafız Paşa Osmanlı yüksek bürokrasisinde çeşitli makamlarda da bulunmuştur. Daha 1836’da Sivas ve Kürdistan valisi olmuş, arkasından Erzurum, Yanya, Üsküp, Bosna, Edirne, Konya gibi pek çok vilayetin valiliğini de üstlenmiştir. Ayrıca Ocak 1860’ta kurulan Muhacirin Komisyonu’nun ilk reisliğini de o yapmıştır.⁷⁸ Yine de elimizde Ebüzziya

71 “ben ceddime beyzadeyim ve berzek familyasındanım aba ve ecdadımda böyle hainlik ve nemrutluk zuhura gelmemiştir ve ben de kabul etmem” (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5b).

72 F. Millingen, *La Turquie*, s. 157. A. Vambéry bunu tekrar ve tasdik eder (*His Life*, s. 23).

73 A. Berthier ve S. Yérasimos, “Les mémoires d’un page”, Albertus Bobovius, *Topkapı relation du sérail du Grand Seigneur*, Paris, 1999, s. 15-16.

74 A. Şimşirgil, “İç oğlanı”, *DİA*, İstanbul, 2000, s. 450.

75 Paşanın yaşını yaklaşık olarak hesaplayabilmemizi sağlayan yegâne ayrıntı budur. Eğer Millingen’in yeni askerî bando şefine (Guiseppe Donizetti) referansında bir tarih hatası yoksa, Hüseyin Daim ordudaki kariyerine 1828-1833 yıllarından önce başlamış olamaz. İçoğlanları okulu- nu aşağı yukarı 15-20 yaşlarında bitirmiş olduğunu düşünürsek, tutuklandığı sırada Hüseyin Daim’in yaşının en fazla 40 ila 50 arasında olması gerektiğini söyleyebiliriz.

76 Alınulayan *UI*, s. 19.

77 Bkz. F. Riedler, “Opposition”, *a.g.e.*, s. 55-57.

78 *SO*, c. 2, s. 557-558. Ayrıca bkz. A. Toumarkine, “Entre Empire ottoman et État-nation turc: les

Tevfik dışında, Hüseyin Daim ile Hafız Mehmed Paşa'nın akraba olduğundan bahseden başka herhangi bir kaynağın bulunmadığını not etmek gerek. Hafız Mehmed Paşa'nın adı Hüseyin Daim Paşa'nın istintaknâmesinde geçmez ve “kardeşinin” mahkûmiyetinin Hafız Mehmed Paşa'nın meslek hayatına olumsuz herhangi bir tesiri olmamış gibidir. Kuleli tutuklamalarından birkaç ay sonra Hafız Mehmed Paşa'nın başına geçtiği Muhacirin Komisyonu, öncelikli olarak Çerkes muhacirlerin sorunlarına eğilir. Kuleli muahidlerinin isyan günü ayaklandırmayı hesapladığı, padişahı öldürtmek üzere aralarından adam kazanmaya çalıştığı muhacir topluluğu da budur.

Fransa sefaretı dragomanının bir raporuna göre ise Hüseyin Daim Paşa “Fuad Paşa'nın hanımları tarafından akrabasıydı”.⁷⁹ Bu bilgiyi de teyit edemiyoruz maalesef. Öte yandan paşanın sivil yahut asker, birtakım yüksek bürokratlarla akrabalığının olması toplumsal profilinin tasvirine pek bir katkı sağlamayacaktır zaten. Zira bizzat paşa bu elit çevreye mensuptu. Ferik rütbesiyle aylık 15.000 kuruş maaş alıyordu; başka bir deyişle geliri Meclis-i Topthane-i Âmire üçüncü kâtibi Hurşid Efendi'den (n. 12) on yedi kat fazlaydı.⁸⁰

Hüseyin Daim Paşa Tophane'de ikamet ediyordu. Burası Galata (limanı ve finans merkezini barındıran eski Ceneviz mahallesi), Pera (Avrupalıların mahallesi) ve 1856'da kullanıma girmiş olan yeni saray arasında, ecnebi Hristiyanların ağırlıkta olduğu mahallelerle çevrili bir Müslüman mahallesi idi. Bu haliyle bir bakıma Müslüman-Osmanlı şehriyle Avrupa şehri arasında bir “sınır bölgesi”,⁸¹ dolayısıyla alaturka hayatla alafranga hayat arasında bir geçiş mıntıkasıydı. Romanlarında zıtlıkları vurgulayarak mesajlar vermeyi seven Ahmed Midhat Efendi, *Felatun Bey ve Rakım Efendi* (1875) adlı kitabında, Kırım Harbi'nden sonra alafranga hayata düşkün yeni bir Osmanlı tipinin ortaya çıktığını anlatır. Romanda bu tiplere Merâkî Efendi ve oğlu Felatun Bey'de (Osmanlı romanlarındaki “alafranga züppe”nin ilk örneği) vücut bulur. Romanın en başında Merâkî Efendi, alafranga bir hayat sürmek niyetiyle Üsküdar'dan Tophane'ye taşınır.⁸² Felatun Bey'in “zıt iki-

immigrés musulmans du Caucase et des Balkans du milieu du XIXe siècle à nos jours”, yayımlanmamış doktora tezi, Paris IV, 2000, s. 206 ve F. Riedler, “Opposition”, *a.g.e.*, s. 56.

79 AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186b, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa'nın Dersaadet sefaretı başdragomanı M. Outrey'in raporu.

80 Hurşid Efendi'nin (n. 12) 6 ve 22 numaralı sanıkların defterinde bulunan ikinci sorgusuna bkz., s. 9a.

81 Tophane'nin Avrupa şehriyle Müslüman şehri arasındaki konumuna ve kendine has karakterine, döneme ait seyahatnamelerin çoğunda yer verilmiştir. Örneğin A. Vambéry'ye göre, “Pera'ya dönmek, yani Avrupalı hayata dönmek” demekti ve Tophane – özellikle Hüseyin Daim Paşa'nın yaşadığı yer ise “şehrin katıksız Müslüman bir kesimiydi” (A. Vambéry, *His Life*, s. 22).

82 Ahmed Midhat Efendi, *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, Ankara, 1875 / 2000, s. 4; ayrıca bkz. B. Onaran, “A Traditional District, A Conservative Image: A History of Üsküdar between 1838-1914”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2002, s. 75-79.

zi", mütevazı, kusursuz bir Osmanlı, münevver bir muhafazakâr olan Rakım Efendi'nin de Tophane'de yaşadığını unutmamak gerek tabii. Mahalle, en azından Ahmed Midhat Efendi'nin romanında önünde iki muhtemel gelecek uzanan "yeni Müslüman Osmanlıların" zuhur ettiği bir alan olarak görülmektedir. Bunlar ya Batı'nın çökmekte olan uğursuz hayatına (Pera) kapılacaktır ya da Batı'daki gelişmeleri öğrenip takip ederken kendi Osmanlı değerlerini korumayı bilecektir.⁸³ 19. yüzyılın ikinci yarısında, Haliç'in kuzey kıyısındaki ve Boğaz'ın Avrupa yakasındaki diğer bazı mahalleler gibi Tophane'nin de nüfusu giderek artmıştır. Zeynep Çelik'in değerlendirmesine göre –Merâkî Efendi örneğinin de teyit ettiği üzere– mahallenin yeni sakinleri ekâbirden, sarayın yüksek memur tabakasından Batılılaşmış Müslümanlardır.⁸⁴

Hüseyin Daim Paşa'nın mahallesinde elbette sadece hali vakti yerinde Müslümanlar yaşamıyordu, fakat söz konusu yeni sakinlere dair söylenenler paşanın profiliyle birebir uyumludur. Onun Tophane'deki evi geleneksel hayat tarzına göre tertip edilmiş bir konaktı. Bina iki bölümden oluşuyordu: Kadınlarla paşanın yatak odasının bulunduğu harem ve paşanın misafir ağırladığı, muahedenin çoğu toplantısına ev sahipliği yapan selamlık. Paşa bu büyük konakta oğlu, yaveri ve iki cariyesiyle yaşamaktaydı.⁸⁵ Toplantı geceleri çoğunluk yatıya kalırdı. Ayrıca Şeyh Ahmed ve oğlunun yabancı dil hocası gibi birkaç ay kalan misafirleri de olurdu.

Oğlu Hasan Bey de (n. 19) ordudaydı. Tutuklandığında on yedi yaşındaydı ve yüzbaşı rütbesini haizdi. Askerî eğitimin dışında özel bir hocadan yabancı dil dersleri alıyordu. Bu hoca geleceğin meşhur şarkiyatçısı Macar Arminius Vambéry'di.⁸⁶ 1850'lerde çocuklara özel yabancı dil dersleri aldirmek, Osmanlı elitlerinin hayat tarzının alametifarikalarındandı. Aynı öğretmen bazılarının diğer öğrencilerinin toplumsal konumu da bunu açıkça ortaya koyar: Divan-ı Hümâyûn beylikçisi Afif Bey'in oğlu Kâmil Bey, geleceğin Sadrazam Midhat Paşası olacak Midhat Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın

83 Yukarıda "münevver muhafazakârlık" sözüyle kastedilen de bu tutumdur.

84 Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul*, Seattle-Londra, 1986, s. 38-39.

85 Ta ki tutuklamalardan birkaç ay önce tekrar evlenene kadar. Paşa evleneceği zaman Veli Ahmed'den almış olduğu iki cariyesini satmıştı. Bir cariyenin ederi 17.500 kuruştı (Hüseyin Daim Paşa, n. 2 numara, s. 6a).

86 Hüseyin Daim Paşa'ya bu hocayı yine Macar kökenli bir dostu olan György Kmety tavsiye etmişti. György Kmety, Macaristan'ın Avusturya'ya karşı bağımsızlık savaşının önderi Lajos Kossuth'un ordusunun generallerindendi. Diğer bazı yoldaşları gibi o da 1849'da Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. İslâmiyet'i kabul edip Osmanlı tebaasına geçmeyi ve Osmanlı ordusunda hizmet vermeyi kabul etmişti (daha fazla ayrıntı için "48'liler, Macar Devrimi ve Kuleli" alt başlığına bkz.). Paşayla Kırım Harbi'nden beri, daha net bir tarih vermek gerekirse Hüseyin Daim'in mirliya rütbesiyle Györg Kmety'nin komutası altında bulunduğu Kars savunmasından beri tanışıyorlardı.

oğlu Raûf Bey, yüksek bürokratlar yetiştirmiş bir ailenin gelecekte sadrazamlık mevkiine ulaşacak mensubu Mahmud Nedim Paşa'nın damadı ve Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan.⁸⁷

Hasan Bey A. Vambéry'nin ilk müşterisi, Hüseyin Daim Paşa da büyük ihtimalle ilk ev sahibiydi. Paşa, Vambéry'ye yerli bir isim bile bulmuştu: Reşid Efendi.⁸⁸ Paşa ile Macar şarkiyatçı ileride bir kez daha bir araya gelecekti. 1862'de, yani Kuleli Vakası'ndan üç yıl sonra Vambéry Orta Asya'ya uzanan bir yolculuğa çıktığında, Erzurum'dan geçerken Hüseyin Daim Paşa'nın evinde kaldı. Paşa, 1861'de Sultan Abdülaziz tarafından affedilmiş, 1861/1862'de (1278) tekrar ferik ilan edilmiş, 1862/1863'te (1279) 4. Ordu (yani Anadolu ordusu) müşirliğine getirilmişti.⁸⁹ Vambéry Erzurum'daki kısa misafirliğinden bahsederken satır aralarında paşanın İstanbul'dakine benzer bir hayat sürdüğünü aktarır. Paşa yine eskisi gibi bir konakta ve hizmetkârlarıyla yaşamaktadır. Yaveri Hidayet Efendi (n. 27) yine yanındadır ve anlaşıldığı kadarıyla Erzurumlu bir başka Nakşibendi şeyhine intisap etmiştir. Nihayet Vambéry de paşanın Avrupalı misafiri olarak sahnedeki ek-siği tamamlar.

Arif Bey: Alafranga züppe bir kâtip mi?

Yeni Osmanlılar hareketi üzerine en önemli, en tanınmış yapıtlardan olan Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* kitabında, adına ayrılmış alt bölüm nedeniyle Arif Bey, müstehzi bir tebessümle hatırlanır. Söz konusu bölümün başlığı zihnimizde Osmanlı romanlarının karikatürümsü kahramanlarını canlandırır; Ahmed Midhat Efendi'nin Felâton Efendi'si, Recaizade Mahmud Ekrem'in Bihruz Bey'i gibi: "Didon Arif" ya da Fransızca yazılışıyla "Dis donc Arif". Bu lakabın kaynağı, Kuleli Vakası'ndan altmış yıl sonra *Peyam-ı Sabah* gazetesinde yayınlanan bir rivayettir. Burada söylenene göre Arif Bey Fransızca *dis donc* (deme; bak şu işe!) tabirini sık sık kullandığı için arkadaşları ona *Didon* ismini takmışlardır. Gazetede ayrıca hakkında şunlar yazılmıştır: "O vakte göre şık telebbüs ederdi. Ve firengâne tavırlar gösterip tırnaklarını uzatır, daima efkâr-ı münevvere sahibi görünür, ihtilalci geçinir idi. Ve (Ah bir revolüsyon olsa bayrağı çekip öne geçeceğim!) diye söylenirdi".⁹⁰ Arif Bey'e dair bu karikatürleştirilmiş, gülünç ayrıntıların ne-

87 A. Vambéry Prusya, İtalya ve İngiltere sefaretlerinde de Türkçe dersleri vermişti. Stratford Canning de öğrencileri arasındaydı (bkz. L. Alder ve R. Dalby, *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambéry*, Londra, 1979. s. 46-51).

88 A. Vambéry, *The Story of My Struggles*, c. 1, Londra, 1904, s. 123.

89 A. Lûtfi, *Tarih-i*, c. 10, s. 26, 66, 94; ayrıca bkz. BOA, I.DH. 507/34508 1279/Z/01.

90 Alıntılayan *Ul*, s. 24, krş. Mehmed Galib ve Ali Rıza, "On Üçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyam-ı Sabah*, 15 Teşrin-i Sani 1920, n. 699, s. 3.

reden derlendiğini yahut duyulduğunu bilmiyoruz.⁹¹ Yerli yersiz konuşan, sözde devrimci bu alafranga züppe figürü, en azından kısmen, Arif Bey'in tutuklanınca tavrını değiştirmiş olmasının bir neticesi olarak ortaya çıkmış olabilir. Muahedenin en ateşli üyelerinden olan Arif Bey, sorgusu sırasında işin başından beri bir tür ajanlık niyetiyle teşkilatta bulunduğunu ispat etmeye çalışmış, bu tavrı neticesinde de muhaliflerin takdir edebileceği bir figür olarak anılma şansını muhtemelen tamamen kaybetmiştir.

Sorgu heyeti Arif Bey'e ne geldiği yeri ne de ne kadar zamandır İstanbul'da bulunduğunu sorar. Kendisinin İstanbul doğumlu olma ihtimali kuvvetlidir. Arif Bey memleketini ya da etnik bir kökeni ifade eden bir lakaba sahip değildir (Beypazarlı, Hezargradlı, Arnavut, Çerkes vb. gibi). Babasının adı Sadık'tır. Kökenini ifade edebilecek bir lakap, mesleğini, rütbesini gösterebilecek bir unvan olmaksızın sadece Sadık... Bunlardan hareketle babasının da İstanbullu olduğu, ayrıca idari, askerî ve dinî bürokraside çalışmadığı yönünde bir tahminde bulunabiliriz.

Arif Bey'in yaşam öyküsüne dair, eğitimi ya da Tophane'de kâtip olana kadarki meslek hayatı hakkında hiçbir veriye sahip değiliz. Sadece Kuleli Vakası zamanındaki hâline dair bazı bölük pörçük bilgiler var elimizde. Muahedenin önde gelenlerinin çoğu gibi o da Tophane'de yaşamakta, Tophane-i Âmire'de çalışmaktaydı. *Hacegan-ı divan-ı hümâyûn*⁹² rütbesine sahip bir ruznamçe kâtibiydi. Selamlığı da olan büyük bir evde “validelerim zevcem ve çocuklarım ve iki cariyem ile bir de uşağım benimle beraber on bir kişiyiz,” diyerek aktardığı kalabalık ailesiyle beraber oturuyordu.⁹³ Ev büyüktü ama Hüseyin Daim Paşa'nınki gibi bir konak da değildi.⁹⁴

Arif Bey, *Peyam-ı Sabah*'taki yazıda geçtiği üzere, “şık” giyinecek olanaklara sahipti. “Şık” giyinmek sadece maddi imkânla değil, aynı zamanda, hatta daha ziyade kişinin toplumsal çevresiyle ilgili bir meseleydi. Arif Bey'in “bazı Avrupayı görmüş ahbâ” ile ilişkisi vardı. Haftada bir kez buluşur; Avrupa'dan, siyasetten, imparatorluğu kurtarmak için ne yapmak gerektiğinden konuşturlardı.⁹⁵ En azından Arif Bey'in en çok ilgisini çeken konular bunlardı. Sorgusunda bu toplantılara katılanlardan sadece üç kişinin ismini zikreder: Hayri Efendi diye bir Mühendishane hocası, Necib Efendi isminde Al-

91 U. İğdemir'e göre makalenin yazarlarından biri Dâhiliye Nazırı Sait Efendi'nin oğlu Mehmed Galib, diğeri Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'di (1824-1928). U. İğdemir, her iki yazarın da yakınlarından Kuleli'ye adı karışmış olanların kişiliklerine dair rivayetler duymuş olduğunu tahmin eder (UI, s. 24-25).

92 19. yüzyılda bu artık edinilmesi zor ya da özellikle ayırt edici bir unvan değildir (bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul, 1975, s. 693-695).

93 Arif Bey, n. 4, s. 3b.

94 Sanıklar paşanın evini konak olarak niteler, Arif Bey'in evi için ise “hane” ifadesini kullanırlar.

95 Arif Bey, n. 4, s. 7b.

tıncı Daire-i Belediye’de⁹⁶ çalışan bir mühendis ve müstakbel yazar, gazeteci ve romancı Şinasi Efendi (1826-1871). Arif Bey Şinasi Efendi’yle muhtemelen 1854 yılında, Tophane-i Âmire’de, Şinasi Efendi Fransa’dan dönüp burada çalışmaya başladığında tanışmıştı.

Peyam-ı Sabah gazetesinde çıkan yazıda Arif Bey diğer muahidlerden alaf-rangalığa düşkünlüğüyle ayrılan, farklı bir şahsiyet olarak tanıtılır. Oysa görüldüğü üzere, Kuleli tektip insanlardan müteşekkil bir muahede olmadığı gibi, Arif Bey de herkesten ayrı, tek başına duran bir muahid değildir. Muahedenin alafrangalığa meyleden başka üyeleri de vardır. Mesela Ali Bey (n. 8) Fransızca okuyor olmasını, Avrupalılarla görüşüğünü sorgusu esnasında Şeyh Ahmed’le arasındaki farkı göstermek, mantıken böyle bir şeyhin tertip ettiği bir muahedenin içinde yer alamayacağını kanıtlamak için vurgulamıştır.⁹⁷ Belki de heyetin *Peyam-ı Sabah* gazetesini yazarlarında ya da Uluğ İğdemir’de gördüğümüze benzer bir mantıkla hareket edeceğini ummuştur. Şeyh Ahmed’in alafranga yaşayanlara karşı sorguda da dile getirildiği önyargıları yok değildir. Fakat Ali Bey yine de istediği sonucu elde edemez.

Arif Bey’in muahedede Müftü Bekir Efendi’yle (n. 6) ve aynı zamanda komşusu da olan Rasim Bey’le (n. 5) özellikle yakın bir ilişkisi vardı. Rasim Bey onu davaya kazandırmış olan kişiydi, Müftü Bekir Efendi’yi ise Arif Bey getirmişti. Müftü Bekir’in de “Avrupa’yı görmüş” Osmanlılarla münasebeti vardı. Hatta Şinasi Efendi’nin en samimi arkadaşlarından birisiydi.⁹⁸ Heyet Şeyh Ahmed’e, Arif Bey’in yazıp çizdiklerini tashih eden bir Şinasi Efendi tanıyıp tanımadığını sorduğunda şeyh onu bir kez, Arif Bey’le yürürlerken gördüğünü söyler. Şeyhin tarifine göre söz konusu olan “Avrupaya gitmiş ve bir vakit Avrupayı takliden yarım sakal bırakmış ve sonra ref-i rütbe olunarak şimdi meclislerin birisinde bulunan meşhur Şinasi Efendidir”.⁹⁹ Şeyh Ahmed’in ifadeleri, alafranga yaşayanları hakir gördüğünü gösteriyorsa da bu, muahedeyi geliştirirken onları dışladığı anlamına gelmez. *Peyam-ı Sabah*’ın yazarları (ve Uluğ İğdemir) tarafından basite indirgenerek betimlenmiş bu iki çevreden insanların birbirine mutlaka zıt kamplarda yer aldığı kolaylıkla söylenemez. Arif Bey büyük ihtimalle Şeyh Ahmed’e en yakın olan muahiddi, özellikle Hüseyin Daim Paşa’nın gidişinden sonra. Hatta Şeyh Ahmed, fedailer ve muahidler tarafından mühür vurulmuş olan yeminlerin muhafazasını bile Arif Bey’e emanet etmişti. Arif Bey “Avrupayı görmüş” Osmanlı-

96 Altıncı Daire, İstanbul’da Batılı tarzda şehirciliğin öncü kurumu ve diğer daireler için de bir örnekti.

97 “[...] benim efkârım ona uymadığından beni pek sevmez idi ve çok yerde dahi benim için Fransızca okuyor ve Avrupalılar ile çok görüşüyor deyu söyler idi” (Ali Bey, n. 8, s. 9a).

98 Bkz. Z. Ebüzziya, Şinasi, H. Çelik (yay. haz.), İstanbul, 1997, s. 162.

99 Şeyh Ahmed, n. 1, Şeyh’in, 6 ve 22 numaralı sanıkların defterinde bulunan istintakından, s. 9b. Şeyh Ahmed’in bu sözleriyle Şinasi Efendi’yi korumaya çalışıp çalışmadığını elbette bilemiyoruz.

larla olan sohbetlerinden ilhamla defterine ıslahat projeleri kaydederken,¹⁰⁰ Şeyh Ahmed'e hürmetini göstermeyi, her görüştüklerinde elini öpmeyi ihmal etmiyordu.

Velhasıl Arif Bey evli, dört çocuklu, Tophane'de geleneksel tarzda, büyük bir evde; annesi, kayınvalidesi, cariyeleri ve uşağıyla yaşayan, mali kaygısı bulunmayan, siyasetle, Avrupa'daki ve kendi memleketindeki güncel olaylarla ilgili bir Osmanlı kâtibiydi. Bu eskiz elbette onun davranışlarını anlamak için yeterli değildir, fakat basmakalıp bir "alafranga züppe" karikatüründen daha hakikidir.

Esir tellalı, Kabartayların müftüsünün oğlu ve diğer Çerkesler

Kırım Harbi, Kafkaslar'dan, o güne kadar görülüş en kalabalık Müslüman göçüne sebep olmuştu. Bâb-ı Âli bu kitlesel göçün getirdiği sorunların üstesinden gelmeyi tam olarak başaramıyordu. Muhacirlerin iskânı ve bu büyük nüfus hareketinin mali yükü başlıca meseleler arasındaydı.¹⁰¹ Çerkes muhacirlerin çoğu taşrada iskân edilene kadar geçici bir süre İstanbul'da kalıyor, zor şartlarda yaşıyorlardı.¹⁰² Çoğu savaş görmüş ve kendilerine ait silahları olan insanlardı.¹⁰³ Bu özelliklerinden ötürü söz konusu muhacir nüfus Kuleli'nin önde gelen simaları tarafından harekete geçirilebilir bir güç olarak görülmüştü.

Hüseyin Daim Paşa ve Veli Ahmed (n. 18) hariç Kuleli Vakası'nın Çerkes sanıklar da Kırım Harbi'nin yarattığı göç dalgasıyla gelmişlerdi. En yaşlı sanık olan altmış beş yaşındaki Veli Ahmed, otuz beş senedir İstanbul'daydı ve Tophane'de yaşıyordu. Osmanlı topraklarına muhtemelen 1820'lerdeki göç dalgalarından biriyle (1822 veya 1827'de) gelmişti. Payitahtta otuz beş yılını geçirmiş biri olan Veli Ahmed, öncelikle bir İstanbulluydu. Öte yandan esir ticaretiyle uğraştığı için İstanbul'daki Çerkes milletiyle, özellikle yeni gelenlerle ilişkilerini sağlam tutmak zorundaydı. Veli Ahmed'in mesleği sayesinde kuşkusuz Osmanlı ve Çerkes elitiyle de daima ilişki içinde olduğunu var-

100 Arif Bey'in yazdıklarına ileride tekrar döneceğiz, bkz. "Tanzimat'tan ilham alan bir muahede mi? (Arif Bey ne yazmıştı?)" başlıklı alt bölüm.

101 1859 yılına dair tam rakamları bilemiyoruz, fakat 1860'ın Mart ayında sadece İstanbul'da 14.000 muhacir bulunuyordu (bkz. A. Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti 1856-1876", OS, c. 4, 1999, Ankara, s. 680). Toplam muhacir nüfusu 700.000 ile 1.000.000 arasındadır (H. Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, 1991, s. 51).

102 Bkz. Ahmed Lütü Efendi, *Tarih-i Lütü*, c. 9, s. 156.

103 Çerkes Şuayib (n. 25) de Çerkes muhacirlerin bu özelliklerini sorgusunda vurgular: "[S] Sizin silahlarınız var mıdır [C] Evet hepimizin mükemmel silahlarımız vardır kama ve tabanca ve tüfeng ve kılınc bu silahları buraya gelir iken getirdik cümlesi duruyor ancak bana iktizası olmadığından evde duruyor ve hepimizin silahları vardır" (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 8a).

sayabiliriz. Nihayetinde Osmanlı erkânı müşterileri, ötekiler ise esir tedarik ettiği kaynaktı. Dolayısıyla, Veli Ahmed'in İstanbul'daki Çerkes taifesi üzerinde belli bir nüfuza sahip olma ihtimali vardı ve muhtemelen tam da bu nedenle, muahede için Çerkes fedailer ve paralı askerler bulma işi ondan istenmişti. Veli Ahmed'in maddi durumunu, aile profilini bilmiyoruz. Sorgusundan sadece evli olduğunu ve Anadolu ordusu şeshane taburunda kolağası olan bir oğluyla, binbaşı olan bir yeğeni bulunduğunu anlayabiliyoruz.¹⁰⁴

Kırım Harbi'yle gelmiş Çerkes muhacirlerden olan yirmi sekiz yaşındaki Tahir Ağa (n. 16) ile yirmi yedi yaşındaki Hacı Mehmed (n. 20) hakkındaki bilgilerimiz daha da kıt. Tahir Ağa İstanbul'a 1853'te, savaşın başında gelmişti. Şeyh Şamil'in eski askeri olan Tahir Ağa, derhal mülazım rütbesiyle Osmanlı ordusuna alınmıştı. Ardından cephede savaşmış, Şeyh Ahmed'le de bu sayede, Kars'ta tanışmıştı.¹⁰⁵ Hacı Mehmed de yine Kırım Harbi'nde Osmanlı ordusu saflarında bulunmuş, Şeyh Ahmed'le de 1272'de (1855/1856) Batum'da tanışmıştı. Savaş bittiğinden beri ordudan uzaktı. İfadesine göre memleketi tam olarak "Çerkezistan ile Dağıstan arasında Karaçayır"dı. İstanbul'a ilk kez tutuklanmasından bir yıl önce ayak basmış, sonra hep gidip gelmişti. Yakalandığı esnada sadece on gündür İstanbul'daydı ve Aksaray'daki bir han odasında kalmaktaydı.¹⁰⁶

Aynı göç dalgasıyla gelmiş bir başka muahid olan Ahmed (n. 41) Hacı Mehmed'i Kafkasya'dan tanıyordu.¹⁰⁷ Ahmed kardeşiyle birlikte İstanbul'a geldiğinde orduya yazılmış, kardeşini de Mekteb-i Harbiye'ye kaydettirmişti. Beş yıl boyunca nizamiye üçüncü süvari alayında çavuş olarak görev yapmıştı. Tutuklandığında ordudan terhisinin üzerinden sekiz ay geçmişti. Eski tabanca ve kılıç ticaretiyle uğraşıyor, Anadolu'dan aldıklarını İstanbul'da satıyordu. Ordu-dan ayrıldıktan sonra annesini ve diğer üç erkek kardeşini İstanbul'a getirmişti. Hep birlikte Kabartay aşireti müftüsü, aynı zamanda sanıklardan Çerkes Şuayib'in (n. 25) babası olan dayısının yanında kalmaktaydılar. Ahmed tutuklamalar sırasında Anadolu'da, ailesiyle birlikte yerleşmek üzere bir yer aramaktaydı.¹⁰⁸ Daha evvel Balıkesir civarında Mihaliç'e yerleşmiş olan bazı akraba-

104 Veli Ahmed, n. 18, s. 1b, 2b.

105 Mülazım Tahir Ağa, n. 16, s. 4a-b.

106 Hacı Mehmed'in istintaknâmesi diğer sanıklarınkinden farklı bir dosyada bulunmaktadır, bkz. BOA, İ.DH. 443/29258.

107 Çerkes Ahmed, n. 41, s. 2a.

108 Ahmed'in istintaknâmesindeki bir diyalog, Çerkes muhacirlerin Osmanlı topraklarına yerleştirilme sürecinin ayrıntılarını açıklığa kavuşturur. İçeriği kısmen konumuzun dışında kalsa da, 19. yüzyılda Osmanlı devlet bürokrasisinde kâğıt üzerindeki prosedürle uygulama arasındaki farkı gayet iyi biçimde ortaya koyduğu için dikkat çekicidir. Sorgu heyetine göre, muhacirler devlet tarafından işaret edilen mahalle yerleşmek zorundadır. Ne var ki sorguya çekilmekte olan Çerkes muhacir, işleyişin ancak görünüşte bu usulde olduğunu, esasında nereye yerleşeceklerini muhacirlerin kendilerinin seçtiğini, ardından yetkili makamları haberdar ettiklerini

larıyla gidip görüşmüştü. Son zamanlarda dayısıyla arası bozulduğu için aile ocağından ayrılıp Tophane'deki bir bekâr odasına yerleşmişti.

Ahmed'in kuzeni olan Şuayib (n. 25) tutuklandığı sırada yirmi beş yaşındaydı. Evliydi, iki kızı vardı. 1853'te Osmanlı topraklarına varışının ardından Kırım Harbi esnasında Osmanlı ordusu saflarında savaşmıştı. Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa'yla da bu vesileyle, Erzurum'da tanışmış, Kars'ta paşanın hizmetinde bulunmuştu. Şuayib'le ailesi iki yıl Anadolu'da kalmış, 1855'te İstanbul'a yerleşmişlerdi. O zamandan beri Şuayib babasının evinde yaşıyordu. Şeyh Ahmed'in ifadesine göre Şuayib evin büyük oğluydu ve hepsi okula giden beş kardeşi vardı: İkisi idadide, biri rüşdiyede, üçü iptidai mektepteydiler. Kardeşlerinden birinin ismi, babalarının Kafkasya'daki Çerkes direnişinin kahramanına olan hayranlığına yorulabilir: Şamil.¹⁰⁹ Şuayib devletten yevmiye alıyor, babasına da muhtemelen Kabartay aşiretinin müftüsü olduğu için müstakil bir maaş ödeniyordu. "Onla oturub idare buluruz," der sorgusunda.¹¹⁰ Şuayib'in bu sözleri kıt kanaat geçindikleri imasını içerse de, babasının sahip olduğu maddi imkânlar mütevazı olmaktan hayli uzaktı. Sultan Efendi, aşiretin müftüsü olmasının dışında, faizle borç para da vermektedir. Nitekim Şeyh Ahmed bile arada ondan borç almıştı.¹¹¹ Ayrıca Sultan Efendi Kütahya'da toprak edinmeyi, toprağı ekip biçmek için de esirler almayı tasarlıyordu.¹¹²

Çerkes muahidlerin dördü (16, 20, 25, 41 numaralı sanıklar) Osmanlı topraklarına yeni gelmişti, ama tam anlamıyla yabancı sayılmazlardı. Yeni memleketleri bir ulus-devlet değil, Müslüman bir imparatorluktu. Doğal olarak Osmanlıları da içine alan ümmet bilinci Kafkasya Müslümanlarında oldukça güçlüydü.¹¹³ Ayrıca söz konusu bölge Osmanlı idaresinin ilgi alanındaydı ve imparatorluk ile duygusal bağları mevcuttu. Devlet-i Aliye barış zamanlarında Ruslarla olan ilişkilerini zedelememeye gayret göstererek Kafkaslarla olan bağlarını güçlü tutmaya gayret ederdi.¹¹⁴ Daha önem-

izah eder. Bu ifadeye bakılırsa, en azından 1850'lerin sonunda, devletin muhacirlerin iskânına dair yazdığı emirler aslında pratikte sadece birer tasdik ya da müsaade belgeleri olarak okunabilir (Ahmed, n. 41, s. 2a).

109 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 6 ve 7a.

110 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 1b.

111 Prensip olarak İslâmiyet'te yasak olan faizle para alıp verme işini, başka bir deyişle tefeciliği belli ki ne müftü ne de şeyh garipsiyordu (bkz. Rasim Bey, n. 5, s. 4a ve aynı defterde Şeyh Ahmed'in ifadesi, n. 1, s. 6a).

112 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 8a.

113 B.G. Williams, "Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire: A Critical Analysis of the Great Crimean Tatar Emigration of 1860-1861", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 41/1, 2000, s. 82.

114 Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasının tarihinin 1829'daki savaşa kadar olan bir değerlendirilmesi için bkz. C. Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul,

lisi Kafkasya Müslümanlarının henüz imparatorluk topraklarına gelmeden önce de padişaha ve Osmanlı Devleti'ne bir bağlılıkları vardı. 1853'te, Kırım Harbi'nin arifesinde Şeyh Şamil, Ruslara karşı direnişinde destek almak ümidiyle Abdülmecid'e yazdığı mektubunda padişaha "Halife" diye hitap etmiş, kendini ve milletini de onun tebaası olarak nitelemişti.¹¹⁵ Kafkasya Müslümanları için Osmanlı padişahı her şeyden önce dünyadaki tüm Sünni Müslümanların halifesiydi,¹¹⁶ Osmanlı toprakları da halife-sultan'ın "ak topraklarıydı".¹¹⁷ Devlet-i Aliyye'ye sığındıklarında halifelerinin kutsal topraklarına gelmiş oluyorlardı. Bu anlayışa uygun bir biçimde, Kuleli muahidleri arasında, öldürmeyi düşündükleri padişahın halife olduğunu hatırlayan yegâne kişi de bir Çerkes'ti (Çerkes Şuayib).¹¹⁸

Hacı Ahmed: Muahedenin Faslı mensubu

Tutuklandığı sırada 43-44 yaşlarında, bekâr biri olan Hacı Ahmed, kendini Fas padişahının ülkesinden gelmiş bir Mağribi olarak tarif eder. İstintak-nâmesine göre memleketinden 1850 senesinde, Hacca gitmek üzere ayrılmış, üç yıl Mekke'de kalmış ve bütün vaktini devamlı dua ederek (*mücaviren*)¹¹⁹ geçirmişti. Memleketine geri dönmeyi düşündüğü sırada Kırım Harbi patlak vermiş, o da dinibütün bir Müslüman olarak cihada katılmak üzere Bağdat'a

1979; M.S. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005. Şeyh Şamil dönemi için (1834-1859), bkz. M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londra, 1994, özellikle s. 257-263; M. Gammer, "Shamil and the Ottomans", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 387-394; M. Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Bal-kanlar'dan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri* 29-31 Mayıs 1995, İstanbul, 1996, s. 79-92.

115 Mektubu alıntılan M. Gammer, *Muslim*, s. 267. 1774'te Rusya'yla imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı padişahını İslâm dininin hükümdar-halifesi olarak tarif ediyordu. Kafkasya Müslümanları arasında halife imgesinin çok güçlü olmasına, Şeyh Şamil'in de bu unvanı tamamen siyasi anlamda kullanıyor olmasına rağmen, Sultan Abdülmecid'in halife kimliğini edinme iddiasında olmadığını not etmek gerekir. Hilafetin Osmanlı olmayan Müslümanları bir araya getirecek şekilde, özellikle Panislâmizm vasıtasıyla siyasi kullanımı daha sonra II. Abdülhamid devrinde keşfedilmiştir (bkz. F. Georgeon, *Abdülhamid II, le sultan calife*, Paris, 2003, s. 192-202).

116 Bkz. B. G. Williams, "Hijra", a.g.y., s. 104.

117 B.G. Williams, "Hijra", a.g.y., s. 79-80. B.G. Williams, bunun yanı sıra, 1853-1856 göçünün Çerkeslerin gözünde *hicret* olduğunu da belirtir. B. Williams bu kelimeyi "dinî göç" olarak tanımlar. Her ne kadar "hicret" kelimesinin dinî bir çağrışımı olsa da, en azından 19. yüzyılda Osmanlı'da mutlaka bu anlamda kullanılmadığını da hatırlamakta yarar var. Kuleli istintaknâmelerinde dahi bunu görebilmek mümkündür. Örneğin Şeyh Ahmed, kardeşinin İran'a göçünü anlatırken de hicret kelimesini kullanır (Şeyh Ahmed, n. 1, s. 2b).

118 Çerkes Şuayib, n. 25, s. 3a. İlgili kısmın transkripsiyonu için bkz. yukarıda s. 137, dipnot 41.

119 Mücavir: "Uzunca bir süre boyunca kutsal bir mekâna yerleşip tefekkür eden, aynı zamanda o yere bağlı olan barakayı sahiplenilen kimse. Mekke'nin Kâbe'si, Kudüs'ün Mescid-i Haram'ı, Peygamber'in Medine'deki türbesi böyle yerlerdir" (W. Ende, "Mudjawir", E., c. 7, Leyde, 1993, s. 295).

gitmişti. Savaş sırasında Erzurum'da, Sivas'ta, Samsun'da, Trabzon'da ve nihayet Şeyh Ahmed'le tanıştığı Batum'da bulunmuştu. Savaş bitince İzmir yakınlarında, Tire'ye yerleşip bir buçuk yıl kadar kalmıştı. Diğer Kuleli muahidleriyle beraber yakalandığında yaklaşık bir buçuk yıldır İstanbul'daydı. Yoksuldu, uzun bir süre belli bir ikametgâhı dahi olmamıştı. İlk geldiğinde camilerde yatıp kalkmış, sonradan Kırım Harbi sırasında tanıştığı arkadaşlarını bulmuş, kışı onların evlerine misafir olarak çıkarmıştı. Tutuklanmasından bir yıl önce nihayet kendine bir yer bulmuştu. Burası Tophane'de, Tom-tom mahallesinde bir caminin mektebiydi. İstintaknâmesine göre caminin etrafındaki binalar Hristiyanlar tarafından satın alınmış, mahallede caminin okulunu dolduracak kadar Müslüman öğrenci kalmamıştı. Mahalle sakinleri de mektebi Hacı Ahmed'e ikamet için vermeyi kabul etmişlerdi. Buraya onun dışında geçici olarak kalmaya gelen başka yoksullar da oluyordu ama "ev sahibi" Hacı Ahmed'di. Bu gelenlerden biri Hacı Ali adında, eskiden ticaretle uğraşmış bir Cezayirliydi. Beş aydır burada kalıyordu. İki Mağribi hacı geçimlerini küçük yardımlar karşılığında (yiyecek, kahve vb.) üfürükçülük yaparak, okuma yazma bilmemelerine rağmen muska yazarak sağlamaktaydılar.

Bu iki Mağribi yabancı, aslında aynı yabancı kategorisi içinde değildiler ve Hacı Ahmed de bunun bilincindeydi. Faslıların konumu çok açıktı. Onlar Osmanlılar tarafından asla fethedilememiş (ya da işgal edilmemiş) bir başka Müslüman ülkenin tebaasındandı. Buna mukabil Cezayirli için durum oldukça karmaşıktı. Her ne kadar Cezayir artık Osmanlı hâkimiyetinde değilse de, Osmanlı idaresi Cezayirlileri hâlâ kendi tebaasından sayıyordu.¹²⁰ Ne var ki Cezayirli fiilen Fransız tabiiyetindeydiler ve Hacı Ali'nin de bir Fransız pasaportu vardı. Faslı Hacı Ahmed'e göre Şeyh Ahmed kendisine, ev arkadaşı Hacı Ali'ye muahededen kesinlikle bahsetmemesini tembihlemişti. "Çünkü," der Hacı Ahmed, "bu Hacı Ali Cezayirli olduğu için elinde Fransız pasaportu olduğundan ona zan ederim emniyet edüb söylemedi ve bana dahi söyleme deyu tembih etdiğinden onun bu işden haberi yoktur".¹²¹

Hacı Ahmed sorgusunda, vaktini dua etmekle geçiren, sırf evliya türbelelerini ziyaret etmek için yüzlerce kilometre taban tepmekten çekinmeyen bir derviş izlenimi verir. Dünya işleriyle pek ilgili görünmez. Ne var ki, besbelli siyasi meselelerden habersiz değildir. Şeyhin ev arkadaşına yönelik, nedenini izah etmediği itimatsızlığını hemen siyasi bir çerçeve içerisinde yorumlayabilmiştir. Hacı Ahmed bu ifadesiyle belki de ev arkadaşını kollamaya gay-

120 Bkz. S. Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 435-443 ve P. Bardin, *Algériens et Tunisiens dans l'Empire ottoman, de 1848 à 1941*, Paris, 1979, s. 40-54; M. Haddad, "Les maîtres de l'Heure. Moments eschatologiques en islam méditerranéen (1847-1908)", yayımlanmamış doktora tezi, EHESS, 2008, s. 185-291.

121 Hacı Ahmed, n. 31, s. 3b.

ret etmişti. Fakat ne olursa olsun iddiasını inandırıcı bir çerçeveye oturtmak zorundaydı. Başka bir deyişle, her ne kadar devlet Cezayirlileri Osmanlı tebaasından saysa da, onun ifadeleri Kuleli muahidlerinin Cezayirli bir Müslümanı yabancı olarak telakki etmesinin ve ona şüpheyile yaklaşmasının akla yatkın olduğunu gösterir.

Hacı Ahmed, Şeyh Ahmed'le Kırım Harbi sırasında, Batum'da tanışmıştı. İfadesine göre Şeyh Ahmed İstanbul'da ona muahededen bahsettiğinde, padişahı kastederek “..... [sic] çok dua edin Allah ömrünü müzdâd eylesin zira halefi vaktinde hiçbir gün rahat görülemeyecek,” demişti.¹²² Şeyh'in niyeti onu korkutmuş, dizlerinin bağı çözülmüştü: “[...]çünkü bizim işimiz değildir bir büyük dağ ile bir küçük ağaç güleşebilir mi?”¹²³ Planları duyduktan sonra defalarca istihareye yatmış,¹²⁴ ama rüyasında hiçbir şey görememişti. Bu işin “hak şey” olduğuna dair bir alamet görmediğinden dâhil olmamıştı.¹²⁵ Hacı Ahmed sorgusunda Şeyh Ahmed'in muahedesine katıldığını inkâr etmişse de, yine de Şeyh Ahmed'in birlikte savaşa katıldığı bu Faslı hakkında yanlış olduğunu düşünmemek gerekir. Zira Hacı Ahmed, kendisinin de sonunda ikrar ettiği üzere, Kılıç Ali Paşa Camii'ndeki o son buluşmaya gidenler arasındadır.

Mustafa: Binbaşı Rasim Bey'in himayesinde bir muhallebici

Yukarıda betimlenmiş olan profillerin çeşitliliğinden de anlaşılabilceği üzere Kuleli, Osmanlı toplumunun tek bir tabakası tarafından oluşturulmuş ve desteklenmiş bir muahede değildir. Sanık listesinde farklı toplumsal çevrelerden gelen kişiler vardır: Paşalar, bazı büyük, köklü ailelerin mahdumları, ortalama bir maaşa tabi memurlar ve Hacı Ahmed ya da yevmiyeli olarak Tophane-i Âmire'de çalışan ve orada yatıp kalkan Amele Ali (n. 36) gibi alt tabakadan kimseler... İstintaknâmeler toplumun çeşitli tabakalarından gelen bu insanların arasında dostluk, komşuluk, tarikat kardeşliği gibi pek çok farklı ilişki biçimi olduğunu görme imkânı veriyor. Burada kısaca ele alacağımız Muhallebici Mustafa'nın Binbaşı Rasim'le arasındaki ilişkinin temelinde ise bir hâmilik bağı bulunmaktadır.

122 A.g.e., s. 2a.

123 A.g.e., s. 2b.

124 “İstihare” kelimesi esasen “seçme ve tercih fikrini, birkaç muhtemel olasılık arasında seçim işi ni Allah'a havale etmeyi ifade eder” (bkz. T. Fahd, “İstikhara”, *El*, c. 4, Leyde, 1978, s. 271). “İstihareye yatmak” ise başlı başına bir ritüeldir. Ritüelin içeriği tarikatlara ya da bölgelere göre değişebilir, fakat esası aynıdır: Rüya da bir cevap yahut tavsiyeler bulmak amacıyla akılda belli bir mesele ya da konuyla uykuya dalmak.

125 Hacı Ahmed, n. 31, s. 2a.

Muhallebici ile Binbaşı Rasim arasındaki ilişkiye dair bütün veriler, muhallebicinin sorgusundan gelir; zira binbaşı muhallebiciden hiç bahsetmemiş, heyet de ona bu konuda hiç soru sormamıştır. Bu durum bile başlı başına ilişkilerinin mahiyetine dair kıymetli bir ipucudur. Binbaşı ile muhallebici Erzurum'da, muhtemelen Kırım Harbi sırasında tanışmışlardı. Mustafa orada Rasim'in de gidip geldiği bir bakkal dükkânı işletmekteydi. Elli yaşındaki bu Erzurumlu bakkalın nasıl olup da karısını, çocuklarını bırakıp hiç ayak basmamış olduğu bir şehre gitmeye, orada muhallebicilik yapmaya karar verdiğini bilmiyoruz. Mustafa ifadesinde İstanbul'a geleli altı ay olduğunu söyler. Kardeşiyle beraber gelmiş, Rasim Bey'in evine çok yakın bir yerde, *südlü aş* satan bir dükkân açmışlardı. Geceleri de o dükkânda kalıyorlardı. Mustafa akşamları sık sık aynı mahallede (Kabataş) oturan Rasim Bey'in evine gidiyor, orada karnını doyuruyordu. Bu akşam yemekleri, aralarındaki dostluğun neticesi olmaktan çok, binbaşının hayırseverliğinin nişanesi gibiydi. Mustafa, Rasim Bey'in konuklarını ağırladığı kata çıkmıyor, yemeğini kahve ocağında yiyordu. Bir akşam yine Rasim Bey'in evindeyken, Şeyh Ahmed şeriatı icra ettirmek üzere muahedeye katılmasını teklif etmişti. İddiasına göre kendi katılmak istemese de Rasim Bey'in hatırına binaen kendini mecbur hissetmişti. Mustafa'dan on beş yaş küçük olan Rasim Bey, sadece bedava yemek verdiği için değil; rütbesinden, Bâb-ı Seraserî İmalat Meclisi azası olduğundan, ayrıca zenginliğinden dolayı hürmete lâyıktı. Rasim Bey karısı, çocukları, muhtemelen hizmetkârları ve bendeleleriyle bir konakta yaşıyordu. Kısa süre önce Hüseyin Daim Paşa'nın Şam'daki evini satın almıştı. Paşanın toplumsal statüsünün bir göstergesi olarak, başta sabık Anadolu ordu-yı hümayunu müsteşarı ve Saray-ı Hümayun mesarif nazırı Rıza Efendi olmak üzere bazı rical ile olan münasebetlerini de not edebiliriz.¹²⁶

Hoca Nasuh ve Şeyh Feyzullah: Her dem asi iki şeyh

Muahede içinde dinî unvanlar taşıyan beş kişi bulunuyordu. Şeyh Ahmed (n. 1), Müftü Bekir (n. 6), Şeyh İsmail (n. 23), Şeyh Feyzullah (n. 22) ve Hoca Nasuh (n. 21). Ne yazık ki her birinin toplumsal profilini nispeten –mesele Şeyh Ahmed örneğindeki kadar– ayrıntılı bir biçimde kurgulamamıza el verecek zenginlikte, dengeli verilere sahip değiliz. Müftü Bekir'in hayat hikâyesi ve ilişkilerine dair eldeki kaynaklardan sadece yazar Şinasi Efendi'yle çok yakın dost olduklarını ve (Fransız sefareti raporuna göre de) padişahın eniştesi Damat Fethi Ahmed Paşa'nın oğluna bir aralık hocalık yap-

126 Rasim Bey, n. 5, s. 1a, 3a, ayrıca bkz. Hüseyin Daim Paşa'nın (n. 2) istintaknâmesinde Rasim Bey'le Hüseyin Daim Paşa'nın muvacehesine dair özet, s. 4a.

miş olduğunu öğrenebiliyoruz.¹²⁷ Şeyh İsmail hakkında, onu biraz betimlememize imkân verecek yegâne veri ise aralarında paşalar ve saraydan ağalar da (başta Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ınki olmak üzere) bulunan çok sayıda müridi olduğudur.¹²⁸ Hoca Nasuh ile Şeyh Feyzullah'a gelince; eldeki veriler hayat hikâyelerini bir nebze daha ayrıntılı olarak tanımamıza ve Kuleli dışında dâhil oldukları birtakım başka muhalif faaliyetleri görmemize imkân veriyor.

Kuleli, Hoca Nasuh'un ilk "vakası" olmadığı gibi, kendisi aslında 1850-1870 yıllarında, adeta Osmanlı muhalefetine sembol hâline gelmiş bir simasıydı. 1853'te Softalar Vakası diye bilinen eylemlere karışmıştı. Bu eylemlerde padişahı Rusya'ya savaş ilan etmeye çağıran yaftalar yapıştırılmış, gösteriler düzenlenmiş, arz-ı haller verilmişti. Ahmed Cevdet Paşa'ya bakılırsa, bu vakaların Sadrazam Reşid Paşa'ya karşı siyasi bir kumpas olduğunu düşünmek de mümkündür. Ayrıca bazı rivayetlere göre, göstericilerin asıl niyeti padişahı tahttan indirip yerine kardeşini çıkartmaktır. Eylül ayında, olayların hemen ilk aşamasında pek çok talebe ve ulema İstanbul'dan sürülür. Ardından, ikinci bir olaylar dizisi aralık ayında patlak verir. Ulema, medrese talebesinin de desteğiyle tekrar nümayişlere başlar. Bu olaylar sırasında yüz altmış kişi tutuklanmıştır. Kendilerine orduya katılmaları teklif edilmişse de çoğu reddetmiş ve Girit'e sürülmüştür.¹²⁹ Hoca Nasuh sürgüne gönderilen bu ulema arasındadır. İstanbul'daki Fransa sefaretinin raporuna göre, Kuleli Vakası sebebiyle yakalandığında "sürgün süresini dolduralı henüz üç ay olmuştur".¹³⁰ Bu iki vaka ve aldığı iki sürgün cezası hocanın şöhretini iyice pekiştirmiş olsa gerekir. Kuleli mahkûmlarının sürgün cezası 1861'de affedildiğinde Ahmed Cevdet Paşa Hoca Nasuh'u Fatih Camii'nin hocalarından meşhur Nasuh Hoca olarak tarif eder.¹³¹ Hoca Nasuh üçüncü bir kez Ebüzziya Tevfik'in Yeni Osmanlılar tarihinde karşımıza çıkar. Yazar Hoca Nasuh'u eski bir hürriyet mücahidi, müminler üzerinde büyük etkiye sahip bir âlim olarak takdim eder. Kitapta anlatılana göre Mehmed Bey –1867'deki isyan girişiminin ardından Fransa'ya göçmüş olan önderi– gizlice İstanbul'a dönerek Hoca Nasuh'la buluşmuş, ondan meşruti monarşinin İslâmi-

127 AMAE CP, La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186b, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa'nın Dersaadet sefaretı başdragomanı M. Outrey'in raporu.

128 "Bâb-ı Seraskerîde liva Ahmed Paşanın oğlu müşirin ve hazinedarı Mustafa Bey ile Fatma Sultanın baş ve ikinci ve üçüncü ve acemi ağalar ile sair daire halkı" (Şeyh İsmail, n. 23, s. 2a).

129 Bkz. Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 1-12, s. 23-24, c. 40, s. 65-66; İ.M.K. Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. 1, Ankara, 1940, s. 63-68 ve özellikle bkz. F. Riedler, "Opposition", *a.g.e.*, s. 39-40. Burada F. Riedler'in kaynakları da *Journal de Constantinople* gazetesi ve İngiliz arşivleridir.

130 AMAE CP, La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186b-187a, n. 1, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa ek, Fransa'nın Dersaadet sefaretı başdragomanı M. Outrey'nin raporu.

131 A. Lûtfî, *Tarih-i*, c. 10, s. 26-27.

yet'e uygun olduğunu cemaatine duyurmasını istemiştir. Ebüzziya Tevfik'e bakılırsa Hoca Nasuh yardım etmeyi kabul eder, fakat sonrasında ne yaptığını bilemiyoruz.¹³² Bu sahne tamamen hayal ürünü olsa bile, yine de Hoca Nasuh'un muhalif bir âlim olarak sahip olduğu şöhretin büyüklüğüne delalet etmeye yeter.

Şeyh Feyzullah'a gelince; İstanbul'a ilk olarak 1847/1848'de (1264) gelmiş, burada ricalden Sami Paşa'ya bağlanmıştı. Paşa Kırım Harbi sırasında Vidin valiliğine atanınca onunla beraber Bulgaristan'a gitmiş, paşanın azledilmesine kadar, iki yıl orada kalmıştı. Şeyh Feyzullah paşayla beraber İstanbul'a döndükten sonra bir daha payitahttan ayrılmadı, ta ki Kuleli Vakası'na karıştığı için sürgün cezasına çarptırılana kadar.¹³³ Hoca Nasuh'un hayat hikâyesinde gördüğümüzün aksine Şeyh Feyzullah'ın hayatında Kuleli'ye kadar başkaldırıya dair herhangi bir iz mevcut değildir. Buna karşılık, Kuleli nedeniyle sürgün edildiği Midilli'de boş durmadığı anlaşılmaktadır. Nisan 1861'de, yani Abdülmecid'in ölümünden ve sürgün cezasını affedecek olan Abdülaziz'in tahta çıkmasından birkaç ay önce, merkezi idare, Harbiye Nezareti'ni de haberdar ederek Midilli valisinden şeyhin hal ve tavırlarını yakından takip etmesini ister. Yazışmalardan Şeyh Feyzullah'ın Midilli'de nasıl bir sorun yarattığını anlamak güçtür. Şeyhin belki de yeniden isyana kalkışmak gibi bir niyeti yoktur, fakat yetkili makamların uyarılarını dikkate almış gibi de görünmez. Idareye "halkı başına toplamakda ve öteye beriye adamlar göndermekde olduğu" yolunda şikâyetler ulaşmış, kendisine bu davranışlarından vazgeçmesi tembihlenmiştir.¹³⁴ Şeyh Feyzullah'ın hikâyesinin devamını, sürgündeyken bile yetkili makamları rahatsız eden davranışlarından vazgeçip vazgeçmediğini de bilemiyoruz maalesef.

132 ET, s. 249-252.

133 Şeyh Feyzullah, n. 22, s. 2a.

134 BOA.A.MKT.MHM., 214/6, 23/N/1277, 04/04/1861.

MUAHEDE İÇİNDEKİ İLİŞKİLER VE ÖRGÜTLENME TARZI

İstintaknâmelerden elde edilen verilerle hazırlanmış olan aşağıdaki şemanın amacı muahedenin yapısını görsel olarak kavramamıza imkân sağlamaktır. İlerleyen sayfalarda, ilk bakışta oldukça karmaşık görünen bu şemanın ortaya koyduğu son derece merkezileşmiş ilişki formunun sebeplerini aydınlatmaya çalışacak ve muahedenin yayılma stratejisini ele alacağız.

Şeyh Ahmed'in Merkezi Konumu

Şeyhin dostlarından ibaret bir muahede mi?

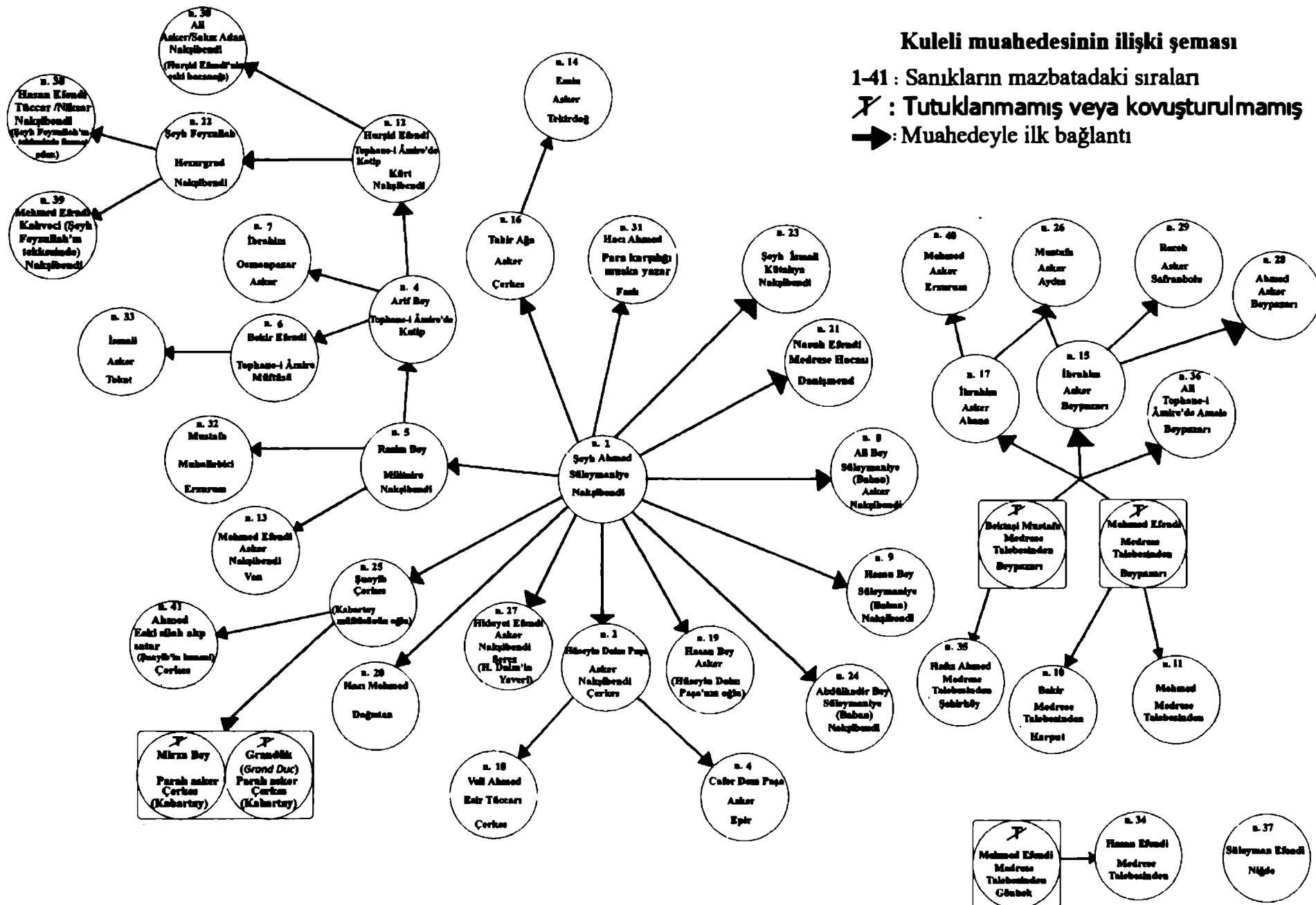
Şemada açıkça görüldüğü üzere, Şeyh Ahmed muahedenin içindeki ilişkilerin odağındaki yegâne kişidir. Her şeyden önce en fazla sayıda muahid devşiren kişi olarak diğerlerinden ayrılır. Davaya kazandırdıklarının çoğunluğu Kırım Harbi sırasında, farklı şehirlerde tanışmış olduğu askerler ve Çerkes muhacirlerdir. Çerkes Şuayib'le Erzurum'da, Hacı Mehmed ve Hacı Ahmed'le Batum'da, Tahir Ağa ve Binbaşı Rasim'le Kars'ta, Hüseyin Daim Paşa'yla ise Şam'da tanışmıştır. Bunların dışında Şeyh Ahmed Süleymaniye'den hemşerisi Süleyman Paşa'nın üç oğlunu, Hüseyin Daim Paşa'nın mahdumunu ve yaverini de muahedeye dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Şeyh Ahmed yukarıda sayılan tüm bu kişileri muahedeyi kurmadan evvel tanıyordu. Buna mukabil, davaya katılmaya davet ettiği ulema için aynı durum söz konusu değildi. Şeyh İsmail'i tutuklamalardan üç ay önce ziyaret etmiş, ona evvelki gün verdiği din dersini çok beğendiğini söylemişti. Camilerde hocalık yapan Şeyh İsmail'in ifadesine bakılırsa, verdiği cemaat derslerine iki bin civa-

Kuleli muahedesinin ilişki şeması

1-41 : Sanıkların mazbatadaki sıraları

✂ : Tutuklanmamış veya kovuşturulmamış

➔ : Muahedeyle ilk bağlantı

rında insan katılmaktaydı. Şeyh Ahmed, Kurban Bayramı sırasında (10-14 Temmuz arasında) aynı şekilde, muhalif bir âlim olarak tanınan ve 1853'teki Softalar Vakası yüzünden sürgün gittiği Girit'ten yeni dönmüş olan Hoca Nasuh'u da ziyaret etmişti. Şeyh Feyzullah'a gelince; o da Şeyh Ahmed'in eski tanıdıklarından değildi. Fakat muahidler arasında Şeyh Feyzullah'ı tanıyan üç kişi vardı: Müritleri olan Hurşid Efendi ile Ali Efendi ve Isparta'da, orduda birlikte bulunduğu Müftü Bekir. Şeyh Ahmed, Feyzullah'ın yüksek mevkilerde müritleri olduğuna dair rivayetler duymuştu. Tutuklamalardan bir ay önce, yanında Hurşid Efendi ve Müftü Bekir'le onu ziyarete gitmiş ve o gün Şeyh Feyzullah'a muahededen bahsedip desteğini istemişti. Şeyh Ahmed tabiatıyla davasını önce eski tanıdıkları arasında, başka bir deyişle uzun süren arkadaşlığa dayanan karşılıklı güven ortamında yaymıştı. Kişisel olarak hiçbir ilişkisinin olmadığı şahısları ise daha sonra muahedeye katmaya çalışmıştı. Anlaşılan Şeyh Ahmed, şöhreti ve nüfuzunu bildiği bu ulemayı kazanarak muahedeye güç katabileceğini düşünüyordu.

Bazı ulemanın kişisel bir ilişki veya tanışıklık olmaksızın davaya dâhil edilmiş olması, muahedenin örgütlenme tarzına dair önemli bir işarettir. Esasen bütün diğer muahidler¹ ya Şeyh Ahmed'in ya da ona yakın bir muahidin tanıdığıdır. Başka bir deyişle söz konusu ulema olmasaydı, Kuleli'yi Şeyh Ahmed'in arkadaşlarından ve arkadaşlarının arkadaşlarından müteşekkil bir muahede olarak tanımlamak mümkün olabilirdi. Şeyh açık bir biçimde muahedenin propagandasını yapmıyordu, yapamazdı da. Muahedenin varlığı hemen fark edilebilirdi ve bunun da çok tehlikeli sonuçlar doğuracağı muhakkaktı. Dolayısıyla örgütlenmenin muahidlerin kişisel ilişkileriyle sınırlı kalması bir bakıma zorunluydu. Bununla birlikte yukarıda zikredilen iki ulemanın varlığı Şeyh Ahmed'in gerektiğinde kendi çevresinin dışında da muahidler bulmaya çalıştığını gösteriyor. Peki, şeyh "muhtemel muahidleri" ararken "padişahın sadık kullarına" denk gelmemeyi nasıl başarıyordu? Burada Şeyh Ahmed'in dikkat ettiği temel husus büyük ihtimalle ilgili kişinin şöhreti idi. Hiç tanımadıkları (sanıklardan kimsenin kişisel ilişkisinin olmadığı) bir zata, ancak kamuoyunda muhalif biri olarak telakki ediliyorsa yaklaşıyorlardı. Yani kişisel ilişkiler çerçevesi haricinde devşirilmiş muahidlerin tamamının az çok tanınmış âlimler olması tesadüf değildi. Bunlar bazen sayıları binleri bulan müritlerinin karşısında konuşan kişilerdi. Derslerini dinleyerek siyasi eğilimlerini sezebilmek kuşkusuz mümkündü. Hele bir de Hoca Nasuh gibi zaten muhalif olarak biliniyorlarsa, kuşkusuz bu daha da güven vericiydi.

1 Tutuklanamamış olan ve doğal olarak istintaknâmesi de bulunmayan üç kişi (Bektaşî Mustafa, Beypazarlı Mehmed ve Gönbecli Mehmed) hariç. Bu şahısların Şeyh Ahmed'le olan ilişkilerini kavramamıza imkân verecek verilerden yoksunuz.

1859 yılında alenen muhalif bir hareket başlatmaya kalkışmış herhangi bir isim mevcut değildi. Öte yandan muhalif simaların ve söylemlerin dolaşımında olduğu, sınırları oldukça dar da olsa siyasi bir kamusal alan mevcuttu. Padişahı öldürmeyi hedefleyen Kuleli muahedesi elbette bu dar alanda propaganda yapamazdı. Örgütlenme çerçevesi büyük ölçüde muahidlerin arkadaşları ve arkadaşlarının arkadaşları çemberleriyle sınırlıydı. Fakat davaya dâhil edilen ulemadan anlaşıldığı üzere, muahede, müstakbel muahidlerini tespit etmek için bu siyasi alanın varlığından faydalanmıştı.

Şeyh Ahmed'in muahedesi mi yoksa tarikati mi?

Şeyh Ahmed muahedenin hemen bütün önemli toplantılarında hazır bulunmuş olan yegâne muahiddi.² Sadece bizzat davaya kazandırdığı kişiler değil, tüm muahidler muahede hakkında bilmeleri icap eden her şeyi ondan ya da onun huzurunda öğrenmişti. Diğer muahidler de üye olmaya aday kişiler getirmiş, ancak Şeyh Ahmed'e takdim etmeden evvel onlara muahede hakkında pek bir şey söylememiş, özellikle (en azından prensip olarak) muahedenin amacını kesinlikle açık etmemişlerdi. Yeni katılanlar daima şeyhin onayından sonra ve neredeyse her zaman onun önünde yemin etmişlerdi. Başka bir deyişle şeyhin izni olmadan kimse muahedeye dâhil olmamıştı. Kuleli'nin bu iç işleyişinde pek şaşırtıcı bir taraf yoktu. Muahidlerin mühür bastığı pusulada yazıldığı üzere (*Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ile beynimde olan muahedeyi kabul ettim*) en azından prensipte ve görünüşte söz konusu olan “Şeyh Ahmed'in muahedesi”ydi.³

Şeyhin merkezi konumuna, dinî referans ve söylemlerin kuvvetli temsiline bakınca muahedenin daha çok bir tarikata benzediğini düşünebiliriz. Sorgular sırasında, İbrahim Çavuş (n. 15) ve bölük emini Mustafa (n. 26) gibi bazı fedailer, bu benzerliğe dayanarak şeyhle aralarındaki bağın niteliğini saklamaya kalkarlar. Her ikisi de muahedeye katılmak için değil Şeyh Ahmed'in müridi olmak emeliyle yemin etmiş olduklarını iddia eder. Ne var ki, bir şeyhe intisap etmek için herhangi imzalı bir ahitnameye ihtiyaç olmadığı malumdur.

Tarikatla muahede arasında aleni bazı farklar olmasına karşın, istintaknâ-

2 Şeyh Ahmed muahede için belirleyici önemi haiz bütün anlarda ve sohbetlerde mevcuttur. Bunun tek istisnası sefaretlere, patrikhanelere ve ahaliye yönelik mektupların yazım aşamasıdır (bu mektuplarla ilgili daha fazla bilgi için yukarıda “İç ve dış dengelerin dikkate alınması” başlıklı bölüme bakınız, s. 129 vd.). Şeyh Ahmed büyük ihtimalle bu mektupların içeriğinden de haberdardı, fakat metinler Arif Bey ve Hüseyin Daim Paşa tarafından şeyhin nezareti olmaksızın kaleme alınmıştı.

3 Öte yandan şeyhin muahedenin siyasi yönelimini belirleyen yegâne kişi olmadığını da vurgulamak gerekir. Özellikle bkz. aşağıda “Tanzimat'tan İlham Alan Bir Muahede mi? (Arif Bey Ne Yazmıştı?)” başlıklı bölüm, s. 234 vd.

melerden Şeyh Ahmed'in zaman zaman, özellikle de fedaileri kazanırken tarikat çağrışımı yaratacak imalarda bulunduğunu anlıyoruz. Şeyh muhtemelen bunu kasten, davaya ve muahedeye daha fazla kıymet ve kutsiyet atfetmek için yapıyordu. Fakat tarikatın Şeyh Ahmed'in en iyi bildiği teşkilat yapısı olduğunu ve üzerinde düşünmeksizin bu formu taklît ettiğini de varsayabiliriz. Fedailerin çoğu muahedeye ilişkilerinin başında Bayezid Medresesi'ndeki odasında şeyhi ziyaret etmiş, onu ilk kez orada görmüşlerdi. Bu ilk tanışma sahnesiyle hiç kuşkusuz Ahmed'in şeyh unvanı daha da vurgulanmış oluyordu. Sadece fedailer değil, Arif Bey gibi en etkili muahidler dahi onun yanına vardıklarında ve yanından ayrılacakları zaman saygıyla elini öpüyorlardı. Dahası, şeyhin muahededen bahsederken kullandığı kelimeler de tarikatların dağarcığından geliyordu. İstintaknâmelerinde anlattıklarına bakılırsa medrese talebesinden Mehmed (n. 11) ile Bekir (n. 10) isimli sanıklar kalacak bir oda aramaktayken, yine medrese talebesinden Mehmed Efendi isminde biri,⁴ "nüfuzlu adamdır, o size oda buluverir," diyerek Şeyh Ahmed'e gitmelerini tavsiye etmişti.⁵ Şeyh Ahmed medresedeki odasında bu iki talebeyle görüştüğünde onlardan önce müridi olmalarını (inabe ve inkıyâd etmelerini) istemiş, ardından muahede için hazırlanan pusulayı mühürletmişti. Bekir'in ve Mehmed'in sorgularında muahedeye katıldıklarını inkâr etmediklerini, şiddet içeren planları saklamaya yeltenmediklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Başka bir deyişle tüm bunları muahedenin tasarılarından habersiz olduklarını sorgu heyetine göstermek, neye mühür vurmuş olduklarını bilmediklerini ispat etmek niyetiyle anlatmış değillerdi. Bu iki talebenin ifadeleri, daha ziyade muahedeye katılmakla Şeyh Ahmed'in müridi olmak arasındaki farkın şeyh için olduğu gibi muahidler ve özellikle de fedailer için nasıl muğlak olabileceğine işaret etmektedir.

Muahidler arasındaki ilişkiler:

Nakşibendi kardeşliği, hemşerilik, meslektaşlık

Bütün sanıkların bir tarikata ya da daha doğrusu aynı tarikata mensup olup olmadığını bilmiyoruz. Bu sorgu heyetinin özellikle dikkatini çeken bir konu da değildir. Bazı sanıklara (neredeyse sadece şeyhlere) bir tarikata mensup olup olmadıkları sorulmuştur.⁶ Fakat muahedenin bir Nakşibendi şeyhi tarafından kurulmuş olduğu düşünülürse, bu sorular netice itibarıyla son

4 Bu öğrenci yakalanamamıştır. İstintaknâmelerde firari sanık olarak adı geçse de gıyaben dahi hüküm giymemiştir.

5 Mehmed, n. 11, s. 3b (10, 11, 21 numaralı sanıkların sorgularının kayıtlı olduğu defterde).

6 "Senin tarikde [veya tarikatde] elin var mıdır" ya da "İsminiz pederiniz tarikiniz mahal-i ikame-tiniz".

derece nadirdir. Heyet özel olarak dikkat etmemiş olsa da, bazı ipuçları (mesela Bir Nakşibendi şeyhine intisap etmiş olmak, sorgusunda Nakşibendiliğin Halidilik kolunun kurucusu Şeyh Halid'in adını anmak, Nakşibendi bir aileden gelmek gibi) muahidler arasında Nakşibendilerin kuvvetli bir varlığa sahip olduğunu göstermektedir. Kırk bir sanıktan on beşi Nakşibendi'dir: Şeyh Ahmed (n. 1), Hüseyin Daim Paşa (n. 2), Binbaşı Rasim (n. 5), Ali Bey (n. 8), Hasan Bey (n. 9), Hurşid Efendi (n. 12), Mehmed Efendi (n. 13), Hasan Bey (n. 19), Şeyh Feyzullah (n. 22), Şeyh İsmail (n. 23), Abdülkadir Bey (n. 24), Hidayet Efendi (n. 27),⁷ Binbaşı Ali (n. 30), Hasan Efendi (n. 38), Mehmed Efendi (n. 39). Gerçekte bu sayının on beşin epey üzerinde olması da mümkündür, zira muahedenin fedaisi olmadan önce Şeyh Ahmed'e intisap etmek üzere yemin etmiş olduklarını beyan eden sanıklar da (n. 10, 11, 15, 17, 26 ve 36) bu listeye dâhil edilebilir.⁸ Velhasıl, Nakşibendi tarikatının muahedenin gelişiminde önemli bir rol oynadığı açıktır. Ancak, bunu inkâr etmeksizin, tayin edici öneme sahip iki noktayı daha göz önünde bulundurmak gereklidir: Söz konusu muahedede sadece Nakşibendiler yoktur ve aynı tarikattan olmak Nakşibendi sanıklar arasındaki yegâne bağ değildir.

Aranan sanıklar arasında, muahedeye adam kazanma işinde son derece faal bir rol oynamış gibi görünen Bektaşî Mustafa isminde biri vardır. Tutuklanamadığı için istintaknâmelerde Mustafa hakkında ismi, kökeni ve devam ettiği medrese dışında başka bir kişisel bilgi mevcut değildir. Bütün bildiğimiz memleketinin Beypazarı olduğu ve Acı Musluk Medresesi'nde okuduğudur. Mustafa'nın kazandırdığı muahidlere bakıldığında hemşerilik bağları derhal göze çarpar. Kendisi gibi Beypazarı'ndan gelme, başka bir medresenin talebesinden Mehmed Efendi isminde biriyle beraber hemşerileri İbrahim Çavuş (n. 15) ile Amele Ali'yi (n. 36) ve meslektaşları İbrahim Onbaşı'yı (n. 17) muahedeye katılmaya teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Ardından İbrahim Çavuş yine hemşerileri olan Saka Ahmed'i şeyhin odasına götürür. Kısacası ilişki şemasında görülebileceği gibi, muahededeki beş Beypazarlı bir zincir gibi birbirlerine bağlıdır. İçlerinde Nakşibendilerin de olması ihtimal dâhilindedir, fakat anlaşıldığı kadarıyla onları muahedenin fedaisi olmaya teşvik eden kişi Nakşibendi değildir. Burada tayin edici olan bağ, memleketleri Beypazarı'dır. Muahedeye ilişkileri açısından, Beypazarlı olmalarının da

7 İstintaknâmelerde Hidayet Efendi'nin Nakşibendi tarikatına mensup olduğuna dair herhangi bir ipucu mevcut değildir. İsmi A. Vambéry'nin naklettiği bir olaydan ötürü bu listeye eklenmiştir. A. Vambéry kendisine Buhara'ya gideceğini söylediği zaman, Hidayet Efendi'nin ona Nakşibendi tarikatının kurucusunun türbesini ziyaret etmesini ısrarla tavsiye etmiş olduğunu anlatır (A. Vambéry, *The Story*, s. 165).

8 Fedailer defterinde kayıtlı olmayan, fakat Şeyh Ahmed'le müridi olmak niyetiyle tanıştığını beyan eden 34 numaralı sanığı da ekleyebiliriz. Söylediğine göre medresedeki arkadaşlarından biri ona bu şeyhin tarikatına girmesini tavsiye etmiştir: "Kendisi gelib seni bir tarik-i hakka süluk etdireyim Bayezidde bir şeyh var haydi seni oraya götürüyim" (Hasan, n. 34, s. 14 b).

bir hemşerilerinin hasbelkader bu işe onlardan evvel dâhil olmuş olmasından fazla bir manası yoktur.

Sanıklardan on ikisinin Tophane-i Âmire'de çalıştığını da unutmamak gerekir. Bu on iki kişiden (n. 4, 6, 12, 17, 26, 28, 29, 30, 33, 36, 40) ikisinin (n. 12 ve 30) Nakşibendi olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Geride kalanların Nakşibendi olup olmadığına dair hiçbir emare mevcut değildir. Aynı yerde çalışan bu insanlar arasındaki en kuvvetli bağın tarikat aracılığıyla kurulduğuna dair herhangi bir işaret de yoktur. Hatta her ikisi de aynı Nakşibendi şeyhinin (Şeyh Feyzullah) müridi olan 12 ve 30 numaralı sanıklar için bile bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Zira bu iki sanık daha evvel bacanaklardır.

Muahidlerin büyük çoğunluğunun Nakşibendi tarikatına mensup oldukları aşikârsa da, aralarındaki bağlara daha yakından bakıldığında pek çok farklı ilişkinin üst üste bindiği görülüyor. Muahidler meslektaş, hemşeri, tarikat kardeşi, komşu (Rasim Bey ve Arif Bey gibi) ya da akrabaydılar (örneğin üç Babanzadeler, Hüseyin Daim Paşa ile oğlu veya Şuayib ile kuzeni Ahmed vb.). Muahidler arasındaki bağları kuran şey de bu ilişkilerin çeşitli kombinasyonlarıydı. Aralarındaki ilişkilerin her biri kuşkusuz karşılıklı güvenin tesisi için bir zemin yaratıyordu. Fakat hiçbiri tek başına yeterli değildi. Muahidler tanıdıkları bütün Nakşibendileri muahedeye çağırmamışlardı; tıpkı bütün akrabalarını, bütün hemşerilerini, bütün iş arkadaşlarını davet etmedikleri gibi. Muahidlerin tarikat kardeşliği, meslektaşlık, komşuluk, hemşerilik, ordudan silah arkadaşlığı gibi her tür ilişkisi, muahedeye katılabilecek olası adayları seçtikleri bir tür havuz oluşturmaktaydı. Muahedenin iki kurucusu (Şeyh Ahmed ile Hüseyin Daim Paşa) Nakşibendi'ydi; ileride ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere⁹ siyasi perspektiflerinde bunun hatırı sayılır bir etkisi vardı. Fakat muahedenin ağırlıklı olarak Nakşibendilerden oluşması Kuleli'nin nihai olarak, sadece Nakşibendiler tarafından tasarlanmış, desteklenmiş bir proje olduğu anlamına gelmez. İki kurucu Nakşibendi muahid, anlaşılan bazı tarikat kardeşlerini çağırmayı ihmal etmemişlerdi, tıpkı yine bazı hemşerilerini ve meslektaşlarını davet etmeyi ihmal etmedikleri gibi. Bir şeyh ve ferik tarafından kurulan bu muahededeki sanıkların çoğu Nakşibendi olduğu gibi, listemizdeki kırk bir kişiden otuz sekizinin dinî veya askerî çevreden geldiğine de dikkat etmek gerekir.

Kuleli siyasi muahedesi, neredeyse tamamen güçlü bağlar üzerine kuruluydu. Amaç padişahı öldürmek olduğundan muahedeyi yaygınlaştırmak için başvurulabilecek çareler sınırlıydı. Güvene dayalı, sağlam bağlar üzerinden hareket etmek açık bir muhalefete imkân vermeyen, son derece dar bir siyasi alanda sırrı saklı tutmak için kuşkusuz en uygun yoldu. Muahid-

9 Bkz. "Nakşibendi-Halidi tarikatının Kuleli üzerindeki etkisi" başlıklı alt bölüme, s. 202 vd.

ler arasındaki bütün ilişkiler (yani iş arkadaşlığı ve hemşerilik de dâhil olmak üzere dostluk ilişkileri, akrabalık ve tarikat bağları) yarı-özel ve yarı-kamusal bir alanda cereyan ediyordu. Sınırları oldukça müphem bu alan devlet idaresinin daha zor denetleyebildiği özel alana yaslanarak siyaset sahasını genişletme imkânı sağlıyordu. Velhasıl, muahedenin ana hedefinin gerektirdiği ketumluğun kayda değer etkisini teslim etmek kaydıyla, Kuleli'nin baş vurduğu teşkilatlanma biçimini 1850'lerin sonlarında Osmanlı'da siyasi alanı yapısının, muhalefet olanaklarının önemli bir göstergesi olarak da değerlendirmek gerekir.

KULELİ'NİN SİYASİ HİNTERLANDI

Burada coğrafya terminolojisinden ödünç alınarak kullanılan *hinterland* kelimesiyle, Kuleli mensuplarının bir biçimde ilişkili bulunduğu siyasi hareket ve gelişmelerin toplamına işaret edilmektedir. İlerleyen sayfalarda Kuleli'nin siyasi hinterlandını tanımak için, mensuplarının siyasi düşüncesini beslemiş, muahedeyi yaratan koşullara katkı sağlamış olan beş temel kaynağı inceleyeceğiz. İlk olarak Osmanlı merkezîyetçiliğini ele alacak, özellikle askerî alana odaklanarak merkezileşme politikasının muahedenin asker mensupları üzerindeki etkisini tartışacağız. Ardından muahedenin Nakşibendi mensuplarının siyasi zihniyetleri üzerindeki olası etkilerini değerlendirmek üzere Nakşibendi tarikatına ve bu tarikatın siyasi cihetine eğileceğiz. Üçüncü olarak, Şeyh Şamil hareketinin, pek çok Çerkes muhacirin yanı sıra, Şeyh Şamil'in eski bir mücahidinin de dâhil olduğu Kuleli muahedesi için ne anlama geldiğini kavramaya çalışacağız. Dördüncü alt bölümde 1849'da bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş ve belli başlı Kuleli muahidleriyle tanışıklığı, ilişkisi olmuş 1848 Macar devrimcilerinin Kuleli üzerindeki olası etkilerini tartışacağız. Son olarak ise Tanzimat'ın muahede üzerindeki çok yönlü etkisini ele alacak, Kuleli'nin baş aktörleri için Tanzimat'ın ne anlama geldiğini kavramaya çalışacağız.

Merkezileşme ve askerî reformlar

Kuleli Vakası'na ayrılmış olan bu bölümün ilk sayfalarında vurgulanmış olduğu üzere¹ tutuklamaların ardından gelen haftalarda Bâb-ı Âli muahedeyi

1 Bkz. "Tarihyazımından Tarihe Kuleli Vakası" başlıklı bölüm, s. 95 vd.

Kürtlerin ve Çerkeslerin ağırlıkta olduğu bir teşekkül olarak göstermeye çalışmıştı. 21 Eylül'de *Journal de Constantinople* gazetesinde çıkan Kuleli hakkındaki ilk haberle, Bâb-ı Âli “[muahidlerin] çoğunun Çerkes ya da Kürt”² olduğunu duyurmuştu. Gazete iki hafta sonra ise bu iddiasını “kanıtlara” dayanarak tekrar etti:

Hükümet-i seniyye'nin 17 Eylül kumpasının baş sanıklarını halka Kürt ve Çerkes olarak duyurmakla hata ettiği söyleniyor. *Journal de Constantinople*'de yayınlanmış olan resmi listeden aşağıdaki isimleri tespit etmeyi görev biliriz:

KÜRTLER: Şeyh Ahmed Efendi, Hurşid bin Abdullah, Ali Bey, Kadri Bey,³ Hamzazade Mehmed bin Mehmed, Mustafa bin Mehmed, Hasanoglu Bekir bin Bekir, Mehmed bin Abdullah, Mehmed Bey Osman.

ÇERKESLER: Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Ahmed Bey Nureddin, Ereklıoglu,⁴ Tahir Bin Süleyman, Mehmed bin Cafer, Hüseyin Bey^{5,6}

Görünürde verilen bilgiler yanlış değildi. Bununla birlikte muahedede Kürt ve Çerkeslerin varlığı kasıtlı olarak ön plana çıkartılmıştı. Her ne kadar haberde, ilk bakışta şüpheler bazı etnik gruplara çevrilmek istenmiş gibi görünse de, 1859 yılında Bâb-ı Âli'de böylesi bir niyetin varlığından bahsetmek elbette anakronik olacaktır. Ulus-devletin siyaset kavrayışının ya da en azından etnik (dinî değil) kimlik temelli bir yaklaşımın baskın hale gelmesi bu nevi bir politik tutumun aşikâr ön koşullarıdır. 1850'lerin sonunda ne devlet politikasında ne dönemin siyasi tartışmalarında böylesi bir yaklaşımın izi vardır. Velhasıl Bâb-ı Âli'nin niyetinin, bu Müslüman grupları devletin “iç düşmanları” olarak yaftalamak olduğunu kesinlikle varsayamayız. Peki, bu haberin maksadı neydi? Muahedeyi imparatorluğun sınırlarında bulunan, hatta sınırlarının dışından gelmiş bazı etnik grupların işi gibi göstermek, Bâb-ı Âli'ye, özellikle Fransa sefirinin raporlarında rastladığımız bazı yorumlara cevap verme imkânı sağlıyordu.⁷ Söz konusu değerlendirmelere göre muahede Osmanlı kamuoyunun ortak bir huzursuzluğundan neşet etmişti ve savundukları halkın davalarıydı. Bâb-ı Âli, imparatorluğun sınırla-

2 *Journal de Constantinople*, n. 1046, 21/09/1859.

3 Yani 24 numaralı sanık Abdülkadir Bey.

4 Aynı isim İngiltere sefaretinin bir raporunda da bulunmaktadır (bkz. PRO FO. 78-1435, n. 179, 27/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'a). Fakat istintaknâmelerde bu isim yer almaz.

5 Muhtemelen kastedilen Hüseyin Daim Paşa'nın oğlu Hasan Bey'dir.

6 *Journal de Constantinople*, n. 1054, 05/10/1859.

7 Örnek olarak bkz. AMAE CP, La Turquie, c. 341, n. 65, 21/09/1859, s. 177 a ve b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Valewski'ye; c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 213 b - s. 217 b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Valewski'ye; c. 341, 21/09/1859, s. 222 b - s. 223 a, n. 1, İstanbul'dan gönderilen siyasi telgrafa ek, n. 68.

rından gelen muahidleri öne çıkararak, bunun tersini kanıtlamaya, muahedenin merkezi temsil etmediğini, marjinal bir niteliğe sahip olduğunu göstermeye çalışıyordu.

Öte yandan, her ne kadar Bâb-ı Âli Kürt ve Çerkes muahidleri birtakım siyasi hesapları gözeterек öne çıkarmış olsa da, hemen bütün muahidlerin taşra kökenli ya da muhacir olduğu da bir gerçektir. Neden İstanbullular değil de çeşitli vilayetlerden gelmiş olan şahıslar İstanbul'da böyle bir muahede tertip etmişti? Muahedenin bu niteliğini nasıl yorumlamak gerekir? Bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle muahedede taşranın ağırlıklı temsili-nin aşikâr sebeplerini tespit etmek gerekiyor. Daha önce görmüş olduğumuz üzere muahedenin insan kaynağı olan belli başlı mekânlar kışla ve medrese-lerdi ve bu yerlerde de İstanbullu olmayanlar çoğunluğu teşkil etmekteydi. Ayrıca, her ne kadar muahede İstanbul'da kurulmuş olsa da, çoğu muahid (bir kısım ulema da dâhil) Kırım Harbi'nde orduda ve İstanbul dışındayken tanışmıştı. Muahedenin terki binde belirleyici olan ilişkiler savaş koşulların-da gelişmişti. Savaş şartları, farklı şehirlerden gelen Osmanlılar ve Osmanlı olmayan muhacirler (Faslı ve Çerkes sanıklar gibi) arasında tanışıklık ve arkadaşlıkların doğmasına zemin hazırlamıştı. Nihayetinde taşralı (ya da muhacir) olmak ve orduyla bir bağı bulunmak da Kuleli muahedesi mensupla-rının çoğunluğunun iki temel ortak özelliğiydi.

Bu iki özelliğin bir araya gelmesine imkân veren koşullar, 19. yüzyılın ilk yarısında yürürlüğe giren askerî reformların ürünüydü. Ordu, 19. yüzyılın ilk ıslahat alanlarından birisiydi.⁸ Önce 1792'de Nizam-ı Cedid ordusu-nun, daha sonra Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının hemen ardından 1826'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasıyla, imparatorlukta-ki askerî sistemin yeni bir düzene kavuşturulması arzusu açıkça ortaya konmuş-tu. Düzenli ve kalıcı bir ordu adım adım eski yapının yerini aldı. 1834'te de Prusya'daki *Landwehr* örneğine göre *Asakir-i redife-i mansure* kuruldu. Bede-nen uygun olan bütün Müslümanlar bu ihtiyat ordusunun doğal parçası sa-yılıyordu. Bu ordu yalnızca askerî savaş zamanı için hazırda tutmaya yaramı-yordu; aynı zamanda, özellikle Doğu Anadolu'da, Kürt aşiretlerine merkezi otoriteyi kabul ettirmek için de bir araçtı.⁹ 1837'de Dâr-ı Şura-yı Askerî'nin kurulması, 1839'da Tanzimat'ın ilanı, nihayet 1846'daki yasal düzenleme-lerle birlikte, askerlik hizmetinin kuralları giderek netleşti: Askerlik süresi prensipte beş yıldır, askere alma yaşı yirmi ila yirmi beş arasındaydı ve alım-

8 İmparatorlukta-ki askerî ıslahat zaten 18. yüzyılda başlamıştı: Bkz. A. Levy, "Military reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, c. 18, n. 3, 1982, s. 227-249.

9 V. Aksan, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century", E.J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, New York, 1999, s. 33.

lar kura usulüyle yapılacaktı.¹⁰

Bir taraftan taşrada, sınır bölgelerine varıncaya kadar düzenli, kalıcı bir ordunun yerleşmesi, diğer taraftan askerlik hizmetinin yürürlüğe girmesi Kuleli muahidlerinin çoğunun hayatını, hem asker hem taşralı olarak etkilemiş olmalıdır. İlerleyen sayfalarda bu reformların Osmanlı merkezileşmesine sağladığı çifte katkıyı ve Kuleli muahidlerinin içinde bulunduğu siyasi ortam üzerindeki etkilerini, taşradan gelenlerin neden bu muahedede ezici bir çoğunluğa sahip oldukları sorusu bağlamında tartışacağız. İlk alt başlıkta düzenli ordunun yerleşmesinin vilayetlerde, özellikle imparatorluğun iki sınır bölgesinde nüfuzlu aileler üzerindeki etkisini göreceğiz. Bu iki bölge büyük ailelere mensup olan beş muahidin geldiği yerlerdir. İkinci kısımda ise zorunlu askerliğin yürürlüğe girmesinin Kuleli muahidlerinde ve imparatorlukta bir vatanperverlik, hatta –merkezleşmenin zihniyet üzerindeki etkisinin bir göstergesi olarak– vatandaşlık bilincinin doğmasına muhtemel katkısını tartışacağız.

"Padişahın eli"¹¹ taşraya değdiğinde

1826'da Yeniçerilerin lağvedilmesinden itibaren, Osmanlı ordusunun köklü bir şekilde yeni bir düzene kavuşturulması işi, Tanzimat'ın ilk yıllarında da devam etti. Bu doğrultuda, Osmanlı toprakları askerî anlamda bölgelere ayrıldı ve düzenli ordu vilayetlere yerleştirildi. 1843'te beş bölge belirlendi ve bölgelerin her biri bir ordunun sorumluluğuna verildi. Bunlar Hassa, Dersaadet, Anadolu, Rumeli ve Arabistan ordularıydı. 1848'de altıncı bir bölge (dolayısıyla ordu) yaratıldı: Irak ve Hicaz ordusu.¹² Bu orduların vilayetlere hiçbir sorunla karşılaşılmaksızın yerleştikleri söylenemez. Doğrudan merkeze bağlı bir ordunun gelmesi, yerel güçler için elbette bir tehditti. Merkezi orduyla yerel güçler arasında çatışmalar nadir değildi. Yeni vergi rejimine karşı halk isyanları da mevcut sorunları artırıyor, özellikle Balkanlar'da bunlara bir de etnik talepler ekleniyordu.¹³ Kuleli Vakası'ndan önceki dönemde,

10 Bkz. M. Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi, 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni*, n. 18, 1985, s. 59-75; E. J. Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice", E. J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, New York, 1999, s. 81-82.

11 Bu ifadenin ilham kaynağı Fuad Paşa'nın 1277'de (1860) Şam'da yaptığı bir konuşmada kullandığı benzetmedir: "Asker Padişahın elidir". Alıntılayan: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 13-20, s. 110; J.J. Reid de aynı ifadeyi reformların hayata geçirilmesinde yeni ordunun rolünden bahsederken kullanmıştır. Bkz. J.J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart, 2000, s. 75.

12 M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 314.

13 Vilayetlerde yeni vergi nizamnamesine karşı isyan ya da ayaklanmalar, ayrıca bu huzursuzluğun Balkanlar'da etnik taleplerle bütünleşmesi hakkında bkz. H. Inalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. 112, Ekim 1964, s. 623-690 (gözden geçirilmiş İngiliz-

Osmanlı merkezileşmesi tamamlanmış değildir. Bununla birlikte, Balkanlar gibi çatışmaların ve isyanların kesilmediği bölgeler için bile, orada bulunan ordunun sayesinde İstanbul'un otoritesinin çok daha somut bir şekilde tezahür ettiği söylenebilir.

II. Mahmud'un tahta çıkmasıyla sonuçlanan olaylar zinciri, İstanbul'un yerel güçler karşısında zayıf kaldığını daha o zamandan ortaya koyuyordu.¹⁴ Sınır bölgelerinde de, Anadolu'da da nüfuzlu aileler "fiilen bağımsız hükümdarlara" dönüşmüştü.¹⁵ Kuleli muahidlerinden (hanedan evladı sıfatına layık olan) beşinin geldiği Epir ve Süleymaniye bölgelerinde ise durum ayrı bir hassasiyete sahipti. 1820'li ve 1830'lu yıllarda, önce Yunan isyanlarıyla, ardından Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Epir bir sınır bölgesi hâline gelmişti. Aynı dönemde Trabzon ve Erzurum'un Rusya tarafından işgalıyla (1828-1829) Kürt bölgesi de imparatorluktan geçici olarak kopmuştu. Mısır'ın bağımsız sayılabilecek valisinin 1831'de Suriye'yi işgal de o bölgede Bâb-ı Âli için durumun ciddiyetini artırmıştı.¹⁶ Düzenli, kalıcı bir ordunun yerleştirilmesi ve 1845'te *Vilayet Nizamnamesi*'nin ilanıyla Bâb-ı Âli yerel güçlere karşı tavır aldı ve vilayetleri merkeze tekrar (ya da daha çok) bağlamaya çalıştı.

Aslına bakılacak olursa, merkezileşme politikasının yankıları Tanzimat'tan önce Yanya bölgesinde zaten hissedilmişti. Yerel özerk yönetimler ve Yanyalı Ali Paşa'nın gibi büyük paşalıklar 1820'li, 30'lu yıllarda parçalandı.¹⁷ Fakat Cafer Dem Paşa'nın gibi bazı nüfuzlu aileler için bu bir yükseliş dönemi oldu. Dem sülalesi Ali Paşa'ya karşı kurduğu ittifaklar sayesinde nüfuz alanını genişleterek bölgede adını duyurdu.¹⁸ Yunanistan yine aynı yıllarda bağımsızlığını elde etmişti. Bu yeni durumla birlikte yerel güçler --özellikle sınıra yakın olanlar-- iki rakip devletle ya da bölgeye müdahil olan yabancı güçlerle ittifak kurabilme olanakları çoğaldığı için daha büyük bir manevra alanına kavuşmuş oldular. Öte yandan iktidar oyununda yeni bir belirleyici unsur olarak artık kimlik meselesi de vardı. Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 1835'te yeni sınır hattını kabul etmesiyle, Epir resmen bir sınır bölgesi hâline gelmişti. Bu Bâb-ı Âli için idari anlamda, bölgede ya-

ce versiyonu için bkz. "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, c. 5, 1973, s. 99-127); A. Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, İstanbul, 2002; A.Y. Kaya, "Politique de l'enregistrement de la richesse économique: Les enquêtes fiscales et agricoles de l'Empire ottoman et de la France au milieu du XIXe siècle", yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 2005, s. 33-345.

14 Şu alt başlığa bkz. "IV. Mustafa (1808): Taşranın işgalı altında bir taht".

15 M. V. Bruinessen, *Agha*, s. 176.

16 A.g.e.

17 N. Clayer, *Aux origines*, s. 159.

18 H. Isufi, *Musa Demi*, s. 12-15.

şayanlar içinse günlük hayatta somutlaşan bir yenilikti. Sınırın varlığı metinlerde, idari ve resmi haritalarda ve günlük dilde bölgeyi ikiye ayırmıştı. Artık “Türk tarafı” ve “Yunan tarafı” vardı.¹⁹ 1844’ten itibaren Osmanlı sınırının ötesindeki idarenin bünyesinde “Megali İdea”²⁰ filizlenmeye başlamıştı.²¹ Osmanlı topraklarında Epir gibi Yunan sınırında yer alan yerler, Yunanistan’ın milliyetçi propaganda ve siyasetinden ilk etkilenenler oldu. Daha Kırım Harbi’nden önce Yunanlı gönüllüler sınır bölgelerine gelmeye başlamıştı. Yunan çeteler milli davayı destekliyor, Yunanistan hareketi idare etmek üzere subaylar gönderiyor, sınır bölgesinin çeşitli noktalarında yerel isyanlar patlak veriyordu. Epir bölgesinde ayaklanan Yunanlılar 1854’te sert bir şekilde bastırıldı ve bölge tamamen yatıştırıldı. Ne var ki, Anne Couderc’in tespit ettiği üzere bu olaylar “yerel ve milli kimlik temsillerinde”, ayrıca “Yunanlarla Osmanlılar, Hristiyanlarla Müslümanlar, yerel savaşçılarla bölge sorumluları ve Yunanlarla Arnavutlar²² arasındaki ilişkilerde” bir kutuplaşmaya yol açarak önemli bir dönüm noktası oldu. Yine Couderc’e göre bu ilişkilerin “doğası ve onlarla beraber bizatihi sınırın anlamı da değişmişti”.²³ Yunanistan bu değişime ve kimliksel kutuplaşmaya ideolojik bir unsur olan milliyetçiliği devreye sokarak destek veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu cevaben askerî ve idari anlamda merkezileşme projesini hayata geçirmek için –“sultanın eli” olan orduyla– bölgede varlığını daha fazla hissettirmekteydi. Bu ilk bakışta siyasi bir değişime verilmiş daha ziyade bürokratik bir cevap gibi görünse de, ideolojik ve zihinsel sonuçları oldu.

Kürt bölgesi olan Süleymaniye ise 6. Ordu’nun 1848 gibi oldukça geç bir tarihte kurulmuş olmasının da işaret ettiği üzere, İstanbul için özellikle zorlu bir yerdi. Bâb-ı Âli, daha Bağdat’ta üslenen Irak ve Hicaz ordusunun kurulmasından önce 1842’de bölgeyi yeniden ele geçirmek için bir sefer düzenlemiş, hareket 1852’ye kadar sürmüştü.²⁴ Düzenli ordunun yerleşmesi sonuç olarak Süleymaniye de dâhil olmak üzere bölgedeki yerel güçlerin muhtariyetinin sona ermesi demekti. 1850’de Süleymaniye’nin son Babanzade valisi olan Abdullah Paşa’nın İstanbul’a sürülmesinin ardından, Irak ve Hicaz ordusunun müşiri, Bâb-ı Âli’ye Süleymaniye’ye düzenli bir ordu yerleştirdi.

19 Anne Couderc, “Etats, nations et territoires dans les Balkans au XIXe Siècle, Frontière Greco-ottomane”, yayımlanmamış doktora tezi, Paris I Üniversitesi – Panthéon-Sorbonne, 2000, s. 193.

20 “Megali idea”, Yunanların yaşadığı bütün toprakların bütünleşmesini, İstanbul başkent olmak üzere Bizans İmparatorluğu’nun tekrar kurulmasını amaçlıyordu.

21 A.g.e., s. 353.

22 Arnavut milliyetçiliğinden bahsetmek için henüz çok erken olduğunu, bunun ancak 1860’tan sonra ortaya çıkacağını belirtelim. Nüveleri belirmeye başladıysa bile daha Müslüman Arnavutlara ulaşmamıştı (bkz. N. Clayer, *Aux origines*, s. 188).

23 Yunan-Osmanlı sınırının oluşumu sırasında bölgedeki gelişmeler için bkz. A. Couderc, “Etats”, a.g.e, özellikle s. 369-390, alıntı için bkz. s. 377.

24 S. Ateş, “Empires”, a.g.e., s. 182.

rilmesini teklif etti.²⁵ İstanbul bu tarihten itibaren Süleymaniye'yi –prensip- te– doğrudan idaresi altına aldı, bölgedeki diğer yerel güçler de Bâb-ı Âli'nin merkeziyetçi politikası karşısında ayrıcalıklı konumlarını ve muhtariyetle- rini kaybettiler. Bâb-ı Âli'nin temel stratejisi nüfuzlu ailelerin reislerini Os- manlı bürokrasisinin üst kademelerine katarak, adamlarını ise düzenli ordu- ya alarak bölgeden uzaklaştırmaktı.²⁶ Bu taktik bir noktaya kadar işe yaradı ve merkezileşme inkâr edilemez bir başarıya ulaştı. Öte yandan, M.V. Brui- nessen'in vurguladığı üzere, Bâb-ı Âli'nin bölgedeki hâkimiyeti etkili olmak- tan fiilen çok uzaktı. Osmanlı valileri görelî bir hâkimiyete sahiptiler ve oto- riteleri sadece şehirlerin etrafında geçerliydi.²⁷

Süleymaniye tarafının öteden beri bir sınır bölgesi olduğunu hatırlatmakta fayda var. Öte yandan merkezileşmeyle beraber sınırın anlam ve tanımı de- ğişmekteydi. Geleneksel ve İslâmî anlayışa göre Müslüman bir devlet için iki tür sınır mevcuttu: Bir iç sınır (diğer Müslüman devletlerle, yani *Dar-ül Is- lâm*'la olan sınır), bir de dış sınır (Müslüman olmayan devletlerle, yani *Dar- ül harb*'le olan sınır).²⁸ Sabri Ateş'in –bu sınıflandırmayı temel alarak– sa- vunduğu üzere 1821-1822 savaşının sonuna kadar İran-Osmanlı sınırı –bi- ri Sünnî, diğeri Şii iki imparatorluğun arasında olmasına karşın– rakip iki Müslüman hükümdarın hâkimiyet alanlarını belirleyen bir iç sınırdı.²⁹ Bu sı- nırın algılanışındaki değişim 1823'te ve 1848'de, Erzurum'da imzalanan iki anlaşmayla ve yerel güçlerin ortadan kaldırılmasıyla somut bir hal kazandı. Sınırın tanımı hâlâ netleşmiş değildi, fakat sınıra ve sınır halkına modern ve merkeziyetçi devletin ihtiyaçlarına göre yeni bir şekil verilmekteydi.

Osmanlı-İran ve Osmanlı-Yunan sınırlarında meydana gelen değişimler, merkezi devletin sınırlarını komşu devletlerle arasında hâkimiyetin muğlak- laştığı geçiş alanları olarak görmesinin artık mümkün olmadığına işaret et- mektedir.³⁰ Halk ve topraklar üzerindeki hâkimiyet iddiası giderek sınırın son metresine kadar geçerlilik kazanır. Sınır algısındaki bu değişimi idari,

25 A.g.e., s. 100.

26 Nüfuzlu simaların adamlarını uzaklaştırmak için askere almanın bir yöntem olarak kullanıl- masında Bedirhanlar örneği için bkz. S. Ateş, "Empires", a.g.e., s. 103-104. Osmanlı idaresi 18. yüzyıldan beri nüfuzlu kimselere birtakım resmi unvanlar vermekte, onları vali olarak tanımak- tıydı, bkz. H. Inalcık, "Centralization and the Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois, 1977, s. 40. 19. yüzyılda merkezileşme ve yerel güçlerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte yerel hanedan- dan valiler kendi bölgelerinin dışına gönderilmeye başlandı.

27 M.V. Bruinessen, *Agha*, s. 176. Osmanlı makamlarının Kırım Harbi için başıbozukları orduya dâhil etmekte çektiği güçlükler bu tespiti teyit eder niteliktedir, bkz. S. Ateş, "Empires", a.g.e., s. 100-101.

28 İki sınır türünün ayrıntılı tanımı için bkz. R.W. Brauer, *Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography*, Philadelphia, 1995, s. 8-11.

29 S. Ateş, "Empires", a.g.e., s. 10.

30 Ortaçağ'daki sınır tanımından yola çıkarak, bkz. R.W. Brauer, *Boundaries*, s. 5-6.

askerî ve mali reformlar takip ve tahkim etmiştir. Bu reformlar dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci³¹ ve topraklarında patlak veren etnik karakterdeki isyanlarla (başka bir deyişle milliyetçiliğin etkisiyle) revaç bulan adem-i merkeziyetçiliğe karşı merkezin cevabıdır. A. Salzmänn'in tarif ettiği üzere, Bâb-ı Âli 19. yüzyıl dünyasının devlet yönetme teknik ve imkânlarını kullanarak toprak, kaynaklar ve insanlar üzerinde merkezi iktidarın otoritesini ve hükümranlığını tekrar tesis etmeye çabalamakta, bu doğrultuda askerî ve sivil kurumlar inşa etmekte, temel haklarla imparatorluğun uyruklarının “proto-vatandaş” konumunu güçlendirmeye çalışmaktadır.³²

Düzenli ordunun vilayetlere yerleştirilmesi, merkezi iktidarın dolaylı bir yönetim stratejisinin yerine doğrudan yönetim anlayışını geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği en aşikâr fiillerdendi. Bâb-ı Âli merkeziyetçi politikasıyla yerel güçleri ortadan kaldırıp sınırlarını daha güvenli hale getirirken uyruklarının Osmanlı Devleti'yle olan bağını da kuvvetlendirmiş oldu. 19. yüzyılın ortasında Bâb-ı Âli imparatorluğun sınırlarında güvenliği hâlâ tam olarak sağlamış olmaktan uzaksa da, aidiyet meselesi sınırlarda yaşayanlar, özellikle önde gelen aileler için iyice önem kazandı. Bu mesele, Epir ya da Süleymaniye'nin önde gelenlerini de giderek daha çok meşgul ediyor olmalıydı. Nüfuzlu ailelerin rakip devletlerle ya da bölgelerinde varlık gösteren yabancı güçlerle tesis ettiği ittifaklara hâlâ rastlanmaktaydı. Öte yandan Osmanlı'yı desteklemek büyük ihtimalle artık sadece Osmanlı yanlısı olmayı değil, giderek daha fazla “Osmanlı” olmayı da ifade etmekteydi. Siyasi iktidarın düzeninin yasal-akılcı, merkezileşmiş ve standartlaşmış bir yapıya doğru evrilmesi ise, bu bağa, imparatorluğun 19. yüzyılına özgü yeni bir nitelik kazandırıyordu. Bâb-ı Âli devletin hâkimiyetini eksiksiz olarak tahkim etmeye çalışırken, istese de istemese de siyasi bir bilincin, yeni bağlılık değerlerinin doğmasına da katkı sağlıyordu. Söz konusu bilinç ve değerler padişahın uyruklarının (“proto-vatandaşlar” olarak) devletin siyasi alanına müdahalesinin meşruiyet kazanması için gerekliydi.

Kuleli muahedesinin taşranın taleplerini barındırdığını söyleyebilir miyiz? Bu hareket Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi politikalarına karşı bir tepki miydi? Birincisi, nüfuzlu ailelerden gelen muahede mensupları, hanedanlıklarının ortadan kaldırılması ya da güçten düşürülmüş olması konusunda herhangi bir memnuniyetsizlik emaresi göstermedikleri gibi, muahidler arasında adem-i merkeziyetçiliği savunan veya merkeziyetçi politikalardan şikâyet eden kimse yoktu. İkincisi, Bâb-ı Âli daha en başta, basınla ve sefa-

31 İmparatorluğun küresel ekonomiyle bütünleşmesi ve bu sürecin 19. yüzyıldaki ıslahat üzerindeki etkisi için bkz. R. Kasaba, *The Ottoman Empire and World Economy –The Nineteenth Century–*, New York, 1988, özellikle s. 50-54.

32 A. Salzmänn, “Citizens”, a.g.y., s. 44-45.

retlerle her yazışmasında muahidlerin kökenlerini kasten ön plana çıkarmıştı. Bâb-ı Âli böylece muhataplarına söz konusu olanın bir İstanbul muahedesi olmadığı, bunun dışarıdan, taşradan, çeperden gelen bireylerin işi olduğu mesajını veriyordu. Ne var ki mensuplarının çoğu aslen taşralı olsa da, Kuleli muahedesi İstanbul'da, İstanbul'da yaşayan kişiler tarafından vücuda getirilmişti. Bâb-ı Âli'nin sanıkların taşralı kökenlerine yaptığı vurgu, muahe-
deye belirli bir harici nitelik atfetmeyi hedefliyordu. Bu nitelik "taşra" kelimesinin kökeninde ve payitahtın idare anlayışında mündemiçti. Onlar taşralıydı, kelime anlamıyla "dışarıdan/hariçten gelmiş olanlardı".³³ Payitahtta bir kargaşa baş gösterdiğinde ilk olarak şehre yeni gelenlerden şüphelenmek Osmanlı idaresinin âdetiydi.³⁴ "Ne kadar zamandır İstanbul'dasın(ız)?" su-
ali de Kuleli heyetinin sanıklara yönelttiği ilk sorulardan birisiydi. Belki de amaç sanığın isyana katılmak üzere gelip gelmediğini anlamaktı. Fakat kuv-
vetle muhtemelen, heyet aynı zamanda "tehlikenin" İstanbul'da mı olduğunu, yoksa "dışarıdan mı" geldiğini anlamak istiyordu. Bu soru, şüphesiz, İs-
tanbul'da suçun ve başıbozukluğun nedenlerine dair kadim önyargının hâlâ sürmekte olduğuna işaret ediyordu. Heyet ve sanıklar soruda hiçbir tuhaflik görmüyorsa da, imparatorluğun merkezietçi politikaları düşünüldüğünde
ortada yine de çelişkili bir durum vardı. Siyasi iktidarın giderek standart ve merkezi bir yapıya kavuşması hedefiyle beraber taşra artık eskisi kadar dışarı değildi. Kuleli de bir bakıma bu durumun kanıtıydı. İmparatorluğun iki ayrı
sınır bölgesinden gelmiş nüfuzlu üç ailenin beş oğlunu bünyesinde barındır-
masına rağmen, muahedede ne merkezietçiliğe karşı bir projeden bahsediliyordu ne de taşranın şöhretli aileleri için özel bir talep söz konusuydu. Mu-
ahidler, padişahı devirmeyi imparatorluğun ve halkın (özellikle Müslüman-
ların) durumunun kötüye gittiğini düşündükleri için istiyorlardı. Onların ta-
lepleri ve öncelikleri, bir bakıma imparatorluğun merkezietçi politikasının başarıya ulaştığının göstergesiydi.

Askerlik görevi

18. yüzyıl sonu - 19. yüzyıl başında başta Fransa ve Prusya olmak üzere Av-
rupa ülkelerinin orduları askere alımlarda yeni bir usule, zorunlu askerlik

33 M. Aymes taşra meselesiyle ilgili bir makalesinde kelimenin etimolojik kökenini vurgular ve 19. yüzyıla ait bazı sözlüklerdeki tanımlarını alıntılar. M. Aymes'e göre "taşra" kelimesi, bilhas-
sa "medeni şehrin dışında olana" işaret eder. Bkz. M. Aymes, "Provincialiser l'empire. Chypre
et la Méditerranée ottomane au XIXe siècle", *Annales. Histoire, Sciences sociales*, n. 62/6, 2007,
s. 1317-1318. Yukarıdaki değerlendirme özelinde, bu kelimenin aynı zamanda payitaht İstan-
bul'u imparatorluğun geri kalanından (büyük şehirler de dâhil) ayırmak için kullanıldığına
dikkat etmek önemlidir (örnek olarak bkz. N. Mallouf'un Türkçe-Fransızca sözlüğü, 1863 bas-
kısı ve Fraşerli Sami Bey sözlüğü, 1885 baskısı).

34 B. Başaran, "Remaking", *a.g.e.*, s. 12-73.

sistemine geçtiler. Fransız Yasama Meclisi'nin aynı zamanda subay olan bir üyesinin Meclis önünde 1789'da ifade ettiği üzere, bu yeni sisteme göre “her erkek, vatan tehlikeye düştüğü an harekete geçmeye hazır olmalıydı”, yani “her vatandaş bir asker, her asker bir vatandaş olmalıydı”.³⁵ Fransa'da doğan bu yeni anlayış çok geçmeden düşman komşusuna da ilham verdi. Prusya 1806-1819 döneminde hayata geçirdiği bir dizi reformla Fransız Devrimi'ne politik olarak mukabele etti.³⁶ Bu reformların getirdiği en önemli yeniliklerden biri, 1813'te zorunlu askerliğin yürürlüğe girmiş olmasıydı. II. Mahmud döneminde Osmanlı ordusunda gerçekleştirilen reformların başlıca ilham kaynağı, Prusya'daki bu reformlardı. II. Mahmud'un saltanatının sonlarına doğru, yanında danışman olarak görev yapan Prusyalı bir teğmenin de (Helmut Von Moltke) reformlar üzerinde önemli etkisi oldu. Osmanlı askeriyesindeki ıslahatın diğer bir ilham kaynağı ise, hiç kuşkusuz Mısır ordusuydu. Fransız modelinden kuvvetle etkilenmiş olan (ayrıca III. Selim'in ıslahat teşebbüslerinin de izini taşıyan) Mısır ordusu Frenk talim yöntemlerini uyguluyor ve zorunlu askerliğe yakın bir sistemle asker topluyordu.³⁷ Mısır ordusunda gerçekleştirilen ıslahatın başarısı da Osmanlı idaresinin azami derecede dikkatini çekmişti.³⁸ Osmanlı askerî reformlarında hangi ordu örneği alınmış olursa olsun, zorunlu askerlik sonuçta bu sistemin en önemli ve can alıcı parçasını oluşturmaktaydı. Tıpkı Fransa'da ve Prusya'da olduğu gibi, hatta belki bu iki ülkedekinden de daha fazla Mehmed Ali Paşa'nın ordusu (özellikle zorunlu askerliğe yakın bir sistemin uygulanmasıyla) Mısır halkının “sadık vatandaşlara”³⁹ dönüşmesine katkı sağlıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda orduya asker alımında kullanılan yeni yöntem de reformların toplumsal düzlemdeki en belirleyici yönlerinden biriydi

35 Dubois-Crancé'nin nutkundan hareketle yapılan alıntıya dayanarak: A. Crépin, *La conscription en débat ou le triple apprentissage de la nation, de la citoyenneté, de la république (1789-1889)*, Arras, 1998, s. 19.

36 T. Hippler çalışmasında Prusya'daki reformların Fransız Devrimi'yle aynı süreçlere ne derece bağlı olduğunu ortaya koyar: “l'émergence de l'Etat moderne” (bkz. T. Hippler, *Soldats et citoyens: Naissance du service militaire en France et en Prusse*, Paris, 2006).

37 Bkz. K. Fahmy, *All the Pasha's Men*, Kahire, s. 76-160.

38 F. Yeşil, “Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826”, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009, s. 60. Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî ıslahat ilk başladığında Mısırlı subaylar yeni teknikleri Osmanlı subaylarına öğretmek üzere orduda istihdam edildiler (a.g.e., s. 44). Bunun dışında “Mısır usulü” ifadesi, bazen birtakım meşruiyet sorunları nedeniyle “Frenk”e tercih edilmişti. Sözelimi yeni talim usullerine 1825'te “Mısır talimi” deniyordu. Bunun sebebi büyük ihtimalle Mehmed Ali Paşa'nın bu talimleri uygulamak için gereken fetvayı elde etmiş olmasıydı (a.g.e., s. 45, n. 197). Bürokratlar da bu adlandırmanın askerlerin ve Müslüman ahalinin olası bir tepkisinin önüne geçebileceğini varsayıyorlardı (G. Yıldız, *Neferin Adı Yok*, İstanbul, 2009, s. 342).

39 K. Fahmy, *All the Pasha's*, özellikle s. 19, ayrıca bkz. a.g.e., “The Nation and Its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt”, E.J. Zürcher (ed.), *Arming the State, Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, New York, s. 59-77.

kuşkusuz. Askerlik hizmetinin ortaya çıkışı padişahın kullarının meşru şiddetin (özellikle de merkezileşmenin beraberinde getirdiği şiddetin) icracılarına dönüşmesi anlamına geliyordu. Eğer ordu ve elbette polis, devletin meşru şiddeti tekeline almasının sembolleri idiyseler, askerlik hizmeti de tebaanın (vatandaşların) bu şiddetin icrası yoluyla egemenliğe katılması anlamına geliyordu (ki hâlâ böyle).⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu ilk başta zorunlu askerliği Müslümanlarla sınırlı tutmuştu; dolayısıyla sadece Müslümanlar tekelleşmiş olan meşru şiddetin icrasına katılma hakkına sahipti. İmparatorluğun hâkim tebaası olarak Müslümanların konumu böylece bir kez daha vurgulanmış oluyordu. 1856 Hatt-ı Hümayunu dinî cemaatler arasında eşitlik teması üzerinde duruyor ve gayrimüslimlerin askerî okullara ve askere gitme hakkına sahip olduğunu ilan ediyordu gerçi,⁴¹ ama söz konusu olan sadece kâğıt üzerinde bir eşitlikti. Zira pratikte ayırım devam ediyordu. Hatt-ı Hümayun gayrimüslimlerin devlete ve vatana karşı görevlerini tanıyor, fakat pratikte devlet onlardan hâlâ çekiniyor ve meşru şiddetin icrasına katılmalarına engel olmaya devam ediyordu. Öte yandan gayrimüslimler de bu işe istekli görünmüyorlardı.⁴² Sonuç olarak 1856'da gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğüne dair değişen bir şey olmadı. Askere gitmek yerine *bedel-i askerî* adı altında cizye ödemeye devam ettiler.⁴³

Osmanlı bürokrasisi henüz “vatandaş” kelimesini kullanmıyordu; fakat askerlik hizmeti, ayrıca zorunlu eğitim (1824-1825)⁴⁴ ve 1840 Ceza Kanunnamesi gibi dönemin diğer reformları, imparatorlukta vatandaşlığın teşekkülüne doğru birer adımdı.⁴⁵ Vatandaşlığın oluşum süreci, padişahın gayri-

40 Burada temel olarak T. Hippler'in Weberci devlet tanımına (yani meşru şiddetin tekeli ilkesine) dayanan analiz ve değerlendirmesinden yararlanıyorum (bkz. T. Hippler, *Soldats*, s. 9).

41 İlgili bölümlerin o döneme ait Fransızca bir çevirisi için bkz. L. de Courcy, *Le Hatti Houmayoun*, s. 45-46.

42 Osmanlı idaresi, Kırım Harbi'nde asker sayısını artırmaya ihtiyaç duyunca 1855'te cizyeyi kaldırıp gayrimüslimleri askere almaya teşebbüs etmişse de, özellikle Balkanlar'daki gayrimüslimler bu girişime şiddetle direnmişlerdir. Devlet önce Balkanlar'ı ve sınır bölgelerini muaf tutmuş, ardından askere alınacak gayrimüslimlerin sayısını düşürmüş, nihayet kararından vazgeçmiştir. Bu tecrübe aynı zamanda 1856 Islahat Fermanı'nın askerlik hususundaki tutumunu da belirlemiştir. Ferman Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de askerlik vazifesi yapması gereğini ilan ederken, diğer yandan sadece gayrimüslimlere bu görevden bedeli karşılığı muaf tutulma hakkı tanımaktadır (bkz. U. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul, 2000, s. 55-60, 177).

43 R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, s. 94-95. Müslüman ülkelerde gayrimüslimlere mahsus bir vergi olan cizye, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1856'da yürürlükten kaldırılmıştır. Yerine, yine 1856'da, askerlik hizmetinden muaf tutulmak karşılığında gayrimüslimler için öngörülen “Bedel-i askerî” ödemesi getirilir. Cizye, iane-i askerî ve nihayet bedel-i askerî isimleriyle anılmış olsa da söz konusu olan son kertede aynı vergidir.

44 Bkz. s. 82, dipnot 14.

45 Fusun Üstel, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de vatandaşlığın tarihi hakkındaki çalışmasında sivil idarede (askerî olmayan anlamında) gerçekleştirilen ıslahatı ve 1839 ile 1856 Hatt-ı Hüma-

müslim kullarını tam olarak içermiyordu. Osmanlı toplumunun geleneksel düzeninin hiyerarşik yapısı, böylece vatandaşlık bilincinin temellerinin inşa edildiği sürece de aktarılmaktaydı. Başka bir deyişle dinî cemaatler arasındaki hiyerarşinin meşruiyetinin dayanağı artık sadece din ve Osmanlı toplumunun geleneksel düzeni değildi, aynı zamanda yeni düzen de bu hiyerarşiyi tanıyor ve yeniden üretiyordu. Kırım Harbi sırasında Osmanlı ordusunda savaşmış bir asker olan Şeyh Ahmed'in 1856 Hatt-ı Hümayunu ile ilan edilen Müslüman-gayrimüslim eşitliğine karşı tepkisi de muhtemelen bununla yakından ilişkiliydi.⁴⁶ "Proto-vatandaş" rolünün en etkin pratiği olan askerlik görevini icra etmiş olanların, bu en temel "vatandaşlık vazifesini" dahi yerine getiremeyenlerle hukuken "kurgusal eşitler" olarak görülmeyi kabullenmekte daha da zorlanmış olmaları ihtimal dâhilindedir.

Askerî reformlar bir yandan da vatan kavramının gelişmesiyle yakından ilişkiliydi. "Vatandaş" kelimesinin kökeninin de gösterdiği üzere, Osmanlı örneğinde "vatan" vatandaşlığın birinci koşuluydu. İngilizce ve Fransızca da *citoyen* ve *citizen* kelimelerinin kent (*cité/city*) kökünden geliyor olması kavramın tarihsel gelişimiyle ilişkilidir. Benzer biçimde Arapça *vatan* kökünden Türkçe *daş* ekiyle türetilmiş olan, aynı vatani paylaşımları taşıyan vatandaş kelimesi de, kavramın Osmanlı'daki gelişim sürecinden izler taşır. Osmanlı örneğinde vatandaşlık kavramı kentlerdeki tecrübenin sonucunda gelişmediği gibi, burjuvazinin vatandaşlık haklarının gelişimi sürecinde hemen hiç etkisi yoktur. Vatandaşlar ancak modern devletin oluşumunu takiben ortaya çıkmaya başlar.⁴⁷

Köken itibarıyla doğum yeri ya da memleket anlamına gelen *vatan* kelimesinin bugünkü anlamına ne zaman kavuştuğunu bilmiyoruz. B. Lewis'e ba-

yunlarını "vatandaşlar topluluğu" oluşturma hedefi kapsamındaki hazırlıklar olarak değerlendirir (bkz. F. Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde*, İstanbul, 2005, s. 25-27, 33). Bazı pasajlar dışında vatandaşlığın yaratılmasının askerî yönü F. Üstel'in kitabının analiz çerçevesinin dışında kalır ve kitapta askerî sistemdeki ıslahattan bahsedilmez. Konu hakkında yayımlanmış bir çalışma bulunmasa da vatandaşlığın inşası sürecinin askerî veçhesinin Osmanlı ve Türkiye'deki siyasi kültür için tayin edici bir önemi olduğu (ve bu önemini hâlâ koruduğu) kanaatindeyim.

46 Bkz. "Şeyh Ahmed'in içi soğuduğunda!" başlıklı alt bölüm, s. 103 vd.

47 Bu analizi ağırlıklı olarak Eiko Ikegami'nin Japonya'da vatandaşlık kavramının doğuşu hakkındaki makalesinden hareketle yapıyorum. Japonya'da da vatandaş kelimesi "koku", yani "vatan/ülke" kökünden türetilmiştir. Bkz. E. Ikegami, "Citizenship and National Identity in Early Meiji Japan, 1868-1889: A Comparative Assessment", *Citizenship, Identity, and Social History - International Review of Social History Supplements*, C. Tilly (ed.), ek 3, c. 40, 1995, s. 185-190. Bianchi'nin Fransızca-Türkçe Sözlüğü (*Dictionnaire Français-Turc*, Paris, 1843-1846) "vatandaş" kelimesinin ortaya çıkmasından önceki bazı çevirilerin "şehir, medine" kelimelerine dayanarak yapıldığını ortaya koyar. Fakat anlaşılan o ki bu kelimeler uzun ömürlü olamamıştır: شهرلو *chêhirlu*, يئرلو *ierlu*, t. اهل اهل *ehl*, مدينة *ehli médinè*. – Les citoyens, les habitants, اهالي مملكت *ehalii memleket*. "Vatan, vatandaş" temasına üç vesileyle tekrar döneceğiz: "Nakşibendi-Halidi tarikatının Kuleli üzerindeki etkisi", "48'liler, Macar Devrimi ve Kuleli", nihayet "Meslek vakasının sonuçları".

kılırsa kelime yeni anlamını ancak 19. yüzyılın başında edinmiş olmalıdır.⁴⁸ 1837'den itibaren "vatan" yeni içeriğiyle sözlüklerde karşımıza çıkar.⁴⁹ İki yıl sonra, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda kelime iki kere kullanılır: birincisi tebaanın "vatan muhabbeti"ni hissetmesi için can ve mal güvenliğinin ehemmiyeti vurgulanırken; ikincisi ise "muhâfaza-i vatan" için halkın bir görevi olarak askerlik hizmetinin önemini altı çizilirken.⁵⁰

Askerlik hizmetinin tanımı, İslâm'ın ve devletin korunması (ve zaferi) hedefini dışlamıyordu. Nizamnamelerde askerlik hizmeti bir Müslüman için daima bir *farz* ve tebaanın padişahına sadakatının bir kanıtı olarak tarif edilmekteydi.⁵¹ III. Selim'in askerî reformlarından itibaren orduda itaati, motivasyonu ve disiplini geliştirmek için kullanılan yeni tekniklerde İslâmiyet'ten destek alınarak, özellikle taburlarda birer imam bulundurmak, askerlere toplu namaz kıldırarak, orduda Sünni inancın gereklerini öğretmek gibi yöntemlere müracaat ediliyordu.⁵² Bununla birlikte, Tanzimat Fermanı'nın da ortaya koyduğu üzere, güvenliğin ve askerlik hizmetinin önemini somutlaştırmak için vatan kavramı da işe koşuluyordu.

Osmanlı ordusu, 20-25 yaş arası Müslüman gençleri, dinen farz olan va-

- 48 Bernard Lewis'e göre, 1800'e kadar "vatan" kelimesi sadece kişinin doğduğu ya da yaşadığı yeri (köy, şehir, vilayet ya da ülke) belirtmek için kullanılıyordu. Kelime bir bağlılık hissiyle ilişkilirse bile İngilizcedeki "home" kelimesinden daha fazla bir siyasi anlamı yoktu (B. Lewis, "French Revolution and Turkey", *Cahier d'histoire mondiale*, c. 1, n. 1, Paris, 1953, s. 106).
- 49 Örneğin 1837'de yayınlanan Bianchi ve Kieffer sözlüğü "vatan" kelimesinin ikinci karşılığı olarak "patrie" sözcüğünü verir (bkz. Bianchi ve Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, Imprimerie Royale, 1837, ayrıca bkz. 1850 baskısı; bkz. Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc*, Paris, 1843-1846). "Vatandaş" kelimesi sözlüğün 1837, 1843 ve 1850 baskılarında yer almaz.
- 50 Söz konusu pasajlar şunlardır: "Can ve nâmûsundan emîn olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve millette hüsni hizmetten ibâret olacağı [...] yani emvâl ve emlakinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi, kendi işi ile tevsi-i dâire-i ta'ayyüşle uğraşmış ve kendisinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artmış" ve "Asker maddesi dahi ber-minval-i muharrer mevad-ı mühimmeden olarak, eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahalinin fariza-i zimmeti ise".
- 51 Örneğin 1846'daki askere alma kanununun ilk bendinde askerlik hizmeti bütün Müslümanlar için *farz* olarak tanımlanır (kanunun çevrimyazısı için bkz. N.F. Taş, *Tanzimat'tan Sonra Yayınlanan Kanun ve Nizamnâmeler*, İstanbul, 2000, s. 412-413, 446). 1849'da ilan edilen Bahriye Nizamnamesi'nin dokuzuncu bendine göre bütün askerler padişahın evlatlarıdır. Nizamname, askerler arasındaki kardeşlik bağını ispat etmek için de hepsinin aynı babanın (padişahın) oğulları olduğunu vurgulayarak aynı argümanı kullanır, bkz. *Bahriye Nizamnamesi* (1849), S. Öksüz (ed.), Ankara, 1996, s. 4.
- 52 F. Yeşil, "Nizâm-ı Cedid'den", *a.g.e.*, s. 82-84. Sünni İslâm, özellikle 16. yüzyılda kaleme alınmış olan *Risale-i İmam Birgivi*'den öğretilmekteydi. Birgivi Mehmed Efendi'nin eserinin Fransızca kısa bir tarifi için bkz. E. Yüksel, "Les idées religieuses et politiques de Mehmed Al-Birkéwi (929-981 / 1523-1573)", yayınlanmamış doktora tezi, Paris-Sorbonne Üniversitesi, 1972, s. 63-64; kitabın Fransızcaya çevirisi için bkz. Mohammed Ben Pir-Ali Elberkevi, *Exposition de la foi musulmane*, çev. Garcin de Tassy, Paris, 1822, s. 1-101. Nitekim Bahriye Nizamnamesi'nin ilk iki bendinde bütün bahriye mensuplarının tabur halinde (ya da gemidekilerle beraber) günde beş kez namaz kılmalarının mecburi olduğu belirtilir. Yatsı namazından sonra da tabur (ya da gemi) imamı dinî konularda onlara ders verecektir (*Bahriye Nizamnamesi*, s. 2).

zifelerini yerine getirmeleri, devleti, dini ve ayrıca vatanı korumaları için askere almaktaydı. En azından Osmanlı idaresi askerlik zorunluluğunu böyle gerekçelendiriyordu. Askerlik sırasında “vatan” kavramı üzerinde duruluyor muydu? Kışlalarda, askerî okullarda fermanla bahsedilen “vatan muhabbeti” öğretiliyor muydu?⁵³ Sünni İslâm’ın askerlerin hayatında büyük bir yer işgal ediyor olması dışında, bu dönemde ordunun eğitiminin ideolojik yönü hakkında pek bir bilgiye sahip değiliz; yani bu sorular şu an için cevapsız kalmaya mahkûmlar.⁵⁴ Bununla birlikte askerlik pratiğinin niteliğini göz önünde bulundurarak, imparatorluğun Müslüman tebaası üzerindeki olası etkilerine dair bazı varsayımlarda bulunabiliriz.

Askerlerin çoğunun askerlik hizmetiyle doğdukları köy ya da şehrin dışına ilk kez çıktığını, böylece başka şehirleri ve başka köylerden/shehirlerden gelen Osmanlı uyruklarını tanıma fırsatı bulduklarını tahmin etmek güç değildir. Ayrıca neferler artık bölgelerindeki yerel güçlerden talep edilen asker kotasını doldurmak için değil, en azından kâğıt üzerinde merkezi otorite tarafından askere alınıyorlardı.⁵⁵ Hepsi bilincinde olsun ya da olmasın, “padişahın oğulları”, “aynı vatanın karındaşları” olarak bir “bütün”, bir “biz” oluşturmaktaydılar. Dolayısıyla *vatan* kelimesini yeni anlamıyla kavramalarını kolaylaştıracak pek çok unsura sahiptiler. 1859’da çoğunluğu 20-50 yaş aralığında sıralanan Kuleli muahidleri zorunlu askerliği görmüş ilk kuşaklara mensuptular, ayrıca kırk bir sanıktan on dokuzunun mesleği askerlikti. Tamamı Müslüman, çoğu Kırım Harbi’nde savaşmış subay ya da eski asker olan muahidler, vatan kavramının doğuşundan (aldığı yeni biçimden) ve ona bağlı yeni bir aidiyet değerinin, yani “vatanperverliğin” ortaya çıkışın-

53 J.J. Reid’e göre 1880’den önce Osmanlı ordusunda vatanseverliğe dayalı bir itici gücün olması ihtimali zayıftır, zira Avrupalı generallerin orduda büyük bir ağırlığı vardır (J.J. Reid, *Crisis*, s. 60). Yeterli veriye sahip olmadığımız için Osmanlı ordusunda vatanseverliğe dayalı motivasyonların olup olmadığını bilemiyoruz. Bununla birlikte yabancı generaller doğrudan Osmanlı vatanseverliğinin gelişiminin önünde bir engel olarak görülmemelidir. Macar mültecilerle ilgili alt bölümde göreceğimiz üzere, bu generaller bilakis vatanseverlik nosyonunun taşıyıcıları olarak da düşünülebilir.

54 Soruları çoğaltmak mümkündür. Mesela farklı etnik gruplardan gelen ve aynı dili konuşmayan askerler arasındaki iletişim sorunu nasıl çözülüyordu? Orduda bir dil (Türkçe) öğretiliyor muydu? 1827 tarihli bir belgenin gösterdiği üzere, yeni ordunun kurulduğu zamanlarda Avrupalı kumandanlar Türkçe konuşmayan neferlerle iletişim kurmak için bazen iki tercüman birden kullanmak zorunda kalmaktaydılar. Biri onların dilinden Türkçeye, diğeri ise Türkçeden neferin diline, örneğin Arapçaya tercüme yapıyordu; bkz. H. Erdem, “Recruitment for the ‘Victorious Soldiers of Muhammad’, in the Arab Provinces, 1826-1828”, I. Gershoni, H. Erdem ve U. Woköck (ed.), *Histories of the Modern Middle East, New Directions*, Londra, 2002, s. 200-201.

55 Askerlik hizmeti elbette toplumsal sınıflar arasındaki ayrımları ortadan kaldırmıyordu. Zenginler kendi yerlerine askere bir köle ya da yoksul bir köylüyü gönderebilmekteydiler (bkz. 1846 Nizamnamesi’nin 28. bendi: N.F. Taş, *Tanzimat’tan*, s. 424-425). Bunun dışında, yerel güçlerin askere alma işine ve askeriye’nin yeniden yapılanmasına karışmadığını ve yeni sistemden fayda sağlamaya çalışmadığını söylemek imkânsızdır (bkz. M. Çadırcı, “Anadolu’da Redif Askerî Teşkilâtı”, *TAD*, c. 8-12, n. 14-23, Ankara, 1975, s. 63-75).

dan etkilenmeye hazır olanlar arasında bir bakıma “en ön safta” yer almaktaydılar.⁵⁶

Bu yeni aidiyet değerinin, tebaanın devletin siyasi alanına müdahalesine imkân verecek (yasal değilse de) meşru bir manevra alanının oluşumunda rol oynadığını varsayabiliriz. Kuleli mensuplarının çoğu din, devlet ve vatan (Müslümanların vatanı) düşmanlarına karşı savaşmışlardı. Ne yenilgiyi ne de 1856 fermanını hazmedebilmişlerdi. Görünüşe bakılırsa (Müslümanların) vatanının çıkarlarını korumaya devam etmek istiyorlar ve devleti idare edenlere, hatta padişaha karşı vatanı korumayı meşru bir hak olarak görüyorlardı. Hidayet Efendi (n. 27) sorgu heyeti karşısında –çekingen bir tonla– devletten “iktiza-i din ve vatan”a saygı göstermesini ve “beytül-mal-ı müsliminin israf ve telef olunmamasını” talep ettiklerini söylemektedir. Hüseyin Daim Paşa da sorgusunda *gayret-i vatan*⁵⁷ ifadesini ısrarla vurgulayarak kendini temize çıkarmaya çalışır. Bianchi’nin 1846 baskısı Fransızca-Türkçe sözlüğü, “patriotisme” sözcüğünün ilk karşılığı olarak bu ifadeye işaret eder.⁵⁸

Sorgu heyetindekiler, suçlayıcı bir tonla yönelttikleri sorularla, sıradan insanlar olan muahidlerin neden devlet işlerine karışmaya kalkıştığını anlamaya çalışmaktaydılar. Mesela Tophane kâtibi Arif Bey neden bir deftere, sadece devleti alakadar edecek ıslahat planlarını not etmişti?⁵⁹ Heyetle sanıklar arasındaki diyaloglar, zaman zaman siyasileşmiş bir vatanseverlik bilinci için meşru manevra alanının henüz ne kadar dar olduğunu ortaya koyar. Sanıklar neredeyse daima kaçamak cevaplar vermekte, sözlerini çoğunlukla İslâm’ın ve Müslüman “milletinin” davasına dayandırmaktadır. İçlerinde Hüseyin Daim Paşa ve Hidayet Efendi gibi vatanseverliği müstakil bir gerekçe olarak gösterenler nadir olsa da, söz konusu vatanseverlik fikri başta “şeriat/İslâm davası” olmak üzere Müslüman cemaatin değerlerini ve statüsünü korumakla ilgili başka ifadelerin içinde “saklıdır”.⁶⁰ Dinin hâkimiyetindeki bu vatanperverlik anlayışı, yalnızca muahidlerin toplumsal düzen tahayyüllerinde Müslüman geleneğinin sahip olduğu belirleyici role uygun olarak şe-

56 Bu tespitin sınırlarını iyi belirlemek ve “vatanseverliğin” nüvelerini “Osmanlıcılığın” nüvelerinden ayırt edebilmek için sanıklardan hiçbirinin sorgular sırasında kendine “Osmanlı” demediğini vurgulamak gerekiyor. Sanıklar, kendilerini öncelikle etnik kimlikleri ve doğum yerleriyle tarif etmişlerdir.

57 Hidayet, n. 27, s. 2 b ve Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 1b. Hidayet Efendi’nin söylediklerine ve paşanın kullandığı tabire aşağıda “Siyasi bir tarikat mı?” başlığı altında tekrar değineceğiz, bkz. 2. 202 vd.

58 “PATRIOTISME, s. m., (غیرت وطن) *ghaireti vathan*, (وطن غیر تشکیلی) *vathan ghairetkechligui*, a.,-t.; (حب وطن) *hubb ul-vathan*”.

59 Arif Bey’in yazdıklarına dair bkz. “Tanzimat’tan ilham alan bir muahede mi? (Arif Bey ne yazmıştı?)” başlıklı alt bölüm, s. 234 vd.

60 Bu konuyu “Din, Devlet, Vatan” başlıklı alt bölümde derinlemesine ele alacağız bkz. s. 103 vd.

killenmiş değildir. Bu anlayış, en başta Osmanlı ordusunun yeniden tanzimi dolayımıyla üretilen vatanseverlikle ve vatandaşlıkla ilgili değerlerin de bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu değerlerin hitap ettiği asli unsurlar da imparatorluğun Müslüman “milletinin” üyeleri, devletin ayrıcalıklı “proto-vatandaşları”dır.

Nakşibendi-Halidi tarikatının Kuleli üzerindeki etkisi

Kuleli Vakası’nda araştırmacıların en çok vurguladığı hususlardan biri, muahedenin Nakşibendi-Halidi niteliğidir.⁶¹ Hatta muahedeyi imparatorluk topraklarındaki ilk siyasi Nakşibendi teşkilatlardan biri olarak görme eğilimi de vardır. Bu tarikata mensup olan muahidlerin sayısı göz önüne alındığında Nakşibendiliğin Kuleli’deki etkisi kesinlikle inkâr edilemez. Fakat daha önce de görmüş olduğumuz üzere,⁶² ne muahede tamamen Nakşibendilerden oluşmaktadır ne de etkilendiği tek mecranın bu tarikat olduğu iddia edilebilir. Bu alt bölümde, önce Nakşibendi düşüncesinin siyasete atfettiği önemin tarihsel arka planını ele alacak, tarikatın belli başlı özelliklerini ve benimsediği siyasi konumları göreceğiz. Ardından, Nakşibendiliğin Kuleli üzerindeki muhtemel etkisini tartışmak üzere, aralarındaki benzerliklerin izini süreceğiz.

Siyasi bir tarikat mı?

Süleymaniye doğumlu Şeyh Ahmed muahidlerin çoğu gibi Nakşibendi’ydi; tam olarak söylemek gerekirse tarikatın Halidi kolundandı. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Kürdistan’da Kadiri tarikatı daha baskındıysa da, Nakşibendilik 1811-1820 yılları arasında Kürt bölgelerinde büyük bir hızla yayıldı. Şeyh (ya da Mevlana) Halid olarak bilinen Ziyaeddin Halid Şahrâzuri’nin (1776/1780-1827) on sene Hindistan’da müridinin yanında kaldıktan sonra 1811’de Süleymaniye’ye dönmesi, Nakşibendiliğin bölgedeki bu hızlı yayılışını başlatan gelişme olarak kabul edilmektedir.

Şeyh Halid geri döndükten sonra sadece birkaç ay Süleymaniye’de bulundu. Kadiri şeyhleriyle Babanzadelerin düşmanca tavırları yüzünden Süley-

61 Bkz. Ş. Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York, 1989, s. 59; aynı yazar, “The Nakşibendi Order in Turkish History”, R. Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey*, Londra, 1991, s. 131; H. Algar, “Political Aspects of Naqshbandi History”, M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarcone (ed.), *Naqshbandis*, İstanbul, 1990, s. 140; B. Abu-Manneh, “The Porte and The Sunni-orthodox Trend in the Later Tanzimat”, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th century (1826-1876)*, İstanbul, 2001, s. 125-127.

62 Bkz. “Muahidlerin arasındaki ilişkiler: Nakşibendi kardeşliği, hemşerilik, meslektaşlık” başlıklı alt bölüm, s. 183 vd.

maniye'den ayrılmak durumunda kaldı ve ardından Bağdat'a gitti. 1823'e kadar da burada yaşadı. Tam olarak bu dönemde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde tarikatını hızlı ve etkili bir biçimde yaygınlaştırmaya muvaffak oldu. Bağdat şehrindeki siyasi dengeler, Osmanlı valilerinin tutumu, Nakşibendi tarikatının teşkilat yapısı ve Avrupa emperyalizmine karşı etkin bir cevap üretebiliyor olması bu hızlı yaygınlaşmayı mümkün kılan başlıca etkenlerdi.

Şeyh Halid Bağdat'a vardığında, şehir on yıldır Selefilğin yayılmasına tanıklık etmekteydi. Kökeni Vehhabiliğe dayanan bu hareketin baş destekçileri, ulema ve şehrin nüfuzlu Arap aileleriydi. Ne Bâb-ı Âli ne de Kürt eşraf, Selefilik yoluyla Vehhabiliğin bölgede yayılmasından memnundu. Şeyh Halid Bağdat'ta kuvvetli bir destek sağlayabilmek için Selefilerin yarattığı bu endişeye yaslandı. Valinin ve Bağdat'ın önde gelen Kürt ailelerinden Haydarilerin maddi desteğiyle 1815'te ilk zaviyesini kurup tarikatını özellikle Bağdat eşrafı ve ulema arasında yaygınlaştırmaya koyuldu.⁶³

Osmanlı makamları, en azından ilk başta tarikatın yayılmasını olumlu karşıladılar ama bu tutumlarının tek nedeni Vehhabilerden duydukları hoşnutsuzluk değildi. Zihinlerini meşgul eden daha acil bir mesele vardı. Bir önceki bölümde görmüş olduğumuz üzere, imparatorluk bu dönemde merkezileşme sürecindeydi ve yerel güçlerin zayıflaması merkezileşme stratejisinin başlıca hedeflerinden biriydi. Baban topraklarındaki başlıca dinî örgütlenme olan Kadiri tarikatının şeyhinin (kendisi aynı zamanda Barzenci aşiretinin de reisiydi) Baban hanedanıyla ilişkileri son derece iyiydi.⁶⁴ Şeyh Halid'in Hindistan'dan döndükten sonra Nakşibendi tarikatını yaymak için yürüttüğü faaliyetler, hâkim güçlerle Kadiri tarikatının örtüştüğü düzeni tehdit ediyordu. Kadiri şeyhi ve Baban beyleri mirliklerinin birliğinin riske girdiğini görerek Şeyh Halid'e tamamen düşmanca bir tavır aldılar, hatta onu linç ettirmeyi bile denediler.⁶⁵ Dolayısıyla stratejik açıdan bakıldığında Osmanlı makamlarının, yereldeki rakiplerine rahatsızlık veren Şeyh Halid'i desteklemesi tamamen mantıklı bir tercihti. Ayrıca, Şeyh Halid dualarında dahi Osmanlıları desteklemenin gerekliliğinden bahsediyor ve Osmanlıların bölgedeki diğer bir rakibi olan Şii İranlılara karşı nefretini ortaya koyuyordu. Bağdat valisi Davud Paşa, Şeyh Halid'i ve Babanlar arasında Nakşibendi tarikatının yayılmasını tereddütsüz bir biçimde destekledi. Şeyh Halid'le Osmanlılar arasındaki bu ittifak 1819'a kadar devam etti. Tarikatın bölgede yaygınlaşması Osmanlı Devleti'nin stratejisine uygundu fakat Bâb-ı Âli tarikatın

63 Selefilik hareketiyle Halidi tarikatının yayılması arasındaki neden-sonuç ilişkisi için bkz. B. Abu-Manneh, "Salafiyya and the Rise of the Khalidiyya in Baghdad in the Early Nineteenth Century", *WI*, c. 43, n. 3, 2003, s. 349-373.

64 H. Hakim, "Mawlânâ Khâlid et les pouvoirs", M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarcone (ed.), *Naqshbandis*, Istanbul, 1990, s. 363.

65 A.g.e., s. 367.

Kürt bölgesinin dışına, hele İstanbul'a uzanmasını hiç arzu etmiyordu. Nitekim Şeyh Halid bu sınırı aştığı zaman Bağdat valisinin desteğini de kaybetti.⁶⁶ Öte yandan, 1826'da, Halidi şeyhlerinin İstanbul'daki faaliyetlerini yasaklamak üzere çıkartılmış olan fermanın mahiyetine bakılırsa, tarikat zaten İstanbul'da yayılmıştı. Pek çok âlim ve önde gelen isim hâlihazırda bu tarikatın mensubuydu.⁶⁷

Tarikatın hızla yayılmasının bir diğer sebebi örgütlenme yapısıydı. Kürtler arasında en yaygın tarikat olan Kadiriliğe kıyasla, bağımsız bir şekilde yayılmaya daha elverişli ve etkin bir teşkilatlanma şeması vardı. Şeyh Halid'in halifelerinden çoğu kendiliğinden şeyh oluyordu. Hatta içlerinde kendi halifelerini tayin edenler bile vardı.⁶⁸ Başka tarikatlarla kıyaslandığında merkezî bir anlayıştan uzak olduğu görülen bu örgütlenme şekli, Nakşibendi-Halidi tarikatının kısa sürede şeyhlerini, müritlerini çoğaltmasına, böylece Müslüman coğrafyasında hızla yayılmasına olanak verdi.⁶⁹

Kürdistan'daki sosyo-politik değişimlerin, tarikatın ilkeleri ve siyasi bakış açısıyla örtüşmesi tarikatın yayılmasını kolaylaştıran son etken olarak zikredilebilir. 19. yüzyılın başından beri Avrupa emperyalizmi Kürdistan'daki varlığını güçlendiriyor, bazen Alman subayları da kadrosuna dâhil eden Osmanlı ordusu da merkezileşme hedefiyle yarı-bağımsız Kürt aşiretlerini ortadan kaldırıyor. M.V. Bruinessen, bu sosyo-politik değişimlerin şeyhleri siyasete çeken iki sonuç doğurduğunu tespit eder. Birincisi, yerel güçlerin yıkılmasıyla doğan boşluk şeyhlere bölgede otoritelerini tahkim etme imkânı sağlamıştı. Osmanlı memurları aşiretler arasındaki bitmek bilmeyen çatışmaları yönetecek kadar otorite ve meşruiyete sahip değillerdi. Şeyhlerde, özellikle çatışma halindeki aşiretlerin hiçbirisiyle bağı olmayanlarda bu güç mevcuttu. Şeyhler çatışmalara müdâhil olarak sadece siyasi liderlik rolü edinmekle kalmıyor, aynı zamanda başta aşiret reisleri ve hükümet görevlileri olmak üzere diğer otoritelere karşı siyasi bir üstünlüğe de kavuşmuş

66 Osmanlıların bölgede Nakşibendi-Halidilere karşı tavrı için bkz. H. Hakim, "Confrérie", *a.g.e.*, s. 207-210 ve aynı yazar, "Mâwlâna Khâlid", *a.g.e.*, s. 366-369. Halidi tarikatının İstanbul'da yaygınlaşması için bkz. B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *WI*, c. 22, n. 4, 1982, özellikle s. 23-29.

67 Fermanın Fransızca çevirisi için bkz. H. Hakim, "Confrérie", *a.g.e.*, s. 210 ya da aynı yazar, "Mâwlâna Khâlid", *a.g.e.*, s. 368-69. 1820'lerin başında Şeyh Halid'in pek çok müridi İstanbul'dan sürülmüş durumdaydı (B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", s. 25).

68 M.V. Bruinessen, *Agha*, s. 225-228. M.V. Bruinessen Nakşibendi tarikatının teşkilat modelini grafiklerle anlatır ve Kadirilerinkine karşılaştırır. Bununla birlikte, Şeyh Halid'in Kafkasya'daki Şeyh İsmail'e yazdığı, kendi ismiyle mürit edinmekten onu men ettiği mektubunda da görüldüğü üzere şeyhlerin bağımsızlığının da pek tabii bazı sınırları vardır; bkz. B. Abu Manneh, "Khalwa and Râbita in the Khalidi Suborder", M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarcone (ed.), *Naqshbandis*, İstanbul, 1990, s. 296.

69 Halidiler büyük bir hızla Kafkasya ve Endonezya gibi Osmanlı topraklarının dışında kalan bölgelere de ulaşmıştır.

oluyorlardı. İkincisi; Hristiyan misyonerlerin eşliğinde ilerleyen Avrupa emperyalizmi, Kürtlerde Hristiyanlara karşı bir tedirginlik yaratmış, Müslüman kimliklerini vurgulayan propagandaya karşı onları daha duyarlı hale getirmişti. M.V. Bruinessen'e göre bu koşullarda şeyhler yabancı ve Hristiyanlık karşıtı duygulara gayet tabii bir biçimde siyasi boyut katmışlardı.⁷⁰

Nakşibendiler bu değişimlerden faydalanabilecek teolojik birikime, tarihi arka plana ve tecrübeye sahiptir. Nakşibendi geleneği siyasi faaliyeti dışlamak bir yana müritlerine tavsiye ediyordu. Nakşibendiliğin on bir düsturundan dördüncüsü olan *halvet dar encümen*'e⁷¹ (toplumun/kalabalığın içinde yalnızlık) göre müritler ister halk içinde ister yalnızken dinin kuralından şaşmamalıdır. Bu düsturun yorumlarına bakılırsa mesele sadece müridin inancıyla sınırlı da değildir. Bu ilkenin aynı zamanda siyasi bir vechesi de vardır.⁷² Daha 15. yüzyılda Übeydullah Ahrar⁷³ (ö. 1490) bu düsturu işaret ederek "Müslümanların refahı ve Allah'a hizmet için siyasi faaliyeti"⁷⁴ savunmuştur. Ayrıca "Müslümanların hedeflerine ulaşabilmek için hükümdarlarla ilişkiye geçip ruhlarını fethetmenin"⁷⁵ gereğine inandığını da belirtmiştir. 17. yüzyılda, Hindistan'da Şeyh Ahmed Sirhindi (1564-1624) tarafından *Müceddidî* kolunun kurulmasıyla politika daha fazla önem ve görünürlük kazanmıştır. Müceddidiliğin kurucusuna göre "mahşer günü insanoğulları şeriata sadakatlerine göre yargılanacaktır, Sufi tecrübelerine göre değil".⁷⁶ Sirhindi böylece günlük hayat deneyimini Sufi pratiklerin önüne geçirmiş ve dahası gerçek mümini de Sünni ahlâkın hüküm sürmesi için çalışan kişi olarak tanımlamıştır.⁷⁷

70 Bkz. M.V. Bruinessen, *Agha*, s. 229.

71 *خلوت دار انجم*. On bir düsturun kısa açıklamalarını içeren bir liste için bkz. H. Hakim, "Confrérie", *a.g.e.*, s. 49-52 ve A. Khan ve S. Ram, "Naqshbandi order of Sufism", *Encyclopedia of Sufism*, c. 12, Yeni Delhi, 2003, s. 35-36.

72 Sufiliğin *halvet dar encümen* düsturunun Nakşibendileri siyasi ve ekonomik hayata katılmaya teşvik eden bir davranış modeline dönüşmesine dair özet bir izah için bkz. Jo-An Gross ve A. Urunbaev, *The Letters of Khwaja Ubady Allah Ahrar and His Associates*, Leyde-Boston, 2002, s. 16, dipnot 46.

73 Übeydullah Ahrar, tarikatın kurucusu Bahâeddin Nakşibend'den sonra (ö. 1389) Nakşibendiliğin ikinci büyük şeyhi olarak tanımlanabilir.

74 H. Algar, "The Naqshbandiyya Order: A Preliminary Survey of its History and Significance", *Studia Islamica*, n. 44, 1976, s. 134-135, 150.

75 H. Algar, "Political Aspects," s. 126. Übeydullah Ahrar ve siyasi rolü için ayrıca bkz. Jo-An Gross ve A. Urunbaev, *The letters*, özellikle s. 14-17.

76 B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", s. 14.

77 Ş. Mardin, "The Nakşibendi", s. 126. Yukarıda özetlenmiş olan siyasetin Nakşibendi düşüncesindeki konumunun gelişimi ve özellikle Şeyh Sirhindi'nin bu süreçteki etkisine dair süreç hakkında tartışmalar mevcuttur. Bu konuda belli başlı üç yaklaşımdan bahsedilebilir. Şeyh Sirhindi'nin Sufi düşüncesinde siyasetin küçük bir yeri olduğu yolundaki yorum için bkz. Y. Friedmann, *Shaykh Ahmad Sirhindi an outline of His Image in the Eyes of Posterity*, Montreal-Londra, 1971, s. 114; Y. Friedmann'ın siyaset kavramının algılayışını eleştirerek, Sirhindi'nin düşünce-

Şeyh Halid Süleymaniye'ye gelmeden önce on yıl Hindistan'da kalmıştı. İngiliz hükümetine karşı tepkilerin giderek arttığı, şeyhlerin din nâmına iş-gale karşı mücadele çağrısı yaptığı ülkedeki bu uzun ikameti, siyasi eğitimi-nin önemli bir aşaması olarak görülebilir.⁷⁸ 1811'de geri döndüğünde Hin-distan'da siyasi ve dinî anlamda öğrendikleri hiç kuşkusuz kendi memleke-tinde tarikatını yaygınlaştırmasına yardımcı olmuştu. 19. yüzyılın ortasında Kürdistan'ın içinde bulunduğu koşullar zaten dinî önderlerin siyasi rol üst-lenmesine zemin yaratmaktaydı ve Şeyh Halid ile halifeleri takipçisi oldukla-rı gelenekle beraber buna dünden hazırды.

Kuleli'de Noksibendiliğe dair bahisler

Tarikatın 19. yüzyılın başında, Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerdeki hız-lı yayılışını izah etmek için yukarıda sıralanmış olan sebepler, aynı zaman-da Şeyh Ahmed'in ve Nakşibendi-Halidi muahidlerin dayandığı gelenek ve pratiği daha iyi kavramamıza imkân veriyor. Daha önce tespit etmiş olduğu-muz üzere, Kuleli muahedesinde Nakşibendiler kuvvetli bir varlığa sahip-tir.⁷⁹ Ancak, şeyh unvanı taşıyan sanıkların bir tarikata mensup olup olma-dıklarına dair sorulan birkaç suale verdikleri cevapları saymazsak, istintak-nâmelerde doğrudan Nakşibendi tarikatının adı nadiren geçer. Ağırlıklı ola-rak Nakşibendilerden teşekkür etmiş bir muahedenin yüzlerce sayfayı bulan sorgu kayıtlarında, muahidlerden sadece birinin bu işe katılma sebebi olarak doğrudan ve açıkça Nakşibendiliği işaret etmesi şaşırtıcıdır:

[...] bir gün tarikatden bahs eder iken ben dahi hazreti Mevlana [Şeyh Halid] gibi bir zat olsa da ona inabe etsek Ahmed Efendi dahi bir adam kime inabet eder ve hazreti mevlanın yolunu tutar ise işte o hazreti Mevlana olunur dedi ve sonra birkaç kişi ile beynimizde bir ahd vardır sen de ona dâhil olur mu-sun deyu söyledi.⁸⁰

Sekiz numaralı sanık Ali Bey, ahde nasıl mühür vurduğunu sorgusunda böyle anlatır. Bununla birlikte, Ali Bey ve Nakşibendi şeyhi olan muahid-ler de dâhil kimse muahedenin kurulmasının nedenlerini anlatırken, proje-lerinden bahsederken ya da hedeflerini gerekçelendirirken tarikatın ilkele-

sinin siyasi tarafını vurgulayan bir başka yorum için bkz. B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", s. 12-17 ve Ş. Mardin, "The Nakşibendi", s. 124-127; son olarak Şeyh Sirhindi'nin siyasi bir rolü olduğunu kabul eden, ancak bunun aşırı bir biçimde öne çıkarıldığını savunan üçüncü bir görüş için bkz. H. Algar, "Political Aspects", a.g.e., özellikle s. 131.

78 B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", a.g.e., s. 16.

79 Bkz. "Muahidlerin arasındaki ilişkiler: Nakşibendi kardeşliği, hemşerilik ve meslektaşlık" baş-lıklı alt bölüme, s. 183 vd.

80 Ali Bey (n. 8), s. 9a ve b.

rine müracaat etmez. Hatta sanıkların Nakşibendilikten bahsettiği nadir örneklerden birinde Şeyh Feyzullah (n. 8), mensup olduğu bu tarikatı Sultan Abdülmecid'e sadakatının bir kanıtı olarak öne sürer: Padişah Şeyh Halid'in Şam'daki türbesini yaptırmış olduğundan Halidilerin duasını ve kalbini kazanmıştır.⁸¹ Şeyh Feyzullah'ın sözleri padişaha sadakatini kanıtlamayı ve tarikatı olası bir baskıdan korumayı hedefleyen bir savunma manevrası olarak değerlendirilebilir elbette, ancak Abdülmecid'in Nakşibendiler arasındaki nâmı hakkında söyledikleri kesinlikle asılsız değildi. Şeyh Halid'in türbesini yaptırmış olan Abdülmecid, Nakşibendiler tarafından "Osmanlı padişahlarının en merhametlisi" olarak anılmaktaydı.⁸²

Mazbatada ve soruşturma evrakında doğrudan Nakşibendi tarikatına yapılmış referanslar nadir ve müphemken, Kuleli muahedesinin zihniyet evreninde Nakşibendi bakış açısının izini ispat etmek daha da zordur. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere, siyasi yaklaşımları açısından bazı paralelliklerden bahsetmek mümkün olsa da, tarikatın siyasi çizgisinin tamamen kendine özgü düşüncelerden oluştuğunu iddia edebilmek zaten çok zordur. Öte yandan, bu tarikatın Kuleli üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı anlamına kesinlikle gelmez. Tarikat siyaset sahasında boy gösterdiğinde, siyasi tutumunun aynı dönemdeki bazı düşünce ve akımlarla benzerlikler arz etmesi son derece tabiidir. Yine Osmanlı kamuoyunun (özellikle Osmanlı Müslüman kamuoyunun) bazı temel endişelerine karşı hassas olması da şaşırtıcı değildir. Bu nedenle, tamamen Nakşibendiliğe mahsus özellikleri göstermeye odaklanacak teleolojik bir bakış açısından da kaçınabilmek için, aşağıda Osmanlı kamuoyu, Kuleli muahidleri ve Nakşibendi-Halidi tarikatının üç siyasi endişeye yaklaşımlarının benzerlikleri üzerinden ilerlemeye çalışacağız.

81 "Ahmed Efendi bana biz isteriz ki bu devleti tebdil edelim ancak bu devlet birisinin duası altında olub onu tutarak bu cihetle zafer bulamıyoruz bizim tedbirimize mani oluyor o cihetle biz de keşfe ve istihare ve istihrac ile bulduk o zat sensin dedi ancak bu iş senin himmetin ile olacak dedi ona cevap olarak bu padişahımızın üzerinde dua vardır cümleden birisi tahta cülus ettiği sene pederimiz makamında Şam-ı şerifde Şeyh Halid Efendimizin türbesini bina ederek irad yaptırdı ve cem-i tarike ilan oldu kendisinin üzerine bu kadar ehl-i kulubun duası vardır ben de ancak duacıyım fakat hayırlısına dua ederim ol vakit bana sen gönlünü onun üzerinden alsan bizim bu muradımız hâsıl olurdu ol zaman biz de senin hemen duanı isteriz dedi bu kadar oldu" (Şeyh Feyzullah, n. 22, s. 6b-7a). Abdülmecid Şeyh Halid'in türbesinin inşasını ve onun adına büyük bir zaviye yapılmasını onaylamıştı (1842-1846 arası). Ayrıca binaların bakımı için vakıflar irat etmişti, bkz. B. Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (1826-1876), İstanbul, 2001, s. 85.

82 Bkz. B. Abu-Manneh, "The Islamic", *a.g.e.*, s. 86, Nakşibendilerin tarihi hakkında 1308'de (1890-1891) Kahire'de yayınlanmış Arapça bir esere atıfla.

Bâb-ı Âli ile sefaretlerin, muahedenin siyasi tutumlarına dair değerlendirmeleri arasındaki en temel farklardan biri, gayrimüslim Osmanlılar ve Avrupalılarla ilgili olan kısımda ortaya çıkar. Bâb-ı Âli, muahedeyi gayrimüslimlere fevkalade düşman, köktenci bir topluluk olarak tanıtmaya çalışırken, sefaretler Kuleli'yi imparatorluğun gayrimüslim tebaasıyla ilgili ıslahat konusuna daha "açık fikirli" yaklaşan bir teşekkül olarak değerlendirme eğilimindedir. Bâb-ı Âli ile sefaretlerin siyasi yaklaşımları arasındaki farkın ötesinde, sanıkların ifadeleri de bu birbirine zıt yorumları besler niteliktedir. Muahidler, gayrimüslimlere yönelik hiçbir düşmanlık emaresi göstermez, ancak şeriat adına Müslüman cemaatinin çıkarı ve Müslümanların hâkimiyeti uğrunda mücadele ettiklerini de sık sık ve açıkça dile getirir. Müslümanların ve İslâmîyet'in durumunun kötüye gittiğini düşündükleri ve bunu kabul edilemez buldukları aşikârdır.

1821'de, Yunanistan imparatorluktan ayrıldığından beri, Müslüman kamuoyu hâkim konumunu, kimliğini, hatta dinini kaybetmekten giderek daha çok korkar olmuştu.⁸³ 1838 anlaşması, ardından 1839, özellikle 1856 fermanlarıyla imparatorluğun gayrimüslim nüfusu en azından prensipte Müslümanlarla belirli düzeyde eşit hale gelmiş, Avrupalılar imtiyazlar elde ederek hareket alanlarını genişletmişlerdi. 1856 Islahat Fermanı'yla ise Avrupalı güçlerin tüm bu değişimlerdeki rolü iyice açığa çıkmış oldu. Yukarıda vurgulanmış olduğu üzere, tarihi köklerinden dolayı Halidi tarikatının siyasi anlamda Avrupa emperyalizmine karşı özel bir dikkati vardı ve dolayısıyla Müslüman kamuoyunda yükselen endişelere hitap edecek bir söylemi hazırda mevcuttu.⁸⁴

Sorgu metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla sanıkların Müslüman kimliğine dair kaygıları özellikle çöküş ve yozlaşma eleştirisiyle harmanlanmış durumdaydı. Avrupa ülkeleriyle ticaretin artması (özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz anlaşmasını takip eden dönemde) payitahttaki günlük hayatta hızlı bir değişimi tetiklemişti. İstanbul limanından yola çıkan biri, coğrafi olarak karadan daha yakın görünen Osmanlı şehirlerinden daha kısa bir sürede Avrupa liman şehirlerine ulaşabilmekteydi.⁸⁵ Alafranga hayat tarzı limandan şeh-

83 B. Abu-Manneh resmi ve kamusal düzeydeki duygusal tepkileri Nakşibendi-Halidi tarikatının yayılmasına katkı sağlayan etkenler olarak görür (B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", a.g.e., s. 9, 22-23).

84 Çoğu Şeyh Halid'le Şeyh Ahmed'den sonraki dönemde gerçekleşmiş olsa da H. Algar Uzakdoğu, Rusya ve özellikle Türkiye'de Batılılaşmaya, yabancı hükûmranlığına karşı Halidilerin düzenlediği pek çok isyan, direniş ve vakayı zikreder (H. Algar, "The Naqshbandiyya", a.g.e., s. 150-152).

85 Ç. Keyder, Y.E. Özveren ve D. Quataert'in liman şehirleri için vurguladığı üzere: "20. yüzyılın başına gelindiğinde deniz yolları kara yollarına göre çok daha hızlı ve ucuzdu. Dolayısıyla, hem

re giriyor, civardaki Galata ve Beyoğlu gibi zaten tarihsel olarak gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu semtlerde yaygınlaşıyordu.⁸⁶ 1860-1870'lerde Osmanlı yazarlarının geliştirmekte olan roman türündeki erken eserlerinde sefahatle özdeşleştireceği mahalleler de buraları oldu.

Çöküş ve yozlaşma korkusu elbette bu döneme özgü değildi, fakat 1830'lardan itibaren hayat tarzındaki değişim giderek hız ve belirginlik kazanmıştı. Söz konusu değişim İstanbullular için de fazlasıyla çarpıcıydı, ama taşradan gelenleri muhtemelen çok daha fazla şaşırtmıştı.⁸⁷ Kuleli'nin muhacir ve taşralı mensupları da anlaşılan bir tür çöküş, yozlaşma söylemine meyletmeye ve bu meyandaki mevcut söylemlere dikkat kesilmeye çok daha yatkındılar.

Sorgu metinlerinde diğer sanıkların Şeyh Ahmed'e atfettikleri bazı sözlerde Osmanlı toplumuna yönelik eleştiriler mevcuttur. Bazı sözler onun Osmanlı toplumundaki yozlaşmayı temel olarak kadın bedeni üzerinden (ki çöküşün alışılmış simgesidir) kanıtlamaya çalıştığını gösterir: “[...] şeriatımız batdı kadınlarımız kokona⁸⁸ kıyafetindedir herkes bir yol tutmuş gidiyor”.⁸⁹ Bunlar büyük olasılıkla, çoğu Galata ile Beyoğlu'nun hemen yanı başındaki Tophane-i Amire'de çalışmakta olan muahidlerin gündelik gözlemlerine ve sohbetlerine yabancı tespitler değildi. Ancak şeyhin bu sözleri Nakşibendilere özgü olmadığı gibi dönemin bazı resmi ilannameleri de aynı söylemi taşımaktaydı.⁹⁰

Şeyh Ahmed çöküşten bahsederken başlı başına Nakşibendi-Halidi geleneğine göndermede bulunmuyordu. İstintaknâmelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu sözü her kullandığında aynı zamanda İslâm dininin irtifa kaybetmesini de kastediyordu. Bu da fermanlarda mevcut olan resmi söylemden, muh-

pek çok liman şehri etnik ve kültürel olarak artülkelerinden farklı hale gelmişti hem de pahalı demiryollarının ve araba yollarının inşasına kadar onlarla yeterince bağlantıya sahip değillerdi” (“Port Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives”, *Review*, c. 16, 1993, s. 556). Burada işaret edilen fark bir şehrin mahalleleri arasında da gözlenebilir. Limanın bulunduğu Galata ile Asya'dan gelen bütün kervanların kente giriş kapısı olan Üsküdar arasındaki farkta tespit edilebileceği gibi (bkz. B. Onaran, “A Traditional”, *a.g.e.*, s. 48-57).

86 Ek bir etken olarak, Kırım Harbi'nin ardından başta Fransız, İngiliz ve İtalyanlar olmak üzere şehirdeki Avrupalı nüfusun hatırı sayılır seviyeye ulaşan artışını da zikretmek gerekir (Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul*, Seattle-Londra, 1986, s. 44).

87 İstanbul'daki gündelik hayat bir taşralı için bu dönem öncesinde de yozlaşmış olarak görülebiliyordu. Bu yönde bir tepkinin aşırı bir örneği için bkz. XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe, H. Develi (ed.), İstanbul, 1998.

88 “Kokona”nın kelime anlamı “Rum kadını”dır. Kelime bu bağlamda açık saçık giyinen bir kadın iması da taşır.

89 Mehmed Çavuş (n. 40), s. 5a.

90 Kuleli muahidlerinin tutuklanmasından tam bir buçuk ay sonra (3 Kasım 1859) çıkarılan kadınların kılık kıyafet ve davranışlarıyla ilgili bir ferman, Osmanlı idaresinin mantığı ve diliyle Şeyh Ahmed'inki arasındaki büyük benzerlikleri görmek için yerinde bir örnektir (Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 13-20, s. 88).

temelen sokaklarda dönen gündelik konuşmalardan farklı değildi. Dinin nüfuzunu kaybetmesi endişesi bu döneme özgü bile değildi. Kısacası Şeyh Ahmed'in söylemi ana hatları itibariyle kesinlikle kendi icadı sayılmazdı. Muahedenin adam toplamakta nispeten başarıya ulaşmasını sağlayan etkenlerden biri de muhtemelen ortak ve yaygın kaygıları dillendirebilme kabiliyetiydi.

Tarikatın Kuleli üzerindeki etkisini sezdirenen ipuçlarının hiçbirini sırf Nakşibendi-Halidi muhakemesine bağlamak mümkün olmadığı gibi, Şeyh Ahmed'in söyleminin "sıradanlığı" da Nakşibendi-Halidi bilincinin muahede üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez. 25 numaralı sanık Çerkes Şuayib'e göre, Şeyh Ahmed kendisine şunları söylemişti:

Bu zalimler Anadoluyu ve bütün dünyayı batırdılar ve hırsızlıklarından beytül-malda para bırakmadılar ve şeriatı batıl etdiler ve her ne işleri var ise gâvur⁹¹ kanunlarına tatbik ediyorlar bundan sonra Fransadan bir kanunname gelecek ve hanelerin kapıları açılacak ve herkesin evlerine gâvurlar istedikleri gibi girib çıkacak ve kadınlardan yaşmak ferace kalkacak.⁹²

Şeyh'e atfedilen bu sözler, onun devlet politikasının genel pratiklerini bir müminin hayatının en mahrem ve en can alıcı meselelerine birkaç kelimede bağlayabilme yeteneğini açıkça göstermektedir. Şeyhin burada ortaya koyduğu yakın gelecek tasviri, iyi bir mümin gibi yaşamanın giderek imkân harici olacağını ispat etmeye yöneliktir. Şeyh böylece müminlerin devlet siyasetine müdahalede bulunmasının gerekli olduğunu ima etmektedir. Dahası, mesajı iyice berrak hale getirmek için bir mümine düşen görevi açıkça belirtmeyi de ihmal etmez. Müminler, şeriatın icrasını sağlamak için her yolu denemelidirler.⁹³

Sorgu sırasında hemen bütün muahidler, Şeyh Ahmed'den devletin siyasi meselelerinde müminlere sorumluluk yükleyen sözler duyduklarını ifade ederler. Görünüşe bakılırsa şeyhin en çok dile getirdiği fikir, Müslümanın hayatının siyasetle hemhal olduğu ve siyasetten birinci dereceden etkilendiğidir. İyi bir mümin –görünürde– devleti ve devlet işlerini ilgilendiren konulara duyarsız kalmamalıdır. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, bu muhakeme biçimi en azından 15. yüzyıldan beri, müritlerine şeriatın eksiksiz icrasını sağlayabilmek için siyasi alana müdahale etmelerini tavsiye eden Nakşibendi geleneğinde hatırı sayılır bir yere sahiptir. 16. yüzyılda kurulan Müceddidî kolu da, müritlerin ilahi kanunların uygulanması yolundaki çaba-

91 Aslen dinsiz, imansız anlamına gelen, ama aşağılayıcı bir tonda gayrimüslimler için sık sık kullanılan bu terimle burada –yine aynı küçümseyici tonda– Avrupalılar kastedilmektedir.

92 Çerkes Şuayib (n. 25), s. 2b.

93 "Şeriat-ı ahmediyeyi icra etmek üzere gerek padişahımıza ve gerek vükelamıza mümin olan kimesneler meydana çıkarak onlar ile dua etmek ve duaları mesmu' olmadığı halde ölünceye kadar çabalayacak mümin olan kimesneler hakkında ferman aynıdır" (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 2b).

larına sufi pratiklerinden daha fazla önem atfederek tarikatın siyasi eğilimini iyice belirgin hale getirmiştir. Şeriat davası gütmek kuşkusuz Nakşibendi-Halidilerin tekelinde olmadığı gibi, şeriat zaten imparatorlukta iktidarın meşruiyetinin en temel dayanaklarından birisidir. Bununla birlikte Halidiler bu hususta özellikle duyarlıydılar; sırtlarını yaslayabilecekleri bir ilahiyat geleneği, dersler çıkaracakları, siyasi-dinî bir söylem üretebilecekleri bir pratikleri vardı. 1850'lerin sonunda Müceddidîlik Kafkasya'daki çatışmalar da hâlihazırda iyi bir şöhret kazanmış durumdaydı. Bölgede Rus hâkimiyetine karşı direnişin en önemli siması olan Şeyh Şamil, Şeyh Halid'in halifelelerinden birinin müridiydi. Şeyh Ahmed de Kuleli muahedesini yaymak amacıyla pek çok kez Şeyh Şamil'e göndermede bulunmuş, yani tarikat mensuplarının güncel tecrübelerinden de faydalanmayı ihmal etmemişti.⁹⁴ Anlaşılan o ki, Şeyh Ahmed, yaslandığı geleneğe yakışır bir biçimde, muhalif bir siyasi-dinî söylem inşa etmeyi gayet iyi biliyordu.

Şeyh Ahmed Çerkes Şuayib'le olan yukarıda alıntılanmış konuşmasında, gayrimüslim yabancıların memleketi işgal edebileceğini de ima ediyordu: "[...] herkesin evlerine gâvurlar istedikleri gibi girib çıkacak". Kafkasya'dan yeni gelmiş olan Çerkes muahidler böylesi bir tehlike bahsinden etkilenmeye muhtemelen daha müsaitlerdi. Şeyh Ahmed'in olası işgale dair imasının gösterdiği üzere, dini kaybetme korkusu, Müslümanların hâkimiyetinin yitirilmesi endişesine de ekleniyordu. Bu kaygının arka planına baktığımızda, karşımıza sıklıkla 1856 Hatt-ı Hümayunu çıkar. Şeyh Ahmed'in de muahedeyi kurmasının temel sebebi olarak bu fermanı işaret ettiğini hatırlayalım.⁹⁵ 1856 Hatt-ı Hümayunu hiç kuşkusuz Osmanlı kamuoyunu etkilediği gibi, şeyhin zihninde de yer etmişti. Öte yandan, istintaknâmelerdeki pek çok ifade Şeyh Ahmed'in 1856 Hatt-ı Hümayunu'nu imparatorluğun politikasında bir kırılma noktası, ani bir değişimin sembolü olarak değerlendirmede gösterir. Şeyh, 1856 fermanının Tanzimat çizgisinin devamı olduğunu gayet iyi biliyordu.⁹⁶ Onun bazen açıkça bazen de üstü kapalı olarak sürekli itham ettiği şey zaten Tanzimat'tı. Muahedeye girerken verilen yemin de, her şeyden evvel Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki farkın inkârına ve ulemayı değil *kâfirleri* yeğ tutan bir düzenin kurulmasına dair şikâyetlerini dile getiriyordu. Bu politikanın menşesinde padişahın iradesi bulunuyor bile olsa

94 Bkz. aşağıda "Müridiliğin en meşhur imamı Şeyh Şamil ve Kuleli için anlamı" başlıklı alt bölüm, s. 217 vd.

95 Bkz. yukarıda "Şeyh Ahmed'in içi soğuduğunda!" başlıklı alt bölüm, s. 103 vd.

96 Örneğin: "Şeyh Ahmed Efendi bu Tanzimatda islâm ile hıristiyan belli değil buna Allah-ı taalanın emri ve rızası yokdur biz de ulemadan bulduğumuz halde Allah bizden dahi sorar Şeyh-ül islâm efendiye ben gidib ifade ederim dedi Müftü Efendi dahi ben de elimden geldiği kadar askerime lazım gelenleri söyleyib gayret ederim ve bazılarına dahi söyledim dedi" (İbrahim, n. 7, s. 7a).

buna tüm bedelleri göze alarak karşı çıkılması gerektiği savunuluyordu; zira söz konusu olan Allah'ın kanununa ve iradesine karşı bir fiildi.⁹⁷

Şeriat hemen her zaman muahidlerin eleştirilerinin temel kıstası ve kaynağıydı. Fakat şeriata atfettikleri bu önemi Müslüman cemaatinin çıkarlarına gösterdikleri dikkatten bağımsız bir biçimde düşünmemek gerekir. Binbaşı Rasim Bey'in (n. 5) sorgusunda, bunun açıkça görülebileceği bir ifade mevcuttur. Binbaşıya göre Hüseyin Daim Paşa ona şöyle demiştir: "İslâm olanların ekserisi dilenci ve hamal olub ve şeriat kemaliyle icra olmayarak ve Müslümanlık dahi bitiyor".⁹⁸ Esasen Kırım Harbi'yle beraber yoksulluk artmışsa da, bu sadece Müslümanları ilgilendiren bir sorun değildi. Büyük ihtimalle bu söylemin arkasında Müslümanların yoksullaşmasından ziyade, Avrupa'yla ticaretin artmasını izleyen dönemde gayrimüslim tüccarın nispeten zenginleşmiş olması yatıyordu. Yabancı tüccarın işlerini yürütebilmek için yerli araçlara ihtiyacı vardı ve bu rolü genellikle gayrimüslimler üstlenmişlerdi.⁹⁹ Devlet fiyatları tam olarak kontrol altında tutamıyor, tüccarın elinde servetin birikmesinin önüne geçemiyordu. Çoğu gayrimüslim olan aracılar zenginleşirken, çoğu Müslüman olan memurlar düzenli maaş alamaz hale gelmişlerdi. Bazı gayrimüslimlerin varsıllaşması Müslümanların hâkimiyetinin zedelenmesi ya da ortadan kalkması yönündeki kaygıları daha da kışkırtıyordu.¹⁰⁰ Başka bir deyişle, İslâm'ın ve şeriatın önemini vurgulayan söylem dinî ya da teolojik bir meseleden doğmamış, Müslüman cemaatinin çıkarlarıyla yakından ilişkili, somut, siyasi ve ekonomik gelişmelerle beraber ortaya çıkmıştı. Cemaatin pratik, siyasi ve ekonomik çıkarlarını dinle ilişkilendirebilmek için Halidi olmak şart değildi. Fakat Halidiler buna oldukça yatkındılar ve yukarıdaki sözleri sarf etmiş olan Hüseyin Daim Paşa da bir Halidi idi.

Din, devlet, vatan

Tüm bu kaygılar aynı zamanda bir vatanseverlik söyleminin farklı veçheleri olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan, bu kaygıların içinde vatanseverlik söyleminin nüveleri mevcut olsa da, dinin hep hâkim konumda olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla vatan davasının din davasının sı-

97 Bkz. "Muahid ve fedai: üye olma usulü ve mensupların statüleri".

98 Binbaşı Rasim, n. 5, s. 2a.

99 C. Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. I, New York, 1982, s. 261-285.

100 Daha sonra bu kaygıya Osmanlı Devleti (ardından Türk devleti) eliyle Müslüman bir burjuvazinin yaratılması süreci eşlik edecektir. Devlet gayrimüslim bir burjuvazidense Müslüman bir burjuvaziye daha çok güvenebileceği düşüncesindedir. Mesela, İkinci Meşrutiyet devri okul kitaplarında öğrencilerin açıkça memur ya da paşa olmak yerine tüccarlığa teşvik edildiğini görürüz (bkz. F. Üstel, *Makbul*, s. 90-95).

nırları dâhilinde ortaya çıkıp geliştiği söylenebilir. Metaforlarla ifade edecek olursak, bu dönemde “vatan” kavramının parçacıkları siyasi ihtiyaçlara göre farklı şekiller alabilen, “din davası” denilen bir sının içerisinde gibiydi ve parçacıklar bu sının dışına hiç çıkmaksızın giderek birbirine yaklaşılmaktaydı. Böylece “vatanseverlik” giderek daha elle tutulur bir kavram hâline geliyor, fakat hâlâ tamamen kendisini çevreleyen aynı evrenin (dinin) içinde yer alıyordu.

Sanıkların sorgularında kendilerini savunmak için masumiyetlerini ya da en azından iyi niyetlerini ve sadakatlerini kanıtlamaya girişmelerini bekleyebiliriz. Fakat kime veya neye karşı sadakatlerini ispata kalkışabilirlerdi? Yetkili makamlar muahidlerin padişahı öldürmeye niyetli olduklarını biliyordu. Dolayısıyla padişaha sadakat iddiası ihtimal dışıydı. Sanıklar da savunmalarında haliyle kurumlara; dine ve devlete sadakatlerini vurgulamaya yöneldiler. Din, siyasetin en temel, en açık meşruiyet kaynaklarından birisiydi. Ayrıca, şariat padişahın tekelinde olmadığından, onu ilahi kanuna uymamakla suçlayarak gayrimeşru ilan edebilme, dolayısıyla muahedelerine ve niyetlerine belli bir meşruiyet kazandırabilme imkânları vardı. Bu strateji aynı zamanda padişahın tebaası olan muahidleri ona karşı sorumluluklarından da azade kılıyordu. Eğer hükümdar meşru değilse, ona karşı sadakat de artık tebaanın ödevi olamazdı. Sanıklar bu gerekçelendirmeye sorguları sırasında hem açık hem örtük olarak pek çok kere müracaat etmişlerdir.¹⁰¹

Devlete sadakatleri konusuna gelince. Sorgu sırasında pek çoğu kendisinin ve ailesinin hizmetlerini, hayatlarını ortaya koyarak katıldıkları savaşları vurgulamak suretiyle devlete sadakatini ispata gayret eder.¹⁰² Sanık ifadelerinde “devlet” kelimesi genellikle “din” kelimesi eşliğinde telaffuz edilir. Bu yerleşik *Din ü Devlet* ibaresinin tekrarı olarak görülebilir. Bununla beraber, yine de sanıkların açıkça ve bilinçli olarak devletle din arasındaki bağı sıklıkla vurgulamış oldukları da gözden kaçırılmamalıdır.

Sorgularda iki sanığın (Hüseyin Daim Paşa ve yaveri Hidayet Efendi) sadakatlerini ispata gayret ettikleri üçüncü bir unsur daha vardır: Vatan. Hüseyin Daim Paşa, hain olamayacağını kanıtlamak için şunları söyler: “Gayret-i İslâmiyede ve gayret-i vatanda bulunduğumu ve yine bulunduğum muharebelerde dahi hiçbir şeyden dönmediğim ve feda-i can etdiğimi tevatüren isbat ederim”.¹⁰³ Hidayet Efendi ise din ve devlete bağlılığını dile getirdikten sonra

101 Bu gerekçelendirmenin savunma için kullanılmış olması, bu amaçla icat edilmiş olduğu anlamına gelmez. Aynı söyleme muahedenin propagandasını yaparken de müracaat etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

102 Örnek olarak bkz. Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5b; Arif Bey, n. 4, s. 8a; Rasim Bey, n. 5, s. 1a (yanlış sıraya konulmuş olan bu sayfa, aslında bu istintaknâmenin son sayfasıdır); Şeyh Feyzullah, n. 22, s. 3b; Hidayet Efendi, n. 27, s. 2a.

103 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 1b.

sorumluluk sahibi –ve ihtiyatlı– bir vatandaştan¹⁰⁴ beklenebilecek vatanperverane bir konuşma yapar: “Benim dahi efkârım gece gündüz hey’et-i devleti düşünmek olub her ne kadar üzerimize lazım değilse de iktiza-i din ve vatan ve beyt-ül mal-ı müsliminin israf ve telef olunmamasını devletimizden temenni ederiz”.¹⁰⁵ Vatandaşlık sözleşmesinde tınılar içeren bu sözler Osmanlı siyasi alanında henüz meşru bir zemine kavuşmuş değildi. Devlet işlerine kafa yormak Hidayet Efendi gibi –idari açıdan– tebaadan olan bir kimsenin işi değildi.¹⁰⁶ Öte yandan Kuleli muahidleri arasında kendisini padişahın tebaası olarak tanımlayan kimse yoktu. Onlar İslâm’a inanan müminler, devletin (dine ihanet etmemesi koşuluyla) ve vatanın hizmetkârlarıydılar. Kendilerini bu çerçevede içinde tarif ediyor, muhtemelen de böyle görüyorlardı.

Yukarıda zikredilen üç temel referans noktasından biri olan din, sorgu sırasında pek çok kez dile getirilmiş, diğer ikisi (devlet ve vatan) ise ağırlıklı olarak dinle bir arada anılmıştır. Bu pek tabii şaşırtıcı değildir. Dinî otoriteyle saltanatın otoritesi arasında çatışmalı bazı alanlar olagelmisse de, nihayetinde Osmanlı Devleti kendini Müslüman bir devlet olarak tanımlıyordu. Devletin Sünni Müslüman olması Nakşibendi-Halidiler için ayrıca önemliydi. Din davasının başarısı Osmanlı Devleti’nin başarısına bağlı görülüyordu. Siyasetle yakından ilgilenen Şeyh Halid¹⁰⁷ müritlerine her zikrin sonunda neredeyse siyasi bir stratejiye işaret eden bazı dualar okumalarını tavsiye etmişti. Bu dualarda Yahudilerin, Hristiyanların, Mecûsîlerin ve Şii Acemlerin yok olmasına, Müslümanların (Sünni) zafere ulaşmasına, Hristiyanların, İranlıların alt edilmesine, nihayet Osmanlı Devleti’nin bekasına ve din düşmanlarını, lanetli Hristiyanları ve aşağılık İranlıları yenilgiye uğratmasına dair temenniler dile getiriliyordu.¹⁰⁸ Halidilerin düşmanlarının ve müttefiklerinin, böylece, bizzat tarikatın kurucusu tarafından bu dualarla açıkça tarif edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti de bu çerçevede dinin zafere ulaşması için bölgede desteklenebilecek yegâne güç olarak işaret edilmiştir. Fakat Şeyh Ahmed’in Nalbant Emin’e (n. 14) anlatmış olduğu üzere bu destek de bir koşula bağlıdır:

Şeyh bana sen necisin deyu sordu askerim dedim ne mesnedde olursun dedi nalbandbaşımı söyledim bu devlete hizmet ediyorsunuz kaç kuruş maaşınız

104 “Vatandaş” kategorisi henüz yasal olarak mevcut değildir tabii, fakat bir önceki alt bölümde görmüş olduğumuz üzere nüveleri hızla gelişmektedir.

105 Hidayet, n. 27, s. 2b.

106 Heyet, sorgu sırasında Arif Bey’e de devlet işlerine karışmaması gerektiğini hatırlatmıştır (Arif Bey, n. 4, s. 7b).

107 H. Algar’a göre Halid, Übeydullah Ahrar’dan sonra siyasetle en ilgili olan şeyhtir (H. Algar, “Political Aspects”, s. 137).

108 Bkz. B. Abu-Manneh, “The Naqshbandiyya”, s. 15.

vardır iki yüz kuruş söyledim iki yüz kuruş için bunun kahrını ne için çekiyorsunuz dedi ben de yalnız iki yüz kuruş[a] etmiyorum ancak din [û] devlete ediyorum dedim onun üzerine bu sizin etdiğiniz hizmetler ikrahidir [...] hatta muharebede ölmeniz bile kof ağaç gibi kalırsınız ve şöyle tarif etti ki karınca bir ağacın içine girib oyarak ve sonra ne yakmağa ve yahud bir şeyde kullanmağa yaramazlığı misillü siz de bunlar gibi ölürsünüz dedi.¹⁰⁹

Şeyh Ahmed de Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş, üç bin adamıyla Kırım Harbi'ne gönüllü olarak katılmıştı.¹¹⁰ Fakat bunu tıpkı Şeyh Halid'in müritlerine tavsiye ettiği gibi cihad uğruna ve bölgedeki yegâne Sünni Müslüman imparatorluğu korumak için yapmıştı.¹¹¹ Savaşın sonunda Şeyh Ahmed 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edildiğini öğrendiğinde, savaşa gittiğine pişman olmuştu. Çünkü savaş din değil devlet uğruna yapılmıştı.¹¹² Dine uygun davranmıyor, dinin zaferi için çaba harcamıyorsa Osmanlı Devleti'ne hizmet etmenin bir anlamı yoktu. Osmanlı Devleti ancak topraklarında, başka bir deyişle Müslümanların "vatanında" ilahi kanunun icrasını sağlayabildiği sürece Müslüman uyruklarının saygısını, sadakatini ve hizmetini hak edebilirdi. Hidayet Efendi'nin söylediği gibi devlet dinin ve vatanın gereklerini gözetmeliydi.

En tepeyi hedef almak!

Şeriatla ters düşmediği müddetçe Müslüman vezirlerin emirlerine itaat etmek mecburidir.

*Hükümdarın erdemi tebaasınınkini de temsil eder; bozulması bütün tebaanın bozulması demektir.*¹¹³

– Şeyh Halid

Eğer şeriatın uygulanabilmesini, İslâm'ın bir coğrafyada en iyi şekilde yaşanmasını sağlamak için hayati önemi haiz unsurlardan biri devlet ise, politika-

109 Emin, n. 14, s. 2b.

110 BOA, A. MKT., MHM 58-60 1270/Ş/10 ve 1. DH. 296/18697 28/B/1270.

111 Şeyh Ahmed'le aynı dönemde yaşamış bir başka Halidi şeyhi olan Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin'in (1813-1896) kaleme almış olduğu *Kitābu matlabu'l-mücâhidin* adlı sekiz sayfalık küçük bir risale, savaşın ve askerlikle ilgili her şeyin Halidiler için nasıl büyük bir önem taşıyabildiğini bize gösterir. Gümüşhanevi, büyük ihtimalle 1877'de Rusya'ya savaş ilanından hemen önce –ki kendisi bu savaşa fiilen katılmıştır– yazdığı risalesinde, *mücâhid* olmanın erdemi, şehitlerin öbür ölümlere karşı üstünlüğü, sınır boylarında nöbet tutmanın fazileti, savaştan kaçmanın dinen caiz olmadığı gibi hususları vurgular. Son olarak genel seferberlik sırasında savaşa katılmanın *farz-ı ayn* olduğunu ilan eder (1. Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyaüddin*, 1984, s. 135).

112 Bkz. yukarıda "Şeyh Ahmed'in içi yaşadığında" başlıklı bölüm, s. 103 vd.

113 Şeyh Halid'in Bağdat valisi Davud Paşa'ya mektuplarından alıntılan B. Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya", s. 14.

larına gerektiği gibi yön verilebilmesi için “fethedilmesi” şarttır. Bu anlayışa uygun olarak Nakşibendi şeyhlerinin, 15. yüzyıldan beri hükümdarlarla ilişkilerini geliştirmeye, tarikatı özellikle askeriyenin ve bürokrasinin üst tabakalarında yaymaya, siyasi pratiği etkileyerek şeriatı kendi anladıkları biçimde uygulatmaya gayret etmekte olduklarını görmüştük.

Tarikatın İstanbul’daki tarihi de bu eğilimini teyit etmektedir. Şeyh Halid’in İstanbul’a halifelerini göndermesinden çok önce, daha 1681’de Şeyh Murâd-ı Buhârî –Şeyh Ahmed Sirhindi’nin oğlu ve Şeyh Muhammed Masmum’un müridi– payitahtın üst tabakaları arasında Müceddidî tarikatının propagandasını yapmıştır. O tarihten itibaren de Müceddidîler İstanbul’daki varlıklarını daima korumuşlardır. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında bir başka Müceddidî şeyhi tarikatın nüfuzunu özellikle bürokratlar arasında pekiştirmiştir. Vakanüvislere göre Şeyh Mehmed Emin’in (1727-1810?) devlet görevlileri arasından ve III. Selim’in çevresinden pek çok müridi olmuştur. III. Selim döneminin ardından Mehmed Emin’in halifeleri yönetimde aktif bir rol üstlenemediyse de, yüksek kademelerdekilerle ilişkilerini koruyarak belli bir nüfuz alanına sahip olmaya devam etmişlerdir. 1820’den itibaren ise Şeyh Halid’in halifeleri İstanbul’a gelmeye başlar. Nakşibendi-Müceddidî tarikatını yaygınlaştıran bu üçüncü dalga da başarıyla sonuçlanmış ve pek çok yüksek rütbeli zat Halidiliğe intisap etmiştir. Defalarca şeyhülislâmlığa getirilen Mekkizade Mustafa Asım, Keçecizade İzzet Molla, ayrıca Gürcü Necib Paşa, Musa Safveti gibi etkili bürokratlar da Halidi idiler. Tarikatın yayılması II. Mahmud’u kaygılandırarak seviyeye kadar ulaşmış, padişah 1820’lerin başında tedbir olarak Şeyh Halid’in halifelerini İstanbul’dan sürmüştür.¹¹⁴

Şam’da Şeyh Halid’in türbesini inşa ettirmiş olmasından da anlaşılacağı üzere, Sultan Abdülmecid Nakşibendi-Müceddidîlerin nüfuzuna ilgisiz kalmamıştı.¹¹⁵ 1856 Hatt-ı Hümayunu’nun ilanına kadar padişah (ve Bâb-ı Âli) Ortodoks Sünni ulemayla daha ziyade iyi ilişkilere sahipti. Ulema 1853’te padişahı Rusya’ya savaş açmaya zorlamak için birtakım gösteriler düzenlemişti, ama bu tepkilerde padişahın şeriata bağlılığı sorgulanmış değildi. Göstericilerin tek talebi padişahın Müslüman “milletini” cihada taşımasıydı.¹¹⁶ Abdülmecid ve Bâb-ı Âli 1856 Hatt-ı Hümayunu’yla ulemadan ve Müslüman kamuoyundan tepki görmeye, şeriatın uygulanmadığına dair endişelere konu olmaya başladı. Bu tepki kesinlikle sadece Nakşibendilere mahsus değildi, fakat Nakşibendiler ifade edilen kaygılarla daha yakından ilgiliydi-

114 Nakşibendi-Müceddidî tarikatının burada sunulan özet tarihçesi B. Abu-Manneh’in çalışmasına dayanmaktadır: “The Naqshbandiyya”, özellikle s. 7-36.

115 B. Abu-Manneh’e göre Abdülmecid daha tahta çıkmadan evvel Nakşibendi hocalarından etkilenecekti (B. Abu Manneh, “The Islamic”, s. 85).

116 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 1-12, s. 23-24 ve c. 40-tetimme, s. 65-66.

ler. B. Abu-Manneh'in belirttiği üzere "bu tarikatın müminlerine göre şeriat, Müslüman cemaatinin hayatının merkezinde olmalıydı; hükümdar ve tebaası da dâhil olmak üzere bütün müminler tarafından takip edilmeliydi".¹¹⁷ Şeyh Halid'in Davud Paşa'ya yazdığı mektuplardan birinde vurguladığı üzere tebaanın erdemi ve şeriata sadakati hükümdarların erdemi ve sadakatine bağlıydı. Kuleli muahedesi ve amaçları salt Nakşibendiliğin bir ürünü değildi, fakat ağırlıklı olarak Nakşibendiler tarafından kurulmuş olan bu muahede, şeriatın uygulanmasını sağlamak için iktidarın en tepesinde bir değişim hedefliyordu. Bununla birlikte yöntemleri, tarikatın İstanbul'da daha önceki pratiğinden farklıydı. İktidarı "diplomatik" yollarla değil, padişahı öldürerek "fethetmek" niyetindeydiler.

Müridiliğin en meşhur imamı Şeyh Şamil ve Kuleli için anlamı

Şeyh Şamil'in Rus hâkimiyetine karşı yürüttüğü direniş, üç nedenden dolayı Kuleli Vakası'yla ilişkilidir. Öncelikle *Müridilik*¹¹⁸ hareketini başından itibaren Şeyh Ahmed ve Kuleli muahidlerinin çoğunun da mensubu bulunduğu Nakşibendi tarikatının Halidi kolundan şeyhler idare etmiştir. İkinci si hem coğrafi yakınlıktan hem Kırım Harbi'nden dolayı Osmanlı topraklarıyla Kafkasya Müslümanları arasında güçlü ilişkiler mevcuttur. Son olarak Müridilikle Kuleli muahedesi arasındaki kavramsal ve tematik bağlar bir yana, sanık muahidlerin altısının Kafkasyalı olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Üstelik içlerinden biri Şeyh Şamil'in ordusunda savaşmıştır (Mülazım Tahir Ağa, n. 16) ve istintaknâmelerde sanıkların doğrudan Şeyh Şamil'in direnişinden bahseden ifadeleri mevcuttur.

Müridiliğin 19. yüzyıldaki tarihini özetlemeye, Şeyh Molla Muhammed'in *mürid* sınıflandırmasına dikkat çekerek başlayabiliriz. Molla Muhammed'e göre müritler ikiye ayrılır: *tarikât müridi* ve *gazavat müridi*.¹¹⁹ Ruslara karşı cihat, Molla Muhammed'in müridi ve talebesi Gazi Muhammed'in zamanında (1829-1832) ilan edilmiştir. Dağıstan imamı yerel güçlerden de şeriatı uygulamalarını istemiş ve onları gerekirse zora başvurmakla tehdit etmiştir.¹²⁰ Şamil ikinci imam Hamza Bey'in (1832-1834) ölümünü takiben 1834'te imamlığa tayin edilir ve 1859'da yakalanana kadar da hareketi ida-

117 B. Abu-Manneh, "The Porte", s. 125-126.

118 "Müridilik" ya da "Müridizm", temel olarak 19. yüzyıla ait Rus kaynaklarında ve Sovyet dönemi belgelerinde Halidilerin bölgedeki bütün faaliyetlerini tanımlamak için kullanılan bir terimdir (çoğu kullanım Sufi faaliyetleri de kapsar), bkz. M. Gammer, *Muslim*, s. 40.

119 M.I. Quandour, "Muridism: A Study of the Caucasian Wars of Independence 1819-1859", yayımlanmamış doktora tezi, Claremont Graduate School, 1964, s. 218.

120 M. Gammer, *Muslim*, s. 50.

re eder. Şamil'in dönemi, Müridiliğin iktidarının Dağıstan'da hâkim olduğu zamandır. Bu dönemde Arapça resmi dil ilan edilmiş, başta ulema ve kabile reislerinden kurulu olan divanın iktidarı artırılmaya çalışılmıştır.¹²¹ Şeyh Şamil, Müridiliğin en bilinen ve en takdir edilen siması hâline gelmesini, iktidarı dönemindeki başarıları kadar, mücadele azmine ve hareketin diğer liderlerine göre daha uzun yaşamış olmasına da borçludur.

Kuleli istintaknâmelerinde Şeyh Şamil'in adı sadece üç kez geçer. Buna karşılık, ona atıf yapılan kısımlar nadir olmalarına rağmen, temel bir önemi haizdir. Zira Şeyh Ahmed'in muahedesini tanımlarken ve konumlandırırken referans aldığı yegâne hareket, bu pasajlarda karşımıza çıkar. Talebeden Mehmed'e (n. 11) göre Şeyh Ahmed kanunları ve Tanzimat'ı kaldırtıp şeriatı icra ettirmek, Şamil'inki gibi bir "cemiyet" kurarak kâfirlere karşı cihada girişmek niyetinde olduğunu ifade etmiştir.¹²² Sanıklardan Çerkes Şuayib'e (n. 25) göre ise muahedenin başarıya ulaşmasından ümidi kestiği anlardan birinde Şeyh Ahmed ona birlikte Şeyh Şamil'in yanında savaşa gitmeyi önermiştir, zira "burada" (İstanbul'da ya da genel olarak imparatorluk topraklarında) kimsede *din gayreti* yoktur. Arif Bey'in ifadesine göre ise, amaçlarına ulaşamazsa Şeyh Şamil'i yardıma çağıracağını Şeyh Ahmed ona gizlice söylemiştir.¹²³ Şuayib, Şeyh Ahmed'in Şeyh Şamil'le şahsen tanışıp tanışmadığını bilmediğini belirtir.¹²⁴ Şeyh Ahmed, Şeyh Şamil'le hiç karşılaşmamış olsa bile, özellikle Kırım Harbi sırasında onun hakkında pek çok şey duymuş olması kuvvetle muhtemel olduğu gibi, Şamil'in yakınında bulunmuş olanlarla tanışmış olması da ihtimal dâhilindedir.

Müridilik Şeyh Ahmed'in siyasi görüşleri için önemli bir referans noktasıdır. Kendi muahedesini onunla kıyaslar. İslâm davasını savunmak hedefi, iki hareket arasında kurulan ilişkinin en temel unsurlarından birisidir. Her iki şeyhin aynı tarikatın aynı koluna mensup olduğu düşünülürse, Şeyh Ahmed'in Şeyh Şamil'in siyasi görüşüne ve İslâm'ı kavrayış biçimine tamamen

121 M.I. Quandour, "Muridism", s. 225-227, 230.

122 "Ahmed Efendinin bize olan ifadesi Şeyh Şamil gibi bir cemiyet peyda edüb kanunları kaldırırm şeriatı muttahhereyi icra etdiririm küffar ile cihad ederim ve Tanzimatı kaldırırm bana tabi olun [?] ben size her veçhile iane ederim dedi sonra biraz başka adamlar geldi lakırdıyı kesdi benim bildiğim budur" (Mehmed, n. 11; 10, 11, 21 numaralı sanıkların ifadelerinin olduğu defter içerisinde, s. 3b).

123 "Eğerce bu iş kendü eli ile vücuda gelir ise ne âlâ olmadığı halde Şeyh Şamil Efendi celb edeceğini esrar olarak beyan eyledi" (Arif Bey, n. 4, s. 2a).

124 "Yedi sekiz gün evvel gördüm dahi eve gelib lhya-yı Ulum kitabını pederimden isteyerek aldı ol vakit bana burada din gayreti eden yokdur seninle buradan ya çerkese ve yahud Şeyh Şamille gidelim deyu söyledi ve hatta bu lakırdıyı pederim dahi işitdi ancak öbür şeyleri pederim bilmez ve ben dahi ona açmadım ve pederim merkur Ahmed Efendiyi sen âlim adamsın çerkese gitmiş olsan orada sana itibar ederler dedi idi onun üzerine bir birkaç bin kuruş borcum vardır eda edecek olursam giderim deyu söyledi [S] Bu Ahmed Efendi Şeyh Şamil Efendinin yanına evvelinden gitmiş midir [C] Gitdiğini bilmiyorum işitmedim" (Şuayib, n. 25, s. 3b).

güveniyor olmasında şaşırtıcı bir yan yoktur. Nakşibendi-Halidi tarikatının siyasi yönelim ve özelliklerini yukarıda görmüştük. Müridilik örneği bağlamında buna ek olarak din temelli bir Kafkas milliyetçiliğinin yaratılmasındaki katkısının altını çizebiliriz. Müridilik hareketi 18. yüzyılın sonunda, dinî gerekçelerle başlamış, fakat 19. yüzyıla gelindiğinde vatansever bir karaktere bürünmüştür.¹²⁵ Din, birleştirici etkisi sınırlı kalmış olsa bile, Kafkasya'daki rakip kabilelerin aralarındaki neredeyse yegâne ortak payda, kimliklerinin en temel bileşenidir. Rusya'nın İslâm karşıtı politikasının katkısıyla daha da önem kazanmış, kimliğini yitirmek endişesine eklemlenmiştir.¹²⁶ Ayrıca, cihad ya da şeriat davası gibi terimlerin Müridilik hareketine Müslüman âleminde bir meşruiyet kazandırmış, belli bir destek sağlamış olduğunu da unutmamak gerekir. Müridilerin cihadı nihai olarak ülkelerini Rus hâkimiyetinden kurtarmak mücadelesidir. Dolayısıyla burada direnişin özü olan din vatansever ayaklanmanın da zeminini teşkil etmektedir.

İstintaknâmelerde cihat ve şeriat davası dışında Müridiliğin başka hiçbir veçhesinin bahsi geçmez. Anlaşılan o ki, Kuleli muahdesiyle Müridiliğin gerçekten de başka herhangi bir ortak noktası da yoktur. Yapıları, stratejileri, beslendikleri alan, nihayet düşmanları birbirinden tamamen farklıdır. Dahası Şeyh Ahmed'in alt etmek istediği "düşmanı" Sultan Abdülmecid, Şeyh Şamil'in bir müttefikidir – gerçi söz konusu olan Şamil'in de birtakım sorunlar ve yanlış anlamalar yaşadığı, pek güvenilir de olmayan, ama nihayetinde son derece itibarlı ve stratejik öneme sahip bir müttefiktir.¹²⁷ Doğrusu, Dağıstan İmamı 1859 yazında Ruslar tarafından yakalanmamış ve Kuleli muahdesi 1859 Eylülü'nde ortaya çıkarılmamış olsaydı bile, Şeyh Şamil'in İstanbul'da halifeye karşı bir isyan girişimini kayıtsız şartsız destekleyeceğini düşünmek pek mümkün değildir. Şeyh Ahmed de bu ihtimalin ne kadar zayıf olduğunun farkında olmalıdır. Fakat bu onu, Arif Bey'e Şeyh Şamil'i yardıma

125 Hatta kimilerine göre milliyetçi bir karakteri haizdi, bkz. M.I. Quandour, "Muridism", s. 231-239 (yazar Müridi hareketinin milliyetçiliğini Batı milliyetçiliğinden farklı görür, bkz. a.g.m., s. 237) ve I. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s. 450.

126 M. Gammer, *Muslim*, s. 41.

127 Şeyh Şamil ile Abdülmecid arasında güvene dayalı bir ilişkinin varlığından söz etmek zordur. İttifakları şartlara ve konjonktüre bağlıydı. Şeyh Şamil, savaş sırasında ondan yardım görebileceğini ümit eden Osmanlı padişahı için stratejik bir müttefikti. Fakat padişah barış döneminde direniş hareketine destek olarak riske girmek istemiyordu. Şeyh de buna mukabil başka müttefikler bulmaya çalışmıştı; Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve Osmanlı topraklarından sürülmüş bir Halidi şeyhi olan Hasan Hasbi gibi; bkz. P. Boratav, "La Russie dans les archives ottomanes: un dossier ottoman sur l'Imâm Chamil", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 10/3-4, 1969, s. 524-535; M. Gammer, "Shamil and", s. 389; aynı yazar, "The Imam and the Pasha: A Note on Shamil and Muhammad Ali", *Middle Eastern Studies*, c. 32, n. 4, Ekim 1999, s. 336-342; aynı yazar, "The Ottoman Reforms and Shaykh Shamil", I. Weismann ve F. Zachs (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, New York, 2005, s. 55-66; aynı yazar, *Muslim Resistance*, özellikle "Shamil and Powers" başlıklı bölüm.

çağıracağını söylemekten alıkoyamamıştır. Şeyh Ahmed bu gibi sözleri dile getirerek en büyük İslâm mücahidinin, yaşayan bir efsanenin takdirini kazanmış görünmeye çalışmış olabilir. Ya da belki onun popülerliğinden, imgesinden, hatta onun mücadelesinin (hâkim bir devlete karşı yürüttüğü kanunsuz mücadelesinin) Osmanlı topraklarında kabul görmüş meşruiyetinden faydalanmayı ummaktadır.

48'liler, Macar Devrimi ve Kuleli

1848 devrimleri Avrupa başta olmak üzere farklı kıtalardaki pek çok ülkeyi derinden etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi iklimi de bu devrimlerin doğrudan ve dolaylı etkilerine maruz kalmıştır. Yaklaşık on yıl sonra ortaya çıkan Kuleli muahedesi de 1848'deki siyasi dalganın tetiklediği değişimlerin izlerini taşımaktadır. Öte yandan, bu alt başlıkta Kuleli muahidleriyle 1848'liler arasında ortaya konulacak olan ilişki soyut ve dolaylı değildir. Aşağıda, olası bazı düşünsel etkileşimleri de tartışabilmek amacıyla, belli başlı Kuleli muahidleriyle, Macaristan'dan siyasi nedenlerle göç etmiş olan isyancılar arasındaki kişisel ilişkiler ele alınacaktır.

1849 Mültecileri ve Kuleli muahidleri

Rus ordusunun desteklediği Avusturya ordusuna karşı yürütülen bağımsızlık savaşının kaybedildiğine kanaat getiren bağımsız Macaristan'ın devlet başkanı Lajos Kossuth, 1849 yılının Ağustos ayında Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. L. Kossuth yalnız değildi; beraberindeki Macaristan, Polonya ve İtalya kökenli mültecilerin sayısı beş bini buluyordu.¹²⁸ Binlerce mülteci arasında Macar isyanının önde gelen simaları, özellikle L. Kossuth'un ordusunun bağımsızlık savaşını yürüten generalleri de vardı. Siyasi sığınmacılar kısa sürede bir diplomatik kriz konusu hâline geldiler. Avusturya ve Rusya bu "tehlikeli" mültecileri geri istediye de, Bâb-ı Âli teslim etmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Avusturya'yla diplomatik ilişkileri bir süreliğine kesildi. 1850'de Rusya ve Avusturya'yla anlaşma sağlayan Osmanlılar, Şumnu'daki (bugün Bulgaristan'dadır) mülteci kampını kapattılar. Lajos Kossuth elli kadar sığınmacıyla birlikte Kütahya'ya gönderildi. Eski bağımsız Macaristan'ın devlet başkanı, İngiltere'ye gitmeden evvel bir buçuk yıl boyunca burada yaşadı.¹²⁹ Diğer sığınmacılar ise

128 3.156 kişi Ekim ayının sonuna doğru ülkelerine dönmüşlerdir (bkz. B. Nazır, *Osmanlıya Sığınanlar*, İstanbul, 2006, s. 63 ve 97).

129 L. Kossuth'un Eylül 1851'de gitmesine kadar Kütahya'daki muhacirlerin sayısı iki yüzü bulmuştur (K.H. Karpas, "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851", *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leyde, 2002, s. 174-175).

Rusya'yla imzalanan anlaşma gereği Malta'ya gönderildiler. Şumnu'da kalan mültecilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerken, diğerleri başka ülkelere gittiler. Nihayet on dokuz mülteci de (aileleri ve hizmetkârları dâhil otuz iki kişi) Halep'e gönderildi.¹³⁰

Bâb-ı Âli'nin diplomatik krize bulduğu çözümlerden biri, mültecilere İslâmiyet'i kabul etmelerini ve Osmanlı tebaasına geçmelerini teklif etmekti. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri Osmanlı İmparatorluğu din değiştirip Müslüman olanların, Rusya da Hristiyan olanların iade taleplerini reddetme hakkına sahipti.¹³¹ Halep'e gönderilen on dokuz mültecinin tamamı subaydı ve kısa süre önce biri hariç hepsi Müslüman olmuştu.¹³² Aralarında L. Kossuth'un ordusunun üç generali de bulunuyordu: Józef Bem, Stein, György Kmety; ya da yeni isimleriyle: Murad Paşa, Ferhad Paşa ve İsmail Paşa. Paşa unvanlarından anlaşılacağı üzere mülteciler Osmanlı ordusunda hemen yüksek rütbeler edindiler; birincisi ferik, diğer ikisi ise mirliya olarak atandı. L. Kossuth'un ordusunun ünlü Polonyalı topçusu Józef Bem, 1850'de Diyarbakır'da öldü ve resmi bir cenaze töreniyle defnedildi. Hayatının Osmanlı subayı olarak geçirdiği bu kısa döneminde, Halep'teki bir ayaklanmanın bastırılmasına katkıda bulunarak aktif görev de üstlenmişti. György Kmety ise Osmanlı topraklarından 1851'de ayrılmış olmasına rağmen,

130 Macar muhacirlerin hikâyesi, sayıları ve isim listeleri için 1849 muhacirleri üzerine en yeni, en ayrıntılı çalışma olan Bayram Nazır'ın kitabına bakılabilir (B. Nazır, *Osmanlıya*, s. 297-388). Daha önceki çalışmalarda muhacir sayısı ile ilgili çok çeşitli veriler mevcuttur. Örneğin A. Refik Altınay'a göre Halep'e sadece on altı muhacir gönderilmiştir (bkz. A.R. Altınay, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926, s. 177). K.H. Karpat'a göre aileleri hariç otuz beş subay vardır. N. Göyünç ise, toplam otuz altı kişi olduklarını belirtir (N. Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu* (31 Mayıs-3 Haziran 1976), İstanbul, 1976, s. 175).

131 B. Nazır, *Osmanlıya*, s. 360. Araştırmacılar mültecilerin ihtidasına iki sebep daha gösterirler. K.H. Karpat'a göre General G. Kmety 1850 yılının sonuna doğru Bâb-ı Seraskeri'ye yazdığı bir mektupta pek çok meslektaşıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun çok yakında Rusya ve Avusturya'ya savaş ilan edeceğine inandığını ifade eder. Yine K.H. Karpat'a göre, söz konusu Macarlar Müslüman olarak hem Osmanlı ordusuna hizmet edebilecek hem de böylece onları boyunduruk altında tutmuş olanları alt ederek, kendi ülkelerinin bağımsızlığı için de mücadeleye devam etmiş olacaktı (Ne var ki K.H. Karpat, G. Kmety'nin bu mektubu için hiçbir kaynak göstermez, bkz. K.H. Karpat, "Kossuth", s. 178). Öte yandan G. Csorba'ya göre Macar mülteciler sadece Avusturya'ya saldırmak için değil, aynı zamanda Macaristan'ın iki düşmanını (Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu) savaşa iterek zayıf düşürmek için de Osmanlı ordusunda yükselmek istiyorlardı, bkz. G. Csorba, "Macar Mültecileri", E. Hatipli (çev.), *Türkler*, c. 12, Ankara, 2002, s. 806.

132 Müslüman olan mülteciler bunlarla sınırlı değildi. K.H. Karpat'a göre Şumnu'da kalanlar ya da Kütahya'ya gönderilenler arasında da yine ihtida etmiş olan Macarlar mevcuttu. K.H. Karpat, din değiştirenlerin toplam sayısının --çok sayıda ihtida etmiş olan sivil hariç-- iki yüzü bulduğunu belirtir (K.H. Karpat, "Kossuth", s. 179-180). György Csorba ise farklı kaynakları karşılaştırır ve mühtedilerin toplam sayısını iki yüz elli altıya kadar çıkaranlar olduğunu belirtir (G. Csorba, "Macar", s. 806).

1853'te Kırım Harbi patlak verince Ruslara karşı Osmanlı ordusu saflarında savaşmak için İngiltere'den döndü.¹³³ O sırada haiz olduğu mirliva rütbesiyle Kars'ta Rus kuşatmasına karşı Osmanlı birliklerinin sol kanadına komanda etti. Savaştan hemen sonra, 1856'da Kars savunması hakkında bir kitap yazıp İngiltere'de yayımlattı. G. Kmety defalarca Hüseyin Daim Paşa'dan bahsettiği bu kitabında, paşanın cesareti ve askerî bilgisini vurgular ve ismini her defasında takdirle zikreder.¹³⁴ G. Kmety'nin kitabıyla beraber aynı yıl Kars savunmasıyla ilgili başka anlatılar da yayınlanır. Söz konusu anlatılarda da G. Kmety'ye ve Hüseyin Daim'e özel önem atfedilmiş,¹³⁵ hatta bazı yazarlar onları Osmanlı ordusunun geri kalanından ayrı tutarak değerlendirmiştir.¹³⁶ İki paşanın ilişkisinin savaştan sonra da devam ettiğini gösteren tanıklıklar mevcuttur. Mesela, Hüseyin Daim Paşa'nın oğluna yabancı dil derisi verdiğini söyleyen Macar oryantalist Arminius Vambéry, bu işi İsmail Paşa adındaki hemşerisi, yani György Kmety sayesinde bulduğunu yazar.¹³⁷

İstanbul'daki Fransa ve İngiltere sefirlerinin raporları ve Arif Bey'in ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, Hüseyin Daim Paşa'nın İsmail Paşa dışında yakından tanıdığı, sürekli görüştüğü başka Macarlar ve 1848 devrimcileri de vardır.¹³⁸ Fransa sefirine göre "Türklerle miralay olarak hizmet veren Polonyalı bir sığınmacıyla büyük bir yakınlığı" olan Hüseyin Daim Paşa onunla hareketle siyaset konuşmakta, projelerini anlatmaktadır.¹³⁹ İstanbul'daki İngil-

133 György Kmety'nin (1813-1865) hayatıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. A.M. Hyamson, *A Dictionary of Universal Biography*, Baltimore, 1995, s. 350; G. Ripley, s. 188; *A Dictionary of Contemporary Biography*, Londra-Glasgow, 1861, s. 228-229.

134 G. Kmety, (İsmail Paşa), *A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September 1855*, Londra, 1856, özellikle s. 18, 28-30. Kars cephesi anlatısında Hüseyin Daim Paşa'yla ilgili kısımların bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. F. Riedler, "Opposition", *a.g.e.*, s. 56-57.

135 Kırım Harbi'ni izleyen yıllarda yayınlanan, özellikle İngiliz askerlerin imzasını taşıyan pek çok kitabın arasında örnek olarak bkz. A. Lake (Albay), *Kars and Our Captivity in Russia*, Londra, 1856, özellikle s. 6, 62, 22, 212; H. Sandwith (Sıhhiye bölümü başhekimisi), *Narrative of the Siege of Kars*, Londra, 1856, özellikle s. 282.

136 Nitekim İngiliz sıhhiye bölümü başhekimisi şöyle yazar: "Türklerin hizmetindeki en yürekli iki lider İsmail Paşa (General Kmety) ile bir Çerkes olan Hüseyin Paşa'dır, her ikisi de hangi ordu da bulunsalar oraya şeref verirler" (H. Sandwith, *Narrative*, s. 249).

137 Bkz. "Hüseyin Daim Paşa ve Yüzbaşı Hasan Bey: Padişahın eski içoğlu ve onun oğlu" başlıklı alt bölüm, s. 162 vd.

138 1849 göçüyle gelen bazı başka askerlerin de (Macar, Polonyalı, İtalyan ya da Rumun) askerlikle ilişkisi olan muahidlerle karşılaşmış olabileceğini varsayabiliriz. Ne yazık ki bu tür ilişkilerin izini sürmek imkânsızdır. K.H. Karpat belge referansı vermeksizin, Osmanlı ordusuna hizmet etmiş Macar ve Polonyalı mültecilerin bir listesi olduğundan bahseder. Karpat'a göre Halep'e gönderilen subaylar hariç, Rumeli'deki farklı birimlerde yüz doksan üç, İstanbul'da yirmi bir mülteci görev yapmıştır (K.H. Karpat, "Kossuth", s. 179).

139 "Türklerin hizmetine girmiş Polonyalı mülteci bir albayla arası çok iyi olan Hüseyin Paşa geçtiğimiz bahar planlarının bir kısmını ona sezdirmiş; İtalya'da savaşın süreceğini öngörerek Avusturya'ya karşı bir şaşırtmaca hareketine girişeceğini ifade etmiş; merasimler vesilesiyle farklı dinlerin mensuplarına kapılarını açacak bir tapınak olmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun

tere sefiri ise Kulesi Vakası vesilesiyle kolluk kuvvetlerinin şüphelenip takip ettiği kimseler arasında İslâmiyet'e geçmiş bazı Macar ve/veya Polonyalıların bulunduğunu ifade eder.¹⁴⁰ Arif Bey de (n. 4) ifadesinde paşanın evinde görmüş olduğu iki Macar'dan bahseder ve içlerinden birinin bir akrabasının Napoléon'un yanında çalışmış olduğunu belirtir. Bunun dışında Hüseyin Daim Paşa'nın bir Macar subaydan kitap ödünç aldığını da hatırlar. Bu kitaplardan biri Napoléon'un Fransa'da iktidarı ele geçirmesinin tarihiyle ilgilidir, diğeri ise "yeni Avrupa" ile Osmanlı İmparatorluğu'nu kıyaslayan bir çalışmadır.¹⁴¹

1849 mültecileri muahedenin yapılanmasına bizzat katkıda bulundular mı? Hüseyin Daim Paşa'yı bu yolda cesaretlendirdiler mi? 1848 devrimcilerinin Kuleli muahedesine olası katkılarına dair soruları çoğaltabilmek mümkün olsa da, bunlara güvenilir, tatmin edici cevaplar vermek neredeyse imkânsızdır. Elimizdeki ipuçları, sadece aralarında somut birtakım bağların bulunduğunu, muahedenin önde gelenlerinin en azından biriyle 48'liler arasında siyasi konularda canlı bir fikir alışverişi olduğunu gösteriyor. Tam olarak ne konuştuklarını, Hüseyin Daim Paşa'nın (ve diğer muahidlerin) 48'lilerin en çok hangi fikirlerini cazip bulduklarını büyük ihtimalle hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Bununla birlikte Macar isyanının ideoloji, talep ve siyasi çizgisinin ana bileşenlerine bakarsak, muahidlerle 1849 mültecileri arasındaki siyasi sohbetlerin ana hatlarına dair yine de bazı varsayımlarda bulunabiliriz.

Macar Devrimi'nin tarihi arka planı ve siyasi içeriği

1848'in Şubat ayında Fransız monarşisine karşı patlak veren ayaklanma Cumhuriyet'in ilanı ile somutlaşan bir zaferle sonuçlanmış olsa da, bu onu

huzur bulamayacağını söylemiş" (AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 218a-b. Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye).

140 Bkz. PRO FO. 195-627, 19/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a; FO. 78-1435, n. 164, 20/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Russell'a ve FO. 78-1435, 17/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.

141 "Hüseyin Paşa konağında yazdırır iken oda kapısı üzerimize kapalı olduğundan dışarıdan vurdular Hüseyin Paşa kapıyı açarak nedir o diye söyledi Macarlı Çarkmak (?) bey geldi dediler onun üzerine sen yazadur ben biraz görüseyim dedi ve kapıyı kapayarak gitdi yarın saat mürrurunda geldi bana biraz malumat aldım dediğinde malumatın nedir deyu sual eyledim bazı lazım olacak malumatdan anladım dedi ve bu herifin Fransa Kralı Napoléon'un yanında akrabasından adam vardır dedi ve bana yazıları yazdırdı ve bana bir gün Hüseyin Paşanın ağzından mesmûum olan Napoléon'un etraf ile ittifak edüb mecbur reisliğe ve kraliyete geçdiğini ve eylediği tedabirine dair Fransevi-ul ibare bir kitab ile yeni Avrupada memalik-i mahrusenin mukayesesine dair yapılan kitab Macar zabitlerinden bir kimesneden elime geçdi dediğini işiddim ancak zabıt kim olduğunu sormadım o dahi söylemedi ve muvacehe olundukda dahi söylerim ve benden başka dahi bunları ahirinin bildiğini bilmem çünkü ikimiz idik şimdilik hatırıma gelen bunlardır" (Arif Bey, n. 4, s. 3a).

modern tarihin en büyük ya da en başarılı devrimi saymaya yetmez.¹⁴² Bununla birlikte –E.J. Hobsbawm’ın belirttiği üzere– bu hiç kuşkusuz en geniş alana, en büyük hızla yayılmış olan devrimdir.¹⁴³ Devrimin ardından bir aya kalmadan Almanya’nın güneydoğusu, Viyana, Macaristan ve İtalya’da bir dizi halk ayaklanması ve huzursuzluk baş gösterir.¹⁴⁴ Hareketlerin hepsi şehirlerdeki yoksul işçilerin, kırsal alanlarda köylülerin (özellikle İtalya ve Macaristan’da)¹⁴⁵ toplumsal nitelikteki ayaklanmalarıdır, fakat Avrupa’nın çeşitli bölgelerindeki bu isyanların her birinin kendilerine has özellikleri ve öncelikleri vardır. I. Deak’ın Macar Devrimi hakkındaki yapıtında özetlediği üzere, Fransızlar cumhuriyeti inşa etmiş, böylece toplumsal sorunlarla karşı karşıya gelmiş, Almanlar ve İtalyanlar ise liberal reformlar ve bütünleşme için mücadele etmektedirler. Habsburg krallığında yaşayan halklar ise, merkezi mi yoksa federal bir monarşi mi sorusunu (yani genel olarak Avusturya İmparatorluğu topraklarının idaresinin biçimini, bir veya birkaç imparatorluk ya da cumhuriyet olasılığı ile Avusturya’nın Almanya’dan bağımsız olup olmaması ihtimallerini) ve bunun yanı sıra Macar, Slav, Çek, Slovak, Polonyalı, Rumen ve İtalyanların ayrılımlarını tartışmaktadırlar.¹⁴⁶

Macar Devrimi, daha baştan sahip olduğu kuvvetli milli niteliğiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Öte yandan yine de 1848 devrimlerinin çok çeşitli siyasi renklerini de bünyesinde barındırmaktadır. 1848 devrimleriyle siyasi manzaranın değişmezleri arasına giren hemen her unsur¹⁴⁷ (mesela orta sınıf, liberalizm, siyasi demokrasi, milliyetçilik, hatta işçi sınıfı)¹⁴⁸ Macar Devrimi’nin siyasi yelpazesinde az çok yerini almıştır. Macar Meclisi’nin (Di-

142 M. Agulhon, *1848 ou l'apprentissage de la République, 1848-1852*, Paris, 1973.

143 E.J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875*, Londra, 1975, s. 10.

144 1848’in yankıları Güney Amerika’da dahi (Brezilya ve Kolombiya’da) hissedilmiştir (a.g.e.). Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde 1848 devrimlerinin etkisi için ayrıca bkz. Philippe Henry, “1847-1848 en Suisse: une révolution?”, J.-L. Mayaud (ed.), *1848, actes du colloque international du cent cinquantième, tenu à l’Assemblée nationale à Paris, les 23-25 février 1998*, Paris, 2002, s. 449-462; H.-G. Haupt, “1848 en Allemagne: une perspective comparative”, a.g.e., s. 463-476; B. Michel, “La révolution de 1848 dans l’Empire des Habsbourg”, a.g.e., s. 477-488; D. Berindei, “La révolution de 1848 dans les Pays Roumains”, a.g.e., s. 489-498; J. Belchem, “Le sentiment de ‘Britishness’ et les révolutions européennes de 1848: le ‘Printemps des peuples’ au Royaume-Uni”, a.g.e., s. 519-525; Maria-Manuella de Bastos Tavares Ribeiro, “Le Portugal et la révolution de 1848”, a.g.e., s. 527-548.

145 E. Hobsbawm, *The Age*, s. 15-16.

146 I. Deak, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians (1848-1849)*, New York, 1979, s. xvii.

147 E.J. Hobsbawm, *The Age*, s. 26.

148 İşçi sınıfı sayıca kalabalık olmasa da loncalar halinde nispeten örgütlenmiş durumdaydı. Siyasi mücadelede başrollerden birinde değildi. Öte yandan sadece Peşte’de değil, Kolozvár ve Pozsony gibi maden bölgelerinde de şiddetli çatışmalar olmuştu (Macar Devrimi’nde işçi sınıfının yeri ve tavrı konusunda bkz. G. Merei, “Le mouvement ouvrier en Hongrie pendant la révolution de 1848”, *Le mouvement social*, n. 50, Ocak-Mart 1965, s. 71-80).

et) 1848'de ilan ettiği "Nisan Yasaları" Macaristan'ın ulusal haklarının altını çizerken, vergi muafiyetini kaldırıp tam eşitlik getirmiş, medeni hakları güvence altına almış, köylülerin feodal yükümlülüklerini, yani angaryayı kaldırmıştır.¹⁴⁹ Bu yasa, Macar milliyetçiliğinin ve özgürlükçü ideallerle nasıl eklemlendiğinin en somut göstergelerinden birisidir.

Ne var ki zaman ilerleyip Avusturya ve Rusya'yla olan siyasi kriz derinleştikçe milli dava diğer meselelerin çok önüne çıkmış, hatta toplumsal ve yönetsel sorunları tamamen gölgede bırakmıştır. L. Kossuth'un sonradan, 1859'da İtalya meselesi hakkındaki bir konuşmasında apaçık dile getirdiği üzere: "Kurulacak idari yapının cumhuriyet ya da monarşi olması temel mesele değildir", yegâne temel mesele "milletin varlığıdır".¹⁵⁰ Bu tespit, on yıl önce Macaristan için de geçerlidir. 1849'un Ocak ayından Nisan'a kadar Macar Devrimi taleplerini asgariye çekmiş, geriye daha milliyetçi, toplumsal niteliği daha zayıf talepler kalmıştır. Savunma Komitesi, bakanlıklar ve meclis Peşte'yi mecburen terk etmiş ve entelektüellerin bulunduğu mekânların, grevlerin, reformlar lehine baskı kuracak toplumsal gösterilerin olmadığı Debrecen'e yerleşmiştir.¹⁵¹ Bu kriz zamanlarında sadece radikal davalar ve sınıf çatışması söylemi değil, hürriyet mücadelesi¹⁵² de milli davanın önceliği karşısında ikinci plana itilmiştir.¹⁵³

1849 mültecilerinin Kuleli üzerindeki olası etkilerine dair düşünceler

Özetle, 1848 Macar devrimcilerinin bir kısmının Osmanlı topraklarına ayak bastığı sıralarda askerî güçle ezilmiş hareketlerinin nihai baskın özelliği milliyetçilikti. Dolayısıyla 1849 mültecilerinde bu ideolojik duruşun ağırlıklı olduğunu varsayabiliriz. K.H. Karpat'a göre, ulus-devlet ve bireysel olarak ulusla özdeşleşme fikri zihinlerinde uç vermiş bu muhacirler, ulus kavramının etrafında şekillenen toplum ve devlet algılarıyla etraflarındaki Osmanlıları etkilemiş olmalıdır. Yine Karpat'ın belirttiği üzere Macarlarla görüşen Osmanlıların, Türk kimliği meselesiyle ilk ilgilenenler olması da müm-

149 L. Deme, "The Society for Equality in the Hungarian Revolution of 1848", *Slavic Review*, c. 31, n. 1, Mart 1972, s. 71.

150 L. Kossuth, *Révélation sur la crise italienne*, Brüksel, 1859, s. 18.

151 I. Deak, *The Lawful*, s. 216-217.

152 Liberal ideoloji milliyetçiliği elbette dışlamış değildir. Fakat liberaller, kriz zamanlarında ideolojik önceliklerini bir kenara bırakarak ulusun davasını desteklemeye meyletmışlerdir (milliyetçilikle liberal ideoloji arasındaki bağın kısa bir tarihi için bkz. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990, s. 14-45).

153 Bkz. L. Deme, "The Society", ve G. Merei, "Le mouvement". Bu elbette Macaristan'a özgü bir durum değildi. 19. yüzyılın ortasında 1848 devrimlerinin benzer etkileri kıta çapında hissedilmişti (bkz. M. Finn, "A Vent Which Has Conveyed Our Principles': English Radical Patriotism in the Aftermath of 1848", *JMH*, c. 64, n. 4, Aralık 1992, s. 637-659).

kündür.¹⁵⁴ Buna karşın Kuleli muahidlerinin sorgularında Türk milliyetçiliğinin ya da herhangi bir milliyetçilik fikrinin nüvelerine dair herhangi bir emare bulunmaz. Muahidler sık sık –ve bazen gururla– etnik kökenlerini vurgulamışlardır.¹⁵⁵ Ancak içlerinde kendini Türk olarak tarif eden yoktur. Sorgular sırasında Türk kelimesi üç anlamda kullanılmıştır: Birincisi dil tanımlarken,¹⁵⁶ ikincisi fedai devşirilebilecek etnik gruplardan birini tarif ederken¹⁵⁷ ve nihayet Arap olmayan Müslüman uyrukları tanımlamak için.¹⁵⁸

Bu çerçevede sanıkların söyleminde vatanseverlikle ilişkilendirilebilecek unsurların milliyetçiliğe mal edilemeyeceğini vurgulamak önemlidir. Vatanseverlik hiç kuşkusuz 48'lilerin milliyetçiliğine yabancı değildi; hatta onlarda vatanseverlik milliyetçiliğin doğallıkla vücut bulmuş haliydi.¹⁵⁹ 1848'in özgürlükçü talepleri üzerinden vatanseverlik medeni ve dinî hak talepleriyle, ekonomik özgürlük fikriyle ve piyasa mekanizmalarının meşrulaşması süreciyle eklemlenmişti.¹⁶⁰ Her ne kadar Kuleli muahidlerinin vatanseverliğinin de benzer temalarla bağlantısına işaret eden emareler mevcutsa da,¹⁶¹

154 K.H. Karpat, "Kossuth", s. 182-183. K.H. Karpat'ın hipotezini doğrulamak için 1849 mültecilerinin etrafındaki kişiler üzerine derin bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

155 Hüseyin Daim Paşa'yla Çerkes Hüseyin'in sorgu sırasında yapılan bir yüzleştirilmesinin tutanaklara geçen özeti Kuleli muahidlerinin etnik kökenlerini gururla vurguladıkları kısımlardan birisidir: "Şuayib evet Çerkeslerin yapmasına razı değildiniz ve eğerce böyle birşey yabdırılacak ise varsınlar başka cins ümmetler bulub yabdırsınlar [yani Türk ve Arnabud (*satırın üzerine yazılmıştır*)] ve yahud tutdursunlar deyu söylediniz diye cevap verdiğinde mumaillehy Hüseyin Paşa ne Çerkeslerden ve ne de saire taraflarından böyle şeyin icrasına cüret olunmaklığa razı olmadım ve bu meclisde ben bulunmadım ve kabul etmem ve merkur Şuayib zaten Çerkes olmayıb Nogay [?] tatarı olarak Kabartayda sakın olmuş ve kendi memleketi Kabartay ahali ile zaten araları bozuk daima birbirleriyle harb ederler bana Çerkes lazım olacak öyle Şuayib gibi adama mı sipariş ederim ben ceddime beyzadeyim ve Berzek familyasındanım aba ve ecdadımda böyle hainlik ve nemrutluk zuhura gelmemişdir ve ben de kabul etmem diyerek red-i cevap eylemiş olduğu" (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5b).

156 "Arabca bir şey söyledi Türkçesi asmak imiş asarız dedi" (İbrahim, n. 7, s. 8a); "iyice Türkçe bilmez" (Çerkes Şuayib, n. 25, s. 5b).

157 "Türk ve Arnabuddan dahi böyle şey yapacak adamları tedarik ediniz" (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5b).

158 Türk kelimesini bu anlamda kullanan kişi Faslı sanık Hacı Ahmed'dir: "[...] bazı Arab uşaklarıyla Anadolu'da muharebede görüşdüğümüz bazı Türk uşakları görüb" (Hacı Ahmed, n. 31, s. 1b).

159 Milliyetçilik ister istemez vatanseverliği içeriyordu, fakat vatanseverlik mutlaka milliyetçilik demek değildi. Milliyetçilik hem kucaklamaya (bütün vatandaşların eşitliği ilkesinden dolayı) hem de ayırmaya (homojen bir birlik arayışından dolayı) yararken, vatanseverlik ise ülkeye ve kurumlara bağlılık duygusunun üzerine oturuyor, farklılıkları olası bir ihanet sebebi olarak görmeyebiliyordu (bkz. E. Kedourie, *Nationalism*, Cambridge, 1993, s. 68, 122). Ayrıca, vatanseverlik fikri vatani mutlaka devlete bağlamazken, milliyetçilik ise ulusun ve devletin kaderini birbirine bağlı olarak görmektedir – zira aksi takdirde ikisi de eksik kalacaktır ki bu da bir trajediye zemin hazırlar (E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca-Londra, 1983, s. 6).

160 M. Finn, "A Vent", s. 638-640.

161 Arif Bey'in sorgusunda bahsettiği, her kazada banka ve hastane açma projesi (Arif Bey, n. 4, s. 7a-b) ya da sefaret raporlarına göre belli başlı muahidlerin din özgürlüğü meselesine bakışı gibi: "Kendisi [*Cafer Dem Paşa*] Müslümanların da Hıristiyanların da kutsal saydığı Ayasofya'yı

eldeki verilerden yola çıkarak düşüncelerini detaylarıyla ortaya koyabilmek zordur. Burada iddia edilebilecek yegâne husus, Kuleli muahidlerinin vatanseverliğini çevreleyen zihniyet dünyasının esasını –48’lilerin vatanseverliğinden farklı olarak– milliyetçiliğin değil dinin ve din davasının teşkil etmekte olduğudur.¹⁶²

Macar milliyetçiliğinin gelişimi hiç kuşkusuz Fransız Devrimi’yle bağlantılıydı. Ayrıca, Macar Devrimi de Paris’te, Şubat 1848’de meydana gelen ayaklanmanın arkasından başlamıştı. Bununla birlikte, Macar Devrimi ve milliyetçiliği, dolayısıyla 48’lilerin fikirleri 19. yüzyılın başından beri Macar aydınlarının yazı ve tartışmalarına da dayanıyordu.¹⁶³ Kuleli muahidleri söz konusu olduğunda ise benzer koşulların varlığından bahsedebilmek zordur. Avrupa’da 1789 ve 1848 devrimleriyle tetiklenen siyasal düzendeki çatlakların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bazı etkileri olmuştu tabii. Tanzimat’ın varlığıyla ortaya koyduğu üzere imparatorluk idari ve siyasi yapısına yeni bir düzen vermeye çalışmıştı. Kuleli muahidlerine gelince, aralarında Arif Bey ve Hüseyin Daim Paşa gibi Avrupa’nın güncel siyaseti ve tarihleriyle yakından ilgilenen, bu konularda okuyan, Avrupa’da yaşamış Osmanlıların siyaset konuşulan toplantılarını takip edenler vardı. Fakat 1859 yılında Kuleli mensuplarının arkasında Macarlarınkiyle kıyaslanabilecek; milliyetçi bir projeye temel teşkil edebilecek ne bir entelektüel gelenek ne bir yayın faaliyeti mevcuttu.

Fransız Devrimi’nin Osmanlı’daki milliyetçiliklerin filizlenmesine katkıda bulunduğu bir gerçektir. Başta Yunanistan’ın ayrılması olmak üzere, milliyetçi taleplerin ileri sürüldüğü isyanlar bunun bir kanıtıdır. Fakat milliyetçiliğin merkezi ve merkeze yakın Müslüman Osmanlı entelektüellerinin zihniyetini ele geçirmesi için en azından 19. yüzyılın sonunu beklemek gerekir. Başka bir deyişle György Kmety (İsmail Paşa) ve diğer Macar sığınmacılar çok ateşli Macar milliyetçileri olsalar, dahası Hüseyin Daim Paşa’ya (ve/veya diğer Kuleli muahidlerine) sadece milliyetçi fikirlerinden bahsetmiş olsalar bile, Kuleli mensupların duydukları fikirleri kültürel olarak tercüme etmeleri ve bunlara davalarına fayda sağlayacak siyasi bir anlam kazandırmaları hiç kolay değildi. Ayrıca Macar milliyetçiliğinin Avusturya’ya ve hüküm-

bu barışma toplantılar için en uygun yer olarak göstermeye kadar işi götürmüştü. Bu elbette bir hayaldir, fakat bir fanatiğin hayali değildir” (AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 218 b, Fransa’nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel’den Hariciye Nazırı Kont Walewski’ye).

162 Bunu mümkün kılan, siyasi anlamda dinî köktenciliğin değil, dinî kimliklere öncelik veren bir siyasi anlayışın hâkim olmasıdır. Kuleli muahidlerinin düşüncesinde din davasıyla vatanseverlik arasındaki bağ hususunu yukarıda, “Siyasi bir tarikat mı?” başlıklı alt bölümde de ele almıştık, bkz. s. 202 vd.

163 Bkz. L. Deme, “Writers and Essayists and the Rise of Magyar Nationalism in the 1820s and 1830s”, *Slavic Review*, c. 43, n. 4, 1984, s. 624-640.

ranlığına karşı inşa olunduğunu da hesaba katmak şarttır. Macar isyancılarının başta gelen talebi vatanlarının “bir başka ulusun zalimane tahakkümünden” kurtulmasıyken, bu Kuleli muahidlerinin davasına hizmet edebilecek türden bir isyan gerekçesi değildi. Nihayetinde Kuleli muahidlerinin tamamı imparatorlukta hâkim konumdaki kimliğe aitti ve bu kimlik ulusal değil dinî bir niteliği haizdi.

Sonuç olarak Osmanlı topraklarında 1850’li yılların siyasi ortamında Kuleli muahidleri için milliyetçilik ne kullanışlı ne de kolay anlaşılabilir bir fikirdi. Yine de bazı muahidler 1848 devrimcilerinin milliyetçiliklerine eklenmiş vatandaşlık kavramına ve hükümdara karşı isyanı meşrulaştırma stratejilerine ilgi duymuş gibi görünüyor. 1848 devrimlerinin can alıcı özelliklerinden biri –liberal yoruma göre– “halkları hükümdarların elinden kurtarma” hedefiydi.¹⁶⁴ Bu, Fransız Devrimi’nin 48’lilere devrettiği bir mirastı. Kuleli muahidlerinin hanedanı devirmek gibi bir niyetleri kesinlikle yoktu. Hükümdara kafa tutacak cesarete sahip olmaları da Osmanlı siyasi tarihi için pek bir yenilik sayılmazdı. Küresel bağlamda da yeni olan, “halkların baharı” iklimiyle beraber Avrupa’nın her yerinde halk ve vatan kavramlarının siyasi alanın en temel unsurlarına, kutsal temalarına dönüşmekte olması ve bunların Kuleli’deki gibi cüretkâr siyasi eylemlere meşruiyet kazandırma kabiliyetindeki artışı. Sorgular sırasında Kuleli sanıklarının yalnız ikisi “vatan” ve “gayret-i vatan” terimlerini kullanmış ve isyana kalkışmalarının nedeni olarak “iktiza-i vatan”ı işaret etmiştir.¹⁶⁵ Bunlardan biri, 48’lilerle en çok ahbaplık etmiş olan muahid Hüseyin Daim Paşa, diğeri de onun yaveri Hidayet Efendi’dir. Cumhurun padişahın öldürülmesine (ya da kaçırılmasına) tanık olması gerektiğinde ısrar ettiği söylenen de yine Hüseyin Daim Paşa’dır.¹⁶⁶ Sadakatini “şimdiye değin devletim ve milletime bir hıyanetlik etmedim ve bundan sonra dahi etmek ihtimalim yokdur,” diyerek ispat etmeye çalışan da odur.¹⁶⁷ Devleti ve milleti sayarken, padişaha, hanedana, en azından saltanata olan sadakatinden bahsetmeyi unutmış olabilir mi? Her ne olursa olsun, 48’lilere en yakın iki muahid olan paşa ve yaveri; vatan, devlet ve cumhur (halk, hatta kamuoyu anlamında) kavramları üzerinde en çok ısrar edenlerdir. Bu dikkatleri de, siyasi sistemin yeni düzenini ve bunun yanı sıra milliyetçiliğin icadından sonraki dönemde hükümdara karşı ayaklanmayı meşrulaştırmaya yarayacak mekanizmayı herkesten iyi kavradıkla-

164 Ve tabii diğer “zalim” ulusların hâkimiyetinden de kurtarılması hedefleniyordu. Milliyetçi söylemin hükümdarlara karşı dayandığı özgürlükçü temel buydu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra meşhur Wilson prensibi de (kendi kaderini tayin hakkı) milliyetçiliğin bu özgürlükçü yönüne dayanmaktadır (E. Kedourie, *Nationalism*, s. 124-131).

165 Hidayet Efendi, n. 27, s. 2b ve Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 1b.

166 Şeyh İsmail, n. 23, s. 2b (bkz. yukarıda “Uluorta padişah katli” başlıklı alt bölüm, s. 133 vd.).

167 Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 5a.

nı izlenimini vermektedir. Onları milliyetçi olarak nitelemek elbette imkânsızdır, fakat Osmanlı siyasetinin gerçekliği ve muhayyilesinin sınırları içinde milliyetçi düşünceden etkilenmiş olduklarını iddia etmek mümkündür.

Tanzimat devleti ve 1849 mültecileri

1848 devrimlerini yaratan fikirlerin taşınmasını sağlayan tek kanal, 48'lilerle kurulan kişisel ilişkiler değildi. Avrupa'da yaşamış olan Osmanlıların ve yayanların dışında, Tanzimat devleti ve reform süreci de kendi içinde hem bu fikirlerin hem Avrupa'da yönetsel ve idari sistemdeki değişimlerin etkisini zaten taşıyordu. Öte yandan, Tanzimat devletine ve reformlarına 48'lilerin doğrudan, kişisel olarak etkide bulunduklarını da unutmamak gerekir. Ordunun, devletin, hatta ıslahat komisyonlarının işleyişinde önemli görevler üstlenen 1849 mültecileri Tanzimat'ın ete kemiğe bürünmesine katkıda bulunmuşlardır.

Macar mültecilerin yaşam öyküleri ve özellikle Osmanlı idari yapısı ve ordusunun yeniden düzenlenmesindeki etkileri henüz derinlemesine araştırılmış değildir.¹⁶⁸ 1849 göçüne dâhil olan pek çok figür hakkında yapılmış çalışmalar mevcutsa da hiçbirisi bütünü kapsamaz. Tüm bunlara rağmen, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş, Osmanlı bürokratlarıyla yakın ilişkileri olan birkaç mülteci örneğine bakmak, etkilerinin kapsamını daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir.

Tıpkı György Kmety gibi Kırım Harbi için İstanbul'a gelmiş olan Macar General György Kalpka (1820-1892) 1853-1855 arasında Bâb-ı Seraskerî ile sürekli temas halindedir. Osmanlı ordusu için reformlar önermiş, askerî operasyon planlarını incelemiştir. İlişkide olduğu çevrede, beklenebileceği üzere, Ali Paşa, Fuad Paşa ve Reşid Paşa gibi Tanzimat'ın en önemli bürokratları bulunmaktadır. General Józef Bem (Murad Paşa; kendisi geldikten bir yıl sonra, 1850'de ölmüştür) Osmanlı ordusunun modernizasyonu için çalışmıştır. 1849'dan sonra İstanbul'a yerleşen Macar entelektüel, sahaf Daniel Szilagyi de (1831-1885) Ahmed Cevdet Paşa gibi ıslahatçı bürokratlarla, Şinasi Efendi gibi Osmanlı kalem erbabıyla ilişki içindedir.¹⁶⁹ Rville (Fransa) ziraat okulu mezunu olan Rumen ziraatçı Ion Ionescu (1818-1891), sekiz yıl boyunca imparatorluğun yarı resmi yayın organı olan *Journal de Constantinople* gazetesinde Osmanlı topraklarında tarımın yapısı ve sorunlarıyla ilgili gözlemlerini

168 Bu eksiklik Macar mültecilerle ilgili yapılmış olan az sayıdaki çalışmada da vurgulanır. Örnek olarak bkz. C. d'Eszlary, "Le Khatti Humayoun turc de 1856 et les lois hongroises de 1848", *Studia Islamica*, n. 18, 1963, s. 138. Yaklaşık elli yıl sonra Kemal Karpat da aynı eksikliği vurgular (K.H. Karpat, "Kossuth", s. 184).

169 Bem, Kalpka ve Szilagyi için bkz. G. Csorba, "Macar", s. 807-810-811 ve C. d'Eszlary, "Le Khatti Humayoun", s. 125.

yazmıştır. 1853'ten itibaren bir yadan da Sadrazam Reşid Paşa'nın Tesalya'daki topraklarının idaresini üstlenmiştir.¹⁷⁰ Paris'te mühendislik eğitimi almış olan Rumen yazar, siyasetçi, iktisatçı Ion Ghica (1816-1897) 1848'den 1858'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış; geçici hükümetin İstanbul'daki temsilciliğini yaptığı dönemde siyasetçi, yazar ve dilbilimci Ahmed Vefik Paşa'yla (1823-1891) yakın bir dostluk kurmuş ve Sadrazam Reşid Paşa'yla da sık sık görüşmüştür. Dahası 1854'te Sisam Adası beyi olarak tayin edilmiş ve Romanya'ya dönene kadar da görevinin başında kalmıştır.¹⁷¹ General Stein (nam-ı diğer Ferhad Paşa) ise hem Osmanlı ordusunda görev almış hem de 1856'da İstanbul'da *Intizam-ı Şehir* heyetine de atanmıştır. Söz konusu heyet gayrimüslim Osmanlılardan (çoğunluğu bankerdir) ve Avrupalılardan (anlaşılan payitahtta tatbik edilmek istenen Batı şehirlerindeki düzen ve işleyişi yakından tanıdıkları varsayılmıştır) teşekkül ettirilmiştir.¹⁷² K.H. Karpat'ın vurguladığı üzere pek çoğu iyi eğitim görmüş, Habsburg İmparatorluğu'nda orta sınıfın üzerinde tabakaların temsilcisi sayılabilecek bu mülteciler Osmanlı topraklarına Tanzimat'ın başlamasından sadece on yıl sonra gelmişlerdir. O sırada Osmanlı İmparatorluğu kentsel yapının, askeri, siyasi, hukuki ve ekonomik sistemin Avrupalı tarzda yeniden düzenlenmesine katkı sağlayabilecek kadrolara hâlâ ihtiyaç duymaktadır. Bu çerçevede bazı mülteciler devletin en üst kademeleriyle, hatta padişahla dahi ilişki kurabilme şansına sahip olmuşlardır. Ayrıca siyasi meselelerle ilgili olarak Avrupa'ya dair malumatları nedeniyle fikirlerine müracaat edildiği de olmuştur.¹⁷³

Velhasıl, 1849 mültecileri sadece Kuleli muahidleri üzerinde değil, muahidlerin karşı olduklarını defalarca ifade etmiş olduğu Tanzimat üzerinde de etkili olmuşlardır. Bu durum bir çelişkinin ya da kafa karışıklığının işareti değildir.¹⁷⁴ Esasen, ilerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere, eğer Tanzimat'tan Osmanlı Devleti'ni rasyonel ve merkezîyetçi bir hukuk devletine dönüştürmeyi hedefleyen reformlar bütünü anlıyorsak, Kuleli'yi Tanzimat karşıtı bir teşekkül olarak tanımlayamayız. Muahidlerin doğrudan Tanzimat karşıtı

170 Bkz. A.Y. Kaya, "Ion Ionescu De La Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi", *Kebikeç*, c. 23, 2007, s. 95-110; aynı yazar, "Justice in the Association: Ion Ionescu de la Brad's Treaty on Sharecropping", yayınlanmamış makale, ESHET Annual Conference on Justice in Economic Thought kapsamında sunulmuştur, Strasburg, 5-7 Temmuz 2007; I. Matei, "Un agronome dans l'Empire ottoman pendant les années 1849-1859", *Studia et Acta Orientalia*, c. 7, Bükreş, 1968, s. 295-301.

171 I. Matei, "Sur les relations d'Ahmed Vefik Pacha avec les Roumains", *Studia et Acta Orientalia*, c. 7, Bükreş, 1968, s. 95-111.

172 S. Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul: 1855-1865", *IJMES*, c. 11, n. 2, Nisan 1980, s. 232.

173 K.H. Karpat, "Kossuth", s. 181-182.

174 Gayet tabii çelişkili bir durum da söz konusu olabilirdi. Zira tarih anlayışımızdan ve geçmişe dair kurgumuzdan gayri hiçbir şey, geçmiş olayların açık ve tutarlı olmasını gerektirmez.

ifadeleri mevcut olsa da, onların dağarcığında Tanzimat kelimesi asıl olarak imparatorluğun içinde bulunduğu durumu, yani süregiden çöküşü ifade etmektedir. Başka bir deyişle, itirazlarını kışkırtan esas unsur Tanzimat'ın idealleri değil, Tanzimat devleti ve onun başarısızlıklarıdır.

Tanzimat ve Kuleli: Tanzimat'ın fikirleriyle Tanzimat'a karşı çıkmak

Sorgularda Tanzimat kelimesi oldukça sık geçer ve hemen her seferinde Kuleli muahidleri bu kelimeyle hükümetin ve padişahın tutumunda beğenmedikleri her ne varsa onu ifade ederler. Yani, sembolik düzeyde Tanzimat, Kuleli muahedesinin negatif belirleyeni temsil eder. Fakat somut olarak Tanzimat ile muahede arasında böylesi bir tezattan bahsetmek zordur. Tanzimat, siyasi muhalefetin doğuşunu kolaylaştırmış; genel olarak II. Mahmud'un saltanatında ve Tanzimat döneminde ilan edilen ve hayata geçirilen ıslahat, muhalif bir siyasi teşekkül olarak Kuleli'nin ortaya çıkmasında temel olarak üç yoldan etkili olmuştur. Öncelikle, daha önce görmüş olduğumuz üzere,¹⁷⁵ reformlar siyasi iktidarı yasal, rasyonel, merkezileşmiş ve standartlaşmış bir yapıya evrilmesine, ayrıca tebaanın temel haklarının tanınmasına yol açmış;¹⁷⁶ böylece olası bir muhalefetin manevra alanını ve meşruiyet sınırlarını genişletmiştir. İkincisi, Tanzimat'ın merkezîyetçi politikası (özellikle askerî reformlar yoluyla)¹⁷⁷ tebaanın siyasi iktidarın alanına olası müdahalesinin meşruiyet kazanmasının ön koşulu olarak işaret edilebilecek, vatanseverlik nosyonunun ve vatandaşlık değerlerinin oluşum sürecini kuvvetlendirmiştir. Son olarak Tanzimat devleti, Avrupa'ya gönderdiği memurları, tercüme odaları¹⁷⁸ ve 48'lilerden hizmetine aldıklarıyla¹⁷⁹ muhalif bir

175 Bkz. "Yeni yönetim stratejisi ve siyasi muhalefet imkânlarının yeniden biçimlenmesi" başlıklı alt bölüm, s. 80 vd.

176 Kuleli muahidlerinin hayatlarını bu reformlar sayesinde kurtarabildiklerini de hatırlayalım. Can, namus, mal güvenliği ve açık yargılanma hakkı gibi bazı bireysel haklar padişah tarafından 1839'da tanınmıştı. 1839 ve 1856 Hatt-ı Hümayunları'nın bazı maddelerini İnsan Hakları Beyannamesi'yle kıyaslayabilmek de mümkündür: bkz. R. Mantran, "La déclaration des droits de l'homme et édits sultaniens de 1839 et de 1856", J.-L. Bacqué-Grammont ve E. Eldem (ed.), *De la Révolution française à la Turquie d'Atatürk: La modernisation politique et sociale*, İstanbul, 1990, s. 141-147; E.K. Shaw, "Tanzimat in the Ottoman Empire Age of Reform in Europe", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, 25-27 Aralık 1989, Ankara, 1991, özellikle s. 210-211.

177 Bkz. yukarıda "Merkezileşme ve askerî reformlar" başlıklı alt bölüm, s. 187 vd.

178 Tercüme odalarının etkisi Kuleli'den sekiz yıl sonra, Meslek'in kuruluşunda (kuruculardan üçü bu odalarda yetişmişti) ve Yeni Osmanlıların doğuşunda daha fazla hissedilecektir (bkz. bu kitapta "Tercüme odaları: Münevver memurlar yurdu" başlıklı alt bölüm, s. 318 vd. ve Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 206-211).

179 Bkz. "Tanzimat devleti ve 1849 mültecileri" başlıklı alt bölüm, s. 229 vd.

oluşumu besleyebilecek siyasi fikirlerin aktarılması sürecine de katkı sağlamıştır. Tanzimat'ın bu gibi katkılarına bakarak determinist bir değerlendirmeye yetinmemek gerekir. Yani, basit bir biçimde, Tanzimat'ın etkisi olmasa Kuleli ortaya çıkamazdı, denilemez. Öte yandan, Tanzimat'ın Kuleli muahidlerinin siyasi tahayyüllerinin geliştiği atmosferin ana bileşenlerinden birisi olduğu aşikârdır. Dahası, ilerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere muahidler Tanzimat'ı kaldırmak istediklerini sık sık ifade etmişlerse de belgelerden anlaşıldığı kadarıyla siyasi projeleri ağırlıklı olarak Tanzimat'la aynı çizgidedir. Hatta bunlar arasında, Tanzimat devrinin yarım kalmış bazı reformlarının birebir aynısı olanlar dahi mevcuttur.

“Tanzimatı istemeyiz!”

Muahidlerin Tanzimat'ı istemediklerini ısrarla dile getirirken kastettikleri neydi? Tanzimat'ı istememenin anlamı, esasen görüldüğü kadar net değildir. Sanıkların arasında Tanzimat'a karşı olmak ifadesiyle ne anlatmak istediğini açıkça tarif eden yoktur. Üstelik sorgu heyeti daha fazla ayrıntı öğrenmeyi umarak sanıklara zaman zaman bu yönde sorular da yöneltmiştir. Ancak sanıklardan gelen cevaplar ve açıklamalar “Tanzimat fenadır” ya da “Tanzimat şeriatın icrasına mani oluyor” gibi hayli sınırlı ve sloganvari sözlerden öteye geçmez.¹⁸⁰ Şeyh Ahmed'in sorgusundan bile bu hususta daha fazla malumat edinmek mümkün değildir. O da niyetinin önce Tanzimat'tan kurtulmak, sonra da şeriatı icra ettirmek olduğunu tekrar eder sadece.¹⁸¹

Şeriatı uygulayabilmek için Tanzimat'tan kurtulmak neden gerekliydi? Tanzimat'la şeriat arasında ne tür çelişkiler görüyorlardı? Sorgularda ıslahata yönelik neredeyse hiçbir somut eleştiri yoktur. Nispeten ayrıntılı sayılabilecek yegâne eleştiri 1856 Hatt-ı Hümayunu'yla yürürlüğe konmuş olan cemaatler arası eşitlik ilkesine yöneliktir.¹⁸² Bunun dışında Tanzimat, Osmanlı hükümetlerinin ve padişahın tutumunda tenkit edilecek her ne görülmüşse onu temsil edebilen genel bir simge olarak kullanılmış gibidir: ödenme-

180 Birkaç örnek: “[S][...] inkâr edüb ketmden vaz geçib sebeb-i muahedeyi tasrih edin [C] Tasrihi Tanzimat fenadır şeriat icra olunmuyor Tanzimatı kaldırıp şeriatı nasıl icra etdiririz deyu bir muahede idi” (Ali Bey, n. 8, s. 10a); “[S] Tanzimatın nesini istemiyorsunuz [C] Şeriatın icrasına mani oluyor onun için ve şeriatın icrası için her ne ki emreder ise icra etmek üzere ahdli idim” (Bekir, n. 10, s. 3a). Benzer ifadeler, sanıkların Tanzimat'a dair görüşlerini içeren ya da muahede dâhilinde Tanzimat hakkındaki sohbetleriyle ilgili pasajlar için bkz. Mehmed, n. 11, s. 3b, 4b; Tahir Ağa, n. 16, s. 5b; Hacı İbrahim, n. 17, s. 3a; Hacı Mehmed, n. 20, s. 2b; Şeyh İsmail, n. 23, s. 2a, 4b; Hacı Ahmed, n. 31, s. 4a; İbrahim, n. 7, s. 7a, 8b; Ali Bey, n. 8, s. 9a, 10b.

181 Şeyh Ahmed, n. 1, s. 3b, 4a.

182 Muahidlerin bu tenkidi daha önce yukarıda başka alt bölümlerde dile getirilmiş ve olası yorumları tartışılmıştı: “Şeyh Ahmed'in içi soguduğunda!” ve “Kaybetme korkusu: Kimlik, din ve statü”. Ayrıca bu rahatsızlığın Kuleli'ye has olmadığını, bazı yüksek bürokratların bile aynı görüşte olduğunu da hatırd tutmak gerekir, bkz. B. Abu-Manneh, “The Porte”, s. 124.

yen asker maaşları, Beyt-ül malın israfı, sarayın aşırı harcamaları, kaybedilen savaşlar, uluslararası siyaset sahnesinde devletin yerle bir olan itibarı... Bunların hepsi Tanzimat'ın sonucu olarak değerlendirilebilecek sorunlardı. Eğer Tanzimat bu başarısızlıkların sebebi ise, demek ki ona karşı olmak, ilgası için çalışmak icap etmekteydi. Yalnız ve yalnız şeriat, ilahi kanunlar –yani en meşru, fakat en müphem siyasi dayanak– imparatorluğun ve İslâm dininin selametini sağlayabilme kudretini haizdi. Görüldüğü kadarıyla, sanıkların akıl yürütme biçiminin esası kabaca buydu. Ne var ki Tanzimat'ın bir numaralı meşruiyet kaynağı, Kuleli muahidlerinininkiyle aynıydı: şeriat.¹⁸³ Kuleli muahidleri de şeriatın Osmanlı Devleti'nde siyasetin meşru temelini teşkil ettiğinin bilincindeydiler. Şeriat referansının davalarına belli bir meşruiyet kazandıracağını bildikleri gibi, şeriatın icrası hedefinin devletin onlara müdahale etmesini zorlaştıracığını da hesaba katmışlardı. Hatta Şeyh Ahmed, Ali Bey'e (n. 8) bu hususu açıkça söylemişti:

Biz Tanzimatı istemeyiz şeriat-ı ahmediyenin icrasını isteriz deyu söyleriz bu dahi şeriat üzerine bir şey olduğundan devletin dahi şanına layık değildir ki bizim ile muharebe etsin.¹⁸⁴

Şeriatın siyasi bir kullanım değeri vardı ve görünen o ki muahidler bundan faydalanma hesapları yapmaktan hiç çekinmemişlerdi. Öte yandan, şeriat sorgu tutanaklarında en sık geçen kelimelerden biri olsa da, sanıklar şeriatı dayanan hiçbir somut projeden bahsetmezler. Sorgularda muhafazakâr, bazen irticai bir tonla zikredilen toplumda ve Osmanlı idari sistemindeki yozlaşma ve çöküşle ilgili birtakım basmakalıp cümleleri, genellikle Tanzimat'la aynı çizgide yer alan, hatta Avrupa'daki örneklerden ilham alan fikirler ve islahat projeleri takip etmektedir.

Tanzimat'tan ilham alan bir muahede mi? (Arif Bey ne yazmıştı?)

İnsan pek çok şey yazar bozar eğerce her yazılan şeylerden böyle mazarrat ve mesuliyet olmak lazım gelse kimse eline kalem almaz insan olan hem sevabda ve hem hatada bulunur.

– Arif Bey, n. 4, s. 8a

Muahidler, en azından ana rollerdeki aktörler, uçuruma doğru yürümekte olduğunu varsaydıkları imparatorluğun kurtuluşu için ne yapmak gerekti-

183 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda bu kaynak açıkça belirtiliyordu. Zaten fermanın içeriğinin kökleri İslâm siyaseti ve teolojisine uzanıyordu (bkz. B. Abu-Manneh, "The Islamic", özellikle s. 93-94).

184 Ali Bey, n. 8, s. 10a.

ğini uzun uzadıya düşünüp tartışmış olmalıdırlar. İstintaknâmelerdeki bazı pasajlarda, özellikle toplantılardan ve 48'lilerden ödünç alınan kitaplardan bahsedilen bölümlerde bunu görebilmek mümkündür. Öte yandan sanıklar siyasi planlarından çok nadiren ayrıntılı biçimde bahsederler. Muahede bünyesinde tartışılmış olan siyasi tasarılarla ilgili bilgi sağlayan yegâne kısımlar, sanıkların Arif Bey'in yazmış olduğu söylenen risaleleri hakkındaki sorulara cevap verdiği yerlerdir.

Arif Bey iddiaya göre üç risale kaleme almıştı. İfadesine bakılırsa, birincisi isyan günü konsolosluklarla patrikhanelere gönderilecek ilanâtı ve alınacak tedbirlere dair notları içermektedir. Bunları ona Hüseyin Daim Paşa söylemiş ve yazdırmıştı. Bu yazılanlar paşanın elinde bulunuyor olmalıydı.¹⁸⁵ İkinci risale, esasen Kırım Harbi'nin tarihi hakkındaydı, ayrıca devlet idaresine dair bazı düşünceler de içermektedir. Hüseyin Daim Paşa sorgusunda bu ikinci kitabı gördüğünü kabul etse de, okuduğunu kesin bir dille reddetmiş; o sıralarda hasta olduğunu, kitabın da zaten kötü yazılmış, okunacak gibi olmayan bir tarih olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸⁶ Arif Bey'in sorgusunda kitabın içeriğine dair biraz daha fazla malumat bulabilmek mümkündür: "Altmış dokuz tarihinden yetmiş iki tarihine [1269-1272 / 1853-1856] varıncaya kadar beher hafta neşr olunan ceridelerden¹⁸⁷ cem ve tertib olunmuş ve bazı tuhaf fıkralar ile muhasebeye dair bir kitab".¹⁸⁸ Arif Bey'e bakılırsa ilk kitap kaybolmuştu, ikinci kitabı ise Hüseyin Daim Paşa'nın Kırım Harbi'nde Anadolu ordusundan bazı kimselerle ilgili bölümleri değiştirmek istemesi üzerine öfkelenerek yakmıştı. Üçüncü ve son kitaba gelince, onu da imha etmişti.

Üçüncü kitap çok sayıda muahid tarafından okunmuş ve muahede bünyesinde hakkında konuşulmuştu. Arif Bey'e göre bu risale Necib Efendi, Hay-

185 Arif Bey, n. 4, s. 6b (bkz. yukarıda s. 132, dipnot 27). Aynı risale hakkında Hüseyin Daim Paşa'nın istintaknâmesinde de bir bölüm mevcuttur. Heyet paşaya şöyle sorar: "Hatta bir gün konağınızda tasavvurat-ı malumunuz hakkında yine bazıları ile müzakere olunur iken siz Arif Bey'e şimdiye değin icra olunmuş olan müzakereler kâğıd üzerinde olmadığı içün faidesi görülmüyor şöyle ve böyle yani bazı nizamât ile tasavvuratınız maksad-ı asliyesi olan su-i kasd keyfiyeti zuhura gelecek olur ise hemen sefaretlere ve patrikhanelere ve ahaliye neşr etdirilmek üzere bir takım ilannameler kaleme almasını söylemişsiniz ve ol günde Binbaşı Rasim Bey dahi konağınızda hazır bulunduğundan Arif Bey ile aşağı odaya oturub Arif Beyin yazmaya başladığını gördüğünü hem Arif Bey ve hem de Rasim Bey ifade ediyor" (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 3b).

186 "Arif Bey zaten menfi bir adam olmayıp ancak şeriat ve kanun icra olunmuyor deyu öteden beriden pek çok haberler getirir idi ve hatta gerek devletin idaresi ve gerek muharebeler hakkında okunmaz derecede bir tarihi kaleme alıp bana getirmiş ve yirmi gün kadar bizim evde tutmuş ise de yine hasta olduğumdan ve bu tarihin fezleke ve meali vermiş olmayub hususuyla dahi okutmadığından yine kendisi aldı" (Hüseyin Daim Paşa, n. 2, s. 2a).

187 Bahsi geçen gazete William Churchill adında bir İngiliz tarafından yayınlanan *Ceride-i Havadis*'tir. Kırım Harbi zamanı gazete altın çağını yaşamıştır, zira W. Churchill bu dönemde bazı İngiliz gazetelerinin muhabirliğini yapmakta ve böylece kendi gazetesini de başka yerde çıkmamış haberlerle zenginleştirmektedir.

188 Arif Bey, n. 4, s. 6b.

ri Efendi, Şinasi Efendi gibi Avrupa'da yaşamış Osmanlı memurlarının (*ah-bâ*) sohbetlerinde tutulmuş notlardan ibaretti.¹⁸⁹ Arif Bey bu sohbetlerde hazır bulunmuş ve aklına yatan fikirleri not etmişti.¹⁹⁰ Fakat Müftü Bekir'e (n. 6) bakılırsa aslında risale "bu işin nizamatına dair"¹⁹¹ idi. Hasan Bey de (n. 9) onun söylediklerini onaylıyor, hatta daha ileri gidiyordu. Kendisi bir keresinde Arif Bey'in evine gittiğinde onu kanunname yazmaktayken bulmuştu! İddiasına göre Arif Bey'in yazdığı kanunname seksen bende kadar ulaşmıştı.¹⁹²

Sorgu heyeti bu beyanlara dayanarak sonunda Arif Bey'i konuşturmayı başarmıştır. Bu pasajlar¹⁹³ muahede bünyesindeki ıslahat tartışmaları bakımından en zengin bölümleridir:

[S] Avrupanın usulünde vükeladan kaç zat bulunması icab eder

[C] Orasını bilmem

[S] Oranın ahvalinde polis askeriyeden mi olur yohsa zabıtanan mı olur

[C] Orasını dahi bilmem

[S] Sizin kaleme alınmış ve sonra tashih görmüş evrakınızda on ikiden ziyade vezir olmamak zabıta kalkıp yerine asker koymak ve zaid masraf olmak gibi şeylerden ibaret olduğunu görenlerden Müftü [Bekir] Efendi söylüyor

[C] Zabitanın lağvı yoğ idi fakat ordularda ferik istihdam olunmak ve memalik-i mahrusa haritaya alınıb buraları tesviye olunmak ve evkaf-ı hümayun câbîlerin ellerinden alınıb devlet kendisi idare eylemek ve icareyi kaldırıp yerine vergi vermek ve vükela ve müşir Fransa ahvali gibi yediyi teca[vüz] etmemek ve yer açılmayınca yeniden ihraz-ı müşir olmamak ve müşirlere dahi senevi iki yüz elli bin kuruşdan ziyade verilmemek ve taşralarda olan naiblerin harc-ı kalemiye almayub idarelerine kâfi maaş ile kullanılmak her kaza başlarında fukara için hastahaneler inşa olunmak ve bunlara karşılık evkaf-ı hümayun tarafından haneler için alınacak vergiler karşılık tutulub ve mema-

189 Bu kişiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. "Arif Bey: Alafranga züppe bir kâtip mi?"

190 Arif Bey, n. 4, s. 7b.

191 Müftü Bekir, n. 6, s. 10a.

192 "Bir kere Arif Beyin hanesine gidib havadis almasını istedim ve Arif Beyi kanunname yazar buldum ve Hüseyin Paşanın götürdüğü on iki bend üzere olub sonradan inşa eylediği kanun seksen bend kadar olmalıdır" (Hasan Bey, n. 9, s. 18b).

193 Risalelerin birinin kaybolmuş, birinin yanmış, sonuncusunun da yırtılıp atılmış olduğuna bakılırsa, Arif Bey yazdıklarının içeriğini her ne olursa olsun saklamak istiyordu. Ayrıca bu risale hakkında bildiklerimiz de tamamen muahidlerin ve yazar Arif Bey'in ifadelerine dayandığı için, gerçekten itirafların mı, yoksa sadece sorgu heyetini yanıltmaya yönelik beyanların mı söz konusu olduğunu kestirmek oldukça zordur. Arif Bey ve risaleyi okumuş olan muahidler içeriğin bazı kısımlarını başarıyla gizlemiş olsalar bile, yine de verdikleri bilgilerin büyük oranda birbirini tutuyor olması, buradaki ifadelerin gerçekten Arif Bey'in risalesinde yazılanlardan neşet ettiğini düşündürmektedir.

lik-i şahane[de] bulunan cevâmi ve köprünün tamir ve sermayesi yine bu evkaf-ı hümâyûn hazinesinden tesviye olunub ve orduların müstakil orduları olmayıb müstakil alay zabıtlarının münavebetine o meclisler de Fransa Ahvali üzerine tertib olunmak bu böyle bir takım şeylerden ibaret idi ve memaliki mahrusanın her tarafında banko kolları küşad olunmak ve Akdeniz tarafında bir tersane dahi başkaca bina kılınmak.¹⁹⁴

Bu uzun cevapta pek çok reform tasarısı mevcuttur. Muahedenin en önemli ve etkili mensuplarından olan Arif Bey bu tasarıların gerçekleşmesini istiyordu. Hepsini büyük bir coşkuyla bir deftere kaydedip belli başlı muahidlere okutmuştu. Bunların “muahedenin projeleri” olduğunu elbette kesin olarak iddia edebilmek mümkün değildir, fakat en azından muahede bünyesinde hararetle tartışılmış olduklarını biliyoruz.

Arif Bey’in bu cevabı, öncelikle değişim anlayışının ne kadar kapsamlı olduğunu ortaya koyar. Bir hükümeti ilgilendirebilecek idari, mali, hukuki, iktisadi, askerî sistemle halk sağlığı ve şehirlerin asayışı gibi hemen bütün temel alanları¹⁹⁵ bir kerede saymış olması dikkate şayandır. Mevzubahis reform tasarılarının en belirleyici özelliği, Tanzimat’ın hedeflediği ıslahatla pek çok benzerlik arz etmeleridir. Bu benzerlikleri daha iyi görebilmek için bu önerileri tek tek ele almak uygun olacaktır.

Arif Bey’in ilk teklifi şehirde asayişin teminiyle ilgilidir. Bu, özellikle Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Osmanlı idaresini fazlasıyla meşgul etmiş bir konudur.¹⁹⁶ 1826’dan önce şehirlerde asayişin sağlanması görevini, cemaatlerin de yardımıyla yeniçeriler üstlenmekteyken, ardından bu vazifeyi yeni ordu devralmıştı. 1846’da asayıştan sorumlu bir askerî birliğin kurulmasıyla beraber kendi nizamnamesi olan müstakil bir polis teşkilatının kuruluşu süreci başlamış oldu. Zabtiye Müşiriyeti’nin kuruluş gerekçesinin ima ettiği üzere, şehirlerde asayışı sağlamayı hedefleyen bu reformun temel ilham kaynağı Avrupa örneği idi.¹⁹⁷ Arif Bey –Müftü Bekir’in iddia ettiğinin aksine– zabitanın lağvına niyetli olduğunu sorgusunda kesin bir dille reddetmiş, buna mukabil “ordularda [daha fazla] ferik istihdam olunmak” gerekliliğine dair yazmış olduğunu belirtmiştir. Bu kısacık ifadenin neyi kastettiği apaçık değildir. Bununla birlikte Arif Bey’in “ordular” derken

194 Arif Bey, n. 4, s. 7a-b.

195 Tabii Arif Bey’in eğitim alanında hiçbir reform önerisinin bulunmadığını da gözden kaçırmak gerek.

196 Yeniçeriler sonrası dönemde polis teşkilatının kurulup gelişmesiyle ilgili genel bilgiler için bkz. H. Tongur, *Türkiye’de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara, 1946; H. Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, Ankara, 1947, s. 69-94; F. Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlıdan Cumhuriyet’e Toplumsal Denklem*, İstanbul, 2004, s. 77-131; Z. Toprak, “Ordu ve Güvenlik”, TCTA, İstanbul, 1985, s. 1269-1273.

197 F. Ergut, *Modern Devlet*, s. 115-116.

hâlâ zaptiyeden bahsetmeye devam ettiğini varsayarsak bir yorum önermek mümkündür. İmparatorluğun polis kuvvetleri II. Abdülhamid dönemine kadar askerler arasından devşirildiğinden¹⁹⁸ Arif Bey burada zaptiye teşkilatında daha fazla ferik kullanılmasını önermiş olabilir. Taşrada zaptiye teşkilatının doğrudan yerel güçlerin idaresi altındaki başıbozuklardan ve rediften oluştuğunu hatırlarsak, bu önerinin anlamı daha da açık hale gelecektir.¹⁹⁹ Zaptiye teşkilatında ferikleri çoğaltmak, teşkilatın otoritesini merkezi iktidara bağlamaya ve Osmanlı topraklarında polis gücünün yapısını standart hale getirmeye katkı sağlayabilecek bir öneridir. Arif Bey'in zaptiye teşkilatının işleyişinde bir sorun tespit eden ve çözümüne işaret eden bu sözleri, görüldüğü üzere bu sahadaki ıslahatla aynı çizgideydi. Arif Bey'in ifadesinin kısalığı elbette bizi hatalı bir yoruma sevk ediyor olabilir. Ancak aşağıda, diğer önerilerini bağlamalarına oturttukça göreceğimiz üzere, zaptiye teşkilatının yapısının standart hale getirilmesi hedefini gözetken bir reform tasarısı, Arif Bey'in ıslahat fikirlerinin bütünüyle son derece uyumludur.

Arif Bey ikinci olarak imparatorluğun mali sisteminde gerekli gördüğü bir dizi değişimden bahseder. Önce Osmanlı topraklarında kadastro sisteminin uygulanmasının, ardından evkaf-ı hümayun mallarının kiralanması usulünün (*icare*) ve vakıf gelirlerini toplama işini üstlenenlerin (*câbî*) statüsünün lağvedilmesi gerektiğini dile getirir. Paragrafın sonuna doğru hanelerden alınan vergilerin kamu malları için bir gelir kaynağı olarak kullanılması tasarısını da zikreder. Bu önerilerin ortak noktası doğrudan ve merkezileşmiş bir mali sistem fikrine işaret ediyor olmalarıdır.²⁰⁰ İmparatorluğun mali sistemindeki ıslahat, II. Mahmud saltanatının sonuna doğru başlamış, Tanzimat reformları da aynı çizgide devam etmiştir. Mali ıslahatın üç temel amacı vardır: Tarım geliri yerine şehirlerdeki servete ağırlık vermek, dolaylı verginin yerine doğrudan vergiyi geçirmek (özellikle hane ve toprak vergisinde)²⁰¹ ve vergileri mültezimler yerine devletin maaşlı çalışanlarına toplatmak, son olarak da yüzyıllardır mevcut olan bazı istisnaları lağvetmek.²⁰² Ne var ki, mali reformlar ilan edildikleri ve öngörülükleri şekilde uygulanamamıştır. Birincisi yeni vergi rejimine karşı halk isyanları ve bunları takiben daha fazla ge-

198 A.g.e., s. 114-115.

199 Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasındaki dönemde taşrada asayişin sağlanmasına yönelik yapılanmada görülen bu süreklilik devletin olanaklarının yetersizliğinden kaynaklanıyordu (bkz. a.g.e., s. 112).

200 Devletin mali sisteme paralel olarak ıslah etmeyi istediği vakıf teşkilatı ve sistemiyle ilgili reformların detaylarına girmeyeceğiz. Vakıflarla ilgili ıslahat için bkz. A. Akyıldız, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993, s. 144-166.

201 Tam olarak Arif Bey'in kayıp risalesindeki öneride olduğu gibi, hane ve toprak vergisini doğrudan toplayabilmek için öncelikle memleket topraklarını kadastroya tabi tutmak gerekiyordu.

202 S.J. Shaw, "The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *IJMES*, c. 6, n. 4, Ekim 1975, s. 421-422.

lire ihtiyaç doğuran Kırım Harbi'nin başlaması, devleti bazı noktalarda eski düzene dönmeye sevk etmiştir.²⁰³ Merkezi idare iltizamı tam olarak kaldıramadığı gibi, Kırım Harbi'nin sonuna doğru (20 Aralık 1855) yeni bir nizamnameyle yasal olarak da geri getirmiştir.²⁰⁴ Sonuç olarak, Arif Bey'in mali reform önerileri Tanzimat devletinin pratiklerinden farklı olsa da, Tanzimat'ın ilan edilmiş ancak tasarıda kalmış temel hedefleriyle birebir uyumludur.

Arif Bey'in teklif ettiği üçüncü reform hükümette görev alan vükela ve müşirlerin adediyle ilgilidir. Arif Bey'e göre bunların sayısı toplamda yediye aşmamalıdır; bu konuda referansı da Fransa'daki düzenlemedir. Oysa 1830'lardan beri Fransa'daki hükümetlerde hep daha fazla sayıda bakan bulunmaktaydı.²⁰⁵ Ya Arif Bey Fransa'da bakanların sayısı hakkında yanıliyordu ya da bahsettiği, Devrim zamanındaki Fransa'ydı. Zira o dönemde, 25 Mayıs 1791 tarihli yasayla altı bakanlık kurulmuştu: Adalet, İçişleri, Vergi ve Kamu Gelirleri, Savaş, Denizcilik ve Dışişleri.²⁰⁶ Arif Bey Osmanlı hükümetinde bulunması gerektiğini düşündüğü nezaretlerin adını vermediğinden teklifinin mahiyetini tam olarak kestirmek mümkün görünmüyor. Tek aşikâr hedefinin üst kadroların şişmesini engellemek olduğu söylenebilir.²⁰⁷ Bu da kamu mallarının israfına ve yolsuzluğa karşı bir tedbir olarak değerlendirilebilir. Nitekim Arif Bey müşirlerin yıllık maaşının 250 kuruşla sınırlanması gerektiğini de belirtmiştir. Velhasıl, bu da Tanzimat'ın "ideolojik" çerçevesinin dışına kesinlikle taşmayan teknik bir öneridir.

Dördüncü önerisi taşradaki naiblerle ilgilidir ve bu da yine Bâb-ı Âli'nin yarım kalmış projelerinden birisidir. III. Selim ve II. Mahmud zamanından itibaren merkezi idare naibler üzerindeki otoritesini artırmaya girişmiş, Tanzimat'la beraber ise naibleri maaşlı memurlar hâline getirmek suretiyle yolsuzluğu engellemeye, en azından asgariye indirmeye çabalamıştı. Merkezi idarenin bu politikası sadece naibleri kapsamıyordu. Devlet 1838 ıslahatı sırasında kamu görevi yapanların çoğunu maaşa bağlama niyetini ortaya koy-

203 A.Y. Kaya, "Politique de", *a.g.e.*, s. 331-415; S.J. Shaw, "The Nineteenth-century", *a.g.e.*, 1975, s. 425-426.

204 Yeni nizamname vergi toplamada eski sistemi müzayede usulüyle beraber geri getirmiştir (bkz. S.J. Shaw, "The Nineteenth-century", s. 426; A. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990, s. 136-137).

205 Devrim'den 1911'e kadar Fransa'daki bakanlıkların sayısı için bkz. *Les ministres Français, 1789-1911*, Paris, 1911.

206 1 Nisan 1794'te yerlerine geçici olarak on iki icra heyeti kurulmuş olsa da bakanlıklar bir buçuk yıl sonra tekrar ihdas edilmiştir (*a.g.e.*, s. 7). 19. yüzyıl boyunca yeni bakanlıklar kurulmakla beraber, bu altı bakanlık varlığını korumaya devam etmiştir.

207 Sandalyesiz (portföysüz) bakanlar Osmanlı hükümetleri içinde hep kalabalık olmuştur. Carter V. Findley Tanzimat döneminin sonlarına doğru (1870'lerde) *meclis-i âliye'ye memur* olarak tabir edilen bu sandalyesiz bakanların sayısının on beş-on altıya kadar ulaştığını tespit eder (bkz. C.V. Findley, *Bureaucratic*, s. 173).

muştı.²⁰⁸ Fakat mali durum yüzünden bu değişim öngörüldüğü şekilde gerçekleştirilemedi ve 1841'de naiblere maaş ödemekten vazgeçildi.²⁰⁹ Merkezi idare aynı yıllarda suiistimal ve yolsuzlukların önüne geçmek için naiblerin *harc-ı ikramiye* ve *harc-ı kalemiyye* adı altında iş sahiplerinden para almalarını da yasaklamaya çalışmıştı. Tıpkı Arif Bey'in teklif ettiği gibi... Bu tarihten sonra yasak resmi olarak yeniden ilan edilmedi.²¹⁰ Ancak, devletin maaşlarını ödemediği düşünülürse, kuvvetle muhtemelen naibler –Arif Bey'in de şikâyet ettiği gibi– haraç almaya devam ediyorlardı.

Arif Bey'in beşinci ve son ıslahat tasarısı bankalarla ilgilidir. Arif Bey bu tasarısıyla Osmanlı topraklarında her yerde şubelerin açılmasını savunur. Bu da ona özgü, yeni bir fikir olmadığı gibi, II. Mahmud'un saltanatının son yıllarından beri dile getirilmektedir.²¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banka olan *Banque de Constantinople* 1844'te kurulmuş, ne var ki bu ilk girişim 1852'de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda ise devletin “tashih-i usûl-i sikke ile umûr-ı maliyesine itibar verecek” bankaların kurulması gerektiği açıkça vurgulanmıştır. Nitekim aynı yılın Haziran ayında Osmanlı Bankası İstanbul'da kurulmuş, yıl sona ermeden Galata, İzmir ve Beyrut şubeleri de açılmıştır. Ancak dördüncü şubesi 1861'den önce faaliyete geçemeyecektir.²¹² Bâb-ı Âli'nin ayrıca Osmanlı sermayesiyle bir devlet bankası kurma hedefi de vardır, ama bunun için de 1863'e kadar beklemek gerekecektir.²¹³ Velhasıl, 1859 yılında Osmanlı topraklarında pek az banka şubesi mevcut olsa da, Arif Bey'in teklifi yine de Tanzimat döneminin reform tasarılarının haricinde değildir. Tıpkı Arif Bey gibi Tanzimat bürokratları da, özellikle Kırım Harbi'nin tetiklediği ekonomik krizle beraber imparatorluğun dört köşesinde bankalar ve şubeler açmak gerektiğine inanmaktaydılar.²¹⁴

208 1838 reformlarında memur maaşları hakkında bkz. A.Y. Kaya, “Politique de”, *a.g.e.*, s. 303; A. Akyıldız, *Osmanlı*, s. 55-56; aynı yazar, *Tanzimat*, s. 105-109.

209 Bkz. J. Akiba, “From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period”, C. Imber ve K. Kiyotaki (ed.), *Frontiers of the Ottoman Studies: State Province and the West*, c. 1, New York, 2005, s. 46.

210 H. Inalcık, “Tanzimat'ın”, s. 639, 685-686.

211 Osmanlı topraklarında 1850'lerin sonuna (dolayısıyla Kuleli Vakası'na) kadar olan dönemde milli bir bankanın kurulması ve bankacılık sistemi hakkındaki genel bilgiler için, bkz. Z. Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık”, *TCTA*, c. 3, İstanbul, 1985, s. 760-770; E. Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul, 1999, s. 1-91; C. Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, Londra, 2000, s. 14-87.

212 E. Eldem, *A History*, s. 55.

213 Bâb-ı Âli bu emeline Osmanlı Bankası'nı büyük oranda İngiliz ve Fransız sermayesiyle desteklenen bir imparatorluk bankasına dönüştürerek ulaşmıştır (Osmanlı Bankası'nın tarihi için bkz. E. Eldem, *A History*).

214 İstanbul'daki Osmanlı Bankası projesinin öncülerinden olan, eski Londra sefiri Edward Zohrab 1855 yılının sonuna doğru, yani Kırım Harbi biterken bir raporunda şunları yazar: “[Ali Paşa]

Arif Bey'in tasarıları ile Tanzimat reformlarının karşılaştırıldığı yukarıdaki paragraflar, öncelikle benzerlikleri, özellikle bürokratik ve merkezîyetçi modern devlet düzeninin kurulmasına yönelik hedeflerin paralellliğini gösteriyor, ama aynı zamanda Tanzimat'ın başlangıçtaki projeleri/niyetleri ile Tanzimat hükümetlerinin pratikleri arasındaki mesafeyi de ortaya koyuyor. Tanzimat'a karşı muhalefetin ne anlama geldiğini kavrayabilmek için bu mesafeyi mutlaka hesaba katmak gereklidir. Tanzimat ideallerinden yola çıkarak Tanzimat hükümetlerine ve Ali, Fuad, Reşid Paşa gibi en ünlü bürokratlarına muhalefet etmenin nasıl mümkün olabildiğini ancak bu şekilde kavrayabiliriz. Arif Bey'in sorgusunda net olarak görülen Tanzimat'a yönelik bu tutum, Kuleli muahedesinin siyasi perspektifinin en temel bileşenlerinden biridir. Önderleri Şeyh Ahmed de dâhil Kuleli muahidlerinin ağırlıklı bir bölümünün Tanzimat'a karşı çıkan, onu eleştiren ifadeleri olduğu doğrudur. Fakat bu eleştirilerinin hedefi –toplumsal, manevi ve ekonomik alanlardaki başarısızlıkların sorumlusu saydıkları– Tanzimat hükümetlerinin uygulamalarıdır; Tanzimat'ın idealleri, merkezileşme hedefiyle bürokratik ve mali sistemi yeni bir düzene kavuşturması umut edilerek ilan edilmiş olan reformlar değil.

Tabii, Tanzimat'ın siyasi çizgisine yönelik muhafazakâr bir eleştirinin, en azından muhafazakâr endişenin de Kuleli'yi meydana getiren nedenler arasında olduğunu unutmamak gerekir. Daha önce, muahidlerin toplumun yozlaşmasından kaygı duyduğunu, bunu Batılılaşmanın bir sonucu olarak telakki ettiklerini görmüştük.²¹⁵ Ne var ki, bu bakımdan Kuleli muahidleriyle dönemin romancıları²¹⁶ ya da Tanzimat bürokratları²¹⁷ arasında bir fark yoktur. Bu çelişkili veya şizofrenik bir tavır değildir. Zira bürokratlar, romancılar, hatta Bâb-ı Âli için Tanzimat modernist değil, olası olumsuz yan etkilerine mani olunabilmesi için muhafazakâr bir gözün nezaretine ihtiyaç

bankanın yararlılığından ve ülke genelinde vereceği faydalı sonuçlarından o kadar etkilendi ki, sunduğum tezkerenin hemen bir tercümesinin yapılmasını ve konunun bütün sonuçlarıyla birlikte ele alınması için güçlü bir tavsiye eşliğinde Tanzimat Meclisine sunulmasını sağladı" (alıntılan E. Eldem, *A History*, s. 39. Türkçe tercümesi için bkz. E. Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, A. Berktaş çev., İstanbul, Osmanlı Bankası, 1999, s. 39).

215 Bkz. yukarıda "Kaybetme korkusu: Kimlik, din ve statü" başlıklı alt bölüm, s. 208 vd.

216 1860'larda gelişen Osmanlı romancılığı zaten temel olarak Osmanlı toplumunun yozlaşmasının nedeni olarak işaret ettiği "aşırı Batılılaşmanın" eleştirisinden beslenmiştir, bkz. Ş. Mardin, "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (ed.), *Turkey Geographic and Social Perspectives*, Leyde, 1974, s. 401-446 ve S. Faroqi, "Elegance Alafranga, Social Criticism and Tomatoes: Transformations in the Culture of the Ottoman Upper Class, 1840-1914", *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, New York, 2005, s. 247-271.

217 Osmanlı âdet ve geleneklerindeki değişimleri (günlük hayatın alafrangalaşmasını) eleştiren ifadeler, Tanzimat'ın ıslahatçı bürokratları arasında bile nadir değildir, bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 69-70.

duyulan modernleştirici bir projedir. Kuleli muahedesinin Tanzimat'a yönelik ideolojik düzlemdeki eleştirileri de aynı muhafazakâr çizgidedir ve Tanzimat bürokratlarınıninkilerden daha sert de değildir. Bir yandan, "Tanzimat'ı istemeyiz" tabiri Tanzimat neticesinde ortaya çıkan, ancak –ıslahatçı bürokratlarca da– arzu edilmeyen etkilere yönelik bir memnuniyetsizliğe işaret eder ve siyasi olarak muhafazakâr bir söylemle gövde kazanır. Öte yandan bu tabir aynı zamanda Tanzimat hükümetlerinin siyasi pratiğine, yani yerine getirilmemiş reform sözlerine ve başarısızlıklarına (bütçe, askeriye alanları başta olmak üzere) karşı itirazın da bir ifadesidir.

KULELİ'NİN ETKİSİ: ŞÜYÛ VUKÛUNDAN BETER

İki Arapça, bir Farsça kelime ve Türkçe eklerden oluşan “şüyû vukûundan beter” terkibi, tutuklamalardan sonraki dönemde olup bitenlerin temel niteliğini en iyi şekilde özetler. Muahidler amaçlarına ulaşmak şöyle dursun, henüz eyleme bile geçmeden ele geçirilmişlerdir. Muahede dağıtılmış, tehlike tamamen savuşturulmuştur. Bununla birlikte muahedenin kuvveden fiile geçiremedikleri, Osmanlı muhalefetine tarihinde iz bırakacaktır. Zira muahidler hiçbir şey yapamamış olsalar da herkes tasarılarını duymuş, tartışmıştır. Kuleli bölümünün bu son kısmında nihayete ermemiş bu isyan girişiminin tesirlerini iki açıdan ele alacağız. Önce olay anındaki doğrudan etkilerine, ardından siyasetin zihniyet dünyasındaki yankılarına odaklanacağız.

Başarısız muahedenin etkileri

Yetkili makamlar henüz muahedenin ne kadar yayılmış ve ne derecede kuvvetli olduğunu kavrayamadan (ki anlaşılan çok daha büyük bir yapıyla karşı karşıya olduklarını düşünüyorlardı) birtakım somut tedbirler aldılar. Bâb-ı Âli halk arasındaki huzursuzluğun henüz ele geçirilmemiş muahidler eliyle ya da sırf etrafta dolaşan rivayetler yüzünden bir isyana dönüşmesinden endişe duyuyor gibiydi. Anlaşılan bürokratlar herhangi bir risk almak istemiyordu. Eski Yeniçeri isyanlarından miras kalan bir refleksle, tutuklamaların ikinci haftası dolmadan İstanbul'daki birliklerin gecikmiş maaşları ödendi.¹ Ahmed Cevdet Paşa'ya kulak verecek olursak, panik havası saraya kadar ulaşmış, olup bitenler saray diline gayet eski bir kalıpla tercüme edilmişti:

1 AMAE CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 221a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.

Zorba kalkmış. Anlaşılan bu tabirin saray kültüründe hususi bir yeri vardı, zira Ahmed Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre, padişahın kadınlarından bunu duyunca bayılanlar olmuştu.² Şehzadeler ve padişahın kadınlarından te-nezzühgâhlarda ya da İstanbul'daki başka saraylarda bulunanlar derhal çağırılıp saraya getirilmiş, padişah şehirde huzur içinde dolaşamaz olmuştu.³

Kuleli Vakası'nın yarattığı tedirginlik saray-ı hümayunla sınırlı değildi, görünüşe bakılırsa hükümet de sarsılmış durumdaydı. Bürokrasinin üst kademelerinde değişikliğe gidilmesi nadir rastlanır bir durum değildi. Kırım Harbi'ni izleyen dönem de bu bakımdan bir istisna sayılmazdı. Savaşın sonuyla Kuleli'nin açığa çıkarılması arasındaki üç yılda sadrazam üç kez değiştirilmişti. Tutuklamalardan sonra değişiklikler hatırı sayılır ölçüde hızlandı. Abdülmecid on ay içinde üç kez sadrazam değiştirdi. Tutuklamalardan yaklaşık bir ay sonra, 18 Ekim'de Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Sadrazam Ali Paşa'nın yerine ikinci kez tayin edildi. Ne var ki sadece 24 Aralık'a kadar görevde kalabildi. Yerine gelen Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa da ancak beş ay koltuğunu koruyabildi. 27 Mayıs 1860'ta, hükümetin bu en önemli makamını üçüncü kez işgal edecek olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa görevi tekrar devraldı.

Sadaret makamındaki bu değişikliklerden sadece birincisi Kuleli muahe-desinin ortaya çıkarılmasıyla sayılabilir. Ali Paşa'yla Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa arasındaki iktidar savaşının elbette birtakım siyasi yönleri de vardı. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Osmanlı kamuoyunda Ali Paşa'ya karşı belli bir tepki mevcuttu. Ali Paşa padişahın aşırı harcamalarının önüne geçmemekle ve yabancı güçlerin etkisinde kalmakla suçlanmaktaydı. Buna karşılık Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa kararlı tarzı ve dobralığıyla efkâr-ı ammeyi fethetmişti.⁴ Yine Ahmed Cevdet Paşa'nın iddiasına göre tutuklamalardan sonra mabeyn-i hümayun başkâtibine, bir kavun küfesinin içinde imzasız bir mektup gönderilmişti: "Millet Âli ve Fuad Paşa'ları istemiyorlar ve bunlar çıkarsa devlet idâre olunmaz zann-olunmasın. Idâre edecek kimlerdir denilirse Kıbrıslı Mehmed Paşa ve Rüşdi Paşa pederlerimiz ile Vefik Efendi ve Rıza Bey'dir".⁵

Muahidlerin aklındaki kabineye dair istintaknâmelerde mevcut nadir ifadelerde müstakbel sadrazam olarak Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın adı

2 Ahmed Cevdet, *Tezahir*, c. 13-20, s. 84-85.

3 Padişahın güvenliğini sağlamak üzere fazladan bazı tedbirlerin alınmış olması son derece olağandır. Ne var ki, Bâb-ı Âli bir yandan da padişahın günlük rutinin değiştirildiğine ve alınan güvenlik tedbirlerine dair rivayetleri sürekli olarak yalanlamaktaydı. Anlaşılan Bâb-ı Âli kamuoyunda halkından korkan (ya da yalnızca korkan) bir hükümdar imgesi oluşsun istemiyordu. Muhtemelen bu "kamu huzurunun" korunması için dikkat edilmesi gereken temel bir husus olarak telakki ediliyordu (bkz. AMAE CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 194 a-b, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa devleti sefareti başdragomanı M. Outrey'in raporu; ayrıca *Journal de Constantinople*, n. 1047, 24/09/1859).

4 Ahmed Cevdet, *Tezahir*, c. 13-20, s. 86.

5 A.g.e., s. 84.

nın geçtiğini görmüştük.⁶ Kuleli'nin açığa çıkartılmasının ardından kabine-
de gerçekleştirilen değişiklik muahidlerin talebi üzerine yapılmış değildi el-
bette. Ayrıca, rakipleri Ali ve Fuad paşalardan daha muhafazakâr ve daha az
Batıcı olarak bilinmesine rağmen Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa imparatorlu-
ğun politikasını tamamen değiştirecek bir şahsiyet de değildi.⁷ Fakat yine de
1859 yılının Ekim ayında Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın sadaret makamına
getirilmesini bir ölçüde muahedenin başarısı; en azından padişahın Osman-
lı kamuoyunu yatıştırmaya yönelik bir işareti olarak yorumlamak mümkin-
dür.⁸ Olgulara bakıldığında iki olay arasında doğrudan değilse de konjonk-
türe dayalı bir bağ olduğu söylenebilir. Ahmed Cevdet Paşa'nın ima ettiği gi-
bi, Ali Paşa hükümetinin sonunu getiren şey daha çok padişahla sadrazam-
ı arasındaki güç mücadelesiydi.⁹ Ali Paşa iktidar alanını genişletip padişah-
hinkini sınırlamak hesabındaydı. İstanbul'daki Fransız elçisinin yazışmalarına göre “padişaha ‘devlet gemisinin batmakta olduğunu’ ve işleyiş koşulla-
rında önemli değişiklikler yapılmadığı takdirde sorumluluğunun bu gemiyi
yürütmeye artık elvermeyeceğini” söylemişti.¹⁰ Padişaha karşı bir muahede-
nin açığa çıkarılmasını, onun üzerindeki baskıyı artırmak, iktidarını bir par-
ça daha sınırlandırmayı denemek için kullanmıştı. Başka bir deyişle, Kuleli
muahedesini muvaffak olamadıysa da padişah ile sadrazamı arasında örtük bir
biçimde süregiden yapısal savaşta dolaylı olarak rol oynamıştı.

*Noktaların ardında saklanan padişaha dokunmak:
Yazıda kurulan kutsiyete bir darbe¹¹*

*Murad nedir deyu sordum o molla dahi daha bilmiyor musun dedi
ben dahi hayır dedim o molla dahi [sic.] hücum ile kesecekler
dedi başka lakırdı olmadı.*

– Mehmed Çavuş, n. 40, s. 5a

Yukarıdaki epigrafta görülen ve orijinal belgede aynen yer alan sekiz nok-
ta, muahidlerin hedefindeki padişahın ismini ya da unvanını yazmamak için

- 6 Bkz. yukarıda “Abdülaziz’le işbirliği?” başlıklı alt bölüm, s. 142 vd. özellikle dipnot 60 ve 62.
- 7 Ali, Fuad ve Kıbrıslı Mehmed Emin paşalar arasındaki görüş ayrılıkları ve rekabet için bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 81-113.
- 8 Nitekim R.H. Davison da böyle olduğu görüşündedir (bkz. *Reform*, s. 103).
- 9 Ahmed Cevdet, *Tezahir*, c. 13-20, s. 84-86.
- 10 AMAE, CP. La Turquie, c. 342, n. 79, 12/10/1859, s. 48a, Fransa’nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel’den Hariciye Nazırı Kont Walewski’ye.
- 11 Bu alt bölümün içeriği, doktora tezimi yazarken yayınlanmış olan bir makalemin içeriğine ya-
kındır (bkz. B. Onaran, “Kuleli Vakası hakkında “başka” bir araştırma”, *Tarih ve Toplum*, c. 5,
2007, s. 9-39).

sorguları kaydeden kâtiplerin bıraktığı boşluklara bir örnektir. Bu ilginç noktalar bütün istintaknâmelerde, gerek heyetin sorularının, gerek sanıkların cevaplarının kaydedildiği kısımlarda; Abdülmecid ve/veya kardeşi Abdülaziz'in adının ya da unvanının geçmesi gereken yerlerde karşımıza çıkar. Boşluk bırakılırken kullanılan noktaların sayısı sorgudan sorguya, hatta bazen aynı sorgu metni içinde bile değişir. Dolayısıyla noktaların sayısı gizledikleri unvan ya da isimdeki harflerle ilişkili olamaz. Bununla birlikte padişahı ve kardeşinden arka arkaya bahsedilen kısımlarda, kâtiplerin, her biri için farklı sayıda nokta kullanmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır.¹²

İsim/unvan yerine nokta kullanılmasının tercih edilmiş olması, kuşkusuz padişaha yönelik bir suikasttan uluorta bahsedilmesinden, hanedanın adının böyle işlere karıştırılmasından duyulan endişeyle ilişkilidir. Kâtipler belki de bu şekilde muahidlerin hedefini ve padişahın kardeşinin olası işbirliğine dair söylenilenleri –en azından ilk bakışta– anlaşılmayacak şekilde gizlemeye çalışmışlardır. Ahmed Cevdet Paşa padişahın katledilmesi ihtimalinden bahsetmenin dahi nasıl kaygı sebebi olabileceğini gösteren yakın tarihli başka bir örnek olayı nakleder:

Garibdir ki Avrupa kavânini hükmünce bir şahs bir kimsenin îdâmına kasd edip de bâz-ı esbâb-ı mâni'a haylûletiyle fi'le çıkmasa kürek cezâsıyla mahkûm olur. Ancak hükümdar hakkında sû-i kastedenler îdam olunmak lâzım gelir. Cezâ kanunnâme-i hümayûnunun lâyihası dahi bu yolda yapılmış idi ve fakir bu işin me'mûr-ı mahsusu olup madde be-madde bu lâyihayı havâss-ı vükelâ komisyonunda kırâat ile verilen karar üzerine tashih ederdim. Bu bahsi okuduğumda Meclis-i Tanzimat âzâsından merhum Şevket Paşa "Pâdişah hakkında sû'-i kasd kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp îlân etmek münâsib olmaz" demekle kanunda hükümdârâna mahsus olan maddeler tayy-ettirilmiş idi.¹³

12 Örneğin: "[S] Şeyh Efendi ikinci defada hanenize geldiğinde size ne söyledi [C] Ben diğer istintaknâmemde Ahmed Efendi bizim eve işbu gece ramazan-ı şerifde geldi deyu ifade eylemiş isem de şimdicek hatırıma geldi ki Ahmed Efendi bize geldiği gün kahve içdi şu halde ramazan olmayıb ramazandan sonra bizim eve defaat-i saniyede geldiğinde şeriat icra olunmuyor şeriatı icra ettirmek için iki paşa ile askerlerin ve ulema ve menlalardan bazıları ile ittifak olunub ve hatta [dört nokta] malumatı bulunub icra-i şeriat hakkında..... [yedi nokta] bir arz-ı hal vereceğiz der sizin de beraber bulunmaklığınızı tensib eyledik eğerce arz-ı halimizi..... [yedi nokta] kabul etmeyecek ve red ile cevap verecek olur ise evvelen..... [yedi nokta] ve muahharen dahi Serasker Rıza Paşayı itlaf ile.... [dört nokta] tahta iclas etdireceğiz ve.... [dört nokta] yaveri binbaşı yanımıza gelib gitmekde ve haber götürüb getirmekdedir dediğinde ben de arz-ı hal takdim olunmazdan mukaddem gerek..... [yedi nokta] ve gerek.... [dört nokta] görüşdürülecek olur isem ortalıkda kan dökülmeksizin şeriatın nakıs olarak icra olunan mahallerini düzelttilmek çaresini bulabiliyorum deyu cevap verdiğimde Ahmed Efendi hiddetlenerek gitdi" (Şeyh İsmail, n. 23, s. 4b).

13 Ahmed Cevdet, *Tezakir*, c. 13-20, s. 83.

1858 Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nin ana kaynağı 1810 tarihli Fransız ceza kanunuydu. Bentlerin ve bölüm başlıklarının çoğu doğrudan Fransızca'dan tercüme edilmişti. Fransız ceza kanununun alt bölümlerinden biri de "İmparator'a ve Ailesine Yönelik Saldırıları ve Kumpaslara Dair"¹⁴ başlığını taşıyordu. Ahmed Cevdet Paşa'nın üzerinin çizildiğini söylediği maddeler de kuvvetle muhtemel bu bölümdendi. Bu anekdot, Osmanlı bürokratlarının padişahın ayrıcalıklı, saygın konumunu, kutsiyetini ve metinlerdeki dokunulmazlığını korumayı arzu ettiklerini gösterir. Fakat her ne kadar söz konusu maddelerin silinmesi geleneksel olarak padişaha gösterilen saygının bir gereği olarak savunulsa da, asıl belirleyici olan, bürokratların kamusal sözün dolaşımını kontrol etmek konusundaki hassasiyetleriydi.¹⁵ Kanunda anılmasını bile istemedikleri ihtimal karşılına çıktığında ise, belli başlı Kuleli muahidlerini idam cezasına çarptırmaya imkân verecek olan madde ceza kanunnamesinde eksikti. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre bu eksiklik yüzünden önce idam cezası verilen muahidler "sâir efrâd-ı nâs hakkında olan sû-i kâsd edenler gibi"¹⁶ sürgüne gönderildiler. Ahmed Cevdet Paşa söz konusu maddenin üzerinin çizilmesini esefle hatırlasa da bunu savunmuş olanların bakış açısından hayıflanacak bir durum yoktur. Esasen padişahın öldürülmesinden daha tehlikeli olan herkesin bu fikirden haberdar olması, suikast lafının dillerde dolaşması, cümle âlemin aklına düşmesi ihtimalidir.

Ceza kanunnamesinde padişahın katlinden bahsetmemek, elbette padişahın ve kardeşinin adını istintaknâmelerde gizlemekle aynı şey değildir. Birincisinde söz konusu olan yayınlanmak üzere hazırlanan bir yasa olduğu için, bu durum Osmanlı siyasi kamusal alanını, kamuoyunu ilgilendirir. 1850'lerin ikinci yarısı, yani Kırım Harbi'ni izleyen ve 1858 Ceza Kanunnamesi'nin de hazırlandığı dönem Osmanlı'da kamuoyunun gelişimiyle maruftur. Her ne kadar bu dönemde kamuoyu bir güç odağı hâline gelmesine imkân sağlayacak olanaklardan hâlâ yoksun olsa da, artık yeni güç ilişkileri içinde hesaba katılmaya başlanmıştı. Yeni yönetim stratejisi kamusal alan-

14 "Des Attentats et Complos dirigés contre l'Empereur et sa famille", J. S. G. Nypels, *Le droit pénal français progressif et comparé: Code pénal de 1810 accompagné des sources, des discussions au Conseil d'état, des exposés des motifs et des rapports faits au Corps législatif*, Paris, 1864, s. 87-88.

15 Bu hususu ayrıntılı olarak ele almıştık, bkz. "Padişahın meşruiyetinin yeniden inşası" başlıklı alt bölüm, s. 87 vd.

16 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 13-20, s. 83. İdam cezasının uygulanmaması için İngiliz ve Fransız sefirlerinin de büyük baskı yaptığını unutmamak gerekir. İlk beş sanık idam cezasından padişah fermanıyla affedildiğinde İstanbul'daki Fransız sefiri hissedilir bir sevinçle Paris'e şu satırları yazmıştır: "Kuleli'de kısa süre önce yargılanmış olan kumpasçıların çoğu hakkında verilmiş olan idam kararının yumuşatılmış olmasının sadece şefaate değil, aynı zamanda akıllıca bir politikaya tekabül ettiğini hiç duraksamadan ifade etmek isterim" (AMAE CP. La Turquie, c. 342, n. 73, 25/10/1859, s. 97a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye). İlgili kanun maddesinin eksikliği sefirlerin işini kolaylaştırmış olmalıdır.

da dolaşan sözü baskı yoluyla sınırlamaya çalışmak yerine ammenin sözünü daha fazla gözetlemeye, dinlemeye, değerlendirmeye ve hesaba katmaya yönelikti. Ceza Kanunnamesi'nde padişahın katledilmesi olasılığını zikretmeye yönelik tavır, halkla kurulan bu yeni güç ilişkilerinin ve her şeyden evvel olabilecekleri öngörmeyi hedefleyen yeni Osmanlı yönetim stratejisinin bir sonucuydu. Bürokratların bazı konulara Ceza Kanunnamesi'nde yer vermekten çekinmelerinin sebebi, bunların kamusal alanda dolaşıma girmesini arzu etmemeleriydi. Kadim “sessizlik” refleksiyle kamusal sözü önceden şekillendirebileceklerini düşünüyorlardı. Kanunnameden söz konusu madde-nin silinmesi eylemiyle somutlaşan bu “sessizlik” padişahın belirli bir kutsiyeti haiz olduğunu ve bürokratların onun dokunulmazlığını korumak istediğine delalet ediyordu. Öte yandan II. Osman'ın katli sırasındaki aşağılayıcı sahnelerin bazı vakanüvislerce tarif edildiği, İbrahim'in öldürülmesinin fetvayla onaylandığı bir “gelenekte” bu ilkeler mutlak, tartışılmaz bir konuma sahip değildi. Bu yeni dokunulmazlık anlayışı ve bu anlayışın ortadan kalkmasına, aşınmasına bağlı krizler yeniden inşa edilmekte olan iktidar ilişkileri kadar kamuoyunun gelişmesine de bağlı olarak ortaya çıkmışlardı.¹⁷

İstintaknâmelerde padişahın adının saklanması ise başka bir hesaba dayanıyordu. İstintaknâmeler Ceza Kanunnamesi'nin aksine yayınlanacak, kamuya ilan edilecek metinler değildi. Kaldı ki, basına (en azından Bâb-ı Âli'ye yakın olan gazetelere) gönderilen ve Fransızca çevirisi “yasamaya iletilmiş ve basıma sevk edilmiş”¹⁸ bulunan yegâne adli metinde (yani mazbatada) muahidlerin niyeti sansürlenmeden, açıkça yazılmıştı: “Müsellahan hücum ile bazı bendegân hakkında icra-yı su-i kasde hazırlanmış olduklarından başka istintaknâmeleri tafsîlâtından müsteban olacağı veçhile bu su-i efkârı maa-zallahütaâlâ makam-ı celile-i hilafet hakkında dahi su-i kasd derecesine kadar yetürmüş oldukları ikrar ve itiraflarıyla sabit olmuştur”.¹⁹ Bu durumda kâtipler içeride veya dışarıda ammeye sunulmayacak, nihayetinde bir çuval içinde mahzene kaldırılacak olan istintaknâmelerde padişahın ve Osmanlı tahtının veliahdının adını/unvanını neden gizlemeye çalışmışlardı? Öncelikle büyük ihtimalle padişahın ve tahtın müstakbel sahibi biraderinin isim ve unvanlarını “fesad” ve “su-i kasd” kelimeleriyle bir araya getirmeye cesaret edememişlerdi. Muahidlerin ağzından duyulan sözlerin Ceza Kanunnamesi'nin hazırlığı sırasında ihtimal olarak dahi kâğıda geçirilmeye cesaret edile-

17 Yeni yönetim stratejisiyle ilgili bu paragraftaki temel argümanları “Yeni yönetim stratejisi ve siyasi muhalefet imkânlarının yeniden şekillenmesi” başlıklı alt bölümde detaylı olarak ele almıştık, bkz. s. 80 vd.

18 *Journal de Constantinople*, 14 Kasım 1859, n. 1088.

19 *UI*, s. 44-45; krş. BOA, I. DH. 445-1/29437, mazbata, s. 1a; Fransızca tercümesi için bkz. PRO FO. 78-1437, *L'acte judiciaire du complot du 17 septembre*, 256 numaralı rapora ek, 21/11/1859, s. 7-8.

mediği düşünülürse bu hiç şaşırtıcı değildir. Dahası, Kuleli muahedesi –hazırlık aşamasında ortaya çıkarılmış olsa bile– elli yıldan beridir Osmanlı padişahına yönelik bilinen ilk suikast girişimiydi.

Sansür kararı belki hemen istintaklar sırasında alınmıştı. Sorgu heyetinin istintaknâmelerde hanedan mensuplarının isimlerinin nasıl yazılacağı üzerinde tartıştığını, nihayet noktalarla şifrelemeyi münasip bulduklarını varsayabiliriz. Tutuklamalardan hemen sonra, sanıkların Kuleli Kışlası'na naklin-den önce Bâb-ı Seraskeri'de yapılan ilk sorgularındaki kayıtlarda padişahın unvanının noktalarla gizlenmiş olduğu kısımlar ile açıkça kullanıldığı (*zat-ı şahaneye su-i kasd* gibi) ibareler ardı ardına görülebilmektedir.²⁰ Padişahın adını/unvanını noktalarla sansürleme kararı bu aşamada belki henüz alınmamıştı, fakat kâtipler adını anmamaya dikkat etmekteydiler. Kışlada yapılan sorgulardaki kayıtlarda ise padişahın unvanı yalnızca suikast dışı bir bağlamda ve sadece sanık bağışlanmayı dilediğinde geçirilmiştir. Fezlekeden anlaşıldığı üzere heyet ve kâtipler mazbata hazırlanana kadar (başka bir deyişle son dakikaya kadar) noktaları kullanmaya devam etmişlerdir. Bürokratlar Ceza Kanunnamesi'nde padişahın katlinden kamuya açık bir belge olacağı için bahsedememişlerdi. Oysa bu kez heyet tam tersine, belge yayınlanacağı için “su-i kasd” ve “zat-ı şahane” ibarelerini arka arkaya, aynı cümle içinde açıkça yazmak zorunda kalıyordu. Ceza Kanunnamesi devrinde, Avrupalı sefirlerin müdahalesiyle uluslararası boyut kazanmış olan böylesi bir vakada²¹ padişahın kutsiyetini ve dokunulmazlığını adını noktaların ardına saklamaya devam ederek korumanın mümkün olmadığı da böylece görülmüş oldu.

Osmanlı bürokrasisinin farklı kademelerinde üretilen belgelerde (kadı sicilleri, fermanlar, bürokratik yazışmalar vb.) padişahın adı/unvanı daima daha büyük, daha yukarıda (satırın üzerinde) ya da diğer ad ve kelimelerden daha iyi bir mürekkeple yazılırdı. Padişahın şahsı gibi adına da saygı gösterilmesi âdettendi. 1840-1845 yıllarına ait hafiye raporlarının bulunduğu havadis jurnallerini inceleyen C. Kırılı, bu raporlarda Bâb-ı Âli'nin en önemli bürokratlarına karşı dahi son derece sert eleştirilere rastlanabilmesine rağmen, padişah hakkında sadece övgü dolu ifadeler bulunduğunu tespit eder.²² Bunun sebebi hafiyelerin padişahı eleştiren bir kişiye dahi tesadüf

20 Örnek olarak bkz. Müftü Bekir Efendi'nin ilk istintaknâmesiyle Cafer Dem Paşa'nın ve Hoca Nasuh'un istintaknâmeleri.

21 İngiliz ve Fransız sefirlerinin raporları, Kuleli sanıkları hakkındaki nihai yargı konusunda Bâb-ı Âli'yi etkilemeye çalıştıklarını ve bunu başardıklarına inandıklarını ortaya koyar, bkz. FO. 195-646, n. 260, 22/11/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Russell'a; AMAE CP, Turquie, c. 371, n. 100, 05/06/1867, s. 188 a-b, Fransa'nın İstanbul sefiri M. Bourré'den Dışişleri Bakanlığı'nda Devlet Sekreteri Marquis de Moustier'ye.

22 C. Kırılı, “Coffeehouses”, *a.g.e.*, s. 84.

etmemiş olmaları değildi muhtemelen. Fakat padişaha yönelik sert eleştiriler ya da hakaretler işitmiş olsalar bile bu sözleri raporlarında nasıl yazabilir, tekrar edebilirlerdi ki? Sıradan bir hafiye padişaha taarruz eden ifadele-ri nasıl kaleme alabilirdi? Kuşkusuz bunları sözlü olarak iletmek, hatta belki duymazdan gelmek daha münasipti. Hiç şüphesiz Ceza Kanunnamesi hazırlığı sırasında heyette bulunanlar şifreli bir dille konuşmamış, Kuleli sor-guları sırasında da muhaidler padişahın adını telaffuz etmemek için meram-larını işaretlerle anlatmamışlardı. Heyet ve kâtipler açık bir biçimde yazma-ya cesaret edemedikleri sözleri sanıkların ağzından duymuş ve kendileri de telaffuz etmişlerdi.

Mazbata yazılırken noktaların yerini zat-ı şahane tabirine bırakması, bir tabunun yıkılması anlamına geliyordu. Fakat bütün tabular gibi bu da bir anda tamamen ortadan kalkmadı. Kuleli'den sonra ortaya çıkartılan padişahı devirmeye, öldürmeye yönelik ilk teşebbüslere dair istintaknâmeler (en azından şimdilik) arşivlerde bulunamadığından, “noktaların tarihini” kro-nolojik olarak, adım adım takip edebilmek mümkün değil. Kuleli sonrasın-daki bu nevi girişimlere ait elimizdeki en erken tarihli istintaknâmeler 1878 yılındaki Aziz-Skaliyeri vakasına aittir. Söz konusu belgelerde Kuleli'den ne-redeyse yirmi yıl sonra noktaların hâlâ varlığını koruduğunu görebilmek mümkündür. Bununla birlikte çok daha nadir kullanılmışlardır. Bu kez kâ-tipler, muahidlerin tahta geçirmeyi planladığı şehzadenin adını hiç sakınma-mışlar, padişahın adı da pek çok kez kâğıda geçirilmiştir.²³ Bu vakadan üç yıl sonra, 1881'de, Sabuncuoğlu Artin adında bir sarrafla şürekâsı, padişahı kat-letmeye niyetli oldukları yönündeki istihbarat nedeniyle tutuklanırlar. Va-kanın istintaknâmelerine bakılırsa, kâtipler artık padişahın adını noktalarla sansürlemek ihtiyacı duymamaktadır.²⁴

Gelenekler ve ritüel niteliği taşıyan pratikler ne toplumun ne bürokrasinin hayatından bir günde silinir. Noktaların ortadan kaybolmasının yirmi sene alması Kuleli Vakası'nın bu süreç üzerinde etkisi olmadığı anlamına gelmez. Tam tersine, 1859'da padişahın katlini tasavvura cüret edilmiş olduğunu açık bir biçimde kayda geçirmenin, heyet ve kâtipler için ne derece zor oldu-ğunu ortaya koyar. Sanıkların suinietinin kâğıda dökülüp kamuya ilan edil-mesiyle beraber padişahın metinlerde korunan dokunulmazlığı, hem ulusla-rarası politik dengeler hem de Osmanlı Devleti'nin kurumsallaşması süreci

23 Örneğin: “Şerif Efendinin adamları selamlığa çıktığında [dört nokta] öldürecek bir adam vardır” (BOA, Y. EE. 23/5, 13/Ş/1295, S. 81/2 a); “Sultan Hamid'i indirib Sultan Murad'ı çıkara-cağız deyü söylediler” (a.g.y., s. 19/1 a).

24 Bu vakanın istintaknâmelerinde nokta yoktur. Buna mukabil, şu tür ifadelerle sıklıkla rastla-nır: “Zat-ı şevketmeab hazret-i padişahiye / tacdariye hal' edecekler” (BOA, Y. PK. ZB. 1/72, 9/ Ra/1 298 – Bu vakadan bana bahseden ve büyük bir nezaketle arşivdeki dosyanın referanslarını veren Cengiz Kırılı'ya teşekkür ederim).

(burada Ceza Kanunnamesi örneğiyle tecessüm eden) karşısında büyük bir darbe almış olur. Malum olduğu üzere Kuleli muahidleri Abdülmecid'i değil öldürmek, hayatını ciddi anlamda tehdit dahi edememişlerdir. Fakat yarım kalan muahedeleri Sultan Abdülmecid'in şahsının çok ötesinde, noktaların arkasında saklı olan Osmanlı padişahına ulaşarak, metinlerde dikkatle korunan kutsiyetini lekelemiştir.

İstanbul'daki Fransa sefiri, Kuleli Vakası'nı yeni bir isyan türünün, hatta "Türk halkı arasında kendini göstermeye başlayan direniş ruhunun bir işareti" olarak değerlendirir. Sefire göre "eski nizamda" sarayda sık görülen isyanların aksine "bu sefer sahnedekiler madun aktörlerdir".²⁵ Daha önce görmüş olduğumuz üzere, aslında Kuleli bu açıdan tam olarak bir "ilk" sayılmaz. Zira 1730 ve 1807'de düşük rütbeli yeniçerilerin önyak olduğu isyanlar meydana gelmiştir. Bunları elbette "eski nizamın" isyanları sınıfında görerek değerlendirme dışı bırakabiliriz. Fakat Yeniçeriler sonrası dönemle kendimizi sınırlasak bile, elimizdeki kaynakların harekete geçmeden açığa çıkarılmış isyan girişimlerine dair bilgi içermeyebileceğini unutmamak gerekir. Öte yandan, Osmanlı bürokrasisinin ve Avrupalı sefirlerin Kuleli Vakası'na karşı gösterdiği hassasiyete, ayrıca bu vakaya Jön Türk ve Cumhuriyet tarihyazımında atfedilen öneme bakılırsa, Kuleli'nin hem toplumun, devletin ve diplomasinin gözünde hem de tarihsel hafızada bir "ilk" olarak telakki edildiği aşikârdır. Kuleli muahidleri dokunulmaz olana dokunmayı başaramamıştır. Ancak sonraki yıllarda ortaya çıkartılan padişaha yönelik isyan ve basit suikast planlarının yoğunluğunun da işaret ettiği üzere, onların teşebbüsleri alt kademelerden şahısların bu düzeyde eyleme geçmesine zemin hazırlayan yeni bir siyasi tahayyülün ilk elle tutulur işaretidir.

25 Sefirin burada kısmen alıntılanan ifadesinin tamamı için bkz. yukarıda s. 130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**Meslek Cemiyeti
(1867)**

CEMİYETİN İSİMLERİ

Kuleli Vakası'ndan dokuz yıl sonra, 1867 yılının Haziran ayı başında İstanbul'da isyan hazırlığında olan bir başka gizli cemiyet daha ortaya çıkarıldı. Vakanüvisler ve tarihçiler bu teşekkül pek çok farklı isimle anmışlarsa da, bu kitapta sadece Meslek tercih edilmiştir. Yalnızca çok isimliliğin yaratabileceği olası karışıklıktan kaçınmayı hedefleyen bu tercih, cemiyetin asıl adının Meslek olduğunu ima etmek gibi bir niyet içermez. Kaldı ki büyük ihtimalle cemiyetin aslında herhangi bir ismi de yoktu. Cemiyetin ve isyan teşebbüsünün tarihine eğilmeden önce, ona yakıştırılan farklı isimler üzerine düşüneceğiz. Bu isim çeşitliliği gerek cemiyetin tarihyazımında nasıl algılandığını, gerekse “tabiatını” daha iyi kavramamızı sağlayacak önemli, kullanışlı ipuçları sunmaktadır.

Cemiyete yakıştırılan isimlerin en rağbet görenlerinden biri *İttifak-ı Hamiyyet*'tir. Pek çok araştırmacı, Kaya Bilgegil'in 1974'te vakaya ait mazbatayı yayınlamasına kadar, bunu cemiyetin gerçek ismi olarak telakki etmiştir.¹ Mazbatanın yayınlanmasını takiben araştırmacılar bu belgede kullanılan Meslek ismi² üzerinde uzlaşmış, İttifak-ı Hamiyyet ise yanlış bir yorum sonucu ortaya çıkmış bir adlandırma olarak değerlendirilmiştir.³ Cemiyet için

- 1 Başta M.C. Kuntay (*Namık Kemal Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında*, İstanbul, 1944), Ş. Mardin (*The Genesis*) ve R.H. Davison (*Reform*).
- 2 Sadece mazbatada değil, cemiyetin mensuplarıyla ilgili başka belgelerde de Meslek adına tesadüf etmek mümkündür. İzzet Bey'in ödenmeyen maaşlarıyla ilgili belgede de cemiyet yine bu isimle anılmıştır (BOA, A. Mkt. Mhm. 1285.N.27 431/55).
- 3 M.K. Bilgegil, ittifak-ı hamdiyyet terkinin daha sonra, kendisi de Yeni Osmanlılara mensup olan Namık Kemal (1840-1888) tarafından icat edilmiş olabileceğini, ya da en azından ifadenin onun yazı üslubuna çok uygun olduğunu tespit eder. Zaten bu bir isim değil, gizli cemiyeti ni-

zikredilen üçüncü bir isim ise, muahedenin elebaşı olan Mehmed Bey tarafından telaffuz edilmiş olmasına rağmen tarihçilerce hiç dikkate alınmamıştır. Mehmed Bey kaleme aldığı bir makalede cemiyeti *Üss-i Medeniyet* ismiyle anar.⁴

M.K. Bilgegil, Mehmed Bey'in bu makalesinin tam metnini çalışmasına dâhil etmiş olmasına rağmen, onun muahedeyi *Üss-i Medeniyet* olarak adlandırdığını sadece bir dipnotta belirtir. Bu ismin resmi belgelerdekinden farklı olmasını hiç önemsemez ve Meslek'i muahedenin “gerçek” adı olarak değerlendirmeye devam eder.⁵ Enver Koray da tıpkı M.K. Bilgegil gibi *Üss-i Medeniyet*'i değil Meslek'i tercih eder.⁶ Hüseyin Çelik ise muahedeyle ilişkili farklı isimleri zikreder, ancak mazbatadakini sorgusuz bir biçimde gerçek isim saymaya devam eder. Ayrıca çeşitli isimlerden bahsederken Mehmed Bey'in muahedeyi *İade-i Hukuk Cemiyeti* olarak andığını da iddia eder. Oysa Mehmed Bey'in kullandığı haliyle bu ifade bir isim değil *Üss-i Medeniyet* ismini niteleyen bir sıfat görevindedir: “‘Üss-i Medeniyet’ nam bir iade-i hukuk cemiyeti”.⁷

teleyen bir sıfattır (MKB, s. 356). Tespit edebildiğim kadarıyla bu ismi ilk M.C. Kuntay kullanır (*Namık*, s. 18, 289), ancak Namık Kemal'le isim arasında herhangi bir bağ kurmaz. M.K. Bilgegil gibi Ş. Mardin ve R.H. Davison da Namık Kemal ile bu isim arasında bir bağ kurmaksızın M.C. Kuntay'a referans verirler (Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 21 ve R.H. Davison, *Reform*, s. 59). M.K. Bilgegil'in yorumu H. Çelik'in çalışmasında da yer alır (*Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul, 1994, s. 26), ancak burada M.K. Bilgegil'in kuşkulu yaklaşımı yerini ittifak-ı hamiiyetin Namık Kemal'in ifadesi olduğu iddiasına bırakır. Öte yandan, H. Çelik'in referansı MKB, s. 356 değil, bu konuda herhangi bir iddiası bulunmayan M.C. Kuntay'dır (*Namık*, s. 18).

4 MKB, s. 200, krş. Mehmed Bey, “Keşf-i Zamir”, *İnkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

5 MKB, s. 400.

6 E. Koray, “Meslek Kuruluş ve Faaliyeti”, *Belleten*, c. 54, n. 221, Ankara, 1990, s. 151-165; aynı yazar, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, c. 48, n. 18, Ankara, 1984, s. 563-582. E. Koray'ın notlarından cemiyetin kurucusunun makalesini okumuş olduğu anlaşılrsa da, 1984'te yayınlanan makalesinde onun kullandığı isme yer vermez. Cemiyetin “gerçek ismini” tespit etmeye odaklandığı ikinci makalesinde ise “Üss-i Medeniyet”i olası isimlerden biri olarak kayda geçer.

7 Ayrıca H. Çelik'e göre Ali Suavi de cemiyeti *Hürriyet ve Hamiyyet* ismiyle anmaktaydı (bkz. H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 26). H. Çelik'in göndermede bulunduğu sayfada Ali Suavi büyük ihtimalle bu teşkilattan bahsetmektedir. Ancak mevzubahis ifadenin cemiyetin ismi yerine kullanılmış olduğunu söyleyebilmek hayli güçtür: “Daha geçen güne kadar hürriyet ve hamiyet namıyla bunca nüfusun önüne düşen Fazıl Paşa'nın Karun kadar da zengin ve mansıb ve iltifat-ı aliye gayr-ı muhtaç olduğu halde çanına bir meclis-i has azalığı ot tıkadı hamiyet ve hürriyet namıyla teşci' edüb Kıbrıs ve Rodos ve Aka kalelerine esir etdiği bunca ehl-i imanın [...]” (*Ulum*, n. 18, s. 1092-1093). “Hürriyet ve hamiyet nâmı” ifadesi aynı sayıda, otuz sayfa kadar ileride tekrar eder. Bu sefer Yeni Osmanlıların davasını nitelemektedir: “Şimdi ise fi 1867 miladi Ağustos tarihinde Fâzıl Paşa Avrupa memalikinden Baden-Baden'de hürriyet ve hamiyet nâmı ile ve senevî üç yüz bin frank tahsisle cemiyeti teşkil edip [...]” (Ali Suavi, “Fazılıyye”, *Ulum*, n. 18, 15/S/1287, s. 1120). Dönem dilinde *namıyla* ifadesinin isme işaret etmekten ziyade ilgili öznenin temel amacını tarif etmek üzere kullanıldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Mesela mazbatada da şu ifade geçmektedir: “karındaşlık namı ile büyük zatlardan mürekkeb olarak bir cemiiyyet” (MKB, s. 393, krş. BOA, MM, c. 10, s. 55). Bu cümleden cemiyetin adının “karındaşlık” olduğu anlamını çıkaramayacağımız açıktır.

Velhasıl araştırmacılar muahedenin kurucusunun kullandığı isimden- se resmi belgelerde yazılı olana itimat etmeyi tercih etmişlerdir. Ne var ki bu gizli cemiyetin gerçek isminin Meslek olduğunu kabul etsek bile, mevcut isim çokluğu izaha muhtaçtır. En azından Mehmed Bey'in bizzat kurucusu, idarecisi olduğu cemiyetin isminde yanılmamış olması gerekir. İlerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere alt grupları, yazılı ilkeleri, az çok belirlenmiş hedefleri olan, iyi örgütlenmiş gizli bir grup söz konusudur. Dolayısıyla bu yapının bir isminin olması şaşırtıcı olmayacaktır. Fakat 1859 isyan girişiminin arkasındaki muahedede gördüğümüz üzere, isim olmazsa olmaz değildir. 1859'daki muahedenin, şüphelilerin sorguları sırasında hapis tutulduğu yerin adıyla (Kuleli) anıldığını düşünersek, bu teşekkürün de isimden mahrum olması ihtimalini yabana atamayız. Cemiyetin bir isminin olmaması, pek çok farklı şekilde anılmasının esas nedeni de olabilir. Bu durumda en "gerçek" ismin peşine düşmek yerine –ki belki hiç yoktu– elimizdeki isim bolluğundan bu gizli oluşumun temel özelliklerine ve bu isimleri kullananlar tarafından nasıl görüldüğüne dair ipuçları toplamak için faydalanabiliriz.

(Takma) isimler bize neler söyleyebilir?

Resmi belgelerde "meslek denilen cemiyet-i fesadiye" ifadesine pek çok kez rastlarız. O dönem Meslek kelimesi bugün neredeyse kullanımdan düşmüş başka anlamlara sahipti. Arapça *s-l-k* (سلك) kökünden gelen kelime için 19. yüzyıla ait sözlükler pek çok eşanlamlı kelime önerir: *Tarik*, *tertib*, *tarz*, *usul*, vb. Sir James Redhouse'un hazırladığı sözlükteki tanım (1890 baskısı) bütün bu kelimelerin iyi bir sentezi sayılabilir: "Alışılmış bir düşünme ya da eyleme şekli".⁸ Dönem metinlerinde bu kelime genellikle siyasi bir bağlamda,

8 "A habitual way of thinking or acting" (J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890). T.X. Bianchi ve J.D. Kieffer sözlüğünün (*Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1850) verdiği üçüncü anlam Redhouse'un önerdiği tanıma oldukça yakındır: "Manière d'agir, se conduire" [Davranış ve hareket tarzı]. Bu sözlükte ilaveten "mesleğine munselik oloup" deyiminin anlamı da mevcuttur: "izlemekte oldukları yola girip" (a.g.e.). Olayla aşağı yukarı çağdaş olan belli başlı diğer sözlüklerdeki tanımlar ise şöyledir: J.W. Redhouse'un 1880 baskısında (*Redhouse's Turkish Dictionary English and Turkish & Turkish and English*, Londra, 1880) "A course pursued; a path, road, way" [İzlenen bir hat; yol, tarik] tanımı mevcuttur. N. Mallouf sözlüğü (*Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1863) de benzer bir ifade içerir: "mèslèk: route; ligne de conduite" [yol, davranış çizgisi]. Şemseddin Sami'nin (Fraşeri) sözlüğü birkaç anlam daha ilave eder: "Meslek: de (سلوك) Süluk, Chemin, voie, route [yol, tarik]; Méthode; mode; manière; carrière, Principe [metod; usul; tarz, meslek hayatı, ilke] (*Dictionnaire Turc-Français*, İstanbul, 1885). Diran Kelekyan ise 1911 gibi daha geç bir tarihte yayınlanan sözlüğünde Şemseddin Sami'nin tanımını çok küçük farklarla tekrar eder: "Meslek: voie; Méthode, mode, manière, Carrière, Principe, Doctrine [Meslek: yol; Metod, usul, tarz, Kariyer, İlke, Öğreti], _____ unf rigorisme [katılık]; _____ sahibi, homme de principe [ilkeli adam]; _____ inde sebatlı olmak, être persévérant dans ses principes [ilke sahibi olmak]" (*Dictionnaire Turc-Français*, İstanbul, 1911). Ayrıca B. de

bir kişi, grup, kuşak ya da gazetenin tavır ve eylemlerini bir bütün olarak tanımlamak için kullanılır.⁹ Komnclerin, kralcılarının ya da Enternasyonalcilerin meslekleri gibi... Dolayısıyla tek başına kullanıldığında “meslek” kelimesi bir grubun yönelimi ya da siyasi doktrini hakkında bir şey ifade etmez.

Mazbatada cemiyeti tanıtmak üzere her mensubuna okutulmuş ya da verilmiş olan bir metinden bahsedilir. *Mesleknâme* denilen bu metnin içeriği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. M.K. Bilgegil’e göre, Mısır’ın hükümranlık haklarından mahrum bırakılmış prensi ve Yeni Osmanlıların müstakbel hamisi olan Mustafa Fazıl Paşa’nın kamuya açık bir mektubunun söz konusu mesleknâmenin içeriğine ilham vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mustafa Fazıl Paşa’nın maliye nazırlığından azledildikten sonra Sultan Abdülaziz’e hitaben yazdığı bu mektup, 1867 yılının Mart ayının sonunda Fransız gazetelerinde yayınlanmıştır. Mektupta birtakım reform önerilerinin yanı sıra Osmanlı bürokrasisine ve memurlarına yönelik sert eleştiriler mevcuttur.¹⁰ Mektubun yaynını takiben Fransız basınında çıkan makalelerin yanı sıra, başta Ebüzziya Tevfik’inkiler olmak üzere, yıllar sonra kaleme alınan anılar ve anlatılar, bu mektubun hem Osmanlı muhalifleri arasında hem de Avrupa kamuoyunda büyük yankı yaptığını göstermektedir.

Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubunun tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı belli değildir. Fransız basınında ilk olarak 24 Mart 1867’de çıktığı biliniyorsa da, R.H. Davison İngiliz konsolosluğunun raporlarına dayanarak mektubun İstanbul’da, 20 Mart’tan önce dolaşıma girmiş olabileceğini belirtir. Hatta Mısır’da 1866 yılı bitmeden dağıtılmış olabileceğinden bahseder.¹¹ Mazbatadaki ifadelere bakılırsa, bazı sanıklar yakalanmadan en az dört ay önce, yani mektubun yayınlanmasından da, konsolosluk raporlarında geçen tarihlerden de önce mesleknâmeyi okumuşlardır. Dahası, mazbatadaki bilgilere göre cemiyetin en eski mensubunun ifadeleri, tutuklanmasından on yedi ay önce Meslek’in planlarını ve siyasi ilkelerini içeren belgelerin mevcut oldu-

Meynard 1881 tarihli sözlüğünde kelimeyi “davranış çizgisi” diye çevirir; “Meslek adamı” deyiimini karşılarken ise “meslek” kelimesi için bir yan anlam olarak “hontet/namusluluk” sözcüğünü önerir: “homme qui a une conduite rgulire, honnte homme [düzgün davranan adam, namuslu adam]” (Meynard, *Dictionnaire*). şemseddin Sami’nin (Fraşeri) bir başka sözlüğünde de aynı anlam mevcuttur: “Mesleksizlik: mesleği, vicdanı ve namusca tabi olacak tariki olmayan mütelevvin adamın hâli” (*Kamus-i Türki*, Dersaadet, 1899/1900).

9 “Meslek” kelimesinin bu dönemde, bazıları cemiyet mensubu da olmuş olan farklı şahışlar tarafından kullanılışına dair birkaç örnek için bkz. Nuri, “Teşyid-i Revabıt”, *İbret*, n. 14, 26 R. 1289 (2 Temmuz 1872), s. 1-2; Reşad-Kemal, “Reddiye”, *İbret*, n. 8, 18 R. 1289 (24 Haziran 1872); Namık Kemal, “İfade-i Meram”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleler I*, İstanbul, 2005, s. 134; *Takvim-i Vekayi*, n. 1507, alıntılayan: K. Sadi, *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihi-ne Katkı*, İstanbul, 1994, s. 29; Ziya Bey’in 1 Mayıs 1870 tarihli mektubu, alıntılayan M.K. Bilgegil, *Ziya Paşa zerine Bir Araştırma*, c. 1, Ankara, 1979, s. 167-168.

10 MKB, s. 12-105.

11 R.H. Davison, *Reform*, s. 203.

ğuna işaret eder. Bu durumda, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun 1866 yılı sonuna doğru kaleme alındığını varsaysak bile, cemiyet söz konusu mektubun ortaya çıkmasından çok önce siyasi “mesleğine” dair metinler üretmiş demektir. Bu durumda mesleknâmenin paşanın mektubundan ilham alınarak yazılmış olması ihtimali zayıftır.

Mazbataya yansıyan tanıklıkların ve *nâme* son ekiyle yaratılmış olan bu kelimenin bizatihi kendisinin gösterdiği kadarıyla, ilham kaynağı her ne olursa olsun mesleknâmenin cemiyetin ilkelerini ve belki amaçlarını içeren bir belge olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda iki seçenek üzerinde durulabilir: Ya mesleknâme kelimesi cemiyetin adından türetilmiştir ya da mesleknâmeden dolayı sanıklar ve sorgu heyeti gizli cemiyeti Meslek olarak anmış ve böylece bu ad yerleşmiştir. Her ne kadar Meslek adı tek başına bu teşekkülün siyasi perspektifini kavramamıza yardımcı olmasa da, öncelikle bir perspektifi olduğunu gösterir. Başka bir deyişle, söz konusu olan tek bir eylem etrafında bir araya gelmiş bir grup değil, ilkeleri, siyasi bir projesi olan, en azından kendisine izleyecek bir yol tayin etmiş bir gruptur. Bu bakımdan Meslek daha önceki örneklerden, hatta Kuleli muahedesinden bile net olarak ayrılır. Kuleli'nin bir amacı olduğuna hiç şüphe yoksa da, bir mesleği olduğu kesin olarak iddia edilemez.

Cemiyete yakıştırılan *İttifak-ı Hamiyyet* adı (ya da sıfatı) ise, öncelikle teşekkülün vatanseverlik özelliğini vurgular. *Hamiyyet* kelimesinin anlamını daha iyi kavramak için 19. yüzyıla ait sözlüklere baktığımızda sıklıkla “gayret”, “şevk” gibi kelimelerle birlikte kullanıldığını, genellikle ailenin ya da vatanın onurunu korumakla ilişkilendirildiğini görürüz. Osmanlıca-Fransızca sözlükler 19. yüzyılın son çeyreğinde kelimeye vatanseverlik (*patriotisme*) anlamı atfetmeye başlarlar.¹² Gerek cemiyetin kurucu isimlerinden Mehmed Bey ile Reşad Bey, gerek Ali Suavi ve Namık Kemal gibi başka Yeni Osman-

12 Bianchi ve Kieffer (1850) “*Hamiethiar*: Zélé, ardent, empressé [gayretli, şevkli, azimli]; Mal-louf (1863), “Zèle, ardeur. Hamiyyetkar et hamiyyetmend adj. Zélé, ardent, empressé; Hamiyyet-lu” [gayret, heves. Hamiyyetkar ve hamiyyetmend sıfat. Gayretli, hevesli, heyecanlı; Hamiyyetlu]; J.W. Redhouse (1880), “Zeal, jealous, feeling of honour” [gayretli, titiz, onur duygusu]; Mey-nard (1881), “Zèle, ardeur; effort méritoire (à peu près dans le même sens que gayret) [gayret, şevk; bir amaca yönelik çaba –aşağı yukarı gayretle aynı anlamda–]. Hamiyyetlu, zélé, cou-rageux, bien agissant. Cette épithète ne se donne qu’aux simples particuliers et ne doit pas être employée à l’adresse de fonctionnaires, surtout ceux d’un élevé [Hamiyyetli, gayretli, cesur, dü-rüst. Bu niteleme sıfatı sadece sıradan kişiler içindir, memurlar, hele yüksek rütbeli olanlar için kullanılmamalıdır]. 2- Himmyyet abstinence diète; litt. “chose défendue” [Himmyyet sakınma, perhiz; kelime anlamı “yasak şey”]; Sami Bey Fraşeri (1885); “Zèle, amour propre; Pa-triotisme; Humanité; philanthropie” [Gayret, izzet-i nefis; Vatanseverlik; İnsanlık; insanseverlik]; Şemseddin Sami (Fraşeri) (1899/00), “İnsanın memleketini ve aile ve talukatını tecavüz ve hakareten muhafaza etmesi gayreti”; D. Kelekian (1911), “Zèle, sens de droiture; dévouement [gayret, doğruluk anlayışı, adanmışlık]; *Hamiyyet-i vataniye* Patriotisme [Vatanseverlik]; *hamiyyet-i insaniye* philanthropie [hayırseverlik], *ibraz-ı hamiyet etmek* faire preuve d’humanité, de dévouement [insanlığını, adanmışlığını ispat]”.

hılar yazılarında *hamiyyet* kelimesini yaygın olarak kullanmıştır. Onların dilinde kelime daima vatanla ilişkilidir, aileyle değil. Başka bir deyişle sözlüklerde “resmileşmesinden” önce *hamiyyet* kelimesi onların kaleminde vatanseverlikle eşanlamlı hale gelmiştir bile.¹³ İster Kuleli muahedesinin önderlerinden Hüseyin Daim Paşa’nın kullandığı ve Bianchi sözlüğünün 1846 baskısında da geçen *gayret-i vatan* terkihiyle, isterse Kuleli tutuklamalarını protesto için duvarlara asılan yaftalarda karşımıza çıktığı gibi *hamiyyet*¹⁴ kelimesiyle ifade edilmiş olsun, “vatanseverlik” siyaseten harekete geçirici bir kavram olarak Osmanlı politik dünyasının bir parçası olmuştur. Daha önceki bölümlerde görmüş olduğumuz üzere, kavramın bu gelişimi Osmanlı İmparatorluğu’nun dönüşümünden, yeni yönetim siyasetinin yapısından bağımsız değildir. Toprak kayıpları, özellikle 1860’larda Girit’teki Rum isyanları da, her şeyden evvel vatanın zedelenen haysiyetini müdafaa etmek olarak anlaşılan vatanseverlik bilincinin gelişmesine ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Cemiyete yakıştırılan isimler arasında, *ittifak-ı hamîyyet*’e benzer politik yan anlamlar taşıyan, vatanseverliği öne çıkaran bir diğer isim de *Türkistanın erbâb-ı şebabı*’dır (Türkiye’nin genç efendileri). Bu isim, Mustafa Fazıl paşanın idaresinde uluslararası bir banka kurulmasına dair *Le Nord* gazetesinde yayınlanan bir yazıya, paşanın gönderdiği tektipte geçen “le parti Jeune Turquie” ifadesinin çevirisinden ortaya çıkmıştır. Namık Kemal paşanın mektubunu tercüme ederek 23 Şubat 1867’de *Tasvîr-i Efkâr*’da yayınlamıştır.¹⁵ Bu ismin cemiyete yakıştırılması öncelikle ve bilinçli olarak Mustafa Fazıl Paşa’yla bağını vurgulamakta, böylece cemiyetin Yeni Osmanlılar tarihinde erimesine de vesile olmaktadır. Esasen mektup yayınlandığı sırada Meslek’in büyük ihtimalle Mustafa Fazıl Paşa’yla henüz bir bağlantısı yoktur. Dahası, Namık Kemal’in cemiyetin mensubu olduğu iddiasının Ebüzziya Tevfik’in anlattıklarından başka bir dayanağı da bulunmamaktadır. İleride ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, cemiyetle Mustafa Fazıl Paşa arasındaki bağların mazisi, tutuklamalardan sadece on gün kadar öncesine uzanmaktadır.

13 Örneğin “insaniyet, hamiyet, vatanını sevmek böyle olur” (MKB, s. 201; krş. Hüseyin Vasfi, “Boşnaklara Hitab”, *Inkılâb*, n. 2, 14/5/1870); “Mösyö Thiers’nin hükümeti Cezayir’de silaha sarılan vatanperverlerden müdafaa-i hamîyyetkâranelerine galebe edemediği bir köy ahalisini umuman diri diri ateşe yaktı!”, Reşad, “Devair-i Belediye taraftarını”, *İbret*, n. 3, 11/R/1289 (17 Haziran 1872).

14 Bkz. yukarıda s. 128 dipnot 15; s. 201, dipnot 58; s. 214.

15 *Tasvir-i Efkâr*’da yayınlanan makalenin metni için bkz. Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 2003, s. 47-48. Paşanın mektubunun ve *Le Nord*’da yayınlanmış olan makalenin Fransızcası için bkz. MKB, s. 5-22. “Türkistan’ın Erbâb-ı Şebabı” ifadesinin geçtiği Namık Kemal’e ait başka bir makale için bkz. M.C. Kuntay, *Namık*, s. 183-187 ve 289-291. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa da “Le parti Jeune Turquie”nin bir başka çevirisi olarak düşünülebilecek “Jön Türkiler” ifadesini de yine bu cemiyetin mensuplarını adlandırmak için kullanmıştır bkz. Ma’ruzat, Y. Halaçoğlu (ed.), İstanbul, 1980, s. 196-197.

Ne var ki, ilişki büyük bir hızla derinleşmiş, cemiyetin üç kurucusu (Mehmed, Reşad ve Nuri Bey) Paris'e kaçışları sonrasında paşanın desteği ve maddi katkısıyla meydana gelen Yeni Osmanlıların kuruluşunda yer almışlardır. *Türkistanın erbâb-ı şebabı* yakıştırmasının da işaret ettiği üzere, Meslek, Yeni (genç) Osmanlıların filizlendiği köklerden biridir. Dolayısıyla mensuplarının yolunun Mustafa Fazıl Paşa'yla bir aşamada kesiştiği de aşikârdır. Öte yandan, özellikle Ebüzziya Tevfik'in yazdıklarından kaynaklanan yaygın yanlış değerlendirmenin aksine, Meslek ve Yeni Osmanlılar aynı teşekkül değildir.

Cemiyete yakıştırılan ama diğerleri kadar sık telaffuz edilmeyen dördüncü bir isim daha vardır: *Veliefendi Cemiyeti*.¹⁶ Her ne kadar sanıklar arasında bir Veliyüddin Efendi (n. 8) bulunmaktaysa da, Veliefendi cemiyet mensuplarından birinin adı değildir. Bu yakıştırmanın gizli teşekkülün tarihiyle ilgisi, Veliefendi Sahrası'nın cemiyetin toplandığı mahallerden biri, dahası isyan için nihai kararın alındığı yer olmasından ibarettir.¹⁷

Üss-i Medeniyet'e gelince; cemiyetin önderlerinden Mehmed Bey tarafından kullanılan bu adlandırmayı tarihçiler görmezden gelmiştir. Adlandırma Tanzimat etrafındaki tartışmaların herhalde en çok kullanılan, en karmaşık kavramlarından birini içermektedir. Arapça *m-d-n* (مدن) kökünden gelen *medeniyet* kelimesinde esasen şehir hayatı vurgusu güçlüdür. Ancak, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kavram giderek daha açık bir biçimde hem medeni olarak görülen hem de medeniyetin kaynağı olarak telakki edilen Batı'ya, başta Fransa, İngiltere ve ABD olmak üzere en gelişmiş ülkelere işaret etmek için kullanılmıştır. T. Baykara'ya göre, medeniyet kelimesinin görüldüğü ilk Arap harfli Türkçe metin, 1838 yılında Sadık Rıfat Paşa'nın (1807-1857) Viyana sefaretindeki görevinden İstanbul'a dönüşünde basılmış olan *Müntehâbat-ı asâr*'dır. T. Baykara kelimenin tıpkı aynı sonekle biten *hürriyet*, *müceddiyet* kelimeleri gibi 1835-1840 yılları arasında icat edilmiş olduğu, 1850'lerde de nispeten bilinir hale geldiği kanaatindedir. Kelime 1856'da "civilisation" karşılığı olarak N. Mallouf sözlüğünde yerini alır. Yani 1860'larda artık yaygın olarak kullanılmakta olduğu düşünülebilir.¹⁸

Meslek mensuplarının gözünde bu kelimenin nasıl bir anlam taşıdığını daha iyi kavrayabilmek için kuruculardan birinin yazdıklarına müraca-

16 Bkz. S.K. İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, İstanbul, 1938 / 2004, s. 181.

17 Veliefendi Sahrası ya da Çayırı, Makriköy (Bakırköy) yakınlarında, bugünkü Zeytinburnu'nda bir mesire yeri idi. Adını, söz konusu mahalde büyük bir çiftliği olan Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi'den (ö. 1768) almıştı. Bugün burada şehirdeki yegâne hipodrom bulunmaktadır (bkz. C. Atabeyoğlu, "Veliefendi Hipodromu", *İst. A.*, c. 7, İstanbul, 1994, s. 377-378 ve A. Alparslan, "Veliyüddin Efendi", *a.g.e.*, 1994, s. 378).

18 T. Baykara, "Bir Kelime – İstilah ve Zihniyet Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul, 1992, s. 31, 32. Fransızca-Türkçe ve İngilizce-Türkçe sözlüklerde "civilisation / civilization" kelimesinin tanımının gelişimi için: *a.g.e.*, s. 20-23.

at edebiliriz. Nuri Bey'in 1872'de *İbret* gazetesinde yayınlanan makalesinin başlığı "Medeniyet"tir. Makalede medeniyetin sadece zenginlik, refah, teknik gelişme anlamına gelmediği, aynı zamanda bir toplumun maddi ve manevi her seviyede kemale ermesi demek olduğu anlatılır.¹⁹ Nuri Bey medeniyetle İslâm arasında hiçbir çelişki olmadığını ısrarla vurgular ve Osmanlı topraklarının İslâmiyet'in doğru yolundan sapmadan medeniyetin merkezi, en azından merkezlerinden biri hâline gelmesi gerektiğini ifade eder.

Medeniyet (ve ilerleme) mefhumunu bu yan anlamlarla beraber kullanan elbette sadece Nuri Bey değildir. "Muhafazakâr ıslahatçılık" olarak tanımlanabilecek bu yaklaşım Tanzimat döneminde pek çok Osmanlı münevveri tarafından paylaşılır. "Osmanlı modernleşmesi" denilen sürecin temel motifi olan medeniyet ve terakki yolunda ilerlerken, Müslüman ahlâkını ve değerlerini, geleneklerini korumak arayışı da bu zihniyet dünyasının bir ürünüdür. Osmanlı münevverinin ve devlet adamlarının politik yaklaşımlarını tayin eden hayati unsur, Batılılaşmanın yenilikleriyle, kaçınılmaz olarak geleneksel değerlerce de temsil edilen Osmanlı kimliğinin muhafazası arasında bir denge bulabilme hedefidir. Ahmed Cevdet Paşa'dan (1822-1895) Ziya Gökalp'e (1876-1924) kadar Osmanlı ıslahatçılarının ve münevverinin ilgisinin odak noktası değişse de çerçevenin hep aynı kaldığını iddia etmek mümkündür. Başta Namık Kemal ve Ahmed Midhat olmak üzere münevverler, Batı'dan teknikleri ithal ederken "Osmanlı kültürünün" korunmasından yanaydılar. Jön Türkler de 1895'te yayınlanan programlarında medeniyet yolunda ilerlemenin Osmanlı hasletlerini zedelememesi gerektiğini ifade ederek benzer bir yaklaşım sergilemişlerdir.²⁰ Bu yaklaşım en açık ifadesine Ziya Gökalp'in meşhur *hars ve medeniyet* ayrımıyla kavuşacaktır.²¹

Mehmed Bey, Üss-i Medeniyet diye andığı Meslek'i bir iade-i hukuk cemiyeti olarak nitelendirmektedir. Yani Mehmed Bey'e göre bu oluşumun amacı, yitirilmiş hakların yeniden tesisidir. Başka bir deyişle, Nuri Bey'in medeniyet tarifiyle uyumlu bir biçimde, Üss-i Medeniyet ismi sadece Batı uygarlığına göndermede bulunmaz, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişini de içermektedir. Bu hayali geçmişte padişahlar şeriata riayet etmekte ve tebaasının ihtiyaçlarını gözetmektedir. Velhasıl, sanıkların mazbata-da alıntılanan ifadelerine bakılırsa, karşımıza çıkan diğer bütün isimler gibi muhtemelen Üss-i Medeniyet de bir yakıştırmadan ibarettir. Fakat yine de diğer isimler gibi cemiyetin siyasi perspektifini daha iyi kavramamıza imkân veren ipuçları sağladığı için dikkate değerdir.

19 Nuri, "Medeniyet", *İbret*, n. 8, s. 1-2, 18/R/1289 (24 Haziran 1872).

20 Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 1964, s. 60.

21 Z. Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, Ankara, 1964.

KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA...

Kuruluş toplantısı ve katılımcıları

Meslek'e dair en yaygın malumatın kaynağı, Ebüzziya Tevfik'in 1909'dan itibaren iki yıl boyunca *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınladığı "Yeni Osmanlılar" tarihidir. Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlıların eski bir mensubu olarak bu yazı dizisinde Meslek faslını da kapsayacak şekilde, bir dönemin Osmanlı muhaliflerinin hayatlarını anlatır. Metin çoğu zaman roman üslubundadır, ayrıca pek çok araştırmacının da kaydettiği üzere verdiği bilgiler hatadan hiç azade değildir. Ebüzziya Tevfik'e göre gizli bir cemiyet kurma kararı Sağır Ahmed Bey'in (Mehmed Bey'in babası) evinde yapılan bir toplantının ertesi günü, Belgrad Ormanı'ndaki bir piknikte alınmıştır. Yazar aşağı yukarı kesin bir tarih de verir: 1865'te, Haziran ayında bir pazar günü, öğleden sonra.¹ Kuruluş tarihini doğrulayabilecek herhangi bir veriye sahip değiliz. Yalnızca mazbataya göre en eski mensuplarından biri olan İsmail Hakkı Efendi'nin (n. 19) cemiyete tutuklanmadan on yedi ay önce katıldığını söylediğini not edebiliriz.² Yani eldeki veriler ancak cemiyetin Ocak/Şubat 1866'da mevcut olduğunu teyit etmeye imkân vermektedir.

Kuruluş toplantısına katılanlara gelince; Ebüzziya Tevfik altı isim sayar: Mehmed Bey, Reşad Bey, Nuri Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey ve Namık Kemal. Mazbatada ise sadece ilk üç isim *mürettib* ve *müessis* olarak geçmektedir. Her ne kadar mazbatada adı bulunmuyorsa da, isyanın arifesinde Meslek'i ele veren meşhur "hain" olarak tanınan Ayetullah Bey de kuruluş top-

1 ET, s. 80-83.

2 MKB, s. 355, 390; krş. BOA, MM, c. 10, s. 54.

lantısında hazır bulunanlardan olabilir. *Mirat* dergisinin sahibi, mezahîb odası memurlarından Refik Bey 1865'te koleradan öldüğü için³ kuruluş toplantısına katıldıysa bile isminin mazbatada bulunmuyor olması anlaşılabilir. Namık Kemal'in bu toplantıya katılıp katılmadığına gelince; ihtimal dışı değilse bile şüphelidir. En azından, tıpkı Meslek'e mensup olup olmadığı gibi bu iddianın da doğrulanması mümkün görünmemektedir.

Velhasıl cemiyetin kurucularının tam listesi ve kesin kuruluş tarihi belirsiz olsa da, mazbatadaki bilgilerle Ebüzziya Tevfik'in anlattıklarını bir araya getirince, başlangıçta küçük bir arkadaş grubu tarafından kurulmuş ve en fazla beş kişiden müteşekkil bir cemiyetle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu cemiyet, kuruluşundan bir buçuk, iki yıl sonra hâlihazırdaki Osmanlı idaresini devirmeyi hedefleyen bir isyan girişimini ciddiyetle tasavvur etmeye başlamıştı. Peki, Meslek kuruluşundan dağılmasına kadar geçen bütün bu zamanda neler yaptı?

Meslek'in tartışmalı geçmişi:

Hayırsever cemiyet gizli siyasi teşkilata mı dönüştü?

Mazbataya göre Meslek başlangıçta insani amaçlarla ve toplumun ikbali için hareket eden bir yapıydı. Hatta tutuklamalardan yirmi gün öncesine kadar bile hâlâ böyleydi. Bu süre zarfında cemiyet hayır işlerini hükümete karşı bir muhalefet faaliyetine tahvil etmiş, Mesleknâme başlıklı belgeler üreterek mensuplarına dağıtmaya başlamıştı.⁴ İstanbul'daki Fransa sefaretinin raporunda da Meslek'in aniden siyasi kumpaslar kuran bir cemiyete dönüştüğü varsayımı ileri sürülür: "Aylardır İstanbul'da teşekkül etmekte olan bir tür mason topluluğu var ki aniden gizli bir siyasi örgüte dönüşmüştür".⁵

Gizli örgüte yön veren olayların seyrini benzer şekilde aktaran bu iki belge de Bâb-ı Âli'nin resmi anlatısına dayanır, ne var ki o da sorunludur. Üç bö-

3 SO, c. 4, s. 1372. Ebüzziya Tevfik'in verdiği bilgiye göre Refik Bey, kuruluş toplantısından iki ay sonra, 1865 yılının Ağustos ayında vefat etmiştir (ET, c. 1, s. 82). Refik Bey'in ölüm tarihi İstanbul'da, Haziran 1865'te başlayan ve Eylül ayında, Hocapaşa'daki yangının ardından sona eren kolera salgınına denk gelmektedir (bkz. G. Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul, 2001, s. 309-319).

4 "[...] ibtida mesaisi medeniyet ve insaniyyet ve umraniyyete mahsur ve masruf olmak üzere eşhas-ı merkume tutulamadan yirmi gün evvele gelinceye kadar muamelatı bu esas üzerine devam etmekde olduğu halde muahharen muamelat-ı mezkure heyet ve idare-i devlet aleyhine nakl ü tahvil ve mesleknâme ismiyle varakalar tertib ve tanzim olunup bunlardan dâhil-i daire-i ittifak olanlara birer tane ita olunarak ve [...]" (MKB, s. 373; krş. BOA, MM, c. 10, s. 47).

5 "Depuis plusieurs mois il s'était formé à Constantinople une sorte de franc-maçonnerie que s'était bientôt changée en société secrète politique" (AMAE CP. Turquie, c. 371, n. 100, 05/06/1867, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye).

lünden oluşan mazbata (olayların özeti, sanıkların her biri için verilen kararın gerekçesi ve ceza dökümü) özellikle Meslek'in çok kısa süredeki dönüşümüyle ilgili tutarsız bilgiler içerir. Bu resmi belgenin ilk bölümünde Meslek'in ani bir dönüşümden geçtiği iddia edilir, fakat ikinci bölümde cezaları gerekçelendirmek için sanıkların ifadelerinden yapılan alıntılarda, belgenin bu iddiasıyla çelişen kısımlar vardır.

İlk çelişki, mazbatada cemiyetin “siyasileşmesine” dair en önemli ipucu sayılan mesleknâmenin kaleme alındığı tarihle ilgilidir. Birinci bölümdeki iddia bu belgenin tutuklamalardan sadece yirmi gün önce üretilmiş olduğu yönündedir. Oysa belgenin ikinci bölümünde alıntılanan ifadelere bakılırsa, tutuklanmadan en az dört ay önce mesleknâmelerin ellerinde olduğunu belirten sanıklar vardır.⁶ İkinci çelişki, cemiyetin amaçlarının aniden değiştiği iddiasıyla ilgilidir. Yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, mazbatanın birinci kısmında Meslek'in tutuklamalardan sadece yirmi gün önce *heyet ve idare-i devlete* karşı bir cemiyete dönüşmüş olduğu iddia edilmektedir. Fakat Arzuhâlci Nuri'nin (n. 18) ifadesine göre, Arzuhâlcî Cemal Efendi (n. 7) adlı bir başka sanık tutuklamalardan iki ay önce Meslek'i ona *heyet-i devleti* değiştirmeyi hedefleyen bir teşekkül olarak tanıtmıştır.⁷ Dahası, Mültezim Mehmed Ağa'nın iddiasına göre (n. 25) kendisi tutuklamalardan bir yıl önce İstanbul'a ilk geldiğinde bir arzuhal yazdırmak üzere dükkânına gittiği Cemal Efendi (n. 7) daha o tarihte ona bir *millet meclisi* kurulması tasarısından bahsetmiştir: “Ermeniler millet meclisi yaptılar böyle bir meclisin millet-i islâmiyede dahi yapılması lâzım”.⁸

Öte yandan, mazbatanın ilk bölümünde bulunan Meslek'in bir hayır cemiyeti olduğu iddiası sanıkların ifadelerinden yapılan alıntılarda da mevcuttur. Sözgelimi Cemal Efendi, Mehmed Ağa'ya sadece siyasetten bahsetmemiş, ayrıca ihtiyaç sahipleri için bağışta bulunmasını da istemiştir. Tüccardan Hüseyin Kaptan da (n. 21) ifadesinde kurulacak bir mektep için kendisinden iane talep edildiğini beyan eder. Mültezim Osman Ağa (n. 24) ise Meslek'in ona “karındaşlık nâmı ile” bir cemiyet olarak tanıtıldığını iddia eder. Fakat bu ifadelerden yola çıkarak hayırseverliği Meslek'in temel itici gücü olarak görmek hayli zordur. Cemiyet mensuplarının bu tür konuları namzet-

6 Örneğin Mültezim Osman Ağa (n. 24) (MKB, s. 393, krş. BOA, MM, c. 10, s. 55). Nitekim İsmail Hakkı (n. 19) ve Münecim Ali (n. 9) cemiyetin “mühürlü numrolu” varakalarını sırasıyla tutuklanmadan dokuz ve on yedi ay önce gördüklerini ifade ederler. Bu belgelerin mesleknâme olup olmadığını bilmiyoruz.

7 “[...] milletçe bir cemiyet olacak ve heyet-i devlet değişecek” (MKB, s. 390, krş. BOA, MM, c. 10, s. 54).

8 MKB, s. 393; krş. BOA, MM, c. 10, s. 56. Ermeni meclisinin kuruluşu Bâb-ı Âli'nin 17 Mart 1863'te kabul ettiği nizamnameye dayanır. Bu konuyu ve Ermeni Anayasası'nı aşağıda “Millet sisteminin tanzimi ve Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi” alt başlığında ele alacağız, bkz. s. 313 vd.

lere yaklaşmak, devletin siyasetinden bahis açarak Meslek'in propagandasını yapmak için bir mazeret olarak kullanmış olmaları ihtimali çok daha kuvvetlidir. Başka bir deyişle mazbatanın birinci bölümünde dile getirilenin aksine Meslek'in tarihini, hayırsever bir cemiyet iken sonradan siyasi bir teşkilata dönüştüğü iki evreye ayırmak pek kolay değildir. Cemiyetin geçirdiği belirtilen bu değişimin sorgu heyetinin mazbatada iddia ettiği gibi tutuklamalardan sadece yirmi gün önce gerçekleşmiş olması ise imkânsızdır. Devletin idaresinde bir değişimin ve bir "millet meclisinin" kurulmasının en az bir yıldır Meslek'in temel amaçları arasında olduğunu ortaya koyan sanık ifadeleri aynı belgede mevcuttur.

Sonuç olarak sorgu heyetinin Meslek'in tarihini kasti bir biçimde değiştirmeye gayret ettiği aşikârdır. Meslek'i aniden başkalaşım geçiren ve tehlikeli hale gelen bir hayır cemiyeti olarak göstermenin nasıl bir faydası olabilir? Fransa sefaretine Meslek'in geçmişine dair yanlış bilgiler verilmesindeki amaç nedir? Sorgu heyeti, cemiyetin niteliğinin kısa bir süre önce değiştiğinde neden bu kadar ısrarcıdır?

Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi

Tutuklamalardan birkaç hafta önce Meslek bünyesinde gerçekten de önemli bir değişim meydana gelmişti. Görünüşe bakılırsa söz konusu değişimi tetikleyen gelişme, yeni bir üyenin cemiyete dâhil olmasıydı. Bu kişi tahttan mahrum bırakılmış Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa'nın bir akrabası olan Azmi Bey'di (n. 1). Ebüzziya Tevfik'e göre de tutuklamalardan ancak yirmi-yirmi beş gün önce "bazı olaylar sebebiyle" Meslek Mustafa Fazıl Paşa'yla ilişkiye geçmişti.⁹ Ebüzziya Tevfik bu olayların ne olduğu hakkında malumat vermez. Mazbatada da tutuklamalardan yirmi gün öncesinin Meslek'in dönüşüm geçirdiği tarih olarak işaret edildiğini hatırlarsak, Ebüzziya Tevfik'in Azmi Bey'in cemiyete katılmasını kast ediyor olması muhtemeldir.

Azmi Bey'in mazbatada alıntılanan ifadesine göre İzzet Bey (n. 6) 21 Muharrem günü (24 Mayıs) ziyaretine gelip ona cemiyetten bahsetmiş, ardından Meslek'in önderlerinden Mehmed Bey için bir randevu talep etmişti.¹⁰ Mehmed Bey Azmi Bey'le Mustafa Fazıl Paşa'ya olan yakınlığından dolayı gö-

9 ET, c. 1, s. 25.

10 İzzet Bey ise tam tersine Azmi Bey'i, onu Meslek'e girmeye teşvik edenlerden biri olarak işaret eder. Hal buysa, Azmi Bey'in İzzet Bey'in ziyaretinden önce Meslek'le birtakım ilişkileri olmuş olmalıdır. Bütün sanıklar gibi İzzet Bey ve Azmi Bey de doğal olarak sorumluluğu üzerlerinden atmaya çalıştıklarından, gerçeğe en yakın anlatının hangisi olduğunu anlamak kolay değildir. Buna mukabil İzzet Bey'in kendisini Meslek'e katılmaya teşvik etmekle itham ettiği bir başka sanığın da (Ömer Efendi, n. 17) kendisini cemiyete katılmaya sevk eden kişi olarak İzzet Bey'i işaret ettiğini göz önünde bulundurmak gerek.

rüşmeyi istemiş olmalıdır. Azmi Bey'in iddiasına göre Meslek'in amaçlarından biri Mustafa Fazıl Paşa'yı Paris'ten geri getirmektir. Bu ifade muhtemelen isyandan sonra kurulacak yeni hükümette paşaya önemli bir görev verilmesi imasını da içermekteydi. Velhasıl, Azmi Bey'in senaryosuna göre kendisi Meslek'le ilk temas ettiğinde isyana zaten karar verilmişti – ya da en azından Mehmed Bey bu fikirdeydi. Pek tabii, tıpkı öteki sanıklar gibi Azmi Bey de sorgusunda kendi rolünü önemsiz göstermeye gayret etmiş olabilir. İsyan tasarısının –ve özellikle Mustafa Fazıl Paşa'yla ilgili olan kısmının– kendisi cemiyete katılmadan evvel tasavvur edilmiş olduğunu ispata çalışmış olması da mümkündür. Yine de ifadelerinin akla yatkın olduğunu teslim etmek gerekir. Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı açık mektubun Mart ayının sonunda Avrupa'daki gazetelerde yayınlanmasından sonra Mustafa Fazıl Paşa muhalifler arasında büyük bir itibar kazanmıştı. Dolayısıyla Meslek isyancılarının tasavvur ettikleri yeni hükümette ona da bir mevki yakıştırmış olmaları pek şaşırtıcı sayılamaz. Öte yandan, Mustafa Fazıl Paşa'yla ilgili bütün tasarıların Azmi Bey'in cemiyete girmesiyle ortaya çıkmış olması da muhtemeldir. Bu durumda Azmi Bey'in Mustafa Fazıl Paşa'nın vekâletiyle hareket etmiş olması ihtimali de yadsınamaz. Bir diğer olasılık ise Meslek'in isyan için kararlaştırılmış olan günden birkaç hafta kadar önce paşanın olurunun ve desteğini almak için Azmi Bey'le temas kurmuş olmasıdır. Tüm ihtimaller bir yana, kesin olan, Meslek'in tutuklamalardan önceki günlerde faaliyetlerine hız verdiği, bünyesine maaşlı üyeler, fedailer¹¹ ve talebeyi harekete geçirecek medrese hocalarını katmaya çalıştığıdır.¹²

Azmi Bey'in –ve dolaylı olarak Mustafa Fazıl Paşa'nın– katılımı hiç kuşkusuz harekete yeni bir ivme kazandırmış, cemiyetin cüretini artırmıştı. Bu yine de teşekkülün yapısında ya da tasarılarında ani bir dönüşüm olduğu anlamına gelmiyordu. Ancak, anlaşılan o ki, Bâb-ı Âli isyan girişiminin Mustafa Fazıl Paşa'nın iktidarı elde etme hırsının neticesi olduğu izlenimini vermek istiyordu. Sorgu heyeti tarafından, padişaha sunulmak üzere hazırlanan arz tezkiresine göre, katılımların belli başlı iki sebebi vardı. Bazıları şahsi hırsları yüzünden, diğerleri ise ahmak oldukları için bu işe dâhil olmuşlardı.¹³ Yaklaşık iki yıldır bilinçli, örgütlü bir muhalif odağının var olduğunu, daha- sı bu muhaliflerin en yüksek erkâna karşı bir isyan tertip etme cüretini göstermiş olduklarını alenen kabul etmektense bu gerekçeleri öne sürmek her-

11 Mazbatada “fedai” kelimesi kullanılmaktadır. Kelimenin açık etmediği, ancak ifadelerden yapılan alıntılarda ortaya çıktığı üzere fedailere belirli bir ücret ödenmesi öngörülmüştür.

12 Bkz. mazbata, özellikle Salih Ağa (n. 4), İbrahim Efendi (n. 15), Çaker Ağa (n. 16), Ömer Efendi (n. 17) ve Ahmed Efendi (n. 20) ile ilgili bölümler.

13 “Malûm-ı âli buyurulduğu üzere bazı eşhas-ı madudenin kimi hamâkatden ve kimi hırs ü emel ilcasından naşi kurmağa çalışmış oldukları dolab-ı fesad” (MKB, s. 395; krş. BOA, MM, c. 10, s. 56).

halde daha uygun bulunmuştu. Bu anlatıyla amaçlanan büyük ihtimalle ahaliye “fesat” fikirlerin uyanmasına engel olmak; kamuoyunu böylesi “tehlikeli” düşüncelerden korumaktı.¹⁴

Resmi bir yayın olan *La Turquie* gazetesi de 12 Haziran 1867’de, büyük ihtimalle aynı saikle isyan tasarısını hafife almış, ulemanın bu işte dahil olduğunu inkâr etmiş, isyancıların bir “millet meclisi” kurma niyetinde olduklarını yolundaki sözleri alaya alarak yalanlamıştı. Gazetede yayınlanan kısa yazıya göre, “bu konuda dolaşan saçma dedikoduları çürütmeye bile değmez” idi. Zaten tutuklananlar da yüzlerce kişi değil sadece on beş kişiydi ve aralarında ulemadan kimse yoktu. Isyancılar “olmayacak işlerin peşinde değildiler; dolaşısıyla onlara atfedilen millet meclisi fikrinin –ki bu kavram büyük ihtimalle zihinlerinde mevcut bile değil[di]– zaptiyenin onlara karşı almayı gerekli gördüğü tedbirlerle bir ilgisi bulunmadığını belirtmeye lüzum dahi yok[tu]”.¹⁵

Meslek’in niteliğine dair dolaşıma sokulan bu resmi kurgu, Osmanlı yüksek bürokrasisi içinde süregelmekte olan bir çekişmenin tarafı olan Mustafa Fazıl Paşa’yı itham etmeye de olanak sağlıyordu. Diğer tarafında Ali ve Fuad paşaların bulunduğu bu gerilim Meslek vakasından bir yıl kadar önce açığa çıkmaya başlamıştı. Mustafa Fazıl Paşa Osmanlı bürokrasisinde pek çok önemli mevkii işgal ettikten sonra (1858’de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye¹⁶ azası, 1862’de Maarif Nazırı, 1863’te Maliye Nazırı olmuştu) 1865 yılının Kasım ayında Meclis-i Hazain¹⁷ reisliğine getirilmişti. Bu görevde bulunduğu sırada da Ali ve Fuad paşalarla arasında bütçe reformu nedeniyle bir anlaşmazlık çıkmıştı. Tanıklıklara ve vakanüvislerin yazdıklarına bakılırsa, Mustafa Fazıl özel bir ziyaret sırasında padişaha diğer iki paşayı şikâyet etmiş, Ali ve Fuad paşalar da sultanın gözünden düşme kaygısıyla, karşı bir hamle yapmış, entrika arayışında olduğunu düşündükleri Mustafa Fazıl Paşa’nın 1866 yılı Nisan ayının başında sürülmesini sağlamışlardı.¹⁸ Mayıs ayının sonunda ise padişah Mustafa Fazıl Paşa’nın kaderini temelli değiş-

14 Kuleli Vakası’na dair olan bölümde, benzer bir refleksle 1858 Ceza Kanunnamesi’nden padişah katliyle ilgili maddelerin kaldırıldığını görmüştük (bkz. s. 246-247).

15 MKB, s. 338-330, MKB’deki haber baskı hatası yüzünden eksiktir, tam metin için bkz. *La Turquie*, 12 Haziran 1867.

16 Bu meclis ekonomik, idari ve adli reformlara dair nizamnamelerle meşgul oluyordu (kısa bir tanımı ve tarihi için bkz. M. Z. Pakalın, *Osmanlı*, c. 3, s. 430-431; kuruluş ve gelişmesine dair bir inceleme için bkz. M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, Ankara, 1999).

17 Meclisi Hazain, imparatorluğun bütçe meselelerinin tanzimi için kurulmuş olan yeni bir komisyondur.

18 Bkz. *ET*, c. 1, s. 9-16; F. Millingen (Osman Bey), *La Turquie sous le règne d’Abdul-aziz 1862-1867*, Paris, 1868, s. 339-342. F. Millingen’e göre Fuad Paşa zaten Mustafa Fazıl Paşa’yı idareden uzaklaştırmak için bir bahane arıyordu. A. Lutfi, *Tarih-i*, c. 10, s. 144-145. Ahmed Lutfi Efendi Mustafa Fazıl Paşa’nın hıdivlikten tamamen mahrum bırakılmasının ve sürgüne gönderilmesinin sebeplerinin ayrıntılarına girmez. Sadece “bazı esbabdan dolayı” Meclis-i Hazain reisliğinden “bir semere görülemediği” notunu düşmekle yetinir.

tiren bir ferman çıkarmıştı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır'a hükmeden ağabeyi İsmail Paşa'nın diplomatik baskısıyla hıdivlikte veraset usulünü yeniden düzenleyen bu fermana göre, hıdivlik artık babadan oğula devrolacak, yani İsmail Paşa'nın soyundan yürüyecekti. Mustafa Fazıl Paşa Paris'e gittiğinde hem Osmanlı bürokrasisinden dışlanmış yüksek rütbeli bir memur hem de hıdivlikten ebediyen mahrum edilmiş bir prensti.

Yaklaşık bir yıl sonra padişaha hitaben yazdığı açık mektup Avrupa basınında (ilk olarak 24 Mart 1867'de, *La Liberté* gazetesinde) yayınlandı. Mektubunda bir yandan padişaha bazı reformlar yapılmasını öneriyor, diğer yandan Osmanlı bürokrasisini eleştiriyordu. Paşa böylece Osmanlı'nın hâlihazırdaki rejimine muhalif olduğuna dair kamuoyunda ilk kez önemli bir işaret vermiş oldu. Çok geçmeden Paris'te "Padişaha Mektubu Vesilesiyle Mustafa Fazıl Paşa Hazretleri'ne Cevap" başlıklı ve "tarafsız biri" imzasını taşıyan bir risale yayınlandı. Hiç şüphesiz bu Bâb-ı Âli'nin paşaya gayriresmi cevabıydı ve hatta belki de bizzat Ali Paşa tarafından kaleme alınmıştı. 15 Nisan 1867 tarihli bu risaleden özetler Fransız gazetelerinde, ilk olarak da 8 Mayıs'ta *Mémorial Diplomatique*'te yayınlandı.¹⁹ Avrupa ve özellikle Fransız basınındaki bu neşriyattan anlaşıldığı üzere Meslek açığa çıktığı sırada Mustafa Fazıl Paşa ile Ali ve Fuad paşalar arasındaki gerilim iyice tırmanmış durumdaydı. Her iki taraf da yazılarında hem Avrupa kamuoyunu hem de Osmanlı padişahını yanına çekmeye gayret ediyordu.

Mazbatada Mustafa Fazıl Paşa'ya isyanın tasarlanmasında önemli bir rol atfedilmiş olmasına rağmen, paşa hakkında verilmiş herhangi bir hüküm yer almaz. Başka bir deyişle, bu hukuki belge dahi başta padişah olmak üzere, müstakbel okurlarının nezdinde paşayı itibarsızlaştıracak bir şekilde yapılandırılmış gibidir. Kuleli davasındakinin aksine, Meslek'in mazbatasının yayınlandığına, sefaretlere iletildiğine dair belgelerde herhangi bir ipucu mevcut değildir. Bununla beraber mazbata tercüme edilmemiş, yayınlanmamış, sefaretlere iletilmemişse bile içerdiği resmi yorumun etrafa duyurulduğu aşikârdır. Meslek cemiyetinin tarihinin bu resmi kurgusunun "hedefi" padişahla sınırlı değildir. Bâb-ı Âli Mustafa Fazıl Paşa'nın bu "fesatta" parmağı olduğunu basına ve sefaretlere derhal duyurmuştur.²⁰ Bâb-ı Âli böyle-

19 Her iki mektubun tam metni M.K. Bilgegil tarafından tekrar yayınlanmıştır, bkz. MKB, s. 14-30, 84-105. Cevabın Ali Paşa tarafından yazılmış olabileceğini ileri süren de M.K. Bilgegil'dir (MKB, s. 52).

20 Örneğin İngiltere'nin İstanbul sefaretinin ilk raporunun son cümlesi, Bâb-ı Âli'nin bu yöndeki çabasına tanıklık eder: "He [Fuad Paşa] seemed to think that Mustafa Fazyl Pacha, the brother of the Viceroy of Egypt was not altogether unconnected with the plot". (Kendisi [Fuad Paşa] Mısır hıdivinin kardeşi olan Mustafa Fazıl Paşa'nın kumpasla tamamen ilgisiz olmadığını düşünüyor gibiydi.) (PRO FO. 78/1960, n. 245, 13/06/1867, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'tan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Stanley'e. Aynı belge MKB, s. 353-54'te farklı bir arşiv kodu ve bazı yazım hatalarıyla yayınlanmıştır.)

ce, yayınladığı açık mektupla Avrupa kamuoyunda ve diplomatik çevrelerde itibar kazanmış olan paşanın edinmiş olduğu saygıdeğer ve akli başında muhalif imajını altüst etmek niyetindedir. “Tarafsız biri” imzalı cevap metninde de belirtildiği üzere, Bâb-ı Âli Mustafa Fazıl Paşa’nın “aldanmış bir vatan-sever değil, tahttan mahrum edilmiş, kendi memleketinden intikam almak emelinde” biri olarak görülmesi gerektiğini ispata çalışmaktadır.²¹

Bâb-ı Âli bu “fesatla” Mustafa Fazıl Paşa arasındaki bağda ısrar ederken paşa ve geleceğin Yeni Osmanlıları olacak dostları tersini kanıtlamaya çalışmaktaydılar. Bunu yaparken de o sırada İstanbul’da ortaya çıkarılmış olan isyan teşebbüsünü karalamamaya gayret ediyorlardı. Kısa süre önce Paris’e yerleşmiş ve paşanın yeni arkadaşları arasına katılmış olan Ziya Bey, Osmanlı makamlarının isyan girişimini ortaya çıkarmasından iki hafta kadar sonra *La Liberté* gazetesine bir mektup gönderdi. Metnin başlıca hedefi Bâb-ı Âli’nin olaylara dair –belli ki son derece yaygınlık kazanmış olan– yorumuna cevap vermektir. Kendini “siyasi mülteci” olarak tarif eden Ziya Bey makalesinde belli başlı iki noktanın üzerinde duruyordu. Birincisi *Jeune Turquie* (Genç Türkiye) fırkasının ve Mustafa Fazıl Paşa’nın İstanbul’da isyana teşebbüs edenler arasında amaç birliğinden başka herhangi bir ilişki mevcut değildi; söz konusu amaç da “Osmanlı İmparatorluğu’nun yeniden yapılması” idi. İkincisi, İstanbul’daki teşekkül kesinlikle fitneci değildi; mensuplarının yegâne hedefi “en barışçıl, en hakkaniyetli usullerle, imparatorluğun selametini düşünmelerini istirham etmek üzere ulemayı padişahın nazırlarına göndermek[ti]”.²²

Anlaşılan Ziya Bey de tıpkı Bâb-ı Âli gibi durumdan azami seviyede faydalanmaya çalışıyordu. *Jeune Turquie* fırkası (kısa süre sonra Yeni Osmanlılar olarak adını duyuracaktı) henüz somut olarak teşekkül etmiş değildi. Bâb-ı Âli, kendi çevresinde siyasi bir muhalefet örgütlemekten evvel Mustafa Fazıl Paşa’yı zor durumda bırakmaya çabalarken, Ziya Bey de henüz tanınmayan (mazbatada, sefaret raporlarında adı geçmeyen) bir fırkanın adını duyurmaya, fikirlerini tanıtmaya çalışıyordu. Dahası, fırkanın arkasında Osmanlı kamuoyunun büyük desteği varmış gibi göstermeye, maddi ve manevi hâmisine yönelik Bâb-ı Âli’nin bütün ithamlarını geçersiz kılmaya gayret ediyordu. Dolayısıyla, her iki tarafın da Meslek’le ilgili olayları kurgulayışlarında siyasi manevra arayışlarının büyük etkisi vardı.

Meslek’in tarihine ve niteliğine dair ortaya konan bu iki kurgu cemiyetle ilgili belli başlı tüm yorumların temelini teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu iki temel anlatının şifrelerine hâkim olmak, Meslek vakasını daha iyi anlamak için elzemdir. Kuleli Vakası’ndan farklı olarak, Meslek davasında ay-

21 Risalenin tam metni M.K. Bilgegil tarafından tekrar yayınlanmıştır (MKB, s. 104).

22 MKB, s. 342-345; krş. *La Liberté*, 18 Haziran 1867.

rıntılı ifadelerden faydalanabileceğimiz istintaknâmeler elimizde olmadığından mazbatanın detaylı tahlili hayati bir önem kazanmaktadır.²³ Mazbatadaki kısa alıntılar olaya karışanların seslerini duyabileceğimiz yegâne bölümlerdir. Sanıkların sorgudaki ifadelerinin zaten süzgeçten geçirilmiş olduğunu, seslerinin sıklıkla sorgu heyetinin üst perdeden sesiyle boğulduğunu da unutmamak gerekir. Bu durumda mazbatada sanık ifadelerinden yapılan kısa alıntıların hangi siyasi beklentilerle seçildiğini ve buna münasip bir kurgu içerisinde tanzim edildiğini bilmenin önemi bir kat daha artmaktadır. İlerleyen sayfalarda satırların ve siyasi hesapların arasına sıkışmış ifadelerden hareketle Meslek mensuplarının kimler olduğunu, amaçlarının, planlarının ne olduğunu kavramaya çalışacağız.

İsyan projesi

Ziya Bey, *La Liberté*'de yayınlanan mektubunda "Ali-Fuad idaresinin" yorumunu, yani "Genç Türkiye fırkasından vatanseverler tarafından tezgâhlanmış" bir "kumpasın varlığını" kesin bir dille reddettikten sonra söz konusu fesada ve Osmanlı padişahına dair düşüncelerini daha açık bir biçimde izahta girer:

Kime karşı kumpas kurmuşuz? Padişaha karşı mı? Fakat efendimiz hazretlerinin şahsı ve şanlı hanedanı biz Osmanlılar için asla boy ölçüşmeye kalkışmadığımız, asla hürmetli sevgimizden, bozulmaz bağlılığımızdan ödün vermeyeceğimiz kutsal bir varlıktır. Ali-Fuad idaresine karşı mı kumpas kurmuşuz? Ciddiye alınır bir tarafı yok; kumpas yalnız güçlü, korkutucu insanlara karşı kurulur.²⁴

Görüldüğü gibi, Ziya Bey Osmanlı hükümetini ve en çok öne çıkan şahsiyetlerini eleştirir; hatta alaya alırken, padişaha ve otoritesine övgüler yağdırmaktan geri kalmamıştı. Padişahın ve hanedanın üstünlüğü, dokunulmazlığı ve kutsiyetiyle ilgili sözleri duruma göre tayin edilmiş bir stratejinin neticesi değildi. Bununla birlikte pek yakında Yeni Osmanlılara dönüşecek olan yu-

23 "İşbu mazbata ve irade-i seniyye tezkiresiyle evrak-ı sairesi müstakilen torba derûnuna vazolunarak mahzende hıfzolunmuştur." Mazbata suretinin üzerindeki bu not (suret için BOA, MM, c. 10) bu vakayla ilgili bütün belgelerin bir torbaya konulup mahzene indirildiğini ortaya koyuyor. Benzer bir not aynı mühimme-i mektum cildinde bulunan Kuleli mazbatasını suretine de düşülmüştür. Kuleli Vakası'nın torbasına bakarak, Meslek'in torbasında da daireler arası yazışmaların, fermanın, mazbatanın aslının, istintaknâmelerin özetlerini içeren fezlekenin ve daha önemlisi sorgu kayıtlarının tam metinlerinin bulunduğu tahminini kolaylıkla yürütebiliriz. 1976'da Meslek mazbatasını yayınlamış olan M.K. Bilgegil torbanın bulunmadığını belirtir. Otuz yıl sonra Osmanlı Arşivi'nde aynı torbayı aradıktan sonra ben de ne yazık ki hâlâ kayıp olduğunu teyit etmekten öteye geçemiyorum.

24 MKB, s. 342-345; krş. *La Liberté*, 18 Haziran 1867.

karındaki paragrafın gizli öznesi “biz”in bütün bileşenleri kendisiyle hemfikir değildi. Ziya Bey ya Meslek’in önderi Mehmed Bey’in amaç ve fikirlerinden habersizdi ya da bilmezden gelmeyi tercih etmişti. Bu satırların yayınlanmasından üç yıl sonra, padişaha dair görüşlerindeki farklar yüzünden Mehmed Bey’in *İnkılâb* gazetesiyle o sıralar Ziya Bey’in idare ettiği *Hürriyet* gazetesi arasında bir dizi polemik yaşanacaktı. Mehmed Bey padişahı küçümser, hat-ta ona hakaret ederken Ziya Bey yine hükümdarın kutsiyetini, dokunulmazlığını savunmaktan vazgeçmeyecekti.²⁵ İstanbul’da ortaya çıkarılan kalkışma teşebbüsüne gelince; ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, Meslek mensuplarının padişahı değil özellikle hükümeti ve bazı nazırları hedef tahtasına koymuş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak padişahın otoritesiyle boy ölçüşme ihtimalini de topyekûn kenara bırakmış gibi görünmemektedirler.

Meslek’in isyan projesi Ziya Bey’in tarif ettiği kadar barışçıl olmadığı gibi, “ulemayı imparatorluğun selametini düşünmelerini istirham etmek üzere padişahın nazırlarına göndermekten” ibaret de değildi. Nazırlar ve şeyhülislâm-dan oluşan, sadrazamın idaresinde bulunan Meclis-i Hass’ın toplanacağı gün olan 5 Haziran 1867’de²⁶ bütün Meslek mensupları Ayasofya Camii’nde bir araya gelecekti. Namazdan sonra cemiyete mensup ulema cemaate seslenerek amaçlarını izah edecek, onları din-i İslâm namına peşlerinden gelmeye çağıracaktı. Ardından hep birlikte tekbir (Allahü ekber) ve tehlil (la ilâhe illallah) ile Bâb-ı Âli’ye doğru yürüyüşe geçilecekti.²⁷ Bu esnada cemiyet mensuplarından Arzuhâlcî Cemal Efendi, İstanbul’daki gayrimüslim cemaatlerinin emniyetine dair teminat vermek üzere bir Rum avukatın²⁸ bürosunda bekleyecekti. Bu tedbir büyük ihtimalle isyan anında gayrimüslimlerin kaygıya, paniğe kapılmaması, ayrıca onların emniyetini sağlamak gerekçesiyle sefaretlerin müdahaleye kalkışmasına mani olmak için düşünülmüştü.

25 Ziya Bey, “İnkılâp”, *Hürriyet*, n. 94, 5/S/1287 (7 Mayıs 1870), tam metnin tekrar basımı için bkz. ET, c. 2, s. 34-45; Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab”, *İnkılâb*, n. 3, “Hürriyet Gazetesine Cevab (mabad)”, *İnkılâb*, n. 4, 13 Haziran 1870; metinlerin transkripsiyonu için bkz. MKB, s. 219-247. Mehmed Bey’in padişahın siyasi bedenine açıktan taarruz eden yazılarını ileride ele alacağız (bkz. “Mehmed Bey’in padişaha karşı militan gazeteciliği” başlıklı alt bölüm, s. 350 vd.).

26 “Bugün, yani meclisin toplandığı çarşamba günü olay gerçekleşecekti [...]” (AMAE CP. Turquie, c. 371, n. 100, 5/06/1867, s. 188a, Fransa’nın Dersaadet sefiri Mösyo Bourée’den Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Marki de Moustier’ye). M.K. Bilgegil de basından hareketle aynı tarihi tespit eder (MKB, s. 401).

27 Tahsin Efendi’nin (n. 3) ifadesine göre: “[...] buradan alay-ı mahsus ve tekbir ü tehlil ile Bâb-ı Âli’ye yürünecek” (MKB, s. 377, bkz. BOA, MM, c. 10, s. 49).

28 El yazması metinde çözebildiğim kadarıyla, bu avukatın adı mazbatada يناكى دوراترى olarak kaydedilmiştir. M.K. Bilgegil ise aynı ismi Yanaki Doratri değil, Yanaki Doratdi olarak okur. Arşivlerde, özellikle dönemin *Indicateur Constantinopolitain* almanasında bu avukatın izine rastlayamadım. Cemal Efendi de sorgusunda Rum avukatı planlarından haberdar etmiş olduklarını ifade etmiş olmasına rağmen avukat sanıklar arasında değildir.

Meslek'in üye sayısını yaklaşık olarak dahi bilmiyoruz. Öte yandan, böylesi bir planı sadece cemiyet mensuplarıyla uygulayabilecek kadar kalabalık olmadıkları aşikârdır. Her şeyden evvel Meslek, kitle içerisinde yapılanmış bir teşekkül değildi. Oldukça farklı çevrelerden devşirilmiş üyeleri bulunsada, nihayetinde söz konusu olan kamuya yönelik hiçbir duyuru, toplantı yapmamış, gizli ve içine kapalı bir cemiyetti.²⁹ Hızlı bir biçimde sayıca çoğalma umutları olmadığına göre isyan günü en azından kalabalık görünebilmeliydiler. Hocalar medrese talebesini getirecekti. Ayrıca isyan için öngörülen gün yaklaştıkça fedai devşirilerek sayı artırılmaya çalışılmıştı. Ayaklanmanın ilk aşaması için mekân olarak cami tayin edilmişti. Bu tercihte hem dinî sebepler hem de safları mümkün olduğunca kalabalıklaştırmak için camideki cemaatten faydalanma amacı etkili olmuştu. Kalabalık kalabalığı çekecekti. İsyanın başarısı en temelde kitle psikolojisinin bu basit ama riskli kuralına bağlıydı. Muhtemelen halk arasında mevcut huzursuzluğun da kalabalığın "kartopu" gibi büyümesini sağlayacağını umuyorlardı.

Meslek mensupları, medrese talebesi, fedailer ve nihayet cami cemaati hep birlikte Meclis-i Hass'ın toplanmış olduğu Bâb-ı Âli'ye yürüyecekti. İlk amaç Meclis-i Hass'ı dağıtmaktı. Başta Ali Paşa, Fuat Paşa gibi en önemlileri olmak üzere, vükeladan karşı koyanların öldürülmeleri öngörülmüştü. Arkasından cemiyete mensup ulema özellikle "millet meclisi" kurulmasını içeren ıslahat projelerini bir arzuhalle padişaha sunacaktı. Temsilcilerin ulemadan seçilmesinin görünürde iki nedeni vardı. Öncelikle ulemanın dinî ve hürmet gören unvanları, padişaha verilecek olan arzuhalin dinen onaylandığı anlamına gelecek, siyasi meşruiyetini kuvvetlendirecekti. İkincisi, medrese hocalarının ön planda olması, hareketin öğrencileri tarafından da desteklenmesini sağlayabilir, en azından bu izlenimi kuvvetlendirebilirdi. İstanbul'daki medrese talebesi hatırı sayılır derecede kalabalık bir nüfusa tekabül ediyordu; dahası Yeniçeri Ocağı'nın lağvından beri başlıca muhalefet odağını oluşturmaktaydılar.³⁰ Yani ulemanın ön planda olması tercihi, bir yandan da tehditkâr bir mesaj taşıyan bir güç gösterisiydi.

Anlaşılan o ki, isyanın padişahla ilgili cihetini kazanılmış addediyorlardı. Ya naif bir biçimde Sultan Abdülaziz'in vükelanın baskısından kurtulunca bütün taleplerini seve seve yerine getireceğini varsayıyorlardı ya da isyan eden kalabalığı, vükelanın katlini görüp korkudan boyun eğeceğini, böylece padişahlık otoritesinin de sarsılacağını, yıkılacağını hesaplıyorlardı. Pe ki ya padişah inatla itiraz ederse, direnirse ne olacaktı? Mazbatadaki alıntı-

29 Meslek'in mazbatada bahsi geçen bütün toplantıları kapalı ve hususidir. Cemiyet mensupları ya içlerinden birinin evinde, ya bir iş yerinde, ya bir medrese hocasının odasında veya Veliefendi Sahrası, Belgrad Ormanı gibi yerlerde toplanmışlardır.

30 İstanbul'daki medrese talebesinin sayısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. s. 86, dipnot 29.

ların sağladığı parçaları bir araya getirdiğimizde, isyan planının padişahı öldürmek ya da tahttan indirmek fikri üzerine inşa edilmediğini görüyoruz. Fakat isyancılar vükelayı öldürmeyi göze aldıktan sonra bu ihtimali de herhalde büsbütün dışlayamazlardı.³¹ Başka bir deyişle Meslek cemiyeti, Tanzimat döneminde padişahın katliyle neticelenmesi olası ikinci isyan tasavvurunun hazırlığı içerisindeydi. Ne var ki bir önceki vakada olduğu gibi, Meslek'in planları da bir dizi tutuklamayla yarım kaldı.

İsyan planı nasıl açığa çıkarıldı?

Bu sorunun en bilinen cevabı, cemiyetin mensuplarından biri, hatta belki de kurucularından olan Subhi Paşazade³² Ayetullah Bey'in ihanetidir.³³ Ayetullah Bey, Meslek'in üç kurucusu Mehmed, Nuri ve Reşad beylerin yakın arkadaşydı. Ebüzziya Tevfik'e göre kuruluş toplantısına katılmış, hatta gizli teşkilat tertibatıyla ilgili fikir almak için *Carbonari* hakkında birkaç kitap getirmişti. Kendisi, Veliefendi'de yapılan son toplantıda Mustafa Fazıl Paşa'nın Meslek bünyesinde ağırlıklı bir konum edindiği izlenimine kapılmıştı. Bunun üzerine vükelanın öldürülmesi kararına itiraz etmiş, Mehmed Bey'in isyandan sonra kurulacak hükümette vezirlik makamına amcası Mahmud Nedim Paşa'yı getirtmek teklifini de reddetmişti. Ayetullah Bey toplantıdan ayrılır ayrılmaz da babasını isyan hazırlıklarından haberdar etmişti. Hükümet ve dolayısıyla zaptiye de konuyu böylece öğrenmiş ve tutuklamalar başlamıştı. Ebüzziya Tevfik'e göre cemiyetin üç kurucusu ise birkaç gün İstanbul'da saklandıktan sonra Fransa sefaretinin yardımıyla şehri deniz yoluyla terk etmiş, tutuklanmaktan kurtularak Paris'e gitmişti.³⁴

Ebüzziya Tevfik'in detaylı bir biçimde aktardığı bu ihanetten Mehmed Bey yazılarında iki kez bahseder. İtham ettiği kişinin adını vermez, ama bu hainin kimliğinin "b'il-cümle hamiiyyetkâran" tarafından gayet iyi bilindiği-

31 Mehmed Bey'in birkaç sene sonra da hâlâ vazgeçmediği, yegâne amacının *melun Sultan'ın mahvı* olduğunu yazdığını hatırdı tutmak gerekir (MKB, s. 200; Mehmed, "Keşf-i Zamir", *İnkılâb*, n. 1, 1870). Ayrıca, uzun zaman sonra II. Abdülhamid de hatıratında –Meslek'i Yeni Osmanlılardan ve hatta V. Murad'ı tahta çıkarmaya çalışan kumpaslardan ayırt etmeksizin– bu girişimin padişahı öldürme niyetinde olduğunu iddia eder. II. Abdülhamid'in kaydettiği cemiyete mensup adamların uzun listesinde dönemin neredeyse bütün bilinen muhalifleri ve V. Murad'a yakın olan hemen herkes vardır. Dahası, V. Murad'ı da bu kumpasların başı olarak niteler, bkz. "Abdülhamid-i Saninin Notları", İ. Mahmud Kemal (ed.), *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, n. 13, 1 Kanunisani 1926, özellikle s. 20-24.

32 Subhi Abdüllatif Paşa (1826/7-1886), Sami Paşa'nın büyük oğluydu. Yüksek bürokraside görev almış, maarif, evkaf, ticaret nazırlığı yapmış olan Subhi Paşa, ayrıca entelektüelliğiyle de saygı kazanmıştı (bkz. SO, c. 5, s. 1519; M.C. Kuntay, *Namık*, s. 92-94; ET, c. 1, s. 80-81).

33 Bu anlatıyı zikreden en eski atıflar için bkz. ET, c. 1, s. 101-104 ve Ahmed Cevdet, *Ma'ruzat*, s. 197.

34 ET, c. 1, s. 107-132.

ni iddia eder. Mehmed Bey daha bu yazıları yazmadan evvel, 20 Temmuz 1868'de, o sırada Londra'da çıkan *Hürriyet* gazetesinde yayınlattığı bir ilanla da muhbirin kimliğini bildiğini beyan ve muhbiri tehdit etmişti: "Casusluğu münasebetiyle erbâb-ı cemiyetin başını belâyâ uğradan mahud alçak, hakkımda ve maksad-ı umumi aleyhinde yine bir edepsizlik ettiğini İstanbuldan yazıyorlar. [...] Fiili meydanda duruyor, benim için fedakârlık yolları açdı. [...] 'Pîçide şevved be pâ-yı herkes ameleş' [*Herkes ettiğinin layığını bulacak*]"³⁵ Ebüzziya Tefvik'e bakılırsa Mehmed Bey muhbiri öldürmek üzere gizlice İstanbul'a da dönmüştü. Fakat yüz yüze geldiklerinde bu zat Mehmed Bey'i asla ihanet etmediğine inandırmayı başarmıştı. Ne var ki bu olayın peşinden Mehmed Bey tekrar ihbar edilmiş, bu işi de yine aynı "hainin" yaptığı ortaya çıkmıştı. Mehmed Bey yaklaşık iki yıl sonra Cenevre'de çıkarttığı *İnkılâb* gazetesinde yayınlanan bir yazısında *Üss-i Medeniyet* nam cemiyetlerinin çökmesine sebep olan "bir edepsizin hıyaneti"ni tekrar aktarır ve bir anlamda Meslek'in açığa çıkarılmasına dair en yaygın anlatı olan Ayetullah Bey'in ihanetine dair kuvvetli rivayeti teyit etmiş olur.³⁶

Fransa sefirine göre Osmanlı makamları esasında "bir nevi mason" yapılanması olan bu cemiyeti aylardan beri izlemekteydiler. Tehlikeli olabileceğini hissettikleri an mensuplarını tutuklamışlardı.³⁷ Sefarete aktarılan bu bilgiyle Bâb-ı Âli muhtemelen Osmanlı idaresinin her şeyden haberi olduğu izlenimini vermeyi amaçlamıştı. Bizzat kendi memurları tarafının başını çektiği bir isyan hazırlığından tamamen habersiz olmak kuşkusuz utanç verici olurdu. Bununla beraber yukarıdaki yaygın anlatıyla sefaret raporunda yazılanları beraber okursak, cemiyetten birinin, belki Ayetullah Bey'in, en başından beri muhbirlik yapmakta olduğu varsayımında bulunmak da mümkündür.

Tutuklamaların yankıları ve Meslek'in hayali mensupları

Meslek'in ortaya çıkarılması sürecinde olduğu gibi tutuklamalara dair elimizdeki bilgiler de kesinlikten uzaktır. Arşiv belgeleri ve gazeteler 4 Haziran günü, yani isyan için öngörülen tarihten bir gün önce İstanbul'da tutuklamaların başladığına işaret eder. İlk günlerde kaç kişinin tutuklandığını bilmiyoruz. Mazbatada bazı şüphelilerin serbest bırakıldığı belirtilmişse de, ne isimleri ne de kaç kişi olduklarına dair bir malumata yer verilmemiştir. Bu-

35 *Hürriyet*, 20 Temmuz 1868, n. 4, s. 4; sadeleştirilmiş transkripsiyonu için bkz. ET, c. 1, s. 258 ve M.C. Kuntay, *Namık*, s. 416, dipnot 10.

36 MKB, s. 200; krş. Mehmed, "Keşf-i Zamir", *İnkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

37 AMAE CP, Turquie, c. 371, n. 100, 05/06/1867, s. 186a-188b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mös-yö Bourée'den Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye.

na mukabil basında ve sefaret raporlarında birbirinden oldukça farklı sayılar mevcuttur. *Le Nord* gazetesi yüz yirmi kişinin derdest edildiğini haber verirken, Léon Cahun *La Liberté*'de kırk yedi kişinin yakalandığını iddia eder. İngiltere sefiri ise, Fuad Paşa'nın verdiği bilgilere dayanarak sayıyı on altı kişi olarak not eder. *Le Monde* gazetesi resmi rakamın on beş-yirmi civarında olduğunu, ancak halk arasında bu sayının üç-dört katının telaffuz edildiğini vurgular.³⁸ Gazetelerde ve Fransız sefaretinin raporlarında ayrıca tutuklandığı iddia edilen bazı insanların isimleri de mevcuttur. Bunların içinde Azmi Bey (n. 1) ve Cemal Efendi (n. 7) gibi sanıklar arasında karşımıza çıkanlar olduğu gibi,³⁹ hemen bütün gazetelerde ve raporlarda adı geçse de mazbatadaki sanık olarak yer almayan dikkat çekici bir isim de vardır: Kuleli Vakası'nın baş aktörlerinden Hüseyin Daim Paşa.⁴⁰

Paşanın isminin bu vakayla ilgili olarak zikredilmesi, Meslek'in açığa çıkarılmasına dair az bilinen başka bir anlatıyla da ilişkilidir. *Gazette d'Augsbourg*'a gönderilmiş olan bir mektuba göre, gizli cemiyetin keşfi, Hüseyin Daim Paşa'ya, o sırada Manastır'da yüzbaşı olan oğlu tarafından gönderilmiş bir mektubun postada açılmasıyla olmuştur.⁴¹ *Mémorial Diplomatique* bir adım daha ileri giderek paşayı "kumpasın" beyni ve önderi olarak gösterir.⁴² Mazbatada ise paşanın ismi tek bir yerde karşımıza çıkar. Tutuklamalardan yirmi gün önce Meslek'e girdiğini kabul eden Hacı Salih Ağa'nın (n. 4) iddiasına göre, Mehmed Bey ona mensupların toplam otuz bin kişiyi bulduğunu, bunların arasında sekiz tabur asker, esnaf kethüdaları, "bazı ulema ve

38 MKB, s. 327, 321-322, 353-54, 318-320. Bkz. *Le Nord*, 25 Haziran 1867; *La Liberté*, 22 Haziran 1867; *Le Monde*, 22.06.1867; PRO FO. 78-1960, n. 245, 13/06/1867, Lord Lyons, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Stanley'e.

39 Fransa sefiri, raporlarında tutuklamalarla ilgili hiçbir rakam vermemiş, sadece "pek çok kişinin yakalandığını" belirtmiştir. Verdiği tek sayı, Veliefendi'deki toplantıya katılanlarla ilgilidir: "Geçtiğimiz pazartesi, yani dün değil önceki gün elli kadar cemiyet mensubu toplanmışlar" (AMAE CP. Turquie. c. 371, n. 100, 05/06/1867, s. 187a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mös-yö Bourée'den Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye).

40 Fransa sefiri aynı gün kaleme alınmış bir mektupta ve bir telgrafta "Hussein" Paşa'nın ismini muahidler ve yakalananlar arasında zikreder (AMAE CP. La Turquie, c. 371, 05/06/1867, s. 180a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mös-yö Bourée'den Hariciye Nezareti'ne; n. 100, 05/06/1867, s. 11a-b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mös-yö Bourée'den Hariciye Nezareti'ne). Hatta Hüseyin Daim Paşa'nın geçmişine dair kısaca bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir: "Yakalananlar arasında en etkileyici isim Hüseyin Daim Paşa'dır. Kendisi vaktiyle, Sultan Abdülmecid zamanındaki Kuleli muahedesinin de önderiydi. Ölümüne mahkûm edilmiş, ancak Fransa ve İngiltere sefaretlerinin ricasıyla kurtulmuştu" (a.y.). Benzer bilgiler İngiltere sefirinin yazışmalarında da mevcuttur: "[...] the general Husein Daim Pacha the same who was implicated in the plot in the late Sultan's reign. He was then exiled to Asia and subsequently pardoned [Hüseyin Daim Paşa, bizzat müteveffa padişahın zamanındaki kumpasa karışmış olan kişi. O zaman Asya'ya sürülmüş, arkasından affedilmişti]" (PRO F.O. 195-887, n. 145, 05/06/1867, İngiltere'nin Dersaadet sefaretleri dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'a).

41 MKB, s. 327-330; Aynı makalenin bir bakışı *Le Nord*'da yayınlanmıştır (25 Haziran 1867).

42 MKB, s. 312; krş. *Le Mémorial Diplomatique*, 12 Haziran 1867.

meşayih”le beraber “mukaddemki fesadda bulunan” Hüseyin Daim Paşa’nın da olduğunu belirtmiştir.⁴³ İsmi bu şekilde telaffuz edildiğine göre Hüseyin Daim Paşa’nın da tutuklanmış olması beklenebilir. Yakalandığına dair haberler de mevcut olduğuna göre, tekrar salıverilmiş olmalıdır, zira adı mazbatada ne mahkûmlar ne şüpheliler arasında geçer. Kuleli Vakası’nın önde gelenlerinden olan paşanın adının muhalif çevrelerde gayet iyi bilinmekte olduğu ve belki de Meslek’e katılması muhtemel olanları etkilemek için zikredilmiş olabileceği düşünülebilir. Hüseyin Daim Paşa’nın cemiyetle hiçbir ilişkisi bulunmasa dahi, adının basında, sefaret raporlarında, sanık ifadelerinde geçmesi, siyasi dedikodularda Meslek’e yakıştırılan yeri ve bu gizli teşekkülün mensuplarının kendilerini nasıl bir politik şecereye bağlı gördüklerini göstermesi açısından kıymetlidir.

Gazeteler aynı şekilde Namık Kemal’i, özellikle Ziya Bey’i Meslek mensupları arasında sayarlar. Meslek’in ortaya çıkmasından on beş gün kadar önce her ikisi de Mustafa Fazıl Paşa’nın daveti üzerine İstanbul’dan Paris’e gitmişlerdi. Onların sürgünü tercih sebepleri Mehmed, Reşad ve Nuri Bey’inkilerden farklıydı.⁴⁴ Öte yandan tutuklamaların gidiş tarihlerinden kısa bir süre sonra başlaması, haliyle basını iki olay arasında bir ilişkiden şüphelenmeye sevk etmişti. Örneğin *Le Monde* yetkili makamların “Ziya Bey ile Kemal Bey’in aniden Paris’e kaçmalarıyla” alarma geçtiğini, “bu siyasi vakayı hazırlayan kimselerin toplandığı yerin” böyle açığa çıktığını kesin bir dille yazar.⁴⁵ Bu yaygın söylentilere rağmen ikisinin de ismi mazbatada arananlar arasında yer almamıştır. Sanıkların ifadelerinden yapılan alıntılarda onları şahsen tanıdığını ya da gördüğünü söyleyen de yoktur. Dolayısıyla Meslek mensubu olduklarını iddia edebilmek oldukça zordur. Elbette başka bir izah düşünmek mümkündür. Namık Kemal ile Ziya Bey Osmanlı kamuoyunda zaten enikonu tanınmış isimler olduğu için, yetkili makamlar Meslek’le olan bağlarını saklamayı, böylece isyan hazırlığını olduğundan daha önemsiz göstermeyi düşünmüş olabilirler. Yine de eldeki verilere bakarak, özellikle de ikisinin de bir kez bile olsun bu yönde bir beyanda bulunmadıklarını hesaba katarak,⁴⁶ Meslek mensubu olmaları ihtimalinin oldukça zayıf olduğunu

43 MKB, s. 377-378; krş. BOA, MM, c. 10, s. 49. Azmi Bey (n. 1) ayrıca otuz, hatta iki bini fedai olmak üzere kırk bin cemiyet mensubu olduğunu iddia eder (MKB, s. 374; krş. BOA, MM, c. 10, s. 47).

44 Namık Kemal ve Ziya Bey Mart ayı sonu ve Mayıs ayı başında taşrada yeni görevlere (Erzurum vali muavinliğine ve Kıbrıs mutasarrıflığına getirilmişlerdi) terfi (!) ettirilmişlerdi. Bu atamaların amacı ikisini de İstanbul’dan uzaklaştırmak, böylece basındaki yazılarına son vermelerini sağlamaktı. 17 Mayıs’ta ikisi de İstanbul’dan ayrılmış, fakat görev yerlerine değil Paris’e gitmişlerdir (tarihler için bkz. Ö. F. Akün, *Namık Kemal’in Mektupları*, İstanbul, 1972, s. 49).

45 MKB, s. 318; krş. *Le Monde*, 22 Haziran 1867.

46 Namık Kemal büyük ihtimalle Şubat-Mart 1867’de kaleme aldığı ama hiç yayınlanmamış olan bir yazısında kendini *Jeune Turquie* (Genç Türkiye) ya da *Türkistan’ın Erbâb-ı Şebâbı* adlı bir fır-

vurgulamak gerekir. Dahası, mazbata son şeklini almadan Paris'e yerleşerek sürgündeki muhalefet saflarında açıkça yerlerini almış olduklarını düşünürsek, Meslek'e mensubiyetlerini saklamaya ihtiyaçları da olmamıştır.

Mazbatada Namık Kemal ile Ziya Bey'in isimleri, sanık ifadelerinden yapılan alıntılarda, Meslek'le ilişkisi olduğu rivayet edilmiş zatlardan bahsedilirken geçer.⁴⁷ Hatta bir yıldır cemiyette bulunan Salim Efendi'nin iddiasına bakılırsa, Mehmed Bey suikast planının Namık Kemal ve Ziya Bey'in fikri olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Tıpkı Hüseyin Daim Paşa gibi bu iki isim de büyük ihtimalle Meslek'in hayali mensuplarından. Onların cemiyete dâhil olduğu iddiası kurucu mensuplar tarafından yeni katılanları heveslendirmek için uydurulmuş gibi görünüyor. Kurucularının bu iddialarının Meslek'i son dönemin öne çıkan iki muhalefet hattıyla ilişkili göstermeye yaradığını da gözden kaçırmamalıyız: bir yandan son isyan tasarısının arkasındaki Kuleli muahedesi, diğer yandan büyük bir hızla gelişmekte olan basın muhalefeti.

Meslek'in "hayali mensupları" sadece tanınmış muhaliflerden ibaret değildir. Bazı sanıklar Meslek'in önderlerinden *vükeladan*, *ümeradan*, *büyük zatlardan* da cemiyetin mensubu, hatta kurucusu olanlar olduğunu işittiklerini ifade etmişlerdir.⁴⁹ Buradan hareketle cemiyet önde gelenlerinin Meslek'i sadece iki muhalefet hattına değil, aynı zamanda bürokrasi ve askeriye de kudret sahibi isimlere de bağlı göstermek istediklerini varsayabiliriz. Büyük ve kudretli zatlarla kurulan bağ kuvvetle muhtemel Meslek mensuplarını temin etmeye, cemiyete bir tür meşruiyet kazandırmaya da yarıyordu. Pe-ki, Meslek'in mensupları gerçekte kimlerdi?

kanın mensubu olarak tanıtır. Namık Kemal "fırka" kelimesini kullandıysa da, yazı bir bütün olarak değerlendirildiğinde söz konusu ifadeyle daha ziyade bir muhalefet çevresinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Makalenin tarihinin ve fırkanın adının da ortaya koyduğu üzere Namık Kemal muhtemelen Mustafa Fazıl Paşa'nın işaret etmiş olduğu, çerçevesi tamamen belirsiz oluşumdan bahsetmektedir. R.H. Davison, Namık Kemal'in bu ismi zikrederek iyi örgütlenmiş gizli bir cemiyetin varlığını örtmek istemiş olabileceği ihtimalini not eder (R.H. Davison, *Reform*, s. 195-196, yazı için bkz. M.C. Kuntay, *Namık*, s. 183-187, 290-291). Bununla birlikte Namık Kemal'in hiçbir zaman Meslek mensubu olduğunu söylemediğini hatırlamak önemlidir. Ne böylesi bir bağ saklamak zorunda olmadığı zamanlardaki yayımlanmış yazılarında ne de özel yazışmalarında bu yönde bir ifadesi vardır.

47 Örneğin Meclis-i Vâlâ'nın evrak odası kâtiplerinden Salim Efendi (n. 13) ve Arzuhalcibaşı Nuri Bey (n. 18).

48 MBK, s. 385; krş. BOA, MM, c. 10, s. 52.

49 Bkz. mazbata, özellikle şu sanıklarla ilgili bölümler: Nuri Bey (n. 2), Tahsin Efendi (n. 3) ve Ömer Efendi (n. 17) (MKB, s. 389, 376 ve 377; krş. BOA, MM, c. 10, s. 52, 48 ve 49).

SANIKLAR

Meslek mensuplarının kimler olduğuna geçmeden bu husustaki bilgilerimizin sınırlarını ortaya koymakta fayda var. Basında, anlatılarda yer alan ya da olayın kahramanları tarafından ortaya atılmış gibi duran bazı isimlerin Meslek'le hiçbir ilişkisinin olmadığını kesin bir dille iddia edebilmemiz, yokluğun ispatının malum mantıksal sorunlarından ötürü imkânsız. Bu durum, anlatılardan ya da gazetelerden elde edilen bilgiler sayesinde Meslek'le bağını yalanlamaya yetecek kadar “kanıtın” olduğunu düşünebileceğimiz kişiler için de geçerli. Mesela Ebüzziya Tevfik, Meclis-i Vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm [Mehmed] Refik Efendi'nin Meslek mensubu olduklarını iddia eder. Ne var ki bu iki isim Meslek'le ilgili adli belgelerde sadece tek bir yerde, mazbatanın sonunda bulunan, cezaları tespit eden sorgu heyeti mensuplarının imzaları arasında karşımıza çıkar.¹ Bu durum, haliyle Ebüzziya Tevfik'in anlattıklarına dair önemli bir şüphe uyandırır. Öte yandan ilgili kişilerin ikili oynamış olma ihtimallerini göz ardı edebilmek, dolayısıyla Ebüzziya Tevfik'in yanıldığını kesin olarak iddia edebilmek de mümkün değildir.

Dönemin spekülasyonlarını tekrar ederek buradaki analizleri zaafa düşürmektense, anlatılarda ve gazetelerde Meslek mensubu olarak geçen isimleri bir kenara bırakıp sadece mazbatada adı geçen sanıkları listemize almak daha uygun olacaktır. Cemiyet mensuplarını içeren en uzun listeyi sunan mevzubahis adli belgede, yirmi beşi yakalanmış olan yirmi sekiz sanığın ismi yer alır. Öte yandan mazbatanın da bazı sınırları olduğunu unutmamak gerekir. Öncelikle buradaki listenin bütün Meslek mensuplarını kapsamadığı aşikâr-

1 Bkz. MKB, s. 397-398; bkz. ET, c. 1, s. 84-85.

dır. Ayrıca sanıklar arasında ismi geçenlerin tamamı da Meslek mensubu değildir. Ama yine de Meslek'e bu sanıkların da cemiyete kazandırılmak için temasa geçilmiş kimseler olduğunu unutmamak gerekir. Başka bir deyişle mazbata, Meslek'e dâhil olanların eksiksiz bir listesini çıkarmamıza izin vermez, fakat Meslek mensuplarını ve onların potansiyel üye olarak gördüğü kişileri kapsayan nispeten geniş bir örneklem sunar.

TABLO 2					
Aldığı ceza	İsmi	Doğum yeri – kökeni	Mesleği	Cemiyet bünyesindeki görevi	Yaşı
Birinci kategori: Gıyaben on beş yıl sürgüne mahkûm edilenler	Mehmed Bey (Baba adı: Ahmed Bey)	İstanbul	Meclis-i Vâlâ'nın kavanin dairesinde tercüman ²	Kurucu ve elebaşı	24
	Nuri Bey (Baba adı: Gürcü Yusuf Paşa)	Maraş doğumlu, İstanbul'da büyümüş	Meclis-i Vâlâ'nın kavanin dairesinde tercüman	Kurucu	23
	Reşad Bey (Baba adı: İskender Bey)	İstanbul	Meclis-i Vâlâ kavanin dairesinde tercüman	Kurucu	23
İkinci kategorideki suçlular: On yıl sürgüne mahkûm edilenler	1 – Azmi Bey (Baba adı: Ömer Lütfi Efendi)		Suriye vilayetinin eski kapıkethüdası	Üye. İkinci dereceden sorumlu.	
	2 – Nuri Bey		Hariciye Teşrifatçısı muavini	Üye	
	3 – Tahsin Efendi		Bâb-ı Seraskerî mektûbî odasında kâtip	Üye. İsyanıdan sonra ilan edilecek olan beyannameyi kaleme aldı.	40 -45
	4 – (Hacı) Salih Ağa	Amasya	Eski kaza müdürü	Üye. İsyan için parayla fedai toplamaktan sorumlu.	55
	5 – Hasan Efendi	Tepedelen (Arnavutluk)	Şeyh, İstanbul, Kadırga Limanı semtinde ikamet eder.	Üye	
Üçüncü kategorideki suçlular: Sekiz yıl sürgüne mahkûm edilenler	6 – İzzet Bey (Baba adı: Beyranlı Mustafa Paşa)		Bâb-ı zabtiye tahsilat müdürüyken kısa süre evvel istifa etmiştir. ³	Üye	
	7 – Cemal Efendi	Girit	Arzuhâlcı	Üye. Bağış toplamaktan ve isyan günü gayrimüslimleri temin etmekten sorumlu.	
	8- Veliyüddin Efendi	Kütahya	Çoban Çavuş medresesinde ders hocası	Maaşlı üye. İsyan günü medrese talebesini getirmekle yükümlü (medresedeki odasında toplantılar tertip eder).	30 -35
	9- Ali Efendi	İzmit	Müneccim	Üye	50
	10- Said Bey		Bâb-ı Seraskerî mektûbî odası mümeyyizi ⁴	Üye	

Dördüncü kategorideki suçlular: Dört yıl sürgüne mahkûm edilenler	11- Mehmed Galib Efendi (Baba adı: Osman Efendi ⁵)	Süleymaniye	Kütüphaneler muharriri	Üye. İsyanıktan sonra okunacak olan beyanatı kaleme aldı.	33
	12- Raûf Bey		Mabeyincilikten ⁶ azledilmiştir.	Maaşlı üye. Bağış toplamakla yükümlü	
	13- Salim Efendi		Meclis-i Vâlâ evrak odasında kâtip ⁷	Üye	
	14- Mahmud Efendi		Çekmece-i sagir kazası müdürü (Bu makama cemiyetin yardımıyla gelmişti).	Üye	
	15- İbrahim Efendi	Ordu	Ekmekçioğlu medresesinde hoca	Üye. İsyan günü medrese talebesini getirmekle yükümlü	35
	16- Çaker Ağa	Çerkes	Bâb-ı Âli ağalarından ⁸	Maaşlı üye (beş gündür)	
	17- Nakıbzade Ömer Efendi	Kudüs		Üye. Cemiyete fedai toplamakla yükümlü	35
Beşinci kategorideki suçlular: Ceza almasına rağmen ceza süresini doldurdukları için salıverilenler	18- Nuri Bey		Arzuhâlcibaşı	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	
	19- İsmail Hakkı Efendi (Baba adı: Üsküdarlı Mehmed Nazif Ağa ⁹)	İzmir	Meclis-i Vâlâ mazbata odasında kâtip	Üye	28
	20- Ahmed Efendi	Uşak	Sultan Ahmed medresesinde öğrenci	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	
	21- Hüseyin Kaptan	Girit	Tüccar	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	38
	22- Emin Bey		Hayriye tüccarı ¹⁰	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	35
	23- Rüstem Ağa		Emekli binbaşı	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	60
	24- Osman Ağa	Menteşe	Mültezim		50
	25- Mehmed Ağa	Muğla	Mültezim	Cemiyetle teması olduğunu ikrar, üye olduğunu inkâr ediyor.	
Kaynak: Bu tablo temel olarak mazbatadan (BOA, MM, c. 10, s. 47-57, belgenin çevrimyazısı MKB, s. 372-394'te yayınlanmıştır), <i>Sicill-i Osmanî</i> /den, <i>Sicill-i Ahval</i> /kayıtlarından ve dipnotlarda belirtilmiş olan diğer bazı kaynaklardan derlenmiş olan bilgilere dayanılarak hazırlanmıştır.					

2 BOA, A. MKT. MHM. 431/55 27/N/1285 s. 1-4.

3 Mümeyyiz kadrosu 1852'de, lağvedilen *ser-halifelîğin* yerine kurulmuştur (M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, s. 93).

4 BOA, DH. Said 047/91, 29/Z/1249.

5 “Padişahların hariçle münasebet ve irtibatını temin vazifesiyle mükellef olan saray memurları” (bkz. M. Z. Pakalın, *Osmanlı*, c. 2, s. 375-376).

6 Tahrirat odasına bağlı Meclis-i Vâlâ evrak odasının işlevi Meclis'ten gelen belgeleri ilgili dairelere iletmektir (M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, s. 93).

7 “Bâb-ı Âli Ağası'nın vazifesine dair Osmanlı bürokrasiyle ilgili çalışma ve kaynaklarda herhangi bir veri bulamadım.

Sanıkların toplumsal, ekonomik ve ailevi profilleri

Osmanlı arşivlerinde bireylerin izini sürerken karşılaşılan ilk güçlük, soyadlarının ve “doğum belgesi” benzeri kayıtların mevcut olmamasıdır. Sözgeçlimi sanık Cemal Efendi’yi (n. 7), belgelerde karşımıza çıkan diğer Cemal Efendilerden nasıl ayırt edebiliriz? Dolayısıyla mazbatadaki kişisel veriler (yaş, meslek, eski görevler, baba adı vb.) mütevazı ailelerden gelip önemli mevkilerde bulunmamış olanların izini sürebilmek için özellikle son derece değerli ipuçlarıdır. Kalburüstü ya da bürokrat ailelerinin çocuklarının ya da önemli makamları işgal etmiş şahısların izini sürmek nispeten daha kolaydır. Arşiv belgelerinin, kroniklerin ve genel olarak bütün kaynakların bu tip kimseler ve aileleri hakkında çok daha fazla bilgi barındırdıkları şüphesizdir. Bazı örneklerde sırf baba adı bile kimi sanıkların toplumsal ve ailevi profillerini inşa etmeye girişmek için yeterli ipucunu sağlayabilir.

Osmanlı arşivleri, esnaf ve ulemadan olan sanıklara kıyasla, memur sanıklar hakkında da çok daha fazla bilgi sunar. Bürokrasi aygıtı haliyle kendi mensuplarıyla ilgili daha çok belge üretmiştir. Memurların terfileri, azilleri (belgeler arşivde dağınık bir şekilde bulunsa da) düzenli olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında memurların sicillerinin iyi bir sınıflamayla muhafaza edildiği bir başka kaynağa daha sahibiz: Sicill-i Ahval.⁸ 1879 yılında tutulmaya başlanan bu kayıtlar, en azından sürgüne gittikten sonra memuriyete dönen ve bu tarihe kadar görevde kalan sanıklara dair, özellikle mesleki kariyerleriyle ilgili arşivde dağınık olarak mevcut bilgileri kolaylıkla bir arada bulmamıza imkân sağlar. Tabii bu kayıtlarda kimin olup olmayacağı da hâlâ toplumsal-ekonomik faktörlere bağlıdır. İstisnaları mevcut olsa da böylesi bir davaya karışmış olan sanıkların yeniden Osmanlı bürokrasisine dâhil olabilmeleri şansları ailelerinin toplumsal profiliyle ilişkilidir. Görünen o ki, büyük bürokrat ailelerinden gelen sanıklar, aile ilişkileri ve “kültürel sermayeleri” sayesinde bürokrasideki kariyerlerine tekrar devam etme ve basamakları tırmanma şansını çok daha kolay bulmuşlardır.

Özetlemek gerekirse Meslek sanıkları hakkında elimizdeki bilgiler hem nicelik hem nitelik bakımından dengesizlikler arz etmektedir. Kaynakların ortaya çıkardığı bu dengesizlik ister istemez sanıkların toplumsal profillerinin tasvirinde de belirleyici olacaktır. İlerleyen sayfalarda kaynaklardan gelen orantısızlığın etkisini olabildiğince giderebilmek için, özellikle arşivin hakkında daha ketum olduğu sanıkların toplumsal, ailevi ve ekonomik profillerini şekillendirmeye yardımcı olabilecek her türden bilgi kırıntısı dikkate alınmıştır.

8 Sicill-i Ahval ile ilgili çalışmalar için bkz. bu kitapta Giriş bölümünde dipnot 8.

Osmanlı bürokrasi elitinden beş ailenin oğulları

Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler (üç kurucu), Azmi Bey (n. 1) ve İzzet Bey (n. 6) Osmanlı arşiv ve kaynaklarında hakkında en çok bilgi bulunan sanıklardır. Bu beş kişinin kayıtlarda bu kadar yer bulmasının nedeni, yukarıdaki alt başlıkta belirtilmiş olan ortak noktalarıdır.

Bazen sadece bürokraside başarılı bir kariyere sahip bir babanın (ailenin) evladı olmak o kişinin Osmanlı idaresinin nazarında nasıl görüleceğini tayin edebilir. İzzet Bey'in (n. 6) durumu buna iyi bir örnek teşkil eder. Mazbatada İzzet Bey'le ilgili babasının adı dışında herhangi bir kişisel bilgi yoktur; mesleğinin ne olduğu dahi yazılı değildir: "Beylânlı Mustafa Paşazade İzzet Bey". Anlaşılan babanın adı, oğlu tanıtmak için fazlasıyla yeterli görülmüştür. Bu babanın itibarı ve namıyla ilgili yeterli bir ipucudur. 1830'da ölmüş olan Mustafa Paşa Halep, Sayda, Şam, Konya, Kudüs, Bosna ve Kayseri gibi sancak ve eyaletlerde mutasarrıflık ve valilik yapmış, vezirlik rütbesi edinmiş bir bürokrattır.⁹ Mazbatada anılmasa da, aslında İzzet Bey'in de Osmanlı bürokrasisinde hatırı sayılır bir kariyeri vardır. Meslek vakasından ötürü Kıbrıs'a sürüldüğünde oğlu Mehmed Salih Bey onun mali işlerini takip ve 11 Ocak 1869 tarihli bir dilekçeyle de ödenmemiş olduğunu iddia ettiği maaşlarını talep etmiştir. Mehmed Salih bu maaşları alamaz, zira talebi, babasının Kasım/Aralık 1866'da mührü iade ettiği, yani istifa ettiği gerekçesiyle geri çevrilmiştir. Fakat bu yazışmalar sayesinde biz İzzet Bey'in ne işle meşgul olduğunu, gelirini öğrenebiliyoruz.

İzzet Bey, Bâb-ı Zabtiye tahsilat müdürüdür. Maaşı 2.500-3.000 kuruş¹⁰ arasındadır ve ayrıca bir mukataa geliri¹¹ vardır. Oğlunun iki yıl sonraki başka bir girişimi sayesinde ise İzzet Bey'in ayrıca Halep'te malikâne ve emlak-ı saire sahibi olduğunu öğreniyoruz. Mehmed Salih Bey, babasının arzusu üzerine bu mülkleri satıp bütün gelirini tahsil edebilmek için müsaade istemiştir.¹² Bu girişimlerin İzzet Bey'in sürgüne gitmesiyle tetiklenmiş olması muhtemel mali problemlere işaret ediyor olabilir. Ancak bunlar daha ziyade

9 SO, c. 4, s. 1186-1887.

10 İzzet Bey'in aylık maaşı, altı ay ve on sekiz günlük birikmiş ücreti karşılığı talep ettiği miktar olan 17.451 kuruşa göre hesaplanmıştır.

11 İzzet Bey'e istifa tarihiyle sürgüne gönderilmesi arasındaki dönem için maaş talep etmeye hakkı olmadığı cevabı verildi. Ayrıca o dönemde almış olduğu maaşları da iade etmesi gerekiyordu. Bu meblağ da mukataa gelirlerinden tahsil edilecekti (BOA, A. MKT. MHM. 431/55 27/N/1285, s. 1-4). Klasik Osmanlı iktisat sisteminde mukataa öncelikle iltizamla ilişkiliydi. Tanzimat'tan sonra iltizam sistemi kısmen lağvedilmeye çalışılsa da, yeni yasaların yürürlüğe girmesi taşrada vakit almıştır. Burada "mukataa" kelimesi büyük ihtimalle "iltizam" değil "emanet" çerçevesinde (yani "sabit maaşlı bir memurun idaresindeki vergi birimi" anlamında) kullanılmaktadır. H. Gerber, "Mukata'a", *EI*, c. 3, Leiden, 1993, s. 508; M. Z. Pakalın, *Osmanlı*, c. 2, s. 578-579.

12 BOA, DH. MKT. 1313/49, 27/L/1287, s. 1-3.

Mehmed Salih Bey'in ve babasının Osmanlı bürokrasisinin işleyişine ne kadar hâkim olduklarını gösteren yazışmalardır. Meslek'in memur mensupları haklarını iyi biliyorlardı ve bürokratik sistemin işleyişine oldukça hâkimlerdi. Aşağıda başka örneklerde de göreceğimiz üzere sürgündeyken hem ekonomik kazanç sağlamak hem de sürgün koşullarını iyileştirmek maksadıyla bu bilgilerini kullanmışlardı.

Azmi Bey (n. 1) on yıllığına Kıbrıs'a sürgün edildiği halde bir arizayla kendini Midilli'ye naklettirmeyi bu sayede başarmıştı.¹³ Suriye vilayetinin sabık kapıkethüdası¹⁴ olan Azmi Bey de başka bir yüksek bürokratin oğluydu. Babası Ömer Lutfî Efendi (ö. 1836/37) II. Mahmud döneminde Feshane'nin, daha sonra ipek imalâthanesinin sorumluluğunu üstlenmişti.¹⁵ Azmi Bey ise meslek hayatına Sadr-ı Ali kaleminde başladı. Ardından Amedi kaleminde çalıştı, Bâb-ı Âli evrak müdürü vekili oldu ve nihayet kapıcılar kethüdası mevkiine yükseldi.¹⁶ Meslek vakası yüzünden tutuklandığı sırada oğlu da dedelerinin izinde Osmanlı bürokrasisindeki kariyerine başlamıştı. Ali Rıza Bey, Edirne vilayetinin mektupçusuydu ve 7.500 kuruş gibi hayli yüksek bir aylık alıyordu.¹⁷

Meslek'in kurucularına gelince; üçü de Meclis-i Vâlâ tercüme odasında, sadece 200 kuruş aylıkla çalışıyordu.¹⁸ Önemli olan maaşları değil mesleki kariyerlerinin seyriydi. Üçü de yüksek bürokratlar çıkarmış, varsıl ailelerden geliyordu. Meslek'in elebaşı olan Mehmed Bey, Necib Mehmet Paşa'nın torunuy-

13 6-7 Eylül 1870 tarihli yazışmalara göre sürgün cezasını tamamlamak üzere Midilli'ye gönderilmiş olmalıdır (BOA, I. DH. 616/42929, 09/Ca/1287).

14 "Sabık" ifadesi mazbatada eklenmiştir. Görünüşe göre istifası ya da azlinin üzerinden çok az vakit geçmiştir. 20 Şubat 1867 tarihli, yani tutuklanmasından üç buçuk ay öncesine denk gelen bir belgede hâlâ "Suriye vilayeti kapıkethüdası" olarak anılmaktadır (BOA, A. MKT, MHM. 374/80, 15/L/1283).

15 BOA, DH. Said 002/270, 29/Z/1249 (Azmi Bey'in oğlu Ali Rıza Bey'in sicili) ve SO, c. 4, s. 1322. Azmi Bey'in kayınbiraderi olan Mazlum Mustafa Paşa da pek çok önemli makamlarda bulunmuş üst düzey bir bürokrattı. Birçok kez görevlerinden azledilmiş ya da istifa etmişti. 1862'de, ölmeden birkaç ay önce, bir haftalığına Meclis-i Vâlâ azası da olmuştu (SO, c. 3, s. 934).

16 SO, c. 2, s. 347. Görevlere başladığı tarihler de yine Sicill-i Osmani'de mevcuttur. Fakat bunlar arşiv belgelerinde bulunan tarihlerle uyumlu değildir. Sicill-i Osmani'de 1866'da kethüdalık makamına getirildiğini belirtilir, fakat Azmi Bey daha 1855'te bu görevi haizdir. 1856'da Trablusgarp kethüdalığına atanmış olduğuna dair kayıt mevcuttur (BOA, I. DH. 335/21944, 19/R/1272), fakat görev başına gidip gitmediğini bilmiyoruz. Ayrıca Sicill-i Osmani'de Bâb-ı Âli evrak müdürü olduğu yazılmışsa da, arşiv belgelerine bakılırsa kethüda olmadan evvel müdür vekilidir (BOA, A. AMD. 62/14 1271; I. DH. 319/20629 08/Ş/1271 ve I.DH. 335/21944, 19/R/1272).

17 BOA, DH. Said 002/270, 29/Z/1249.

18 Mehmed Bey erken yaşta öldüğü için memur sicili mevcut değildir. Reşad Bey'in sicilinde tutuklamalar sırasında aldığı maaş kaydedilmemiştir. Üçü aynı dairede, aynı görevde, büyük ihtimalle aynı rütbeyle çalışmış oldukları için burada Nuri Bey'in sicilinde belirtilen maaş referans kabul edilmiştir. Bununla birlikte maaşlarının farklı olma ihtimali vardır. Zira Osmanlı bürokrasisinde maaşla görev her zaman birbirine denk değildir.

du. Vezir payesine sahip olan Gürcü asıllı Necib Paşa, Şam ve Bağdat valilikleri gibi önemli görevlerde de bulunmuştu. *Sicill-i Osmani*'de Necib Paşa üç kelimeyle tarif edilir: tedbirli, güçlü ve zengin.¹⁹ 1851'de öldüğünde kariyerlerinin henüz başında olan üç oğlundan kendisinden daha önemli makamlara gelenler de oldu. En küçükleri olan Trablusgarp valisi Mahmud Nedim Paşa, Meslek vakası sırasında (Haziran 1867) Meclis-i Vâlâ azalığına getirildi.²⁰ Bundan dört yıl sonra da, 1871'de sadrazamlığa terfi etti. Necib Paşa'nın ortanca oğlu Cemil Mehmed Bey Bosna kethüdalığına kadar yükseldi. Yeğeni sürgüne gönderildiği sırada herhangi bir görevi yoktu.²¹ Mehmed Bey'in babası Ahmed Şükrü Bey ise (Sağır Ahmed Bey olarak da biliniyordu) ailenin büyük oğluydu. İki yıl İstanbul şehreminliği yaptıktan sonra²² 1861-1871 arasında boşta kaldı.²³ 1871'de Posta ve Telgraf Nazırı olarak yeniden görev aldı.

Tutuklandığı sırada yirmi dört yaşında, bekâr bir adam olan Mehmed Bey ailesiyle birlikte Yeniköy'de, Sağır Ahmed Bey'in ismiyle bilinen yalıda oturuyordu. Bir yalıda yaşamaları bile başlı başına Mehmed Bey'in ailesinin konumu hakkında bir göstergedir. Boğaz yalıları yüzlerce yıldır aralarında Osmanlı bürokrasi elitinin de bulunduğu yüksek sınıflara aitti.²⁴ 19. yüzyılda, özellikle sarayın Dolmabahçe'ye taşınmasından sonra Boğaz köylerinin nüfusunda bir artış görülmüş,²⁵ ancak yalılar yine de bir itibar ve servet simgesi olmaya devam etmişti. Ebüzziya Tefvik'e göre kuruluş toplantısından önceki ilk görüşmeler bu evde yapılmış, bir cumartesi akşamı toplanan altı arkadaş (Mehmed, Reşad, Refik, Nuri, Ayetullah ve Namık Kemal) ertesi gün beraber Belgrad Ormanı'na yemeğe gitmeye karar vermişlerdi. Ertesi sabah da sofrayı

19 SO, c. 4, s. 1246.

20 SO, c. 3, s. 921.

21 SO, c. 2, s. 393.

22 Bu görev Ahmed Şükrü Bey'in *Sicill-i Osmani*'deki kaydında zikredilmez (c. 5, *a.g.e.*, s. 1604-1605). Bununla birlikte İsmail Hakkı Bey'in (n. 19) siciline göre, Hakkı Bey İstanbul Şehremaneti'nde çalışırken (1861 Haziran-Temmuz ve Eylül-Ekim ayları arasında) aynı zamanda Şehremini Ahmed Şükrü Bey'in mühürdarıdır (BOA, DH. Said. 007/261, 29/Z/1255). O.N. Ergin'in yayınladığı İstanbul şehreminleri listesi de Ahmed Şükrü Bey'in Eylül 1859-Temmuz 1861 arasında şehremini olduğunu doğrular (bkz. O.N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 3, İstanbul, 1995, s. 1561).

23 İsmail Hakkı Bey (n. 19) cemiyeti ilk kez Ahmed Şükrü Bey'in evinde Mehmed Bey'den duyduğunu beyan eder. İddiasına göre o dönem Ahmed Şükrü Bey'in "kapu-kethüdâlıkca olan işlerine" bakmaktadır. Bu olay Temmuz 1867'de meydana gelen Meslek "vakasından" bir buçuk sene önce, 1866 yılında meydana gelmiştir. İsmail Hakkı'nın sicilinde 1864-1865'ten beri Meclis-i Vâlâ mazbata odasında çalıştığı bilgisi mevcuttur. Nitekim tutuklandığında da aynı görevde bulunmaktadır (BOA, DH. Said. 007/261, 29/Z/1255). Bu durumda İsmail Hakkı Bey'in sözleri, Ahmed Şükrü Bey'le İstanbul Şehremaneti'nden ayrılmasından sonra da ilişkisini sürdürdüğü ya da Ahmed Şükrü Bey'in o dönemde (1866) başka bir resmi görevde bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

24 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, IFA, 1962, s. 103.

25 Bkz. Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul*, Seattle, 1986, s. 39-42, 73-81.

ve mekânı hazırlamak üzere birkaç hizmetçiyle yalının aşçısını toplanmak istedikleri yere göndermişlerdi.²⁶ Ebüzziya Tevfik'in tanıklığını hayal gücüyle zenginleştirerek aktardığı malumdur. Ancak Mehmed Bey'in ailesinin konumuna bakılırsa, Meslek'in kuruluşunun cereyan ettiği çerçevede, Ebüzziya Tevfik'i okurken gözümüzde canlanandan çok da farklı olmasa gerekir.

Cemiyetin ikinci kurucu ismi Nuri Bey, 1843/1844'te (1259) Maraş'ta doğdu. O sırada Maraş'ta mutasarrıf olarak bulunan babası Gürcü Yusuf Paşa üç yıl sonra valiliğe terfi etti. Babası Harput valisiyken öldüğünde (Ağustos 1850) Nuri sadece yedi yaşındaydı.²⁷ Yedi ay sonra annesini de kaybetti. Bunun üzerine ağabeyi Fâzıl Bey onu yanına aldı. Fâzıl Bey'in karısı Fatma Hanım, Sultan Abdülmecid'in dördüncü kadını Perestû Kadınefendi'nin kardeşiydi. Fatma Hanım'ın hastalanması üzerine Nuri, dokuz-on yaşlarında Perestû Kadınefendi'ye emanet edildi.²⁸ Başka bir deyişle Nuri Bey'in çocukluğunu geçirdiği son ev, Harem-i Hümayundu. Dahası, aynı yıl annesi ölen, on yaşındaki Şehzade Abdülhamid Efendi de yine Perestû Kadınefendi'nin yanına verilmişti. Böylece Nuri Bey, şehzadenin (geleceğin II. Abdülhamid'inin) çocukluk arkadaşı oldu.²⁹ Nuri Bey Harem-i Hümayuna girdiği 1852/1853 (1269) yılında, aynı zamanda bir müzik okulu işlevini de haiz olan Muzıka-yı Hümayun'a da başladı.³⁰ Bir yandan Bayezid rüştiyesine devam ederken, özel olarak Fransızca ve "bazı ulum" dersleri de aldı. 1860/1861'de (1277), on yedi yaşındayken Muzıka-yı Hümayun'dan ayrıldıktan sonra Meclis-i Vâlâ evrak odasında, mazbata kaleminde, nihayet kavanin dairesinde görev aldı. Paris'e kaçmadan önceki son görev yeri ise Meclis-i Vâlâ'nın tercüme odasıydı.³¹

Cemiyetin üçüncü ve son kurucu ismi olan Reşad Bey'in ailesinin kızı tarafından yapılmış bir soyağacı mevcuttur. Soyağacının başında Reşad Bey'in Erzurum müftüsü olan büyük dedesi bulunmaktadır.³² Soyağacındaki üç

26 ET, c. 1, s. 82.

27 Yusuf Paşa'nın meslek hayatı için bkz. SO, c. 5, s. 1696.

28 Nuri Bey'in çocukluğunun hikâyesi, kızı Ayşe Sıdika Burak'ın M.C. Kuntay'a verdiği röportaja dayanmaktadır (*Namık*, s. 390). Sicill-i Ahval kaydı da harem-i hümayuna girdiği tarihi (1269) ve yaşını verir (bkz. BOA, DH. Said. 101/25, 29/Z/1259).

29 M.C. Kuntay'ın Ayşe Sıdika Burak'la yaptığı söyleşide aldığı notlara göre, Nuri ve Abdülhamid "süt kardeşidir". Başka kaynakların da tekrar ettiği bu bilgi, Meslek'in önde gelen aktörlerine dair üretilen efsanelerden birisidir. Nuri ile Abdülhamid'in Perestû Kadınefendi'ye emanet edildiklerinde kaç yaşında oldukları düşünülürse bunun ihtimal dışı olduğu görülecektir.

30 Ayşe Sıdika Burak'ın anlattıklarına (M.C. Kuntay, *Namık*, s. 390) ve Ebüzziya Tevfik'e göre (ET, c. 1, s. 77) Nuri Bey ile Reşad Bey Muzıka-yı Hümayun'da tanışmıştır. Nuri Bey'in Sicill-i Ahval kaydı Muzıka-yı Hümayun'da eğitim gördüğünü doğrular, fakat Reşad Bey'in, zaten eğitimine dair pek ayrıntı içermeyen kaydında böyle bir bahis yoktur (BOA, DH. Said. 122/4, 29/Z/1261).

31 BOA, DH. Said. 101/25, 29/Z/1259.

32 Ek V'e bkz. Reşad Bey'in kızı tarafından çizilmiş olan soyağacı M.C. Kuntay tarafından yayınlanmıştır (*Namık*, s. 387).

kuşakta mevcut toplam on kişinin üçü paşa unvanıyla anılır. Ayrıca, Reşad Bey'in de ileride paşa olacağını unutmamak gerekir.³³ Yine bürokratlar çıkarmış bir hane olan Mısırlıade Halid Hüseyin Efendi'nin sülalesinden bir hanımla evlenmiş olan Reşad Bey'in babası İskender Bey, Anadolu'da pek çok sancakta mutasarrıf olarak bulunmuştur.³⁴ Reşad Bey on dokuz yaşındayken Osmanlı bürokrasisine girer. İki yıl Bâb-ı Âli tercüme odasında işi öğrendikten sonra Meclis-i Vâlâ kavanin dairesinin tercüme odasında mütercim olur ve Meslek'in isyan planı açığa çıkana kadar geçen bir buçuk yıl müddetince de bu görevde kalır.³⁵

Ne kölesiz ne cariyesiz: Sürgündeki üç mahkûmun aileleri

Sanıkların her birinin ailelerinin soyağacıyla ve toplumsal profiliyle ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün değilse de, sürgündeyken vermiş oldukları bazı arzuhaller ve bunlarla ilgili bürokratik yazışmalar bir kısmını biraz daha yakından tanımamıza olanak sağlar. Sanıklardan yedisinin sürgün edildikleri yerde istida yazmış olduklarını arşiv araştırmaları sırasında tespit edebildim. Bunlardan altısının (Şeyh Hasan, Cemal Efendi, Said Bey, Salim Efendi, Mahmud Efendi ve Çaker Ağa) talebi yevmiyelerin artırılmasıyla, birininki (Azmi Bey) ise sürgün yerinin değiştirilmesiyle ilgilidir. Biri hariç (Şeyh Hasan) yazışmaları bizzat kendileri yürütmüşlerdir. Anlaşılan o ki, Meslek'in memur ya da memuriyet geçmişine sahip sanıklar bürokrasi dilini, resmi işlerin nasıl yürüdüğünü ve sürgün olarak haklarını oldukça iyi biliyorlardı. Sürgün yevmiyeleri hane nüfusuna göre hesaplandığından arzuhallerde talep sahiplerinin aile yapılarına da yer verilmiştir. Tasvir edilen altı haneden üçünün ortak noktası, köle ve cariyelerinin varlığıdır.

Rodos'a sürülmüş olan Arzuhâlcı Cemal Efendi'nin (n. 7) ve Bâb-ı Seraserî mektûbî odasında mümeyyiz olan Said Bey'in (n. 10) taleplerine verilen cevaba bakılırsa, köleler ve cariyeler dâhil Cemal Efendi'nin hanesinde beş kişi, Said Bey'in hanesinde ise yedi kişi yaşamaktaydı.³⁶ Cemal Efendi'nin ikinci arzuhâline verilen bir cevapta hanesinin ayrıntılı tarifi de mevcuttur: kendisi, karısı, kızı, üç köle ve Çerkes cariyeleri.³⁷ Yine Rodos'a sürülmüş olan Çekmece-i sagır kazası müdürü Mahmud Efendi'nin (n. 14,) mütealli-

33 Reşad Bey'in ailesindeki paşalar daha ziyade büyük amcası Rüşdü Paşa kolundadır. Rüşdü Paşa'nın oğlu Muammer Mehmed Paşa, Meslek vakası sırasında Hicaz valisidir (bkz. SO, c. 4, s. 1095). Üçüncü paşa ise Muammer Paşa'nın kızıyla evli olan Rıza Paşa'dır.

34 SO, c. 3, s. 808. Sicill-i Osmani'de İskender Bey'le ilgili iki farklı kayıt mevcuttur.

35 BOA, DH. Said. 122/4, 29/Z/1261.

36 BOA, A.MKT. MHM. 417/26, 1/Ca/1285.

37 BOA, A.MKT. MHM. 409/25, 10/S/1285. Belgenin başındaki aile fertleri arasında sayılmamasına rağmen sonundaki tekrarda bir kerimesi olduğu yazılıdır.

kat yevmiyesiyle ilgili bir belge, hanesinin biri cariyeye sekiz kişiden ibaret olduğunu tespit eder.³⁸

Peki, cariyeye ve köle sahibi olmak ne anlama geliyordu? Elimizde ne yazık ki 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da köle sahiplerinin profiliyle ilgili bir araştırma veya köleliğin yaygınlığıyla ilgili bir istatistik yok.³⁹ Öte yandan dönem edebiyatında bu hususta bazı ipuçları bulabilmek mümkün. Yüzyılın son çeyreğine ait roman ve tiyatro oyunlarında köle ve cariyeler oldukça sık karşımıza çıkar. Genellikle konak hayatının bir parçasıdırlar. Dönem romanlarında onlarsız bir konak hayatının tasavvur edilemez olduğu dahi iddia edilebilir.⁴⁰ Beklenebileceği üzere konakların, dolayısıyla kölelerin ve cariyelerin sahipleri de varlıklı insanlardır.⁴¹

Köle ve cariyeye sahipliği sadece varlıklı olmanın değil, aynı zamanda lüks bir yaşam tarzının alametidir. Osmanlı topraklarında köleleri ev dışında, tarlalarda çalıştırmak çok yaygın değildir.⁴² Köleler ve cariyeler genellikle üretimde emek gücü olarak değil, daha ziyade hizmetkâr ya da odalık olarak çalıştırılmışlardır. Dolayısıyla kölelerin sahiplerine çoklukla doğrudan ekonomik getirisi yoktur. Aksine köleler, "lüks tüketime" ayrılan bütçeye oranla bir masraf kapısı olarak da görülebilirler. Pek tabii yetiştirip satmak üzere cariyeye edinenlerin sağladığı ekonomik faydayı ihmal etmemek gerekir. Genç yaşta, nispeten iyi fiyata alınan Çerkes kızlar eğitilip yetiştirildikten sonra

38 BOA, A. MKT. MHM. 420/6, 25/Ca/1285. Ailenin diğer üyeleri sıralanmamışsa da cariyenin olduğu belirtilmiştir, zira cariyelerin yevmiyesi diğer aile fertlerine göre daha düşüktür.

39 Kölelik hakkındaki araştırmalar köle sahiplerinin profiline odaklanmaz. Osmanlı ailesi hakkındaki araştırmalarda da (başta C. Behar ve A. Duben'in çalışması olan *Istanbul Households: Marriage Family and Fertility, 1880-1940* olmak üzere) bu konu es geçilmiştir. Esasen cariyeye meselesi aile çalışmalarına ancak çokeşlilik analizleriyle dâhil olur. C. Behar ve A. Duben'in belirttiği gibi, her bir durumda "cariye" kelimesinin ne ifade ettiğini, kastedilenin hizmetçi mi yoksa odalık mı olduğunu tam olarak kestirebilmek mümkün değildir (a.g.e., s. 157).

40 Osmanlı roman ve tiyatro oyunları genellikle mahrem alanda (evde) ya da eril ortamlarda geçmekte, evde bir cariyenin varlığı yazara metni bir aşk hikâyesiyle zenginleştirme imkânı vermektedir (Ç. Öztekin, "Türk Romanında Efendiler ve Hizmetçiler", *Toplum ve Bilim*, c. 92, 2002, s. 208-209). Bu nedenle gerek romanlarda gerek tiyatro oyunlarında cariyelerin gerçekte olduğundan daha fazla temsil edildiklerinden şüphelenebiliriz. En azından bu metinlerde kölelere göre çok daha fazla varlık gösterdikleri aşikârdır (Osmanlı devri romanlarında köle ve cariyeye kahramanların yeri için bkz. İ. Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara, 1992; *Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970*, İstanbul, 1990; cariyelerle evlilik ya da birlikteliklerin olduğu tiyatro oyunları için bkz. E. Töre, "Türk Tiyatrosunda Aile", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara, 1991, s. 1000-1024).

41 Hiç kuşkusuz bazı istisnalar mevcuttur. Örneğin Ahmed Midhat'ın *Felâhî Bey ile Rakım Efendi* (1875) romanındaki ideal Osmanlı tiplemesi Rakım Efendi ne zengindir ne de bir konak sahibidir. Fakat "terbiye ettikten" sonra evleneceği bir cariyesi vardır.

42 Y.H. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, Oxford, 1996, s. 62-64; E.R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, 1998, s. 81-85. Y.H. Erdem, 19. yüzyılda plantasyonlarda kölelerin çalıştırıldığı Mısır'ın bu bakımdan bir istisna olduğunu kaydeder. E.R. Toledano da Çukurova'yı ikinci bir istisna olarak ekler.

çok yüksek bedellere alıcı bulabilmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında bile ayıplanan bir ticari faaliyet de değildir üstelik. Tam tersi, daha ziyade Osmanlı bürokrat elitinin namlı aileleri bu işle meşgul olmaktadır.⁴³ Başka bir deyişle, sonradan satmak için, yani ticari amaçla bile olsa cariyeye sahibi olmak bir itibar alameti, yüksek tabakaya ait olmanın bir işaretidir.

Kölelerin fiyatları, beklenebileceği üzere, son derece değişkendir. E. Toledano İstanbul'daki fiyatların Trablusgarp ve Arabistan'a göre biraz daha yüksek olduğunu vurgular. 19. yüzyılın ortasında siyahi erkek bir köle İstanbul'da 1.500-2.500 kuruş aralığında bir fiyata satılmaktadır. 1857'de köleliğin yasaklanmasından yüzyılın sonuna kadar siyahi kadın köleler 3.000 ile 7.000 kuruş arasında alıcı bulabilmiştir. Ak köleler daha pahalı, cariyelerin bedeli daha da yüksektir. E. Toledano'nun verdiği fiyatlara göre 1843-1891 arasında Çerkes bir cariyenin fiyatı 20.000 kuruştan başlayıp, 88.000 kuruşa kadar çıkabilmektedir.⁴⁴ Bir cariyeye için istenen asgari fiyat 20.000 kuruş iken bir kile (25 kilo) buğdayın toptan fiyatı 1868'de 32 kuruştur. 1863'te İstanbul civarında ırgatların günlüğü 6-7 kuruş, tercüme odasında memur olarak çalışan, Meslek'in kurucularından Nuri Bey'in 1867 yılında maaşı ise 200 kuruştur. Bu rakamlar cariyeye satın almanın büyük bir lüks ve servet demek olduğunu bir defa daha göstermektedir.⁴⁵ Velhasıl, Cemal Efendi (n. 7), Said Bey (n. 10) ve Mahmud Efendi (n. 14), genç bir memurun yaklaşık yüz aylık maaşına denk gelen bu lüksü karşılayabilecek kimselerdendir.

Nispeten mütevazı çevrelerden gelen sanıklar

Buraya kadar toplumsal ve ekonomik profilleri bakımından farklılık gösteren sanıkların yalnızca üst tabakaya mensup olanlarından bahsettik.⁴⁶ Önce-

43 İstanbul'daki İngiltere sefiri Sir Henry Elliott'ın 1873'te, İngiltere Dışişleri Sekreteri Earl of Granville'e gönderdiği bir mektup, bu ticaretin yüksek bürokrat çevrelerinde ne kadar yaygın olduğunu ortaya koyar. H. Elliot Fuad Paşa'nın da, üstelik büyük bir ustalikle bu işle uğraştığını belirtir. L.M. Jane Garnett'e göre Fuad Paşa'nın evi genç kızlarının terbiye gördüğü bir okula dahi dönüşmüş, karısı Behiye Hanım'ın becerisiyle piyasada nam salmıştır (Y.H. Erdem, *Slavery*, s. 123-124, 205 dipnot 58).

44 E.R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton, 1982, s. 64-67. Burada verilen fiyatlara, sarayın ya da Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa gibi üst düzey Osmanlı bürokratlarının yüksek fiyatlı alışverişleri de dâhildir.

45 Nuri Bey'in maaşı için bkz. BOA, DH. Said 025/101, 29/Z/1259; buğdayın fiyatı için bkz. Ş. Pamuk, *500 Years*, ve ırgat yevmiyesi için bkz. C. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 41.

46 Ancak bu, kalburüstü kesime dâhil sayılabilecek tüm sanıkların profillerinin yukarıda detaylandırıldığı anlamına gelmez. Toplumsal ve ailevi profilleri hakkında elde ek hiçbir veri olmasa dahi başka sanıklar da salt mesleklerine bakılarak bu kategoriye dâhil edilebilir. İki mütezim (Osman Ağa, n. 24 ve Mehmed Ağa, n. 25), Hayriye tüccarı (Emin Bey, n. 22) ve sabık mutasarrıf (Salih Ağa, n. 4) bu sınıfa en uygun örneklerdir.

ki sayfalarda belirtilmiş olduğu üzere, daha aşağı sınıflardan gelen, pek var-sıl olmayan, bürokraside daha önemsiz makamlarda bulunmuş sanıklar arşivlerde daha da az yer işgal eder. Memuriyeti sayesinde Sicilli-i Ahval kaydı bulunan Mehmed Galib Efendi (n. 11) bu bakımdan nispeten bir istisna sayılabilir. 1879'da tutulmaya başlanan bu kayıtlarda karşımıza çıkan Meslek sanıkları, sadece sürgünden döndükten sonra bir makam edinebilmiş olanlardır. Yeniden görev alabilmiş olmaları elbette hem yaşlarına hem de bürokrasiye tekrar eklemlenme kabiliyet ve imkânlarına bağlıdır. Nuri Bey ve Reşad Bey gibi bürokratlar yetiştirmiş ailelerden gelenlerin bu bakımdan daha avantajlı olduğuna şüphe yoktur. Süleymaniye ulemasından Osman Efendi'nin oğlu Mehmed Galib Efendi ancak 1876 Ekimi'nde, Meşrutiyet'in ilânından iki ay önce yeniden bürokrasiye dâhil olur. Dahası, 1880'e kadar da maaş almadan (*hasbien*) çalışır. Buna karşılık Reşad ve Nuri beyler memuriyetlerine ve sırasıyla 3.000 ve 3.600 kuruşluk maaşlarına ondan dört yıl önce, 1872'de kavuşabilmiştir.

13 Kasım 1833'te Süleymaniye'de doğan Mehmed Galib Efendi, kendi memleketinde bir medreseden mezundu. Bürokrasi elitinden gelen ve Fransızcaya vakıf olan Meslek'in üç kurucusunun aksine hiçbir Batı dilini bilmiyordu. Fakat muhtemelen aldığı dinî eğitim sayesinde Arapça ve Farsça okuyup, yazıp, konuşabiliyordu. Bunun yanı sıra büyük ihtimalle ana dili olan Kürtçeye de hâkimdi.⁴⁷ Süleymaniye'den ne zaman, nasıl, neden ayrılıp İstanbul'a geldiğini bilemiyoruz. Mehmed Galib Efendi'nin sicili, İstanbul'da memuriyete başlayana kadarki mesleki faaliyetlerine dair herhangi bir bilgi içermez. Henüz yirmilerine varmadan memuriyete giren Meslek'in kurucularına kıyasla kariyerine başlamak için oldukça gecikmiş olduğu söylenebilir. Siciline göre 13 Mayıs 1863'te otuz yaşındayken kütüphaneler muharriri olarak çalışmaya başlayan Mehmed Galib, sürgün edilene kadar bu vazifede kalmıştır. Başlangıçta 200 kuruş olan maaşı iki yıl sonra (Mart 1865) 250 kuruşa, tutuklanmasından yaklaşık iki ay önce (Nisan 1867) 450 kuruşa kadar çıkmıştır.⁴⁸

Meslek'in mütevazı bir çevreden gelen, maddi imkânları daha kısıtlı olan tek mensubu Mehmed Galib Efendi değildi elbette. Mazbatada pek çok kez

47 İlgili kişilerin hangi dilleri bildiğini memuriyet sicillerindeki bilgilerden anlıyoruz. Öte yandan O. Bouquet'nin vurguladığı gibi, memurlar bildikleri bütün dilleri zikretmeyebiliyor, bazen de tam vakıf olmadıkları, hatta hiç bilmedikleri dilleri sayabiliyorlardı (O. Bouquet, "Ce que dire que l'on parle veut dire: réflexion sur les compétences linguistiques des derniers Ottomans", *European Journal of Turkish Studies*, n. 6, 2007, URL: <http://www.ejts.org/document1523.html>).

48 Sicill-i Ahval kaydıyla (BOA, DH. Said 047/91, 29/Z/1249) mazbatadaki veriler arasında küçük bir uyuşmazlık vardır. Mazbataya göre Mehmed Galib Efendi tutuklandığı sırada 250 kuruş maaş almaktadır. Tutuklandığı sırada yeni maaşını henüz almamış olması ya da memuriyet sicili için beyanını hazırlarken o zamanki maaşını olduğundan yüksek göstermiş olması mümkündür.

cemiyetin bazı mensuplarına maaş tahsis ettiğine işaret edilir. Sorgu heyeti, Meslek'i kötü niyetli elebaşılarıyla onların oyununa gelmiş birtakım ahmaklardan müteşekkil bir cemiyet olarak betimleme gayretindedir.⁴⁹ Bu yaklaşımı destekleyecek nitelikte olduğundan bazı hizmetlere ve cemiyet mensuplarına ödenen paralar, mazbatada ayrıntılı bir biçimde zikredilmiştir. Bu bilgileri de ilgili kişilerin toplumsal ve ailevi profili hakkında değil ama o anki ekonomik durumlarına dair ipuçları olarak görebiliriz.

Dört yıl sürgüne mahkûm edilmiş olan Çaker Ağa (n. 16) Meslek'le ilk olarak isyan projesinin açığa çıkmasından beş gün önce temasa geçmiştir. İfadesine göre tüccar Emin Bey'in (n. 22) mekânında bir araya geldiklerinde Nuri Bey onunla konuşmaya "Fakirim diyorsun," ifadesiyle başlamış, "memuriyet ve hıdmetin sonra beyân olunmak üzere sana ayda üç lira maaş bulunup şimdiden seni cemiyete yazalım," diyerek teklifini tamamlamıştır.⁵⁰ Çaker Ağa'nın fakirliğini bu işe dahlini mazur gösterecek bir gerekçe olarak abartmış olması da muhtemeldir tabii. Yine de en azından 1868'de Rodos'ta sürgünde bulunduğu sırada ailesinin tertibinin sözleriyle çelişmediğini not edebiliriz. Hane halkı kölesiz ve cariyesiz dört kişiden ibarettir.⁵¹

Mabeyincilikten azledilmiş olan Raûf Bey (n. 12) yine Nuri Bey'in 500 kuruş aylık teklifi üzerine gizli teşekküle katıldığını beyan eder.⁵² Çoban Çavuş medresesinde hoca olan Veliyüddin Efendi de (n. 8) maaşlı cemiyet mensuplarından olduğunu, hatta hâlihazırda maaş olarak 400 kuruşluk bir meblağın eline geçtiğini söyler.⁵³ Mazbatada Ömer Efendi'nin (n. 17) fakirliği ayrıntılı olarak anlatılır, fakat maaşından bahsedilmez. Ömer Efendi İstanbul'a dokuz yıl önce, bazı şahsi meselelerini halletmek üzere gelmiş olduğunu söyler. Fakat işlerini göremeyip bütün parasını harcamış, hatta zamanla bazı eşyasını da elden çıkarmıştır. "Fakr ü ihtiyâca dûcâr olmuş", umutsuzca dolaşırken Şeyh Hasan (n. 5) ve Hacı Salih Ağa'yla (n. 4) karşılaşmış, gizli cemiyetten bu vesileyle haberdar olmuştur.⁵⁴ Ömer Efendi'nin anlatısında şüphesiz kendini savunma telaşı vardır. Zaten Meslek'e katıldığını bile inkâr eder. Fakat başka ifadelere dayanılarak cemiyet mensubu olduğuna karar verilmiş ve suçlu sayılmıştır.

Meslek'in içindeki alt-kümeleri tanıtırken ayrıntılı olarak değerlendireceğimiz üzere Ömer Efendi'nin ilişkide olduğu bütün üyeler (Şeyh Hasan, Hacı

49 Bkz. "Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi" başlıklı alt bölüm, s. 268 vd.

50 MKTB, s. 387-388; krş. BOA, MM, c. 10, s. 56.

51 BOA, A. MKT. MHM. 417/27, 01/Ca/1285. Belgede Salim Efendi'nin (n. 13) hanesiyle ilgili bilgi de vardır. Dört kişiden oluşan ailede köle ve cariye yoktur.

52 MKB, s. 384-385; krş. BOA, MM, c. 10, s. 52.

53 MKB, s. 381; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 50.

54 MKB, s. 388-389; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 53-54.

Salih, İzzet Bey ve Azmi Bey) öncelikle isyan günü için paralı fedai toplamakla uğraşanlardır.⁵⁵ Bunlardan eski kaza müdürü Hacı Salih (n. 4) ifadesinde işin ortaya çıkmasından yirmi gün önce, Şeyh Hasan'ın tavsiyesiyle Meslek'e katılmış olduğunu, uzun pazarlıklardan sonra 150 fedai getirme sözüne karşılık 2.000 kuruş elde ettiğini beyan eder.⁵⁶ Mehmed Bey fedai toplama işine toplamda 200.000 kuruş gibi hatırı sayılır bir meblağın hasredileceğini vaat etmiştir.⁵⁷ Fakat tüm bunlar bize Şeyh Hasan'ın maddi durumu hakkında fikir yürütme şansı vermez; ne yazık ki mazbatada buna dair herhangi bir bilgi de mevcut değildir. Dahası bu şeyhin bir medreseye, tekkeye bağlı olup olmadığı dahi belirtilmemiştir. Sürgünde yazdığı bir istidaya dair yapılan yazışmadan ailesinin karısı, oğlu ve kayınvalidesinden ibaret olduğunu kestirebiliyoruz,⁵⁸ ki bu bilgi de bizi onun hakkında pek aydınlatmıyor.

Üyelerin toplumsal profilleri hakkında sonuca yönelik bazı tespitler

Kaynaklar ve arşiv belgeleri bazı sanıklar hakkında veriler sağlasa da, çoğu hakkında epey ketumdur. Bu durum sanıkların toplumsal, ekonomik ve ailevi profillerini kapsayıcı bir şekilde betimlemeyi imkânsız hale getirmektedir. Ancak, yine de eldeki verilerden bazı sonuçlar çıkarmak büsbütün olanaksız değildir.

İlk olarak tüm sanıkların ortak noktasıyla, yani profillerinin en aşikâr olan, tam da böyle olduğu için kolayca gözden kaçabilecek özelliğiyle başlayalım: dinî kimlikleri. Kökenlerine, ad ve baba adlarına bakıldığında hepsinin Müslüman cemaatinden olduğuna şüphe yoktur. Meslek, gayrimüslimlere karşı bir teşekkül değildir. Mazbatada sanıkların ifadelerinden yapılan alıntılarda gayrimüslimlere karşı olumsuz herhangi bir ifade bulunmaz. Hatta bazı alıntılar, tam tersi kanaatlerin varlığına işaret eder. Sözgelimi kendi “millet meclislerini” kurmayı başarmış oldukları için Ermenilerin takdir edildiğini okuruz.⁵⁹ İfadeler, sadece Müslümanlar için de böyle bir meclis kurma isteğine işaret eder. Ermenilerin meclislerinin ortadan kaldırılması gibi bir hedefleri yoktur. Gayrimüslimler isyan tasarısında tamamen pasif unsurlar olarak anılırlar. Cemaat başları aracılığıyla teskin edilecek, isyan günü tepki vermemeye ikna edileceklerdir. Meslek mensuplarının gözün-

55 “Fedai” sözcüğü bu bölümde daima para karşılığı cemiyete dâhil olanlara işaret etmektedir.

56 MKB, s. 377-378; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 49.

57 MKB, s. 379; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 49.

58 BOA, A. MKT. MHM. 431/75, 29/N/1285.

59 Bkz. “Millet sisteminin yeniden tanzimi ve Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi” başlıklı alt bölüm, s. 313 vd.

de gayrimüslimler “ötekilerdir” ama düşman değildirler. Meslek, tasarılarını öncelikle cemiyetin temelindeki “biz” olan *millet-i İslâmiye* için başarıya ulaştırmak istemektedir. Savunulan fikirler münhasıran dinî değildir, fakat bu fikirlerde vücut bulan vatanseverlik Müslüman kimliğinden ayrı düşünülemez. İşte bu siyasi kavrayış da Meslek mensuplarının tamamının Müslüman cemaatinden olmasını tayin eden en temel nedendir.

Üyelerin toplumsal ve ekonomik seviyelerine gelince, aralarında inkâr edilemez ancak kısıtlı farklar mevcuttur. Sözgelimi içlerinde tek bir kayıkçı, bahçıvan, ırgat ya da hamal yoktur. Bu durumu ortaya çıkartan büyük ihtimalle kurucuların toplumsal ve mesleki çevrelerinin sınırlarıdır. Cemiyet Osmanlı bürokrasi elitinden ailelere mensup ve tercüme odasında çalışan üç memur tarafından kurulmuş olduğundan temel olarak memur çevrelerinde gelişmiştir. Mesleklerinden de anlaşıldığı üzere sanıkların büyük çoğunluğu okuryazardır,⁶⁰ içlerinde yabancı dil bilenler de bulunmaktadır. Karşılıklı iletişim ihtiyacı ve düzeyi, kitlesel bir fırkaya dönüşmemiş (zaten böyle bir imkânı da bulunmayan) cemiyet mensuplarının profilini büyük oranda tayin etmiş olmalıdır. Kitleyi harekete geçirmeyi ise isyan günü, özellikle de aralarında bulunan ulemanın yardımıyla başarabileceklerini umut etmektedirler. Başka bir deyişle kayıkçılar, nitelsiz işçiler ve alt sınıflardan diğer kimseler cemiyetin üye devşirmek üzere hedeflediklerinden değildir belki, ama kesinlikle isyan günü harekete geçirmek üzere odağındadırlar.

Meslek sanıklarının listesi, Kuleli sanıklarıyla kıyaslandığında askerlerin neredeyse tamamen eksik olduğu görülecektir.⁶¹ Mazbatadaki sanık ifadelerine bakılırsa Mehmed Bey sekiz taburun cemiyete katıldığını iddia etmiştir.⁶² Yani, kurucuların Meslek’i askerî çevrelerde yaygınlaştırmayı arzu ettiğini varsayabiliriz. Ne var ki bu doğrultuda girişimlerde bulunulduğuna ya da bu yönde tasarıların mevcudiyetine işaret eden herhangi bir ipucuna sahip değiliz. Dolayısıyla askerlerle kurulduğu söylenen ittifak, daha ziyade potansiyel üyeleri teşvik etmek için uydurulmuş gibi görünmektedir. Sonuç olarak Emekli Binbaşı Rüstem Ağa (n. 23) dışında, sanıklar arasında askerî çevrelerle herhangi bir ilişkisi olan yoktur.

Sanıklarla ilgili tablodaki son sütunu incelediğimizde, öncelikle yaş aralığının oldukça geniş olduğu göze çarpar. Yirmi beş kişiden on beşinin ya-

60 İki tüccar (Hüseyin Kaptan, n. 21 ve Emin Bey, n. 22), emekli bir binbaşı (Rüstem Ağa, n. 23), iki mütezzim (Osman Ağa, n. 24 ve Mehmed Ağa, n. 25), görevinin mahiyetini tespit edemediğim bir *Bâb-ı Âli ağası* (Çaker Ağa, n. 16) ve mesleği belirsiz bir sanık (Ömer Efendi, n. 17) hariç hepsinin meslekleri okuma yazma bilmelerini gerektirmektedir. Bu elbette, bu yedi kişinin okuma yazma bilmediği anlamına da gelmez. Örneğin tüccarlardan Emin Bey’in (n. 22) ifadesi okuryazar olduğunu göstermektedir.

61 F. Riedler de bu hususu vurgular (“Opposition”, *a.g.e.*, s. 81).

62 MKB, S. 377-378; krş. BOA, MM, c. 10, s. 49.

şının belirtilmiş olduğu tabloda en genç sanık yirmi üç, en yaşlısı ise altmış yaşındadır. On beş sanıktan dördü yirmilerindeyken, altısı otuzlu yaşlarındadır. Bir kişi kırkını aşmıştır, elli ve üzerinde olan sanık sayısı ise dördttür. Bu sayılara bakarak Meslek'in belli bir yaş grubu içinde gelişmediği kolaylıkla söylenebilir. Öte yandan Meslek davasının en genç sanıklarının cemiyetin önderi ve kurucuları olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir.⁶³ Kuruluş aşamasında Reşad Bey ile Nuri Bey sadece yirmi üç, Mehmed Bey ise yirmi dört yaşındadır. Bu gençler otoritenin temellerinin yaş ve tecrübeye dayandığı geleneksel bir toplumsal ve siyasi kültürde⁶⁴ kendilerinden büyüklere etraflarında toplamayı başarmışlardır. Peki nasıl? Görünüşe göre bu başarı üç temel etkenle açıklanabilir.

Birincisi, Fransız Devrimi'nden sonra gençlik kavramının olumlu bir değer olarak yaygınlaşmış olduğunu hesaba katmak gerekir.⁶⁵ Kavramın politik anlamındaki bu gelişme Osmanlı'daki siyaset sahasında da yankı bulmuştur. Mustafa Fazıl Paşa Avrupa basınında yayınlanan mektuplarında “Genç Türkiye fırkası” (*le parti Jeune Turquie*) ifadesini kullanırken bunun 1848 devrimlerinden önceki yıllarda Avrupa'da etkili olan *Junges Deutschland* ya da *Giovine Italia* gibi siyasi hareketleri anımsatacağını düşünmüş olsa gerektir. Dolayısıyla burada kullanılan “genç” tabirinin öncelikli hedefinin Avrupa kamuoyu olduğunu varsayabiliriz. Mektubun Osmanlı basınındaki tercümesinde ise Namık Kemal genç (şebab) kelimesini bu hareketin mensuplarını tanımlayan bir sıfat gibi kullanarak vurgulamıştır: *Türkistanın erbâb-ı şebabı*. Meslek, muhaliflerin gözünde genç olmanın siyaseten olumlu bir değere dönüştüğü, en azından bir dezavantaj sayılmadığı bir devirde ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Fakat gençliğin “cazibesi” hâlâ sınırlıdır. Öncelikle Meslek'in genç kurucularının isyan sonrası hükümette kendilerine bir rol biçmediğini unut-

63 Mesleklerine bakılırsa sanıklar arasında cemiyetin kurucularından daha genç kimse yok gibidir. Sadece medrese talebesinden olan 20 numaralı sanık ile Meclis-i Vâlâ evrak odası kâtiplerinden olan 13 numaralı sanık için bu ihtimal söz konusudur. Yine de 20 numaralı üyeye ilgili olarak, medreselerin çok farklı yaşlardan talebe kabul ettiğini de hatırd tutmak gerekir.

64 F. Georgeon, “Les Jeunes Turcs étaient-ils jeunes? Sur le phénomène des générations, de l'Empire ottoman à la République turque”, F. Georgeon ve K. Kreiser (ed.), *Enfance et jeunesse dans le monde musulman*, Paris, 2007, s. 165.

65 19. yüzyılda Avrupa'nın hemen her yerinde adında “genç” bulunan siyasi teşkilatların ortaya çıkması bunun en açık göstergelerinden birisidir; bkz. S. Luzatto, “Jeunes révoltés et révolutionnaires (1789-1917)”, G. Levi ve J-C. Schmitt (ed.), *Histoire des Jeunes en Occident*, c. 2, Paris, 1996, s. 209-275.

66 Bir süre sonra Yeni (*Jeunes*) Osmanlılar cemiyetinin, ardından Jön Türklerin kurulmasıyla “gençlik” fikrinin Osmanlı siyasi evrenindeki ehemmiyeti artmış, Jön Türk devrimiyle kavramın yükselişi bir anlamda doruk noktasına ulaşmıştır. Her ne kadar devrim zamanında Jön Türk önderlerini artık genç olarak telakki etmek pek mümkün olmasa da (F. Georgeon, *Abdülhamid II*, s. 148), Avrupa'da isminde “genç” kelimesi geçen teşkilatların mensupları da sadece gençler değildir (bkz. S. Luzatto, “Jeunes”).

mamak gerekir. Bunun dışında *büyük zatların* ve *vükelanın* cemiyeti desteklediğini iddia ederek üyelerin içini rahatlatmaya çalıştıkları da ihmal edilmemelidir. Meslek'e belli bir meşruiyet kazandırmaya, güvenilirliğini pekiştirmeye yönelik bu göndermelerde ön plana çıkartılan gençlik değil, hâlâ yaşa bağlı olan tecrübedir.

Cemiyetin genç kurucularının otoritelerine katkı sağlamış olabilecek iki diğer etken ise kültürel sermayeleri ve ailelerinin şöhreti olabilir. Tercüme odası memurları olarak Fransızca biliyorlardı. Bu bakımdan Avrupa'dan gelen siyasi fikirleri, eski kıtadaki siyasi gelişmeleri daha yakından takip edebilme imkânları vardı. Avrupa'daki güncel politikaya dair malumatlarının belli bir saygı uyandırmış olması da mümkündür. Ailelerinin Osmanlı bürokrasi elitinden olması da bu saygıda önemli bir etken olmuş, hatta onlara karizmatik bir otorite sağlamış olabilir. Bu gençlerin paşa babaları, dedeleri adına hareket ettiklerini ima edip etmediklerini bilemiyoruz. Bu imada hiç bulunmamış olsalar bile, aile kökenleri sayesinde isyanın masrafını karşılayacak serveti haiz oldukları gibi, isyanı başarıya ulaştırmak için gereken ilişkilere de sahiptiler. Kurucular alelade genç memurlar değildi. Özellikle önemli kimselerin ve bazı vükelanın harekete dâhil olduğu yönündeki sözleri, ailelerinin toplumsal profili sayesinde de muhtemelen inandırıcılık kazanmıştı. Kurucu gençlerin ailevi kökenlerini göz önünde bulunduran hemen her Meslek mensubu, Osmanlı bürokrasisinin en üst katmanlarıyla bağlantı kurabilme kabiliyetleri olduğunu düşünmüş olmalıdır.

MESLEK'İN İŞLEYİŞİ VE MENSUPLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Mazbatanın sağladığı bilgilerden hareketle gizli cemiyetin işleyişi ve yayılmasına dair taslak bir şema çizebilmek mümkündür. Belgenin yapısından ötürü eldeki bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu hatırd tutmakta yarar var. Öncelikle buradaki sanıklar Meslek mensuplarının tamamını temsil etmezler. Ayrıca böyle bir şema için faydalı olabilecek ve muhtemelen istintaknâmelerde mevcut olan pek çok bilgiden de mahrum olduğumuzu, mazbatanın istintaknâmelerden son derece özet alıntılar içerdiğini de tekrar belirtmek isterim. Yine de mazbatada aktarılan ifadelerinde sanıkların çoğunun Meslek'le ilk temasına, cemiyet içindeki ilişkilerine dair (kimleri gördükleri, kimlerle toplandıkları vb.) bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere dayanarak çizilmiş olan aşağıdaki şema, Meslek içerisindeki kilit isimleri, cemiyetin nasıl yayılmış olduğunu görünür kılmakta ve bu teşekkül içerisinde farklı işlevlere sahip üç ayrı kümenin varlığını ortaya koymaktadır.

*Çift eksenli bir üye toplama ağı:
Ücretli fedailer ve medrese talebesi*

Şemada görülen üç kümeden birincisi, fedailer ve öğrencileri cemiyete kazandıran ilişkiler ağından oluşuyordu. Hoca Velîyüddin Efendi'nin (n. 8) Bayezid'deki Çoban Çavuş medresesinde¹ bulunan odası, bu gruba dâhil olan-

1 Medrese, tam olarak eski saray civarında, Kumkapı'da yer almaktaydı. Reşad Ekrem Koçu, 1966'da yayınlanan ansiklopedisinde medresenin kısa süre önce yıkılmış olduğunu not eder (R.E. Koçu, "Çobançavuş Medresesi" ve "Çobançavuş Medresesi Sokağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul, 1966, s. 4049). Vaktiyle medresenin bulunduğu sokağın adı bugün hâlâ Çoban Çavuş'tur.

Meslek cemiyetinin ilişki şeması

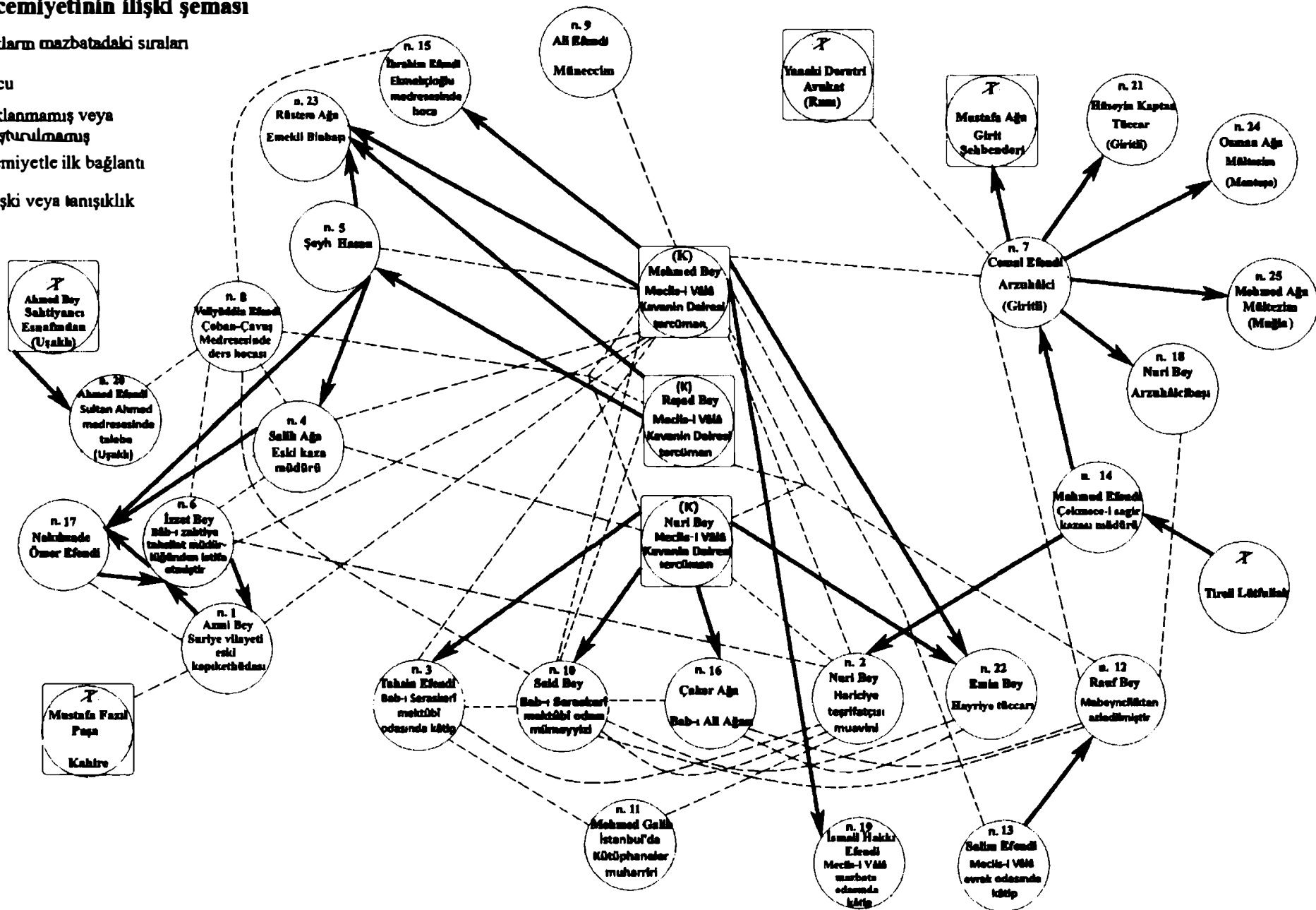
1-25: Sanıkların mazbatadaki sıraları

(K): Kurucu

✕: Tutuklanmamış veya kovuşturulmamış

➔: Cemiyetle ilk bağlantı

---: İlişki veya tanışıklık

ların yegâne toplantı yeri idi. Mazbatada alıntılanan ifadelerle göre, tutuklamlardan kısa bir süre önce Velîyüddin'in odasında düzenlenen bir toplantıya Meslek'in üç kurucusunun yanı sıra Hacı Salih Ağa (n. 4), İzzet Bey (n. 6) ve "daha birkaç kişiler" katılmıştı. Mehmed Bey, işte bu toplantı sırasında Velîyüddin Efendi'den medrese talebesini cemiyete kazandırmasını istemişti. Velîyüddin Efendi de bunun üzerine aynı medresede hocalık yapan İbrahim Efendi'yi (n. 15) odasına davet etmişti. İbrahim Efendi zaten cemiyetten büsbütün habersiz değildi. İfadesinde doğruladığı üzere, Mehmed Bey'i önceden tanıyordu (*muarefe-i sabıkası olduğundan*), Meslek'i de ilk olarak ondan duymuştu. Velîyüddin Efendi İbrahim Efendi'ye isyan günü Ayasofya'ya talebeyi getirmesini söylemiş; isyanın birinci amacının "millet meclisi" kurulması olduğunu, bu doğrultuda bazı vükelanın öldürülmesinin ihtimal dışı olmadığını da açmıştı. Velîyüddin Efendi odasında ayrıca Ahmed Efendi'yle de (n. 20)² görüşmüştü. Sultanahmet'teki medresede yatıp kalkan bu öğrenciye "devlet ve millet hakkında hayırlı bir şey için" bir arzuhal verileceğini, bunun için Ayasofya'ya gelmesini, talebe arkadaşlarını da getirmesini söylemişti.

Şeyh Hasan Efendi (n. 5), Nakıbzade Ömer Efendi (n. 17), Hacı Salih Ağa (n. 4), İzzet Bey (n. 6) ve Azmi Bey (n. 1) daha ziyade bu kümenin ücretli fedai kazandırmakla meşgul olan ikinci kolunda çalışmaktaydılar. Bu kümedeki ilişkiler, merkezdeki bir ismin etrafında örülmüş değildi. Beş kişiden dördü temel nitelikte işler üstlenmişlerdi. Şeyh Hasan, Mehmed Bey'in vaat ettiği 200.000 kuruşun dağıtımından sorumluydu. Hacı Salih "fedailer tedarikinin müteahhidi" idi. Onu bu işe ikna etmiş olan İzzet Bey ise Meslek'teki "meclislerden" "birisinin reisi vekâletinde" bulunuyordu.³ İfadelerden yapılmış olan alıntılarda adı en az geçenlerden olan, dolayısıyla cemiyet içinde sahip olduğu ilişki ağının pek geniş olmadığını düşünebileceğimiz Azmi Bey ise büyük ihtimalle hayati önemi haiz olan Mustafa Fazıl Paşa'yla bağlantıyı sağlama işini yürütüyordu. Meslek'in üç kurucusu kaçmayı başardığından, onların yokluğunda bir numaralı sanık ilan edilmesinin muhtemel sebebi de buydu.

Anlaşılan o ki, bu kümede en sık gündeme gelen konu fedai kazandırmak için gereken meblağın tedariki ve bunun nasıl dağıtılacağı, yani özetle pa-

2 Uşşaki Ahmed Efendi (n. 20) cemiyetle ilk olarak memleketlisi bir derici olan Uşşaki Ahmed Bey aracılığıyla temas kurduğunu belirtir. Fakat bahsettiği zanaatkâr, mazbatada ismi geçen sanıklar arasında yoktur.

3 Burada "meclis" sözcüğüyle kastedilen, Meslek içerisindeki hücrelerdir. Azmi Bey'e göre ilk karşılaşmalarında İzzet Bey kendini böyle tanıtmıştır. Azmi Bey'in ifadesi bir bakıma gizli cemiyetin Ebüzziya Tefvîk'in anlattığı gibi hücreler şeklinde örgütlenmiş olduğunu teyit eder (ET, c. 1, s. 83-84; M.K. Bilgegil de bu benzerliği vurgular, MKB, s. 360). *Carbonari*'nin etkisini tartışırken Meslek'in yapısını tekrar ele alacağız.

raydı. Bu çerçevede Mustafa Fazıl Paşa'nın yakın adamlarından olan Azmi Bey'in bu koldaki varlığı bir defa daha anlam kazanmaktadır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Meslek'e maddi yardımda bulunduğu yolundaki söylentilerin dayanağı da muhtemelen buradadır. Azmi Bey'in şemadaki bağlantılarına baktığımızda, kuruculardan Mehmed Bey hariç, sadece cemiyetin ve isyanın planının maddi yönüne odaklanmış olan bu kümedeki şahıslarla ilişkide bulunduğunu görüyoruz. Mazbatada Mustafa Fazıl Paşa'nın Meslek'e herhangi bir zamanda maddi destek verdiğine yönelik bir iddia yoktur. Bununla birlikte Bâb-ı Âli sefaretler aracılığıyla bu rivayeti yaymıştır. Örneğin Fransa sefirinin raporunda Veliefendi'deki son toplantı hakkında şunlar yazılıdır: "Osmy [Azmi] Bey adında biri tarafından para dağıtılmış, kendisi eski Bâb-ı Âli memurlarından, ayrıca yukarıda adı geçen kimse gibi Mısırlı prensin dostu ve adamıymış".⁴ Bu bilgileri doğrulamak zordur. Öte yandan Azmi Bey'in Meslek bünyesindeki ilişkilerini ve Mustafa Fazıl Paşa'nın ileriki dönemde Yeni Osmanlılara maddi destek verdiğini göz önünde bulundurursak, Bâb-ı Âli'nin yorumunu kolayca reddetmek de mümkün değildir.

Bu grubun medresedeki toplantılarında, paradan başka temaların da gündeme geldiğini görüyoruz. Anlaşılan başta "millet meclisi" kurulması olmak üzere gizli teşekkülün siyasi projeleri de burada konuşuluyordu. Zaten diğer kümelerin aksine burada bir kişi hariç (Ahmed Efendi, n. 20) herkes isyanın amacından haberdar olduğunu beyan etmiştir.⁵ Maaşlı isyancılardan Velîyüddin Efendi (n. 8) Meslek'in siyasi tasarısını gayet iyi biliyordu. Hatta isyan günü öğrencilerini Ayasofya'ya getirmesi için ikna etmek amacıyla bunu İbrahim Efendi'ye açmaktan da çekinmemişti. Ömer Efendi (n. 17) mazbatada detaylandırılan maddi durumunun kötülüğü, hatta Meslek'e sırf para için girdiğini ima etme gayretine karşın, cemiyetin hedefinden haberdardı. Şeyh Hasan (n. 5) ile Hacı Salih Ağa'dan (n. 4) "idare-i hazıra ve devletin ıslahı" emelini öğrendiğini ifade etmiştir. Üyelerin teşkilatın ilke ve amaçlarını bilmesi elbette hiç şaşırtıcı değildir. Fakat bu farkındalığı vurgulamak, mazbatada verilmek istenen izlenimin aksine maaşlı üyelerin salt ek gelir elde etmek için cemiyete dâhil olmadıklarını gösterebilmek için gereklidir. Anlaşılan o ki, bu üyeler de diğerleri gibi Meslek'in amaçlarıyla ilgiliydiler; toplantılara katılıyor, cemiyetin siyasi davasını biliyor, hatta yeni gelenlere bizzat kendileri anlatıyorlardı.

Paralı fedai ve talebe toplamakla görevli bu kümeyle ilgili vurgulanması gereken son husus, Meslek bünyesindeki bütün ulemanın bu grupta yer

4 AMAE CP, Turquie, c. 371, n. 100, 5/06/1867, s. 187b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nazırı-Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye.

5 İkinci dereceden suçlu bulunan sanıkların çoğunun (beşte üçü) bu grupta yer almasının temel sebeplerinden biri bu olabilir.

almış olmasıdır.⁶ Meslek'in isyan tasarısını analiz ederken ulemaya iki görev biçildiğini görmüştük: Ayasofya Camii'ndeki müminleri İslâmiyet namına Bâb-ı Âlî'ye kadar peşlerinden gelmeye çağırmak ve padişaha arzuhal takdim etmek. Dolayısıyla talebenin ve paralı fedailerin cemiyete kazandırılması üçüncü bir görevdir. Bu üç görev de esasen isyana ve Meslek'in taleplerine meşruiyet kazandırmakla ilgilidir. Ulemanın saygı gören konumu sayesinde hem talebenin ve ahalinin hareketin peşinden gelmesi hem de arzuhalin dinî bir anlama kavuşarak siyaseten meşruiyet kazanması bekleniyordu. Ulemaya atfedilen bu kilit rol Meslek'in tasarısına has bir yenilik değildi elbette. Zaten siyasi meşruiyetin temel söylemsel çerçevesini din oluşturagelmekteydi ve bütün siyasi faaliyetler, resmi reformlar şeklen dahi olsa dine dayandırılmaktaydı.

Meslek'in siyasi söyleminin dinî yönleri de vardı. Mehmed Bey'in özellikle ulemaya davasını anlatmak üzere camilere, medreselere gittiğini kızının tanıklığı sayesinde öğreniyoruz.⁷ Rüstem Ağa'nın ifadesi (n. 23) ise bu tanıklığı doğruluyor ve Mehmed Bey'in bu siyasi temaslar sırasında nelerden bahsedildiğine dair ipuçları sağlıyor. Rüstem Ağa'ya göre Şeyh Hasan'la birlikte Ayasofya'da bulundukları bir gün, Mehmed ve Reşad Beyler gelip “şeriat-ı islâmiyenin ahkâmı layıkıyla mevki-i icraya geleceğini” söylemiş, ardından onlara bir mesleknâme vermişlerdi.⁸

Mehmed Bey'in biri iki diğeri üç yıl sonra yayınlanan gazetelerinin yaklaşımı, onun siyasi söyleminin ve eylemci zihniyetinin yapısını çok daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır.⁹ Mehmed Bey'in gazeteleri katı ya da köktenci olmayan, her adımını ayetler ve hadislerle İslâmiyet'e dayandırarak meşrulaştıran Tanzimat döneminin yaygın reformist söyleminin bir benzerini üretmiştir. Başka bir deyişle, Osmanlı siyasi sistemine dair değişim ve yenilenme hedefini, geleneği ve dini, siyasi meşruiyetin temel çerçevesi olarak gören muhafazakâr bir söylem içerisinde dillendirmektedir.

Ebüzziya Tevfik'in Mehmed Bey hakkında naklettiği bir hikâyede de ben-

6 Meslek'teki yerini ve rolünü tespit edemediğim Münecim Ali Efendi (n. 9) hariç. Kendisiyle ilgili eldeki tek bilgi Veliefendi'deki son toplantıya katılmış olduğudur. Ayrıca, Kuleli bölümünde olduğu gibi, burada ve genel olarak bütün Meslek bölümünde “ulema” adlandırmasının, dinî bir unvan taşıyan herkesi kapsayacak anlamda kullanıldığını tekrar hatırlatmak isterim.

7 M. C. Kuntay, *Namık*, s. 358.

8 MKB, s. 92; krş. BOA, MM, c. 10, s. 55. Rüstem Ağa ve Şeyh Hasan'ın Nakşibendi olma ihtimaline işaret eden iki belgeyi burada zikredebiliriz. Arnavut Şeyh Hasan ve Binbaşı Rüstem adındaki şahıslar hakkındaki iki şahsın unvanları (Şeyh ve Binbaşı) ve Hasan Efendi denen kişinin memleketi (mazbatada da Tepedelenli olarak kayıtlıdır) Meslek davasına karışmış olanlarla uyumluysa da eldeki kısıtlı verilerle bunların aynı kişiler olduklarını iddia edebilmek mümkün değildir (bkz. BOA, A. MKT. UM. 318/71, 29/Za/1274; A. DVN. 145/31, 19/M/1276; A. MKT. UM. 445/66 12/C/1277).

9 Bkz. aşağıda “Mehmed Bey'in padişaha karşı militan gazeteciliği” başlıklı alt bölüm, s. 350 vd.

zer bir yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. Mehmed Bey gizlice İstanbul'a geldiği sırada, Ebüzziya Tevfik'in Abdülmecid devrinde sürgüne gönderilmiş muhalif ulemadan biri olarak tanıttığı Hoca Nasuh'a bir ziyarette bulunur. Hoca Nasuh Kuleli Vakası'ndan 21 numaralı sanık olarak tanıdığımız zattır.¹⁰ Ebüzziya Tevfik'e göre Mehmed Bey'in ziyaretinin amacı da hocadan cemaatine İslâmiyet'in meşrutiyeti emrettiğini beyan etmesidir.¹¹ Bu anekdotu teyit edebilme şansımız yok. Ancak anlatılanlar Mehmed Bey'in hedeflediği değişimleri İslâmiyet ve ulema üzerinden meşrulaştırma stratejisiyle tamamen uyumludur. İleride ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, Meslek mensubu ulema taleplerin belirlenmesinde ve karar süreçlerinin her aşamasında yer almamıştır, ancak isyan günü halkın önünde Meslek'i temsil etmesi öngörülenler Meslek'in önderi, kurucuları, memur ya da Bâb-ı Âli bürokrasisinden üyeler değil, onlardır.

Meslek'in memurları:

Cemiyetin kalem işleri ve bürokratik zihniyeti

Yukarıdaki şemada ağırlıklı olarak memur çevrelerinden gelmiş olan üyeler arasında sıkı bir ilişki ağının varlığı dikkat çekicidir. Sanıkların çoğunun Osmanlı bürokrasisinde çalıştığını, başka bir deyişle Meslek'in en önemli insan kaynağının Bâb-ı Âli kalemleri olduğunu daha önce tespit etmiştik. Cemiyete mensup memurların kendi aralarında daha sık görüşmeleri, birbirlerine aşına olmaları elbette şaşırtıcı değildir. Burada dikkat çekici olan, meslekleriyle cemiyet içindeki vazifelerinin belli ölçüde çakışmasıdır. Yukarıda betimlenen ilk kümenin aksine bu ikinci gruptaki her üyenin cemiyet içindeki müstakil görevini tespit etmek zor, hatta imkânsızdır. Bununla birlikte bazı toplantılar hakkındaki tanıklıklar bu gruptakilerin mesleklerine tamamen uygun kolektif görevler üstlendiklerini göstermektedir.

Veliefendi'deki meşhur toplantıdan sonra Nuri Bey'in (n. 2) evinde bir araya gelen bazı cemiyet mensuplarının ana gündem konusu, siyasi talepleri ve isyandan sonra kurulacak yeni hükümete atanacakların listesini içeren "ilanat ile tevcihat pusulası"nı kaleme almaktır.¹² Bu toplantıya katılanlara baktığımızda sadece memur üyeleri görürüz. Bürokrasinin içinde yer alan, dilini bilen memur üyeler bu tür metinleri yazacak donanıma doğal olarak sahiptiler. Cemiyetin kurucu üyelerinden Nuri Bey, lideri Mehmed Bey, fedai kazandırmakla görevli İzzet Bey (n. 6) bu toplantıda hazır bulunmuştur. Ya da başka bir deyişle tercüme odasından iki kâtip ile Bâb-ı Zabtiye tahsi-

10 Bkz. "Hoca Nasuh ve Şeyh Feyzullah: Her dem asi iki şeyh" başlıklı alt bölüm, s. 176 vd.

11 ET, c. 1, s. 249-252.

12 MKB, s. 376; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 47.

lat müdürü... Ev sahipleri Hariciye teşrifatçısı muavini Nuri Bey'in de (n. 2) Osmanlı bürokrasisinin inceliklerine hâkim biri olduğuna şüphe yoktur. Yine toplantıda hazır bulunan üyelerden Tahsin Bey de (n. 3) Bâb-ı Seraskerî mektûbî kalemi kâtiplerindendir. Mazbataya bakılırsa Tahsin Bey, isyan sonrası için hazırlanan listede kendisini Serasker mektupçuluğuna kaydettirmiştir. Yani hazırlanan liste, sadece vükela ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, en azından bazı Meslek mensuplarının terfilerini de kapsamaktadır. Meslek'in siyasi amaçları arasında sayılamayacak olan bu tür terfi tasarıları kuşkusuz mensuplarını teşvik etmeye yarıyordu. Söz konusu toplantıya katılan son kişi memuriyete dört yıl önce başlamış, İstanbul kütüphanelerindeki kitapların tahririyle vazifeli olan Mehmed Galib Efendi'dir (n. 11). Ne vazifesi ne Osmanlı bürokrasisindeki tecrübesi ötekilerle boy ölçüşebilecek seviyededir. Elimizdeki sınırlı malumat ile bu toplantıda niye bulunduğunu açıklamak zordur. Belki Sicill-i Ahval kaydında belirtilmiş olan hatt-ı nesihe olan vukufunun¹³ belgeleri güzel bir yazıyla kaleme almak için faydalı olacağı düşünülmüştür; belki de tamamen başka bir nedenle orada bulunmaktadır. Burada son olarak tekrar vurgulanması gereken husus, siyasi taleplerin yazıldığı ve atama listelerinin hazırlandığı bu önemli toplantıda sadece memur üyelerin bulunmuş olmasıdır. Aralarında isyan günü cemiyeti temsil etmesi düşünülen Meslek'in *ulema* üyelerinden kimse yoktur.

Sanıkların ifadelerinde zikredilen bir başka toplantı mekânı da Bâb-ı Seraskerî debboy dairesidir. Mehmed, Reşad ve Nuri Bey dışında buradaki toplantıya (ya da toplantılara) kimin katıldığını, hangi konuları tartıştıklarını bilmiyoruz. Fakat sanıklardan üçü (Raûf Bey n. 12, Emin Bey n. 22 ve Çaker Ağa n. 16) Bâb-ı Seraskerî mektûbî kalemi mümeyyizi Said Bey'den (n. 10) burada toplanıldığını duyduklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Said Bey bu toplantı(lar)da yer almış olabilecek bir diğer sanıktır. Burada Said Bey ile ilgili bir parantez açarak kendisinin cemiyetteki faaliyetine dair komisyonun elinde pek fazla bilgi olmadığını da not edebiliriz. Tahsin ve Hoca Velîyüddin Efendilerin ifadelerinde, isyan için öngörülmüş olan gün Said Bey'i Aya-sofya'da gördüklerini belirtmiş olmaları, hakkındaki en önemli delildir. Öte yandan, komisyon onun bu işin ne kadar içinde olduğunu ispat etmekte zorlanmıştır. Ne Veliefendi'deki ne de Nuri Bey'in evindeki toplantıya katıldığından bahseden vardır. Kendisi vükelanın katli tasarısından haberdar olduğunu kesin bir dille reddetmiştir. Said Bey'in ilişkide olduğuna kani olunan en önemli sanıklar, yani Meslek'in önder ve kurucuları yakalanamamış olduğundan sorgu heyeti Said Bey'in iddiasının aksi kanıtlar öne sürme imkânından yoksundur. Bununla birlikte heyet onun neredeyse her şeyden haberdar olduğundan emin gibidir. Nihayet, kanıtların yetersizliğine rağmen

13 BOA, DH. Said 047/91, 29/Z/1249.

(belki de bu sayede demek daha doğru olur) Said Bey üçüncü dereceden suçlu ilan edilmiştir.

Memurlardan oluşan bu gruptaki ilişkiler aynı zamanda gizli cemiyetin iç işleyişini, özellikle son derece bürokratikleşmiş gibi görünen karakterini tanımaya yardımcı olabilecek veriler de sağlamaktadır. Çerkes Çaker Ağa (n. 16) Meslek'in maaşlı mensuplarından. Cemiyete yeni katılmıştı. Tutuklandığında sadece beş gündür üyeydi. Eldeki belgelerde cemiyetteki rolüne dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. İfadesine bakılırsa kurucular-
dan Nuri Bey onu Tüccar Emin Bey'in (n. 22) dükkânına davet etmiş, orada Meslek'e katılmasını teklif etmişti. Çaker Ağa, Emin Bey'in dükkânındaki görüşmeden iki gün sonra da ayda üç lira maaş karşılığı Meslek'e dâhil olmayı kabul etmişti. İddiasına göre Raûf Bey (n. 12) ve Nuri Bey sonradan evine gelmiş ve ona mühürlü bir kâğıt bırakmışlardı. Bu kâğıdı her ayın başında Mehmed Bey'e göstererek maaşını alabilecekti. Bu mühürlü belge olmaksızın ödeme yapılmayacaktı. Aşağı yukarı otuz beş yaşında olan Emin Bey (n. 22) bu grubun içinde memur olmayan tek kişiydi.

Emin Bey Asmaaltı çarşısında pirinç eşya alıp satmaktayken, hayriye tüccarı¹⁴ unvanını elde ettikten sonra kereste ve maden kömürü ticaretiyle uğraşmaya başlamıştı. İfadesinde Mehmed Bey'i önceden tanıdığını ve Nuri Bey'le beraber yanına uğramış olduklarını kabul eder. Cemiyetin bu iki kurucusu Emin Bey'e "Meslek hissiyatından bahs ve hikâye" etmiş, "Meslek'e mahsus kâğıtları ita" eylemişlerdir.¹⁵ İlk olarak Meclis-i Vâlâ evrak odası kâtiplerinden Salim Efendi'nin (n. 13) kendisine yaklaştığını söyleyen Raûf Bey (n. 12) ise mazbataya göre Mehmed, Reşad ve Nuri Beylerin her esrarına vakıf adamıdır.¹⁶ Çaker Ağa'nın yukarıda zikredilen ifadesinin de doğruladığı üzere Raûf Bey üyelerin kaydından sorumluydu. Ayrıca bazı ifadelerden Meslek'e gelen bağışları tahsil etmekle görevli olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁷ Bahsi geçen bağışlar da "Meslek mührü" ile "iane defterine" gayet resmi bir şekilde kayıt edilerek toplanmaktaydı.¹⁸

14 Tanım için bkz. s. 284, dipnot 10.

15 Emin Bey üye olduğunu kesin bir dille reddetmiş, heyet de adli sürecin sonunda onu serbest bırakmaya karar vermiştir. Meslek üyesi olsa da olmasa da Çaker Ağa'nın ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, Meslek'in kurucuları onun mekânını uygun buldukları insanları çağırıp cemiyeti anlatmak için kullanmışlardır.

16 Salim Efendi'nin cemiyetteki diğer ilişkilerini mazbatadan tespit edebilmek mümkün değildir. Ayrıca Raûf Bey'in ifadesine rağmen (kendisini Salim Efendi'nin harekete kattığını iddia eder) mazbatada Salim Efendi'nin Meslek'e hiç dâhil olmadığı vurgulanır ve bu nedenle de cezası hafifletilir (MKB, s. 386; krş. BOA, MM, c. 10, s. 52).

17 MKB, s. 380; krş. BOA, MM, c. 10, s. 50.

18 Raûf Bey (n. 12) Cemal Efendi'den (n. 7) cemiyetin vükelayı öldürmeyi tasarladığını öğrenene kadar bağış toplamayı sürdürdüğünü beyan eder. Büyük ihtimalle Raûf Bey de sanıkların çoğu gibi suikast planına karşı olduğu izlenimini vermeye çalışmaktadır. Cemal Efendi'ye bakılırsa o da cinayet planını Raûf Bey'den (ve Mehmed Bey'den) duymuş ve karşı çıkmıştır.

İsyan günü için metin yazma hazırlıkları, üyelerin ve bağışların muntazaman ve mutlaka mühürlü bir biçimde bir defterde kayıt altına alınması, masalı üyelere ödemelerini alabilmesi için verilen mühürlü kâğıtlar, Meslek'in bürokratik niteliği kuvvetli bir işleyişi olduğuna işaret eder. İşleyişe yansıyan bu zihniyet kuşkusuz memurların cemiyetteki ağırlığının bir suretidir. Öncelikle memur çevrelerinde doğup yayılmış olan cemiyet, sadece iç işleğinde değil, aynı zamanda isyanın nasıl seyretmesi gerektiğine dair yapılmış tasarıda da bürokratik zihniyetin karakteristik izlerini taşımaktadır. Plana göre isyan günü ana hedef Bâb-ı Âli'yi, yani devletin en iyi tanıdıkları kısmını kontrol altına almaktır. Meslek mensupları Meclis-i Hass'ı dağıtmayı, bir kısım vükelayı öldürmeyi tasarlamaktaydılar. Söylenilenlere bakılırsa padişaha yönelik herhangi bir harekette bulunmayacaklardı. Sanki isyan etmek başlı başına padişaha muhalif bir hareket demek olmayacakmış, dahası vükelaya suikast padişahı da tehdit etmek, en azından otoritesine taarruz anlamına gelmeyecekmiş gibi, ayaklanmayı padişaha yazılı olarak taleplerini sunarak bitirmeyi düşünüyorlardı. Belki de eski yeniçeri isyanlarındaki gibi – en azından ilk başta– doğrudan padişahı hedef tahtasına oturtmak istemişlerdi. Fakat yeniçerilerin sorumlu tuttukları devlet adamlarına suikasta girişmeden evvel, onların kellesini padişahı istediklerini unutmamak gerek. Meslek'in mazbatada yer alan ve pek gerçekçi görünmeyen bu isyan planı, belki de sanıkların kendilerini korumak amacıyla padişaha dair niyetlerini gizleme çabalarının bir sonucuydu. Tamamen uydurulmuş olsa dahi, vükelaya yönelik suikasta varacak derecede şiddet içeren bir isyanı padişaha arzual vererek bitirmek, muhtemelen ancak bürokrat ve memurların hâkim zihniyeti tayin ettiği bir cemiyetin tasavvuru olabilir.

Bağış toplama ve propaganda merkezi: Arzuhâlcî

Yukarıdaki şemada kendini gösteren üçüncü ve son grup, öncelikle son derece merkezileşmiş yapısıyla dikkatimizi çeker. Bütün sanıklar tek bir kişinin etrafında toplanmış durumdadır: Cemal Efendi (n. 7). Cemal Efendi'ye dair mazbatada mevcut kişisel bilgiler, memleketi (Girit) ve mesleğiyle (arzuhâlcî) sınırlıdır; ilaveten bir de vaktiyle rüsumat meclisi azasından olduğu belirtilmiştir. Bu ek bilgi Cemal Efendi'nin bürokraside üstlenmiş olduğu en önemli görev olduğu için not edilmiş olmalıdır. Aslında Cemal Efendi 1862 yılının Şubat ayında atandığı bu makamda sadece iki ay kadar kalabilmiş, Nisan ortasında azledilmişti.¹⁹ Gümrük emanetine atandığında on yıl-

19 BOA, A. MKT. NZD 402/51, 24/Ş/1278 ve 411/87, 14/L/1278. Aşağıda Cemal Efendi'nin yaşam öyküsünü ve kariyerinin seyrini yeniden kurgulamamızı mümkün kılan belgelerde yer alan isimler her zaman aynı değildir. İzmir'de sürgündeyken yazmış olduğu arzualde sırasıy-

dır *memlehalının teftişinden* sorumluydu. Emanetten azliyle beraber tuzlalar müfettişliğini de az daha kaybedecek hale gelmişti. Belgelerde görevden neden alındığına dair muğlak bir açıklama vardır: “Bazı edvar ve ahvali icabınca”. Cemal Efendi’nin izini bir yıl sonra İzmir’de yakalamamıza imkân veren yazışmalar, bu azlin sebebini de açıklığa kavuşturur. İzmir’de sürgün olarak bulunan Cemal Efendi 1863 yılının Mayıs ayının ilk günlerinde yazdığı bir arzuhalde affını talep eder.²⁰ Daha evvel Serasker Paşa İzmir’i ziyarete geldiğinde ona takdim etmiş olduğu bir başka arzuhali de bu mektubuna ekler.²¹ Söz konusu tarihte serasker olan kişi ise, birkaç yıl sonra Meslek vakasının isyan planında öldürülecekler listesinde Hariciye nazırı olarak yer alacak olan Fuad Paşa’dır.

Bu iki arzuhal sayesinde Cemal Efendi’nin hangi yollardan geçtiğini (pek tabii onun bilinmesini istediği şekliyle) öğrenme şansına kavuşuyoruz. Cemal Efendi, on yıl kadar müddetle tuzlaların teftişinden sorumlu olarak devlet hizmetinde çalışmış, hatta sadakat ve dürüstlüğü sayesinde Mecidiye nişanına hak kazanmıştı. Ne var ki 200.000 kise’lik bir meblağın²² ortadan kaybolması yüzünden irtikâbla suçlanarak İzmir’e sürgün edilmişti ve dokuz aydır da buradaydı. Hatırı sayılır bir meblağın işin içinde olduğu bu davada kovuşturmayla uğrayan yalnız o değildi. Rüşumat Meclisi reisi de azledilmişti.²³ Cemal Efendi arzuhalinde asla doğru yoldan şaşmadığını beyanla beraber, yine bu nevi yazışmaların gereğince İzmir’in havasının kendisine ve ailesinin sağlığına iyi gelmediğini özellikle vurgular. Karısının gözlerinin tedavisi için

la “Mehmed Cemaleddin” ismini taşıyan bir mühür ve “Mehmed Cemali Giridi” yazılı bir imza mevcuttur (BOA, İ. MVL. 486/22036, 06/M/1280). Meslek davasından sürüldüğü sırada yaptığı yevmiye talebiyle ilgili yazışmalarda daima “Giridi Cemali Efendi” ismiyle anılır (BOA, A. MKT. MHM. 417/26, 1/Ca/1285 ve 409/25, 10/S/1285). Gümrük emanetine atanması ve azliyle ilgili yazışmalarda ise hem “Cemal” hem “Cemali” ismi yer almakla beraber, Giritli olduğu da bir biçimde belirtilir (BOA, A. MKT. NZD 402/51, 24/Ş/1278 ve 411/87, 14/L/1278). Cemal ve Cemali isimleri Cemaleddin’in kısaltması olarak kullanılmış da olabilir. Her ne olursa olsun tüm bu belgelerde bahsi geçeninin aynı Cemal Efendi olduğuna dair herhangi bir şüpheye yer yoktur.

20 BOA, İ. MVL. 486/22036, 06/M/1280. Arzuhal 16/Za/1280 tarihlidir (5 Mayıs 1863).

21 Cemal Efendi’nin bir suretini tarih atmadan arzuhaline eklemiş olduğu ilk mektubu ikincisinden sadece birkaç gün önce kaleme alınmış olmalıdır. Cemal Efendi’nin mektubunda bahsi geçen İzmir ziyareti 1863 yılının Mayıs ayının başına denk gelmektedir. Serasker Fuad Paşa bu tarihte Sultan Abdülaziz’le beraber çıkmış olduğu Mısır seyahatinden dönmektedir (3 Nisan-2 Mayıs 1863). Gemi dönüş yolunda İzmir’de birkaç gün mola verir ve hatta padişah burada bizzat Fuad Paşa’nın hazırladığı bir nutuk söyler (bkz. O.F. Köprülü, “Fuad Paşa, Keçecizâde”, DİA, c. 13, İstanbul, s. 203 ve A.K. Aksüt, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul, 1944).

22 Cemal Efendi kisenin türünü belirtmediği için net meblağı hesaplama imkânından yoksunuz. O dönemde üç tür kise vardı: 500 kuruşa denk gelen “Kise-i Rumi”, 416 kuruşa denk gelen “Kise-i Divani” ve 600 kuruşluk “Mısır Kisesi”. Dolayısıyla buradaki meblağ aşağı yukarı 100.000.000 kuruş civarında olmalıdır (bir kisenin değeri için bkz. M. Z. Pakalın, *Osmanlı*, c. 2, s. 283).

23 BOA, A. MKT. NZD 411/87, 14/L/1278.

İstanbul'a dönmeleri gerektiği gibi, Beylerbeyi'ndeki hanesindeki eşyaları da harap olmaktadır. Cemal Efendi nihayet açık bir biçimde yegâne arzusunun İstanbul'a dönmek olduğunu beyan ederek mektubunu tamamlarken, sadece kendi halinde ticaretle meşgul olacağına ve bir daha asla gümrük meseleleriyle de, başka herhangi bir işle de izinsiz meşgul olmayacağına söz verir.

Gümrük Nezaretiyle Meclis-i Vâlâ'nın olumlu görüş bildirmesiyle Cemal Efendi 24 Haziran 1863'te affedilir. Sözüne sadık kalarak gümrük işlerine bir daha karışmamış gibi görünüyor. Karıştıysa da arşivlerde buna dair herhangi bir iz yok. İstanbul'a döndükten sonra arzuhâlcilikle meşgul olduğunu zaten biliyoruz. Bu da, arzuhalinde söz verdiği gibi, ticari bir faaliyettir kuşkusuz, fakat yine de bürokrasi çevresinden pek uzaklaşmış sayılmaz. Cemal Efendi arzuhalinde ayrıca ömrünün sonuna kadar padişahın ve devletin hayrı için dua edeceğine, bir daha ne padişahı ne vükelayı asla taciz etmeyeceğine de söz verir. Ne var ki, Cemal Efendi'nin, arzuhal stilinin gereği sayılabilecek olan bu sözleri ve taahhütleri Meslek'e katılmasına, hatta en faal mensuplarından biri olmasına mani olmayacaktır.²⁴

Cemal Efendi mazbatadaki yedinci sanıktır; dolayısıyla üçüncü kategoriye dâhil olanların bir numarasıdır. Öte yandan Cemal Efendi'ye dair paragrafın son satırlarında, ikinci dereceden suçlularla asla bir araya gelmemiş olduğu için üçüncü dereceye dâhil edildiği yazılıdır. Demek ki, bu hafifletici sebep olmasa, onun da Meslek sanıklarına tayin edilmiş olan en ağır cezaya çarptırılması düşünülmüştür. Cemal Efendi'nin Meslek'e üye kazandırmak konusunda ne derece faal olduğu göz önüne alınırsa heyetin ona kilit konumunda bir isim nazarıyla bakmış olması şaşırtıcı değildir. Mazbatadaki sanıklardan dördü Cemal Efendi'yi Meslek'te ilk temasta bulunduğu kişi olarak işaret eder. Dolayısıyla Arzuhâlciler arasında propaganda konusundaki en etkin üye olarak gözükmektedir. Dahası, bu dört sanıktan üçünün Meslek'le yegâne bağlantısı Cemal Efendi'dir. Diğerinin de (Nuri Bey, n. 18) Cemal Efendi dışında sadece bir bağlantısı daha vardır. Başka bir deyişle, Cemal Efendi'nin etrafında konumlandırabileceğimiz bu sanıklar, Meslek'le bağı en zayıf olanlardır. Hepsi Arzuhâlcinin kendilerine Meslek'ten bahsettiğini kabul, üye olduklarını ise reddetmişlerdir. Bu dört sanık beşinci dereceden cezaya çarptırılan, yani adli sürecin sonunda serbest bırakılanların yarısını teşkil eder.

Söz konusu dört sanıktan ikisi mültezimdir: Menteşeli Osman Ağa (n. 24) ve Muğlalı Mehmed Ağa (n. 25). İkisi de İstanbul'a iş için gelmiştir. Nasıl

24 Meslek içindeki rolü sebebiyle sekiz yıl sürgüne mahkûm olması da muhalif çevrelerle temasına mani olmaz. Ebüzziya Tefvik'e göre Şinasi Efendi 1869/1870 gibi Paris'ten döndüğünde matbaasını Bâb-ı Âli'de "Giridli Cemalî" diye birinin dükkânına koyar. Ebüzziya Tefvik bu kişinin kimliğiyle ilgili hiçbir ipucu vermese de bu kişinin o sırada sürgün cezasını çekmekte olan "bizim" Cemal Efendi olması ihtimali yabana atılamaz (ET, c. 2, s. 91).

olup da yollarının İstanbul'a düştüğünü, Arzuhâlcî Cemal Efendi'ye niye gittiklerini bilmiyoruz. Mültezimlerin, özellikle vergiyle ilgili sık sık payitahtta halletmeleri gereken işleri olduğunu, bunun için bizzat gelmek zorunda kaldıklarını varsayabiliriz. Mesela 1861-1862 yılları arasında Hatipoğlu Osman Ağa diye Muğlalı bir mültezimin –büyük ihtimalle “bizim” Osman Ağa'nın– Menteşe'nin aşarından Rüstem Paşa'ya olan borcunu erteletmek için pek çok kez girişimde bulunduğunu, belgelerden takip edebiliyoruz.²⁵ İki mültezimimizin bu sefer ne gibi sorunları olduğunu bilmiyoruz, ama nihayetinde ikisi de Cemal Efendi'nin dükkânına arzuhal yazdırmak üzere gitmişlerdi. İfadelerine bakılırsa cemiyetin varlığından da burada haberdar olmuşlardı. Sorgularında Arzuhâlcî dükkânında duyduklarından başka bir şey de bilmediklerini beyan etmişler, mazbatada da Meslek mensuplarından başka kimseyle bir araya gelmedikleri tasdik edilmiştir. Tutuklanmalarının sebebi, sorgunun birinci dereceden ipuçları arasında yer alan iane defterinde isimlerinin bulunmasıdır. Her ikisi de Cemal Efendi'nin kendilerinden bağış talep ettiğini kabul eder. Birinden “karındaşlık nâmı ile büyük zatlardan mürekkebi olarak bir cemiyet”, diğerinden ise “erbâb-ı ihtiyaç” için diyerek... Ancak her ikisiyle konuşurken de “millet meclisi” kurulması gerektiğinden bahsetmeyi ihmal etmemiş ve mesleknâmenin bir kopyasını vermiş ya da okumuştur. Bağışta bulunduğunu kabul eden sanıklardan bazıları niyetlerinin yoksullara ya da bir mektebin küşadına yardım etmekten ibaret olduğunu ifade ederler. Oysa Cemal Efendi ve bağış toplayan diğer Meslek mensupları iane toplamayı, muhtemelen cemiyete katılmaya davet için bir vesile olarak görmekteydiler. Mültezimlerin iddia ettiği gibi Cemal Efendi sırf hayır işleri için bağış istemiş olsa bile, görünen o ki Meslek'in siyasi amaçlarını tanıtmaya fırsatını kaçırmamıştır.

Mazbatada şaşırtıcı bir biçimde sadece dört bağışçının adı geçmektedir. İstanbul'daki tutuklamalardan sonra *Le Nord* gazetesinde yayınlanan bir yazıda polisin elinde dört yüz kişilik bir üye listesi bulunduğu belirtilir.²⁶ *Le Nord*'un verdiği rakamlar –tartışmalı olsa da– bağışçı listesine ait olabilir. Her halükârda Meslek'le ilişkisi bağış yapmakla sınırlı kalmış olanların sayısı sadece dört kişi olmasa gerekir. Peki, bağışçılardan sadece bu dört kişinin suçlanmış ve adli sürecin sonuna kadar tutulmuş olmasının sebebi ne olabilir? Mazbatada bu şahısların ifadelerini yalanlayan ne tek bir ipucu vardır ne de onlara herhangi bir suç isnat edilmiştir. Dahası, diğer sanıklar bu bağışçıların ismini dahi anmamıştır. Anlaşılan bu şahıslar suçlu olabilecekleri zannından ziyade Meslek'in işleyişini ortaya koyabilmek ve özellikle Cemal Efendi'nin faaliyetini kanıtlamak üzere tutuklanıp sorguya çekilmiştir. Niha-

25 BOA, A. MKT. UM 473/79 1277/Za/12; 559/39 1278/L/29; 565/40 1278/Za/16.

26 MKB, s. 327; krş. *Le Nord*, 25 Haziran 1867.

yetinde serbest kalan bu dört sanığın ifadelerinde telaffuz ettiği yegâne isim, Giritli Cemal Efendi'dir. Onların tanıklığı olmaksızın sorgu heyetinin Cemal Efendi'nin Meslek bünyesinde ne kadar faal ve "tehlikeli" işler yaptığını görmesi ve ispat etmesi mümkün değildir.

Cemal Efendi, yeni insanlarla tanışma fırsatı sunan mesleğinden hem iane toplamak hem de Meslek'i tanıtarak yeni üyeler kazanmak için ziyadesiyle faydalanmış gibi görünüyor. Dükkânında her gün çeşitli tabakalardan ve imparatorluğun farklı yerlerinden gelmiş, ama bir derdi, davası, çözülecek bir meselesi olan insanları ağırılıyordu muhtemelen. Mültezimlerin ifadelerinden yapılmış alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, Cemal Efendi müşterileriyle taleplerini, arzuhallerine konu olan mesele ve bu vesileyle imparatorluğun siyasi durumu, Bâb-ı Âli'nin yürüttüğü politikalar üzerine bir sohbe giriyor, nihayet uygun bulursa Meslek'i tanıtıyordu.

Cemal Efendi'nin siyasi faaliyetleri müşterileriyle olan sohbetleriyle sınırlı değildi. Arzuhâlcibaşı Nuri Bey de (n. 18) Meslek'i ilk kez Cemal Efendi'nin dükkânında duyduğunu, o sırada Raûf Bey'in de (n. 12) orada bulunduğunu ifade eder. Cemal Efendi, daha önce görmüş olduğumuz örneklerdeki gibi önce fukaraya yardım için bağış istemiş, ardından da kendisine bir mesleknâme vermiştir. Nuri Bey, Raûf Bey ile Cemal Efendi'nin konuşmalarından "heyet-i devleti" değiştirmeyi hedefleyen bir gizli cemiyetin söz konusu olduğunu anlayınca dâhil olmak istememiş ve derhal dükkândan ayrılmıştır. Sonradan sokakta karşılaştıklarında Cemal Efendi ona "muradımız seni tecrübe etmek idi dünkü gün duyduğun lakırdıların aslı yokdur," demiştir. Tüm bunlar tutuklamalardan iki buçuk ay kadar önce olmuştur. İfadesine göre Nuri Bey Cemal Efendi'nin bu sözlerine inanmıştır. Ne var ki Meslek'in ortaya çıkarılmasından yirmi gün kadar önce Raûf Bey'in Cemal Bey'e "Ziya Beyi kaçdı diyorlar yine gelir," dediğini de duymuştur.²⁷ Arzuhâlcibaşı, Ziya Bey'den bu şekilde bahsedilmesinin ne anlama geldiğini derhal anlamış olmalıdır. Bu kısa konuşmayı sorgusunda zikretmeyi unutmamış olması da buna delalet eder. Bu anekdot ayrıca Cemal Efendi'nin arzuhal dükkânının Meslek mensuplarının siyasi sohbetler yaptığı, son haberleri paylaştığı mekânlardan biri olduğunu da düşündürmektedir.

Cemal Efendi'yi, cemiyetin en faal üyelerinden biri hâline getiren, mesleği dışında ikinci bir unsur da Giritli olmasıdır. 1860'ların ikinci yarısında Girit'te büyük bir kriz yaşanmaktadır. Ağustos 1866'da Rumların isyanı ve kurulan hükümetin de Yunanistan'la birleşme yönünde beyanda bulunmuş olması, Müslüman Osmanlılarda tedirginlik yaratmıştır. Meslek'in önderi Mehmed Bey, kendisine ait *İnkılâb* gazetesinde birkaç yıl sonra yayınladığı bir yazıda o dönem İstanbul camilerinde Giritli Müslümanlar için ba-

27 MKB, s. 390; krş. BOA, MM, c. 10, s. 54.

ğış toplamaya çalıştığını anlatır.²⁸ Mehmed Bey'in Girit'teki olaylara verdiği ehemmiyeti Meslek'in genel tavrının bir yansıması olarak değerlendirebilirsek, Giritli olmayı da Cemal Efendi'nin Meslek'teki siyasi hevesini artıran olası bir unsur olarak görebiliriz. Her halükârda, Hüseyin Kaptan'ın (n. 21) ifadesi, Arzuhâlcinin Giritliler arasında da Meslek propagandası yaptığını kanıtlar niteliktedir. Kendisi de aslen Giritli olan Hüseyin Kaptan sorgusunda, Cemal Efendi'yi son kez evinde, Girit Şehbenderi²⁹ Mustafa Ağa'nın refakatinde ziyaretine gittikleri zaman gördüğünü beyan eder. Cemal Efendi bu ziyaret sırasında onlara Meslek'ten bahsetmiş, açılacak bir okul için iane istemiş ve sonra da mesleknâme'yi okumuştur. Giritli Hüseyin iki, Giritli Mustafa Ağa ise beş lira bağışta bulunmuştur.³⁰

Cemal Efendi'nin dükkânı, Bâb-ı Âli memuru veya medrese hocası olan Meslek mensuplarının çalıştıkları yerlerden farklıdır. Burası muhtemelen Meslek propagandasını bambaşka çevrelerden ve daha evvel tanımadıkları insanlara ulaştırabildikleri yegâne mekândır. Mazbatada taşrada ikamet etmekte olan sadece iki sanık (yani iki mültezim) vardır ve ikisinin de cemiyetle tek bağlantısı Cemal Efendi'dir. Ayrıca, Cemal Efendi'yle ilgili ifadeler, Meslek mensuplarının potansiyel üyelere nasıl yaklaştığını da açıkça ortaya koyar. Kabaca dört aşamadan bahsetmek mümkündür: Kelimenin en geniş anlamında siyasi konularda sohbetle başlayan bir zemin yoklaması; Meslek'in varlığından bahsetmeye fırsat yaratacak şekilde hayır işi için iane talep edilmesi; bağış yapıldığında bir adım ileri gidilerek mesleknâmenin verilmesi/okunması; ve nihayet Meslek'in doğrudan siyasi amaçlarından bahsedilmesi. Oldukça mantıklı görünen bu üye kazanma stratejisi, Meslek'in sadece bir kumpas kurmak üzere, dışarıya tamamen kapalı hareket edecek bir cemiyet olmadığını, mevcut koşullara ve kısıtlar dâhilinde mümkün olduğu kadar büyümeye çalışan siyasi bir teşkilat olduğunu bir kez daha ortaya koyar.

28 MKB, s. 176, 214-219; bkz. Emir Ayyâr, "Mükâleme", *İnkılâb*, n. 2, 14 Mayıs 1870. Emir Ayyâr muhtemelen Mehmed Bey ve Hüseyin Vasfi Paşa'nın ortak kullandığı bir müsteardı. M.K. Bilgegil'e göre bu makaledeki biyografik detaylar yazarının çok büyük olasılıkla Mehmed Bey olduğunu göstermektedir (bkz. MKB, s. 176).

29 M.Z. Pakalın'a göre şehbenderler hayriye tüccarı arasından seçilir, hem kendi işlerini hem de o yerdeki başka tüccarın işlerini yürütürlerdi (M.Z. Pakalın, *Osmanlı*, c. 3, s. 316). G. Baer şehbenderin hayriye tüccarı locasının reisi anlamında kullanıldığını belirtir ("The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *IJMES*, c. 1, n. 1, 1970, s. 34). Sami Fraşeri'nin Türkçe-Fransızca sözlüğü (1885 baskısı) "agent commercial" olarak tercüme eder. Terim aynı zamanda konsolos manasında kullanılmaktaysa da bu anlamın buradaki bağlama uymadığı açıktır.

30 MKB, s. 391-392; krş. BOA, MM, c. 10, s. 54-55. Her ikisinin de adı bağış defterinde kayıtlıdır. Hüseyin Kaptan'ın tutuklanmasının sebebi de bu kayıt olmalıdır. Fakat her nedense Mustafa Ağa'nın adı mazbatada sanıklar arasında yer almaz.

MESLEK'İN SİYASİ HİTERLANDI

Meslek'in siyasi hinterlandının ayrıntılı bir haritasını çizmeye teşebbüs ettiğimizde, istintaknâmelerin elimizde olmamasından kaynaklanan veri yetersizliği bir kez daha sınırlayıcı bir etken olarak karşımıza çıkar. Bu bölümde sunulan Meslek'in siyasi hinterlandının eskizi mazbatadan, konsolosluk raporlarından ve o dönemin yayınlarından derlenmiş verilere dayanılarak çizilmiştir. Mevcut kaynaklardan Meslek'in siyasi arka planının belli başlı dört bileşenini tespit edebilmek mümkündür. Aşağıda, ilk olarak 1860'lı yıllarda millet sistemindeki düzenlenmelere odaklanacağız. Siyasi alanın, özellikle gayrimüslim cemaatler bağlamında yapısının yeniden biçimlendirilmesine yol açmış bu reformun Meslek'in önde gelen figürlerinin siyasi muhayyilesi üzerindeki muhtemel etkisini değerlendireceğiz. İkinci alt bölümde, cemiyetin üç kurucusunun çalışmakta olduğu tercüme odalarını ve bu odaların “münevver memurlar” olarak tanımlayabileceğimiz nispeten yeni bir toplumsal grubun oluşumundaki etkilerini ele alacağız. Üçüncü kısımda kısaca Arap harfli Türkçe basının gelişimi üzerinde durduktan sonra, bu basının siyasi muhalefetin yaygınlaşması ve Meslek aktörlerinin siyasi hassasiyet ve taleplerinin şekillenmesi üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışacağız. Son kısımda ise, 19. yüzyıl başında ortaya çıkan İtalyan gizli cemiyetlerinin en ünlüsü Carbonari üzerinde duracak, Carbonari “efsanesinin” Meslek'in yapısı ve siyasi fikirlerine ilham kaynağı olup olmadığını tartışacağız.

Millet sisteminin yeniden tanzimi ve Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi

1839 ve 1856 Hatt-ı Hümayunları, yapılacak reformların ana hatlarını belirlemiş, nitekim 1860'lara kadar eğitimde, idari ve askerî alanlarda pek çok yeni düzenleme ilan edilmiş ve uygulamaya konulmuştur. 1860'lı yıllarda ise iki köklü değişim meydana gelmiştir: millet sisteminin tanzimi ve imparatorluğun taşradaki idari sisteminin ıslahı. 1856 fermanında ilan edilen bu reformlar, Tanzimat'la aynı çizgidedir. Reformlar öncelikle siyasi sistemin terkinde, özellikle devletle tebaa arasındaki bağların niteliğinde, sonuçlarını tam olarak kontrol altında tutmanın ya da kestirmenin mümkün olmayacağı hayati bir değişime işaret etmektedir.

Osmanlı idaresi, tebaayı geleneksel olarak dinî aidiyetlerine göre sınıflandırmaktaydı. Ortodokslar, Gregoryen Ermeniler ve Yahudiler bu sınıflandırmada resmi olarak tanınmış olan tektanrıcı üç gayrimüslim cemaatti. Bu cemaatler yasal olarak belli bir muhtariyete sahipti. Dinî önderleri de (patrikler ve hahambaşı) İstanbul'un fethinden beri, en azından teorik olarak, yürürlükte olan bu muhtariyetten faydalanmaktaydılar. Bununla birlikte B. Braude ile B. Lewis'in işaret ettiği üzere, "klasik" Osmanlı tarihyazımında yaygın olarak karşımıza çıkan millet sistemi tanımlarının aksine, 19. yüzyıla kadar standartlaşmış, rutin bir sistem yoktu. Özellikle yerel düzeyde, döneme ve mekâna göre hatırı sayılır değişiklikler gösteren *ad hoc* bir dizi düzenleme söz konusuydu.¹ II. Mahmud ve Abdülmecid devrinde millet kelimesi resmi dilde giderek, daha ziyade gayrimüslimlere işaret etmek için kullanılır oldu. Kelimenin bürokraside teknik bir terim olarak kullanılmaya başlanması bu dönemde devletin gayrimüslim cemaatlara karşı geliştirmekte olduğu kurumsal ve standartlaşmış yeni bir siyasetin işareti olarak görülebilir.²

1860'ların başında millet sisteminde yapılan düzenlemeyle, devlet ile gayrimüslim cemaatler arasındaki ve ayrıca cemaatlerin kendi içlerindeki ilişkilerin kurumsal işleyişi yeniden yapılandırıldı. R.H. Davison'un belirttiği üzere Bâb-ı Âli'yi millet sistemini yeniden düzenlemeye sevk eden başlıca hedeflerden biri, Avrupalıların azınlıklar yararına imparatorluğun politikalarına müdahalesini sınırlamaktı. Bâb-ı Âli reformlarıyla dinî hiyerarşinin gay-

1 Bu paragrafta şu makalelerdeki analizler temel alınmıştır: B. Braude ve B. Lewis, "Introduction", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* c. 1, New York, 1982, s. 12-13 ve B. Braude, "Foundations Myths of the Milet System", *a.g.e.*, s. 74. Millet sistemi hakkında Osmanlı tarihyazımının bir değerlendirmesi için bkz. D. Goffman, "Ottoman Millets in the early seventeenth century", *New Perspectives on Turkey*, n. 11, 1994, s. 135-138; M. M. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004, s. 30-38.

2 Burada B. Braude'un analizini tersine çevirerek kullandım. B. Braude, önceki dönem için bu terimin olmadığını tespit eder ve bunu gayrimüslimlere karşı kurumsallaşmış bir politikanın olmadığını dair bir işaret olarak değerlendirir (B. Braude, "Foundations", s. 73-74).

rimüslim cemaatler üzerindeki nüfuzunu azaltmayı, böylece Hristiyanlar arası mezhep çatışmalarını engellemeyi, Osmanlı kardeşliğini teşvik etmeyi amaçlamaktaydı.³ Milletlerin meclisler ve nizamnamelerle (Rum Ortodokslarınki 1862'de, Ermenilerinki 1863'te, Yahudilerinki 1865'te resmen onaylanmıştır) yeniden düzenlenmesiyle, Bâb-ı Âli aynı zamanda milletlerin haklarının ve hürriyetlerinin hükümetin elinde olduğunu da zımnen kabul ettirmiş oluyordu.⁴ Bu sayede de devletle imparatorluğun farklı dinlere mensup unsurları arasındaki bağlarının koruması ve pekiştirilmesi hedefleniyordu.

Ne var ki izlenen politika, bu temel amaçlarla uyuşmayan iki sonuç doğurdu. Birincisi, R.H. Davison'un izah ettiği üzere, Bâb-ı Âli millet sistemini yeniden yapılandırarak öncelikle gayrimüslimlerin statülerinin daha da kurumsallaşmasına, böylece toplumun ve idarenin tertibinde dinin öneminin vurgulanmasına katkı sağlamış oldu. İkincisi, yine D.H. Davison'a göre, gayrimüslim cemaatlerde dinî makamların otoritesinin zayıflaması, cemaat idaresine laiklerin daha çok katılmasına kapı açtı. Her iki gelişmeyle bağlantılı olarak yaygınlaşan seküler eğitim, başta Hristiyanlar olmak üzere gayrimüslim cemaatlerin içinde milliyetçi duyguların daha da rağbet görmesine zemin yarattı.⁵

Millet sisteminin yeniden düzenlenmesi, gayrimüslim cemaatlerin bünyesindeki ıslahatçı dinamiklere aşıkâr bir görünürlük kazandırdı. Yeni düzen, cemaatlerin reform projelerinin gerçekleşmesine de kısmen olanak sağlıyordu. Bu reformlar sayesinde gayrimüslim cemaatler, vergilerini ödeyen bütün cemaat mensuplarının oylarıyla tasdik edilmiş nizamnamelerine (anayasalarına) ve "millet meclislerine" kavuştu. Gayrimüslim cemaatler için yürürlüğe konmuş olan bu reformların, Müslüman aydınları ve muhalifleri etkileme, dolaylı yoldan da olsa imparatorluğun siyasi ve idari sisteminin işleyişine yönelik eleştiri ve taleplerine belli bir meşruiyet kazandırma potansiyele vardı. Milletlerin idari ve siyasi işleyişleri –R.H. Davison'un ifadesiyle "yapısal varlıkları"– Müslüman Osmanlılar için örnek teşkil edebilecek nitelikteydi.⁶ Büyük ihtimalle muhalifler için Avrupa'daki modellerden daha somut ve daha meşru görülebileceği düşünülen örneklerdi bunlar. Netice itibarıyla söz konusu reformlar, Bâb-ı Âli tarafından gerçekleştirilmiş ve tanınmıştı. Bunlar imparatorluğun siyasi hayatının somut birer parçasıydı. Cemal Efen-

3 R.H. Davison, *Reform*, s. 114.

4 K.H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 2, New York, 1982, s. 164.

5 R.H. Davison, *Reform*, s. 132. R.H. Davison'un da belirttiği üzere, millet sisteminin yeniden düzenlenmesi henüz yeterince incelenmemiş olan bu gelişmelerin yegâne sebebi değildir elbette.

6 R.H. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, 1999, s. 412.

di (n. 7) Mehmed Ağa'ya (n. 25) Müslümanlar için bir "millet meclisi" kurmak gerektiğini söylerken, belki de tam bu nedenle Ermeni milleti örneğini Meslek'in tasarısına dayanak olarak öne sürmüştü.⁷

Ortodokslarla Yahudilerin de aynı şekilde meclisleri vardı fakat Cemal Efendi reformist dinamikleri diğerlerine göre daha aktif olan ve daha başarılı sonuçlar elde etmiş bulunan Ermeni cemaatini örnek göstermişti.⁸ Ermeni meclisinin işleyişi Bâb-ı Âli'nin 17 Mart 1863'te (Meslek'in açığa çıkmasından dört yıl önce) onayladığı Ermeni milleti nizamnamesiyle karara bağlanmıştı. Nizamnamenin kökleri, yirmi yılı aşkın bir süredir cemaat bünyesinde gelişmekte olan entelektüel, laik harekete dayanıyordu. Hareketin öncüleri Ermeni elit ailelerinin çocuklarıydı. Tıpkı Meslek'in kurucuları gibi onlar da Fransızca biliyordu; hatta çoğu 1840'larda Fransa'da yaşamış, Paris'te, 1848 devrimine tanıklık etmişlerdi.⁹ Cemaat daha 1857'de Bâb-ı Âli'ye bir nizamname teklifi sunmuşsa da talepleri geri çevrilmişti. 1860'ta önerdikleri ikinci metin ise 1863'te, birtakım değişikliklerle kabul edildi. Türkçede nizamname olarak anılan bu metin Ermenice olarak *Azgayin Sahamnadurt'iwn Hayoc* (Milli Ermeni Anayasası) başlığı ile sunulmuştu. *Nizamname-i Millet-i Ermeniyan* metne Türkçe olarak eklenmiş olan alt başlıktı. Bâb-ı Âli, metni kabul ederken ismini *Ermeni Patrikliği Nizamı*¹⁰ olarak değiştirdi. Ayrıca metnin içeriğinde de bazı değişiklikler vardı.¹¹ A. Beşiryan'ın gösterdiği üzere, 1860'ta Bâb-ı Âli'ye sunulan metin, Ermeni milleti idaresini, Osmanlı Ermenilerinin hak ve görevlerini tayin ve cemaatin iç işlerini yönetme yetkisini haiz bir otorite olarak tanıyordu. 1863'te devletin resmen kabul ettiği metinde ise cemaat idaresi bir otorite olarak kabul edilmiş, ancak yasa-yetkileri kaldırılmış, icra gücü ise artırılmıştı.¹²

Bâb-ı Âli'nin başlıkta yaptığı değişiklik büyük ölçüde, anayasanın temel ilkeleriyle ilgili ilk altı maddenin resmen kabul edilen metinde silinmesinden kaynaklanıyordu. Görünen o ki bu maddeler, vatandaşlığı bir haklar ve gö-

7 "Ermeniler millet meclisi yaptılar böyle bir meclisin millet-i islâmiyede dahi yapılması lâzım olub icrasına teşebbüs kılınacağından bahisle" (MKB, s. 393; krş. BOA, MM, c. 10, s. 56).

8 Üç cemaat içindeki reformların karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 120-131.

9 Ermeni Anayasası hareketinin öncülerinin hayatlarına dair veriler için bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 121-122; V. Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, İstanbul, 1988, s. 59-65 ve A. Beşiryan, "Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Armenian Newspaper Masis, 1856-1863", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007, s. 57-63.

10 V. Artinian, *The Armenian*, s. 101-102.

11 İki metin arasındaki farkların bir analizi için bkz. A. Alboyacıyan, "1860 Anayasası ile 1863 Anayasası Arasındaki Farklar", V. Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, İstanbul, 2004, s. 151-162 ve A. Beşiryan, "Hopes", *a.g.e.*, s. 148-180.

12 A. Beşiryan, "Hopes", *a.g.e.*, s. 150.

revler bütünü olarak gören en yaygın ve klasik yaklaşımdan ilham alınarak yazılmıştı.¹³ “Millet” ile birey arasında karşılıklı sorumluluk anlayışı üzerinde şekillenmiş olan bu maddelerden bazıları Fransa’daki İkinci Cumhuriyet (1848) anayasasının giriş bölümünü hatırlatır.¹⁴ Nizamname metninin 1860 yılı Mayıs ayı sonunda Bâb-ı Âli’ye sunulmasından birkaç ay sonra –Arap harfli Türkçe basının gelişmesinden bahsederken göreceğimiz üzere– 8 Ekim’de basılan *Tercüman-ı Ahval*’deki ilk makalesinde Şinasi Efendi de aynı haklar ve sorumluluklar mantığını gazetesinin yayınlanmasını meşrulaştırmak için öne sürer. Şinasi Efendi’nin nizamname metninden etkilenip etkilenmediğini ya da Ermeni gazeteci ve aydınlarla ilişkide olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak her halükârda 1860’ların başında Ermeni ve Osmanlı aydınlarını meşgul eden meselenin görünüşe göre aynı olduğunu tespit edebiliriz. Her iki grup da proto-vatandaşlar olarak bireyler ile siyasi ve idari iktidar arasındaki ilişkilerin karşılıklı “görevler ve haklar” temelinde yeniden düzenlenmesini talep etmekteydi.

Cemaatlerin yeni düzenindeki halkın temsili deneyimi sadece Meslek mensuplarını meşgul etmiyor, aynı zamanda Osmanlı münevverleri ve Bâb-ı Âli tarafından da takip ediliyordu. R.H. Davison’un işaret ettiği üzere Bâb-ı Âli, Ermeni milleti nizamnamesini (ve genel olarak millet nizamnamelerini) gelecekteki bir Osmanlı anayasası için deneme olarak düşünmemiş olabilir.¹⁵ Fakat nihayetinde, özellikle her iki metnin yazılmasında da çalışmış olan Ermeni aydınlar¹⁶ sayesinde Ermeni cemaati 1876’da ilan edilen Kanun-i Esasi’ye ilham vermiştir. Ermeni milleti nizamnamesinin resmen ka-

13 A. Le Pors, *La Citoyenneté*, Paris, 1999, s. 7.

14 1860 Anayasası taslağının ilk maddesini metnin temel mantığını daha net bir biçimde görmek için okuyabiliriz: “Efrad-ı milletten her biri millete ve milletin dahi ol efradın her birine vâcibât-ı zimmeti olduğu misillü efrad-ı merkumeden her birinin millete ve milletin dahi onların her birinde hukuku vardır. Binaenaleyh gerek millet ve gerek efrad-ı millet, vâcibat-ı müşareke ile yekdiğerine merbut olmakla, birinin vâcibat-ı zimmeti efrad-ı milletin keزالik efrad-ı merkumenin vâcibât-ı zimmeti milletin hukukudur” (V. Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, İstanbul, 2004, s. 210). Ermeni Anayasası taslağının ilk altı maddesiyle 1848 Fransız Anayasası’nın giriş bölümünün altı, yedi ve sekizinci maddeleri birbirine paraleldir. 1848 Anayasası’nın altıncı maddesi, iki metnin mantığındaki benzerliği göstermek için iyi bir örnektir: “Karşılıklı görevler vatandaşları Cumhuriyet’e, Cumhuriyet’i vatandaşlara karşı sorumlu kılar”.

15 R.H. Davison, s. 115 ve 134. R.H. Davison’ın burada aktarılan yorumu, Osmanlı diplomatlarından İsmail Kemal Bey’in Ali Paşa ile Fuad Paşa’nın nizamnameleri gelecekteki bir Osmanlı anayasasının öncüleri olarak gördükleri yolundaki yorumuna bir cevap niteliğindedir.

16 Bu kişilerin başında, her iki anayasanın yazarları arasında yer alan Krikor Odian gelir. 1876 Kanun-i Esasi hazırlık heyetinde ya da Midhat Paşa’nın çevresinde yer alan Vahan Bey, Çamıç Ohannes Efendi ve Serviçen Efendi de (Serovpe Viçenyan) zikredilmesi gereken isimlerdir (bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 134; 1999, s. 424; A. Beşiryan, “Hopes”, a.g.e., s. 17-19; anayasa hazırlık heyetinde yer alanların listesi için bkz. R. Devereaux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, 1963, s. 259-260).

bulünden bir yıl sonra Bâb-ı Âli yeni Vilayet Nizamnamesi'ni yürürlüğe koyarak vilayet idare meclisleri ve liva meclislerini kurar. Uygulamadaki sorunlara rağmen bu meclisler de Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın temsiline dair ortak siyasi tecrübenin artmasına yardımcı olmuştur.¹⁷

Cemal Efendi'nin (n. 7) dile getirdiği "millet meclisi" teşkili hedefi, henüz resmen gündemde değilse de, Tanzimat'ın çizgisine ve özellikle 1860'larda gerçekleştirilen reformlara tamamen uygundur.¹⁸ Cemiyetin bu tasarısı Tanzimat reformlarının yarattığı koşulların Meslek mensuplarının, en azından Cemal Efendi'nin siyasi muhayyilesi üzerinde ne derece etkili olduğunu ortaya koyar. Yahudi, Ortodoks ve Ermeni, hâsılı her bir gayrimüslim milletin kendi meclisine sahip olduğu bir dönemde, Cemal Efendi'nin aklındaki tasarı imparatorluğun tüm tebaası için tek bir millet meclisinin oluşturulması değil, Müslüman milleti için de ayrı bir meclisin teşkilidir.

Tercüme odaları:¹⁹ Münevver memurlar yurdu

1793'ten itibaren, Avrupa'da daimi sefaretlerin açılmasıyla birlikte imparatorluğun uluslararası ilişkileri yeni bir boyut kazandı. Bu, 1863'te Hariciye Nezareti'nin resmen kurulmasına uzanan sürecin ilk adımıydı. Aradaki dönemde, 1821'de Rum memurların işten çıkarılmasıyla, bürokraside diplomatik işlerde çalıştırılan tercümanların etnik profilinde keskin bir değişim de meydana gelmişti.²⁰ 1669'dan beri Divan-ı Hümâyûn'daki yüksek drago-

17 R.H. Davison, *Reform*, s. 170.

18 Reformlar hiç kuşkusuz iç dinamiklerle bağlantılıydı, fakat aynı zamanda dış güçlerin baskısını da hesaba katmak gerekir. 1860'larda idari sistemin yeniden tertibinde Fransız ve özellikle İngiliz konsolosluklarının etkisi için bkz. E.P. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, c. 1, Paris, 1882, s. 170-174 ve H. Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, c. 4, n. 2, 1933, s. 162-166.

19 Tanzimat devleti bürokrasinin yapı ve işleyişi hakkında pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen, tercüme odaları hakkındaki bilgilerimiz hâlâ çok eksiktir. İlerleyen sayfalarda tercüme odalarının birincisi, en önemlisi ve en tanınmış olan Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın gelişiminin tarihçesi ele alınacaktır. Bâb-ı Seraskerî, Tersane-i Amire ya da Meclis-i Vâlâ gibi kurumların tercüme odalarının tarihi ve işleyişi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal tarihinde henüz araştırılmamış konular arasındadır. Bununla birlikte, özellikle kendi bünyelerindeki kadrolarda aradıkları ya da geliştirmek istedikleri entelektüel nitelikler bakımından tüm tercüme odalarının birbirine benzediği varsayılabilir.

20 Rumların tercüme işlerinde ve genel olarak diplomasideki ayrıcalıklı konumlarını kaybettiklerine kuşku olmamakla beraber, yine de yabancı dillere olan hâkimiyetleri nedeniyle hem diplomasi kadroları arasında hem de tercüme odalarında istihdam edilmeye devam ettiler. Ancak eskisine göre artık sayıca çok azdılar. Buna karşılık, millet-i sadıka olarak tanınmaları ve iki dilli olarak yetişmiş olmaları sebebiyle tercüme odalarında Ermeniler giderek daha çok tercih edilir oldular (bkz. R.H. Davison, *Reform*, s. 29 ve J. Strauss, "The Millets and the Ottoman Language", *WI*, c. 35, n. 1-2, 1995, s. 209-212). Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Ermenilerin tercih edilmesinin bir diğer sebebi de Fuad Paşa'nın müstakbel rakiplerini azaltmak istemesiydi (A. Ak-yıldız, *Osmanlı*, s. 76; bkz. Ahmed Cevdet, *Ma'ruzat*, s. 1-2).

manlık makamlarında Rumlar bulunurdu. Yunan isyanlarından sonra Bâb-ı Âli bazılarının isyancılarla işbirliği içinde olduğundan şüphelenerek Rum dragomanlara güvenini kaybetmiş, hatta içlerinden bazıları idam edilmişti. Boşalan yüksek mevkileri hızla dolduran Müslümanlar (bir kısmı Rum ya da Yahudi asıllı mühtedilerdi) yeni kuşak dragomanları eğitmeye başladılar. Bu dönüşümle fiilen teşkil edilmiş olan Tercüme Odası 1832’de resmîyet kazandı.²¹

Hem uluslararası bir baskı gücü hem de taklit edilecek bir model olarak Avrupa’nın Osmanlı politikaları üzerindeki etkisi arttıkça, Hariciye de bürokraside giderek daha kilit bir yere sahip oldu. Buna paralel olarak tercüme odası da bürokraside iyi bir kariyer sahibi olmak için en itibarlı başlangıç noktalarından biri, yönetici elitin yetiştiği bir *fidelik*²² hâline geldi. Tercüme odası, kuruluşunu takip eden yaklaşık çeyrek yüzyıl içerisinde, başta Tanzimat’ın en tanınmış simaları Ali, Fuad ve Safvet paşalar olmak üzere, bünyesinden sadrazamlar, nazırlar çıkarmış, büyük devlet adamlarının yetiştiği bir okul namını kazandı.²³

Oda, mektep ve kütüphane

Tercüme odası ağırlıklı olarak genç Müslüman memurların diplomasi alanında yetiştirildiği bir okuldu. Gençler burada, en başta yüzyılın diplomasi dili olan Fransızca olmak üzere yabancı dilleri öğrenirlerdi. Odanın eğitim işlevi 1856’da yapılan yeni bir düzenlemeyle birlikte daha da ön plana çıkartıldı.²⁴ O yıl kaleme alınmış olan Fransızca ders programında dört kademeli bir eğitim öngörülmüş, derslerde hangi kitapların kullanılacağı da belirtilmiştir. Buna göre odaya yeni gelmiş olan dördüncü sınıf öğrencileri tercüme derslerine Robinson adında bir kitapla başlayacaklardı. Burada zikredilen eser muhtemelen Daniel Defoe’nun (1660-1731) *Robinson Crusoe*’suy-

21 Hariciye Nezareti’nin ve nezaret bürokrasinin gelişiminin tarihi, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda resmi tercüme faaliyetleri bahsiyle ilgili olarak özellikle bkz. E. Kuran, *Avrupa’da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1968; C. Orhonlu, “Tercüman”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/1, İstanbul, 1974, s. 175-181; G. Veinstein, “The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters”, *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. 3, K. Çiçek (ed.), Ankara, 2000, s. 607-615; R. Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001; A. Akyıldız, *Osmanlı*, s. 72-91; C.V. Findley, *Bureaucratic*, s. 132-143; aynı yazar, “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II”, *IJMES*, c. 3, 1972, s. 388-416; aynı yazar, “Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry”, *IJMES*, c. 1, 1970, s. 334-357.

22 C.V. Findley’in bu bağlamda önderdiği “fidelik” (*seedbed*) metaforunu, O. Bouquet de benimsen (C.V. Findley, *Ottoman*, s. 263; O. Bouquet, *Les pachas*, s. 318).

23 C. Bilim, “Tercüme”, s. 40.

24 A. Akyıldız, *Osmanlı*, s. 77.

du.²⁵ Üçüncü sınıflarda çeviri alıştırılmaları için seçilen kitap ise Voltaire'in (1694-1778) *Histoire du siècle de Louis XIV* (XIV. Louis Asrı) başlıklı eseriydi. Öğrenciler ayrıca Venedikli diplomat Sagredo Giovanni'nin (1571-1620) *Histoire de l'Empire ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi) kitabını da okumak zorundaydılar. İkinci sınıfın programında ise Racine'in (1639-1699) eserleri vardı. Son olarak, birinci sınıf öğrencilerine gelince, onların da hukuk, uluslararası hukuk ve siyaset felsefesine odaklanmaları isteniyordu. Bunun için Prosper-Louis-Auguste Eschbach'ın (1814-1860) *Cours d'introduction générale à l'étude du droit, ou Manuel d'encyclopédie juridique* (Hukuk Eğitimi Genel Giriş Dersleri ya da Ansiklopedik Hukuk Kılavuzu) ve Emmerich de Vattel'in (1714-1767) *Le droit des gens ou Principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains* (İnsanların Hakları ya da Tabiat Kanunlarının Milletlerin ve Hükümdarların Tavrı ve İşlerine Uygulanışı) kitaplarını okumaları gerekmektedir.²⁶

“Mektebin” programı çok ağır sayılmazdı belki ama anlaşılan edebiyattan hukuka, coğrafyadan siyasete, tarihten felsefeye²⁷ pek çok alana temas edecek kapsamda olması hedeflenmişti. Yani burası sadece bir dil okulu değildi. Programın amacı bahsi geçen alanlarda öğrencilerin derinleşmesini sağlamamak değildi. Ancak hedefin tercüman ya da memur olacak çırağların teknik eğitim vermekten ibaret olmadığı aşikârdır. Mesela son sınıflara “kâf-fe-i ulum ve fûnunun şifâhen tahriri ile kitab-ı muteberenin fihristi”nin ve-

25 Belgede çırağların tercüme edecekleri eser “Robinson nâm kitap” olarak belirtilmiştir (BOA, I. HR. 134/6900, 23/Z/1272, s. 2. Ayrıca bkz. A. Akyıldız, *Osmanlı*, s. 77). A. Akyıldız'a göre bahsi geçen kitap muhtemelen *Robinson Crusoe*'dur. *Robinson Crusoe*'nun 1864'te, modern edebiyatın Türkçeye çevrilen ilk örneklerinden biri olması bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Öte yandan, kütüphaneden ödünç alınan kitapların not edildiği defterde Defoe'nun adı geçmez. Ancak kayıtlarda yazarının adından dolayı onun eseriyle karıştırıyor olabileceğimiz başka bir kitap mevcuttur. “Palestine de Robinson” olarak not edilmiş olan bu kitap, Georges Robinson'un *Voyage en Palestine et en Syrie* (Filistin ve Suriye'ye Seyahat, Paris, 1838) adlı eseridir (bkz. S. Balcı, “Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası”, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, s. 137; S. Balcı'nın transkripsiyonları çoklukla eksik ve hatalıdır, krş. BOA, HR, SYS, 1889/50, 02/24/1885, s. 12 ve 1895/52, 19/06/1865, s. 2).

26 Ders programı için bkz. BOA. I. HR. 134/6900, 23/Z/1272, s. 2 ve krş. A. Akyıldız, *Osmanlı*, s. 77 ve S. Balcı, “Osmanlı”, *a.g.e.*, s. 103-104. Belgede yazarların isimleri Arap harfleriyle kaydedilmiştir. Bazı kitapların adları ise kısaltılarak Türkçeye çevrilmiştir. A. Akyıldız –ve onu neredeyse harfiyen takip eden S. Balcı– Voltaire'in adını teşhis etmişlerdir. Arapça harflerle fonetik olarak (الشباح) olarak yazılmış olan isim Prosper-Louis-Auguste Eschbach olmalıdır. Kütüphaneden ödünç alınan kitap fişlerinin bulunduğu defterde Latin harfleriyle yazılı Eschbach'ın adı ve *Introduction à l'étude du droit* [Hukuka Giriş] adlı kitabı bu okumayı teyit etmektedir (bkz. BOA, Sadaret, AD, 1576; bkz. S. Balcı, “Osmanlı”, *a.g.e.*, s. 133). Belgede (وائل) olarak kayıtlı olan isim de Emmerich de Vattel olmalıdır. Son olarak A. Akyıldız (ve S. Balcı) tarafından Jevânet olarak transkribe edilmiş olan ve Osmanlı tarihi üzerine eserinden bahsedilen yazarın adı, belgede görebildiğim kadarıyla (ژوان) şeklinde yazılıdır. Bu durumda söz konusu olan Venedikli tarihçi ve siyasetçi Giovanni (Sagredo) ve onun *Memorie istoriche dei monarchi ottomani de 1300 a 1640* (Venedik, 1677) adlı kitabının Fransızca çevirisi olmalıdır.

27 Bunların dışında hüsn-i hatt ve Fransızca dilbilgisi dersleri de vardır.

rilmesi programda öngörölmüştü.²⁸ Velhasıl, amaçlanan burada yetişen memurların Batılı kaynaklara aşına olmalarını, bu sayede temel bir genel kültür edinmelerini ve hemen her şey hakkında fikir sahibi olmalarını sağlamaktı.

Odanın memurlar ve ırakların faydalanabileceğı bir kütüphanesi de vardı. Ne yazık ki elimizde bu kütüphanede mevcut olan kitapların bir listesi yok. Buna karşılık 1884 gibi, bizim için geç bir tarihte kütüphanede 545 Fransızca, 255 Türkçe kitabın bulunduğunu gösteren bir kayıt mevcuttur.²⁹ Ayrıca, ağırlıklı olarak 1860'larda ödünç alınmış kitapların kaydedildiğı bir defter de bu "grande bibliothéque"nin³⁰ (büyük kütüphane) koleksiyonu hakkında bize epey ipucu verir.³¹ Defterdeki ödünç kitap fişlerinin çoğı, büyük ihtimalle kütüphane görevlisi tarafından, kitaplar iade edildikçe yırtılmıştır. Geri kalanların üzeri çizili olsa da kayıtlar yine de okunabilir durumdadır.

Defterdeki fişlerde çoğı Fransızca yüz kadar eser kayıtlıdır. Türkçe eserlerin büyük çoğunluğu vakayinameler ya da genel tarih kitaplarıdır: Naîma (1656-1717), Raşid (ö. 1735), Selânikî (ö. 1600), İzzi (ö. 1755), Şanizade (1771-1826), Vasıf (1739-1806), Hayrullah Efendi (1866), Ahmed Cevdet (1822-1895) tarihleri, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin (1591-1658) *Ravzatü'l Ebrar*'ı, Kâtip Çelebi'nin (1608-1656) *Fezleket-üt-Tevârih*'i, Mustafa Ali'nin (1541-1600) *Künh-ül Ahbar*'ı, Esad Efendi'nin (1789-1848) *Üss-i Zafer*'i gibi. Bunların yanı sıra sözlükler, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sı ve beklenebileceğı üzere *Düstur* da kayıtlardaki kitaplar arasındadır. Ayrıca, sayıca az olsa da, Ataullah b. Fazlullah'ın (ö. 1521) *Ravzatü'l Ahbab*'ı, Sadî-i Şîrazi'nin (ö. 691) *Gülistan*'ı gibi klasik ahlâk ya da din kitapları; Lebib Efendi (1787?-1867) ve Akif Paşa'nın (1787-1845) manzum eserlerinin de içinde bulunduğu, Osmanlı edebiyatından yakın tarihli örnekler de vardır.³²

Kütüphanenin Fransızca koleksiyonundan ödünç alınmış olan kitapları ise beş sınıfa ayırabiliriz. İlk sırada oryantalistlerin eserlerini, seyahatnameleri, Osmanlıların ve Müslümanların tarihi üzerine kitapları zikredebiliriz: Juchereau de Saint-Denys (1778-1850), *Histoire de l'Empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844* (1792'den 1844'e Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi); Hammer-Purgstall (1744-1856), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*; Com-

28 BOA, I. HR. 134/6900, 23/Z/1272, s. 2.

29 S. Balcı, "Osmanlı", a.g.e., s. 143, krş. BOA, ID, 935/74064, 10/S/1302.

30 Bu Fransızca ibare, defterin ilk sayfasında yazılıdır (BOA, Sadaret, AD, 1576).

31 Arşivlerde ödünç alınan eserlerin not edildiğı iki kayıt daha mevcuttur. Ancak notların çoğı daha geç tarihlere ait olduğı için burada zikredilen örneklerde kullanılmamıştır (BOA, HR, SYS, 1889/50, 02/24/1885 ve HR. SYS, 1895/52, 19/06/1865).

32 Âkif Paşa ve Lebib Efendi'nin Tercüme Odası'yla mesleki ilişkileri de olmuştu. Âkif Paşa Hariciye memurlarındandı; vezir unvanına sahipti ve 1836'da azledilmişti (A. Uçman, "Âkif Paşa", DİA, c. 2, İstanbul, 1989, s. 261-262). Lebib Efendi ise Meclis-i Vâlâ azasındandı, aynı zamanda âlim ve şair olarak tanınırdı. Evi, dönemin münevverinin toplanma yerlerinden biriydi (SO, c. 3, s. 901; I. M. K. Inal, *Son Asır*, c. 2, s. 868-873).

te de Choiseul-Gouffier (1752-1817), *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Pitoresk Bir Seyahat) ve J.J. Barrau, *Histoire des peuples musulmans* (Müslüman Halkların Tarihi; Paris, 1842) gibi. İkinci sırada coğrafya ve tarih alanındaki referans kitapları not edebiliriz. Bunların içinde genel tarih serileri, Comte de Ségur'ün (1753-1830) *Histoire du Bas-Empire*'i (Geç Roma İmparatorluğu Tarihi), Conrad Malte-Brun'ün (1755-1826) *Géographie universelle*'i³³ (Genel Coğrafya) gibi eserler mevcuttur. Bir diğer kategoriye ise doğrudan Aydınlanma kitapları ya da onun etkisini taşıyan eserler oluşturur. Bu kategoride de en başta Voltaire'in *Dictionnaire philosophique*'i (Felsefe Sözlüğü) ve Comte de Buffon'un (1707-1788) *Histoire naturelle*'i (Tabiat Tarihi)³⁴ ve Comte de Volney'in (1757-1820) toplu eserleri (*Œuvres complètes*)³⁵ zikredilebilir. Dördüncü kategoriye en geniş anlamıyla siyasetle ilgili eserler (siyaset felsefesi, hukuk, uluslararası ilişkiler, iktisat) oluşturur: Machiavel (1469-1527), *Prens*; Georg Friedrich von Martens (1756-1821), *Précis du droit des gens moderne de l'Europe fondé sur les traités et l'usage* (Avrupa'nın Modern İnsanlarının Hukukunun Anlaşmalara ve Uygulamaya Dayanan Hülasası); Henry Wheaton (1785-1848), *Histoire des progrès du droit des gens* (İnsan Haklarının Gelişiminin Tarihi); Carl von Martens (1790-1863), *Le guide diplomatique* (Diplomasi Kılavuzu); Jean Baptiste Say (1767-1832), *Economie Politique*³⁶ (Ekonomi-Politik). Son olarak edebiyat kategorisinde ise Racine'in yapıtları, Voltaire'in roman ve şiirleri gibi Fransız edebiyatından eserlerin yanı sıra Walter Scott (1771-1832) ve James Fenimore Cooper'ın (1789-1851) yapıtlarının Fransızca çevirileri göze çarpar.³⁷

33 Bu kitap *Abrégé de l'histoire universelle ancienne et moderne à l'usage de jeunesse* başlığıyla yayınlanmış olan serinin bir cildidir.

34 Otuz altı ciltten oluşan ve evrim teorisinin öncü çalışmalarından olarak kabul edilen Buffon'un bu eseri yayınlanır yayınlanmaz büyük ses getirmişti. Eser Osmanlı İmparatorluğu'nda da hayli kısa bir süre sonra yankı uyandırmış, bazı ciltleri Behcet Mustafa Efendi (1774-1834, III. Selim ile II. Mahmud'un hekimbaşı) tarafından tercüme edilmişti (N. Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 345). Ebüzziya Tevfik'in 1880'lerde yayınladığı otuz altı sayfalık biyografisine bakılırsa, Osmanlı münevverinin Buffon'a ilgisi devam etmiştir (Bufo, İstanbul, 1300).

35 Fransız filozof ve oryantalist Comte de Volney'in bütün eserlerinin içinde birinci kategoriye dâhil edebileceğimiz kitaplar da mevcuttur, örneğin *Considérations sur la guerre des Turcs avec les Russes* (Türklerin Ruslarla Savaşı Üzerine Değerlendirmeler), *Voyages en Syrie et en Egypte* (Suriye ve Mısır'a Seyahat) gibi. Ayrıca *La loi naturelle ou Cathéchisme du Citoyen français* ve *Les ruines ou Méditations sur les révolutions des empires* başlıklı eserlerinden bazı bölümler 1860 ve 1870'lerde Türkçeye tercüme edilmişse de, çeviriler sansür heyeti tarafından ya imha edilmiş ya da yasaklanmıştır (Ö. F. Akün, "Hoca Tahsin", *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 205).

36 Adında "ekonomi politik" terimi geçen iki kitabından hangisinin kastedildiği meçhuldür: *Catéchisme d'économie politique* ya da *Traité d'économie politique*.

37 W. Scott (1771-1832) ve J.F. Cooper'a (1789-1851) ait eserlerin çoğu, hatta belki tamamı kütüphanede mevcuttu. Bazı kayıtlarda ödünç alınan kitapların ismi not edilmişse de, genellikle

Tutuklandıkları sırada Meclis-i Vâlâ kavanin dairesi tercüme odasında kâtip olan Meslek'in üç kurucusundan sadece Reşad Bey'in sicilinde Bâb-ı Âli tercüme odasında, Hariciye nezareti himayesinde iki yıl öğrenci sıfatıyla bulunduğu yazılıdır.³⁸ Nuri Bey ise Bâb-ı Âli tercüme odasından geçmek-sizin Reşad Bey'le aynı tercüme odasında görev almıştır.³⁹ Sicill-i Ahval kayıtları oluşturulmaya başlanmadan ölen Mehmed Bey'in kariyer çizgisini ise tam olarak bilemiyoruz. Dolayısıyla ödünç alınmış kitapların fişlerinde karşımıza çıkması en muhtemel ismin Reşad Bey olduğunu düşünebiliriz. Fakat bu üç kurucu figürden⁴⁰ kayıtlarda sadece –üstelik on yedi kez– “Mehe-med” [sic.] ismi karşımıza çıkar. Fişlerdeki imzalar aynıdır.⁴¹ Yani eğer kütüphane görevlisi bütün fişleri kendi doldurmadıysa, söz konusu olan hep aynı Mehemed'dir ve dolayısıyla kendisi, kütüphanenin en sadık müdavimlerinden birisidir. Fişlerin sadece birine tarih atılmıştır: 1280 (1863/1864). Velhasıl, adı geçen Mehemed'in Meslek'ten bildiğimiz Mehmed Bey olma ihtimali vardır.

Bu ihtimale binaen, yani söz konusu kişinin “bizim” Mehmed Bey olduğunu varsayarak neler okuduğunu görmek üzere kütüphaneden ödünç almış olduğu kitapların listesiyle devam edelim:⁴² Célestin de Blignières (1823-1905), *Exposition abrégée et populaire de la philosophie et de la religion* (Felsefe ve Dinin Kısa ve Basit Dilde İzahı); Henri Baudrillart (1821-1892), *Manuel d'économie politique* (Ekonomi-Politiğin El Kitabı); Malte-Brun, *Géographie universelle* (Genel Coğrafya); R. Gandillot, *Essai sur la science des finances* (İktisat Bilimi Üzerine Bir Deneme, Paris, 1840); Ivan Golovin (1816-1890), *Science de la politique* (Politika Bilimi); Paul Joseph de Gasparin (1812-1893), *Quelques essais sur la distribution de la richesse des nations* (Ulusların Zenginliğinin Dağıtımı Üzerine Denemeler); W. Scott, *Waverly* (Fransızca tercümesi);

sadece cilt numarası belirtilmiştir. 1860'lara kadar Fransa'daki pek çok yayınevi (Gosselin, Furne et Cie, Charles Gosselin ve Furne-Pagnerre-Perrotine gibi) W. Scott ve J.F. Cooper'ın bütün eserlerini, her bir cilde bir numara vererek yayınlamıştır. İki yazar da özellikle tarihi romanlarıyla 19. yüzyılda son derece meşhurdur.

38 BOA DH. Said. 122/4, 29/Z/1261.

39 BOA DH. Said. 101/25, 29/Z/1259.

40 Bir tek kayıta Nuri Efendi ismi geçer, fakat fişin tarihine bakılırsa (1861) “bizim” Nuri Bey'e ait olma ihtimali çok düşüktür.

41 Fişlerde ödünç alınan kitabın veya yazarın adının yazılması için hazırlanmış Arap harfli Türkçe ibareli kutucuklar bulunmaktadır. Fransızca ve İngilizce kitapların isimleri neredeyse daima Latin harfleriyle kaydedilmiştir. Türkçe ve Arapça kitapların isimleri Arap harfleriyle kaydedilmiş olmasına rağmen, okur isimleri bazen Arap bazen Latin harfleriyle kaydedilmiştir. Arap harfli kitap ödünç almak üzere doldurulmuş fişlerde Mehmed Bey'in adı iki kez geçer; birinde sadece Arap, diğerinde ise her iki alfabeye de yazılmıştır.

42 Eğer fişler “bizim” Mehmed Bey'e ait değilse bile, bu liste en azından 1860'larda tercüme odası kütüphanesinin başlıca müdavimlerinden birinin neler okuduğunu gösterme kabiliyetini haiz olduğu için yine de kıymetlidir.

Benjamin Disraeli (1804-1881), *England and France, or a cure for the ministerial gallomania*⁴³ (İngiltere ve Fransa ya da Fiili Fransız Hayranlığına Karşı Bir Tedavi); Comte de Paoli-Chagny (1756-1830), *Histoire de la politique des puissances de l'Europe* (Avrupalı Güçlerin Siyasi Tarihi); Alexander Lay (1809-1883), *Droit Anglais* (İngiliz Hukuku), *Histoire Universelle*⁴⁴ (Dünya Tarihi) başlıklı bir eserin birinci cildi; *Wealth without money*⁴⁵ (Parasız Servet); *Further papers relating to the disturbances in Syria: June 1860*⁴⁶ (Suriye'deki Karışıklıklara Dair Yeni Belgeler: Haziran 1860); *Journal of the American Oriental Society*'nin⁴⁷ birinci cildi (n. 1-4, 1843-1849). Ayrıca Ziya Bey (Paşa) ya da Edhem Paşa'nın *Endülüs Tarihi*⁴⁸ ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i de Mehmed Bey'in ödünç aldığı kitaplar arasındadır.⁴⁹ Bu listede mevcut ve Mehmed Bey'in düşüncelerini beslemiş olabilecek eserler arasında Adam Smith'in takipçisi iktisat kitaplarının çokluğu ile –bir sonraki muhalif kuşak Jön Türklerin pozitivist düşünceye düşkün olacağını da hesaba katarsak– Célestin de Blignières'in kitabı özellikle dikkat çekicidir.⁵⁰ Bunun öte-

43 Bu kitabın ödünç fişinde mevcut olan imla hatası (angland) ve kitabın kapağında bulunan epigrafin kaynağının ("The speech of Lord Willington") da fişe aktarılmış olması okurun İngilizce sinin düzeyi hakkında şüphe uyandıran işaretlerdir.

44 19. yüzyılda bu başlıkla yayınlanmış pek çok kitap olduğundan, burada işaret edilenin hangisi olduğunu kestirebilmek mümkün değildir.

45 Büyük ihtimalle söz konusu olan kitap şudur: *Wealth without money; or, suggesting for the practical development of the boundless resources of nations by the aid of Public Works* (Bombay, 1858). Yazar ismi yerinde "a Civil Engineer" [Bir inşaat mühendisi] ibaresi vardır.

46 Bu çalışma İngiltere tarafından resmi olarak yayınlanmış *Despatches from Her Majesty's Consuls in the Levant, Respecting Past or Apprehended Disturbances in Syria. 1858 to 1860* başlıklı kitabın devamı niteliğindedir. Başlıkta işaret edilen "karışıklıklar" Marunilerle Dürziler arasında yaşanan çatışmalardır.

47 Oryantalist çevrelerce hazırlanmış pek çok yayın gibi bu cilt de Asya ve Afrika'yı tamamen kapsayan uçsuz bucaksız bir kültürel coğrafyayla ilgili yazı ve belgeleri içerir. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili bölümde III. Selim'in Ermeni Patriği'ni atama kararının tercümesinin yanı sıra "On the Present Condition of the Medical Profession in Syria" başlıklı bir makale ve Taberi'nin (838?-923) İstanbul'da *Taberi-yi Kebir Tercemesi* adıyla 1844'te yayınlanmış eserinden bir çeviri bulunmaktadır.

48 Pek çok araştırmacı kitabın Louis Viardot'nun *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores d'Espagne* (Paris, 1833) adlı eserinden çeviri olduğu kanaatindedir (M.K. Bilgegil, Ziya Paşa, s. 27; Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 338 ve I.M.K. Inal, *Son Asır*, c. 4, s. 2030). Bu bilgiyi ilk ortaya atmış olan büyük ihtimalle I.M.K. Inal'dır. Inal çevirinin Ziya Paşa'ya değil Edhem Paşa'ya ait olduğunu da iddia eder; ayrıca bkz. J. Strauss, "Les voies de la transmission du savoir dans un milieu cosmopolite: lettres et savants à Istanbul au XIXe siècle (1830-1860)", F. de Sanagustin (ed.), *Les intellectuels en Orient musulman. Statut et fonction*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1998, s. 118. İki eser arasında yapmış olduğum karşılaştırmaya dayanarak birebir bir tercümeden bahsetmenin son derece zor olduğunu söyleyebilirim. Türkçe eserin girişinde pek çok Arapça ve Fransızca (efrenciye) kitaptan yararlandığı, hatta çeviriler yapıldığı belirtilmekle beraber ne bu kitapların ne de yazarlarının adı verilmiştir (*Endülüs Tarihi*, İstanbul, 1280, s. 7-8).

49 Listeyi tamamlamak için *Dictionnaire des verbes français*'yi de eklemeliyiz.

50 Pozitivist düşüncenin Osmanlı yönetici eliti, edebiyatçıları ve Jön Türk hareketi üzerindeki etkisini ele almış çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu geniş kaynakça içinde özellikle bkz. Ş. Ha-

sinde, ödünç aldığı on beş kitaba bakarak Mehmed Bey'in zihniyet dünyasına dair büyük sonuçlara varmak mümkün değildir. Tek söylenebilecek olan, oldukça geniş bir okuma sahasına yayılmakla beraber, ödünç alınan kitapların ağırlıklı olarak siyasete ve uluslararası siyasetin güncel meselelerine, iktisat ve tarihe dair özel bir ilgiye işaret etmekte olduğudur. Nihayetinde, Bâb-ı Âli'nin tercüme odası mensuplarının bilgi birikimini geliştirmeyi hedeflediği asıl alanlar da bunlardır.

Yönetici elit için yeni bir "yüksek kültür"

Tercüme odalarındaki çırakların eğitiminin mahiyeti, odaların Osmanlı bürokrasisine kazandırmış olduğu büyük devlet adamlarının isimleri ve kütüphane kataloğunun mahiyeti buradaki memur çevresinin niteliğine ve bu çevreye ait olmanın 19. yüzyılın ortasında ne anlama geldiğine dair önemli ipuçlarıdır. Tercüme odası geleceğin bürokratik elitini ağırlıklı olarak Fransızca yazılmış ve çoğunlukla Cumhuriyetçi ya da Aydınlanma etkisindeki yazarlar (pozitivist ve muhafazakârlar da dâhil) tarafından kaleme alınmış eserlerle bilgilendirmekte ve yetiştirmekte olan bir okuldu. Osmanlı bürokrasisi Tanzimat döneminde yeni bir memur tiplerinin yükselişinin önünü açmıştı. Bâb-ı Âli devlet adamlarından reformları görevli gittikleri yerlere götürmelerini, "on parmağında on marifet paşalar" olarak aynı anda hem diplomat hem hukukçu hem öğretmen hem gazeteci hem matematikçi gibi davranmalarını bekliyordu.⁵¹ Bu memur tipinin yetişmesinde tercüme odasının belirgin bir rolü vardı.

Osmanlı yönetici elitinin entelektüel merakları ve üretimleri olan kimse-ler olması başlı başına bir yenilik sayılamaz elbette. En azından 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren; şiir, biyografi ve kronikler yazan, şarkılar bes-teleyenler nadir değildi. Bu faaliyetler, yönetici elite has bir "yüksek kültürün" varlığına; bazen kendilerini başkalarından –hatta bu kültürün (yeni-den) üretilip tüketildiği çevreye dâhil olmayan bürokratlardan bile– ayır-maya yarayan bir kültürel elitizme işaret ediyordu.⁵² 19. yüzyılda ise, yöne-tici elitin en azından bir kısmı için bu yüksek kültürün içeriği, işlevi, üre-

nioğlu, *The Young Turks in Opposition*, New York, 1995, s. 203-205; M. Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1986, s. 209-215, daha yakın tarihli Fransızca bir çalışma için bkz. E. Kabakçı, "Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)", Paris I Üniversitesi (Panthéon-Sorbonne), 2006, s. 390-608.

51 O. Bouquet, *Les pachas*, s. 162-165.

52 Bu bağlamda maliye bürokrasisinden gelme "cahillerin" devletin üst kademelerine tırmanması karşısında Mustafa Âli'nin (1541-1600) şikâyetlerini, ayrıca 16. yüzyıldan itibaren bürokratik işlerin nispeten profesyonelleşmesinin idari elitin kültürel altyapısı üzerindeki etkilerini hatırlamak yerinde olacaktır, bkz. C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, 1986, s. 214-231.

tim ve tüketim şekli giderek değişti.⁵³ Konaklardaki sohbetler sürmekte, yönetici elit “geleneksel” ilgi alanlarıyla meşgul olmaya devam etmekte, İslâm ve Fars-İslâm klasikleri “olmazsa olmazlar” listesindeki yerini korumakta ve yönetici elitin kültürel sermayesi hâlâ kendilerini diğerlerinden ayırmaya yaramaktaydı. Bununla beraber 19. yüzyılda özellikle İngiliz ve Fransız edebiyat, tarih, felsefe klâsikleri ve pozitif bilimlerle ilgili eserler yavaş yavaş “olmazsa olmazlar” arasına girdi ve giderek listede ilk sıraları işgal etmeye başladı. Konaklara alternatif yeni buluşma ve sohbet mekânları da bu dönemde ortaya çıktı. 1860’larda yayımlanmaya başlanan gazete ve dergilerin yazıhaneleri entelektüel salonların işlevini üstlendiler. Belki en can alıcı olan değişiklik bu yeni yüksek kültürün toplumsal işleviyle ilgiliydi. Yeni “yüksek kültür”, başucu kitaplarının da işaret ettiği üzere (ve tabii başucu kitapları sayesinde de), Aydınlanma ve Fransız Devrimi’ne ait fikir ve ideallerin belirgin izlerini taşıyordu. Bunlar da yönetici elite yeni toplumsal sorumluluklar yüklüyordu.

Söz konusu yeni sorumlulukları tanımlamaya geçmeden önce, bu süreçte paralel yürüyen başka bir dönüşümü hesaba katmak gerekir. C.V. Findley’in belirttiği üzere, kültürel elitizmin “geleneksel” biçiminde yazı kitlesel bir iletişim aracı değil, uzmanların tekelinde bulunan ve bilgilerinin derinliğini birbirlerine kanıtlamakta kullandıkları bir araçtı.⁵⁴ Bu durum 19. yüzyılda simetrik ve asimetrik bir şekilde birbirine eklenen doğrudan ve dolaylı pek çok gelişmeye bağlı olarak değişti ve yazı kitle iletişiminin de temel aracı hâline geldi. Bu gelişmeler arasında, özellikle III. Selim döneminden itibaren Osmanlı bürokrasisinin yeni bir düzene kavuşmasını ve genişlemesini,⁵⁵ bürokraside, bu genişlemeyle de bağlantılı olarak okuryazar ve okula gitmiş nüfusun giderek artmasını,⁵⁶ matbaaların ve Türkçe ve diğer dillerdeki bası-

53 İdari elitin entelektüel yönelimlerine dair (Meslek’ten biraz daha geç bir döneme ait olsa da), biri İslâmi geleneğe bağlı, biri Batı yanlısı ve diğeri ise iki kültür arasında kaybolmuş üç temel örnek için bkz. C.V. Findley, *Ottoman*, s. 179-209.

54 C.V. Findley, *Ottoman*, s. 52.

55 C.V. Findley’in hesaplarına göre sivil bürokraside çalışan memur sayısı 18. yüzyılın sonunda yaklaşık 1.000-1.500 iken, II. Abdülhamid döneminde 50.000-100.000 civarına kadar çıkmıştır (C.V. Findley, *Bureaucratic*, s. 167-168).

56 Tanzimat döneminde okuryazarlık ve okula gitme oranları hakkında elimizde güvenilir herhangi bir veri yoktur. C.V. Findley’e göre okuryazar oranı 1800’de azami % 1; 1900 civarında ise % 5 ila 10 arasında olmalıdır (C.V. Findley, *Ottoman*, s. 52, 139). R.H. Davison’a göre Tanzimat’ın sonunda oran % 4-5 civarındadır (R.H. Davison, *Reform*, s. 176-177). Bu sayıları fazlasıyla düşük bulan bazı araştırmacılar, okuryazarlık oranının Tanzimat döneminde en az dört katına çıkmış olduğu kanaatindedir. Ayrıca bazı bölge ve şehirlerde okullaşma daha iyi olduğundan bu oranın Meslek’in teşekkül ettiği payitahtta çok daha yüksek olduğunu varsayabilmek mümkündür. Nitekim K.H. Karpat’ın verilerine göre 19. yüzyılın sonunda İstanbul’da on yaşından büyük nüfusun yüzde doksanı okuryazardı (K.H. Karpat, “Reinterpreting Ottoman History: a Note on the Condition of Education in 1874”, *IJTS*, 1981-82, c. 2, n. 2, s. 95; Osmanlı İmparatorluğu’nda okuryazarlık oranına dair araştırmacıların sunduğu veriler ve tahminlerin

lı eserlerin çoğalmasını, baskı ve nakliye tekniklerindeki gelişmeler sayesinde kitap fiyatlarının giderek düşmesini ve nihayet yazı dilinin sadeleşmesini zikredebiliriz.

Yöneticilerin toplumdaki etki potansiyelini artıran (ve yeni “yüksek kültür” yaygınlaştıran) somut siyasi, sosyolojik ve teknolojik dönüşümler, “yüksek kültürün” mahiyetindeki değişimin de etkisiyle yönetici elitin karşısına yeni toplumsal sorumluluklar ortaya çıkardı. “Medeniyetin” bir taşıyıcısı olmalı; halkı eğitmeli, aydınlatmalı, bilgilendirmeli, kamuoyu oluşturmali ve “imparatorluğu kurtarmak” hedefiyle, siyasi fikirlerini, ideallerini gerçekleştirmek üzere çalışmalıydılar. Tanzimat döneminde bazı memurların üstlendiği entelektüel ve toplumsal görevleri bu sorumluluklar çerçevesinde değerlendirebiliriz. 1861’de sekiz memur ve diplomatla birlikte *Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye*’yi, 1862’de *Mecmua-yı Fünun*’u ve bir halk kütüphanesini kuran Münif Paşa (1830-1910), 1860’larda basının gelişmesinde büyük rol oynayan Bâb-ı Âli memurları ya da vali olarak bulunduğu Bursa’da 1879’da bir tiyatro kuran Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) bu bakımdan ideal örneklerdir. Bâb-ı Âli’nin genç ve idealist memurlarının kurduğu Meslek’i de kesinlikle bu doğrultuda değerlendirmek mümkündür. Meslektaşlarına kıyasla tartışmasız bir biçimde daha radikal siyasi araçlara müracaat etmeyi denemiş olsalar da, onların amacı da etraflarını aydınlatmaktı. Aslında siyaseten daha ılımlı olan meslektaşlarının çoğunun da benimsediği “millet meclisi” ya da meşruti monarşi gibi siyasi idealleri hayata geçirmeyi hedeflemekteydiler.

Tercüme odaları yeni yönetici elitin, “aydınlanmış memurların” bulunduğu, yetiştiği yegâne kaynak değildi. Tanzimat’la birlikte ortaya çıkmış olan yeni mektepler, yeni yüksek eğitim kurumları, ayrıca memur yetiştiren başka okullar da vardı. Bunun dışında devlet daireleri de genç memurların hat, yabancı dil öğrendiği, modern bilimlerle ve yeni “yüksek kültürün” olmazsa olmaz eserleriyle tanıştığı ortamlardı.⁵⁷ Zaten Bâb-ı Âli, tercüme odalarına özellikle Batı dillerine aşina olanları kabul etmeyi tercih ediyordu.⁵⁸ Başka bir deyişle, tercüme odasında yeni elitler her zaman sıfırdan yetiştirilmiyor, tercihan bu kategoriye zaten dâhil ya da elverişli olduğu düşünülenler işe alınırdı. 19. yüzyılın ortasında, okuryazarlık oranının son derece düşük olduğu göz önüne alınırsa, yabancı dil bilgisi özellikle Müslüman Osmanlılar söz konusu olduğunda önemli bir ayırt edici toplumsal göstergeydi. Meslek’in üç kurucusunun toplumsal profillerinin de işaret ettiği üzere, yabancı dil bilen gençler genellikle bürokrasinin elit ailelerine mensuptu.

bir değerlendirmesi için bkz. F. Georgeon, “Lire et écrire à la fin de l’Empire ottoman: quelques remarques introductives”, *REMMM*, c. 75, 1995, s. 170-173).

57 O. Bouquet, *Les pachas*, s. 231-263.

58 A.g.e., s. 318-319.

Tabii tercüme odalarındaki memurların hepsi aynı sınıftan ailelerden gelmiyordu. Bir kısmı Batı dilleriyle, tarihiyle, edebiyatıyla, felsefesiyle ve siyasetiyle odalardaki eğitimleri sırasında tanışıyordu. İster yetişmiş olarak gelmiş olsunlar isterse tercüme odalarında yetişmiş olsunlar, nihayetinde Bâb-ı Âli burada geleceğin yönetici eliti içinde yer alacak bir grubu bir araya topluyordu. Tercüme odalarındaki bütün memurların aynı dünya görüşüne sahip olduklarını, aynı siyasi idealleri paylaştığını varsaymak kuşkusuz mümkün değildir. Fakat bu odaların münevver memurların yetiştiği ana kaynaklardan biri olduğuna şüphe yoktur. 1860'lı yılların en önde gelen iki gazetecisi Namık Kemal ve Agâh Efendi'nin, Münif Paşa'nın ve onun kurduğu Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'nin çoğu mensubunun,⁵⁹ Ahmed Vefik Paşa'nın ve Meslek'in üç kurucusunun çırak, memur ve baştercüman gibi vazifelerle tercüme odalarında bulunmuş olmaları bir tesadüf sayılamaz.

Muhelif basın ve Meslek

Meslek'in hayali mensupları bahsinde görmüş olduğumuz üzere, kurucuları cemiyeti iki muhalefet hattıyla ilişkilendirmeye çalışmışlardı. Bunlardan birincisi, bir önceki isyan girişimi olan Kuleli, diğeri ise muhalif basındı. Türkçe muhalif basın Meslek vakasından hemen önceki yıllarda hızla gelişmeye başlamış yeni bir olguydu.

Türkçe basının gelişimi

Osmanlı'da Arap harfli Türkçe basının tarihi 1831'de, resmi gazete *Takvim-i Vekayi*'nin yayınlanmasıyla başlar.⁶⁰ 1860'a, yani *Takvim-i Vekayi*'nin tamamen resmi ilanlara ve kanunların yayınına vakfedilmesine kadar, Bâb-ı Âli bu gazeteyi politikalarını meşrulaştırmak, olaylara dair resmi yorumunu yaymak için kullanır.⁶¹ Memurlarca hazırlanan *Takvim-i Vekayi*'nin yine memurlar arasında gazeteciliğe olan ilgiyi teşvik etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Kesin olan ise 1860'ların ortalarında, Osmanlı basınına yeni bir ivme kazandırarak muhalif basını yaratanların devlet memurları arasından çıkmış olduğudur.

59 A. Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul, 2004, s. 181.

60 İstanbul'da ilk gazete 1790'da Fransa sefareti tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında (ve özellikle İzmir'de) 18. yüzyılın sonundan itibaren yayınlanan pek çok yerel, ticari ve cemaatlere özel gazete vardır (bkz. O. Koloğlu, "Türkçe Dışı Basın", *TCTA*, c. 1, İstanbul, 1985; s. 94-98; aynı yazar, "Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın", *Kebikeç*, n. 2, 1995, s. 127-137; Z. Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın / La Presse de langue étrangère en Turquie*, İstanbul, 1985, s. 30-45).

61 O. Koloğlu, *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981*, Ankara, 1981.

Özel ve siyasi basın 1860 yılında, devlet kapısında memur olan Ağâh Efendi (1832-1885) ve Şinasi Efendi'nin (1826-1871) girişimiyle filizlendi.⁶² Çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin daha ilk nüshasında yayınlanan Şinasi Efendi'nin sunuş yazısında, "vatandaşın hak ve ödevleri" şemasına ve vatanseverlik anlayışına dayanan bir gerekçelendirmeye eleştirel yayıncılık için bir meşruiyet çerçevesi kurma çabası göze çarpıyordu. Şinasi Efendi'ye göre, toplumun üyeleri kanunlarla belirlenen bazı görevlere sahip olduklarına göre, vatanlarının iyiliği için fikirlerini söyleme hakkına da sahip olmalıydılar.⁶³ *Tercüman-ı Ahval*, kamuoyunu sadece bilgilendirmeyi değil, aynı zamanda şekillendirmeyi de hedefleyen bir gazetecilik anlayışına sahipti. Gazete –en azından resmen– Bâb-ı Âli tarafından desteklenmiyordu. Dahası Mayıs 1861'de Maarif Nezareti'nin politikalarını eleştiren bir makale yüzünden iki hafta süreyle de kapatıldı.⁶⁴ Öte yandan, Bâb-ı Âli'nin *Tercüman-ı Ahval*'i ortadan kaldırma gayretinde olduğunu söylemek de mümkün değildir. Nihayetinde gazetenin sahibi Ağâh Efendi, bir yandan oldukça yüklü bir maaşla Osmanlı bürokrasisindeki kariyerine devam edebilmiştir.⁶⁵

Şinasi Efendi kuruluşundan yaklaşık altı ay sonra bilinmeyen bir sebeple *Tercüman-ı Ahval*'den ayrılıp 1862 yılının Haziran ayının sonunda yeni bir gazete çıkarmaya başladı.⁶⁶ Bu ikinci gazetenin ilk nüshasındaki sunuş yazısı, Ziyad Ebüzziya'nın da tespit ettiği üzere,⁶⁷ siyasi olarak *Tercüman-ı Ahval*'dekinden daha zayıftı; ancak gazetelere, halkın sözünü duyurma ve mü-

62 Muhalif basının ortaya çıkışından yirmi yıl kadar önce İstanbul'da yaşayan İngiliz bir tüccar olan William Churchill bir Türkçe gazete çıkarmak için imtiyaz almıştır (1840). Yirmi dört yıl boyunca Churchill ailesi tarafından yayınlanan *Ceride-i Havadis* özel bir gazete olmasına rağmen, tamamen bağımsız değildi. Gazete ilk andan itibaren Bâb-ı Âli'den mali destek almış, hiçbir eleştiri ya da yorum eklemeyen resmi haber ve ilanları düzenli olarak yayınlamıştır (Z. Ebüzziya, "Ceride-i Havadis", *DİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 406-407).

63 "Mademki bir heyeti içtimaiyede yaşayan halk bunca vezaifi kanuniye ile mükelleftir. Elbette kalen ve kalemin kendi vatanının menafiine dair beyanı efkâr etmeyi cümle hukuku müktesibesinden addeyler", S. İskit, *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahval ve Ağâh Efendi*, Ankara, 1937, s. 20-21; krş. "Mukaddime", *Tercüman-ı Ahval*, 02/R/1277 (18/10/1860), s. 1.

64 S. İskit, *Hususî*, s. 34-35.

65 Ağâh Efendi'nin 1861'de, gazetesinin geçici olarak kapatılmasından sonra atandığı Posta Nazırlığı makamındaki maaşı, *Ceride-i Havadis*'in devletten aldığı desteğin iki katıydı (İ. Yerlikaya, "Tercüman-ı Ahval Gazetesi ve Hükümet Destekli Habercilik Anlayışı", *Toplumsal Tarih*, n. 21, 1995, s. 59).

66 *Tasvir-i Efkâr*'ın yayınlandığı 1862 yılında, üç yeni dergi de filizlenmekte olan Türkçe basına dâhil oldu. Bunlar o sıra Tercüme Odası Baştercümanı olan Münif Paşa'nın (1829-1910) kurduğu "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin yayını olan *Mecmua-ı Fünun*, Ebüzziya Tevfik'e göre Meslek'in kuruluş toplantısında da bulunmuş olan Refik Bey (1842/43-1865) tarafından yayınlanan *Mir'at* ve "Cemiyet-i Kitabî" adında bir derneğin çıkardığı *Mecmua-ı İber-i İntibah* isimli dergilerdi. Son iki dergi sadece birkaç sayı çıkabilmiştir (bkz. H.R. Ertuğ, *Basın Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970, s. 186-188).

67 Z. Ebüzziya, *Şinasi*, s. 211.

dafaa etmek gibi çok daha kritik önemde bir vazife atfedilmekteydi.⁶⁸ Şinasi Efendi'nin bu iki manifestosunun düşündürebileceğinin aksine, ne *Tasvir-i Efkâr* ne de *Tercüman-ı Ahval* sert, radikal derecede eleştirel gazetelerdi. Şerif Mardin'in özellikle *Tasvir-i Efkâr* için tespit ettiği üzere, bu gazeteler daha ziyade yeni edebi ve siyasi fikirlerin ifade edilebilmesi için bir platform işlevi görüyordu.⁶⁹ Temelde Avrupa'daki siyasi ve toplumsal koşullarla, dönüşümlerle ilgili yazılar ve çeviriler yoluyla kamuoyu, hürriyet, vatan, vatanseverlik, hatta laiklik gibi kavramların yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktaydılar.⁷⁰

Meslek vakasından önceki iki yıl, basının geliştiği ve nispeten radikalleştiği bir dönem oldu. Basının hükümete karşı tavrının değişmesine katkıda bulunan üç temel etken sayılabilir. Bunlardan birincisi, Ocak 1865'te yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi'ydi.⁷¹ Basın özgürlüğünün sınırlarını tarif eden ve kurallara aykırı davranılması halinde uygulanacak cezaları tayin eden nizamnamenin hedefi öncelikle Avrupalı sefaretlerin koruması altında Osmanlı topraklarında çıkan yabancı yayınları kontrol altına almaktı. Öte yandan, nizamname yasal bir çerçeve ve belli bir standart getirdiği için, Osmanlı gazetelerini padişahın ve hükümetin keyfi müdahalelerinden koruyarak öngörülebilir sınırlar içerisinde hareket alanlarını genişletiyordu.⁷² Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden birkaç hafta sonra Şinasi Efendi'nin Paris'e gitmesi, basının tavrında değişikliğe yol açan ikinci etkendi.⁷³ Osmanlı gazeteciliğinin bu en nüfuzlu ismi, giderken *Tasvir-i Efkâr*'ı tercüme odasından yetişme genç bir gazeteci olan Namık Kemal'e (1840-1888) emanet etti. Şinasi Efendi'nin iki yıldır *Tasvir-i Efkâr*'da yazmakta olan Namık Kemal'in siyasi düşüncelerini etkilemiş olduğu muhakkak olmakla beraber, genç halefi, ustası kadar tedbirli değildi. Nitekim gazetenin muhalif duruşunu giderek daha radikal bir çizgiye taşıdı.⁷⁴ Üçüncü ve son etken ise 1866'nın siyasi olay-

68 “Bir hâl-i medeniyette bulunan halk ise kendi menâfiinin husulü hakkına ne suretle sarf-ı zihin eylediği tercüman-ı efkâr olan gazeteleri lisanından malûm olur”, Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, İstanbul, 1927, s. 32; bkz. “Mukaddime”, *Tasvir-i Efkâr*, n. 1, 30/Z/1278 (27/06/1862).

69 Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 254.

70 Şinasi Efendi'nin *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr*'da çıkmış olan makaleleri buna örnek teşkil edebilir, bkz. Şinasi, *Makaleler*, F.A. Tansel (ed.), Ankara, 1960, özellikle: “Mukaddime”, s. 2-4; “Mukaddime”, s. 15-16; “Roma Meselesi”, s. 17-18; “Yunanistan'da Taht Kavgaları”, s. 24-27; “Çerkesler'in istiklali meselesi”, s. 28-32.

71 1864 Matbuat Nizamnamesi için bkz. S. Iskit, *Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939, s. 691-695.

72 O. Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *TCTA*, c. 1, İstanbul, 1985, s. 79; Z. Ebüzziya, *Şinasi*, s. 230; S. Akşin, “1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 3/2, Ankara, 2002, s. 979-983.

73 Şinasi Efendi'nin bu beklenmedik gidişinin sebebi belli değildir. Ebüzziya Tevfik'e bakılırsa matbuat nizamnamesiyle bir ilgisi olabilir. Araştırmacıların öne sürdüğü başlıca olası nedenlerin bir değerlendirmesi için bkz. Z. Ebüzziya, *Şinasi*, s. 224-252.

74 M. Kaplan, *Namık*, İstanbul, 1948, s. 50.

ları, özellikle Girit isyanı ve Eflak-Boğdan kriziydi. Bâb-ı Âli'nin Girit'teki isyanlar karşısında güçsüz kalması Müslüman kesimde belli bir tepki ve kaygı doğurmuştu. Tedirginlik, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te bile hissediliyordu. Hükümete yakın duran bu gazete, okurlarına sık sık Giritli Müslümanlar için düzenlenen yardım kampanyalarını duyuruyor, bu şekilde de Müslüman tebaa içinde dayanışmanın güçlenmesine katkı sağlıyordu.⁷⁵ *Tasvir-i Efkâr*'da da benzer haberler yayınlanıyordu. Ancak *Ceride*'den farklı olarak, bu vesileyle Bâb-ı Âli'nin politikasını eleştirmekten, Girit krizi için çözüm önerileri getirerek devlet işlerine karışmaktan da geri durmuyordu.⁷⁶

1867 yılının başında Ali Suavi (1839-1878) isminde, İstanbul halkının Şehzade Camii'nde verdiği vaazlardan tanıdığı⁷⁷ ulemadan bir genç, daha radikal bir çizgiyi takip edecek olan *Muhbir* gazetesini çıkarmaya başladı. Meclis-i Vâlâ'dan Ziya Bey (1829/30-1880) bu gazetede imzasını kullanmadan yazılar yazıyordu.⁷⁸ Gazete, hiç çekinmeden hükümete hitaben sorular soruyor, menfi siyasi gelişmelerden hükümeti sorumlu tutuyordu.⁷⁹ Bu eleştirilerin dışında, hem *Tasvir-i Efkâr* hem *Muhbir* gazetesini Mustafa Fazıl Paşa'yı destekleyen yayınlara başlamıştı. Paşanın padişaha hitaben yazdığı açık mektubun tercümesini yayınlamanın yanı sıra, ön sayfalarının neredeyse tamamını Giritli Müslümanlara yaptığı yardıma ayırdıkları da oluyordu.⁸⁰

Basının siyaseten faal hale gelmesinden ve görece radikal bir hatta yönelmesinden giderek daha fazla rahatsızlık duyan Bâb-ı Âli, tedbir almakta gecikmedi.⁸¹ Mart ayının başında *Muhbir*'in yayını bir aylığına durduruldu ve Ali Suavi Kastamonu'ya sürüldü. 10 Mart'ta, hükümetin basının üzerinde keyfi otoritesini yeniden tesis etmesine imkân veren *Kararname-i Âli* yürür-

75 Mahallelerdeki küçük çaplı kampanyalara dair bile haberler çıkıyordu, örneğin bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, n. 203, 25/L/1283 (02/03/1867).

76 Örneğin bkz. *Tasvir-i Efkâr*, n. 423, 14/Ca/1283 (24/09/1866), s. 1-4; n. 433, 25/C/1283 (04/12/1866), s. 1; n. 449, 29/S/1283 (06/01/1867), s. 1-3; n. 468, 14/Za/1283 (20/03/1867), s. 3-4.

77 H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 65-66.

78 Hangi makalelerin Ziya Bey'in kaleminden çıktığı bilinmemektedir, bkz. M.K. Bilgegil, *a.g.e.*, 1979, s. 67-68.

79 Osmanlı askerlerinin Belgrad'dan temelli çekilmesine yönelik eleştiriler gibi, bkz. "Hülasa-ı Politikkiye" ve "Şehir Postasıyla bir Varakadır", *Muhbir*, n. 31, 02/Za/1283-07/03/1867, s. 2-4.

80 Mustafa Fazıl Paşa ve kaleme aldığı açık mektupla ilgili daha fazla bilgi için bkz. "Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi" başlıklı alt bölüm, s. 268 vd; paşanın maddi yardımlarıyla ilgili bkz. H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 31, bkz. *Muhbir*, n. 31, 2/Za/1283 (07/03/1867), s. 3-4.

81 Ali Paşa, Nisan 1866'da Paris'teki Osmanlı sefiri Safvet Paşa'ya hitaben bir mektubunda basının idareyi eleştirebileceğini kabul etse de, hemen peşinden gazetelerin daima özgürlükle sadakat arasında bir denge kurması gerektiğini de belirtir. Ona göre Osmanlı basını bu dengeyi gözetmemektedir. Mektuptaki bu ifadeler basınla ilgili yeni kararnamenin adeta habercisidir (R.H. Davison, "A New Institution: The Newspaper Press", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, 1999, s. 368).

lûge konuldu.⁸² Ardından, Bâb-ı Âli muhalif basının diğer iki önemli siması olan Namık Kemal ile Ziya Bey'i İstanbul'dan uzaklaştırmak için memur olmalarından faydalanarak birini Erzurum vali muavinliğine, diğerini Kıbrıs valiliğine atadı. Sonuç olarak sadece üç bağımsız gazete vardı ve etkileri çok büyük ölçüde İstanbul'la sınırlıydı.⁸³ Bâb-ı Âli, en önemli üç gazeteciyi uzaklaştırıp sert bir basın nizamnamesini yürürlüğe koyarak muhalif basını kontrol altına alabileceğini umuyordu. Ne var ki Mustafa Fazıl Paşa'nın gazetecilere destek vermesiyle, Bâb-ı Âli'nin manevrası, sürgünde, çok daha keskin bir dile sahip, hükümeti daha da sert biçimde eleştiren muhalif gazetelerin ortaya çıkmasına vesile olmuş oldu.

Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi Meslek tutuklamalarının başlamasından üç hafta kadar önce gizlice Paris'e gittiler. Tarihlerin yakın olması onların da Meslek mensubu olabileceğine dair söylentileri besleyen etkenlerden biridir.⁸⁴ Meslek'in önderleriyle aynı memur çevresinden gelen Namık Kemal ile Ziya Bey, çok büyük ihtimalle bu cemiyetin bazı mensuplarını tanıyorlardı. Ayrıca gerek gazetelerin, gerekse *Mecmua-ı Fünun*, *Mirat* gibi dergi yazıhanelerinin, muhtemelen aralarında bazı Meslek mensuplarının da bulunduğu entelektüellerin bir araya geldiği salonlar gibi kullanıldığını da hesaba katmak gerekir. Muhalif basının önde gelen isimleriyle Meslek'in önderleri arasındaki bu olası bağlar, en azından aynı çevreyi paylaşmış olmaları nedeniyle basının cemiyetin siyasi fikirlerinin şekillenmesinde katkısı olduğunu düşünebiliriz. Bununla birlikte, kişiler arasında somut bir bağ bulunmamış olsa bile, İstanbul muhalif basınının, aynı şehirde teşekkül etmiş, okuryazar memurların ağırlıklı olduğu bir siyasi cemiyeti etkileme kabiliyetinin olduğunu da unutmamak gerekir.

Muhalif basının Meslek üzerindeki etkisi

Meslek mensuplarının siyasi hassasiyetleri, tartıştıkları meseleler özellikle 1865'ten sonraki dönemde *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir*'inkilerle oldukça yakındır. Mazbata'da cemiyetin siyasi projeleri hakkında epey az ipucu bulunmasına rağmen, Meslek'in ana hedefinin Müslümanlar için bir "millet meclisi" kurulması olduğu pek çok kez ifade edilmiştir. Meslek bu hedefle ortaya çıkan bildiğimiz ilk siyasi hareket ise de, Osmanlı kamuoyunun meclis fikri-

82 Kararnamenin tam metni için bkz. S. İskit, *Matbuat*, s. 696.

83 R.H. Davison 1963'te yayınlanan çalışmasında şunları yazar: "Söz konusu bağımsız gazetelerin Osmanlı kamuoyu üzerindeki etkisini tahmin etmek güçse de, en azından payitahtta hatırı sayılır bir etki yaratmış olmalıdır" (R.H. Davison, *Reform*, s. 186). Maalesef dönem basınının etkisi hakkında hâlâ daha net bir fikrimiz yok.

84 Bu isimlerin Meslek mensubu olma ihtimallerini daha önce tartışmıştık, bkz. "Tutuklamaların yankıları ve Meslek'in hayali mensupları" başlıklı alt bölüm, s. 277 vd.

ne tamamen yabancı olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir.⁸⁵ Bu dönemde cemaatlerin millet meclisleri zaten mevcut olduğu gibi, gazeteler de Avrupa ülkelerindeki mebusan meclisleri, millet meclisleri hakkında sık sık haberlere yer vermekteydi.⁸⁶ Avrupa'daki meclislerin açılış ve kapanışları, alınan kararlar, tartışılan konular, hatta binalarında yapılan tadilatlar bile gazetelerde kendine yer bulmaktaydı. Meclis haberleri Avrupa ülkelerine dair sayfalarda ekseriyeti oluşturuyordu, kaldı ki bu gazetelerin çoğu sayfası da Avrupa haberlerine ayrılmıştı.⁸⁷ Gazeteciler bazen bu “sıradan” haberlerin içinde, Osmanlı topraklarında bir millet meclisinin kurulması gerektiğine dair yorumlarını da söyleyip geçiyorlardı.⁸⁸

Cemiyete atfedilen İttifak-ı Hamiyyet isminin de işaret ettiği üzere,⁸⁹ önderlerinin en önemli siyasi motivasyonlarından biri vatanseverlikti. Vatanşlık nosyonunun özellikle Tanzimat'la ivme kazanan gelişim süreciyle beraber, vatanseverlik fikri ve ona bağlı değerler de bizzat resmi metinlerde, ama öncelikle Müslüman nüfusa hitap edecek şekilde yer bulmaya başlamıştı.⁹⁰ Başka bir deyişle, vatanseverlik 1860'larda doğmuş siyasi bir olgu değildi. Bununla birlikte 1860'larda gazeteciliğin gelişmesi, bu kavramın rağbet görmesine ve yaygınlaşmasına katkı sağladı. Daha da önemlisi, gazeteciler mevcut siyasi çerçevede vatanseverlik nosyonunun muhalif söylemlere meşru bir alan açan, alenen dile getirilmelerine imkân sağlayan işlevini sezmişlerdi. Yukarıda görmüş olduğumuz üzere, Şinasi Efendi ilk gazetesinin ilk sayısında, gazetelerin ana hedefinin vatanın çıkarlarını korumak olması gerektiğini anlatıyordu. Bu tespitle de vatanseverliği gazetesinin ve gelecekteki eleştirel haberlerinin temel meşruiyet kaynağı olarak ilan etmiş oluyordu. Takip eden yıllarda muhalif gazeteciler hükümeti Mısır ve özellikle Girit, Eflak ve Boğdan politikaları hakkında eleştirirken aynı vatanseverlik argümanına yaslan-

85 Bkz. yukarıda “Millet sisteminin yeniden tanzimi ve Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi” başlıklı alt bölüm, s. 313 vd.

86 M.K. Bilgegil *Muhbir* özelinde bu durumu vurgularken şu nüshalara işaret eder: *Muhbir*, n. 5, 09/N/1283, n. 16, 9/L/1283 (14/02/1867), n. 18, 13/L/1283 (18/02/1867), n. 23, 21/L/1283 (26/02/1867) (M.K. Bilgegil, *Ziya*, s. 68). *Tasvir-i Efkâr* için de durum farklı değildir. Gazetesinin ayrıntılı indeksinde hemen pek çok örnek haber göze çarpmaktadır, bkz. N. Hayta, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi* (1278/1862-1286/1869), Ankara, 2002.

87 *Tasvir-i Efkâr*'ın ayrıntılı indeksi için bkz. N. Hayta, *Tasvir-i Efkâr*, Avrupa ülkelerinden haberler için özellikle s. 373-730.

88 Örneğin *Muhbir*'de Rusya'da bir millet meclisi kurma tasarısıyla ilgili bir haberin hemen arkasından *Courrier d'Orient* gazetesinden alıntılanmış ve hararetle Osmanlı'da da benzer bir meclis kurulmasını öneren bir paragraf bulunmaktadır, bkz. *Muhbir*, n. 16, 09/L/1283 (14/02/1867), s. 2-3, kısmen alıntılanan: H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 563. *Muhbir* ve diğer Türkçe gazeteler büyük ihtimalle sansürden kaçabilmek için sıklıkla Osmanlı topraklarında yayınlanan yabancı gazetelerden alıntı yapmakta ya da yapmış gibi göstermektedirler (H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 565).

89 Bkz. yukarıda “Cemiyetin İsimleri” başlıklı bölüm, s. 255 vd.

90 Vatandaşlık ve vatanseverlik kavramlarının resmi söylemdeki yerini Kuleli bölümünde “Askerlik görevi” alt başlığında ele almıştık, bkz. s. 196 vd.

maya devam ettiler. 1867’de basının etkisini keskin bir şekilde azaltmayı hedefleyen Kararname-i Âli’nin yürürlüğe girmesine kadar, bu argüman basın yoluyla muhalefetin meşru alanının genişlemesinde ve muhalif söylemlerin yaygınlaşmasında rol oynadı. Yani Meslek, vatanın ve milletin (Müslüman Osmanlı milletin) çıkarları adına hükümetin aleni olarak eleştirilebildiği bir siyasi iklimde doğup gelişmişti. Meslek’in isyan tasarısının meşruiyeti de, muhalif basınla benzer bir şekilde vatanseverlikle ilgili argümanlar üzerine kuruluydu.⁹¹ Basının genişlettiği meşru muhalefet çerçevesi Meslek için tabii hâlâ çok dardı. Devletin iktidar alanına doğrudan müdâhil olmayı hedefleyen Meslek, gizlilik içinde teşekkül etmek mecburiyetindeydi. Ancak, üyeleri bir yandan da muhalif söylemlerin yayıldığı, hatta şekillendiği meşru siyasi alandan faydalanmalarını sağlayacak yollar bulmaya çalışıyordu.

Daha önce görmüş olduğumuz üzere, vatandaşlık hakları ve bilincinin gelişimiyle beraber yaygınlaşan vatanseverliğe dair resmi söylem, gayrimüslim karşıtı bir zeminde tasavvur edilmemiş olsa da, esasen öncelikle Müslüman ahaliye yönelikti. Dinin Osmanlı toplumunun geleneksel düzenini biçimlendiren en temel kimlik olduğu göz önünde bulundurulursa, böyle olması da hiç şaşırtıcı değildi. Türkçe gazeteler de geleneksel nizamın önceden çizdiği çerçevenin içinde kalarak, Osmanlı vatanseverliği anlayışının yayılmasına katkıda bulunurken, Müslüman kimliğini öne çıkaran resmi tanımları değiştirmediler. Şinasi Efendi, ilk nüshasında, *Tercüman-ı Ahval*’in millet-i hâkime olan Müslüman ahali tarafından hazırlanıp çıkarılan ilk gazete olduğunu açık bir biçimde vurgulamıştı.⁹² Müslüman ahalinin gazeteleleri asli kimliklerine uygun bir biçimde, imparatorluk topraklarındaki Müslümanların sorunlarına karşı çok daha dikkatliydiler. Özellikle Giritli Müslümanlar için başlatılan yardım kampanyaları hakkında yapılan haberlerle, Osmanlı Müslümanları arasında vatanseverlikten gelen bir dayanışma kültürünün yayılmasına katkı sağladıklarını söyleyebiliriz. Yardım kampanyaları gayrimüslimleri dışlamak üzere yapılmıyordu. Fakat nihayetinde Müslüman Osmanlılar, Hristiyanlar karşısında Müslüman Osmanlılara destek olmak için bağış toplamaktaydılar. Bütün üyeleri Müslüman olan Meslek de

91 Mazbatada cemiyet mensuplarının nasıl bir meşruiyet söylemi kurdukları tam olarak nakledilmez. Yine de, mevcut bazı ifadelerden vatanın ve milletin (Müslüman Osmanlı) çıkarlarını ön plana alan bir söylemin varlığını tespit edebilmek mümkündür: “idare-i hazıra-ı devlet derece-i matlûbede görülmediğinden gûyâ buna bir çare ve tedbir bulmak için [...]”; “milletce bir cemiyet olacak ve heyet-i devlet değişecek” (MKB, s. 373, 390; krş. BOA, Mühime-i Mektum, c. 10, s. 47, 54).

92 “[...] dâhil-i memalik-i osmaniye’de teb’a-i gayr-i müslimenin kendi lisanları üzre hâlâ çıkarıldıkları jurnaller bile belki hukuklarından ziyade serbesttir fakat asıl Osmanlı gazetelerinin bahsine gelince gayr-i resmi bir varakanın devam üzre çıkarılmasında her nasılsa şimdiye kadar millet-i hâkimeden hiçbir kimse ihtiyar-ı zahmet etmemiştir. Hele şükürler olsun, saye-i adalet-i seniyyede telafi-i mafat müyesser oldu”, Şinasi, *Makaleler*, s. 8; krş. *Tercüman-ı Ahval*, n. 1, 6/R/1277 (22/10/1860).

aynı vatanseverlik perspektifinin izlerini taşıyordu. Meslek, gayrimüslimlere karşı değil, ama evvela ve her şeyden çok Müslüman ahali nâmına teşekkül etmiş bir cemiyetti.

Meslek'te üye kazanmak için kullanılan başlıca yöntemlerden birinin, aday olarak görülen şahıstan hayır işleri için bağış istemek olduğunu görmüştük.⁹³ Türkçe basın, 1867 yılının başından beri Girit Müslümanları için yardım kampanyalarını hararetle desteklemekteydi. Bu süreçte, mahallelerde düzenlenen en küçük kampanyalar da dâhil, hemen her yardım faaliyeti haber yapılıyordu. Ayrıca bizzat gazeteler de kampanyalar düzenliyor, mevcut kampanyalar arasında eşgüdüm sağlamak için devlete çareler öneriyorlardı.⁹⁴ Gazetelerin hükümeti en çok Girit olayları için eleştirdiği göz önüne alınırsa, yardım toplama faaliyetlerinin siyasi bir anlamı olduğu kolayca anlaşılabılır. *Muhbir*'in 7 Mart 1867 tarihli nüshasının ilk sayfasının neredeyse tamamının, Mustafa Fazıl Paşa'nın Giritli Müslümanlara yaptığı yardıma ayrılmış olması da kampanyalara yüklenen siyasi işlevin en açık göstergelerindendir. Özetle, Meslek mensuplarının da potansiyel üyeleri tespit etmek, onlarla yakınlaşmak için müracaat ettiğini gördüğümüz Müslümanlar için iane toplama faaliyeti, hâlihazırda gazeteler sayesinde hem yaygınlaşmış hem de siyasi boyut kazanmış haldedir.

Gazetelerle Meslek arasındaki son benzerlik, bu iki muhalif akıma üye olanların meslekleridir. Basının en önemli isimleriyle (Şinasi Efendi, Agâh Efendi, Ziya Bey ve Ali Suavi) Meslek mensuplarının büyük çoğunluğu memurdan ve ulemadandır.⁹⁵ Siyasi yaklaşımlarını tayin eden yegâne faktörün meslekleri olduğu elbette söylenemez. Fakat İslâm'ın siyasi kavrayışlarında sahip olduğu merkezi konum, Avrupa'ya dair malumatları ve atfettikleri ehemmiyet, ayrıca muhalefet ederken devletin âli menfaatlerini ön planda tutma gayretleri, aldıkları mesleki eğitimden büsbütün bağımsız değildir.⁹⁶

93 Özellikle bkz. yukarıda “Bağış toplama ve propaganda merkezi: Arzuhâlcı” başlıklı alt bölüm, s. 307 vd.

94 Örnek olarak bkz. “Teavünü ale'l-ber”, *Tasvir-i Efkâr*, 15/L/1283 (20/02/1867).

95 Bkz. Tablo 2.

96 Burada ulemanın Avrupa'daki siyasi gelişmelerle ilgilenmediğini ya da İslâmiyet'in Bâb-ı Âli memurlarının siyasi ve zihinsel dünyasında öncelikli bir konuma sahip olmadığını ima etmek gibi bir niyetin kesinlikle olmadığını vurgulamak isterim. Mesleki eğitimlerinin siyasi görüşleri üzerinde belli bir etkisi olduysa da, bu muhtemelen Osmanlı siyasi dünyasında zaten mevcut olan bileşenlerin ağırlığında fark yaratan görece bir etkiden fazlası değildi. Örneğin gazetecilerin hepsi meşruiyet üreten bir çerçeve olarak İslâmiyet'e atıfta bulunmuş olsa da, ulemadan Ali Suavi'nin *Muhbir*'i sık sık ayet ve hadislerle yer vermesiyle diğerlerinden ayırt edilebilir. Nitekim *Muhbir*'in ilk sayısında gazeteyi çıkarma sebebini izah ettiği makalesinde, Şinasi Efendi'nin *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr*'daki “açılış” makalelerinden başka bir yol izlemiştir. Onun gibi “vatandaşların” hak ve ödevlerine işaret eden gerekçeler yerine, birçok hadisi hatırlatarak evvela İslâmiyet'i referans göstermiştir, bkz. “Mukaddime”, *Muhbir*, n. 1, 25/Ş/1283 (02/01/1867), s. 1.

***Carbonari*'den ilham almış bir gizli teşkilat mı?**

Ebüzziya Tevfik'e göre Ayetullah Efendi –geleceğin “haini”– Meslek'in kuruluş toplantısına kendi kütüphanesinden birtakım kitaplar getirmişti. Bunlar, *Carbonari* teşkilatı ile Polonyalıların bir gizli cemiyeti hakkında eserlerdi.⁹⁷ Yine Ebüzziya Tevfik'e göre, cemiyetin kapasitesi ve ihtiyaçları gözetilerek birtakım uyarlamalara gidilmiş olsa da, Meslek *Carbonari* modeline göre kurulmuştu. Bu da en temelde alt-gruplar, başka bir deyişle hücreler modeline dayalı bir örgütlenme demektir. Her bir hücre, biri lider olmak üzere yedi kişiden oluşuyordu. Hücreler arası ilişkiyi hücrelerin reisleri sağlıyor, farklı hücrelere mensup olanlar birbirini tanımıyordu.⁹⁸ Mazbatadaki bazı ipuçlarından, birtakım hücrelerin mevcut olduğu ve teşkilat yapısının kısmen Ebüzziya Tevfik'in anlattığına benzediği anlaşılmaktadır. Mesela İzzet Bey'in Azmi Bey'e ilk karşılaşmalarında cemiyette meclisler (hücreler) bulunduğunu, kendisinin de birinin reisi olduğunu söylediği aktarılır.⁹⁹ Mazbataya dayanarak hazırlanmış olan Meslek cemiyetinin iç ilişkilerini gösteren şema hücrelerin varlığı hususunda kesin bir fikir vermez. Yine de İzzet Bey'in Ebüzziya Tevfik'in söyledikleriyle uyumlu olan ifadesini teyit eden bir izlenim oluşur. Bu şemada, İzzet Bey'in yoğunlaşan bir ilişki grubunun (öğrenci ve fedailerini kazandıran grubun) merkezi figürü olduğu görülmektedir. Ayrıca kendi grubundan memurların ağırlıklı olarak bulunduğu bir diğer yoğun ilişki kümesiyle bağlantısı tespit edilebilen iki kişiden birisi de yine İzzet Bey'dir.

Ebüzziya Tevfik'in tarif ettiği yapıyla *Carbonari* arasındaki benzerlikleri tartışmaya devam etmeden evvel, bu kıyaslamamanın neye dayanılarak yapılabileceğini tespit etmek gerekiyor. Kökleri Ortaçağ'a kadar uzanan *Carbonari*, yaygın, masonik bir cemiyetti. Başta Fransa ve İtalya olmak üzere çok geniş bir coğrafyada varlık gösteriyordu. Yapısı bölgelere göre değişebildiği için teşkilat modeli hakkında yargılarda bulunmak aslında çok zordur.¹⁰⁰ Carbo-

97 ET, c. 1, s. 82.

98 Ebüzziya Tevfik cemiyete girdiği sırada on dört hücrenin bulunduğunu söyler. Kendisi yeni kurulan on beşinci hücrenin başına geçmiştir. Ayrıca her bir üyenin teşkilatta bir numarası olduğunu ve Nuri Bey'in (kurucu) bir numaralı, kendisinin ise yüz beş numaralı üye olduğunu idda eder. Son üyenin numarası ise 245'tir (ET, c. 1, s. 84-85).

99 “[...] meclis-i ittifaka dâhil ve o meclislerin birer reisi ve müteaddid vekilleri olmağla kendisi dahi birinin reisi vekâletinde bulunduğu [...]” (MKB, s. 374; krş. BOA, MM, c. 10, s. 47). M.K. Bilgegil de mazbatada İzzet Bey'e atfedilen konumla Ebüzziya Tevfik'in tarif ettiği teşkilat yapısı arasındaki paralelliği tespit eder, bkz. MKB, s. 360.

100 19. yüzyılda kaleme alınmış genellemelere meyilli metinler hariç hiçbir tarih çalışmasında *Carbonari* teşkilatlarının tamamı için geçerli olan genel kurallardan bahsedilmez. Daha yakın tarihli çalışmalarda ise, tam tersine, her yerde geçerli tek bir *Carbonari* sisteminin olmadığı, törenlerin karmaşık hale getirdiği teşkilat yapısının tam olarak aydınlatılamadığı savunulur. Mahtaların düzeni, mahtalarda kaç kişi olduğu, diğer mahtalarla eşgüdümü sağlamakla sorumlu olanların sayısı da bölgelere göre farklılık gösterebilmektedir (bkz. R.J. Rath, “The *Carbonari*: The-

nari'nin "altın çağı" olan, Meslek mensuplarının da büyük ihtimalle en iyi bildiği 1815-1830 dönemiyle¹⁰¹ sınırlı kalsak bile, teşkilatın ölçeği yüzünden¹⁰² genellemeler yapabilmek yine de mümkün değildir. Yani tek bir Carbonari modeli yoktur ve dolayısıyla Carbonari'nin "çoğul gerçekliği" ile Meslek'in yapısı arasında Ebüzziya Tevfik'in iddia ettiği benzerliklerin olup olmadığını tespit edebilmek mümkün değildir. Ayrıca Meslek mensuplarının Carbonari üyeleriyle hiçbir organik bağı olmadığını, dahası Meslek zamanında Carbonari'nin artık faal olmadığını da hesaba katmak gerekir.¹⁰³ Velhasıl, Carbonari'nin Meslek üzerinde bir etkisi varsa da, bu etki büyük ihtimalle Carbonari hakkındaki o dönemde kabul görmüş genel bilgilerle sınırlıdır. Yani, etkinin kaynağı "gerçek" Carbonari teşkilatları değildir. Bu bakımdan Carbonari'nin ne olduğunu değil, Meslek devrindeki yaygın Carbonari imgesinin nasıl olduğunu anlamak önemlidir. Başka bir deyişle, 19. yüzyılda Carbonari'ye dair en yaygın bilgileri gözden geçirirsek, Ebüzziya Tevfik'in iddia ettiği gibi benzerlikler, paralel siyasi öncelikler olup olmadığını görme şansımız olabilir.

Dönemin ansiklopedilerinde Carbonari'nin örgütlenme modeline dair mevcut bilgiler, Ebüzziya Tevfik'in tarifine oldukça yakındır:

Bugün hemen herkesin bildiği örgüt yapısı, polis soruşturmalarında hedef şaşırtacak, bütün ipuçlarını ortadan kaldıracak şekilde kusursuzca hesaplanmıştı ve gayet basitti. Yirmi kişiden oluşan her bir mahta müstakil bir çevreydi. Cemiyetin kalan kısmıyla bağlantısı olmayan üyeleri, sadece birbiriyle alışverişteydi. Her bir adası bir volkan ağzı olan bu büyük takımadanın içindeki iletişimi ise, yüksek bir mahtada bir araya gelen mahta başları sağlardı.¹⁰⁴

Her ne kadar Carbonari'nin yapısının her yerde aynı olmadığını biliyorsak da, ansiklopedi maddesinde iddia edildiği gibi hemen her yerde ve nere-

ir Origins, Initiation Rites and Aims", *The American Historical Review*, c. 69, n. 2, 1964, s. 353-370; P-A. Lambert, *La Charbonnerie Française 1821-1823. Du secret en politique*, Lyon, 1995 ve A.B. Spitzer, *Old Hatreds and Young Hopes: The French Carbonari Against the Bourbon Restoration*, Cambridge, 1971).

101 İtalya'da 1820'de Napoli'deki başarısız isyan girişimini önceleyen dönemle, Fransa'da Napoléon'un düşüşünden Louis-Philippe'in tahta çıkmasına kadar devam eden Restorasyon dönemi (1814-1830).

102 Örneğin 1820 civarında teşkilatın sadece İtalya'da 300.000 ila 642.000 arasında üyesi bulunduğu tahmin edilmektedir (R.J. Rath, "The Carbonari", *a.g.e.*, s. 368-369).

103 Ebüzziya Tevfik, Mehmed Bey'in "hainle" hesaplaşmak üzere gizlice İstanbul'a dönerken Floransalı bir arkadaşı vasıtasıyla tanıştığı eski bir Carbonari mensubundan yardım aldığını anlatır. Carbonari ve Meslek arasında kurulmuş herhangi bir kişisel ilişkiye dair bu yegâne iddia da Meslek'ten sonraki döneme dairdir (ET, c. 1, s. 249-250).

104 "Carbonarisme", *Encyclopédie Nouvelle*, c. 3, M.M.P. Leroux ve J. Reynaud, Paris, 1841, s. 248. 19. yüzyıla ait diğer bazı Fransızca sözlük ve ansiklopedilerdeki benzer tanımlar için bkz. *Encyclopédie du dix-neuvième siècle: répertoire universel des sciences des lettres*, c. 6, Paris, 1844, s. 494; *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, Paris, 1853, s. 460 ve Larousse, Pierre, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, c. 3, s. 367.

deyse herkes tarafından burada anlatıldığı şekliyle tanınıyordu. Bu “herkese” Ebüzziya Tevfik ve anlaşılan Meslek’in kurucuları da dâhildi.

Ebüzziya Tevfik’in kuruluş toplantısı hakkında yazdıkları da, kurucu üyelerin bir ormanda toplanarak Carbonari’nin sembolik dilini taklit etmeye çalıştığını düşündürür. İsminden de anlaşılacağı üzere *Carbonari* teşkilatı köklerini kömürcülere (odun kömürü üretenlere) dayandırıyordu.¹⁰⁵ Sadece ismi değil, sembolik ve şifreli dili de odun kömürcülerinin lisanından geliyordu. Yukarıdaki alıntıda gördüğümüz üzere, hücrelere mahta (*vente*) denirdi. Fransızca *vente* kelimesi “ormanın içinde, ağacı satılmış ya da satılmak üzere hazırlanmış olan bölümler; ormanın bir bölümünde kesilmiş olan ağaçların tamamı” anlamına gelmektedir.¹⁰⁶ Tıpkı mahta (*vente*) gibi *orman* sözcüğünün de Carbonari’nin sözlüğünde sembolik anlamları vardı. 1853’te yayınlanan *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*’e (Konuşma ve Okuma Sözlüğü) göre Carbonari’nin sembolik dilinde “*ormanı kurtlardan temizlemek, vatanı yabancılardan ve zalimlerden kurtarmak* anlamına gelmekteydi. [...] Toplantı yapılan yerlere *kulübe* (baracca), bu yerin etrafındaki çevreye ise *orman* deniyordu”.¹⁰⁷ *Encyclopédie du dix-neuvième siècle*’de (On Dokuzuncu Yüzyıl Ansiklopedisi – 1844 baskısı) Carbonari’yle akraba olan *Bons Cousins* (Dost Kuzenler) örgütünün toplantılarını genellikle ormanda, bu iş için seçilmiş bir çeşmenin yanında yaptıklarını, sıradan halkın da bu yerlere *kuzenlerin çeşmesi* demektedir. ¹⁰⁸ Sonuç olarak, 19. yüzyılda Carbonari hakkındaki en yaygın bilgilere bakılırsa ormanın anlamları arasında vatan, özgürlük alanı, otoritenin kontrolünün dışındaki mekân ve nihayet toplanma yeri bulunmaktaydı. Meslek’in ormandaki toplantı sahnesi de büyük bir ihtimalle Carbonari âdetlerine “romantik” bir gönderme niteliği taşıyordu. Ancak bu toplantı mekânını ve dolayısıyla göndermeyi kurucu üyelerin mi düşündüğünü, yoksa bu toplantıyı tasvir eden yegâne kaynağın yazarı olan Ebüzziya Tevfik’in mi icat ettiğini kestirebilmek zordur.¹⁰⁹

Bâb-ı Âli’nin, Meslek’in bir hayır cemiyetiyken aniden siyasi bir cemiyete dönüştüğüne dair iddiası da Carbonari’yi anımsatan bir diğer husustur. Bu ani

105 *Carbonari*’nin kökenine dair efsanevi hikâyeler teşkilatın doğuşunu Ortaçağ’a kadar götürür. İtalyan *Carbonari* teşkilatının ise Fransız “Bons Cousins Charbonniers” tarikatından geldiği bilinmektedir (bkz. R.J. Rath, “The Carbonari”, s. 355-356; P-A. Lambert, *La Charbonnerie*, s. 39-48; bu tarikatın 19. yüzyıldaki faaliyet, tören ve eğitimleriyle ilgili bir çalışma için bkz. P. Merlin, F. Lassus, D. Vuailat, J-F. Ryon, C. Foyet, *Bon cousins charbonniers*, Nancray, 2005).

106 *Le Petit Larousse*, 2000 baskısı.

107 “Carbonari”, *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, 1853, s. 460.

108 “Carbonari”, *Encyclopédie du dix-neuvième siècle*, c. 6, 1844, s. 495.

109 Kuruluş toplantısının yapıldığı yere dair Ebüzziya Tevfik’in yazdıklarını teyit edebilmek mümkün olmasa dahi, sanıkların ifadelerine dayanarak doğada toplantı yapma fikrinin Meslek mensuplarına yabancı olmadığını söyleyebiliriz. Birçok sanığın son toplantının mekânı olarak Veli efendi Sahrası’nı işaret ettiğini görmüştük.

dönüşüm iddiasına dair daha önce belirtilmiş olan iki kritik noktayı hatırlamamızda fayda var. Birincisi mazbatada mevcut bilgiler, büyük ihtimalle Mustafa Fazıl Paşa'nın itibarını zedelemek üzere üretilmiş olan bu resmi yorumu yalanlamaktadır. İkincisi, Meslek baştan itibaren hem bir siyasi yapı hem de bir hayır cemiyeti –ya da mensuplarının kendi ifadesiyle “karındaşlık nâmiyle [...] bir cemiyet”– gibi faaliyet göstermiştir.¹¹⁰ “Ani dönüşüm” iddiası, Fransa sefirinin raporunda “bir nevi mason yapılanması iken kısa süre içinde gizli bir siyasi örgüte dönüş[tüğü]” vurgusuyla geçer.¹¹¹ Carbonari'nin de masonluk türevi olarak görüldüğü malumdur. 19. yüzyılda istisnasız tüm ansiklopediler Carbonari maddesinde bu hususu belirtir; hatta bazıları, “kamuoyunun onları masonlarla karıştırması” sayesinde imparatorluk döneminde Fransa'da, baskıdan kurtulduklarını da vurgular.¹¹² Carbonari'den esinlenmiş olsun veya olmasınlar, sonuç olarak Meslek'in de bir sosyalleşme, hayır ve dayanışma cemiyeti veçhesi mevcuttur ve anlaşılan o ki Carbonari örneğindeki gibi cemiyetin bu ciheti yetkili makamların dikkatini çekmeden ve belirli bir meşruiyet çerçevesinde siyasi faaliyet gösterebilmek için de kullanılmıştır.

Meslek ve Carbonari'nin siyasi fikirleri arasında da bazı benzerlikler göze çarpar. Bu benzerliklere geçmeden önce “hiçbir zaman tek bir Carbonari programı olmadığını” ve “Carbonari mensuplarının siyasi görüşlerinin, çoklukla 19. yüzyıl başında liberallerin savunduğu fikirlerden Fransız Devrimi'nin aşırı radikal uçlarını kapsayan bir yelpazeye yayıldığını” hatırlamak yerinde olur.¹¹³ Bu kadar geniş bir siyasi cepheyi ancak, ortak ve aynı zamanda muğlak birtakım öncelikler üzerinden temsil edebilmek mümkündür. 19. yüzyılda Carbonari mensuplarının fikir ve siyasi tutumlarına dair yaygın maleda da doğal olarak sadece bu ortak ve muğlak hususlar zikredilmektedir. Dönem ansiklopedileri teşkilatın siyasi yaklaşımını tayin eden üç kavram üzerinde durur: Özgürlük, anayasa ve vatan – veya vatanseverlik ya da bazen ifade edildiği haliyle “vatan aşkı”. Mesela *Encyclopédie du dix-neuvième siècle* (1844 baskısı) “Carbonari” maddesine şu cümleyle başlar: “Kurulmuş hükümetleri yıkıp yerine özgürlük temelinde inşa edilmiş bir anayasayı geçirmeyi hedefleyen siyasi bir gizli teşkilatın mensupları”.¹¹⁴ *Dictionnaire de la conversation et de la lecture* Güneybatı Fransa'daki Pau şehrinde Carbonariler tarafından kullanılmış bir ilandan alıntıyla Fransız Carbonarilerin “te-

110 Bu hususları yukarıda iki alt başlıkta ele almıştık, bkz. “Meslek'in tartışmalı geçmişi: Hayırsever cemiyet gizli siyasi teşkilata mı dönüştü” ve “Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi”.

111 AMAE CP. Turquie, c. 371, n. 100, 5/06/1867, s. 186a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nazırı - Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye mektup.

112 *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, 1853, s. 460.

113 R.J. Rath, “The Carbonari”, a.g.e., s. 366, 369.

114 *Encyclopédie du dix-neuvième siècle*, c. 6, 1844, s. 493.

mennilerini” özetler: “Fransızların sloganı; Fransızlar tarafından kabul edilmiş milli bir anayasa; onur (namus) ve vatan!”.¹¹⁵ Bu temenniler Meslek’ten hiç uzak olmadığı gibi, “onur ve vatan” nosyonları bir arada ona yakıştırılan “İttifak-ı Hamiyyet” isminde zaten mündemiçtir.

Mazbatadan görüldüğü kadarıyla Meslek’in temel amaç ve siyasi öncelikleri Carbonari’ninkilerle tamamen aynıdır. Yine de benzerlikleri Carbonari’nin doğrudan bir etkisinin ya da sadece onun etkisinin delili olarak değerlendirmek zordur. Carbonari, Fransız Devrimi’ni izleyen dönemde eski kıtanın hemen her yerinde ortaya çıkmış sayısız benzer tipteki cemiyetten sadece biridir. Nitekim M.C. Kuntay, “İttifak-ı Hamiyyet” adının, Prusyalı bir gizli cemiyet olan Tugendbund’dan (erdem birliği) mülhem olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁶ Bu da gayet olasıdır. Ancak nihayetinde bu gizli cemiyetin temel hedefleri de Carbonari’den neredeyse hiç farklı değildir. En azından hakkındaki yaygın bilgiler bu yöndedir. Bazı dönem ansiklopedilerinin, “Tugendbund Avrupa’nın kuzeyi için neyse, Carbonari güneyi için oydu” gibi benzetmelerle Carbonari’yi Tugendbund’u örnek göstererek anlattığı da vakidir.¹¹⁷ Dahası, benzerliğin temelindeki siyasi emeller Carbonari ve Tugendbund’un tekelinde de değildir. Thomas Frost’un 1876’da yayınlanmış olan, *Avrupa Devriminde Gizli Cemiyetler* (*The Secret Societies of the European Revolution*) başlıklı kitabının içindekiler bölümüne göz atmak bile bu tür teşekküllerin ne kadar yaygın olduğunu kavramak için yeterli olacaktır: “United Irishmen, The Tugendbund, The Carbonari, The Associated Patriots,¹¹⁸ The United Slavonians, Young Italy, Young Germans, Young Poland, Young Switzerland”. Özgürlük ve anayasa taraftarı, vatansever gizli teşekküllerin bolluğunda,¹¹⁹ Meslek’in tamamı Fransızca bilen kurucularının 19. yüzyılın ilk yarısının en meşhur, Restorasyon dönemi Fransı’nın en iyi örgütlenmiş gizli teşkilatlarından biri olarak diğerlerinden ayrıştırılabileceğimiz Carbonari’den etkilenmiş olmaları ihtimali, hâlâ daha kuvvetlidir. Her ne olursa olsun, sonuçta gözden kaçırılmaması gereken asıl husus, kendi dönemlerinde Avrupa’da filizlenmiş olan toplumsal hareketlere –başta sosyalist ve anarşist hareketler olmak üzere– rağmen Meslek mensuplarının hâlâ asıl olarak Fransız Devrimi’nin etkisiyle doğmuş, 19. yüzyılın ilk yarısında öne çıkmış fikir ve teşekküllerle ilgilenmiş olmasıdır.

115 *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, 1844, s. 493.

116 M.C. Kuntay, *Namık*, s. 357.

117 *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, 1853, s. 459-460.

118 İngilizce çevirisine bakılırsa Tugendbund da dâhil “İttifak-ı Hamiyyet”e en yakın olan isim aslında budur. T. Frost’un 1815’te Fransa’da kurulduğunu belirttiği bu teşkilatın asıl adını belirleyemedim (*The Secret Societies of the European Revolution 1776-1876*, c. I, Londra, 1876, s. 266-280).

119 Liste burada alıntılanandan çok daha uzundur. Sadece İtalya’da Carbonari dışında ondan fazla örgüt adı mevcuttur (R.J. Rath, “The Carbonari”, s. 353, 370).

MESLEK VAKASININ SONUÇLARI

Meslek vakası sırasında yürürlükte olan ceza kanunnamesinin fasıllarından biri, münhasıran devletin güvenliğini hedef alan suçlara ayrılmıştır (*Devlet-i Aliyyenin Emniyet-i Dâhiliyesini İhlal Eden Cinâyet ve Cünhalar*). Burada devlete karşı kurulmuş gizli cemiyetlerin mensupları için üç tür ceza öngörülmektedir. Elli beşinci bende göre, cemiyet isyana teşebbüs ettiyse üyeleri idama mahkûm edilmelidir. Meslek mazbatasının hükmü kurarken gönderme yaptığı elli sekizinci bende göre ise, cemiyet her tür hazırlığı tamamlayıp henüz isyana kalkışmadıysa üyeleri ömür boyu sürgün (*nefy-i ebed*) cezasına çarptırılmalıdır. Yine aynı bentte, cemiyet mensupları bir isyan çıkarmaya karar vermiş, fakat hazırlığını henüz yapmamışlarsa, geçici bir süre kalebentlik cezasına mahkûm edilebilecekleri belirtilir.¹

Bâb-ı Âli, büyük ihtimalle Mustafa Fazıl Paşa'yı gözden düşürmek, tehlikeli biri olduğunu ispat etmek için Meslek mensuplarının tasarladığı isyanın pek yakında patlak vereceğinde, şiddetli olacağına ısrar ediyor ve cemiyetin reformist fikirlerini inkâr ediyordu. Haziran ayının başında İstanbul'da ortaya çıkarılan bu gizli cemiyetin sadece birkaç gün sonra, 5 Haziran Çarşamba günü bir isyan başlatmaya hazırlandığı gerek basın, gerek Avrupalı sefirler aracılığıyla duyurulmuştu.² Dolayısıyla, Meslek'in isyan için hazırlıklarını tamamlamış olduğu iddia ediliyordu. Şayet durum bu idiyse ceza kanunnamesine göre Meslek mensuplarının ya da en azından önde gelenlerinin ömür

1 A. Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, s. 842-843.

2 AMAE CP. Turquie, c. 371, n. 100, 5/06/1867, s. 188a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyo Bourée'den Hariciye Nazırı - Devlet Sekreteri Marki de Moustier'ye ve MKB, s. 327; krş. *Le Nord*, 25 Haziran 1867.

boyu sürgüne mahkûm edilmeleri gerekmez miydi? Oysa cemiyetin üç kurucusu bile, sadece gıyaben on beş yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Meslek'in hedefinin hükümeti değiştirecek, hatta padişahın hal'ine kadar varabilecek bir isyan çıkarmak olduğu aşikârdı. Önde gelen üyelerin isyan için hazırlanmış bir planları vardı ve cemiyeti de bu doğrultuda yapılandırmakta, hazırlamaktaydılar. Fakat verilen yargı hükmünün de nihai olarak doğruladığı üzere, aslında isyan için tam olarak hazır değillerdi. Zaten mazbatada da yalnızca cemiyet mensuplarının "Meclis-i Hassın mün'akid olduğu bir gün" isyana teşebbüs etme niyetinde oldukları belirtilmiş, basında duyurulduğunun aksine, kesin bir tarihin öngörüldüğünden bahsedilmemiştir.

Gizli cemiyet Haziran ayı başında açığa çıkarıldığında, tarihi kesinleşmemiş olsa da isyan hazırlığının yapıldığı aşikârdır. Son anda engellendiği söylenen isyan girişimiyle ilgili tutuklamalar, gerek Osmanlı gerek Avrupa basınına haftalarca meşgul etmiş, gazetelerde cemiyetin elebaşlarından, kumpasla bağlantılı olabilecek isimlerden, isyan tasarısından bahseden haberler yayınlanmıştır. Meslek mensuplarının siyasi fikirleri, talepleri ve motivasyonlarına dair elimizdeki veriler basındaki bu haberlerde, mazbatada, sefaret raporlarında ve dönemin tanıklarının anlatılarında bulunan ipuçları ve rivayetlerle sınırlıdır. İstintaknâmelerin arşivlerde kaybolmuş, dolayısıyla sanıkların seslerinin iyice duyulamaz, ifadelerinin ulaşılamaz halde olması, veri eksikliğinin kuşkusuz en temel nedenlerinden biridir. Dahası, Meslek'in lideri dâhil üç kurucusu sorguya çekilemeden kaçmış oldukları için, elimizde onlara ait mazbataya yansımış alıntılar bile mevcut değildir. Cemiyetin bu en önemli, en belirleyici mensuplarının neler tasarladığını kestirebilmek için sorgu heyetinin elindeki yegâne kaynak da diğer sanıkların ifadeleridir. Başka bir deyişle, bu üç önde gelen üyenin o günlerde tam olarak neler yapmayı tasarladıkları, imparatorluğun siyasi durumunu nasıl değerlendirdikleri, kurdukları gizli cemiyete nasıl bir rol atfettikleri bilinmiyordu, hâlâ da bilinmiyor.

Tıpkı Kuleli gibi Meslek de eyleme geçmeden durduruldu. Cemiyetin doğrudan siyasi etkisi de tutuklamaların gazetelerde, Osmanlı ve Avrupa kamuoyunda uyandırdığı yankılarla sınırlı kaldı. Öte yandan, tutuklanmadan kaçmayı başaran üç kurucu üyesi sayesinde Meslek, Osmanlı siyasi dünyasında, özellikle muhalefetin gelişiminde dolaylı ama hatırı sayılır bir etkiyi haiz oldu. Tutuklamalarla dağılan mensupları, sürgündeki ilk muhalif kuşağın oluşumunda ve gelişiminde kritik bir rol oynadılar. Meslek ortadan kalktıktan sonra ortaya çıkan bu dolaylı etki, belki de bu gizli cemiyetin en büyük başarısıydı.

Sonsöz: Üç kurucu üyenin Meslek'ten sonraki hayatları

Meslek'in dağıtılmasının ardından, üç kurucusunun yolu muhalif basının en önemli simalarıyla kesişti. Yeni Osmanlılar hareketinin kuruluşuna katıldılar ve önce Avrupa'da sürgünde, sonra İstanbul'da siyasi gazeteler çıkardılar. Bu üçlünün Meslek dönemindeki siyasi görüşüne dair elimizde oldukça az ipucu bulunmaktadır. Fakat sonraki dönemde yayınladıkları gazete yazılarından dâhili ve harici pek çok siyasi konuya ve güncel gelişmeye dair görüşlerini ayrıntılı olarak müşahede edebilmek mümkündür. İlerleyen sayfalarda önce bu üçlünün siyasi hayatlarındaki başlıca dönemeçleri tespit edeceğiz. Ardından Mehmed Bey'in yazılarına, Osmanlı hükümdarına karşı yürüttüğü militan gazetecilik faaliyetlerine odaklanacak ve padişaha isyan fikrinin, eyleminin onun politik düşüncesindeki anlamını kavramaya çalışacağız.

Mehmed, Reşad ve Nuri: Avrupa'daki Yeni Osmanlı gazetecileri ve yurda dönüşleri

Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteğiyle Avrupa'da, sürgünde şekillenen Yeni Osmanlılar cemiyeti belli başlı sekiz kişiden oluşuyordu: Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi ve Agâh Efendi'nin yanı sıra Paris'teki Osmanlı sefaretinden genç bir memur olan Rifat Bey ve tabii Meslek'in üç kurucusu. Bu muhalif grubun elindeki temel politik araç gazetecilikti. Yeni Osmanlılar Londra, Paris ve Cenevre'de pek çok gazete çıkardılar. Sürgündeki ilk gazete 31 Ağustos 1867'de, Londra'da, Ali Suavi'nin idaresinde yayınlanmaya başlanan *Muhbir* oldu. Ali Suavi, *Muhbir*'in ardından bu defa Paris'te, Haziran 1868'de *Ulum* isimli bir başka gazete çıkarmaya başladı. *Muhbir*'le aynı ay içerisinde, 29 Haziran'da Londra'da, Reşad Bey'in idaresinde *Hürriyet*'in ilk sayısı yayınlandı. Beşinci sayıdan itibaren künyede yazı işleri müdürü olarak Namık Kemal'in ismi görülecek, altmış üçüncü sayıdan itibaren ise yönetim Ziya Bey'e geçecekti (6 Eylül 1869). *Hürriyet* –en azından ilk altmış üç nüshası– Yeni Osmanlılara mensup isimlerin çıkardığı tüm gazeteler içinde çoğunun fiilen desteklediği yegâne gazete olarak kaldı. Namık Kemal, Ziya Bey, Agâh Efendi ve Meslek'in kurucularından Reşad ve Nuri beyler gazetenin arkasındaki isimlerdi.³ Mehmed Bey ise Avrupa'da bulunduğu süre boyunca iki gazete yayınladı. 15 Mayıs 1869'da, Paris'te *İttihad*'ı ve 23 Nisan 1870'ten itibaren Cenevre'de *İnkılâb*'ı çıkardı. Bugün *İttihad* gazetesinden geriye sadece birinci sayısı kalmış durumda. Türkçe, Arapça, Yunanca ve Ermenice olmak üzere dört dilde çıkan gazetenin yayınlanmaya devam edilip edemediğini dahi bil-

3 *Hürriyet*'teki yazılar imzasız çıktığı için hangilerinin Nuri Bey ya da Reşad Bey tarafından kaleme alındığı meçhuldür.

miyoruz.⁴ *İttihad*'ın bu ilk (belki de tek) sayısındaki bütün yazıları ise –biri Nuri Bey, diğeri Ali Suavi imzasını taşıyan iki yazı hariç– Mehmed Bey kaleme almıştı. Mehmed Bey, *İttihad*'dan bir yıl sonra yayınlamaya başladığı *İnkılâb* gazetesinde ise Hüseyin Vasfi Paşa'yla beraberdi.

Hüseyin Vasfi Paşa, Sultan Abdülaziz'e yönelik, *Altuncu-Konduri* (Eylül 1868) ismiyle maruf bir kumpas vakasının şüphelileri arasındaydı. Gazetelere göre padişahın katlinin hedeflendiği bu işi, babası Osmanlı sarayının eski sarraflarından olan bir Rum ile bir Rus tüccar, “bazı Yeni Osmanlıların” da desteğiyle planlamıştı.⁵ Hüseyin Vasfi Paşa, Yeni Osmanlılarla ve Mehmed Bey'le muhtemelen 1867'de ataşemiliter ve Mekteb-i Osmani'nin müdürü olarak Paris'te bulunduğu sırada tanışmıştı. *İnkılâb*'ın ilk sayısında “Keşf-i Zamir” başlıklı makalesinde yazdığı üstü kapalı ifadelerle dayanılarak Mehmed Bey'in de vakayla ilişkili olduğu düşünülür. Mehmed Bey bu yazıda, “malûm olan teşebbüsü” gerçekleştirmek üzere bir defasında İstanbul'a gittiğini, ancak ihbar edildiği için amacına ulaşamadığını anlatır. E. Koray'a göre bu malûm teşebbüs *Altuncu-Konduri* vakası olmalıdır ve kumpası kuran da Ebüzziya Tevfik'in iddia ettiği gibi Hüseyin Vasfi Paşa değil, Mehmed Bey'dir. Öte yandan, aslında ne Mehmed Bey'in ne de Hüseyin Vasfi Paşa'nın bu meseleye karıştığına dair somut bir kanıt mevcuttur. Tek bildiğimiz, Mehmed Bey 22 Şubat 1869'da İstanbul'a döndüğünde Hüseyin Vasfi Paşa'nın meçhul bir sebeple tutuklanmış olduğu ve 31 Mart ya da 1 Nisan 1869'da salıverildiğidir.⁶ Paşanın izine daha sonra ancak Mayıs 1870'te, Cenevre'de Mehmed Bey'le birlikte gazete çıkarmaya başladıklarında rastlarız.

Mehmed Bey, Türkçe *İnkılâb*, Fransızca *La Révolution* ismiyle çıkan bu gazetede de diğer Yeni Osmanlılara kıyasla çok daha eyleme dönük ve radikal bir muhalefet tarzını savunuyordu. Gazete, hemen isminin altındaki Fransızca ifadeyle “Müslüman demokrasisinin yayın organı” (*Organe de la démocratie musulmane*) olarak tarif ediliyordu. İsmi sağında Arapça bir cümle, solunda ise Fransızca çevirisi mevcuttu. Kaynağı belirtilmemiş bu cümle Şuara suresi, iki yüz yirmi yedinci ayetti: “Yarın bilecek o zulmedenler hangi inkılâba münkalib olacaklar” (*Les tyrans verront bientôt par quelle révolution ils seront renversés*).

Mehmed Bey'in padişaha hakaretler yağdırdığı, hatta onu açıkça tehdit ettiği bu gazetesi, *İttihad*'dan da radikaldi. Hatta *İnkılâb*, Osmanlı tebaasından biri tarafından o zamana dek yayınlanmış muhtemelen en sert gazeteydi. *İnkılâb*'ın yayınlanması Mehmed Bey'in Yeni Osmanlılarla köprüleri kesin ola-

4 Bkz. MKB, s. 106-137.

5 Altuncu-Konduri vakası için bkz. MKB, s. 408-454. E. Koray, “Sultan Abdülaziz'e Karşı Girişilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa”, *Belleten*, c. 51, n. 199, 1987, s. 193-204.

6 Tarihler için bkz. Ö.F. Akün, *Namık*, s. 336-337.

rak atmış olduğuna da delalet ediyordu. Gazetenin ilk sayısında *Cemiyet-i Ahrar* adıyla yeni bir teşkilatın kurulduğu haber verilmişti. Bu cemiyet –gazetenin adından ve alıntılanan ayetten anlaşılacağı üzere– devrimci bir hareketti. *Inkılâb* sadece beş sayı çıktı. Gazetenin neden kapandığı hakkında elimizde kesin bir bilgi mevcut değil. Osmanlı sefaretinin baskısı yüzünden kapatılmış⁷ olabileceği gibi, Üçüncü Cumhuriyet'in yaşaması için Fransa'ya gidip mücadeleye katılmaya karar veren Mehmed Bey, yayını kendi iradesiyle durdurmuş da olabilir.

Kesin olan şudur ki, Mehmed Bey Ekim ayı başlamadan, Prusya ordusunun işgalindeki Paris'te bulunmaktaydı ve 4 Eylül'de ilan edilmiş olan Üçüncü Cumhuriyet'in Ulusal Muhafızları saflarına kaydolmuştu bile.⁸ Ebüzziya Tevfik ve Mithat Cemal Kuntay'a göre, sadece Mehmed Bey değil, Reşad ve Nuri beyler de Paris savunmasına katılmıştı.⁹ M.C. Kuntay, Mehmed Bey'le Reşad Bey'in aile arşivlerinde bulduğu iki belgeyi Ulusal Muhafız kıtalarına katıldıklarının kanıtı olarak ortaya koyar. Belgelerden biri, Reşad Bey'in Paris şehrini ve bilhassa Fransa Cumhuriyeti'ni savunmak üzere gönüllü olmak üzere kaleme aldığı bir mektup, diğeri ise Mehmed Bey'in Ulusal Muhafız üniformasıyla bir fotoğrafıdır.¹⁰ Ne var ki, Ulusal Muhafızların arşivlerindeki araştırmalara dayanarak yalnız Mehmed Bey'in bu kıtalara katıldığını teyit edebilmek mümkündür.¹¹ Mehmed Bey'in neden Muhafız kıtalarına katılmış olabileceğine gelince. Bu kararı kuşkusuz cumhuriyetçi ideallerinden ötürü almış olabilir. Öte yandan, kuşatma sırasında Paris'te büyük bir kıtlık yaşandığını, Ulusal Muhafız kıtalarına kayıtlı olanların hem maaş hem de yiyecek elde ettiklerini de unutmamak gerekir.

Avrupa'daki Yeni Osmanlılar sadece sekiz kişi (Hüseyin Vasfi Paşa'yı da sayarsak dokuz kişi) olmalarına rağmen, bir arada hareket etmeyi başaramamışlardı. Salt çıkarmış oldukları gazete sayısına bakarak bile bu durumu tespit edebilmek mümkündür. Dahası, özellikle 1869 güzünden itiba-

7 MKB, s. 159-160.

8 AP. D2R4-117, Sabit Tabur, 4. Bölük, 163. Tabur.

9 ET, c. 2, s. 91-92.

10 M.C. Kuntay, *Namık*, s. 385, 417.

11 Ulusal Muhafızların kayıtlarında Mehmed Bey'in ismi iki yerde geçmektedir: 4. Bölüğün 163. Sabit Taburu'nun yevmiyelerinin ödeme listesinde ve 4. Bölük, 163. Muharebe Taburu askerlerinin listesinde. AP. D2R4-31 Muharip Tabur, 4. Bölük, 163. Tabur (tablo) ve D2R4-117, Sabit Tabur 4. Bölük, 163. Tabur (yevmiye ödemesi), bkz. Ekler VIII ve IX. Muharip Tabur listelerinde tanıdık bir başka isim de vardır: Léon Cahun. L. Cahun'un makalelerinde, Mehmed Bey'e ve sadece birkaç sayı çıkabilmiş olan gazetelerine bütün diğer Yeni Osmanlı yazarlarından daha fazla yer ayırmış olmasının nedeni muhtemelen bu silah arkadaşlığıdır: L. Cahun, "Le Monde Islamique", E. Lavissee ve A. Rambaud (ed.), *Histoire Générale, du IVe siècle à nos jours*, c. 11, Paris, 1905, s. 526-560; L. Cahun ve A. Métin, "La Turquie et l'Egypte", a.g.e., c. 12, Paris, 1904, s. 479-511.

ren bu gazetelerin sayfalarında karşılıklı seri polemiklere, kıran kırana tartışmalara ve hatta suçlamalara yer verilmesi nadir değildi.¹² Sürgündeki bu küçük muhalif grubun içindeki eski Meslek mensupları arasından Mehmed Bey müstakil bir kişi olarak göze çarpmaktadır. Reşad Bey ile Nuri Bey, daha ziyade Namık Kemal'e yakındılar. Meslek'in üç kurucusu 1871'de, Mehmed Bey'in amcası olan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında çıkarılan bir aftan faydalanarak İstanbul'a döndüklerinde, Reşad ve Nuri beyler Namık Kemal'le çalışmaya devam ederek 13 Haziran 1872'de *İbret* gazetesini çıkardılar. İşbirlikleri gazetenin yayını 5 Nisan 1873'te askıya alınana¹³ ve ardından Nuri Bey Akka'ya, Namık Kemal ise Kıbrıs'a sürgün edilene kadar devam etti.

İbret, Meslek'in kurucularının yayınlanmasına dâhil olduğu son gazeteydi. Nuri Bey, 23 Aralık 1876'da, Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay önce ilan edilen yeni bir aftan faydalanarak memlekete döndükten sonra Meclis-i Umur-ı Sıhha'nın tercüme odasında çalışmaya başladı. Bu arada Reşad Bey de Osmanlı bürokrasisine tekrar katılmış, hatta Mersin valisi olmuştu. Her ikisi de meslek hayatlarında yükselmeye devam ettiler. Hatta Reşad Bey 1883'te paşa unvanını aldı. İsyancı geçmişlerinin izleri memur sicillerinde itinayla gizlenmiştir. Sicillerde on beş yıl sürgüne çarptırılmalarına, Avrupa'ya sığınmalarına sebep olan adli süreçten hiç bahsedilmez. Öte yandan Avrupa'ya "azimet" ve orada uzun yıllar "ikamet" ettikleri bilgisi mevcuttur. Avrupa'da uzun müddet ikamet etmiş olmak kuşkusuz kendi başına olumlu bir bilgidir.¹⁴ Nuri Bey'in dört yıllık Akka sürgünü ise sicilinde pek tabii tamamen hasıraltı edilmiştir.¹⁵

12 Yeni Osmanlıların polemiklerinin bir listesi için, bkz. H. Çelik, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması", OS, c. 7, Ankara, 1999, s. 341.

13 *İbret*'teki makaleler, gazetenin on dokuzuncu sayısına kadar imzalıdır. On dokuzuncu sayıda çıkan Namık Kemal'in bir yazısı yüzünden gazete dört aylığına askıya alınmış, bunun ardından yazarları adli soruşturmalara karşı korumak için makaleler isimsiz yayınlanmıştır. Reşad Bey'le Nuri Bey'in ilk on dokuz sayıda çıkan yazılarının künyesi bu kitabın sonundaki kaynakçada mevcuttur. Bibliyografyalarını tamamlamak adına Nuri Bey'in bir kısmı yayınlanmış olan Akkâ (Saint-Jean d'Acre) sürgünü anılarını (Nuri, *Akkâ*, İstanbul, 1293-1876/1877), Nuri Bey'in Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi üzerine Fransızcadan çevirdiği kırk beş sayfalık küçük bir kitabı, (Nuri [çev.], *Hinde dair bir risale*, İstanbul, 1289-1872/1873), ve yine Nuri Bey'in kaleme almış olduğu birkaç şiiri (alıntılayan İ.M.K. Inal, *Son Asır*, c. 3, s. 1252-1261) burada not edebiliriz.

14 Bu sicilleri oluşturmakla görevli heyet 1879'da memurlardan hayat hikâyelerini kendilerinin kaleme almasını talep etmişti. Dolayısıyla Reşad Bey'le Nuri Bey'in sicilinde Avrupa'daki sürgün dönemiyle ilgili kullanılan ifadeler büyük ihtimalle kendilerine aittir. Söz konusu dönem, Nuri Bey'in sicilinde "seksen üç tarihinde Avrupaya azimet ve seksen dokuz tarihinde avdet edip" denilerek, Reşad Bey'ininde de benzer bir biçimde "Avrupaya azimet ve beş sene ikametle bade avdet ederek" sözleriyle özetlenmiştir (BOA, DH. Said, 0004/122 ve 0025/101).

15 Nuri Bey Akka sürgününü Sicill-i Ahval'inde zikretmemişse de, esasen İstanbul'a ilk döndüğünde, büyük ihtimalle Meşrutiyet'in ilanını takip eden elverişli ortam sayesinde sürgün anılarının bir kısmını yayınlamıştır. Hatıratın sadece on altı sayfalık ilk cildi Ankara'daki Türk Ta-

Mehmed Bey'e gelince; büyük ihtimalle eski yoldaşlarıyla ilişkisini kesmemiş, fakat memlekete döndükten sonra aktif muhalefeti ve yayıncılığı bırakmıştı. Amcasının sadrazamlığı kuşkusuz onu muhalif faaliyetlere katılmaktan alıkoyan temel bir etkendi. Öte yandan Osmanlı bürokrasisinde yeniden görev aldığını ve konumu itibarıyla siyasetten uzak durmaya mecbur kalmış olabileceğini de hesaba katmak gerekir.¹⁶ Ne yazık ki Mehmed Bey'in İstanbul'a döndükten sonra neler yaptığına, tasarladığına dair elimizde somut bir bilgi yok. Esasen Yeni Osmanlıların bu en radikal simasının ne bürokraside yükselecek ne de yeni bir isyan için bir teşkilat kurabilecek kadar zamanı oldu. Mehmed Bey 1874'te, yani İstanbul'a döndükten sadece üç yıl sonra, henüz otuz bir yaşındayken vefat etti.¹⁷

Meslek'in eski elebaşının yazdıkları

Buraya kadar birkaç istisna hariç, Meslek'in üç kurucusunun yazdıklarını değerlendirme harici tutmayı tercih ettim. Zira Meslek vakasından sonra kalem almış, dahası yazarlarının hayatının kökten değişmiş olduğu bir döneme ait olan bu yazılar, gizli cemiyetin siyasi tavrını değerlendirirken bizi yanlış bir yöne sevk edebilirdi. Özellikle de Avrupa'da siyasi mülteci olarak bulunuyor olmalarının düşüncelerini hatırı sayılır derecede etkileyebilecek bir faktör olduğunu hesaba katarsak. Meslek'i ayrıntılı olarak incelemiş olduğumuza göre, şimdi bu yazılara eğilebiliriz. Fakat burada amaç artık cemiyetin siyasi konumunu anlamak ya da izah etmek değil, önceki bölümlerde ortaya çıkmış olan bazı temaların zaman içerisinde nasıl bir gelişim çizgisi takip ettiğini görebilmektir. Bu kapsamda aşağıda Mehmed Bey'in iki gazetesinde çıkmış olan makalelerine odaklanacak ve bunları yer yer Meslek'in diğer iki kurucusu Reşad ve Nuri Beylerin yanı sıra Namık Kemal, Ali Suavi gibi Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinin yazılarıyla karşılaştırmalı bir biçimde ele alacağız. Mehmed Bey'in bu değerlendirmenin merkez-

rih Kurumu'nun kütüphanesinde bulunmaktadır. Geri kalanının yayınlanıp yayınlanmadığı ise meçhuldür, bkz. Nuri, *Akkâ*, İstanbul, 1293 (1876/7); ayrıca bkz. H. İnci, "Menâpirzade Nuri'nin Yarım Kalmış Sürgün Metni: Akkâ", *Tarih ve Toplum*, c. 204, Aralık 2000, s. 4-12.

16 Ş. Kutlu "Mehmed Bey Bilecikteki memurluğundan hasta olarak dönüşünden [...]" ifadesini kullanır, ama görevin mahiyeti hakkında ipucu vermediği gibi, bu bilginin kaynağını da belirtmez. Yazdıklarını teyit eden başka bir kaynak da yoktur, bkz. Ş. Kutlu, "Sonsöz", Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Ş. Kutlu (ed), İstanbul, 1973, s. 785.

17 İ.M.K. İnâl'a göre Mehmed Bey 1874'te, gırtlak kanserinden ölmüştür (*Son Asır*, c. 2, s. 946). L. Cahun'e göre ise 1877'de intihar etmiştir (L. Cahun ve A. Métin, "La Turquie", a.g.e., s. 485). Mehmed Bey'in ölüm nedeni hakkında hiçbir ipucu barındırmasa da, Namık Kemal'in bir mektubu, en azından İ.M.K. İnâl'ın verdiği tarihi teyit eder. Arkadaşının ölüm haberini sürgünde bulunduğu sırada alan Namık Kemal, şu satırları yazmıştır: "Hele Mehmed'in irtihâlinden o kadar gönlüm sarsıldı, o derecede kanım başıma sıçradı ki, bir şedid göz hastalığına uğradım; az kaldı kör oluyordum. Elden ne gelir?" (Ö.F. Akün, *Namık*, s. 453-454).

de bulunacak olmasının nedeni sadece Meslek içindeki konumu değil, ayrıca ve özellikle yazılarında açığa çıkan radikal ve öncü tavrıdır. Değerlendirmeye geçmeden evvel, Mehmed Bey'in Avrupa'da yayınlanan gazetelerinin, İstanbul'da çıkan *İbret*'in aksine Bâb-ı Âli'nin sansürüne tabi olmadığını, dahası Mustafa Fazıl Paşa'dan maddi destek alan *Hürriyet* gibi, paşanın "kırmızı çizgileri"ne riayet etmek gibi bir mecburiyeti de bulunmadığını hatırlatmak yerinde olacaktır.

Meslek'in temel hedefinin Osmanlı Müslümanları için bir "millet meclisi" kurmak olduğunu daha önce görmüştük. Bu tasarı, dönemin basınının da sezdirdiği üzere büyük ihtimalle meşruti bir monarşi hedefine yönelik bir ilk adımdı.¹⁸ En azından Meslek'in Osmanlı siyasi aygıtının işleyişini değiştirme arzusunda olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Hedeflenen mevzu bahis değişim öncelikle, padişahın tebaasının devletin iktidar alanına müdahalesine dair meşru ve yasal bir çerçevenin oluşturulmasını, ikincisi, padişahın siyasi sistem içindeki yerinin yeniden tanımlanmasını gerektiriyordu. Bu iki gereklilik, aşağıda Mehmed Bey'in yazdıklarını analiz ederken bize eşlik edecek olan iki ana temayı teşkil etmektedir.

Mehmed Bey'in padişaha karşı militan gazeteciliği

Mehmed Bey, *İttihad* gazetesinin ilk sayısında savunulacak dört ana davadan bahseder: Osmanlı milletin "hukuk ve hürriyet ve müsavâtını ilan etmek"; "meşrutiyet idare ve nezareti umumiyeye husulünü tavsiye etmek"; vatanın karşı karşıya olduğu tehlikeleri duyurarak bunlara karşı çareler aramak ve nihayet imparatorluğun farklı "milletleri" arasında uzlaşmayı sağlamak.¹⁹ Yeni Osmanlıların tamamının paylaştığı bu siyasi önceliklerin, Mehmed Bey'in *İttihad*'ını diğerlerinden ayırttığı söylenemez. Mehmed Bey'in farkı, *İnkılâb* gazetesini yayınlamaya başlamasıyla belirginlik kazanır. Bu yeni gazeteyi diğerlerinden ayıran, hâlâ savunduğu siyasi öncelikler değildir. Asıl belirleyici olan hedeflere ulaşmak için önerdiği yol ve bununla bağlantılı olarak özellikle padişaha yönelik son derece sert ve hakaretamiz dil kullanmış olmasıdır.

Yeni Osmanlılar bir millet meclisi kurmak gerektiğini savunurken, özellikle "meşveret" kavramı üzerinden sık sık İslâmiyet'e ve İslâm geleneğine göndermede bulunuyorlardı. Kur'an'da da geçen bu kavramla siyasi olarak

18 Örneğin *Le Nord* gazetesinde isyan tasarısı şu ifadelerle yer almıştır: "Padişahı bir tür bildirge imzalamaya zorlayacaklardı. Buna göre bir meclis mali idareyi gözetim altında tutacak ve en önemlisi bütün felâketlerin temel sebebi olan sarayın müsrifliğinin önüne geçecekti" (MKB, s. 327; krş. *Le Nord*, 25 Haziran 1867).

19 Tam metin için bkz. MKB, s. 123-124.

kastedilen, hükümdarların istişare ile karar almalarıydı. Yeni Osmanlılar ise –tıpkı Jön Türklerin ve genelde 19. yüzyılda reformist Arap düşünürlerinin yaptığı gibi– “öncelikle Avrupa’da temsiliyeti mümkün kılan kurumları tanımlamak, ardından bu kurumların İslâm ülkelerinde teşkilini gerekçelendirmek üzere”²⁰ bu kavrama müracaat ediyorlardı. Namık Kemal’in *Hürriyet* gazetesinde, Ali Suavi’nin *Ulum*’unda, Mehmed Bey’in *İttihad*’ında “Usûl-i Meşveret” başlığıyla ardı ardına yazılar yayınlanıyordu.²¹ Fakat başlık tamamen aynı olsa da, meşveret sisteminin nasıl işleyeceği konusunda aynı fikirde değildiler. Bu hususta Yeni Osmanlıların aralarındaki en belirgin fark, padişaha biçtikleri roldeydi.

Yeni Osmanlıların en radikal simalarından biri olan Ali Suavi Londra’da *Muhbir*’i çıkardığı sırada, sık sık zalim idarecilere karşı başkaldırmanın meşruiyetini anlatır, halkı isyana çağırır;²² başta Sadrazam Ali Paşa olmak üzere idarecilerin katlini vacip kılan fetvalar bulup yayınlar.²³ Fakat söz konusu padişah olduğunda gayet dikkatli, hatta diğer Yeni Osmanlılardan daha ihtiyatlı bir dil kullanmaktadır. Ona göre gerçek suçlu padişah değil, Osmanlı bürokratlarıdır.²⁴ Ali Suavi saltanatı savunmakta, padişahı siyasi sistemin tepesine yerleştirmektedir. Padişahın sembolik bir rolle sınırlanmaması, somut olarak gücü elinde tutması gerektiğini savunur. Bununla birlikte sınırsız ve keyfi bir iktidara sahip olmasından yana da değildir.²⁵

Namık Kemal’in sonradan babasına yazdığı bir mektupta itiraf edeceği üzere, gazeteyi finanse eden Mustafa Fazıl Paşa padişahla arasını iyi tutmak istediği için, *Hürriyet* de padişaha karşı daha temkinli bir çizgi izlemek mecburiyetindedir.²⁶ *Hürriyet*’te yayınlanan meşveret usulüne dair yazı dizisinin ilk makalesinde de Namık Kemal, bu sistemin padişahın aleyhine olmadığını anlatır ve argümanlarını sıralar. Yazıya göre hâlihazırdaki padişah, devletin menfaatine olan hiçbir teklifi geri çevirmeyen birisidir ve zaten Osmanlı hanedanı da her zaman tebaasına bir baba gibi kol kanat germiştir. En başta bizzat padişahın, bu usulün uygulanması için gayret göstermesi gerekmektedir. Zira mevcut durumda padişah bütün iktidarını yüksek bürokratlar kar-

20 B. Lewis, “Mashwara”, *El*, c. 6, Leyden, 1991, s. 712-714.

21 “Usûl-i Meşveret”, *Muhbir*, n. 27, 14/04/1868; “Usûl-i Meşveret”, *İttihad*, n. 1, 14/05/1869 (Tekrar basılmış tam metin için bkz. MKB, s. 128-129); “Usûl-i Meşveret Hakkında..”, *Hürriyet*, n. 12, 14/09/1868 (makalenin devamı için bkz. n. 13, 21/09/1868; n. 14, 29/09/1868; n. 16, 12/10/1868; n. 17, 19/10/1868; n. 20, 9/11/1868; n. 22, 23/11/1868).

22 H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 557.

23 Bkz. *a.g.e.*, s. 561; krş. *Ulum*, n. 9, s. 552 ve “Suâvi Efendi Tarafından Gelen Mektub sureti fî Ramazân sene 1286”, *Hürriyet*, n. 78, 20/12/1868.

24 H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 558.

25 *A.g.e.*, s. 551-553, 569-570.

26 F.A. Tansel, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. 1, Ankara, 1967, s. 201.

şısında kaybetmiş, hatta küçük bir kaza müdürü kadar bile keyfi iktidarı kalmamıştır.²⁷ Velhasıl meşveret usulü, padişahın iktidarını kısmen iade edecektir. Namık Kemal'in teklif ettiği siyasi sistemde, bir Senato, bir Meclis-i Şura-yı Devlet ve bir Meclis-i Şura-yı Ümmet bulunmaktadır ve bu üçü de padişahın denetimine tabi kılınmıştır.²⁸

Mehmed Bey'in "usul-i meşveret" makalesinde ise padişaha hiçbir rol atfedilmez. Esasen makalede padişahтан bahis dahi yoktur. Asıl vurgu sistemin "millet iradesini" tecelli ettireceği üzerindedir. Ali Suavi her şeyden evvel Allah'ın hâkimiyetini vurgular,²⁹ Namık Kemal idarenin padişahın ve seçilmişlerin denetimindeki liyakat sahibi bir grubun eline bırakılmasını savunurken,³⁰ Mehmed Bey'in "millet iradesi" üzerindeki bu ısrarı, onun zihnindeki siyasi sistemin ayırt edici özelliğidir. Bu ayrıca Mehmed Bey'in aklındaki sistemde, padişaha nasıl bir yer biçtiğini de göstermektedir. *İttihad*'da yayınlanan, "İrade-i Millet" başlıklı bir başka makalesinde Mehmed Bey bu konudaki fikrini son derece açık bir biçimde ortaya koymuştur:

Asrımızda memleketler hükümdârların çiftliği bilinmiyor. Milletın mülkü biliniyor. Hükümdarlara yer tanrıları denmiyor milletın me'mûrları deniyor. Vazife-i me'mûriyeti hüsn-i ifâ etmeyenler 'azl ü teb'id ediliyor.³¹

Mehmed Bey'in bu oldukça radikal sözlerinin mesajı da bir o kadar nettir, ancak padişah kelimesi metinde geçmez. Mehmed Bey'in *İttihad* gazetesinde –belki de gazetesinin diğer yazarları olan Ali Suavi ve Nuri Bey'in isteğiyle– imtina ettiği bu kelime, yayınlıyacağı ikinci gazetede en sık kullandığı sözlerden biri olur. Mehmed Bey ikinci gazetesinde padişah sözünü daha radikal ve son derece cüretkâr bağlamlarda kullanmaktan çekinmez. Yeni Osmanlıların eleştirilerin temel hedefi Bâb-ı Âli, özellikle Tanzimat yönetiminin simgelerinden olan Ali Paşa'yken, *İnkılâb* gazetesinin hedef tahtasında ise padişah vardır.

Mehmed Bey *İnkılâb*'ın ilk sayısında Paris'e gittiği vakit neden Yeni Osmanlıların yayınlarına katkıda bulunmadığını izah ederken, "ben milletın hukuk ve hürriyetini iade ettirme[ye] bizim melun sultanın mahvından başka çâre tasavvur edemediğimden" diye yazar.³² Aklındaki bu yegâne çarey-

27 Alıntılayan Y. Tekin, "Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 55, n. 3, 2000, s. 163; krş. Namık Kemal, "Usûl-ı Meşveret Hakkında...", *Hürriyet*, n. 12, 14/09/1868.

28 Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 311.

29 H. Çelik, *Ali Suavî*, s. 552-553.

30 Ş. Mardin, *The Genesis*, s. 310.

31 MKB, s. 131.

32 "Ben milletın hukuk ve hürriyetini iade ettirme(ye) bizim melun Sultanın mahvından başka çâre tasavvur edemediğimden ve fûruhattan bildiğim neşiiyyat husûsundan âciz kalemimin iane-

le uyumlu olarak da *Inkılâb* gazetesinin her sayısında “vatandaşları” hürriyet ve vatanın menfaati uğruna idareye ve padişaha karşı savaşa hazırlanmaya çağırır. Gazetenin isminden anlaşıldığı, kendisinin de defalarca yazdığı üzere, Mehmed Bey’in niyeti bir devrimdir. Halkın özgürlüğüne kavuşması ve ilerlemesi için inkılâb kaçınılmazdır. Devrimin temel şartıysa padişahın yok edilmesidir.³³

Inkılâb’ın ilk sayısında “zâlim saltanattan hak ve hürriyetimizi almak yoluna nefsinin vakfeden fedailerden mürekkep bir cemiyet-i ahrar teşekkül” edildiği ilan edilir.³⁴ Söz konusu fedailerin kimler olduğunu, hatta bu devrimci teşekkülün Mehmed Bey ile Hüseyin Vasfi Paşa’dan başka üyesinin olup olmadığını bilmiyoruz. Muhtemelen *Cemiyet-i Ahrar* sadece isimden ibaretti. Bu sözde teşkilat yalnızca bir militan gazetecilik aracıydı. Belki gazete üzerinden sempati toplamayı, böylece adım adım önce devrimci teşkilatı somut olarak kurabilmeyi, sonra devrimi başarmayı umuyorlardı. Tasarıları her ne olursa olsun o an için ellerinde sadece gazeteleri vardı ve bu gazeteye hayati bir görev yüklemişlerdi: Padişahın kutsiyet halesini tahrip etmek.

Padişahın kutsiyetini hakaretle aşındırmak

“Bir hükûmetin mahvı zamânı gelince Cenâb-ı Hak evvelâ re’isinin ‘aklını alur. Anın için pâdişâh-ı zaman çıldırdı” diye yazar Mehmed Bey.³⁵ Osmanlı tarihinde iki padişahın (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) akıl sağlıkları gerekçe gösterilerek tahttan indirildiğini görmüştük.³⁶ Mehmed Bey gazete yazılarında hem Abdülaziz’in çıldırdığı iddiasıyla hal’inin vacip olduğunu savunuyor³⁷ hem de aklî durumuna yönelik iddialarını hakaretlerle çerçeveliyordu.

sine o zamânlar ihtiyaç görülmediğinden fiilen bir inkılâb yapmak üzere ‘ki öteden berü olduğu gibi hâlen ve istikbâlen dahi maksadımdır’ İstanbul’a girub malûm olan teşebbüsü ettim yazık ki reîs-i cemiiyetin tam icrâ zamânında döneklîği ve Âgâh Efendinin ihbâr-ı sır etmesi o zamanki teşebbüsü muvaffakiyetsiz bıraktı. Zarar yok beklemek gaib etmek değildir” (MKB, s. 200; krş. “Keşf-i Zamir”, *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870).

33 Bkz. MKB, s. 189; krş. *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

34 MKB, s. 190; krş. Hüseyin Vasfi, “Millete Hitab”, *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

35 MKB, s. 187; krş. *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870. Aşağı yukarı aynı ifade, hükûmetin tiranlık, padişahın ise tiran olarak adlandırıldığı daha sert bir tonda, gazetenin Fransızca sayfalarında da mevcuttur: “Quand approche la chute d’une tyrannie, Dieu, parfois, frappe de folie le tyran” (MKB, s. 276; krş. *La révolution –Bulletin français du journal Inkılâb–*, n. 1, 1 Mayıs 1870).

36 Bkz. “İki padişah katli arasındaki dönemin bir muhasebesi: I. Mustafa ve IV. Murad” ve “Padişahı öldürmenin dayanılmaz kolaylığı: İbrahim’in katli (1648)”.

37 “Zavallı deli hâinler elinde zulûm ve fesâd âleti olmuş. Hilâfeti sâkıt hali vâcib. Artık bir inkılâbın lüzum-ı katisi göründü” (MKB, s. 187; krş. *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870). Fransızca versiyonu ise şu şekildedir: “Pauvre fou! Ne sait-il pas qu’il est un instrument de despotisme dans la main des traîtres? Ignore-t-il que, selon nos constitutions, son règne n’est pas legal et que la nécessité d’une révolution est évidente”, (MKB, s. 276; krş. *La Révolution –Bulletin français du journal Inkılâb–*, n. 1, 1 Mayıs 1870).

Padişah'tan neredeyse her bahsettiğinde yanına *budala* sıfatını eklemeyi ihmal etmiyordu: “Evet etek öpmemiş sâdık ve mücerreb vükelâ intihab edeceğiz. Fakat daha vükela intihabından âciz olan Abdülaziz budalasını içün değil biz hâkim millet içün”.³⁸ Üstelik “budala”, gazetenin padişaha yağdırdığı hakaretlerin en hafiflerindendi. Mehmed Bey Sultan Abdülaziz’e pelid (pis, murdar) diyor,³⁹ onu livatayla, saraya doldurduğu binlerce Müslüman muhacir kızla zina yapmakla suçlamaktan da geri durmuyordu.⁴⁰ Mehmed Bey acaba bu yazdıklarına inanıyor muydu ya da okurların inanacağını düşünüyor muydu? Kimse inanmasa bile, asıl önemli olan padişaha her tür hakarete bulunulabildiğini, onun kamusal alanda büyük bir itinayla korunan kimliğinin kirletilmiş, kutsallığı, dokunulmazlığı tahrip edilmiş halde görülmesi idi. Mehmed Bey yazılarındaki iddialarıyla bilinçli ve öncelikli bir biçimde padişahın kutsiyet halesini yok etmeyi hedefliyordu. Göstermek istediği, kendi ifadesiyle “pâdişahda eser-i kudsiyyet” olmadığı, onun da “âdeta biatıyla o mesnede geçmiş bir memur” olduğuydu.⁴¹

Mehmed Bey’in sert ve hakaretamiz eleştirileri sadece Bâb-ı Âli ve padişaha yönelik değildi. İstanbul ve İstanbulluları da kıyasıyla kınamaktaydı. Mehmed Bey böylece dolaylı yoldan hem Abdülaziz’e hem de Abdülaziz’in şahsının ötesinde saltanat makamına, imtiyazlarına ve imtiyazlılarına taarruz ediyordu. Dahası padişahın iktidar ve kutsiyetinin zeminini teşkil eden toplumsal bağlam ve çevreyi de hedef almış oluyordu. İstanbul, adı üzerinde *pa-yi taht*’tı, İstanbullular da, Mehmed Bey’in ifadesiyle “bir mümtaz sınıf[tı] çünkü padişahın oturduğu şehirde oturuyorlar[dı]”.⁴² *İnkılâb*’da betimlendiği şekliyle İstanbul adeta Sodom şehriydi. Binlerce Müslüman Çerkes kızı yüksek bürokratların, valilerin, nazırların konaklarında cinsel istismara maruz kalmakta; efendiler genç erkek kölelerinden cariyeleriymişçesine faydalanmaktaydı. Bir baba oğlunu tek bir geceliğine bile bir İstanbul hanesine emanet etmemeliydi, zira İstanbullular delikanlıları istismar etmeye alışıktı. Ramazan ayında, kandillerde İstanbullular camilere dua etmeye değil, oğlanları seyretmeye giderlerdi...⁴³

38 MKB, s. 240; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab (Mabaad)”.

39 MKB, s. 221; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab”.

40 “Abdülazizin meydanda duran efâli [etfâli?] livata etdiğini, sarâyâ binlerce muhacir kızları doldurup gece gündüz zina eylediğini beytül-mal-i müslimînin altıda birini gasb edüb menhiyyâta sarf etdiğini umûr-ı dîn ü devleti hıyanet ve sırkatlerini bildiği melunların ellerine bıraktığını gösteriyoruz” (MKB, s. 246-247; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab [Mâbad]”).

41 “Cemiyet-i Ahrâr şu itikadda bulunur ki pâdişahda eser-i kudsiyyet yoktur. Çünkü âdeta biatıyla o mesnede geçmiş bir memurdur” (MKB, s. 199; bkz. “İttihad”, *İnkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870).

42 MKB, s. 248, krş. Râtib, “Köylüler”, *İnkılâb*, n. 4, 13 Haziran 1870.

43 MKB, s. 248-249; s. 214-219; krş. Emir Ayyar, “Mükâleme”, ve Râtib, “Köylüler”, Makalelerin üslubuna ve içerdikleri anekdotlara bakılırsa Emir Ayyar ve Râtib büyük ihtimalle Mehmed Bey’in takma isimleriydi (bkz. MKB, s. 170, 176).

Payitahtın imtiyazlı nüfusunun hayatını ağır ahlâksızlık ve yozlaşmışlık vurgularıyla tasvir etmek hem padişahın kutsiyetini aşındırmaya yarıyordu, hem de Mehmed Bey'in siyasi ideali olan vatandaşlar toplumunun inşasına destek oluyordu. *İnkılâb*'ın yazarları, belli ki bilinçli bir tercihle “tebaa” terimini kullanmaktan kaçınıyorlardı. “Tebaa” kelimesinin kullanılması beklenilecek bağlamlarda gazetede “halk”, “âhali”, “millet”, “Osmanlı”, “vatan kardeşi”, “vatan evladı” ve özellikle “vatandaş” kelimeleri kullanılıyordu. Vatandaş kelimesi neredeyse gazetenin dilinin en önemli alametiydi. Elbette kelime yeni olmadığı gibi ve *İnkılâb* da kullanan ilk Osmanlı gazetesi değildi. Öte yandan o güne kadar Osmanlı'daki hiçbir Türkçe yayın organı bu kelimeyi bu kadar bol bir biçimde kullanmamıştı. “Vatandaş” *İnkılâb*'da yayınlanan hemen her makalede mevcuttu. Zaten yazarlar da sık sık okura “Ey Vatandaşlar” diye hitap etmekteydiler.

“Vatandaş” kelimesi sürekli kullanılırken, “tebaa” kelimesinin gazetenin lügatinde hiç yer almamasından anlaşılacağı üzere, Mehmed Bey Osmanlı ahalisinin zihninde vatandaşlık bilincini uyandırmayı hedefliyordu. Padişahı ve payitaht ahalisini ağır hakaretlerle aşağılayan satırları, tebaayı padişahlardan ayırarak (hatta “özgürleştirerek”) vatandaşlara dönüştürme hedefiyle ilişkiliydi. Padişah ve İstanbullular sahip oldukları ayrıcalıklarla vatandaşlar toplumu idealinin önünde engel oluşturmaktaydılar. Onlara atfedilen ahlâksız davranışlar, imtiyazlarının temelsiz olduğunu göstermeye de yarıyordu. Mehmed Bey'in makalelerinde yer alan İstanbulluların ahlâki zayıflıklarıyla ilgili örneklerin, genellikle onların askere gitmek, vergi vermek gibi en temel vatandaşlık görevlerinden muaf oldukları tespitini takiben verilmiş olması da bu çabanın varlığına delalet etmektedir.⁴⁴ Nuri Bey iki yıl sonra *İbret*'te yayınlanan bir yazısında tamamen aynı muhakemeye müracaat eder. O da İstanbulluların ahlâken yozlaşmalarının temel sebebinin vergi ve askerlik konusundaki imtiyazları olduğunu savunur. Nuri Bey'e göre vatandaşlık görevlerini yerine getirmemek zaten başlı başına bir ahlâksızlıktır.⁴⁵ Hem Nuri Bey, hem de Mehmed Bey ahlâkla vatandaşlık ödevleri arasında sıkı bir bağın olduğunu ispata çabalamışlardır.⁴⁶

44 Örneğin bkz. MKB, s. 248; krş. Râtib, “Köylüler”.

45 “Vakıa şurasını yüreğimiz yanarak söyleriz ki yalnız İstanbulda müşahade olunan birçok haller ileride bizi ahlâktan da mahrum kalacağız korkusuna düşürüyor. O hallerin başlıca esbabından biri vezaif-i vatanperveriye iştirakden çekinmek kaziyesidir. Asker ve vergi vermek ve bunlar gibi umum vatan ehlinin menafiine müteallik hizmet ve teklifleri kabul ve ifada İstanbul halkı hâlâ müstesna duruyor. Ve bu istisnanın bekasını arzu ediyor. Lazıme-i ahlâkı ise bunun aksini iltizam ediyor” (Nuri, “Ahlâk”, *İbret*, n. 3, 18 Haziran 1872). Nuri Bey bu kadarla kalır ve İstanbulluların imtiyazlarının kaynağı olarak padişahı işaret etmez. Mehmed Bey'le aynı fikirde olmayabileceği gibi, İstanbul'da yayınlanan bir gazetede düşüncelerini açıkça yazamamış olma ihtimalini de hesaba katmak gerekir.

46 Söz konusu yazılarda açığa çıkan yozlaşma korkusu, hiç kuşkusuz aynı zamanda İstanbul'da

Her ikisinin yazılarında da vatani ve medeni görevlerin, topluma, millete (Osmanlı veya Müslüman millete) ve devlete karşı sorumlulukların ifasının ahlâki değerler için temel referans zeminini oluşturmakta olduğu görülmektedir. Buna göre en erdemli insan, imtiyazları olmayan, dolayısıyla toplumsal hiyerarşinin en alt basamağında yer aldığı halde medeni ve vatani görevlerini en iyi yerine getirendir. Mehmed Bey bu anlayışla Osmanlı köylüsüyle imtiyazlı, ahlâksız İstanbulluları karşı karşıya koyar ve ideal vatandaşı, ideal Osmanlı'yı Osmanlı köylüsünün suretinde canlandırır. Mehmed Bey'e göre köylüler camiye gidip namazını kılmakta, fakire hep yardım etmekte, kötülük düşünmeden kadınlı erkekli tarlalarda çalışmakta, vergilerini ödeyip askere gitmektedir. Irz, namus nedir bilen, *Osmanlılık vakarına* sahip insanlardır. İstanbullular ise dalkavukluktan, namussuzluktan başka şey bilmemektedir.⁴⁷

Mehmed Bey'in nihai hedefi bir inkılâp yapmaktı ve anlaşılan aradığı devrimci gücü İstanbullularda bulamayacağına kaniydi. Payitaht ahalisine attığı ahlâksızlık bir yana, esas neden onların hâlihazırdaki siyasi yapıdan menfaat sağlıyor olmalarıydı. Namık Kemal de babasına yazdığı bir mektupta *İnkılâb*'ın politikasını savunurken, İstanbulluların pasifliğinin nedenini tespit eder ve siyasi muhalefet için kimlerden destek bulmayı umut ettiğini anlatır. Namık Kemal'in buradaki görüşleri ve üslubu Mehmed Bey'in makalelerini anımsatmaktadır: "Vâkı'a devlet kapusundan geçinen İstanbul halkının kışına turp sokulsa, harekete mecâlleri olmayacak; fakat âhâd-i nas ve taşra halkı ve zâbitler bu yolda değildir".⁴⁸ Namık Kemal bu satırları, Mehmed Bey'in aşağıda alıntılanan paragrafının bulunduğu *İnkılâb* gazetesinin dördüncü sayısının yayınlanmasından bir hafta önce kaleme almıştır:

Köylü kardaşlarımız

Eyüce biliniz ki toprak sizindir, zîrâ bu yerleri babalarınız aldı. Para sizindir, zîrâ parayı siz kazanıyorsunuz. Mahsûl sizindir. Zira siz ekiyorsunuz. Padişâhım diye bir budâla çıkmış. Vûkelâyız diye bir iki çapkın iş başına geçmiş si-ze etmedikleri zulüm kalmıyor. Bu hâ'inler ahâliyi dilendiriyorlar. Memleketi yıkıyorlar. Devleti batırıyorlar. Siz Osmanlısınız. Bu makule edebisizlere bo-

alışkanlıkların oldukça hızlı bir şekilde alafrangaya kayması karşısında yükselen muhafazakâr tepkiyle de ilişkiliydi. Meslek'in eski kurucuları da Tanzimat aydınlarının çoğu gibi Osmanlı kültürel kimliğini değişime uğratacak "çok" ya da "aşırı" bir Batılılaşmadan korkuyorlardı ("aşırı Batılılaşma" kaygıları ve klişeleri üzerine bkz. Ş. Mardin, "Super Westernization", s. 403-446). Reşad Bey'in *İbret*'te kaleme aldığı şu satırlar "aşırılık kaygısının" mahiyetini net bir biçimde ortaya koymaktadır: "Tarihlere bakılsın hiçbir milletin ahlâk ve âdetini terk ettikten sonra yaşadığı görülemez. [...] Bu cihetle neşriyata başladığımızdan beri şu kaideye riayet ederek Avrupanın rezaletleri de medeniyetten zan olunmamasına ve kendi sayır-i milliyemizin ve ahlâk ve âdetimizin dâhilinde terakki edilmeye çalışılmasına arzu göstermekde idik" (Reşad Bey, "Frenklerde bir telaş", *İbret*, n. 13, 2 Temmuz 1872).

47 MKB, s. 247-250; krş. Râtib, "Köylüler".

48 F.A. Tansel, *Namık*, c. 1, Ankara, 1967, s. 201.

yun e mek size yakışmaz. Hamd olsun bu birkaç hırsıza karşı duramayacak kadar alçak olmadık. Babalarımız padişah zulm etdi mi ayaklanurlar tahtından indirirlerdi. Vezîrler ibâdullahın ciğerini yakdı mı Etmeydânında başını keserler yâhud konağının kapısı önüne asarlardı. Biz de o babaların evlâdınız. Biz de ayaklanalım. Bu edepsizleri defedelim. Halimizi düzeltelim. Râhat yaşyalım.⁴⁹

Mehmed Bey'in, isyankâr bir damara sahip olduklarına ikna etmek için "köylü kardeşlerine" verdiği örnekler köylerde değil, İstanbul'da meydana gelmiş olan yeniçeri ayaklanmalarıydı. Yani, İstanbullulara bunca hakaret ettikten sonra Osmanlı halkının devrimci tabiatını İstanbul isyanlarında bulmuştu. Görünüşte çelişkili gibi gözükken bu argümanlar, Mehmed Bey'in nihai hedefiyle bir arada düşünülürse aslında gayet uyumluydu. Zira Mehmed Bey bu satırları padişahı tahtından indirecek bir inkılâp tahayyülüyle yazmaktaydı. Bir taraftan padişahın ve payitahtın kutsiyetini tahrip etmek için İstanbulluların kokuşmuşluğunu ve hak etmedikleri imtiyazlarını konu ederken, diğer yandan padişaha karşı isyanın, padişahın hal' edilmesinin mümkün ve meşru olduğunu ispat etmek için İstanbul isyanlarının tarihinden örneklerle müracaat ediyordu.

Padişahın siyasi şahsiyetini tahrip etmek

Daha önceki yüzyıllarda ne padişahları deviren asiler ne de hal' vakalarını meşrulaştıran vakanüvisler padişahı ihanetle suçlamış değildir. Yeni Osmanlılar bu hususta ağırlıklı olarak geçmiş yüzyılların asileriyle aynı düşünce kalıbı içerisinde hareket etmişlerdir. Padişahın şeriata riayet etmemek, hazineyi, kamu malını israf etmek gibi kabahatleri olduğunu elbette iddia etmişlerdir. Fakat padişahı bu hatalardan sorumlu tutmamışlardır. En fazla padişahın hain ve kötü niyetli danışmanları, vükelası tarafından yanıltılmakta olduğunu iddia etmişlerdir. Başka bir deyişle, onların düşüncesinde de padişahın yanılma ihtimali vardır, ama ihanet etmesi olanaksızdır.

Yukarıda gördüğümüz üzere Mehmed Bey ise, *Inkılâb*'da aklı durumunu ve cinsel hayatını konu ederek bilinçli olarak padişahın kutsiyetine saldırmıştır. Padişahın fani fizik bedeniyle ilgili, kutsiyetini aşındıran bu argümanların, onun kamusal ve siyasi imgesini zayıflatmaya da hizmet ettiği şüphesizdir. Ancak Mehmed Bey'in padişahın siyasi kişiliğine en fazla darbe indiren sözleri, onun hıyanetiyle ilgili olanlarıdır. Yeni Osmanlıların çıkardığı diğer yayınların aksine Mehmed Bey'in *Inkılâb*'ı "kötü danışmanları olan iyi padişah" kalıbını benimsememiştir. Öncelikle vükelayı ve memurları so-

49 MKB, s. 250; krş. Râûb, "Köylüler".

rumlu tuttuğu yazılarında bile satırlarına yansıyan padişah imgesi asla olumlu değildir:

Zavallı deli hâ'inler elinde zulüm ve fesâd âleti olmuş. Hilafet-i sâkıt hal'i vâcib. Artık bir inkılâbın lüzum-ı kat'isi görüldü. Şu sözü tekrar edelim. Pâdişâh humk-ı mücessem. Saltanat çürümüş lâşeye dönmüş. Erbâb-ı saltanat millet hâ'ini me'murların ehvenleri ya hırsız ya dalkavuk. İyileri ya cahil ya budala. Makamlarından utanmıyorlar. İşleri millet ha'inlerini mu'âvenet, fenalıklara göz yumup para kapmak. Dinlerini nâmuslarını dünyaya satmışlar ulemâ ve sulehâ köşelerinde münzevî. Bâb-ı Âli ve sair dâ'ireler ümîd-i âtimiz olan vatan çocuklarının ahlâkını bozmak için açılmış fesad mektepleri.⁵⁰

Diğerlerinin çevresi kötü danışmanlarla sarılmış iyi padişah klişesine karşı *Inkılâb*'ın önerdiği en mutedil alternatif “kötü danışmanlarının oyuna getirdiği budala padişah”tır. Gazete, padişahın nasıl zalim, budala, sorumsuz olduğunu anlatırken, kâh ima yoluyla kâh açıkça onu ihanetle suçlamaktan da geri durmamıştır.

[...] onun [Ali Paşa] Devlet-i Osmaniyye düşmanlığında ne mertebeye vâsıl olduğunu biz de bilürüz. Fakat şurasını iddia ederiz ki Abdülaziz ondan dirayetsizdir. Ondan hayır-hâh değildir. Millet indinde ondan bin kat ziyâde mes'ûldür. Yoksa şahıslarıyla hiçbirinin alup vereceğimiz yok. İkisinin de Allah belâsını versin.⁵¹

Devlet batıyor vakti iken biraz para tedârik edelim diyerek evvelâ pâdişâh kaplarını dolduruyor. Sonra da bu kabı tutanlara ‘yani vûkelâya’ parmaklarını yaladıyor.⁵²

[...] pala bıyıklı, torba sakallı [Abdülaziz] [...] milletin hâlini kat'a düşünmez halkın ciğerini sökerek aldığı paralardan milyonlar sarfıyla akla gelmedik sefâhatler eder.⁵³

Mehmed Bey bir yazısında siyasi gelişmeleri özetleyip yolsuzluklarda, imparatorluğun kötü idare ediliyor olmasında padişahın payını tespit ettikten

50 MKB, s. 187; krş. Mehmed (başlıksız), *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870. Aynı paragraf küçük farklarla gazetenin Fransızca bülteninde de yer almaktadır (*La révolution –İnkılâb* gazetesinin Fransızca bülteni–, n. 1, 1 Mayıs 1870, tam metin olarak alıntılanan MKB, s. 276).

51 MKB, s. 225; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab”.

52 MKB, s. 194; krş. Hüseyin Vasfi, “Millete Hitab”. Hüseyin Vasfi'nin Ziya Bey'in *Hürriyet*'ine karşı yazdıklarını Mehmed Bey de şu satırlar ile savunur: “Evet pâdişâh kaplarını dolduruyor. Vûkelaya parmak yaladıyor. [...] Âli Paşanın devletden makbuzâtını iki yüz bin kiseye iblağ etmiştir ki yiğirmi senelik vûkelâlık mahsûlidür. Hâlbuki Abdülaziz bir yılda bunun birkaç mislini alıyor. Hâlbuki Âli Paşanın aldığından dahî mesul olan Abdülazizdir” (MKB, s. 235, krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab”).

53 MKB, s. 220-221; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab”.

sonra şöyle devam eder: “Bu hamiyyet ve dirayet midir. Yoksa acz ü hıyanet midir”.⁵⁴ *Hıyanet*, burada güçlü politik bir anlama kavuşmuş olan *hamiyyet* kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. Yukarıdaki alıntılardan görülebileceği üzere *İnkılâb*’a göre Abdülaziz bir halk ve devlet düşmanı, bir vatan hainidir. Padişahın hain (halk, devlet, vatan düşmanı) olarak adlandırılması, Osmanlı siyasal düzeninin tanımında, politik tahayyülde devlet, millet, memleket ve padişah mefhumları arasındaki rabıtada hayati bir değişimin savunulduğunun en açık göstergelerinden birisidir. Mehmed Bey’in yazılarında padişahı milletin hizmetinde bir “memur” olarak nitelemesi, milletin hâkimiyetinin tecelli etmesi gerektiğini vurgulaması ve “tebaa” kelimesini lügatinden tamamen çıkarmış olması, zihnindeki yeni siyasal düzenin başlıca sınır işaretleridir. Bu siyasi modele göre devlet artık padişahın değil, Osmanlı milletinin, halkın egemenliğine hizmet etmeli, halk da artık padişahın tebaasından oluşan bir kalabalık değil, bir vatandaşlar topluluğu olarak telakki edilmelidir. Mehmed Bey’in metinlerinde okuruna iletmek istediği temel mesaj, vatandaşların (ve Osmanlı “milletinin”) varlığının kesinlikle padişaha bağlı olmadığı ve vatandaşlardan oluşan bir topluluk olan halkın ilke olarak padişah üzerinde meşru bir otoriteye sahip olması gerektiğidir.

3 Aralık 1792’de, *İnkılâb*’ın yayınlanmasından neredeyse seksen yıl önce, Robespierre Konvansiyon Meclisi’nde XVI. Louis davasıyla ilgili bir konuşma yaparken sonradan büyük ün kazanacak olan şu cümleyi sarf etmiştir: “Louis ölmeli, çünkü vatanın yaşaması gerek”. Mehmed Bey’in siyasi düşüncesi 1789 Devrimi’nin tayin edici izlerini gözle görülür bir biçimde taşımaktadır. Padişahı yok etmek konusundaki ısrarı hiç kuşkusuz Fransız Devrimi örneğinden bağımsız değildir. Mehmed Bey, önce *İttihad*, sonra *İnkılâb*’daki yazılarının çoğunu Osmanlı halkı ve devletinin giderek kötüleşen durumunda Abdülaziz’in hatalarının, kabahatlerinin ne derece büyük rol oynadığını, onun tüm olup bitenlerden birinci derecede sorumlu olduğunu göstermeye ayırmıştır. Yazılarında pek çok kez padişahın hal’inin, hatta mahvının gerekli olduğu sonucuna varır. Mehmed Bey, adeta bir halk mahkemesindeki gibi padişahı yargılamış ve cezasına ilişkin karar ilan etmiştir. Michael Walzer’in XVI. Louis’nin mahkemesi bağlamında tespit ettiği üzere, kralın hıyanetle suçlanması ve halka açık bir şekilde idam edilmesine dair alınan karar, “*Ancien Régime* efsaneleriyle” bağların koparılmasına ve monarşinin doğasının değiştirilmesine hizmet etmektedir.⁵⁵

İnkılâb’ın okur sayısının ne derece kayda değer olduğunu, her sayının kaç nüsha basıldığını ve bunlardan kaçının Osmanlı topraklarına girebildiği-

54 MKB, s. 238; krş. Mehmed, “Hürriyet Gazetesine Cevab (Mabaad)”.

55 M. Walzer, *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*, New York, 1992, s. 1-7 ve 35-46.

ni bilmiyoruz. Sadece beş sayı yayınlanmış olan bu küçük gazetenin kamuoyu üzerinde ciddi bir etki yaratmış olduğunu iddia etmek mümkün değildir. *Inkılâb* bu bakımdan hiç kuşkusuz XVI. Louis'yi yargılayıp idama mahkûm eden mahkemeyle kıyaslanabilir olmaktan çok uzaktır. Bununla birlikte gazetenin padişaha karşı son derece sert, muhalif bir siyasi dili, hatta o güne kadar görülmüş en radikalini Osmanlı topraklarında dolaşıma sokmuş olduğunu da unutmamak gerekir. Kuleli sorguları sırasında Osmanlı idaresi “padişah” ve “katl” kelimelerini sansürsüz yan yana getirmeye cesaret dahi edememişken, on bir yıl sonra Mehmed Bey'in *Inkılâb*'ının, padişaha ve payitahta karşı en ağır hakaretleri yayınlamaya, hatta padişahı alenen hıyanetle suçlamaya cûret etmiş olduğu gözden kaçmamalıdır. Meslek'in eski elebaşı Mehmed Bey, padişah için belki XVI. Louis'ninki gibi bir idam sahnesi tasavvur etmiyordu, ama Abdülaziz'i gerekçelerini ortaya koyarak hal' etmeyi veya kamuya açık bir suikast ile ortadan kaldırmayı hedefliyor; böylece siyasi iktidarın sembolik ve somut düzeninde Osmanlı padişahının konumunu temelli olarak değiştirebilmeyi umuyordu.

SONUÇ

Elinizdeki kitap odağındaki temanın tarihsel arka planını daha iyi ortaya koymak ve buna dayanarak kavramsal bir çerçeve inşa etmek üzere, 17. yüzyılın başından itibaren padişahın öldürüldüğü ya da tahttan indirildiği vakaları gözden geçiren bir bölümle başlamıştı. Ardından gelen bölümlerde Yeniçeri Ocağı'nın lağvından sonra gelen dönemde padişahın hal'i, hatta katliyle sonuçlanabilecek ilk isyan girişimleri olan Kuleli ve Meslek vakaları ayrıntılı olarak incelendi. Kitabı oluşturan üç bölümün her biri, doğrudan tahta yönelen tüm vakaların, başta iktidarın ve Osmanlı siyasi alanının nizamı olmak üzere toplumsal ve siyasi tarihteki temel gelişmelerle muhtemel ilişkilerini sorgulayarak ilerledi. Tüm bu isyan ve isyan girişimlerinin özellikle padişahın meşruiyetinin, kutsiyetinin evrimi ve siyasi sistemde tebaanın konumunun geçirdiği değişim bağlamında nasıl anlamlar taşıdığını sorgulamak bu bölümlerin öncelikli meselesiydi. Bu Sonuç Bölümü ise, kitabın üç ana-bölümünde öne çıkartılmış olan sorgulamaların ortaya çıkardığı temel katkıların sentezlenmesine ayrılmıştır. Bu doğrultuda, iki muahede arasındaki farklar ve benzerlikler, mensuplarının mesleki ve sosyo-kültürel profillerine, siyasi söylemlerine, iç yapılarına ve işleyişlerine, önceliklerine ve isyan stratejilerine odaklanarak tespit edilecek ve söz konusu fark ve benzerliklerin sosyo-politik sebepleri, anlamları sorgulanacaktır. Ayrıca, karşılaştırma evrenine imparatorluğun uzun tarihinde padişahların hal' ve katledildiği vakalar da dâhil edilerek, bu olayların meydana gelme biçimlerindeki bazı devamlılıklara ve kopuşlara da dikkat çekilecektir.

Farklar

Kitabın İkinci ve Üçüncü Bölümleri boyunca, Kuleli muahedesinin ve Meslek cemiyetinin arasında ortak noktalar kadar farklar da olduğunu gözlemlemiştik. Burada birbirlerinden ayrıldıkları dört ana noktayı ele alacağız. Bunlardan birincisi mensuplarının mesleki profilleriyle ilgilidir. Kuleli’de askerler bir hayli varlık gösterirken memurların ağırlıkta olduğu Meslek’te bu kesim hemen hiç yoktur. İkinci fark, yapıları ve iç işleyişleriyle ilgilidir. Bazı noktalarda adeta bir tarikatı andıran Kuleli’ye kıyasla Meslek’in daha karmaşık bir yapısı, daha bürokratik bir işleyişi vardır. Üçüncü fark, iki muahedenin ön plana çıkardığı öncelikli konulara dairdir. Bu konuların tayininde, dolayısıyla farkın ortaya çıkmasında her iki dönemin Müslüman Osmanlı kamuoyunun hassasiyetlerinin belirleyici olduğu görülmektedir. İsyan stratejileri ise ayrıştıkları dördüncü temel noktadır. Kuleli muahidleri Osmanlı tarihinde daha önce görülmemiş bir plan geliştirmişken, Meslek mensupları, görüldüğü kadarıyla padişahın devrilmesine yönelik eski isyanların stratejisini takip etme niyetine daha yakındırlar.

Kuleli’de askerler, Meslek’te memurlar

Kuleli davasının mazbatasında kırk bir sanığın adı geçer ve içlerinden on dokuzu meslekten askerdir. Başka bir deyişle mazbatadan edindiğimiz verilere göre askerler muahedede ağırlıklı meslek grubunu oluşturmaktadır. Askerlerin bu muahedede daha kalabalık bir biçimde bulunmalarının bir sebebi muhtemelen Osmanlı ordusunun yeni nizamıdır. Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilmesinden sonra özellikle zorunlu askerlik hizmeti anlayışı temelinde yeniden yapılandırılmış olan ordu, görünüşe bakılırsa vatandaşlık ve vatanseverlik bilincine dair emarelerin ilk ortaya çıktığı mecralardan biri olmuştur. Yeni ordunun yapısının ve askerlere verilen eğitimin muhalif siyasi hareketlerin gelişmesi üzerindeki etkisi 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında iyice gözle görülür hale gelmiş, 1908 Jön Türk devriminden sonra doruk noktasına ulaşmıştır.¹ Yeni ordunun karakteristik özellikleriyle askerlerin Kuleli muahedesindeki yoğun varlığını bir arada düşündüğümüzde, Kuleli muahedesini yüzyıl sonuna doğru ortaya çıkacak muhalif vatansever hareketlere giden sürecin bir parçası olarak değerlendirebiliriz.

Kuleli muahedesinin terkinde ordunun yeni yapısının ya da yeni askerî eğitimin etkisinin inkâr edilemeyeceği açık olsa da ihtiyatı elden bırakma-

1 Davalarını öncelikle genç subaylar arasında yaymayı hedefleyen Jön Türk propagandasının etkisini de göz önünde tutmak gerekir. Bkz. Ş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, New York, Oxford University Press, 2001, s. 219-221.

mak gerekir. Zira bir taraftan 1850'lerde ordudaki eğitime dair ve bu eğitimde vatanseverlik ve vatandaşlık söyleminin yeri hakkında bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Dahası ordu hiç kuşkusuz böylesi bir zihniyetin geliştiği tek mecra değildir. Ayrıca Kuleli'nin asker muahidleri sahip oldukları vatandaşlık ve siyaset bilincinin gelişmesine katkı sağlayabilecek başka ilişkilere de sahiptirler. Bu noktada asker muahidlerin Nakşibendi-Halidi tarikatına mensubiyetlerini ve Osmanlı ordusunun hizmetinde çalışan 1848 devrimine katılmış Macarlarla olan dostluklarını hatırlamamız gerekir. Ayrıca, ordunun yeni nizamını vatansever bir muahedeye askerlerin katılması için yeterli bir etken sayacak olursak, Meslek'in sanıkları arasında emekli bir binbaşı dışında bir asker bulunmaması nasıl izah edilebilir? Meslek'te çoğunluğu oluşturan memurlar ise Kuleli'de hemen hiç yoktur. Muahedelerin oluşumuna ve üye kabul süreçlerine ayrılmış olan bölümlerde bu farkların temelinde bulunan çeşitli etkenlere işaret edilmişti. Meslek'te memurların güçlü bir şekilde temsil edilmesinin muhtemel sebeplerine aşağıda tekrar döneceğiz. Kuleli'deki asker muahidlerin yoğun olarak bulunmasına yol açan etkenlerin büyük bir kısmı ise bir biçimde Kırım Savaşı'yla ilgilidir.

Kuleli muahedesi Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda doğmuştur. Muahedeyle teması olmuş olanların ezici çoğunluğunun hayatını doğrudan ve derinden etkilemiş olan bu savaş, 1850'lerin sonunda Müslüman kamuoyundaki memnuniyetsizliklerin pek çoğuyla yakından ilişkilidir. Kuleli mensuplarının çoğu savaşa katılmış kişilerdir. Bir kısmı zaten meslekten askerdir, bazıları savaş sırasında askere alınmış, bazıları ise gönüllü başıbozuklar olarak cepheye gitmiştir, kimileri de savaş döneminde göçle gelen Çerkezlerdendir. Büyük çoğunluğu ilk kez savaş sırasında birbiriyle karşılaşmıştır. Burada tesis ettikleri silah arkadaşlığı muahedenin üzerinde yükseldiği temel ilişki ağını teşkil etmiştir. Bu durum askerlerin muahededeki ağırlıklı yerinin, ayrıca Çerkez muhacirlerin varlığının somut sebebini açıkça ortaya koymaktadır. Hatta son savaştan en az on yıl sonra ortaya çıkan Meslek'in içinde askerlerin neden bulunmadığı da, kısmen buradan hareketle izah edilebilir.

Meslek'te ağırlığın memurlarda olduğunu görmüştük. Cemiyet zaten tercüme odasında çalışan üç memur tarafından kurulmuştur. Tıpkı ordu gibi Osmanlı sivil bürokrasisi de ıslahatlardan ve yeni yönetim zihniyetinden en çok etkilenen kurumlar arasında bulunmaktadır. Tanzimat döneminde yeni bir memur profilinin dikkat çekici şekilde yükselmiş olduğunu görüyoruz. Bunlar sadece mesleklerinin bir gereği olarak değil, aynı zamanda ve hatta daha ziyade bir sorumluluk, bir hak ve bir vatandaşlık görevi olarak entelektüel konulara ve siyasete büyük ilgi gösteren, "münevver" sıfatıyla nitelendirilebilecek memurlardır. Bâb-ı Âli "Avrupalı" kültür ve siyaset hakkındaki bilgilerini geliştirmeleri için bazı Osmanlı memurlarını Avrupa baş-

kentlerine göndermiş, hatta bazı daireler bu yeni tip memurların yetiştiği birer “okul” hâlini almıştır. Tercüme odası bunun en çarpıcı örneğidir. Sadece Meslek’in kurucuları değil, başta Ali ve Fuad paşalar olmak üzere Tanzimat bürokrasinin, ayrıca Namık Kemal, Ziya Bey gibi muhalif basının en önemli simalarının çoğu bu odalarda çalışmış, hatta yetişmişlerdir.

Kuleli muahedesinde sivil bürokrasiden pek az kimse bulunuyor olsa da, yeni memur kültürünün etkisini burada da tespit edebilmek mümkündür. Bu etki en çok Arif Bey’in (n. 4) varlığıyla belirginlik kazanır. Arif Bey teşkilatta hayati öneme sahip bir konum işgal eden, son derece faal bir muahiddir. “Münevver bir memur” olan ya da olmayı arzulayan bir Tophane kâtibidir. Devlet hizmetinde çalışan, Avrupa’da bulunmuş Osmanlıların (“bazı Avrupa görmüş ahba”nın) siyasetten, Avrupa’dan ve imparatorluğu kurtarmak için neler yapmak gerektiğinden konuştuğu haftalık toplantılara katılmaktadır. İstintaknâmelerden iki risale yazmış olduğu ve bunlardan birinin isyan başarıya ulaştıktan sonra hayata geçirilecek ıslahat (ya da kanun) tasarılarını içermekte olduğu anlaşılmaktadır. Diğer ise, yukarıda bahsi geçen haftalık sohbetler sırasında aldığı notlardan oluşmaktadır. Arif Bey’in bu risalesinin içeriği meçhul olsa da, “münevver memur” çevrelerinde tartışılan fikirlerin onun sayesinde Kuleli muahedesine aktarıldığı açıktır.

Her iki olayda da yeni sosyo-kültürel özellikleri taşıyan memurların bir etkisi olduğunu tespit edebilmek mümkündür. Ancak söz konusu etki Meslek’te, Kuleli’yle kıyaslanamayacak kadar yoğundur. Bu farkı nasıl izah etmek gerekir? Öncelikle, bir kez daha, pek çok etkenin, özellikle de iki teşkilatın mensuplarının, en başta da önde gelen figürlerinin dâhil olduğu ilişkiler ağının hareketlerin terkiibinde pay sahibi olduğunu vurgulamak gerekir. İmparatorluğun toplumsal ve siyasi tarihindeki gelişmelerin bu iki teşkilatın mensuplarının sosyal ve mesleki kompozisyonunu tek başına tayin ettiği iddia edilemez elbette. Öte yandan birlikte Kuleli’de ve Meslek’te memurların katılım oranındaki farkın 1860’larda muhalif Osmanlı basınının gelişmesiyle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

Gazete (ve dergi) yazıhaneleri bu dönemde ağırlıklı olarak memurların rağbet ettiği bir tür entelektüel sohbet salonu işlevini görmekteydi. Memurların çıkardığı gazeteler; fikirlerini, siyasi ideallerini yaymalarına, kamuoyunu bilgilendirmelerine, hatta şekillendirmelerine, böylece siyasi iktidarı etkilemelerine fırsat veren bir araçtı. Başka bir deyişle Meslek’in genç kurucuları siyasi gelişmeleri yakından takip eden, imparatorluğun sorunlarına çare arayan, fikirlerini hayata geçirmek, ideallerini yaşatmak için siyasi iktidara müdahale etmenin yollarına kafa yoran yegâne memurlar değildi. Ancak, Meslek’in kurucularının takip etmeyi düşündüğü yöntem diğerlerine göre çok daha radikaldi. Velhasıl onların isyan tasarılarını 1860’larda memur-

ların siyasi eylemliliğinde genel olarak görülen yükselişle ilişkilendirilebilmek mümkündür. Yeni Osmanlılar hareketinin (ki Meslek'in kurucularının üçü bu hareketin içinde bulunacaktır), Sultan Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi vakasının da ispat ettiği üzere Bâb-ı Âli memurları Meslek'in ardından gelen yıllar ve on yıllar boyunca siyasi iktidarı doğrudan etkilemeye, hatta belirlemeye çalışmışlardır.

Yapıları ve iç işleyişleri

Mensupların toplumsal ve mesleki profilleri muahedelerin yapısını ve iç işleyişini de en çok etkileyen unsurlar arasındadır. Her iki muahede bu bakımlardan neredeyse tamamen farklıdır. Kuleli'nin bir şeyhin etrafında son derece merkezileşmiş bir yapısı vardır. Nakşibendi-Halidi mensupların ağırlığı, güçlü dinsel referanslara sahip kabul merasimi ve yemini, muahidlerin Şeyh Ahmed'in elini öpmesi gibi ritüeller ve şeyhin özellikle örgüte fedai alırken tercih ettiği kelimeler daha ziyade bir tarikatı hatırlatır. Kuleli'nin bir tarikat değil, siyasi bir muahede olduğunu belirtmeye gerek yok tabii. Bununla birlikte kurucunun en iyi bildiği örgütlenme şekli muahedenin yapısını ve iç işleyişini belirlemiş gibi görünmektedir.

Meslek'e gelince; Ebüzziya Tevfik'e göre kurucular cemiyeti *Carbonari* örneğini kendi ihtiyaç ve imkânlarına göre değiştirerek inşa etmişlerdir.² Meslek'in yapısının *Carbonari* denilen belirsiz ve büyük kütlenin zaten çok az vakıf olduğumuz "çoğul gerçekliğiyle" değil, ama 19. yüzyılın ortasında *Carbonari* hakkında etrafta yaygın olarak dolaşan malumatla bazı benzerlikleri mevcuttur. İlişki şeması ve mazbatada yer verilen sanıkların ifadeleri Meslek'te alt bölümlerin, bir anlamda hücrelerin olduğunu gösterir. Anlaşıldığı kadarıyla teşkilattaki her bir hücrenin bir önderi ve kendine has bir işlevi vardır. Ayrıca Meslek'te yeni katılanlara *mesleknâme* denilen bir metin verilmektedir. Bu metnin içeriğini maalesef bilmiyoruz. Öte yandan anlatılanlara bakılırsa cemiyetin ilkelerini, hatta belki amaçlarıyla ilgili bilgileri haiz gibi gözüküyor. Oysa Kuleli'de kimsenin ilke olarak Şeyh Ahmed yokken müstakbel bir adaya muahedenin amacını ifşa etmeye hakkı yoktur. Fedai sınıfından üyeler de tasarılar hakkında çok az bilgiye sahiptir.

Kuleli'yle kıyaslandığında Meslek'in sadece daha karmaşık değil, aynı zamanda daha bürokratik hale gelmiş bir işleyişe sahip olduğu görülmektedir. Cemiyet özellikle bağış toplama faaliyetiyle yasal siyasi alandan da faydalanmaktadır. Meslek'in üyelerinin yakından tanımadığı kimseleri içine almaya daha açık olduğu aşikârdır; Kuleli ise tamamen sağlam ilişkiler zemini üzerinden yayılmıştır. Kuleli arkadaşlardan –ve arkadaşların arkadaşlarından–,

2 ET, c. 1, s. 82.

meslektaşlardan ve akrabalarından oluşmuş bir muahededir. Meslek'in işleyişinin bürokratik hale gelmesi de kısmen daha açık bir gelişme stratejisine sahip olmasıyla ilişkili görünmektedir. Böylesi bir strateji, büyük olasılıkla daha resmi, daha kurumsal bir işleyişi gerektirmiş olmalıdır. Öte yandan, mevzu bahis işleyiş biçimi üyelerin büyük bir çoğunluğunun meslekleriyle ilişkiz de değildir. Öyle gözüküyor ki, Bâb-ı Âli memurları teşkilatlarını sadece *Carbonari* modelinden değil, kendi bürokratik kültürlerinden aldıkları ilhamla da kurmuşlardır.

Öncelikler ve isyan tasarıları

Benzerliklerden bahsederken ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere her iki muahedenin öncelikli siyasi hassasiyetleri aynı eksen üzerindedir ve görüldüğü kadarıyla bu eksenin tayin eden ana unsur da dinî aidiyet bakımından homojen gruplar olmalarıdır. Ne var ki, bu teşkilatları en çok meşgul eden konular aynı değildir. Isyan tasarıları bakımından da Kuleli ile Meslek birbirine benzemez. Bu iki husustaki farkların kaynağında iki yapısal sebep bulunmaktadır: devrin Müslüman kamuoyundaki temel siyasi memnuniyetsizliklerin etkisi ve eski isyan yöntemleriyle yeni fırsatların bir arada mevcut olduğu Osmanlı siyasi alanının somut imkânları.

Kuleli muahedesinin oluşumunda Kırım Savaşı'nın temel bir öneme sahip olduğunu tespit etmiştik. Muahidlerin siyasi söylemine, en çok konuştukları konulara baktığımızda da bu savaşın ve onun dolaylı ya da dolaysız sonuçlarının özel bir yere sahip olduğunu görüyoruz. Kuleli'nin başındaki Şeyh Ahmed sorgusunda 1856'da, savaşın sonunda ilan edilen Islahat Fermanı'nın mahiyetini öğrendiğinde hissettiği nefreti anlatır. İktidara karşı harekete geçme tasarısına kaynaklık edecek olan duygu da budur. Şeyh Ahmed bu hislere kapılan yegâne kişi değildir elbette. Ahmed Cevdet Paşa'nın Müslüman kamuoyunun tepkisini nasıl tarif ettiğini hatırlayalım: "*Islahat Fermanı*'ndan dolayı millet-i islâmiyye dil-gîr olarak [gücenerek] vükelâ-yi hazırayı fasl ve mezemmet eder oldular [*karşılarına aldılar ve kınadılar*]"³ Savaşın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde çok yönlü etkileri olmuştur. Öncelikle, Islahat Fermanı'yla beraber bu savaş imparatorluk için bir dönüm noktası olarak tescil edilmiştir. Savaşın yol açtığı, Osmanlı ekonomisini iyice sarsan olağanüstü masraflar, toplumsal hayatı derinden etkileyen kitlesel Çerkez göçü gibi daha başka dolaysız etkiler de mevcuttur. Dolaylı etkilerine gelince; en başta, Osmanlı basınının ve posta teşkilatının savaş sırasında gösterdiği gelişmeyi saymak gerekir. Bu gelişme, Osmanlı kamuoyunun güçlenmesine katkı sağlamış olduğu için özellikle önemlidir.

3 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, c. 1-12, s. 69.

Kırım Savaşı hükümete, hatta padişaha karşı memnuniyetsizliği, Müslüman ahalinin geleceğine dair kaygılarını artırmıştır. 1859'da savaşın etkileri hâlâ canlıdır. Islahat Fermanı'nda öngörüldüğü üzere dinî cemaatlerin statüsünün yeniden düzenlenmesi zaman almakta, ekonomik kriz derinleşmektedir. Çerkez muhacirlerin durumu ise hâlâ çözülmemiştir. Dönemin tüm bu sorunları sanıklar tarafından sorgularında, sadece muahedelerini muhtemel üyelere ya da sorgu heyetine karşı meşrulaştırmak amacıyla değil, aynı zamanda kendi hayatlarının bir parçası olan olaylar olarak dile getirilmiştir. Burada söz konusu olanın öncelikle kendi tecrübeleri, kendi memnuniyetsizlikleri olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Asker muahidler ödemelerini düzenli olarak alamaz durumdadırlar, bazı Çerkez muahidler ise hâlâ hayatlarını bir düzene sokmakla uğraşmaktadırlar. Kökenlerine, geçmişlerine, mesleklerine ve Kırım Savaşı tecrübelerine bakılırsa, Kuleli muahidleri bu gelişmelerden en derinden etkilenenlerin arasında ilk sıralardadır. Başka bir deyişle bu muahede bizatihi Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda Müslüman halkın biriktirmiş olduğu memnuniyetsizliklerin en radikal sonuçlarından birisidir.

Öte yandan Kuleli mensuplarının başlıca hoşnutsuzluklarının, Müslüman halkınkilerle örtüşmüş olması, önde gelen muahidlerin bu rahatsızlıklardan siyasi söylem ve analizler üretme, çabalarının ve kapasitelerinin üzerini örtmemelidir. Saflarını kalabalıklaştırmak için yeni üyeler devşirmeye, isyan tasarısını meşrulaştırmak üzere argümanlar geliştirmeye, yollar bulmaya çalışan bir muahededir söz konusu olan. Din ve kamuoyu muahedenin muhalif söylemlerini ve isyan tasarılarını meşrulaştıran iki temel unsurdur. Bu bağlamda, *din* hem imparatorluğun resmi söyleminde ve siyasal sisteminde öteden beri işgal etmekte olduğu özel yerle beraber hem de dönemin Müslüman kamuoyunun hassasiyetleriyle ilişkisi içinde düşünülmelidir. *Kamuoyunun* ise özellikle devletin benimsediği yeni yönetim stratejisi sayesinde giderek önemi artan bir politik role sahip olduğu hesaba katılmalıdır. Kuleli'nin isyan ve padişahı öldürme planları devletin yeni yönetim stratejisiyle, özellikle de Osmanlı hükümdarını meşrulaştırmaya yönelik yeni politikalarla pek çok paralellik göstermektedir. Bu durum Kuleli'nin başlıca muahidlerinin siyasetin yeni kurallarının ve kurallar çerçevesinde kamuoyuna atfedilmekte olan gücün gayet farkında olduklarını ortaya koymaktadır.

Tanzimat dönemi boyunca devlet kamuoyunu ve kamusal alanı giderek daha sıkı bir biçimde kontrol etmeye, hatta ele geçirmeye çabalıyordu: Merkezi idare kamusal alanda dolaşımda olan sözü öğrenmek ve denetlemek istiyor, padişah atalarınınkinden farklı yöntemlerle iktidarı kendinde cisimleştirmeye çalışıyordu. Padişahın resmi binalara asılan portrelerinin, giderek daha sık halkın karşısına çıkmasının ve sayısı artan halka açık merasimlerin

gösterdiği üzere, Osmanlı hükümdarı kamusal alandaki görünürlüğü'nün siyasi faydasını keşfetmişti. Kuleli'nin elebaşları da, Osmanlı tarihinde padişahın katledildiği daha eski örneklerin aksine, padişaha halkın içindeyken, bir merasim sırasında saldırmak niyetindeydiler. Bu bilinçli bir seçimdi. Hatta Hüseyin Daim Paşa'ya göre *cumhur* padişah katli sahnesinin olmazsa olmaz bir unsuruydu. Bu planın amacı, resmi bir töreni bir padişah katli sahnesine çevirmek; padişahın iktidarının sembollerini hayranlıkla izlesinler diye bir araya getirilmiş halkı onun kutsiyetinin yıkılışına tanık etmekti.

IV. Mustafa'nın hal'i istisna olmak üzere, padişahı tahttan indirmiş olan bütün isyanlar başlangıçta padişahın yakın çevresinden yüksek mevki sahibi birine yönelmiştir. Vakayinamelerden öğrenebildiğimiz kadarıyla isyancılar ilk başta padişahı devirme niyetlerini ilan etmiyorlardı. Hedef alınan zat azil ve idam edilip talepleri yerine getirildikten sonra sıra padişahı tahttan indirmeye geliyordu. Hal'in gerekçesini de genellikle padişahın ilk talepleri yerine getirmekte geç kalmış olduğu iddiası oluşturuyordu. Ya da padişah isyanın hedefi olan şahsın yerine bir başkasının cesedini teslim etmiş olmakla suçlanıyordu. Bu eski isyanlarda, niyetin en başından itibaren padişahı devirmek olup olmadığını bilemiyoruz. Fakat en yakınındaki yüksek mevkii sahibi zatın idamının ardından padişahın hal'ine giden yolun açıldığını söyleyebiliriz. Yani padişahın devrilmesi bir bakıma iktidarının yapısal bileşenlerinin sökülerek dağıtılması sürecinin sonunda gerçekleşiyordu. Öncelikle en önemli müttefiki ve aynı zamanda dönemin en nüfuzlu simalarından biri olan kişi saf dışı ediliyor, imtiyazlı grupların önde gelenlerinin mutabakatıyla da padişah tamamen desteksiz bırakılıyordu. Buna karşılık Kuleli muahidlerinin isteği evvela padişahı tahttan indirmek, hatta öldürmekti. Planlarına göre hükümdarın öldürülmesi bizatihi isyanı tetikleyici eylem olacaktı. Padişah imtiyazlı grupların aracılığı olmadan saltanat sürmeyi giderek daha çok hedeflediğine ve iktidarını adım adım doğrudan tebaaya dayandırmayı istediğine göre halkın gözü önünde padişah katli de, kuramsal olarak, yeni bir etkili yol hâline gelmekteydi. Bu bağlamda, Kuleli muahidleri de artık “geleneksel aşamaları” takip etmeye mecbur olmadıklarını kavramış gibidirlere. Nihayetinde, eğer tutuklanmayıp planlarını hayata geçirebilmiş olsalardı, Abdülmecid saltanatı sona ermeden, halkın içindeyken ve sıradan tebaadan olanların iradesiyle öldürülmüş, ilk Osmanlı padişahı olacaktı.

Kuleli'nin isyan ve padişahı katletme planı, Tanzimat devletinin yeni yönetim zihniyetiyle benzer strateji, yöntem ve araçlar üzerine inşa edilmişti. Fakat bu –tıpkı Tanzimat devleti için de söz konusu olduğu gibi– “geleneksel” stratejilerin tamamen işlevsizleştiği anlamına gelmez. Meslek'in isyan planına göre cemiyetin mensupları, medrese talebesi, fedailer ve Ayasofya Camii cemaati hep birlikte Bâb-ı Âli'ye yürüyecekti. Meclis-i Hass'ı dağı-

tacak, başta Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi en önemlileri olmak üzere bazı bürokratlarla nazırları öldüreceklerdi. Ardından, Meslek mensubu ulema padişaha taleplerini içeren bir arz-ı hâl sunacaktı. Peki ya padişah taleplerini reddederse? Anlaşıldığı kadarıyla arz-ı hâl sunma sahnesi mazbatada gösterildiği kadar masum değildi ve padişahın hal'ini meşrulaştırmaya hizmet edebilirdi. Meslek bu bağlamda Kuleli'ninkinden çok İstanbul'daki eski isyanlarınkine benzeyen bir yöntem benimsemişti. Teşkilatın mensuplarının, hedef alınan ricali öldürmeden evvel azlini sağlamaya çalışmak gibi bazı aşamaları atlamaya niyetli oldukları kesindir. Fakat anlaşılan o ki, tıpkı eski isyanlarda olduğu gibi, işin başında padişahı devirmek yönünde herhangi bir niyet ortaya koymaksızın, onu desteksiz bırakarak hal'inin önünü açmayı istiyorlardı.

Kuleli ile Meslek'in isyan stratejileri arasındaki farkı 1859 ile 1867 arasında değişen siyasi koşullara bağlamak mümkün görünmüyor. Ayrıca Kuleli sanıklarının istintaknâmelerinde Meslek'in stratejisini hatırlatan bazı plan parçalarına da rastlıyoruz. Meslek'e baktığımızda ise, Kuleli'ninkine benzer bir isyan ve padişahı katletme stratejisi tasarlamak için cemiyet mensuplarının önünde hiçbir engel olmadığını söyleyebiliriz. Bir taraftan, tıpkı Altuncu-Konduri adıyla bilinen vakanın (Eylül 1868) gösterdiği üzere, hükümdar katli aynı yıllarda başka muhalifler için hâlâ öncelikli hedef olabiliyordu. Öte yandan "yeniçeri-sonrası" dönemdeki ilk tahttan indirme örneği olan 1876'daki Abdülaziz'in hal'inin de kanıtladığı üzere "eski usul" tamamen geçerliliğini kaybetmiş de değildi.⁴ Dolayısıyla Kuleli'nin padişahı katletme planı iktidara müdahale için eskiden beri müracaat edilmiş yöntemlerin ortadan kalkıvermiş olduğunun işareti sayılamaz. Eski usuller varlığını koruduğu gibi hâlâ işe yaramaya da devam ediyordu. Bununla birlikte Kuleli, özellikle kamuoyunun siyasi bir aktöre dönüşmesine ve Osmanlı "proto-vatandaşlığının" gelişmesine bağlı olarak, Osmanlı siyasi alanında yeni eylem araçlarının ve yöntemlerinin ortaya çıktığını gösteren bir örnektir. Bu yeni olanaklar sıradan tebaanın da padişahı devirmek ve yenisini tahta çıkartmak için kullanımına artık teorik olarak açıktır. Meslek'e gelecek olursak; cemiyetin planı isyan stratejisinde bir geriye dönüş anlamına gelmez. Plan Kule-

4 1876 senesinde, Mayıs ayının başında medrese talebesinin başı çektiği, bazı önemli paşaların (özellikle Mütercim Mehmed Rüşdi, Midhat ve Hüseyin Avni Paşa) ittifak halinde kışkırttığı bir dizi ayaklanmanın sonucunda padişah sadrazamı ve şeyhülislâmı azletmek zorunda kalır. Mehmed Rüşdi Paşa da böylece sadrazam olur. Yeni kabinede Hüseyin Avni Paşa Harbiye Nazırı ilan edilirken, Midhat Paşa da Şura-yı Devlet Nazırı olmuştur. Paşaların baskısıyla yeni şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi padişahın tahttan indirilmesi için fetva vermiş, nitekim ayın sonu gelmeden Sultan Abdülaziz hal' edilmiştir. Birkaç gün sonra ise devrik padişah resmi kayıtlara göre intihar ederek, yaygın söylentilere göre ise bir cinayete kurban giderek hayatını kaybetmiştir (Abdurrahman Şeref, "Sultân Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, n. 6 (83), s. 321-325; İ. H. Uzunçarşılı, "Sultân Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lûtfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, c. 8, n. 28, 1943, s. 349-373).

li muahidlerinin kadar günceldir. Meslek'in mensupları da yeni siyasi araç ve yöntemlerin farkındadır. Özellikle Müslüman kamuoyunun memnuniyetsizlikleriyle Meslek'in siyasi tasarıları arasındaki paralellik, üye kazanmak üzere izlenen usuller ve cemiyetin iç işleyişi yeni siyasi araç ve yöntemlerin belirleyici izlerini taşımaktadır.

Kuleli gibi Meslek de hem Tanzimat politikalarının hem de dönemin Müslüman kamuoyunun hassasiyetlerinin bir ürünü sayılabilir. Millet sisteminin yeniden tanzimi ve Girit'teki isyanlar Meslek'ten hemen önceki yıllarda Osmanlı kamuoyunu en çok meşgul eden konulardır ve cemiyetin söylem, eylem ve siyasi tasarılarında da hatırı sayılır bir yere sahiptirler. Millet sistemiyle ilgili düzenlemeler Müslüman entelektüellere ve muhaliflere meşru bir ilham kaynağı olmuş, kamuoyunda bir beklentiye yol açmıştır. Millet Meclisi ifadesinin (bazen danışma meclisi bazen de parlamento anlamında) Osmanlı basınında sık sık yer alıyor olması bununla ilişkili en somut örneklerden birisidir. Meslek'in millet-i İslâmiye için bir meclis teşekkülüne dair tasarısının kaynağı da yine buradadır.

1866 ve 1867 yıllarında Girit'teki isyanlar, Eflak ve Boğdan'daki kriz baskından görüldüğü üzere, Osmanlı kamuoyunu meşgul eden diğer belli başlı konulardı. Müslüman ahalinin Girit adasındaki durumu Müslüman kamuoyunu özellikle ilgilendiriyordu. Girit'teki Müslümanlar için mahallelerde bile bağış kampanyaları düzenleniyordu. Bu kampanyaların tamamen siyasi iki anlamı vardı. Öncelikle Müslüman tebaa arasındaki dayanışma duygusunu güçlendiriyorlardı. İkincisi, kampanyalar hakkında okurlarına sürekli bilgi veren ve kendileri de kampanyalar düzenleyen muhalif Türkçe gazeteler de bu sayede hükümetin politikalarını hem zımnen hem açıkça eleştirmek için meşru bir imkâna kavuşmuş oluyordu. Mehmed Bey'in Meslek sonrasındaki dönemde yazdıklarına bakılırsa, Girit'teki olayların ve adadaki Müslüman ahalinin durumunun Meslek'in de belli başlı meseleleri arasında olduğu kolaylıkla iddia edilebilir. Hiçbir Giritlinin yer almadığı Kuleli sanıklar listesiyle kıyasladığımızda, Meslek'te Giritlilerin varlığı yine de dikkat çekicidir. Sanıklar arasında iki Giritli bulunmaktadır (ki biri son derece etkindir). Ayrıca sanıkların ilişkide olduğu anlaşılan bir başka Giritli daha vardır. Kuleli ve Meslek arasındaki bu fark hiç kuşkusuz 1860'ların ikinci yarısında adada olup bitenlerle ve Müslüman kamuoyunun Giritli dindaşları için harekete geçmiş olmasıyla bağlantısız değildir.

Girit olayları Meslek'i dolaylı yoldan, bağış toplama faaliyetinin yaygınlaşmasına ve siyasi bir nitelik kazanmasına neden olarak da etkilemiştir. Özellikle muhalif basının siyasi bir karakter kazandırdığı bu faaliyeti Meslek mensupları da siyasi hedeflerle kullandılar. Onlar da hayır işleri için yardım topladı, bu yolla da siyasi karakter kazanmış yasal bir alanda faaliyette bu-

lunma, fazla dikkat çekmeden etraflarındaki kimselerle siyasi sohbetlere girişme, görüşlerini, hassasiyetlerini yoklama, böylece cemiyete dâhil edilme ihtimali olanları tespit etme olanağından faydalandılar.

1860'larda büyük bir hızla gelişmekte olan Türkçe basın muhalif söylemlerin yayılabildiği siyasi alanın genişlemesine katkıda bulunuyordu. Bağış kampanyalarının da somut olarak gösterdiği üzere, gazeteler Müslüman kamuoyunun hassasiyetlerini kavrayıp yönlendirmekte giderek daha büyük bir yetkinliğe kavuşuyordu. Meslek mensuplarının birçoğu Osmanlı bürokrasisinin memurlarıydı ve gazetecilerin çoğunluğuyla aynı mesleki çevrelerden geliyorlardı. Bazıları basının en önemli simalarını şahsen tanımakta, gazete yazıhanelerine gidip gelmekteydi. Bunun dışında, sanık ifadelerine bakılırsa Meslek'in önde gelenleri basının en önemli isimlerinin cemiyetin mensubu olduğunu, cinayet fikrinin de onlardan geldiğini ifade etmişlerdi. Her ne kadar bu iddia oldukça şüpheli olsa da, Meslek'in önde gelenlerinin özel basının genişlettiği siyasi alandan, aynı basının görünür hale getirip yönlendirdiği Müslüman kamuoyunun hassasiyetlerinden ve en tanınmış gazetecilerinin itibarından cemiyeti yaygınlaştırmak için faydalandıkları aşikârdır.

Benzerlikler

Mensuplarının mesleki profillerine bakarak Kuleli ve Meslek'i kıyasladığımızda belli başlı iki benzerlik göze çarpar. Birincisi şeyhler, müneccimler, medrese hocaları ve talebesi dâhil olmak üzere her iki muahedede ulema-dan hatırı sayılır üyenin bulunduğu görülmektedir (Kuleli'de kırk bir kişiden onu, Meslek'te yirmi beş kişiden beşi). İkincisi; iki muahedenin mensuplarının mesleklerini, padişaha karşı daha önceki isyanlara fiilen katılmış olanların meslekleriyle kıyasladığımızda, eski isyanların en önemli unsurlarından biri olan esnafın Kuleli'de de, Meslek'te de hemen hiç yer almadığını görürüz. Dikkat çeken üçüncü bir benzerlik mensupların sosyo-kültürel profilleriyle ilgilidir. Her ne kadar sosyo-kültürel açıdan hatırı sayılır bir çeşitlilik mevcutsa da –aralarında toplumun farklı mertebelerinden, farklı etnik kökenlerden vb. gelenler vardır– hepsinin dinî aidiyeti aynıdır. Çok dinli bir toplumda kurulmuş olan iki muahedenin de bütün mensupları Müslümandır. Aşağıda, bu benzerlikleri betimlerken, imparatorluğun yapısal dönüşümü başta olmak üzere belli başlı siyasi gelişmelerin hem muahedelerin terkihi hem de mensuplarının profilleri, siyasi söylemleri ve isyan stratejileri arasındaki paralellikler üzerindeki olası etkilerini de zikredeceğiz. Ele alacağımız ve siyasi anlamlarına odaklanacağımız son benzerlik ise, her iki muahedenin önde gelenlerinin söylemlerinde bulunan Osmanlı'nın geçmişine yönelik hayranlık içeren ifadelerdir.

Kitabın ilk bölümünde İstanbul'da, padişahın hal'ine yol açan isyanlarda etkin rol üstlenmiş belli başlı üç meslek grubu olduğunu gözlemlemiştik: yeniçeriler, esnaf ve ulema. İstanbul'daki isyanların pek çoğunun en faal aktörleri olan yeniçeriler içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik ağlar sayesinde, esnaf, yeniçeri esamisi sahipleri, niteliksiz işçiler ve şehre yeni gelmiş kimseler gibi çeşitli kentli sınıfların mensuplarını harekete geçirebildiklerini pek çok kez göstermişlerdir. Bunun yanı sıra en azından 16. yüzyılın sonundan itibaren yeniçerilerle esnafın giderek iç içe geçmeye başlamış, hatta bu nedenle fiilen esnaf-yeniçeri denilen bir kategori ortaya çıkmıştır. Bazı isyanlarda (özellikle 18. yüzyıl başında) esnafın yeniçeriler kadar, hatta daha fazla varlık gösterdiğini görüyoruz. Bununla birlikte, anlaşılan o ki, bu hareketlerde bile isyancılar arasında esnafın mevcudiyeti yeniçerilerin varlığıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Yeniçeriler hem esnafı harekete geçiren bir unsur, hem de esnafın gücünün temelidir. 1826'da ocağın lağvedilmesinden sonra ise kentli sınıflar, özellikle de esnaf, hem giderek daha merkezîyetçi bir siyaseti benimseyen devlet hem de Avrupa sermayesi ve ürünlerinin Osmanlı piyasasına kapsamlı bir biçimde girişi karşısında çıkarlarını koruyacak imkânlardan yoksun kalmıştır. Başka bir deyişle 1826'da merkezi idare ocağı lağvederek sadece İstanbul'daki isyanlarda faal bir rol üstlenmiş belli başlı üç gruptan birini ortadan kaldırmakla kalmamış, bir başka grubu da isyan için desteksiz ve müttefiksiz bırakmıştır. Söz konusu bu grup, yeniçeri hareketlerini bir halk ayaklanmasına yahut kentli sınıfların huzursuzluğunu yeniçerilerin desteklediği bir isyana çevirebilme kapasitesine sahip olduğunu birçok defa kanıtlamış olan esnaftır.

Sanıklar arasındaki iki arzuhâlcî ile bir hayriye tüccarı, bir de teşkilat mensuplarının kitle ilişkileri arasında yer alan Girit şehbenderi ile bir debbağ harîç Meslek'in içinde ve etrafında geniş esnaf kategorisine mensup sayılabilecek kimse yoktur. Kuleli muahedesine bakıldığında ise, sanık ifadelerinde Şeyh Ahmed'in, eski isyanların stratejisini takip edermişçesine, hazırlık aşamasında ulema, asker ve mütedeyyin esnafı bir araya getirmeyi hedeflediği belirtilmektedir. Ancak sanık listesinde esnaf tabakasına ait sayabileceğimiz sadece dört kişi mevcuttur. Üstelik bunların her biri farklı bir iş koluyla iş-tigal etmektedir (tüccar, tatlıcı, esir tellâlı, eski kılıç ve silah taciri). Dahası muahedeyle bağları mesleklerine değil, diğer muahidlerle olan tarikat ya da akrabalık ilişkilerine dayanmaktadır. Her iki sanık listesinde de esnafın son derece zayıf bir varlık gösterdiği dikkate alınacak olursa, Kuleli'nin de Meslek'in de davalarını payitaht esnafı arasında yaymayı başaramadığını kolaylıkla iddia edebilmek mümkündür.

Öte yandan, özellikle 1838 anlaşmasından itibaren Avrupa mallarının Osmanlı piyasasında yaygınlaşmasından etkilenen esnaf (en başta imalatçılar) devletin politikalarından rahatsızlık duyuyor olmalıdırlar. Dolayısıyla en azından isyancılara yakınlık duymak için yeterince sebepleri olduğunu varsayabiliriz. Esnafı bir araya getirmeyi hedeflediği üç grubun arasında sayan Şeyh Ahmed'in varsayımı da belki bu yöndedir. Fakat görünüşe göre esnaf memnuniyetsizliğini bir isyan eylemine dönüştürmeye artık muktedir olmaktan uzaktır. Esnaf artık eskisi gibi değildir...

Öncelikle yeniçeriler ortadan kalkmış, dolayısıyla esnaf bir isyan başlatmak için en önemli müttefikini ve manivelasını kaybetmiştir. Bunun yanı sıra devletin yeniçerileri ortadan kaldırırken başvurduğu şiddetin esnafın kolektif belleğine kazınmış olduğunu da varsayabiliriz. Dahası, yeni siyasi ve ekonomik koşullar karşısında esnaf loncaları da zayıflamakta, hatta Tanzimat sürecinde giderek yok olmaktadır.⁵ Bu da büyük ihtimalle esnafın kendi çıkarlarını korumak üzere teşkilatlanma ve birlikte hareket etme kabiliyetini azaltmaktadır. Sonuç olarak, yeniçerilerin yokluğunda ve loncaların içinde bulunduğu durumda payitahtın esnafı artık nasıl direneceğini bilemez hale gelmiş gibi görünmektedir. Onların katılımı olmadan bir isyan tasarısının kitleselleşebilme ihtimali de belli ki daha azdır.

Yeniçeriler ortadan kaldırılmış, esnaf ise görüldüğü kadarıyla sindirilmiştir, fakat eski isyanların en etkin üçüncü grubu olan ulema varlığını korumaktadır. İstanbul'da özellikle kalabalıktırlar. Suriçi İstanbul'un erkek nüfusunun yaklaşık yüzde yedi-sekizlik bir kesimini medrese talebesi oluşturmaktadır.⁶ Suhteler sadece kendi aralarında değil, aynı zamanda şehrin Müslüman ahalisiyle de vaazlar, halka açık dersler, aynı zamanda tarikatlar sayesinde oldukça kuvvetli ve sürekliliği olan bağlara sahiptirler. Tanzimat'a karşı ulemanın topyekûn bir siyasi tavır benimsediği söylenemez; fakat yeniçerilerin yokluğunda İstanbul'daki halk hareketlerinde başı artık ulemanın, özellikle düşük rütbeli olanların ve medrese talebesinin çektiği aşıkârdır. 1853'te, yani Kuleli Vakası'ndan altı yıl önce ulema *Softalar Vakası* adıyla bilinen bir dizi gösteriyle kitlesel hareketler başlatmaya hâlâ muktedir olduğunu kanıtlamıştır. Bu yeni dengeye uygun olarak Kuleli ve Meslek'in en önemli iki bileşeninden birisi de ulema olmuştur.

Her iki vakanın önde gelen muahidleri, din adamlarını sırf üye sayılarını artırmak için değil, aynı zamanda meşruiyet üretme kabiliyetleri için de safalarına katmak istemişlerdir. Her iki örnekte de (ama daha çok Meslek'te) önde gelen isimlerin özellikle medrese talebesini ve cami cemaatlerini isyan gününü harekete geçirmeyi arzu ettiğini açıkça ortaya koyan ifadeler mevcuttur.

5 S. Faroqhi, *Artisans*, s. 186-208.

6 Bkz. K. Karpat, *Ottoman Population*, s. 204.

İslâm Osmanlı Devleti'nin en temel meşruiyet kaynaklarından biri olageldiğinden, ulemanın sözünün güçlü bir siyasi değeri vardır. Din adamlarına atfedilen araçsal önem Meslek örneğinde daha belirgindir. Ulemadan üyelerin taleplerin oluşturulduğu toplantılardaki temsili hayli zayıfken, isyan stratejisinde kendileri için cemiyetin önde gelen temsilcileri rolü biçilmiştir. Halk karşısında konuşması, padişaha talepleri sunması öngörülenler onlardır.

Ulemaya biçilen meşruiyet sağlama rolü sadece isyan gününe dair planlar için ve Müslüman ahali üzerinde sahip olacağı varsayılan etki nedeniyle önemli değildir. Her iki teşkilatın tamamı Müslüman olan mensupları açısından da ulemanın varlığı mühimdir. Yeni üyelerin kabul sürecinde ulemaya önemli roller verildiği ve onların varlığının, en azından bazı muahidler için temin ve ikna edici bir unsur olduğu görülmektedir. Dolayısıyla muahedelerdeki ulema mevcudiyetiyle bütün mensuplarının Müslüman olması arasında gözle görülür bir bağ mevcuttur. Öte yandan, ulemanın varlığının bütün muahidlerin Müslüman olmasının nedeni olduğu düşünülmemelidir. Ne Kuleli ne Meslek tamamen ulemanın kontrolü altındadır. Kuleli'ye baktığımızda, muahedenin önde gelenleri arasında askerlerin ve bir de memurun bulunduğu unutulmamalıdır. Meslek'te ise cemiyetin yöneticileri arasında zaten ulemadan kimse yoktur.

Her iki teşkilatın tüm mensuplarının Müslüman olmasına neden olan başka etkenler de olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Osmanlı toplumu geleneksel olarak dinî aidiyetlere göre bölümlenmiş olduğu gibi, bu ayrımlar bir bakıma Tanzimat hükümetlerinin izlediği politikalarla ıslahatlar devrinde de tekrar üretilmiştir. Buna bağlı olarak, imparatorluğun içindeki farklı dinî cemaatlerin çıkar, konum ve gelecekleriyle ilgili olarak haliyle kendilerine has kaygı ve memnuniyetsizlikleri vardır. Kuleli ve Meslek mensuplarının dinî kimliklerinin homojen olması bir anlamda bu bölünmenin doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Başka bir deyişle, her iki muahedenin sadece Müslümanlardan teşekkül etmiş olmasının nedenlerini ve olası anlamlarını daha iyi kavrayabilmek için imparatorluğun Müslüman nüfususunu etkileyen siyasi gelişmeleri hesaba katmak gerekmektedir. Bu sayede, iki muahedenin siyasi önceliklerini ve söylemlerini etkileyen, hatta tayin eden etkenleri de daha iyi tespit edebiliriz.

Müslüman muahidler: Kaybeden "imtiyazlılar", öncelikli "proto-vatandaşlar"

Kuleli ve Meslek'in içinde olduğu siyasi evrenin bel kemiği hiç kuşkusuz 19. yüzyılın başından itibaren gelen reform dalgasıdır. II. Mahmud'un saltanatı sırasında, özellikle Tanzimat döneminde ilan edilip hayata geçirilen re-

formlarla imparatorluğun siyasi yapısı ve devletle tebaa arasındaki ilişkiler giderek değişmektedir. Maliye, dinî cemaatlerin düzeni, askerlik hizmeti, eğitim, adli sistem gibi birçok alanda gerçekleştirilmiş ya da ilan edilmiş olan değişikliklerden bahsetmiş ve Kuleli ve Meslek mensuplarının siyasi zihniyetlerinin bu gelişmelerin izlerini taşıdığını tespit etmiştik. İki muahedenin tümü Müslüman mensuplarının siyasi söylemleri söz konusu reformların Müslüman cemaat için iki yönlü bir anlam taşıdığını göstermektedir. Anlaşılan o ki, Tanzimat döneminde Müslümanlar bir taraftan geleneksel ve yasal olarak edinmiş oldukları imtiyazları giderek kaybetmekteyken, diğer taraftan imtiyazlı “proto-vatandaşlar” hâline gelmektedirler. Nihayetinde, imparatorlukta “vatandaşlığın” gelişme sürecine tamamıyla dâhil edilen yegâne cemaati onlardır.

Islahatlar döneminde devletin resmi söylemi öncelikle Müslüman kamuoyuna hitap ediyordu ve meşruiyetini daima İslâmi referanslarla (dolayısıyla Müslüman cemaatin referanslarıyla) kuruyordu. Özellikle orduda ve bürokrasinin üst kademelerinde de merkezi idare önce Müslüman uyruklarına güvenmeyi tercih ediyordu. Fermanlarda gayrimüslimlerin devlete ve vatanına karşı görevleri kabul ediliyor, fakat merkezi idare pratikte bazı alanlarda onları uzak tutuyordu. Örneğin gayrimüslimler askerlik görevinden muaf tutuluyorlardı – dolayısıyla devletin tekelindeki meşru şiddeti uygulamaya katılma hakkından da mahrum bırakılıyorlardı. Osmanlı toplumunun geleneksel düzeninin hiyerarşik yapısı bu şekilde “vatandaşlık” ve “vatanseverlik” değerlerinin geliştiği bir sürece aktarılmış oldu. “Osmanlı vatandaşlığının” ilk adımları özellikle ve öncelikle Müslüman ahaliyi kapsıyor, Müslüman tebaanın cemaat kimliği de böylece Osmanlı “proto-vatandaşlık” kimliğiyle birleşiyordu. Müslümanlar bu dönemde “millet-i hâkime” konumundan giderek uzaklaşmaktaydı. Ancak, reformlar sayesinde ve kamuoyunun siyasi rolünün güçlenmesiyle birlikte “padişahın tebaası” giderek “Devlet-i Aliyye vatandaşlarına” dönüşmekteyken, Müslüman halk da bu sürecin dayandığı öncelikli “proto-vatandaşlar” hâline gelmekteydi.

Ele aldığımız iki muahedenin (ve Mehmed Bey’in sonraki yazılarının) siyasi perspektifi, tıpkı Tanzimat döneminde merkezi idarenin zihniyet dünyası gibi, bir taraftan siyasi sistemi reforme etmeye yönelik bir arzu, diğer yandan ise toplumun yozlaşmasına, kimliğin (Müslüman ve hâkim kimliğin) kaybedilmesine dair muhafazakâr bir endişenin belirleyici izlerini taşımaktaydı. Günlük hayattaki değişimler karşısında bu muhafazakârane endişe hiç kuşkusuz değişmezliğin *a priori* olumlu olduğuna dair kadim yargıyla bağlantılıydı. Öte yandan güncel bir politik etken olan Müslüman cemaatin imtiyazlarının aşınması bu endişeyi teşvik eden asıl unsurdu. İmtiyazların giderek kaybedilmesi bir ölçüde siyasi iktidarla –ilke olarak– bütün tebaa

arasındaki ilişkileri yasal ve standart bir zemine oturtmayı hedefleyen reform sürecinin bir sonucuydu. Bununla birlikte gayrimüslim cemaatlerin hakları yabancı güçlerin (başta Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya olmak üzere) dikkatle takip ettiği bir meseleydi. Kırım Savaşı'nın sonunda, 1856'da çıkarılan, Tanzimat döneminin ikinci büyük fermanı Fransız, İngiliz ve Avusturyalı sefirlerin baskısı ve gözetimi altında hazırlanmıştı. Islahat Fermanı'nda dinî cemaatlerin eşitliği ilkesi özellikle vurgulanıyordu. Yabancı güçlerin devletin iç işlerine müdahil olmasından ne bürokratlar ne de Osmanlı Müslüman kamuoyu hoşnuttu. İşte Kuleli ve Meslek muahedelerinde karımıza çıkan bazı siyasi söylem ve tasarılar, hepsi Müslüman olan muahidlerin bu gelişmeler karşısında Müslüman kamuoyunda ortaya çıkan endişeleri paylaştığını, hatta yansıttığını göstermektedir. Bu çerçevede iki çarpıcı örneği hatırlamak yerinde olacaktır.

Şeyh Ahmed, ifadesine bakılırsa, dinî cemaatler arasında eşitliğin ilan edildiğini işittiğinde hissettiği ıstırap onu Kuleli muahedesini kurmaya sevk etmiştir. 1856 fermanı aynı zamanda 1860'lardaki millet sisteminin yeniden tanziminin de zemini olmuştur. Gayrimüslim cemaatler bu yeni düzenlemeyle nizamnamelerini ve "millet" meclislerini Bâb-ı Âli'ye tasdik ettirebilmişlerdir. Geleneksel olarak "hâkim" pozisyonda tarif edilen Müslüman cemaat ise bu siyasi haklara sahip değildir. Meslek'in mensuplarından Cemal Efendi bir üye adayı olan Mültezim Mehmed Ağa'ya cemiyetin temel hedefini anlatırken tam olarak bu hususu vurgulamıştır: "Ermeniler millet meclisi yaptılar böyle bir meclisin millet-i islâmiyede dahi yapılması lâzım olub icrasına teşebbüs kılınaca[k]".⁷

Bu gibi söylemler Kuleli ve Meslek'in önde gelen isimlerinin gayrimüslimlere karşı belli bir düşmanlık beslediğini düşündürtebilir. Ne var ki bu hatalı bir yorum olacaktır. Ne Kuleli ne Meslek gayrimüslimlere karşı kurulmuş teşkilatlardır. Gayrimüslim cemaatlere yönelik düşmanlık içeren bir planları yoktur. Aslına bakılırsa, onlar hakkında herhangi bir tasarıları yoktur... Sadece, önde gelen üyelerin isyan günü gerek alenen duyurular yaparak, gerekse "millet büyüklerine" çağrıda bulunarak gayrimüslimleri teskin etmeyi düşündükleri anlaşılmaktadır. İki muahedenin de amacı siyasi iktidara en yüksek seviyeden müdahale etmektir ve bütün ülkeyi etkileyeceği varsayılan tasarıları vardır. Gayrimüslimler bu planlara zımnen dâhilse de, bu teşkilatların temel meselesini teşkil eden unsurlar Müslüman cemaat ve onun siyasi, toplumsal, ekonomik durumudur.⁸ Bu tutumları cemaatperverliğe daya-

7 MKB, s. 393; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 56.

8 Meslek teşekkülünden sonraki bir dönemde yayınlanan Mehmed Bey'in gazetelerinin gayrimüslimlerin durumlarıyla ilgilenmekte olduğunu ve ayrıca bu gazetelerden birinin dört dilde (Türkçe, Arapça, Rumca ve Ermenice) hazırlanmış olduğunu not etmek gerekir. Fakat İslâmi-

nan basit bir refleksin ürünü olarak değil, “Osmanlı vatandaşlığının” sorumluluk ve haklar çerçevesinin, Müslüman tebaanın cemaat bilinci ve kimliğine eklemlenerek gelişmesinin neticesi olarak görülmelidir.

Tasarılarının, şikâyetlerinin, nihayet sözlerinin gösterdiği üzere her iki muahedenin başta gelen mensupları devletin işlerine müdahale etme hakkına, hatta sorumluluğuna (padişahı tahttan indirmek ve öldürmek de dâhil) sahip oldukları kanaatindeydiler. Müslüman ve hatta bir kısmı ulemadan olduklarından meşru siyasi-dinî referansları tabii olarak biliyorlardı. Siyasi *hinterlandlarının* bileşenleri olan unsurlar⁹ tebaanın giderek büyüyen politik gücünü ve meşruiyetini daha iyi kavramalarına yardımcı olmuştu. Mesleklerinin (ulema, asker ve memur) ve hatta aile profillerinin de (bazıları taşranın nüfuzlu, büyük ailelerinden ya da yüksek bürokrasidendi) hiç kuşkusuz siyasi bilinçlerinin oluşmasında belli bir etkisi olmuştu. Bununla birlikte her iki vakada da devletin siyasetine müdahale etme hakkını mesleğine ya da toplumsal konumuna dayandıran kimse yoktur. Öne sürdükleri gerekçeler daha ziyade devlete karşı hak ve sorumluluklarını kavramış bir vatandaş söylemini andırmaktadır – ki zaten devlet de Müslüman tebaayı yeni “yazılı olmayan anayasanın” asli taraflarından biri olarak zımnen tanımaktadır. Bu tür bir kavrayışın izleri Mehmed Bey’in “tebaa” sözcüğünü asla kullanmadığı ve daima “vatandaş” kelimesini tercih ettiği, Meslek’ten sonraki döneme ait yazılarında en açık biçimiyle görülmektedir. Kuleli muahidlerinden Hidayet Efendi’nin sorgusundaki sözleri de sorumluluk sahibi “(Müslüman) vatandaş” söyleminin hayli ürkek, ama iyi bir örneğidir: “Benim dahi eskârım gece gündüz hey’et-i devleti düşünmek olub her ne kadar üzerimize lazım değilse de iktiza-i din ve vatan ve beyt-ül mal-ı müsliminin israf ve telef olunmamasını devletimizden temenni ederiz”.¹⁰

Yukarıdaki alıntıda geçen “iktiza-i din” (dinin gerekleri) ifadesi hiç kuşkusuz Hidayet Efendi’ye özgü değildir. Gerek Kuleli’nin gerek Meslek’in mensupları sık sık “iktiza-i din”den, ayrıca “dava-yı Islâmiyet”ten, hatta “şariat[ın] kemaliyle icra” ettirilmesinden bahsederler. Bu ifadeler pek tabii “teolojik” birtakım amaçların varlığına dair ipuçları olarak görülmemelidir. Bunlar devletin siyasi söyleminin doğal zeminini oluşturan kalıplardır ve her iki muahedenin mensuplarının zihinlerinde de doğal olarak mevcuttur. Ayrıca bu sözlerin siyasi meşruiyet sağlama kabiliyeti olduğunu da unutmamak gerekir. Tıpkı Tanzimat devrini başlatan fermana olduğu gibi, bu türden si-

yet ve Müslümanların sorunları bu yayınlarda da daima öncelikli olarak ele alınan konu başlıkları olmuştur.

9 Kuleli için özellikle Nakşibendi tarikatını, Şeyh Şamil’in hareketini, 1848 Macar devrimcilerini, Meslek içinse muhalif basınının kalem erbaplarını, tercüme odasını ve belki bir de *Carbonari* hakkında okuduklarını sayabiliriz.

10 Hidayet, n. 27, s. 2a.

yasi-dinî klişeler iki muahedenin önde gelenleri tarafından da hâlihazırdaki otoriteye karşı isyan tasarılarını meşrulaştırmak için –hemen her örnekte bilinçli olarak, hatta bazen son derece araçsal bir biçimde– kullanılmıştır. Örneğin Kuleli'nin bir numaralı ismi muahidlerden birine taleplerinin “şariat üzerine” olduğunu ve onlara karşı koymanın “devletin [...] şanına layık” olmayacağını anlatmıştır.¹¹ Meslek'in önderi de sonraki yazılarında neredeyse aynı mantığı izler. Abdülaziz'in saltanatının ve hükümetin meşru dayanağının bulunmadığını ispat etmek için sıklıkla Kur'an'a ve imparatorluğun altın çağına referans verir. Bahsi geçen klişeleri takiben daima halkın (öncelikle Müslüman halkın) merkezi idare (hatta padişah) karşısında toplumsal, ekonomik ve siyasi çıkarlarını savunmayı hedefleyen siyasi tasarı, şikâyet ve taleplerin geldiğine dikkat etmek gerekir. Şeyh Ahmed'in cemaatlerin eşitliği meselesiyle ilgili kaygısı ve Meslek'in millet-i İslâmiye için bir meclis kurma tasarısı, her iki muahede için de dinî hassasiyetlerle imparatorluğun Müslüman tebaasına dair siyasi talep, proje ve endişelerin nasıl kuvvetli bir biçimde birbirine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu baği en çarpıcı biçimde ortaya koyan ifade ise Kuleli muahedesinin iki numarası Hüseyin Daim Paşa'ya atfedilen şu tespittir: “İslâm olanların ekserisi dilenci ve hamal olub ve şariat kemaliyle icra olmayarak ve Müslümanlık dahi bitiyor”.¹²

Ne Kuleli'nin ne de Meslek'in sufi yapılanmalar olmadığını belirtmeye gerek var. Dolayısıyla her iki teşkilat için de dinin ve her türlü dinle ilişkili gerekçenin doğal olarak güçlü siyasi, toplumsal ve ekonomik anlamlara sahip olması gerektiğini unutmamak gerekir. İslâmi değerlerin yıpranıyor olmasına, şeriata uyulmamasına, “şariatın adem-i icrası”na dair ifade ettikleri kaygılar bir yandan imparatorlukta siyasetin meşru temeline referans verme stratejilerinin bir parçasıdır. Öte yandan tüm bu kaygılar Müslüman tebaanın geleneksel ve yasal olarak edinmiş olduğu hak ve imtiyazların gerçek anlamda aşınmakta olmasının da bir tezahürüdür. Tanzimat dönemi, siyasi iktidara tebaa karşısında standart bir nitelik kazandırılması hedefiyle beraber, imtiyazların giderek bertaraf edilmesi anlamına gelmektedir. Ne 1850'ler ne 1860'lar için siyasi iktidar pratiğinin tamamen standart hale gelmiş, imtiyazların topyekûn ortadan kaldırılmış olduğundan bahsedilebilir. Devletin somut siyasi ve ekonomik imkânları bu hedefin gerçekleştirilmesi için yetersiz kalmış olsa da, imtiyazların kaldırılması Tanzimat siyasetinin en azından idealleri arasındadır. Ayrıca, merkezi idarenin, 1850'li yıllarda yeniçeri ocağını lağvetmeyi, loncaların imtiyazlarını kaldırmayı, göz ardı etmeyi, ayanların çoğunu yok etmeyi ya da zayıf düşürmeyi başarmış durumda olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Tüm bu gelişmele-

11 Ali Bey, n. 8, s. 10b.

12 Binbaşı Rasim, n. 5, s. 2b.

re paralel olarak Osmanlı'nın toplumsal düzeninde daima ayrıcalıklı bir yere sahip olmuş Müslüman nüfusun imtiyazları da Tanzimat devrinde tartışmaya açılmıştır.

İmtiyazların tartışmaya açılması meselesi, padişahların tahttan indirilmesiyle neticelenen eski İstanbul isyanlarını akla getirmektedir. Kitabın Birinci Bölümü'nde gördüğümüz üzere, bu isyanların büyük çoğunluğu doğrudan ya da dolaylı olarak, imparatorluğun “yazılı olmayan anayasasının” tarafı durumundaki sınıflara tanınmış bazı imtiyazları aşındırmak ya da ortadan kaldırmak yönündeki tasarılar karşı çıkmıştır.¹³ 19. yüzyıl boyunca siyasi iktidar doğrudan tebaaya yaslanmaya giderek daha çok meyleder; reformlar imtiyazlı grupların ortadan kaldırılmasına ve “proto-vatandaşlığın” ilk tezahürlerinin gelişmesine katkı sağlarken, resmi söylem de zımnen ya da açık bir biçimde giderek daha sık “haklar ve ödevler” kalıbına göndermelerde bulunmaktadır. Bu eğilim ister istemez siyasi alanın sınırlarını tebaanın yararına olacak şekilde de genişletmiş ve tebaanın devletin siyasetine muhtemel müdahalesine zemin hazırlamıştır. Söz konusu müdahalenin yasal kanalları oluşmamış olsa da müdahil olma fikri giderek meşruiyet kazanmıştır. Yukarıda da vurgulandığı üzere, Müslümanlar imparatorlukta bu sürece tamamen dâhil edilmiş olan yegâne cemaattir. Müslümanlar bu sayede imparatorluğun öncelikli “proto-vatandaşlar”ı hâline gelmiş, Müslüman “halk” da “proto-vatandaşlar”ın kamusal ve siyasal gövdesini temsil etme kabiliyetine kavuşmuştur. Eski isyanlarla kurmakta olduğumuz analogiye geri dönecek olursak,¹⁴ Tanzimat’la birlikte Müslüman halkın devletin yeni temel dayanağı, imparatorluğun “yazılı olmayan anayasasının” başlıca tarafı hâline gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Kuleli ve Meslek’in tamamen Müslümanlardan oluşan teşkilatlar olmasının ve bu teşkilatlardaki yaygın siyasi-dinî söylemlerin ortaya koyduğu üzere “yazılı olmayan anayasasının” yeni büyük paydaşı olan Müslüman halkın geleneksel ve yasal olarak edinmiş olduğu imtiyazların tartışma konusu edilmesi de isyan fikrini meşrulaştıran en temel gerekçeyi meydana getirmiştir.

13 Bu bağlamda, II. Osman’ın yeniçerilere dair niyetleri hakkındaki söylentileri, III. Selim’in yeniçerilerle ilgili tasarılarını; İbrahim’in imtiyazlılara dokunacak yeni bir vergi koyma girişimini; IV. Mehmed’in saray halkını Edirne’ye taşımasının başkent esnafının çıkarlarına etkisini; II. Mustafa’nın şeyhülislâmının giderek büyüyen, imtiyazlı sınıfları tehdit eder hale gelen otoritesini ve ayrıca yine II. Mustafa’nın güçlü vezir hanelerinin mensuplarının hükümette önemli mevkilere getirilmesiyle ilgili politikayı değiştirmesini; III. Ahmed’in İran’a karşı sekiz yıl süren hem yıpratıcı, hem de esnaf-yeniçerinin çıkarlarını zedeleyen seferlerini hatırlayabiliriz.

14 “Yazılı olmayan anayasasının” yeni bileşeninin kıyaslanamayacak kadar farklı bir karaktere sahip olması, hiç kuşkusuz bu analoginin sınırlarını da belirler. Müslüman halk ile yeniçeriler, esnaf ya da ayanlar gibi imtiyazlı bir grup arasındaki ayrımlar açıktır. Bunlar aidiyet tarzları, yapıları, kapsamları, işlevleri, iç işleyişleri ve siyasi iktidarın karar alma sürecine müdahale araçları bakımından birbirlerinden farklıdırlar.

İki muahedenin hepsi Müslüman olan mensupları hem kaybetmekte olan birer “imtiyaz” sahibi hem de öncelikli birer “proto-vatandaş” konumunda bulunuyorlardı. Her iki yapının mensupları da mevcut otoriteye karşı çıkmak için sıraladıkları haklı sebepleri ve siyasi iktidara en yüksek seviyeden müdahale etmek için ihtiyaç duydukları meşruiyeti bu ikili konumdan devşiriyorlardı. Ayrıca, Tanzimat döneminde “proto-vatandaşlığın” gelişmesine eşlik eden iki sürecin daha bu muahedelerin oluşumunda, taleplerinde, siyasi söylem ve tasarılarında derin bir etkisi olmuştur. Bu süreçlerden birincisi tebaanın aidiyetini, bağlılığını sağlayacak değerlerin –başta (Müslüman) vatanseverlik olmak üzere– devlet tarafından yaygınlaştırılmasıdır. İkincisi ise (Müslüman) kamuoyunun siyasi rolünün giderek büyümesidir.

Tanzimat devleti, benimsenen yeni yönetim stratejisine uygun olarak, öncelikle Müslüman tebaayı etkilemesi beklenen ve yine başta Müslümanlar olmak üzere halkı devlet ve “vatan” ihtiyaç duyduğunda harekete geçirmeyi hedefleyen yeni mekanizmalar ve yeni bir aidiyet kültürü yaratıyordu. Bu yöndeki politikalar Müslüman tebaanın öncelikli “proto-vatandaşlara” dönüşmesine katkı sağladılar. Kamusal alanın siyasi karakterinin güçlenmesinin sonucu olarak ortaya çıktılar ve onun daha da güçlenmesine sebep oldular. Bu süreçte öncelikle Müslüman bir vatanseverlik söyleminin yaygınlaştığını görüyoruz. Bir yandan Müslüman nüfusu ihtiyaç halinde harekete geçirmeyi hedefleyen Tanzimat’ın politikalarına ve söylemine uyumlu bir biçimde, diğer yandan siyasi *hinterlandlarını* oluşturan unsurların etkisi sayesinde Kuleli ile Meslek’in baş aktörlerinin siyasi perspektifleri vatanseverlik anlayışının aşikâr izlerini taşımaktadır. Vatanseverlik hükümete, hatta padişaha karşı Müslüman halkın ve vatanın çıkarlarını savunmak için muahidlere meşru bir dayanak sağlamıştır. Her iki muahedenin söylemlerinde gördüğümüz vatansever fikir ve ifadeler çoğunlukla zımnen, hemen her seferinde İslâmi referanslarla (ya da en azından muahidlerin dinî kimlikleriyle ilişkilendirilerek) dile getirilmiştir. Kuleli’den Meslek’e, Meslek’ten de Mehmed Bey’in makalelerine uzanan süreçte, söz konusu vakaların baş aktörlerinin söylemlerinde vatanseverliğin giderek daha görünür, daha elle tutulur hale geldiğini, fakat hiçbir zaman İslâm’dan tamamen kopmadığını, daima dinî referanslarla çevrelendiğini görüyoruz. Bu vatanseverlik anlayışı her iki muahedenin dinî aidiyetler bakımından homojen olmasının hem sebebi, hem de sonucudur. Zaten bu dönemde sadece Kuleli ve Meslek mensupları için değil, merkezi idare için de vatan öncelikle Müslümanların vatanıdır.

Siyasi-dinî söylemin temel üreticisi ve tüketicisi olan devlet Müslüman tebaasıyla aynı dinî kimliğe sahipti ve anlaşılan bu durum Müslüman tebaanın siyasi-dinî önceliklerinin doğal olarak iktidarın karar alma sürecinde de hayat bulması gerektiği yanılsamasını yaratıyordu. Ne var ki fiiliyatta Müslü-

man tebaa karar alma sürecine katılmalarına izin verecek, elle tutulur, hukuken tanınmış herhangi bir siyasi mekanizmaya sahip değildi. Buna karşılık, Tanzimat'ın yarattığı yeni bağlılık değerlerinin, "proto-vatandaşlığın" gelişmesinin ve ayrıca Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında ortaya çıkan pek çok teknik ve siyasi gelişme sayesinde Osmanlı kamuoyu giderek daha önemli bir siyasi aktöre dönüşmekteydi. 1860'larda Osmanlı basınının gösterdiği gelişme bunun en somut örneğidir. Başka bir deyişle kamuoyunun siyasi rolünün artması halka siyasi iktidarın karar alma sürecini dolaylı bir biçimde etkileme imkânı vermiştir. 1850'ler ile 1860'ların sonunda Müslüman halkın devletin politikalarından ve başarısızlıklarından duyduğu memnuniyetsizliğin arttığını görüyoruz. Yukarıda, paragrafın başında zikredilmiş olan yanıl-sama Müslüman halkın hükümete yönelik beklenti ve şikâyetlerinin meşruiyet kazanmasına fazladan katkı sağlayan bir etkidir. Yeni yönetim siyasetinden, özellikle bizzat devletin siyasi-dinî söyleminden beslenen bu meşruiyetten her iki muahede de alabildiğine faydalanmıştır. Kuleli ve Meslek'in belli başlı siyasi hassasiyetlerinin ve temel meselelerinin kendi dönemlerindeki Osmanlı Müslüman nüfusunu meşgul eden konularla mutlak bir biçimde örtüşüyor olması bu muahedelerin doğuşuyla Müslüman kamuoyunun yükselen memnuniyetsizliği arasındaki bağı açıkça ortaya koymaktadır. Bu kesişme ayrıca her iki teşkilatın mensuplarının tamamının Müslüman olmasının hem sebebi hem de sonucudur. Her iki teşkilata dair pek çok işaret (özellikle Kuleli'nin isyan stratejisi, Meslek'in propaganda yöntemi ve her ikisinin siyasi söylemlerini üzerine bina ettikleri ortak zeminin niteliği), en azından önde gelen mensuplarının Müslüman kamuoyunun memnuniyetsizliğinin önemini verimli bir meşruiyet kaynağı olarak gördüklerine ve dolayısıyla Müslüman kamuoyunun giderek büyüyen siyasi rolünü ve Osmanlı siyasi alanında ortaya çıkan yeni "güç ilişkilerini" kavramış olduklarına delalet etmektedir.

Eskiye övmek, değişimi savunmak

Her iki muahedenin amacı yasaları, hükümeti, padişahı tamamen radikal yöntemlerle değiştirmek ve Tanzimat'tan önceki dönemde adı hiç anılmamış birtakım siyasi projeleri hayata geçirmektir. Öte yandan, muahedelerin önde gelen simaları bir yandan da Osmanlı'nın şanlı geçmişine sürekli bir biçimde atıfta bulunmaya devam ediyorlardı. Yenilikçi siyasi tasarılarla Osmanlı'nın geçmişine duyulan derin hayranlığın muahidlerin zihninde bir arada bulunuyor olması, onların değişimden ne anladıklarını ve 19. yüzyılın ortasında Osmanlı siyasi alanındaki mevcut meşruiyet mekanizmalarını nasıl kavradıklarını daha iyi analiz edebilmek için önemli ipuçları sunmaktadır.

Osmanlı siyasal düzeni hiçbir zaman sabit, değişmez olmadı, fakat değişmez olduğu iddiası düzene meşruiyet sağlayan temel kaynaklardan biriydi. *Âdet-i kadime* ifadesi tek başına siyasi, ekonomik, toplumsal ve adli kararları meşru kılmaya yetiyordu.¹⁵ İstanbul'da, padişahın hal'iyle sonuçlanan isyanlar da meşruiyetlerini devleti savunma ve siyasi nizamı muhafaza etme iddialarına dayandırmaya çalışmışlardı. Tanzimat devrini başlatan ferman da benzer bir akıl yürütmeye sahiptir. Şanlı Osmanlı geçmişine övgüyle başlayan fermana göre Osmanlı Devleti'nde yüz elli sene öncesine gelene kadar eksiksiz bir düzen hâkimdir. Bu dönem boyunca şeriata ve kavânîn-i münîfeye eksiksiz riayet edilmiştir. Dolayısıyla, fermanın ilk kısmında amaç Osmanlı'nın şanlı geçmişini canlandırmak gibi görünmektedir. Şanlı geçmişi yaratan ise, fermana ima edildiği üzere, imparatorluğun yaklaşık dört yüz elli sene boyunca değişmeden kalmış olan siyasi nizamıdır. Öte yandan ferman nihai olarak düzeni yeniden tesis etmenin gerektiğini belirtmektedir. Bunu başarmak için önerilen ise ne eski kanunların yürürlüğe konması ne de eski yönetim anlayışının diriltilmesidir. Bunun yerine *kavânîn-i cedide*'nin, yani yeni kanunların oluşturulmasının gerektiği vurgulanır. Açıkça görüldüğü üzere, ferman Osmanlı geçmişinin hatırasından ve imgesinden yenilikçi reformlar için meşruiyet devşirmeye çalışmaktadır. Başka bir deyişle imparatorluğun yapısını değiştirecek olan Tanzimat reformları, geçmişe ve geçmişteki Osmanlı siyasal düzeninin değişmezliği imgesine atıfla sunulmuştur. Bu çerçevede değişmezlik nosyonu neredeyse çelişkili bir biçimde imparatorluğun siyasal düzeninin yeniden yapılandırılmasını meşrulaştıran bir işlev üstlenmiştir.¹⁶

Kuleli ve Meslek mensuplarının siyasi zihniyetinde de buna oldukça benzer bir muhakemenin mevcut olduğunu görüyoruz. Görünüşte İstanbul'daki eski isyanlarla aynı ideali paylaşmaktaydılar. Düzeni yeniden tesis etmeyi amaçlıyorlardı. Siyasi söylemlerinde padişahların şeriata riayet ettiği, halkın ihtiyaçlarını dert edindiği hayali bir geçmişe dair pek çok atıf vardı. Bütün bu ipuçlarından kurulu düzeni Tanzimat'ın getirdiği "değişimden" korumak istedikleri sonucuna varılabilir, özellikle de Kuleli muahidlerinin en çok telaffuz ettiği cümlelerden birinin "Tanzimat'ı istemeyiz" olduğu hesaba katılırsa...

Ne var ki bu yorumda ısrar etmeye mani olan üç sebep mevcuttur. Öncelikle, yukarıda görmüş olduğumuz üzere, her iki teşkilat pek çok temel özel-

15 H. Karakete, "Legitimizing", *a.g.e.*, s. 41-42.

16 Burada reform ve koruma fikirlerinin birbirini tamamlayan iki nosyon olarak görüldüğü modern muhafazakârlık düşüncesiyle belli bir benzerliğin mevcut olduğunu tespit edebiliriz (örnek olarak modern muhafazakârlığın kurucu yapıtına bkz. E. Burke, *Reflections on the revolution in France*, Londra, 1986 / 1790).

liğini, hatta bizatihi varlıklarını –en azından kısmen– siyasi alanın yeni ter-
kibine borçludur. Siyasi tasarıları da büyük oranda Tanzimat’la paraleldir.
İkincisi Tanzimat’tan sık sık yakınan Kuleli muahidlerinin dağarcığında bu
kelime öncelikle Müslüman ahalinin ve Osmanlı Devleti’nin giderek kötü-
leşen koşullarından, toplumda gözlemledikleri ahlâki yozlaşmadan sorumlu
tuttukları dönem hükümetlerine işaret etmektedir. Kaldı ki, ortaya koyduk-
ları eleştirilerin çoğu Tanzimat hükümetleri tarafından da paylaşılmaktadır.
Onlar da reformların Müslüman ahali üzerindeki ikincil etkilerinden şikâ-
yet ederler. Kuleli muahidleri, tıpkı Meslek mensupları gibi (Mehmed Bey’in
yazılarını da buraya dâhil edebiliriz) Tanzimat hükümetlerinin güttüğü si-
yasetin ortaya çıkardığına ya da kışkırttığına inandıkları yolsuzluğu, yozlaş-
mayı, bozulmayı yerer, ancak ilkesel olarak reform ihtiyacını kabul ederler.
Böylece üçüncü sebebe gelmiş oluyoruz: Her iki vakanın sanıklarının söyle-
minde geçmişe övgü dolu atıflar olsa da siyasi sistemin Tanzimat öncesin-
deki haliyle yeniden ihya edilmesine dair hiçbir tasarıları yoktur. İlk bakışta
çelişkili gibi görünen bu tavır öncelikle şanlı geçmişin hatırasının ve imgesi-
nin meşrulaştırıcı işleviyle ilişkilidir. Tanzimat Fermanı ve Tanzimat hükü-
metleri gibi bu iki teşkilatın mensupları da geçmişin hatırasına, başta şeriat
olmak üzere Osmanlı siyasi alanının geleneksel olarak kabul görmüş değer-
lerine birer meşruiyet kaynağı olarak sık sık müracaat etmişlerdir. Geçmişe
övgülerle dolu sözlerinin samimiyetini sorgulamaya kalkışmadan, bu atıfla-
rın somut bir biçimde meşruiyet üretme işlevini haiz olduğunu tespit etmek
gerekir. Geçmişe yapılan göndermeler nihayetinde bir taraftan karşı çıktık-
ları padişahın ve hükümetin başarısızlıklarını göstermeye, diğer taraftan da
Osmanlı Devleti’nin yeniden başarıya ulaşabilme ihtimalini somutlaştırmaya
yaramaktadır. Böylece kendi isyan tasarılarını da gerekçelendirmiş olurlar...

Pek tabii bu göndermeler, övgüler Kuleli ve Meslek mensuplarının siyasi
ufkunda belirli bir muhafazakârlığın varlığının emareleri olarak da görülebi-
lir. Öte yandan, bu durum Kuleli Vakası’nı “gerici” bir hareket olarak sınıf-
landıran en yaygın yorumda yapılanın aksine, söz konusu teşkilatların siya-
si perspektiflerini geçmişten devraldıkları anlamına gelmez.¹⁷ Her iki mua-
hedede ve ayrıca Tanzimat Fermanı’nda Osmanlı’nın geçmişinin şanlı hatı-
rasından meşruiyet devşiren söylemlerin arz ettiği çeşitlilik, bu yöndeki ha-
fızanın canlı ve değişken olduğunu, kesinlikle durağanlaşmamış, tektipleş-
memiş bir halde bulunduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla söz ko-
nusu hafıza siyasi gelişmelere göre güncellenmekte, siyasi alanda aktörlerin

17 Bkz. Ul. “Gerici / ilerici” ikiliği zaten aktörleri sınıflandırmak ve 19. yüzyılın ortasında siyasi
alandaki etkin olan unsurları kavramak için oldukça yetersiz bir çerçeve sunmaktadır. Bugün ne-
redeyse tamamen gözden düşmüş olan bu analiz çerçevesine dair eleştirileri daha fazla uzatma-
nın lüzumu olmasa gerek.

ihtiyaçlarına göre yeniden biçimlendirilmektedir. Bu hafıza tartışmasız bir biçimde meşrulaştırıcı bir işleve sahiptir ve bu yönüyle hem iktidar hem de muhalefet için vazgeçilmezdir. Nihayet, Kuleli ve Meslek muahedelerinde, ayrıca 1839 fermanında görüldüğü üzere, mevzubahis hafıza Tanzimat öncesinin siyasi sisteminden esinlenmeyen tasarıları meşrulaştırmak üzere işlevlendirilmiştir.

Siyasi iktidarın en yüksek mertebesine müdahale etmeyi hedefleyen bu iki muahede kendi zamanlarını temsil edebilme kabiliyetini hatırı sayılır derece haizdir. Her ikisinin de yapısı, mensuplarının toplumsal ve mesleki profilleri, isyan stratejileri, siyasi söylem ve tasarıları, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını izleyen yıllara ait belli başlı toplumsal ve siyasi gelişmelerin belirleyici izlerini taşımaktadır. Her ikisi de Osmanlı siyasi alanının yapısını ve sınırlarını mevcut yeni unsurlar ve taşımakta olduğu sürekliliklerle birlikte ortaya koymaktadır. Kendi dönemlerindeki siyasi alanın hinterlandını teşkil eden bazı asli ve ikincil unsurları tespit etme imkânı sağlamaktadır. İçinde şekillendikleri politik evrenin mevcut meşruiyet mekanizmalarını ve kaynaklarını göstermektedir. İmparatorluğun yapısal dönüşümünün, toplumsal ve siyasi gelişmelerin Müslüman Osmanlılar üzerindeki etkisini görünür kılmakta, bu kesimin 1850'lerin ve 1860'ların sonundaki başlıca hassasiyetlerini yansıtmaktadır. Özellikle padişahın konumundaki değişimin Osmanlı siyasi alanı üzerindeki etkisini gözle görünür hale getirmekte, vatanseverlik ve vatandaşlıkla ilişkili yeni bağlılık değerlerinin siyasi muhalefet için nasıl artan bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu kitapta mevcut analizlerin, özellikle Osmanlı siyasi alanının ve nizamının dönüşümüne ve bu dönüşümün radikal siyasi muhalefet örnekleri olarak tanımlayabileceğimiz Kuleli ve Meslek'in ortaya çıkmasındaki etkilerine dair değerlendirmelerin, takip eden dönemde meydana gelmiş olaylar hakkında yapılacak incelemelerle ve bu türden tüm vakaların daha geniş bir diyakronik perspektifle ele alınacağı çalışmalarla desteklenmesi gereklidir. Böylece bu vakalar arasındaki devamlılıklar ve ortaya çıkan yenilikler tespit edilebilir, 1908'deki Jön Türk devrimine kadar olan dönemde hangi siyasi değer ve mekanizmaların, hangi toplumsal-siyasi gelişmelerin etkili olduğu görülebilir. Ayrıca bu sayede burada kullanılan analiz çerçevesinin daha sonraki olayların sebep ve sonuçlarını anlamak için geçerli olup olmadığını da teyit etme imkânı doğacaktır. Vatanseverlik ve vatandaşlık değerlerinin gelişmesi gibi bazı belirleyici toplumsal-siyasi amillerin Kuleli ve Meslek'in ardından gelen on yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda muhalefetin siyasi içeriğinin şekillenmesine olan etkisini giderek arttırdığını kuşkusuz şimdiden tespit etmek mümkündür. Jön Türkler bu etkinin en aşikâr örne-

ğidir. Bununla birlikte Meslek'i takip eden on yıllarda padişahı devirmeye ya da öldürmeye yönelik girişimler, özellikle yüzyılın sonuna doğru gayrimüslim tebaanın da işe karışmasıyla beraber çoğalmış ve çeşitlenmiştir.¹⁸ Dolayısıyla her bir teşebbüsün kendine has yönlerini, tekilliklerini belirleyen vaka incelemeleri yapılmadan bütün girişimlerde ortak olan özellikleri kestirmek güçtür. Kuleli ve Meslek vakalarının analizinden hareketle şunu iddia edebilmek mümkün gözüküyor: Bu tür olaylardan her biri hakkında yapılacak çalışmalar, ilgili dönemde Osmanlı siyasi alanının imkânları, siyasi ve toplumsal gelişmeler ve belki de en önemlisi genellikle çok az tanınan muhalif kişilikler, onların siyasi söylemleri ve kişisel tecrübeleri hakkında da öğretici olmaya adaydır.

Kitap boyunca imparatorluğun siyasi yapısı hakkında ortaya konulmuş olan temel analizleri bir araya getiren sonuç bölümünün, bu son paragrafında, iki vakanın incelenmesine hasredilmiş olan bu çalışmanın sadece yapısal olanla ilgilenmediğini, makro bir çerçeveden analiz edilmeye uygun olanı ele almadığını hatırlatmak isterim. Bu çalışma aynı zamanda tekil olanı gözetmeye, tekillikleri açığa çıkaran anlatılar kurmaya da öncelik vermiştir. Sanıkların burada yeniden inşa edilen yaşamöyküleri, dönemin muhalif kişilikleri hakkındaki bilgimizi genişleten detaylar içermektedir. Onlar hakkındaki her veri, hatta Kuleli'den Muhallebici Mustafa, Meslek'ten Mehmed Galib Efendi gibi en önemsiz simalar hakkındakiler bile, muahedelerin insani boyutunu daha somut olarak kavramamıza, 1850'lerde ve 1860'larda Osmanlı toplumundan –toplumu temsil etme kabiliyetine sahip olsun ya da olmasın– şahsiyetlerin eskizlerini, portrelerini tasavvur etmemize olanak sağladığı için kıymetlidir. Olayların ayrıntılı bir biçimde sunulması sayesinde ilgili kişilerin günlük hayatlarına girebilme, yaşadıkları ortamın iç düzenini, kişisel tecrübelerini, zamanlarını ve kentsel alanı nasıl kullandıklarını tanıma imkânını bulduk. Bütün bu ayrıntılardan ve tekilliklerden, her birinin kendine has yönlerinden burada tekrar bahsetmek mümkün değil. Tüm bunlar, bu çalışmanın araştırma konusunu canlı kıldığı gibi, çalışmaya toplumsal ve siyasi yapılara odaklanan analizlerin kesinlikle yerini tutamaya-acağı bir katkı sağladılar. Bu nedenle, son noktayı, yukarıdaki bütün yapısal analizlerin, önceki bölümlerde ortaya konulan tekillikler dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini hatırlatarak koymak istiyorum.

18 Bkz. s. XVIII, 4 ve 5 numaralı dipnotlar.

Ekler

1830'lu yıllarda, özellikle Tanzimat'tan sonra Osmanlı adli sistemi kademeli olarak dönüşüme tabi tutulmuş, Tanzimat hükümetleri yürürlükte olan sistemi ortadan kaldırmaksızın yeni bir adli sistemi uygulamaya koymuşlardır. 1840 ve 1858 Ceza Kanunnameleri'nin hazırlanması ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1831), Muhasıllık Meclisleri (1840), Zabtiye Meclisi (1847) ve Meclis-i Tahkik (1854) gibi komisyonların kurulması,¹ yeni sisteme dair ilk somut gelişmelerdir. Tanzimat dönemi hukuk tarihi yazını genellikle bu meclisleri 1860'larda ortaya çıkan, yeni tip-te sivil mahkemeler olan "Nizamiyye Mahkemeleri"nin öncülleri olarak değerlendiren.² Söz konusu meclisler sadece yürütme değil, aynı zamanda yargı gücüne de sahiptir.³

Meclis-i Vâlâ'daki yargı usulüne dair elimizdeki nadir örnekler⁴ ve 1854'te Meclis-i Tahkik için çıkarılmış olan nizamname⁵ Kuleli ve Meslek vakalarında karşımıza çıkan işleyişin zeminini göstermektedir. Yargılama yetkisine sahip olan bu meclisler, temel olarak vükela ve ulemeden teşekkül etmekteydiler.⁶ Söz konusu meclisler sanıkları sorguya çekiyor, gerekli görüldüğünde suçluları/sanıkları ve davacı-

1 Meclis-i Vâlâ için bkz. M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*. "Muhassallık Meclisleri" ilk olarak "Memleket Meclisleri", ardından "Eyalet Meclisleri" ve "Meclis-i Kebir" (1849) olarak adlandırılmıştır. Muhassallık Meclisleri, Zabtiye Meclisi ve Meclis-i Tahkik için bkz. S. Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiyye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Eskişehir, 2004, s. 51-76, 87-102, 76-86.

2 H. Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında *Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 26-32; S. Bingöl, *Hırsova*; E.B. Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004, s. 125-158; A. Rubin, *Ottoman Modernity: Nizamiyyet Courts in the Late Nineteenth Century*, yayımlanmamış doktora tezi, Harvard, 2006, özellikle bkz. s. 43-47.

3 Bir önceki dipnotta adı geçen çalışmaların yanı sıra, bu meclislerin ve sahip oldukları yürütme ve yargı gücünün gelişimi için ayrıca bkz. A. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul, 1993 ve A.Y. Kaya, "Politique de", *a.g.e.*, s. 196-207. Tanzimat'tan önce "Divan-ı Hümayun" ya da "Vezir-i Azam Divanı" gibi bazı meclislerin de yine yargı gücüne sahip olduğunu da unutmamak gerekir (H. Cin ve A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, İstanbul, 1995, s. 238-240, 241-243).

4 Bkz. C. Kırılı, "Yolsuzluğun İcadı", *a.g.e.*, s. 45-119.

5 S. Bingöl, *Hırsova*, s. 76-81 ve Ek 1.

6 Gerek vilayet gerek sancak düzeyindeki meclislerin mensupları arasında, seçilmiş yerel eşraf ve gayrimüslim temsilciler de bulunmaktadır (S. Bingöl, *Hırsova*, s. 69).

ları yüzleştiriyor, sorguların görevli kâtiplerce kayıt altına alınmasını sağlıyor ve nihayet Ceza Kanunnamesi'ne dayanarak hüküm veriyorlardı.

Bu kitapta ele alınan iki vakada da adli süreç, Tanzimat'la kurulan yeni çerçeveye uygun bir biçimde seyretmiştir. Bununla birlikte, söz konusu olan hükümeti doğrudan ilgilendirmeyecek türden küçük bir kabahat, bireysel yahut "vaka-yı adiyeden" bir suç olmadığından, adli sürecin işleyişinde üç temel fark tespit edebilmek mümkündür. Birincisi, sanıklar halkın gözünden uzakta ve yüksek güvenliğin dışı mekânlarda sorgulanmıştır. İkincisi, hükümette görevli isimlerin ve şeyhülislâmın dâhil olduğu bir komisyon sorgudan başlayıp mazbatanın hazırlanmasına kadar tüm adli süreci takiple görevlendirilmiştir. Üçüncüsü, Kuleli davasında bu heyetin hazırlamış olduğu mazbata Fransızcaya çevrilerek sefaretlere ve basına iletilmiştir.

Her ne kadar Kuleli ve Meslek sanıklarının aynı adli sürece tabi tutulmuş olduğu anlaşılıyorsa da, Meslek davasında, mazbatanın dışında yargılama sürecinin ayrıntılarını gösteren herhangi bir belge bulunabilmiş değildir. Buna mukabil, Kuleli davasına ait istintaknâmeler yargı sürecine dair fazladan bazı ipuçları sunmaktadır. Her iki vakada da mazbatanın sonunda komisyon mensuplarının isimleri yer almaktadır. Kuleli'de on beş, Meslek'te on dört kişiden oluşan heyetlerde sadrazam, şeyhülislâm, Meclis-i Vâlâ reisi ve Meclis-i Tanzimat reisi, nazırlar ve Meclis-i Âli-i Umumi mensuplarının yer aldığı görülmektedir.⁷

Her iki vakanın mazbatasını gözaltı, hapis ve sorguların ne şekilde gerçekleştiğini anlatan bir özetle açılır. Kuleli davasınınki aşağıdaki gibidir:

Bazı eşhasın saltanat-ı seniyye aleyhinde ika-ı fitne ve fesad kastiyle bir ittifak-ı hafi teşkil etmiş oldukları işbu Safer-ül hayrın 16 ıncı Çarşamba günü haber alınmağla bulundukları mahallerden birer ikişer celb ve Kuleli kışla-ı hümayunununa nakil ve tevkif olunduktan sonra tertib olunan komisyon-ı mahsus marifetiyle münferiden ve muvaceheten emr-i istintak ve muhakemeleri icra ve lazım gelen tahkikat ve tetkikat vecibesi kemayenbagi ifa olunarak zabt ve terkim olunub leffen takdim olunan istintaknâmeler fezlekeleri zirde mevzu olan mühür ve imzaların ashabından mürekkebi olan tertib olunan divan-ı mahsusda kemal-i dikkat ve mezid-i itina ile birer birer kıraat ve mütela olundu.⁸

7 Vükeladan bazı isimler her iki vaka için toplanan heyetlerde de yer almıştır: Mehmed Emin Ali Paşa (hem Kuleli hem Meslek vakaları esnasında sadrazamdır), Rıza (Hasan) Paşa (Kuleli Vakası sırasında harbiye nazırı / Meslek vakası sırasında Meclis-i Âli-i Umumî azasıdır), Mehmed Ali Paşa (Kuleli zamanı bahriye nazırı / Meslek sırasında Meclis-i Âli-i Umumî azasıdır), Mustafa Nail Paşa (Kuleli Vakası sırasında Meclis-i Âli-i Umumî mensubudur), Kıbrıslı Mehmed Paşa (Kuleli Vakası sırasında Meclis-i Tanzimat reisidir), Yusuf Kâmil Paşa (her iki olay sırasında Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliyye reisidir) (bkz. SO, c. 5, s. 1389-1390); c. 3, s. 956-957; c. 4, s. 1224 – Sicill-i Osmani'ye göre Mustafa Nail Paşa'nın Girit'ten İstanbul'a dönüşü Mart 1867'dedir, fakat Sicill-i Osmani'de 1871'deki ölümüne kadar hangi görevlerde bulunduğu belirtilmemiştir. SO, c. 4, s. 1037-1038).

8 UI, s. 43-44, bkz. BOA, İ. DH. 445-1/29437, mazbata, s. 1a. Mazbatanın Fransızca tercümesinde aynı özet için bkz. PRO, FO. 78-1437, 256 numaralı rapora ek, s. 5-6.

Meslek davasının mazbatasının baş tarafında da daha kısa, fakat oldukça benzer bir özet mevcuttur. Bu özetten anlaşıldığı kadarıyla Meslek davası sanıkları, Zabtiye Nezareti ve Mahmudiye kalyon-ı hümayunu gibi, “sıradan suçlular” için söz konusu olmayacak yerlerde tutulmuş ve sorguya çekilmiştir.⁹ Meslek sanıklarının nezarete yahut kalyona gönderilmeden önce sorguya çekilip çekilmediğini bilemiyoruz. Mazbatada ve diğer kaynaklarda böyle bir yerden bahis yoktur.¹⁰ Buna mukabil, Kulesi Vakası sanıklarının önce Bâb-ı Seraskeri’ye götürüldüğü ve ilk sorgularının burada yapıldığı anlaşıyor. Bu ilk sorgunun kayıtları bazı istintaknâme defterlerine kâh olduğu gibi, kâh kısım kısım ya da özet olarak dâhil edilmiştir. Bâb-ı Seraskeri’den sonra sanıklar Boğaz’ın Anadolu yakasındaki Kuleli Kışlası’na götürülmüş, buradaki sorguları da on dokuz gün devam etmiştir.

Istintaknâmelerdeki tarihlere bakılırsa sorgular 18 Safer günü (16 Eylül) başlamış olmalıdır. Rebiülevvel ayı başlamadan Kuleli Kışlası’nda bulunan bütün sanıkların sorgusu tamamlanmıştır. 25 Safer’den (23 Eylül) itibaren heyet, muahedenin çekirdek kadrosuna dâhil olmayan bazı sanıklar için fezleke taslaklarını hazırlamaya bile başlamıştır. Anlaşılan diğerlerinin fezlekeleri için ise muahedenin iki numarası Hüseyin Daim Paşa ile yaveri Hidayet Efendi’nin (n. 27) Rumeli ordusundan gelmesi beklenmiştir. Bu iki sanığın sorgusu 3 Rebiülevvel günü (30 Eylül), yine Kuleli Kışlası’nda yapılmıştır. Hüseyin Daim Paşa ile yaverinin sorgusu yeni sorular doğurmuş, beyanlarında diğerlerinininkiyle çelişen bazı noktalar görülmüştür. Bunun üzerine komisyon pek çok sanığa bazı hususlar hakkında yeniden sorular yöneltmiştir. Mazbatanın giriş kısmında belirtildiği üzere komisyon, sanıkları önce tek tek sorguya çekmiş; iki ya da daha fazla sanığın beyanları arasında bir çelişkiye rastlandığında ya da bir sanığın bir başkası hakkındaki iddiasının teyit edilmesi gerektiğinde sanıklar yüzleştirilmiştir. Hüseyin Daim Paşa ile yaverinin gelmesinden bir gün sonra, aranan iki sanık daha kışlaya getirilir. Çerkes Şuayib (n. 25) ve Ahmed’in de (n. 41) kışlaya getirilmesinden üç gün sonra, yani 7 Rebiülevvel 1276 günü (4 Ekim 1859) komisyon sorguları tamamlayarak fezlekeyi ve mazbatayı hazırlamaya koyulmuştur.

Kulesi Vakasında muahidlerin ve fedailerin imzasını ya da mührünü taşıyan yemin metinleri soruşturmanın dayandığı en önemli kanıtlar arasındadır. Ancak bazı yeminlerin kimler tarafından imzalandığı/mühürlendiği tespit edilemediğinden, isimleri fezlekede ve mazbatada yer almayan bazı şahıslara ait ifade tutanakları istintaknâme defterlerinde mevcuttur. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar, kolluk kuvvetlerinin muahedenin en yaygın biçimde teşkilatlandığı muhitlerde, mekânlarda bulup isim benzerliğinden dolayı kışlaya getirdiği kimselere aittir. Mesela istintaknâme defterlerinden birinde, arka arkaya biri Tophane-i Amire’den, biri Acı Musluk Medresesi’nden gelme iki İbrahim’in ifadeleri bulunmaktadır. Sorgu heyeti, karşı-

9 MKB, s. 372; bkz. BOA, MM, c. 10, s. 47.

10 Ebüzziya Tevfik sanıkların sorgular sırasında tutulduğu yer olarak sadece Mahmudiye kalyonundan bahseder (ET, c. I, s. 96).

larındakinin yemine mühür vuran İbrahim olmadığına ikna olduğundan ikisini de serbest bırakmıştır.¹¹

Sanıkların hangi koşullarda tutulduğu ve sorgulandığına gelince; buna dair elimizde son derece az malumat mevcuttur. Tanzimat'ın ilanından beri işkence ve kötü muameleyi yasaklayan pek çok nizamname çıkarılmış olsa da, bu uygulamaların fiilen ortadan kalktığını söyleyebilmek pek tabii mümkün değildir. Bununla birlikte Kuleli ve Meslek vakalarıyla ilgili olarak herhangi bir kötü muameleye işaret eden bir ipucunun, yani belgenin, ifadenin hatta rivayetin bile bulunmadığını belirtmek gerekir.¹² Sanıkların tutukluluk koşullarıyla ilgili olarak ise Kuleli sanıklarından Emin'in (n. 14) istintaknâmesi sayesinde bir detayı öğrenebiliyoruz. Sorgu heyeti, Emin'e Şeyh Ahmed'i nereden tanıdığını sorduğunda, nalbant yüzbaşı şeyhi tanıdığını bile inkâr eder. Bunun üzerine komisyon ısrarla sorar:

(S) Bilmediğin adam seni bilib isminle haber verib buraya getirebiliyor mu

(C) Bilenlerin orada imzaları çıkmış eğerce beni de bilmiş olsaydı benim de imzam çıkardı

(S) Bilenlerin imzası çıktığını ve sen bu işden dolayı bir şey bilmediğin halde şu imza çıkmış lakırdısını nerden biliyorsun

(C) Dün beni o adamlar yanında habs etdiklerinden onlardan işitdim,¹³

Bütün sanıklar aynı odada tutulmamış olabilir, fakat anlaşıldığı kadarıyla tecrit edilmemişlerdir. Kuleli davasında sorgularının yaklaşık yirmi gün sürdüğünü göz önünde bulundurursak, sanıkların meselenin bazı cihazlarını gizleyecek tutarlı bir hikâye kurmak için yeterince zamana ve imkâna sahip olduğunu varsayabiliriz. Öte yandan bu durum, pratikte birbiriyle çelişen ifadelerin ortaya çıkmasına, bazı sanıkların kendilerini kurtaracak kişisel savunma stratejileri geliştirmesine ve diğerlerinin durumunu iyice ağırlaştırmak pahasına itiraflarda bulunmasına engel olmamıştır.

Sorguların ardından fezlekenin ve mazbatanın hazırlanmasına geçilmiş, komisyon bu aşamada Ceza Kanunnamesi'ne dayanarak hükmü inşa etmiştir. Kuleli davasında komisyon sadece 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 47. bendine atıfta bulunur. Bu madde, mazbatada belirtilen cezalara temel oluşturmamakta, sadece padişahın verilen cezaları değiştirme ve azaltma yetkisine sahip olduğuna işaret etmektedir. Aslında hukuken bunun ayrıca vurgulanmasına gerek yoktur; zira hükümler ancak padişah onay verdikten sonra yürürlüğe girebilmektedir.

Heyet ilk beş sanığın idamına karar verir, fakat bunun Avrupa ülkelerinin sefa-retlerinin baskısı yüzünden uygulanamayacağı gayet iyi bilinmektedir. Karar met-

11 7, 8, 9, 12, 24, 30, 33, 34, 35, 36, 37 ve 40 numaralı sanıkların ifadelerinin olduğu deftere bkz., s. 15a.

12 Tek ve önemli bir istisna Osman Seyfi Bey'in (nam-ı diğer Frederick Millingen, Vladimir Andriyevič) Cafer Dem Paşa'nın Bâb-ı Seraskeri'den Kuleli Kışlası'na nakledilirken denize itilmiş olduğuna dair iddiasıdır (Osman Bey, a.g.e., s. 206).

13 Emin, n. 14, s. 2a.

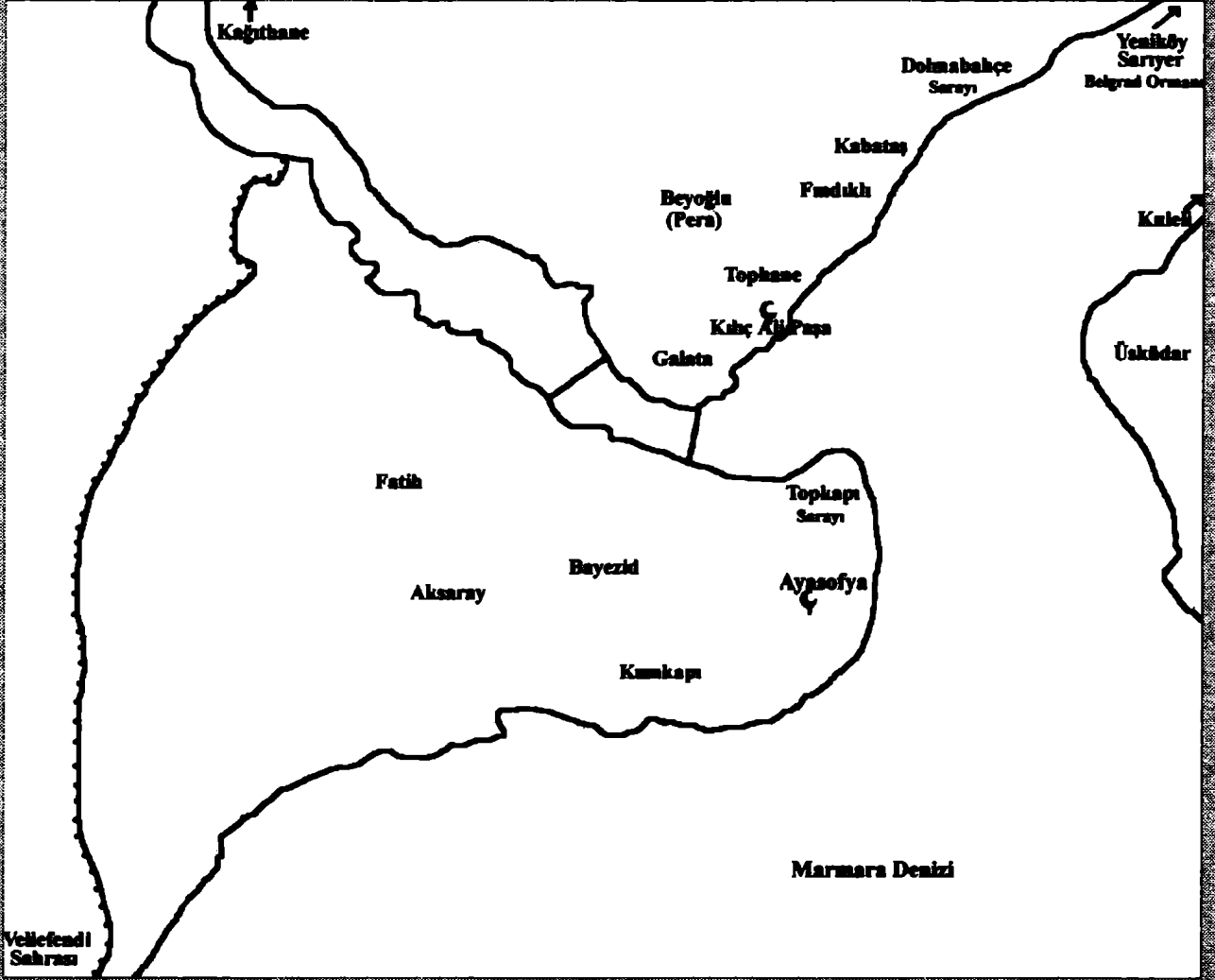
ninde idamda ısrar edilirken bir yandan da Ceza Kanunnamesi'nin 47. bendine atıfta bulunulması esasında bir taktiktir.¹⁴ Bu şekilde heyet, imparatorluğun yargısının kararlarında bağımsız olduğunu gösterirken aynı zamanda ilan edilen cezaların uygulanmayacağını sezdirerek sefaretleri rahatlatmış ve dahası padişaha da, onu öldürmeyi düşünmüş olanlara dahi şefaatinı gösterme fırsatı yaratmıştır. Meslek davasında ise komisyon hükmünü Ceza Kanunnamesi'nde, "Devlet-i Aliyyenin Emniyet-i Dâhiliyesini İhlal Eden Cinâyet ve Cünhalar" başlıklı bölümde yer alan 58. bendine dayandırmıştır. 58. bentte, bir isyan için gereken koşulları oluşturmuş, ancak henüz harekete geçmemiş teşkilatların mensupları için ömür boyu sürgün öngörülmektedir.¹⁵

Kulesi Vakasından iki yıl sonra Sultan Abdülmecid vefat eder. Tahta çıkarmayı tasarlamış olduğu yeni padişahın cülusu şerefine genel af ilan etmesi sayesinde, müebbet sürgüne çarptırılmış olan Kuleli hükümlülerinin cezası sadece iki yıl sonra sona ermiş olur. Meslek davasında ise en ağır cezayı tutuklanmadan kaçabilmiş olan üç kurucu üye almıştır. Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler, gıyaben on beş yıl sürgüne mahkûm edilirler. Ancak onlar da teşkilatın önderi Mehmed Bey'in amcası Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında çıkarılan aftan faydalanarak dört yıl Avrupa'da kaldıktan sonra 1871 yılının sonunda İstanbul'a dönerler.

14 Ceza Kanunnamesi'nin 47. bendi için bkz. A. Akgündüz, *Mukayeseli*, 1986, s. 841.

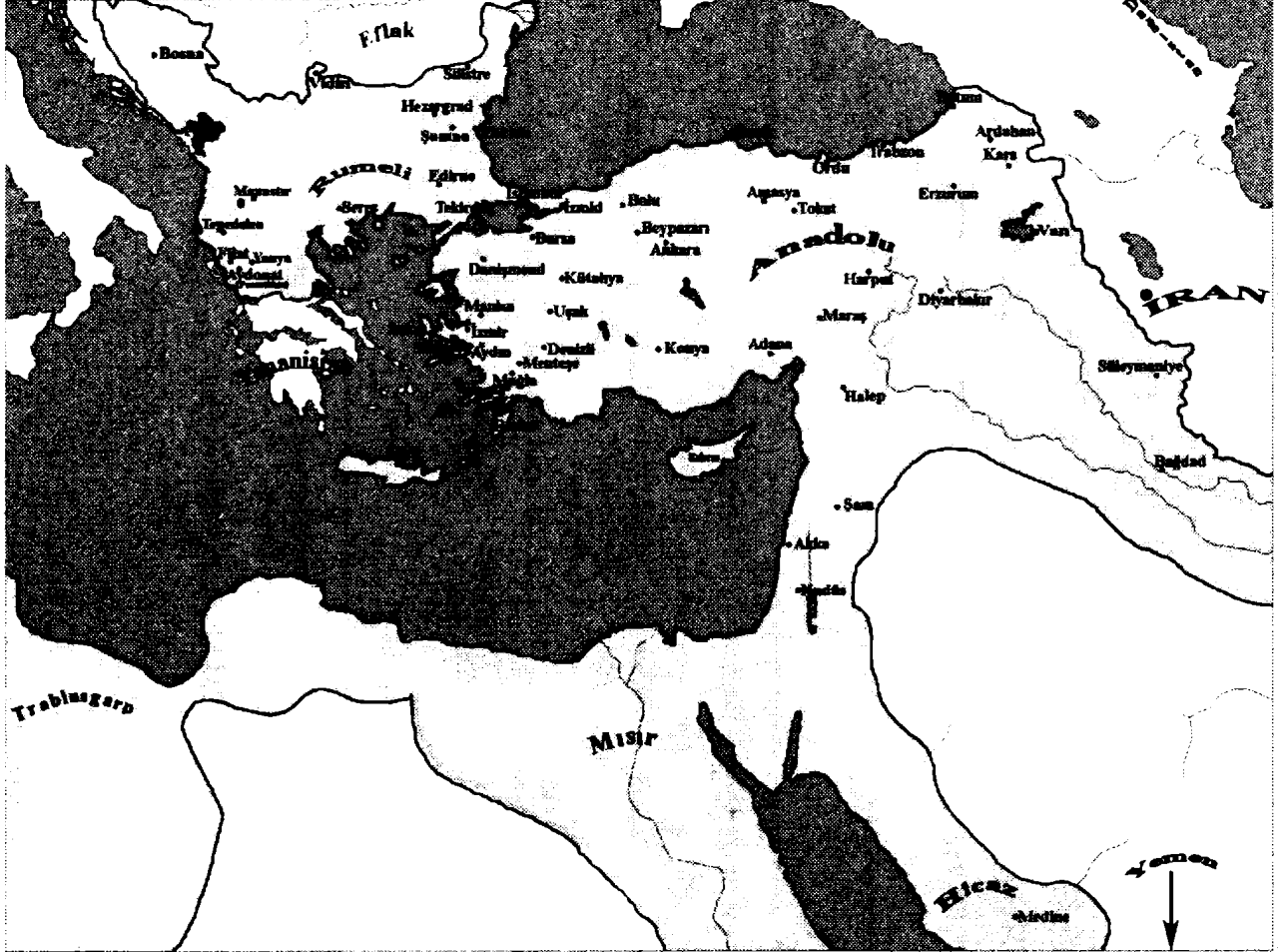
15 İlgili kanun bendi için bkz. *a.g.e.*, s. 843.

EK 2: İSTANBUL HARİTASI

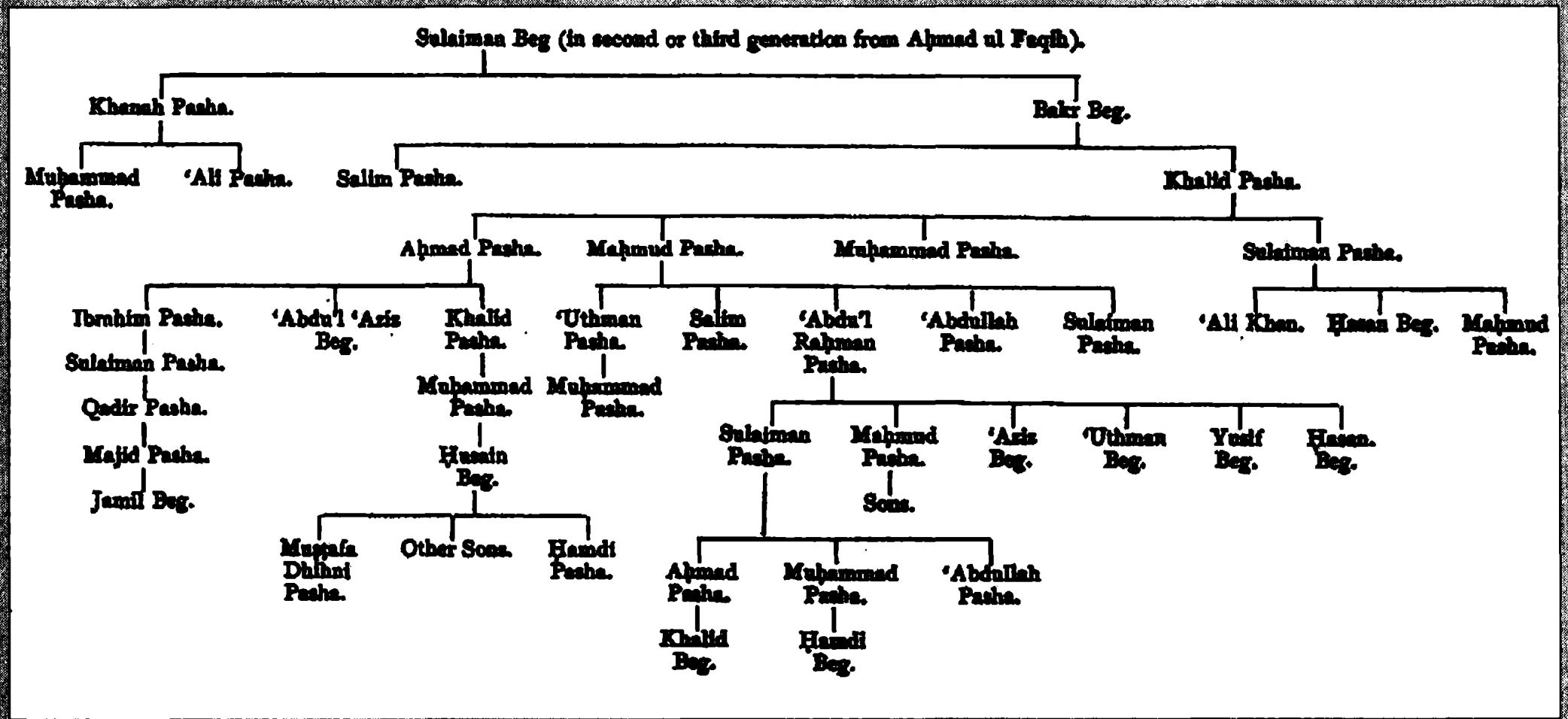
EK 3:

1865 CİVARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU HARİTASI¹

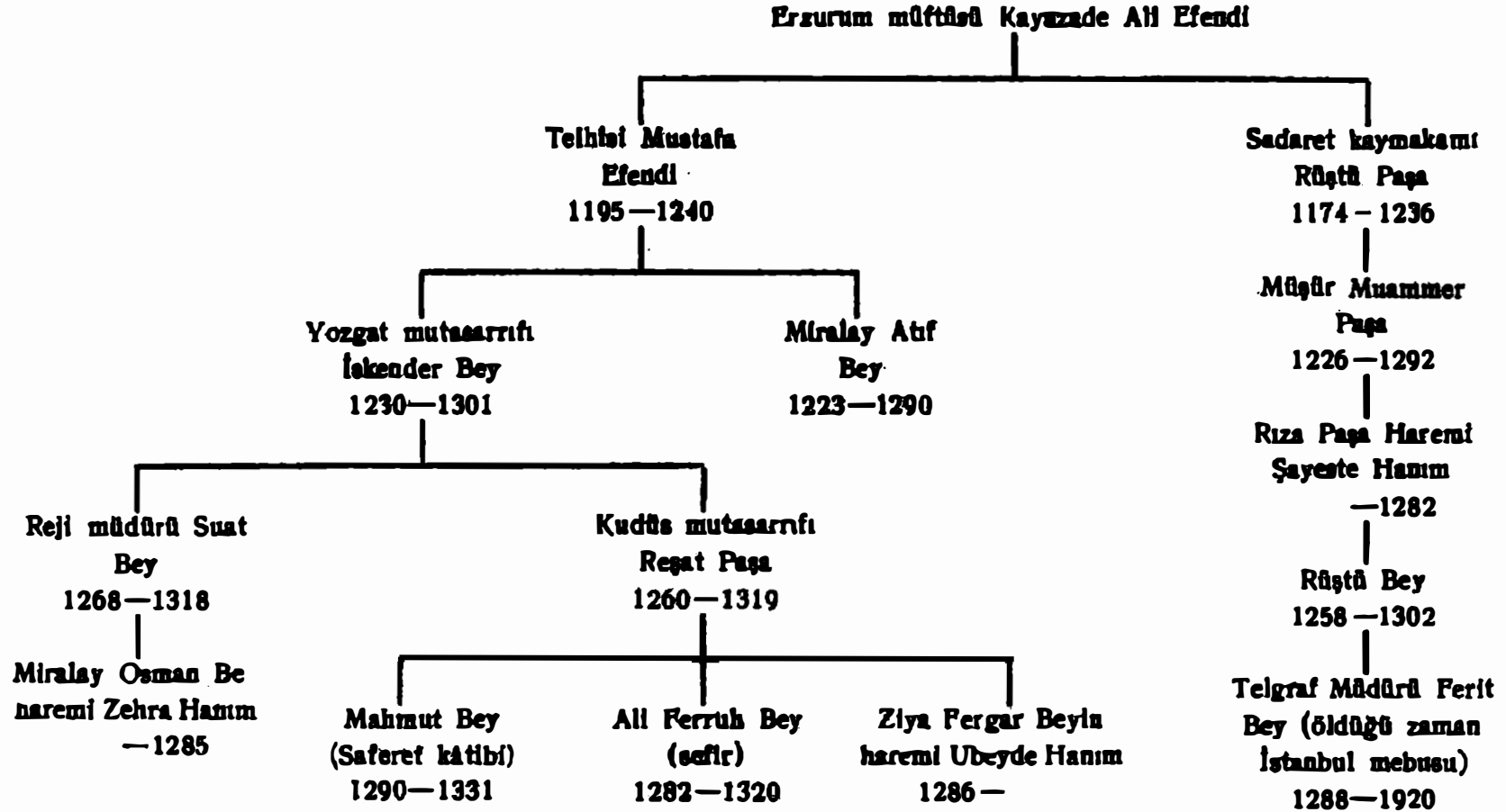

1 Haritada yalnızca kitapta bahsi geçen yerler işaretlenmiştir.

EK 4:
BABAN AILESININ SOYAGACI

Kayazade Reşat Beyin (Paşanın) soy kütüğü (kızı Ubeyde Fergar'ın aile dosyasından).

EK 6:

KULELİ MUAHEDESİNDEN ŞEYH AHMED'İN İSTİNTAKNAMESİ

PUBLICATION OFFICIELLE.

ACTE JUDICIAIRE

INSTRUCTION DU COMLOT

DU 17 SEPTEMBRE.

JUGEMENT.

Novembre 1859.

IMPRIMERIE DU JOURNAL DE CONSTANTINOPLE.

ACTE JURIDIQUE

Concernant les individus impliqués dans le complot du 17 septembre et soumis par le Gouvernement à la sanction souveraine de S. M. I. le Sultan.

(Traduit textuellement du Turc.)

Le seize du mois de Séfer (a), jour de mercredi, le Gouvernement Impérial a été informé que quelques individus avaient organisé une conspiration ayant pour but de provoquer une rébellion contre l'Etat. Aussitôt des arrestations ont été ordonnées, et les conjurés arrêtés dans leur domicile par la police ont été transportés, un à un ou deux à deux, et gardés dans la caserne de Couléli.

Là, une commission, formée *ad hoc*, a procédé à l'instruction de l'affaire et à l'interrogatoire des inculpés autant séparément que par confrontation. On est allé d'une manière aussi régulière que minutieuse à toutes les informations, et l'on n'a rien négligé des recherches que la gravité de la circonstance exigeait.

Les pièces de l'instruction, dont les extraits ont été annexés à ce rapport, ayant été établies, on les a présentées une à une au sein de la Cour.

EK 8:

1870' TE FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BIRLIGI'NIN 163. MUHARIP TABURU, 4. BÖLÜĞÜ'NDE KAYITLI OLAN ASKERLERİN LİSTESİ

BATAILLON N° 163. — EFFECTIF ACTUEL : 1111

TABLEAU DE L'EFFECTIF DES COMPAGNIES DE GUERRE.

COMPAGNIE N° 11.

NOMS DES GENS ALPHABÉTIQUEMENT	PERSONS.	DOMICILE.	N° L'ÉTAT	CÉLIBATAIRES ou MARIÉS		BONNES MARCHES ou MAUVAISES		OBSERVATIONS
				de 10 à 15 ans	de 15 à 20 ans	de 10 à 15 ans	de 15 à 20 ans	
Alexandre		R. St Jacques, 388			1			
Amiet	Emile	R. St Jacques, 180				1		
Armagnac	François	— 2° 220		1				
Auger		13° St Michel, 135			1			
Bail	Jules	R. St Jacques, 2		1				
Bandinelli	Joseph	R. St Jacques, 291		1				
Barrel		13° St Michel, 83				1		
Baron	Louis	R. St Jacques, 288				1		
Bauvy	Augustin	13° Port Royal, 80		1				
Beche		13° St Michel, 111		1				
Bernard	Jean	13° Port Royal, 10			1			
Bruncard	Guillaume	Imp. Roy. Coll. 18		1				
Bauer	Abel	— 2° 14		1	1			
Bouteloup	Alphonse	R. St Jacques, 18				1		
Bouchot		R. St Jacques, 5						
Braz	Simon	R. St Jacques, 306			1			
Breton		13° St Michel				1		
Brocard	François	R. St Jacques, 380		1				
Deranger	Jean Joseph	R. St Jacques, 29			1			
Blaise	Henri	R. St Jacques, 1		1				
Boulard	Edmond	R. St Jacques, 297		1				
Burguier	Pierre	R. St Jacques, 212				1		
Boulard	Eugène	R. St Jacques, 181		1				
Brun	Louis	— 2° 260				1		
Brugnot	Jean	— 2° 296		1				
Bruyat	Jules	R. St Jacques, 11		1				
Cahun	Léon	R. St Jacques, 350		1				
Capelle	Edmond	14° St Michel, 109		1				

NOMS PAR ORDRE ALPHABÉTIQUE	PRÉNOMS	DOMICILE	N° CANTONAL	CÉLIBATAIRES ou VEUFs sans enfants		HOMMES MARIÉS ou PÈRES DE FAMILLE		OBSERVATIONS
				de 20 à 35 ans	de 35 à 45 ans	de 20 à 35 ans	de 35 à 45 ans	
Mareq	Hésire	R. St Jacques, 189	1	1				
Martini	François	R. Roger Collin, 1	1					
Mailland	Auguste	18 ^e St Michel, 139		1				
Marchand	Auguste	R. St Jacques, 279			1			
Masson	Jean	R. St Jacques, 49		1				
Melion		— 2 ^e 41			1			
Mohamet Bey		18 ^e St Michel, 107	1					
Mercur	François	R. St Jacques, 303		1				
Mercier	Jean	— 2 ^e 254		1				
Monchalain	Timin	R. St Jacques, 27		1				
Moreme	Gaston	R. Roger Collin, 4		1				
Noël	Georges	R. St Jacques, 266	1					
Perrenet	Philippe	R. Paillet, 26	1					
Petit Jean	Félix	R. Neufpâtes, 64	1					
Petit Jean	Emile	R. St Jacques, 281						
Piette	Henri	— 2 ^e 344		1				
Poly		R. St Jacques, 47			1			
Pothier	Louis	R. St Jacques, 306			1			
Renault	Ernest	R. Nicole, 24		1				
Sallier	Armand	R. St Jacques, 342	1					
Sardrau	Arthur	R. des Epaves, 22	1					
Sequin	François	R. St Jacques, 240			1			
Sénane	Julien	18 ^e Port Royal, 26	1					
Simon	Jules	— 2 ^e 26	1					
Simonis	J. Baptiste	R. St Jacques, 277			1			
Thomazey	Victor	18 ^e Port Royal, 18		1				Clairon
Thier	Charles	R. St Jacques, 293		1				
Vaguet	Emile	— 2 ^e 177		1				
Vallier	Lucien	R. de Laurens, 50	1					
Vallier	V.	R. St Jacques, 316		1				
Vallier	Victor	R. de Val de St Jacques, 17		1				
			122	22	67	23	70	

EK 9:

FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BIRLIGINE KAYITLI OLAN
MESLEK CEMİYETİNDEN MEHMED BEYİN
YEVMIYE ÖDEMESİ TALEBİ

Mutation n°5

Moulin n° 2.
(Décret
du 12 septembre 1870.)

Paris, ce 21 Décembre 1870.

GARDE NATIONALE DU DÉPARTEMENT DE LA SEINE.

5. ARRONDISSEMENT..... } 11. COMPAGNIE.
163. BATAILLON.

MUTATIONS SURVENUES à l'état dressé le 14 Décembre 1870 pour le paiement
de l'indemnité journalière allouée par le décret du 12 septembre 1870.

1. A AJOUTER :

numéro d'ordre.	NOMS ET PRÉNOMS.	PROFESSIONS.	DOMICILE.	OBSERVATIONS.
94	Mehammed (Emin)	Étudiant	Boulvard St Michel 107	Présent au bataillon avant le 14 octobre 1870 - Demandé à toucher la solde.
				<i>Le Commandant</i> <i>M. M. B.</i>

Kaynak: AP. D2R4-117, Sabit Tabur 4. Bölük, 163. Tabur (yevmiye ödemesi, 1a).

ARŞİV BELGELERİ

Archives du ministère des Affaires étrangères (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Paris)

- CP. La Turquie, c. 341, 19/09/1859, s. 172a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye telgraf.
- CP. La Turquie, c. 341, n. 65, 21/09/1859, s. 174a-185b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.
- CP. La Turquie, c. 341, 20/09/1859, s. 186a-199b, Siyasi Daire'ye 65 numaralı telgrafa 1 numaralı ek, Fransa devleti sefareti başdragomanı Mösyö Outrey'in raporu.
- CP. La Turquie, c. 341, n. 68, 28/09/1859, s. 212a-221a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.
- CP. La Turquie, c. 341, 28/09/1859, s. 222a-230b, İstanbul'dan 68 numaralı siyasi mektuba 1 numaralı ek.
- CP. La Turquie, c. 341, 28/09/1859, s. 232a-235a, İstanbul'dan 68 numaralı siyasi mektuba 2 numaralı ek.
- CP. La Turquie, c. 342, n. 79, 12/10/1859, s. 45a-53a, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.
- CP. La Turquie, c. 342, n. 73, 25/10/1859, s. 90a-97b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Thouvenel'den Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.
- CP. La Turquie, c. 371, 05/06/1867, s. 180, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nezareti'ne.
- CP. La Turquie, c. 371, n. 100, 5/06/1867, s. 186a-188b, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nazırı – devlet sekreteri Marki de Moustier'ye.
- CP. La Turquie, c. 371, 13/06/1867, s. 230, Fransa'nın Dersaadet sefiri Mösyö Bourée'den Hariciye Nezareti'ne.
- CPC. La Turquie-Janina, c. 3, n. 5, 26/03/1851, s. 116a-126b, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı – Devlet Sekreteri Mösyö Brenier'ye.
- CPC. La Turquie-Janina, c. 4, n. 30, 10/11/1854, s. 295a-300a, Fransa'nın Yanya konsolosluk ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı – Devlet Sekreteri Mösyö de Lhuys'e.

CPC. La Turquie-Janina, c. 5, 07/1855, s. 107a-112b, imzasız rapor.

CPC. La Turquie-Janina, c. 6, n. 17, kabineye ulaştığı tarih 08/11/1859, s. 268a-277b, Fransa'nın Yanya Konsolosluk Ajanı Mösyö Bertrand'dan Hariciye Nazırı Kont Walewski'ye.

Archive de Paris (Paris Şehir Arşivi)

D2R4-31 Muharebe taburu, 4. Bölük, 163. Tabur (tablo)

D2R4-117 Sabit tabur, 4. Bölük, 163. Tabur (ödenek belgesi)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

A. DVN. 145/31, 19/M/1276.

A. AMD. 62/14, 1271.

A. MKT. MHM. 58/60 10/Ş/1270; 214/6, 23/N/1277; 374/80, 15/L/1283; 409/25, 10/S/1285; 417/26, 01/Ca/1285; 417/27, 01/Ca/1285; 420/6, 25/Ca/1285; 431/55 27/N/1285; 431/75, 29/N/1285

A. MKT. NZD. 402/51, 24/Ş/1278; 411/87, 14/L/1278.

A. MKT. UM. 318/71, 29/Za/1274; 389/93, 17/C/1276; 445/66, 12/C/1277; 473/79, 12/Za/1277; 559/39, 29/L/1278; 565/40, 16/Za/1278.

DH. MKT. 1313/49, 27/L/1287.

DH. Said 0001/286; 002/270, 29/Z /1249; 0004/122; 007/261, 29/Z/1255; 0025/101; 047/91, 29/Z/1249; 101/25, 29/Z/1259; 0113/481; 122/4, 29/Z/1261.

HR, SYS, 1889/50, 02/24/1885; 1895/52, 19/06/1865

İ. DH. 296/18697, 28/B/1270; 296/18697 28/B/1270; 319/20629 08/Ş/1271; 335/21944, 19/R/1272; 445-1/29437, 29/Ra/1276 [eski katalog numarası İ. DH. 445-1/1]; 443/29258, 28/S/1276; 507/34508 01/Z/1279; 616/42929, 09/Ca/1287.

İ. MVL. 486/22036, 06/M/1280; İ. MVL. 533/23903 1282/M/18.

İ. HR. 134/6900, 23/Z/1272.

Mühimme-i Mektum, c. 10.

Sadaret, AD, 1576

Y. MTV. 251/134, 02/B/1321; 296/1841 22/L/1322.

Y. EE. 23/5, 13/Ş/1295.

Y. PRK. ZB. 1/72, 9/Ra/1298.

Y. PRK. AZN, 1/35, 21/Za/1297.

Y. PRK. KOM, 3/50, 17/R/1299.

Public Record Office (Londra)

FO. 195-627, 17/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.

FO. 195-627, 19/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.

FO. 195-627, 30/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.

FO. 195-627, 24/10/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.

FO. 195-646, n. 260, 22/11/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'den Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'e.

FO. 78-1435, n. 161, 19/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'den Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'e.

FO. 78-1435, n. 164, 20/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'den Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'e.

- FO. 78-1435, 17/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.
- FO. 78-1435, n. 179, 27/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'den Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'e.
- FO. 78-1437, n. 256, 21/11/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'den Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Rusell'e.
- FO. 195-627, 19/09/1859, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Sir Bulwer'a.
- FO. 195/887, n. 145, 05/06/1867, İngiltere'nin Dersaadet sefareti dragomanı Pisani'den İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'a.
- FO. 78/1960, n. 245, 13/06/1867, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Stanley'e.
- FO. 78/1960, n. 261, 16/06/1867, İngiltere'nin Dersaadet sefiri Lord Lyons'dan Hariciye Nezareti Devlet Sekreteri Lord Stanley'e.

Kuleli Vakası Sanıklarının İstintaknâme Defterlerinin Listesi

BOA İ. DH 445-1/29437, 29/Ra/1276

- 1 numara** Şeyh Ahmed
- 2 numara** Hüseyin Daim Paşa (Ferik)
- 3 numara** Cafer Dem Paşa (ayrıca 6 numaralı sanık Müftü Bekir'in ilk sorgusunu da içerir)
- 4 numara** Arif Bey (Kâtib)
- 5 numara** Rasim Bey (Miralay)
- 6 numara** Müftü Bekir ve **22 numara** Şeyh Feyzullah
- 7 numara** İbrahim (Yüzbaşı), **8 numara** Ali Bey (Yüzbaşı), **9 numara** Hasan Bey, **12 numara** Hurşid Efendi (Üçüncü kâtib), **24 numara** Abdülkâdir Bey, **30 numara** Ali Efendi (Binbaşı), **33 numara** İsmail (Binbaşı), **34 numara** Hasan (Talebe), **35 numara** Hafız Ahmed (Talebe), **36 numara** Ali (Amele), **37 numara** Süleyman Efendi, **40 numara** Mehmed (Başçavuş)
- 10 numara** Bekir (Talebe), **11 numara** Mehmed (Talebe), **21 numara** Hoca Nasuh Efendi (Hoca)
- 13 numara** Mehmed Efendi (Binbaşı), **15 numara** Hafız İbrahim (Üçüncü çavuş), **16 numara** Tahir Ağa (Mülazım-ı sani)
- 14 numara** Emin (Nalbant yüzbaşısı)
- 17 numara** Hacı İbrahim (Onbaşı)
- 18 numara** Veli Ahmed (Esir tellalı)
- 19 numara** Hasan Bey (Birinci şeshane yüzbaşısı)
- 20 numara** Hacı Mehmed (BOA, İ.DH, 443/29258, 28/S/1276)
- 23 numara** Şeyh İsmail Efendi
- 25 numara** Çerkes Şuayb
- 26 numara** Mustafa (Bölük emini)
- 27 numara** Hidayet Efendi (Yüzbaşı)
- 28 numara** Ahmed (Askeriyede saka)
- 29 numara** Receb (Askeriyede aşçı)
- 31 numara** Hacı Ahmed, Faslı
- 32 numara** Mustafa (Muhallebici)
- 38 numara** Hasan Efendi (Tüccar), **39 numara** Mehmed Efendi (Kahveci)
- 41 numara** Çerkes Ahmed (Eski silâh alıp satıyor - daha öncesinde asker)

GAZETELER

Ceride-i Havadis, n. 953, 24/S/1276.

Journal de Constantinople, n. 1046, 21/09/1859; n. 1047, 24/09/1859; n. 1048 28/09/1859; n. 1051 01/10/1859; n. 1053 04/10/1859; n. 1054, 05/10/1859; n. 1058, 10/10/1859; n. 1068 21/10/1859, n. 1070 24/10/1859; n. 1084 09/11/1859, n. 1088, 14/11/1859.

Muhbir, n. 1, 25/Ş/1283; n. 31, 2/Za/1283.

Ruzname-i Ayine-i Vatan, n. 66, 4/R/1284.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, n. 203, 25/L/1283; n. 711, 5/R/1284; n. 715, 13/R/1284.

Le Siècle, n. 8926, 20/09/1859.

Tasvir-i Efkâr, n. 1, 30/Z/1278; 15/Ş/1283; n. 423, 14/Ca/1283/24; n. 433, 25/C/1283; n. 449, 29/Ş/1283; n. 468, 14/Za/1283.

Tercüman-ı Ahval, n. 78, 10/Ra/1278.

The Times, n. 23415, 19/09/1859.

La Turquie, n. 132, 12/06/1867.

Gazetelerde Yayınlanmış Olan Makaleler

Ali Suavi, "Fazılıyye", *Ulum*, n. 18, 15/S/1287, s. 1119-1128; "Suâvi Efendi Tarafından Gelen Mektub sûreti fî Ramazân sene 1286", *Hürriyet*, n. 78, 20 Aralık 1868; "Usûl-ı Meşveret", *Muhbir*, n. 27, 14 Mart 1868.

Emir Ayyar, "Mükâleme", *Inkılâb*, n. 2, 14 Mayıs 1870.

Hüseyin Vasfi, "Milletle Hitab", *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

"İttihad", *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870.

Mehmed Galib ve Ali Rıza, "On Üçüncü Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali", *Peyam-ı Sabah*, n. 699, 15 Teşrin-i Sani 1920.

Mehmed, "Keşf-i Zamir", *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870; (başlıksız), *Inkılâb*, n. 1, 23 Nisan 1870; "Hürriyet Gazetesine Cevab", *Inkılâb*, n. 3; "Hürriyet Gazetesine Cevab (Mabaad)", *Inkılâb*, n. 4, 13 Haziran 1870.

Namık Kemal, "Usûl-ı Meşveret hakkında...", *Hürriyet*, n. 12 (14 Eylül 1868), n. 13 (21 Eylül 1868), n. 14 (29 Eylül 1868), n. 16 (12 Ekim 1868), n. 17 (19 Ekim 1868), n. 18 (26 Ekim 1868), n. 20 (9 Kasım 1868), n. 22 (23 Kasım 1868).

Nuri, "Gazetecilik", *İbret*, n. 1, 13 Haziran 1872; "Kanun", *İbret*, n. 2, 15 Haziran 1872; "Ahlâk", *İbret*, n. 3, 17 Haziran 1872; "Memuriyet", *İbret*, n. 4, 18 Haziran 1872; "Muharebe-i ahirenin sebebi", *İbret*, n. 5, 19 Haziran 1872; "Askeran", *İbret*, n. 6, 20 Haziran 1872; "Medeniyet", *İbret*, n. 8, 24 Haziran 1872; "Batıl zahib", *İbret*, n. 10, 26 Haziran 1872; "Hekimler", *İbret*, n. 12, 29 Haziran 1872; "Teşyid-i Revabit", *İbret*, n. 14, 2 Temmuz 1872; "Göz önünde bir İbret", *İbret*, n. 15, 3 Temmuz 1872; "Kızlar", *İbret*, n. 16, 4 Temmuz 1872; (Hakayık-ul Vekayi'ye cevap - başlıksız), *İbret*, n. 18, 8 Temmuz 1872; (Hakayık-ul Vekayi'ye cevap - başlıksız), *İbret*, n. 19, 9 Temmuz 1872; (nüfus istatistiğinin önemi üzerine - başlıksız), *İbret*, n. 19, 9 Temmuz 1872.

Râtib, "Köylüler", *Inkılâb*, n. 4, 13 Haziran 1870.

Reşad "Hukuk-ı Ceza", *İbret*, n. 1, 13 Haziran 1872; "Devair-i Belediye tarafdaranı", *İbret*, n. 3, 17 Haziran 1872; "Fransa", *İbret*, n. 4, 18 Haziran 1872; "Bir mülâhaza", *İbret*, n. 5, 19 Haziran 1872; "Hukuk-ı Beynel ümem", *İbret*, n. 6, 20 Haziran 1872; "Basiret'e mukabele", *İbret*, n. 7, 22 Haziran 1872; "Teşekkür", *İbret*, n. 7, 22 Haziran 1872; "Fen-i Servet", *İbret*, n. 10, 26 Haziran 1872; (bir teşekkür notu - başlıksız), *İbret*, n. 10, 26 Haziran 1872; (Lyon'da din adamlarının okullardan uzaklaştırılması kararı hakkında - başlıksız), *İbret*, n. 10, 26 Haziran 1872; "Hakayık-ul Vekayi hulûskarlık demek midir", *İbret*, n. 12, 29 Haziran 1872; "Frenklerde bir telaş", *İbret*, n. 13, 1 Temmuz 1872; "Yine hekimler", *İbret*, n. 14, 2 Temmuz 1872; "Hakayık-ul Vekayi Hulûskarlık demek imiş", *İbret*, n. 16, 4 Temmuz 1872; "İnsan sözünün eri olmalıdır", *İbret*, n. 16, 4 Temmuz 1872; "Hakayıkda görülen bir garib havadis daha", *İbret*, n. 17, 6 Temmuz 1872; "Hakayık "bil-

mem nesi" İzzetli Said bey efendiye cevab", *İbret*, n. 18, 8 Temmuz 1872; "İstikraz", *İbret*, n. 19, 9 Temmuz 1872; "Rusya Fesadı", *İbret*, n. 56, 20 Kasım 1872.

Reşad ve Kemal, "Reddiye", *İbret*, n. 8, 24 Haziran 1872.

MATBU KAYNAKLAR VE BAŞVURU ESERLERİ

Abdi Tarihi, 1730 *Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser*, F.R. Unat (ed.), Ankara, TTK, 1999.

"Abdülhamid-i Saninin Notları", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, n. 13, İbnülemin Mahmud Kemal (ed.), 1 Kanunisanı, 1926, s. 20-28.

Ahmed Cevdet (Paşa), *Tarih-i Cevdet*, c. 8, İstanbul, Dersaadet Matbaası, 1309/1891-1892 (ikinci baskı).

Ahmed Cevdet (Paşa), *Ma'ruzat*, Y. Halaçoğlu (ed.), İstanbul, Çağrı, 1980.

Ahmed Cevdet (Paşa), *Tezahir*, c. 1-12, 13-20, 40-tetimme, C. Baysun (ed.), Ankara, TTK, 1986.

Ahmed Efendi, III. Selim'in *Sirkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme*, S. Arıkan (ed.), Ankara, TTK, 1993.

Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi*, c. 9-10, M.M. Aktepe (ed.), Ankara, TTK, 1984-1988.

Ahmed Midhat Efendi, *Felâatun Bey ile Rakım Efendi*, Ankara, TDK, 2000 (1. baskı: 1875).

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*, c. 1, İstanbul, Takvimhane-i Amire, 1294/1877-1878.

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi. Hukuk Fak., 1986.

Akûn, Ömer Faruk, *Namık Kemal'in Mektupları*, İstanbul, Edebiyat Fak. Matbaası, 1972.

Akûn, Ömer Faruk, "Hoca Tahsin", *DİA*, c. 18, İstanbul, TDV, 1998, s. 198-206.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), A. Özcan (ed.), Ankara, TTK, 2000.

Bahriye Nizamnamesi (1849), S. Öksüz (ed.), Ankara, Deniz Kuvvetleri Karargâh Basımevi, 1996.

Bianchi, T. X. ve Kieffer, J.D., *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, Imprimerie Royale, 1837.

Bianchi, T.X. ve Kieffer, J.D., *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1850.

Bianchi, T.X., *Dictionnaire Français-Turc*, 2. c., Paris, 1843-1846.

Bilgegil, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, Baylan Matbaası, 1976.

Bilgegil, M. Kaya, *Zîya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1979.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, M.A. Beyhan (ed.), Ankara, TTK, 2003.

"Carbonari", *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, c. 4, Paris, 1853, s. 459-461.

"Carbonari", *Encyclopédie du dix-neuvième siècle: répertoire universel des sciences des lettres*, c. 6, Paris, 1844, s. 493-495.

"Carbonarisme", *Encyclopédie Nouvelle*, c. 3, M.M.S. Leroux et J. Reynaud (ed.), Paris, Librairie de Charles Gosselin, 1841, s. 246-249.

"Carbonaro", Larousse, Pierre, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, c. 3, Administration du Grand Dictionnaire Universel, Paris, 1867, s. 367-368.

Courcy, C.L. de, *Le Hatti Houmayoun (Ecrit auguste) et Commentaires*, Paris, Typographie de Henri Plon, 1857.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan (ed.), Ankara, TTK, 1995.

Destârî Sâlih Tarihi, *Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak*, B.S. Baykal (ed.), Ankara, TTK, 1962.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, A.S. Güneyçal (ed.), İstanbul, Aydın Kitabevi, 1998.

Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 2 c., Z. Ebüzziya (ed.), İstanbul, Kervan, 1973.

Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Ş. Kutlu (ed.), İstanbul, *Hürriyet* gazetesi, 1973.

Engelhardt, Edouard Philippe, *La Turquie et le Tanzimat*, c. 1, Paris, A. Cotillon et Cie.

- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul, İBB Kültür Daire Başkanlığı, 1995.
- Georg Oğulukyan'ın *Ruznamesi*, Hrand D. Andreasyan (çev. ve yay. haz.), İstanbul, Edebiyat Fak. Basımevi (1972).
- Hammer-Purgstall, Joseph Von (de), *Histoire de l'Empire Ottoman*, J.-J. Hellert (çev.), İstanbul, ISIS, 1999 (Birinci baskı: 1835-1843).
- İbrahim Manzour Efendi, *Mémoires sur la Grèce et L'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-Pacha*, Paris, 1827.
- İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul, 1283/1866-67.
- Kélékian, Diran, *Dictionnaire Turc-Français*, İstanbul, 1911.
- Kmety, George (İsmail Pacha), *A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September 1855*, Londra, James Ridgway, 1856.
- Kossuth, Louis, *Révélation sur la crise italienne*, Brüksel, Fr. Van Meenen et Cie., 1859.
- Lake, Atwell (Albay), *Kars and Our Captivity in Russia*, Londra, Richard Bentley, 1856.
- Le Hatti Houmayoun (Écrit auguste) et Commentaires*, Paris, Typographie de Hendi Plon, 1857.
- Les ministres Français, 1789-1911*, Paris, Edouard Cornely et Cie, 1911.
- Mallouf, N., *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1863.
- Marsigli, Luigi Ferdinando (Cte), *L'Etat militaire de l'Empire ottoman: ses progrès et sa décadence*, Amsterdam, 1732.
- Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, M. Arslan (ed.), İstanbul, Kitabevi, 2005 (Birinci baskı: 1827).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, N. Akbayer (ed.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Meynard, C.A.C. Barbier de, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1881.
- Millingen, Frederic (nam-ı diğer Osman Seyfi Bey, Vladimir Andrejevich), *La Turquie sous le règne d'Abdul-aziz 1862-1867*, Paris, Librairie Internationale, 1868.
- Mohammed Ben Pir-Ali Elberkevi, *Exposition de la foi musulmane*, M. Garcin de Tassy (çev.), Paris, 1822.
- Mustafa Naîma, *Tarih-i Naîma, Ravzat ul-Huseyn fi hulasat-i ahbar el-hafikayn*, c. 1-6, İstanbul, 1280/1863-1864.
- Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleler I*, İstanbul, 2005.
- Nuri, Akkâ, İstanbul, İzzet Efendi'nin matbaası, 1293/1876-1877.
- Nuri (çev.), "Hinde dair bir risale", İstanbul, Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1289/1872-1873.
- Nypels, J.S.G., *Le droit pénal français progressif et comparé: Code pénal de 1810 accompagné des sources, des discussions au Conseil d'état, des exposés des motifs et des rapports faits au Corps législatif*, Paris, A. Durand, Éditeur-Libraire, 1864.
- Osman [Seyfi] Bey (nam-ı diğer Vladimir Andrejevich, Frederic Millingen), *Les imams et Les Derviches*, Paris, 1881.
- Öz, Tahsin, "Selim III Mustafa IV ve Mahmud II Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, c. 1, n. 1, 1941, s. 25.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Redhouse, James W., *Redhouse's Turkish Dictionary English and Turkish & Turkish and English*, Londra, 1880.
- Redhouse, James W., *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890.
- Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en M.DCC.XXX et XXXI*, Paris, Chez Jaques Clousier, 1737.
- Saint-Denys, A. de Juchereau de, *Deux révolutions à Constantinople en 1807 et 1808*, 2 cilt, Paris, 1819.
- Sami Bey (Fıraşeri), *Dictionnaire Turc-Français*, İstanbul, 1885.
- Sandwith, Himphry (Chief of the medical staff), *Narrative of the Siege of Kars*, Londra, John Murray, 1856.

- Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, c. 2.1-2.2, İ. Parmaksızoğlu (ed.), İstanbul, Milli Eğitim Matbaası, 1962-1969.
- Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, M.N. Özön (ed.), Ankara, Akba Kitabevi, 1947.
- Slade, Adolphus, *Records of travels in Turkey, Greece & c. and of A Cruise in the Black sea with The Capitan Pasha in the years of 1829, 1830 and 1831*, Londra, 1833.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Turki*, Dersaadet, 1314/1899-1900.
- Şinasi, *Makaleler*, F.A. Tansel (ed.), Ankara, Dün Bugün Yayınevi, 1960.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. 1, Ankara, TTK, 1967.
- Taş, Necati Fahri, *Tanzimât'tan Sonra Yayımlanan Kanûn ve Nizâm-nâmeler*, İstanbul, 2000.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, I, Ankara, TTK, 1960.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar", Ankara, TTK, 1987.
- Unat, Faik Reşit, "III. Ahmed Devrine Ait Bir Islahât Takriri", *Tarih Vesikaları*, c. 1, n. 2, 1941, s. 107-121.
- Vaka-ı Cedid, *Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, Y. Sinemoğlu (ed.), İstanbul, Tercüman, 1978.
- Vambéry, Arminius, *His Life & Adventures Written by Himself*, Londra, T. Fisher Unwin, 1884.
- Vambéry, Arminius, *The Story of My Struggles*, c. 1, Londra, T. Fisher Unwin, 1904.
- Wanda, *Souvenirs anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, Paris, Librairie de Firmin-Didot et Cie., 1884.
- XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe, H. Develi (ed.), İstanbul, Kitabevi, 1998.

KİTAP VE MAKALELER

- Abdurrahman Şeref Efendi, "Sultân Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, n. 6 (83), 1926, s. 321-325.
- Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, c. 94, n. 4, 1974, s. 438-447.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut İstanbul, 1984.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, State University of New York Press, 1991.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *WI*, c. 22, n. 4, 1982, s. 1-36.
- Abu-Manneh, Butrus, "Khalwa and Râbita in the Khalidi Suborder", M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarcone (ed.), *Naqshbandis*, İstanbul, ISIS, 1990, s. 289-303.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul, ISIS, 2001, s. 73-97.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Porte and The Sunni-orthodox Trend in the Later Tanzimat", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul, ISIS, 2001, s. 125-140.
- Abu-Manneh, Butrus, "Salafiyya and the Rise of the Khalidiyya in Baghdad in the Early Nineteenth Century", *WI*, c. 43, n. 3, 2003, s. 349-373.
- Agulhon, Maurice, *1848 ou l'apprentissage de la République, 1848-1852*, Paris, Seuil, 1973.
- Ahışhalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001.
- Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1927.
- Akçura, Yusuf, *Osmanlı Dağılma Devri (XVII. ve XIX. asırlarda)*, İstanbul, TTK, 1940.
- Akçuraoğlu Yusuf, *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1933.
- Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyanları*, Ankara, Ankara Ün. Basımevi, 1963.

- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri, 1730-1839", *TAD*, Ankara Ün. DTCF Tarih Araştırmaları Enstitüsü, c. 8-12, n. 14-23 (1970-1974), 1975, s. 51-61.
- Akiba, Jun, "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", C. Imber ve K. Kiyotaki (ed.), *Frontiers of the Ottoman Studies: State Province and the West*, c. 1, New York, I.B. Tauris, 2005, s. 43-60.
- Aksan, Virginia, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century", E. J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, New York, I.B. Tauris, 1999, s. 21-39.
- Akşin, Sina, "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi ?", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 3/2, Ankara, TTK, 2002, s. 979-983.
- Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944.
- Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Basımevi, 1958, s. 41-70.
- Aktepe, M. Münir, "Esad Efendi, Hocaşâde", *DİA*, c. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 340-342.
- Aktepe, M. Münir, "Kemankeş Ali Paşa", *DİA*, c. 17, İstanbul, TDV, 2002, s. 248.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, Eren, 1993.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim, 2004.
- Alboyacıyan, Arşag, "1860 Anayasası ile 1863 Anayasası Arasındaki Farklar", V. Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, İstanbul, Aras, 2004.
- Alder, Lory ve Dalby, Richard, *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambéry*, Londra, Bachman & Turner, 1979.
- Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, Clarendon Press, 1956.
- Algar, Hamid, "The Naqshbandiyya Order: A Preliminary Survey of its History and Significance", *Studia Islamica*, n. 44, 1976, s. 123-152.
- Algar, Hamid, "Political Aspects of Naqshbandi History", M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarcone (ed.), *Naqshbandis*, İstanbul, ISIS, 1990, s. 123-152.
- Alparslan, Ali, "Velîyüddin Efendi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 378.
- Altınay, Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1926.
- Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabıta*, Ankara, Kanaat Basımevi, 1947.
- Andreasyan, Hrand D., "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", *İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 11, n. 15, 1960, s. 47-64.
- Arapyan, Kalost, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, E. Uras (çev.), Ankara, TTK, 1943.
- Arıkan, Zeki, "Tanzimat ve Kamuoyu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu / Bildiriler*, İzmir, Ege Ün. Edebiyat Fak., 1992, s. 33-46.
- Artan, Tülay, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Toplum ve Ekonomi*, n. 4, 1993, 53-94.
- Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, İstanbul, 1988.
- Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, İstanbul, Aras, 2004.
- Atabeyoğlu, Cem, "Veliefendi Hipodromu", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 377-378.
- Ateş, Sabri, "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples", yayınlanmamış doktora tezi, New York University, 2006.

- Aymes, Marc, "Provincialiser l'empire. Chypre et la Méditerranée ottomane au XIXe siècle", *Annales. Histoire, Sciences sociales*, n. 62/6, 2007, s. 1313-1344.
- Aymes, Marc, "Un grand progrès - sur le papier". *Histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Paris, Peeters, 2010.
- Baer, Gabriel, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *IJMES*, c. 1, n. 1, 1970, s. 25-50.
- Balcı, Sezai, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası", yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Bardin, Pierre, "Algériens et Tunisiens dans l'Empire ottoman, de 1848 à 1914", Paris, CNRS, 1979, s. 40-54.
- Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East", J. McCarthy (trad.), *IJMES*, c. 6, 1975, s. 3-28.
- Bastos Tavares Riberio, Maria-Manuella (de), "Le Portugal et la révolution de 1848", J.-L. Mayaud (ed.), 1848, *actes du colloque international du cent cinquantième, tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 Şubat 1998*, Paris, Creaphis, 2002, s. 527-548.
- Başaran, Betül, "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, 1789-1793", yayınlanmamış doktora tezi, The University of Chicago, 2006.
- Baykara, Tuncer, "Bir Kelime – İstilah ve Zihniyet Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul, Akademi Kitabevi, 1992, s. 15-32.
- Behar, Cem ve Duben, Alan, *Istanbul Households: Marriage Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Belchem, John, "Le sentiment de "Britishness" et les révolutions européennes de 1848: le "Printemps des peuples "au Royaume-Uni", J.-L. Mayaud (ed.), 1848, *actes du colloque international du cent cinquantième, tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 février 1998*, Paris, Creaphis, 2002, s. 519-525.
- Berindei, Dan, "La révolution de 1848 dans les Pays Roumains", J.-L. Mayaud (ed.), 1848, *actes du colloque international du cent cinquantième, tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 février 1998*, Paris, Creaphis, 2002, s. 489-498.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, New York, Routledge 1998 (Birinci bası: 1964).
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958.
- Berksoy, Funda, "Heinrich Schesinger'in II. Mahmud portreleri: Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve hükümdar imgesi", *Tarih ve Toplum*, c. 7, 2008, s. 7-21.
- Berthier, Anne ve Yérasimos, Stéphane, "Les mémoires d'un page", A. Bobovius, *Tophkapi relation du sérail du Grand Seigneur*, Paris, Actes Sud, 1999, s. 9-22.
- Beşiryan, Aylin, "Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Armenian Newspaper, Masis, 1856-1863", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.
- Beydilli, Kemal, "Alemdar Mustafa Pacha", *DİA*, c. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 364-365.
- Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, TDV, 1991.
- Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, Eren, 2005.
- Bilgegil, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, Baylan Matbaası, 1976.
- Bilgegil, M. Kaya, *Zîya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, c. 1, Atatürk Ün., Ankara, Sevinç Matbaası, 1979.
- Bilim, Cahit, "Tercüme Odası", *Otam*, c. 1, Ankara, 1990, s. 29-43.
- Bingöl, Sedat, *Hırsova Kazâ Deâvî Meclisi Tutanakları (Nizamiye Mahkemeleri Tutanaklarına Bir Örnek)*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2002.
- Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiyye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2004.

- Boratav, Pertev, "La Russie dans les archives ottomanes un dossier ottoman sur l'Imâm Chamîl", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 10/ 3-4, 1969, s. 524-535.
- Bouquet, Olivier, *Les pachas du sultan. essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris, Peeters, 2007.
- Bouquet, Olivier, "Ce que dire que l'on parle veut dire: réflexion sur les compétences linguistiques des derniers Ottomans", *European Journal of Turkish Studies*, n. 6, 2007, URL: <http://www.ejts.org/document1523.html>.
- Braude, Benjamin ve Lewis, Bernard, "Introduction", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1, New York, Holmes & Meier Publishers, 1982, s. 1-34.
- Braude, Benjamin, "Foundations Myths of the Millet System", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* c. 1, New York, Holmes & Meier Publishers, 1982, s. 69-88.
- Brauer, Ralph W., *Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1995.
- Bruinessen, Martin Van, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra-New Jersey, Zed Books, 1992.
- Budak, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul, Kitabevi, 2004.
- Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlar'dan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 1996, s. 79-92.
- Buhl, F., "Abu Djahl", *EI*, c. 1, Leyden, Brill, 1913, s. 85-86.
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, Londra, Penguin Classics, 1986 (Birinci baskı: 1790).
- Cahun, L. ve Metin, A., "La Turquie et l'Égypte", E. Lavis ve A. Rambaud (ed.), *Histoire Générale, du IVe siècle à nos jours*, c. 12, Paris, Librairie Armand Colin, 1904, s. 479-511.
- Cahun, L., "Le Monde Islamique", E. Lavis ve A. Rambaud (ed.), *Histoire Générale, du IVe siècle à nos jours*, c. 11, Paris, Librairie Armand Colin, 1905, s. 526-560.
- Chartier, Roger, *Les origines culturelles de la Révolution Française*, Paris, Seuil, 2000.
- Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, TTK, 1992, s. 11-32.
- Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 1, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.
- Clay, Christopher, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, Londra-New York, I.B. Tauris, 2000.
- Clayer, Nathalie, "Albanian Students of Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and Trends of Thought", E. Özdalga (ed.), *Late Ottoman Society*, New York, Routledge Curzon, 2005, s. 289-339.
- Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris, Karthala, 2007.
- Couderc, Anne, "États, nations et territoires dans les Balkans au XIXe Siècle, Frontière Greco-ottomane", yayınlanmamış doktora tezi, Université de Paris I – Panthéon-Sorbonne, 2000.
- Crépin, Annie, *La conscription en débat ou le triple apprentissage de la nation, de la citoyenneté, de la république (1789-1889)*, Arras, Artois Presses Université, 1998.
- Csorba, György, "Macar Mültecileri", Erol Hatıplı (trad.), *Türkler*, c. 12, Ankara, Yeni Türkiye, 2002, s. 805-812.
- Çabuk, Vahid, *Köprülüler*, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Çadırcı, Musa, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi, 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni*, n. 18, 1985, s. 59-75.
- Çadırcı, Musa, "Anadolu'da Redif Askerî Teşkilâtı", *TAD*, c. 8-12, n. 14-23, Ankara, Ankara Ün. DT-CF Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1975, s. 63-75.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, TTK, 1991.

- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul, İletişim, 1994.
- Çelik, Hüseyin, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması", *Osmanlı*, c. 7, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, s. 337-347.
- Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul*, Seattle ve Londra, University of Washington Press, 1986.
- D'Eszlary, Charles, "Le Khatti Humayoun Turc de 1856 et les lois Hongroises de 1848", *Studia Islamica*, n. 18, 1963, s. 115-139.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- Davison, Roderic H., "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in the Ottoman and Turkish History 1774-1923; The Impact of the West*, Texas, The University of Texas Press, 1990, s. 133-165.
- Davison, Roderic H., "A New Institution: The Newspaper Press", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, Isis, 1999.
- Davison, Roderic H., "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, Isis, 1999, s. 409-428.
- Deak, Istvan, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians (1848-1849)*, New York, Columbia University Press, 1979.
- Deme, Laszlo, "The Society for Equality in the Hungarian Revolution of 1848", *Slavic Review*, c. 31, n. 1, Mart 1972, s. 71-88.
- Deme, Laszlo, "Writers and Essayists and the Rise of Magyar Nationalism in the 1820s and 1830s", *Slavic Review*, c. 43, n. 4, 1984, s. 624-640.
- Deringil, Selim, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 1991, s. 435-443.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains*, Londra-New York, I. B. Tauris, 1998.
- Derrida, Jacques, *Mal d'archive*, Paris, Éditions Galilée, 1995.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963.
- Duby, George, "Le Chevalier, la femme et le prêtre", *Feodalité*, Gallimard, 1996 (Birinci baskı: 1981).
- Ebüzziya, Ziyad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dil-de Basın/La Presse de langue étrangère en Turquie*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1985, s. 30-45.
- Ebüzziya, Ziyad, "Ceride-i Havadis", *DİA*, c. 7, İstanbul, TDV, 1993, s. 406-407.
- Ebüzziya, Ziyad, Şinasi, Hüseyin Çelik (ed.), İstanbul, İletişim, 1997.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2004.
- Eldem, Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul, Osmanlı Bankası, 1999.
- Emecen, Feridun M., "İbrahim I", *DİA*, c. 21, İstanbul, TDV, 2000, s. 274-281.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, n. 6, İstanbul, ISAM, 2001, s. 63-76.
- Emecen, Feridun M., "Mustafa I", *DİA*, c. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 272-275.
- Ende, W. "Mudjâwir", *EI*, c. 7, Leyden, Brill, 1993, s. 295-296.
- Erdem, Y. Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire*, Oxford, St. Antony's College, 1996.
- Erdem, Hakan, "Recruitment for the "Victorious Soldiers of Muhammad" in the Arab Provinces, 1826-1828", I. Gershoni, H. Erdem ve U. Woköck (ed.), *Histories of the Modern Middle East, New Directions*, Londra, Lynne Rienner Publishers, 2002, s. 189-206.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Ergut, Ferdan, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Toplumsal Denklemin Diyalektiği*, İstanbul, İletişim, 2004.

- Erimtan, Can, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, Londra-New York, Tauris Academic Studies, 2008.
- Ertuğ, H. Refik, *Basın Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970.
- Esen, Nûkhet, *Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, 1990.
- Fahd, T., "Istikhara", *EI*, c. 4, Leyden, Brill, 1978, s. 271-272.
- Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men, Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*, Kahire, The American University in Cairo Press, 1997.
- Fahmy, Khaled, "The Nation and Its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt", E.J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, New York, 1999, s. 59-77.
- Farge, Arlette, *Dire et mal dire: L'opinion publique au XVIIIe siècle*, Paris, Seuil, 1992.
- Faroghi, Suraiya, "Crisis and Change", *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 411-636.
- Faroghi, Suraiya, *Pilgrims and Sultans. The Hajj Under the Ottomans 1517-1683*, Londra, New York, I.B. Tauris, 1994.
- Faroghi, Suraiya, "Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century", M. Kunt ve C. Woodhead (ed.), *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Londra, Longman, 1995, s. 91-113.
- Faroghi, Suraiya, "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Local Notables From the Sixteenth to the Early Nineteenth Century", F. Adanır ve S. Faroghi (ed.), *Ottoman Historiography: Turkey and Southeastern Europe*, Leyden, Brill, 2002, s. 351-381.
- Faroghi, Suraiya, "Elegance Alafranga, Social Criticism and Tomatoes: Transformations in the Culture of the Ottoman Upper Class, 1840-1914", *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, New York, I.B. Tauris, 2005, s. 247-271.
- Faroghi, Suraiya, "Presenting the Sultans' Power, Glory and Piety: a Comparative Perspective", Z. Tarım Ertuğ (ed.), *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak., 2006, s. 169-206.
- Findikoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İctimai Hayat", *Tanzimat I*, İstanbul, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 619-659.
- Findley, Carter V., "Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman foreign Ministry", *IJMES*, c. 1, 1970, s. 334-357.
- Findley, Carter V., "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selīm III and Mahmud II", *IJMES*, c. 3, 1972, s. 388-416.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 1980.
- Findley, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, Princeton University Press, 1989.
- Finn, Margot, "A Vent Which Has Conveyed Our Principles: English Radical Patriotism in the Aftermath of 1848", *JMH*, c. 64, n. 4, Aralık 1992, s. 637-659.
- Fischer, David Hackett, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, New York, Oxford University Press, 1996.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, Princeton University Press, 1986.
- Foucault, Michel, "La "gouvernementalité", *Dits et écrits*, c. 3, Paris, Gallimard, 1994 (Birinci baskı: 1978), s. 635-657.
- Friedmann, Yohanan, *Shaykh Ahmad Sirhindi An Outline of His Image in the Eyes of Posterity*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1971.
- Frost, Thomas, *The Secret Societies of the European Revolution (1776-1876)*, c. 1, Londra, Tinsley Brothers, 1876.

- Gammer, Moshe, "Shamil and the Ottomans", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, TTK, 1990, s. 387-394.
- Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londra, Frank Cass, 1994.
- Gammer, Moshe, "The Imam and the Pasha: A Note on Shamil and Muhammad Ali", *Middle Eastern Studies*, c. 32, n. 4, Ekim 1996, s. 336-342.
- Gammer, Moshe, "The Ottoman Reforms and Shaykh Shamil", I. Weismann ve F. Zachs (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, New York, I. B. Tauris, 2005, s. 55-66.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca-Londra, Cornell University Press, 1983.
- Georgon, François, *Aux Origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, Association pour la Diffusion de la Pensée française (ADPF), 1980.
- Georgon, François, "Lire et écrire à la fin de l'Empire ottoman: quelques remarques introductives", *REMM*, c. 75, 1995, s. 169-179.
- Georgon, François, "Les cafés à Istanbul à la fin de l'Empire ottoman", F. Georgon ve H.D. Grégoire (ed.), *Cafés d'Orient revisités*, Paris, CNRS, 1997, s. 39-78.
- Georgon, François, "Le Sultan caché, réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica*, c. 29, 1997, s. 93-124.
- Georgon, François, *Abdülhamid II, le sultan calife*, Paris, Fayard, 2003.
- Georgon, François, "Les Jeunes Turcs étaient-ils jeunes? Sur le phénomène des générations de l'Empire ottoman à la République turque", F. Georgon ve K. Kreiser (ed.), *Enfance et jeunesse dans le monde musulman*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2007, s. 147-173.
- Gerber, H., "Mukata'a", *EI*, c. 3, Leyden, Brill, 1993, s. 508.
- Göçek, Fatma Müge, "Mültezim", *EI*, c. 3, Leyden, Brill, 1993, s. 550-51.
- Gökalp, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık, 1964.
- Goffman, Daniel, "Ottoman Millets in the early seventeenth century", *New Perspectives on Turkey*, n. 11, 1994, s. 135-158.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.
- Gordon, Colin, "Governmental Rationality: An Introduction", G. Burschell, C. Gordon, S. Miller (ed.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, The University of Chicago Press, 1991, s. 1-51.
- Göyünç, Nejat, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs - 3 Haziran 1976)*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak., İstanbul, 1976, s. 173-179.
- Göyünç, Nejat, "Karaçelebizade", *EI*, c. 4, Leyden, Brill, 1978, s. 573-574.
- Gross, Jo-An ve Urumbaev, Asom, *The Letters of Khwaja Ubayd Allah Ahrar and His Associates*, Leyden-Boston, Brill, 2002.
- Gülsoy, Ufuk, "1856 Islâhât Fermanına Duyulan Tepkiler ve Maraş Olayları", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Basımevi, 1991, s. 443-458.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul, Simurg, 2000.
- Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, İstanbul, Seha Neşriyat, 1984.
- Habermas, Jürgen, "The Public Sphere", A. Mattelart ve S. Siegelau (ed.), *Communication and Class Struggle*, c. 1, New York, Intl General, 1979, s. 198-201.
- Habermas, Jürgen, *L'espace public*, Marc B. de Launay (trad.), Paris, Editions Payot, 1993.
- Haddad, Mouloud, "Les maîtres de l'Heure. Moments eschatologiques en islam méditerranéen (1847-1908)", yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 2008.
- Hakim, Halkawt, "Confrérie des naqshbandis au Kurdistan au XIXe siècle", yayınlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV, 1983.

- Hakim, Halkawt, "Mawlânâ Khâlid et les pouvoirs", M. Gaborieau, A. Popovic ve T. Zarccone (ed.), *Naqshbandis*, Istanbul, ISIS, 1990, s. 361-371.
- Hanioglu, Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, New York, Oxford University Press, 1995.
- Haskan, M. Nermi ve Gülersoy, Çelik, *Hükümet Kapısı Bâb-ı Âlî*, Istanbul, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., 2000.
- Haupt, Heinz-Gerhard, "1848 en Allemagne; une perspective comparative", J.-L. Mayaud (ed.), *1848, actes du colloque international du cent cinquantaire, tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 Şubat 1998*, Paris, Creaphis, 2002, s. 463-476.
- Hayta, Necdet, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Henry, Philippe, "1847-1848 en Suisse: une révolution?", J.-L. Mayaud (ed.), *1848, actes du colloque international du cent cinquantaire, tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 février 1998*, Paris, Creaphis, 2002, s. 449-462.
- Heper, Metin, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, c. 1, n. 1, 1980, s. 81-105.
- Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in The Time of Selim III and Mahmud II", A. Hourani, P. Khoury ve M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, New York, I.B. Tauris, 1993, s. 29-59.
- Hippler, Thomas, *Soldat et citoyens: Naissance du service militaire en France et en Prusse*, Paris, PUF, 2006.
- Hobsbawm, Eric J., *The Age of Capital 1848-1875*, Londra, Wiedenfeld and Nicolson, 1975.
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Hyamson, Albert M., "Geörgy Kmety", *A Dictionary of Universal Biography*, Baltimore, Genealogical Publishing, 1995, s. 350.
- Ikegami, Eiko, "Citizenship and National Identity in Early Meiji Japan, 1868-1889: A Comparative Assessment", C. Tilly (ed.), *Citizenship, Identity, and Social History -International Review of Social History Supplements*, ek. 3, c. 40, 1995, s. 185-222.
- Imber, Colin, "Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su 'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps: actes du Colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 Mars 1990*, Paris, La Documentation Française, 1992, s. 179-184.
- Imber, Colin, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, c. 19, Paris, 1987, s. 8-27.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago-Londra, The University of Chicago Press, 1980.
- Issawi, Charles, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. I, New York-Londra, Holmes & Meier Publishers, 1982, s. 261-285.
- Isufi, Hajredin, *Musa Demi Dhe Qendresa Çame 1800-1947*, Tirana, Botimet Dudaç, 2002.
- İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, TTK, 1937.
- İlgürel, Mücteba, "Köprülû Mehmed Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara, TDV, 2002, s. 258-260.
- İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. 1, Ankara, Maarif Vekaleti, 1940.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 1-4, İstanbul, Dergâh, 1988.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 13, n. 4, 1958, s. 68-79.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Belleten*, c. 28, n. 112, 1964, s. 604-622.
- İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. 28, n. 112, 1964, s. 623-690.
- İnalcık, Halil, "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, c. 5, 1973, s. 99-127.

- İnalcık, Halil, "Centralization and the Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois, Carbondale University Press, 1977, s. 27-52.
- İnalcık, Halil, "Notes on a Study of the Turkish Economy During the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1987, s. 205-263.
- İnalcık, Halil, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 7, n. 8, 1988, s. 33-54.
- İnalcık, Halil, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", H. İnalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 9-380.
- İnici, Handan, "Menâpirzade Nuri'nin Yarım Kalmış Sürgün Metni: Akkâ", *Tarih ve Toplum*, c. 204, Aralık 2000, s. 4-12.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Basımevi, 1991, s. 459-471.
- İpşirli, Mehmet, "Mehmed Efendi, Hocaşâde", *DİA*, c. 28, İstanbul, TDV, 2003, s. 452-453.
- İrtem, Süleyman Kani, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, İstanbul, Temel, 2004 (Birinci baskı: 1938).
- İskit, Server, *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahval ve Ağâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937.
- İskit, Server, *Matbuat Rejimleri*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1939.
- Jwaideh, Wadie, *Kurdish National Movement, Its Origins and Development*, Syracuse, Syracuse University Press, 2006.
- Kabakçı, Enes, "Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)", Université Paris I (Panthéon-Sorbonne), 2006.
- Kafadar, Cemal, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *The Turkish Association Bulletin*, c. 15, n. 2, 1991, s. 273-280.
- Kafadar, Cemal, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *IJTS*, c. 13, n. 1-2, 2007, s. 113-134.
- Kantorowicz, Ernst H., *The King's Two Bodies: A Study of Mediaeval Political Theology*, Princeton, Princeton University Press, 1997 (Birinci baskı: 1957).
- Kaplan, Mehmed, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedid– 1789-1807*, Ankara, TTK, 1946, s. 34-41.
- Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri, 1718-1839", *Tanzimat*, c. 1, İstanbul, MEB, 1949/1999, s. 13-30.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-6, Ankara, TTK, 1994-1995.
- Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa*, İstanbul, Kitabevi, 2004.
- Karateke, Hakan, "Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis", H. Karateke ve M. Reinkowski (ed.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leyden-Boston, Brill, 2005, s. 13-52.
- Karateke, Hakan, "Who is the Next Ottoman Sultan? Attempts to Change the Rule of Sucession during the Nineteenth Century", I. Weismann ve F. Zachs (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, New York-Londra, I.B. Tauris, 2005, s. 37-53.
- Karpat, Kemal H., "Reinterpreting Ottoman History: a Note on the Condition of Education in 1874", *IJTS*, 1981-82, c. 2, n. 2, s. 93-100.
- Karpat, Kemal H., "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* c. 2, New York-Londra, Holmes & Meier Publishers, 1982, s. 141-169.

- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914*, Madison, University of Wisconsin Press, 1985.
- Karpat, Kemal H., "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851", *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leyden-Boston-Köln, Brill, 2002, s. 169-184.
- Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and World Economy –The Nineteenth Century–*, New York, State University of New York, 1988.
- Kaya, Alp Yücel, "Politique de l'enregistrement de la richesse économique: Les enquêtes fiscales et agricoles de l'Empire ottoman et de la France au milieu du XIXe siècle", yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 2005.
- Kaya, Alp Yücel, "Ion Ionescu de la Brad: 19. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi", *Kebikeç*, c. 22, 2007, s. 95-110.
- Kaya, Alp Yücel, "Justice in the Association: Ion Ionescu de la Brad's Treaty on Sharecropping", yayınlanmamış makale, "Justice in Economic Thought" başlıklı 11. yıllık ESHET konferansı kapsamında sunulmuştur, Strasbourg 5-7 Temmuz 2007.
- Kaya, Nevzat, "Karaçelebizade", *DİA*, c. 11, İstanbul, TDV, 2001, s. 381-383.
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, Cambridge, Blackwell, 1993.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul, Klasik, 2004.
- Keyder, Çağlar; Özveren, Y. Eyüp ve Quataert, Donald, "Port Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* (Fernand Braudel Center), c. 16, 1993, s. 519-558.
- Khan, Masood Ali ve Ram, S., "Naqshbandi Order of Sufism", *Encyclopaedia of Sufism*, c. 12, Yeni Delhi, Anmol Publications, 2003, s. 1-36.
- Kırlı, Cengiz, "The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul 1780-1845", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2000.
- Kırlı, Cengiz, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, c. 83, 2000, s. 58-79.
- Kırlı, Cengiz, "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", A. Salvatore ve D.F. Eickelman (ed.), *Public Islam and the Common Good*, Leyden-Boston, Brill, 2004, s. 75-97.
- Kırlı, Cengiz, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum*, c. 4, 2006, s. 45-119.
- Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri 1840-1844*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2009.
- "Kmety, Geörgy", *A Dictionary of Contemporary Biography*, Londra-Glasgow, Richard Griffin and Company, 1861, s. 228-229.
- "Kmety, Geörgy", *The New American Cyclopaedia a Popular Dictionary*, George Ripley ve Charles A. Dana (ed.), New York, D. Appleton and Company, 1860, s. 188.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Çobançavuş Medresesi" ve "Çobançavuş Medresesi Sokağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 8, Koçu, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1966, s. 4049.
- Koloğlu, Orhan, *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1981.
- Koloğlu, Orhan, "Türkçe Dışı Basın", *TCTA*, c. 1, İstanbul, İletişim, 1985, s. 94-98.
- Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *TCTA*, c. 1, İstanbul, İletişim, 1985, s. 68-93.
- Koloğlu, Orhan, "Osmanlıdaki Türkçe Dışı Basın", *Kebikeç*, n. 2, 1995, s. 127-137.
- Koray, Enver, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, c. 48, n. 18, Ankara, TTK, 1984, s. 563-582.
- Koray, Enver, "Sultan Abdülaziz'e Karşı Girişilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa", *Belleten*, c. 51, n. 199, 1987, s. 193-204.
- Koray, Enver, "Meslek Kuruluş ve Faaliyeti", *Belleten*, c. 54, n. 221, Ankara, TTK, 1990, s. 151-165.
- Köprülü, O.F., "Fuad Paşa, Keçecizâde", *DİA*, c. 13, İstanbul, TDV, 1996, s. 202-205.

- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1986.
- Kracauer, Siegfried, *History: The Last Things Before the Last*, Princeton, Markus Wiener Publishers, 1995.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında*, İstanbul, Maarif Matbası, 1944.
- Kuran, Ercüment, *Avrupa'da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.
- Lambert, Pierre-Arnaud, *La Charbonnerie Française 1821-1823, Du secret en politique*, Lyon, Presse Universitaire de Lyon, 1995.
- Lascournes, Pierre, "De l'État à la Gouvernamentalité", A. Hatchuel, É. Pezet, K. Starkey ve O. Lenay (ed.), *Gouvernement, Organisation et Gestion: L'héritage de Michel Foucault*, Québec, Les Presses De l'Université de Laval, 2005, s. 341-361.
- Le Pors, Anicet, *La Citoyenneté*, Paris, PUF, 1999.
- Levy, Avigdor, "The Ottoman Ulema and the Military Reformes of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, c. 7, 1971, s. 13-39.
- Levy, Avigdor, "Military reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, c. 18, n. 3, 1982, s. 227-249.
- Lewis, Bernard, "French Revolution and Turkey", *Cahier d'histoire mondial*, c. 1, n. 1, 1953, s. 105-125.
- Lewis, Bernard, "Mashwara", *EI*, c. 6, Leyden, Brill, 1991, s. 712-714.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Irak*, Beyrut, Librairie du Liban, 1968.
- Luzatto, Sergio, "Jeunes révoltés et révolutionnaires (1789-1917)", G. Levi ve J.-C. Schmitt (ed.), *Histoire des Jeunes en Occident*, c. 2, Paris, Seuil, 1996, s. 209-275.
- Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, IFA, 1962.
- Mantran, Robert, "L'État ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne", *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, Fayard, 1989, s. 265-286.
- Mantran, Robert, "La déclaration des droits de l'homme et édits sultaniens de 1839 et de 1856", J.-L. Bacqué-Grammont ve E. Eldem, (ed.), *De la Révolution française à la Turquie d'Atatürk: La modernisation politique et sociale*, İstanbul, ISIS, 1990, s. 141-147.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, Princeton University Press, 1962.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1964.
- Mardin, Şerif, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Deadalus*, c. 102, n. 1, 1973, s. 169-190.
- Mardin, Şerif, "Super Westernization in Urban Life in The Ottoman Empire in The Last Quarter of The Nineteenth Century", P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (ed.), *Turkey Geographic and Social Perspectives*, Leyden, Brill, 1974, s. 403-446.
- Mardin, Şerif, "Freedom in an Ottoman Perspective", M. Heper ve A. Evin (ed.), *State, Democracy and Military: Turkey in the 1980's*, Berlin, Walter de Gruyter, 1988, s. 23-35.
- Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York, State University of New York Press, 1989.
- Mardin, Şerif, "The Nakşibendi Order in Turkish History", R. Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey*, Londra, I.B. Tauris, 1991, s. 121-142.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim, 2003.
- Matei, Ion, "Sur les relations d'Ahmed Vefik Pacha avec les Roumains", *Studia et Acta Orientalia*, c. 7, Bükreş, 1968, s. 95-111.
- Matei, Ion, "Un agronome dans l'Empire ottoman pendant les années 1849-1859", *Studia et Acta Orientalia*, c. 7, Bükreş, 1968, s. 295-301.
- McGowan, Bruce, "The Age of Ayans, 1699-1812", H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 1994, s. 639-723.

- Merei, Gyula, "Le mouvement ouvrier en Hongrie pendant la révolution de 1848", *Le mouvement social*, n. 50, Ocak-Mart 1965, s. 71-80.
- Merlin, Pierre, *Bons cousins charbonniers*, François Lassus, Dominique Vuailat, Jean-François Ryon, Christin Foyet'nin işbirliğiyle, Nancray, Editions de Folklore comtois, 2005.
- Mert, Özcan, "Ayan", *DİA*, c. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 195-198.
- Mert, Talip, "Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayımlanan Nizamnameler I", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, n. 2, 2000, s. 97-111.
- Mert, Talip, "Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayımlanan Nizamnameler II: Osmanlı Devleti Sicill-i Ahval Dairesiyle Şubelerine Ait Yönetmelik", *Journal of Archival Studies*, 2001, URL: http://www.archimac.org/JAS/JAS2001/JAS03_05.spml.
- Mordtmann, J.M. ve Lewis, B., "Derebey", *EI*, c. 2, Leyden, Brill, 1977, s. 213-214.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul Limanı*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1988.
- Nazır, Bayram, *Osmanlıya Sığınanlar*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Neumann, Christoph, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 64-71.
- Neumann, Christoph, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- Olson, Robert, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics", *JESHO*, c. 17, n. 3, 1974, s. 329-344.
- Olson, Robert, "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul. Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *JESHO*, c. 20, n. 2, 1977, s. 185-207.
- Onaran, Burak, "A Traditional District, A Conservative Image: A History of Üsküdar Between 1838-1914", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2002.
- Onaran, Burak, "Kuleli Vakası Hakkında "Başka" Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum*, c. 5, İstanbul, İletişim, 2007, s. 9-39.
- Orhonlu, Cengiz, "Tercüman", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, s. 175-181.
- Özcan, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Basımevi, 1991, s. 361-379.
- Özcan, Abdülkadir, "Etmeydanı", *DİA*, c. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 497-498.
- Özcan, Abdülkadir, "Kemankuş Mustafa Paşa", *DİA*, c. 25, Ankara, TDV, 2002, s. 248-250.
- Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzade Fâzıl Ahmed Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara, TDV, 2002, s. 260-263.
- Özcan, Abdülkadir, "Lale Devri", *DİA*, c. 27, Ankara, TDV, 2003, s. 81-84.
- Özcan, Abdülkadir, "Mehmed IV", *DİA*, c. 28, Ankara, TDV, 2003, s. 414-418.
- Özcan, Abdülkadir, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *DİA*, c. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 246-248.
- Özkaya, Yücel, "Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, s. 165-173.
- Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, İstanbul, Birharf, 2005.
- Öztek, Çiçek, "Türk Romanında Efendiler ve Hizmetçiler", *Toplum ve Bilim*, c. 92, 2002, s. 204-216.
- Öztürk, Necdet, "'Kelle İsterüz' Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası", *Tarih ve Medeniyet*, n. 28, 1996, s. 20-21.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Pamuk, Şevket, *500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara, TTK, 1992.
- Parmaksızoğlu, İ., "Mehmed Paşa, Sofu Koca", *TA*, c. 23, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1975, s. 424-425.

- Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Pekdoğan, Celâl, "Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler", *Türkler*, c. 14, Ankara, Yeni Türkiye, 2002, s. 606-613.
- Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, California, University of California Press, 2003.
- Quandour, Mohyieddin Izzat, "Muridism: A Study of the Caucasian Wars of Independence 1819-1859", yayınlanmamış doktora tezi, Claremont Graduate School, 1964.
- Quataert, Donald, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, İstanbul, ISIS, 1997, s. 197-203.
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Quataert, Donald, "Commerce", H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2000.
- Rath, R. John, "The Carbonari: Their Origins, Initiation Rites and Aims", *The American Historical Review*, c. 69, n. 2, 1964, s. 353-370.
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000.
- Reinkowski, Maurus, "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)", H. Karateke ve M. Reinkowski (ed.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leyden-Boston, Brill, 2005, s. 195-212.
- Renda, Günsel, "Portrenin Son Yüzyılı", J. Raby, G. Necipoğlu, S. Bağcı ve F. Çağman (ed.), *Padişahın Portresi: Tesavir-i Âl-i Osman*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2000, s. 442-463.
- Riedler, Florian, "Opposition to the Tanzimat State: Conspiracy and Legitimacy in the Ottoman Empire, 1859-1878", doktora tezi, University of London (SOAS), 2003.
- Rosenthal, Steven, "Foreigners and Municipal Reform in İstanbul: 1855-1865", *IJMES*, c. 11, n. 2, Nisan 1980, s. 227-245.
- Rubin, Avi, "Ottoman Modernity: Nizamiye Courts in the Late Nineteenth Century", yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 2006.
- Sadat, Deena R., "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *JMH*, C. 44, n. 3, 1972, s. 346-363.
- Sadi, Kerim, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul, İletişim, 1994.
- Sakaoglu, Necdet, "Beylerbeyi Olayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 205-206.
- Salzmann, Ariel, "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire", M. Hanagan ve C. Tilly (ed.), *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, New York-Oxford, Rowman Littlefield Publishers, 1999, s. 37-66.
- Salzmann, Ariel, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)", D. Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, New York, State University of New York Press, 2000, s. 83-106.
- "Sami Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, YKY, 1999, s. 500-501.
- Sarı, Nil, "Behcet Mustafa Efendi", *DİA*, c. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 345.
- Sarıyıldız, Gülten, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 2001, s. 309-319.
- Sarıyıldız, Gülten, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi*, İstanbul, Der, 2004.
- Saydam, Abdullah, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı*, c. 4, Yeni Türkiye, Ankara, 1999, s. 677-686.

- Scott, Tom, "The Economy", E. Cameron (ed.), *The Sixteenth Century*, New York, Oxford University Press, 2006, s. 18-57.
- Seyitdanoglu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ*, Ankara, TTK, 1999.
- Shaw, Ezel Kural, "Tanzimat in the Ottoman Empire Age of Reform in Europe", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, 25-27 Aralık 1989, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, 1991, s. 199-211.
- Shaw, Stanford J., "The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *JMH*, c. 37, n. 3, 1965, s. 291-306.
- Shaw, Stanford J., "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, c. 40, 1965, s. 142-184.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New*, Massachusetts, Harvard University Press, 1971.
- Shaw, Stanford J., "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *IJMES*, c. 6, n. 4, 1975, s. 421-459.
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leyden-Boston, Brill, 2001.
- Spitzer, Alan B., *Old Hatreds and Young Hopes: The French Carbonari Against the Bourbon Restoration*, Cambridge ve Massachusetts, Harvard University Press, 1971.
- Strauss, Johann, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th centuries)", *WI*, c. 35, n. 1-2, 1995, s. 189-249.
- Strauss, Johann, "Les voies de la transmission du savoir dans un milieu cosmopolite: lettrés et savants à Istanbul au XIXe siècle (1830-1860)", F. de Sanagustin (ed.), *Les intellectuels en Orient musulman. Statut et fonction*, Le Caire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1998, s. 109-125.
- Strauss, Johann, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, c. 6, n. 1, 2003, 39-76.
- Stremmelaar, Annemarike, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*, Leyden, PrintPartners Ipskamp, 2007.
- Sunar, Mehmet Mert, "Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps 1807-1826", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, 2006.
- Sümer, Faruk, "Yavuz Selim s'est-il proclamé calife ?", *Turcica*, Paris, c. 21-23, 1991, s. 343-354.
- Şakir, Ziya, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul, Çeltüt Matbası, 1957.
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, İşaret, 1990.
- Şimşirgil, Ahmet, "İç oğlanı", *DİA*, c. 21, İstanbul, TDV, 2000, s. 449-450.
- Tanman, Baha, "Mahfil", *DİA*, c. 27, Ankara, TDV, 2003, s. 331-333.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, YKY, 2004.
- Tekin, Yusuf, "Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 55, n. 3, 2000, s. 145-174.
- Temperley, Harold, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, c. 4, n.2, 1933, s. 156-191.
- Tevetoğlu, F., "Sami Paşa, Abdurrahman", *TA*, c. 28, Ankara, MEB, 1980, s. 96-97.
- Tezcan, Baki, "Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", doktora tezi, Princeton University, 2001.
- Tezcan, Baki, "The Military Rebellion in İstanbul: A Historiographical Journey", *IJTS*, c. 8, n. 1-2, 2002, s. 25-43.
- Thompson, E. P., "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, n. 50, 1971, s. 76-136.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İstanbul, V Yay., 1989.
- Toksoy, Mehmet, "İstintaknâmelere Göre II. Fırka-i Islahiye Harekâtı ve Sonuçları", M. Tekin (ed.), *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu, Antakya, 19-20 Nisan 2002*, Antakya, 2004.

- Toledano, Ehud R., *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982.
- Toledano, Ehud R., *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Toledano, Ehud R., *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle-Londra, University of Washington Press, 1998.
- Tongur, Hikmet, *Türkiye’de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara, Kanaat Basımevi, 1946.
- Toprak, Zafer, “Ordu ve Güvenlik”, *TCTA*, İstanbul, İletişim, 1985, s. 1269-1273.
- Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, *TCTA*, İstanbul, İletişim, 1985, s. 760-770.
- Töre, Enver, “Türk Tiyatrosunda Aile”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.
- Toumarkine, Alexandre, “Entre empire Ottoman et État-nation turc: les immigrés musulmans du Caucase et des Balkans du milieu du XIXe siècle à nos jours”, yayınlanmamış doktora tezi, Paris IV, 2000.
- Tunaya, Tark Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler: 1859-1952*, İstanbul, Doğan Kardeş, 1952.
- Turan, Şerafettin, “Hoca Sâdeddin Efendi”, *DİA*, c. 31, İstanbul, TDV, 1998, s. 196-198.
- Türküne, Mümtaz’er, “Kuleli Vakası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 148.
- Uçman, Abdullah, “Akif Paşa”, *DİA*, c. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 261-262.
- Uzun, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, İstanbul, Eren, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Ayan”, *İA*, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1942, s. 41-42.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, TTK, 1942.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sultân Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lûtfi Efendi’nin Bir Risalesi”, *Belleten*, c. 8, n. 28, 1943, s. 349-373.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, c. 8, n. 30, 1944, s. 245-328.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Üçüncü Mehmed’in Oğlu Şehzade Mahmud’un Ölümü”, *Belleten*, c. 24, n. 94, 1945, s. 263-267.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, TTK, 1945.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3.1, 3.2, 4.1, Ankara, TTK, 1951, 1954, 1956.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, TTK, 1967.
- Ürün, Coşkun, *1838 Ticaret Sözleşmesi*, Ankara, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarlık Müşavirliği, 1975.
- Üstel, Füsün, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul, İletişim, 2005.
- Veinstein, Gilles, “La voix du maître à travers les firmans de Soliman le Magnifique”, G. Veinstein (DY.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, La Documentation Française, 1991, s. 127-144.
- Veinstein, Gilles, “Les origines du califat ottoman”, *Les Annales de l’Autre Islam*, n. 2, *La question du califat*, Paris, ERISM, 1994, s. 25-36.
- Veinstein, Gilles, “The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters”, *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, c. 3, K. Çiçek (ed.), Ankara, Yeni Türkiye, 2000, s. 607-615.
- Veinstein, Gilles ve Vatin, Nicolas, *Le Sérail Ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle*, Paris, Fayard, 2003.
- Veyne, Paul, *Comment on écrit l’histoire*, Paris, Seuil, 1971.
- Walzer, Micheal, *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*, New York, Columbia University Press, 1992.

- Williams, Brian Glyn, "Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire: A Critical Analysis of the Great Crimean Tatar Emigration of 1860-1861", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 41/1, 2000, s. 79-108.
- Yerlikaya, İlhan, "Tercüman-ı Ahval Gazetesi ve Hükümet Destekli Habercilik Anlayışı", *Toplumsal Tarih*, n. 21, 1995, s. 57-64.
- Yeşil, Fatih, "Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826", yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009.
- Yıldız, Aysel, "Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion", yayınlanmamış doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008.
- Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi, 2009.
- Yilmazer, Ziya, "Murad IV", *DİA*, c. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 177-183.
- Yi, Eujeong, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul, Fluidity and Leverage*, Leyden-Boston, Brill, 2003.
- Yüksel, Emrullah, "Les idées religieuses et politiques de Mehmed Al-Birkéwi (929-981/1523-1573)", yayınlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne, 1972.
- Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1988.
- Zürcher, Erik J., "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice", Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, Londra-New York, I.B. Tauris, 1999, s. 79-94.

I. Ahmed 32-34, 36, 50
I. Bayezid 32, 35
I. Ibrahim 27, 34, 42-47, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 59, 61, 62, 73, 92, 112
I. Mahmud 59, 62
I. Mustafa 27, 32, 34-36, 38-41, 44, 72, 74, 75, 79, 349
I. Süleyman 31, 33, 34, 72
II. Abdülhamid 90, 91, 99, 114, 237, 274, 324
II. Ahmed 47, 51
II. Mahmud 69, 75, 79, 81, 82, 85, 86, 88, 89, 91, 112, 133, 159, 191, 196, 216, 237-239, 284, 3112, 320, 370
II. Mustafa 27, 48, 51-54, 62, 73, 75, 375
II. Süleyman 47, 50, 51
II. Osman 27-30, 32, 35-40, 42, 44-46, 50, 53, 54, 60, 63, 64, 66, 73, 79, 86, 101, 142, 248, 375
III. Ahmed 27, 47, 51, 54, 56, 62, 63, 175
III. Mehmed 28, 33, 34, 36
III. Murad 30, 34
III. Selim 27, 28, 33, 63-66, 68, 69, 86-88, 91, 133, 196, 199, 216, 238, 317, 322, 324, 375
IV. Mehmed 45, 47-51, 62, 375
IV. Mustafa 27, 63, 66, 67, 69, 70, 75, 79, 85, 88, 191, 364
XVI. Louis 355, 356

Abana 146

Abdullah Paşa (Baban) 149, 150, 155, 192

Abdülaziz (padişah) 12, 89-91, 99, 133, 136, 137, 142-144, 166, 177, 258, 267, 273, 306,

342, 349, 350, 354-356, 361, 365, 374
Abdülaziz Efendi (Karaçelebizade, Rumeli kazaskeri) 45, 143, 319
Abdülkadir Bey (Baban, Kuleli davasında sanık, n. 24) 107, 147, 149-153, 184, 188
Abdülmecid (padişah) 13, 88-1, 98-100, 103, 121, 134, 142, 143, 166, 172, 76, 177, 207, 216, 219, 246, 251, 276, 286, 302, 312, 364, 389
Adana 151
Agah Efendi 327
Ahmed (Çerkes, Kuleli davasında sanık, n. 41) 170, 171, 387
Ahmed (Hacı, Faslı, Kuleli davasında sanık n. 31) 107, 141, 226, 232
Ahmed (Hafız, Kuleli davasında sanık, n. 35) 148
Ahmed (Şeyh, Kuleli davasında sanık, n.1) 104, 108, 168, 172, 175, 184
Ahmed (Veli, Kuleli davasında sanık, n. 18) 106, 107, 112, 121, 169
Ahmed Cevdet Paşa 79, 84, 91, 99, 104, 128, 176, 190, 229, 243-245, 247, 260, 262, 316, 322, 362
Ahmed Efendi (Kuleli davasında sanık, n. 20) 267, 299, 300
Ahmed Lûtfi Efendi 99, 268
Ahmed Midhat Efendi 98, 164-166
Ahmed Paşa (Baban) 43, 149, 150, 151, 156, 157, 176
Ahmed Paşa (Çalık, Sadrazam) 60, 61, 175
Ahmed Paşa (Fazıl, Köprülü) 48

Ahmed Paşa (Sultan İbrahim'in Sadrazamı) 38
Ahmed Sirhindi (Nakşibendi Şeyhi, 1564-1624) 205, 206, 216
Ahmed Şükrü Bey (Sağır Ahmed Bey) 263, 285
Ahmed Vefik Paşa 325, 326
Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura) 19, 99, 100
Akka 344
Aksaray 72, 135, 170
Arnavut/Arnabud 57, 72, 106, 112, 113, 124, 136-138, 141, 145, 157, 160, 162, 167, 192, 226, 301
alafranga 112, 164, 167-169, 208, 235, 240, 352
Ali (Kuleli davasında sanık, n. 36) 149, 174, 184
Ali Bey (Baban, Kuleli davasında sanık, n. 8) 106, 141, 149, 151, 152, 156, 168, 184, 232, 233
Ali Efendi (Kuleli davasında sanık, n. 30) 120
Ali Efendi (müneccim, Meslek davasında sanık n. 9) 265, 301
Ali Paşa (Kemankuş, Sadrazam) 41, 42, 75
Ali Paşa (Mehmed Emin, Sadrazam) 244, 245, 273, 315, 329, 347, 348, 354, 365, 386
Ali Paşa (Yanya ayanı) 65, 191
Ali Rıza Bey (Melsek cemiyetinden Azmi Bey'in oğlu) 167, 284
Ali Suavi 256, 259, 329, 330, 333, 341, 342, 347, 348
Altuncu-Konduri (vakası, 1868) 12, 342
Amasya 280
anayasa 40, 60, 61, 63, 72, 74, 313, 337, 338, 373
Ermeni anayasası (*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*) 265, 314, 315
Kanun-i Esasi 315
yazılı olmayan anayasa 39, 71, 375
Andrejevich, Vladimir, *bkz.* Millingen, Frederick 96, 144, 157
Ankara 146-148, 344
Ardahan 105
Arif Bey (Kuleli davasında sanık, n. 4) 106, 107, 109, 111, 114, 116, 118, 130-133, 142, 213, 214, 218, 223, 226, 233, 234, 360
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 189
Asakir-i redife-i mansure 189
Avusturya 103, 113, 138, 165, 220, 221, 224, 225, 27, 372
ayan 65, 67-69, 71
Aydın 147
Aydonat (Paramithia) 160
Ayetullah Bey 263, 274, 275

Azmi Bey (Meslek davasında sanık, n. 1) 266, 276, 277, 283, 284, 299
Baban 65, 111, 112, 149-157, 161, 203, 392
Bâb-ı Âli 20, 81, 97, 98, 100, 105, 123-126, 128, 140, 150, 151, 155, 158-160, 169, 187-189, 191-195, 203, 208, 216, 220, 221, 238-240, 244, 248, 249, 264, 265, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 281, 284, 287, 293, 300-302, 305, 307, 309, 310, 312-316, 318, 321, 323, 325, 327, 329, 330, 333, 336, 339, 346, 348, 350, 354, 359, 361, 362, 364, 372
Bâb-ı Seraskerî 95, 125, 126, 128, 145, 146, 157, 176, 221, 229, 249, 280, 303, 316, 387, 388
Bağdat 150, 151, 155, 156, 172, 192, 203, 204, 215, 285
Bahâeddin Nakşibend (Şeyh) 205
batılılaşma 55, 56, 73, 208, 240, 262, 326, 352
Batum 170, 173, 174, 179
Bekir (Kuleli davasında sanık, n. 10) 96, 107, 183, 184, 232
Bekir Efendi (Müftü, Kuleli davasında sanık, n. 6) 108, 118, 120, 125, 129, 143, 168, 175
Bektaşılık 158
Bem, Józef *bkz.* Murad Paşa 221, 229
Bayezid (mahalle) 86, 184
Beylerbeyi Vak'ası 30, 31, 58, 59
Beyoğlu 135, 209
Beypazarı 146-148, 184
Birgivi Mehmed Efendi 199
Bitola *bkz.* Manastır 105
Bolu 146, 147
Bosna 112, 163, 283, 285
Bursa 52, 154, 157, 325
Büyük Britanya (İngiltere) 95, 113, 159, 397
câbi 235, 237
Câbi Ömer Efendi 87
Cafer Dem Paşa (Mirliva, Kuleli davasında sanık, n. 3) 106, 111, 117, 119, 125, 130, 131, 136, 138, 145, 149, 157, 158, 161, 162, 191, 226, 249, 388, 403
Cahun, Léon 275, 343, 345
Carbonari 22, 274, 299, 311, 334-338, 361, 362
cariye 106, 114, 165, 167, 169, 287-289, 291, 350
Celali İsyanları 30-33, 36
Cemal Efendi (Arzuhalıcı, Melsek davasında sanık, n.7) 265, 272, 276, 280, 282, 287, 289, 304-310, 316

Cenevre 22, 275, 341
Ceride-i Havadis 122, 123, 327, 329
ceza kanunnamesi 83, 248-251, 339, 386
1810 Fransız 247
1858 Osmanlı 91, 247, 268, 388, 389
Cezayir(li) 61, 173, 174, 260
cihad/cihat 103, 156, 172, 215-217, 218, 219
cizye 197
cumhur 47, 60, 61, 131, 132, 134, 228, 364
cûlus 31, 32, 41, 88, 91, 126, 132, 133, 135,
142, 207, 389

Çaker Ağa (Melsek davasında sanık, n.16) 267,
281, 287, 291, 293, 303, 304
Çamlık (Thesprotia/Tsamouria) 158
Çerkes(ler) 97, 98, 104, 106, 107, 109, 112,
113, 121, 134, 136-141, 143, 145-148, 157,
163, 164, 167, 169-172, 179, 187-189, 210,
211, 218, 222, 226, 281, 287-289, 304, 350,
387

Dağıstan 146, 147, 170, 217, 218
Danişmend 30, 147
Dâr-ı Şura-yı Askerî 189
darû's-saade ağası 41, 48, 73
Davud Paşa (Bağdad valisi) 203, 215, 217
Davud Paşa (Sadrazam) 34, 38, 39, 75
Debrecen 225
Denizli 104
devrim 29, 167, 238, 343, 349, 353
1848 Devrimleri 21, 187, 220, 222-225,
227-229, 294, 314, 359, 373
Fransız Devrimi 88, 196, 227, 228, 294,
324, 338, 355
Jön Türk Devrimi 91, 99, 151, 294, 358,
380
Macar Devrimi 165, 187, 198, 224, 225,
227, 373
Dilaver Paşa (Sadrazam) 38
Diyarbakır 104, 221
Dolmabahçe 285

Ebu Cehil (Ebu'l Hakim) 108
Ebussûud (Şeyhülislam) 33
Ebûzziya Tefvik 21, 80, 99, 163, 176, 177, 258,
261, 263, 264, 266, 274, 275, 279, 285, 286,
299, 301, 302, 307, 320, 327, 328, 334-336,
342, 361, 387
Edirne 48, 49, 51-53, 59, 65, 112, 151, 152,
154, 156, 163, 284, 375
Eflak ve Boğdan 366
ekberiyet 35, 50

Emin (Kuleli davasında sanık, n.14) 141, 214,
388
Emin Bey (Meslek davasında sanık, n. 22) 289,
291, 293, 303, 304
emperyalizm 154, 203-205, 208
Engelhardt, Edouard 98, 99
Epir 145, 158, 161, 162, 191, 192, 194
Ermeni(ler) 12, 31, 98, 265, 292, 312-316,
322, 372
Erzurum 105, 147, 148, 163, 166, 171, 173,
175, 179, 191, 193, 277, 286, 330
Esad Efendi (Şeyhülislam) 36, 37, 75
Es'ad Efendi (Mehmed, vakanüvis) 78, 79
Esmâ Sultan 70
esnaf 47, 53, 56, 59, 60, 65, 66, 68, 73, 74, 79,
80, 105, 107, 108, 125, 127, 161, 276, 282,
367, 369
esnaf-yeniçeri 57, 58, 61, 67, 72, 368, 375
Et Meydanı (Meydan-ı Lahm/Lahim Meydanı)
38, 72

Fatma Sultan (Sultan Abdülmecid'in kızı) 166,
176
Fazıl Mustafa Paşa (Köprülü, Sadrazam) 48
Ferhad Paşa bkz. Stein 221, 230
fetva 32, 37, 38, 43, 46, 91, 92, 125, 196, 347,
365
Feyzullah Efendi (Şeyh, Kuleli davasında
sanık n. 22) 10, 112, 149, 175, 184 207,
213
Feyzullah Efendi (Şeyhülislam) 52, 53, 147
Filat 158, 161
Fransa 20, 22, 23, 65, 84, 97, 98, 103, 114,
123, 124, 128-131, 139, 148, 153, 154, 158-
162, 164, 168, 176, 188, 195, 196, 210,
222, 223, 227, 229, 235, 236, 238, 243-245,
247, 249, 251, 261, 264, 266, 272, 274-276,
300, 314, 321, 322, 326, 334, 335, 337-339,
343, 372
Fuad Paşa (Mehmed, Sadrazam) 164, 190, 229,
244, 245, 268, 69, 276, 289, 306, 315, 316,
360, 365

gazi(lik) 36, 37, 42, 49, 51, 78, 110, 217
gençlik 150, 294, 295
gerici(lik) 16
Ghica, Ion (Rumen siyasetçi, yazar, ekonomist,
1816-1897) 230
Girit 43, 176, 181, 260, 280, 281, 305, 306,
309, 310, 329, 331-333, 366, 368, 386
Giovine Italia 294

- Habsbourg 224
- hahambaşı 312
- hal' 11-13, 18, 23, 27, 35, 36, 38, 40-47, 49-53, 60, 62, 63, 66, 70, 73-76, 79, 99, 133, 340, 354, 357, 365, 368, 378
- Halep 104, 151, 221, 283
- Halid (Şeyh Ziyaeddin Halid Şahrazuri, Halidiliğin kurucusu) 202-204, 206-208, 211, 214-217
- Halid Bey (Baban) 151
- Halidi *bkz.* Nakşibendi Halidi 21, 23, 112, 145, 147, 153, 156, 184, 185, 198, 202, 208-212, 214-217, 219, 359, 36
- Hammer-Purgstall, Joseph (Von) 42, 43, 45, 72, 319
- Harput 96, 146, 286
- Hasan (Kuleli davasında sanık, n. 34) 184
- Hasan Bey (Baban, Kuleli davasında sanık, n. 9) 115, 119, 141, 149-151, 184, 235
- Hasan Bey (Hüseyin Daim Paşa'nın oğlu, Kuleli davasında sanık, no. 19) 114, 149, 184
- Hasan Efendi (Şeyh, Meslek davasında sanık, n. 5) 291, 299, 300
- Hasan Efendi (tüccar, Kuleli davasında sanık, n. 38) 107, 149, 184
- Hasan Paşa (Mirliva, Boğaz kumandanı) 95, 117
- Hicaz 104, 154, 156, 190, 192, 287
- Hezargrad 147, 167
- Hidayet Efendi (Kuleli davasında sanık, n.27) 106, 114, 147, 166, 184, 201, 213, 214, 228, 373, 387
- Hristiyan(lar) 35, 98, 99, 103, 124, 130, 131, 156, 159, 173, 192, 205, 211, 214, 221, 226, 313, 332
- Hurşid Efendi (Kuleli davasında sanık, n. 12) 141, 146, 164, 181, 184, 403
- Hürriyet 80, 272, 275, 341, 346, 347
- Hüseyin Avni Paşa (Sadrazam) 365
- Hüseyin Daim Paşa (Kuleli davasında sanık, n. 2) 96, 104-107, 110-117, 119, 125, 126, 130-132, 134, 136, 139-145, 147, 149, 152, 154, 161-169, 171, 175, 179, 182, 184, 185, 188, 201, 212, 213, 222, 223, 226-228, 234, 260, 276-278, 364, 374, 387, 403
- Hüseyin Kaptan (Meslek davasında sanık, n. 21) 281, 293, 310
- Hüseyin Paşa (Amcazade, Sadrazam) 48
- Hüseyin Paşa (Mere, vezir) 41
- islahat 40, 55, 56, 63, 66-69, 81, 83, 85, 89, 98, 99, 107, 169, 189, 194, 196, 198, 201, 229, 231, 233, 235-241, 262, 273, 313, 359, 360, 370, 371
- Islahat Fermanı 103, 104, 197, 208, 362, 363, 372
- Ionescu, Ion (Rumen ziraatçı, 1818-1891) 229
- İbrahim (Hacı, Kuleli davasında sanık, n. 17) 118, 141, 184, 232
- İbrahim (Hafız, Kuleli davasında sanık, n. 15) 149, 182, 184
- İbrahim Efendi (Meslek davasında sanık, n. 15) 267, 299
- İbrahim Paşa (Damad, Sadrazam) 54, 56, 59, 61, 112
- İbrahim Peçevi (vakanüvis) 28
- İbrahim (yüzbaşı, Kuleli davasında sanık, n. 7) 135, 226, 232
- İngiltere *bkz.* Büyük Britanya 20, 73, 97, 131, 138, 148, 158, 159, 161, 166, 188, 220, 222, 223, 249, 261, 269, 276, 289, 322, 372
- İnkılâb 272, 275, 309, 341, 342, 343, 346, 348-356
- İran 31, 54, 56, 138, 149, 150, 153-156, 172, 193, 203, 214, 375
- İsmail Efendi (Şeyh, Kuleli davasında sanık, n. 23) 107, 126, 134, 135, 143, 175, 176, 183, 228, 232, 246
- İsmail Hakkı Efendi (Meslek davasında sanık, n. 33) 281
- İsmail Paşa (Hidiv) 269
- İsmail Paşa *bkz.* Kmety, György 150, 222, 227
- İstanbul isyanları 18, 23, 28, 30, 31, 33, 36, 71-74, 78, 79, 81, 86, 91, 191, 237, 243, 251, 260, 317, 353, 368, 369, 375
- İttifak-ı Hamiyyet 21, 255, 256, 259, 260, 331, 338
- İttihad 341, 342, 346-348, 355
- İzmir 104, 154, 173, 239, 281, 305, 306, 326
- İzmit 280
- İzzet Bey (Meslek davasında sanık, n. 6) 283, 292, 299, 302
- İzzet Cavid Efendi 78, 79
- Journal de Constantinople 89, 95, 97, 122, 123, 148, 176, 188, 229
- Jön Türk(ler) 12, 91, 99, 151, 251, 260, 262, 294, 322, 347, 358, 380
- Junges Deutschland 294
- Kabakçı Mustafa, *bkz.* Mustafa (Kabakçı) 63, 69, 71, 75
- Kabartay(lar) 113, 138, 147, 148, 170, 171, 226

Kadiri(lik/ler) 202-204
kafes 34, 35, 38, 41, 50
Kala Çuvalan 150
Kalpka, György (Macar General, 1820-1892) 229
kamuoyu 11, 20, 22, 64, 70, 80, 83-85, 87, 92, 104, 127, 133, 134, 144, 181, 188, 207, 208, 211, 216, 228, 244, 245, 247, 248, 258, 268-270, 277, 294, 325, 327, 328, 330, 337, 358-360, 362, 363, 365-367, 371, 372, 376, 377
kamusal alan 77, 83-85, 87, 88, 91, 92, 133, 182, 247, 248, 350, 363, 364, 376
kapıağası, 32, 38
Karlofça Antlaşması (1699) 52
Kars 105, 106, 163, 165, 170, 171, 179, 222
Katib Çelebi 47
katl (padişah katli) 12, 18, 23, 27-29, 31, 38-41, 45-47, 50, 51, 60, 62, 69, 75, 91, 92, 110, 121, 128, 129, 133, 136, 140, 228, 246-250, 268, 273, 274, 303, 342, 349, 356, 357, 364, 365
kazasker 38, 45, 52
Kılıç Ali Paşa Camii 95, 120, 121, 174
Kırım Savaşı (1853-1856) 172, 359, 362, 363, 372, 377
Kmety, György (İsmail Paşa) 105, 165, 221, 222, 227, 229
Kolozvár 224
Kosova 28
Kossuth, Lajos 220, 221, 225, 226, 229
Kudüs 172, 281, 283
kutsiyet (padişahın ve hanedanın kutsallığı) 18, 19, 27, 38, 39, 41, 70, 75, 80, 109, 183, 247, 249, 251, 271, 272, 349-351, 353, 357, 364
köle(lik) 112, 200, 287-289, 291, 350
Köprülü (Ailesi) 48, 49, 52, 53
Kösem Mahpeyker Sultan (Valide Sultan) 33, 41-44, 48
Kürt(ler) 97, 98, 111, 146-148, 187, 188, 191, 192, 202-206, 290
Kütahya 147, 148, 171, 220, 221, 280

La Liberté 269-271, 276
Landwehr 189
Le Nord 260, 276, 308, 346
Londra 23, 239, 275, 341, 347

Macar(lar) 21, 55, 99, 110, 138, 165, 166, 187, 198, 200, 220-225, 227-229, 359, 373
Macaristan 138, 165, 220, 221, 224, 225

mağribi 133, 172, 73
Mahmud Efendi (Meslek davasında sanık, n.14) 287, 289
Mahmud Nedim Paşa (Sadrazam) 166, 285, 344
Manastır (Bitola) 105, 114, 119, 276
Manisa 104
Maraş 104, 280, 286
mason/masonik 12, 264, 275, 334, 337
merkezileşme 21, 81, 83, 86, 150, 155, 161, 187, 190-193, 197, 203, 204, 240
Meclis-i Hass 272, 273, 305, 340, 364
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 385
Medine 33, 106, 154, 156, 157, 172
Mehmed (Emin) Bey (Meslek'in kurucusu) 150, 176, 256, 257, 261-263, 266, 267, 272, 274-276, 278, 280, 284
Mehmed (Hacı, Kuleli davasında sanık, n. 20) 170, 232
Mehmed (Başçavuş, Kuleli davasında sanık, n. 40) 117-119, 129, 245
Mehmed (Talebe, Kuleli davasında sanık, n. 11) 107, 126, 127, 183, 218, 232
Mehmed Ağa (Mültezim, Meslek davasında sanık, n. 25) 265, 289, 293, 307, 314
Mehmed Ataullah (Şeyhülislam) 66
Mehmed Efendi (Alay emini, Kuleli davasında sanık, n. 13) 110, 184
Mehmed Efendi (Çaycı, Kuleli davasında sanık, n. 39) 184
Mehmed Efendi (Hocazâde, Şeyhülislam) 33
Mehmed Emin (Nakşibendi şeyhi, 1727-1810) 216
Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı, Sadrazam) 244, 245, 289
Mehmed Galib Efendi (Meslek davasında sanık, n. 11) 289, 303
Mehmed Murad (İstanbul kadısı) 66
Mehmed Paşa (Gürcü) 41
Mehmed Paşa (Sofu, Sadrazam) 46
Mehmed Refik Efendi (Şeyhülislam) 279
Mehmed Rüşdi Paşa (Mütercim, Sadrazam) 81, 244, 365
Mémorial Diplomatique 269, 276
Menteşe 281, 307, 308
mesleknâme 257, 258, 264, 265, 301, 308, 310, 361
meşrutiyet 99, 302, 346
Birinci Meşrutiyet 290, 344
İkinci Meşrutiyet 21, 98, 212
Mısır 65, 89, 154, 163, 191, 196, 258, 266, 269, 288, 300, 306, 331

Midhat Paşa (Sadrazam) 165, 315, 365
millet meclisi 37, 265, 266, 268, 273, 299, 300,
308, 314, 316, 325, 330, 331, 346, 372
millet sistemi 22, 292, 311-313, 331, 366, 372
Millingen, Frederick (Vladimir Andrejevich,
Osman Seyfi Bey) 96, 144-146, 157, 161-
163, 268, 388
milliyetçilik 99, 192, 194, 219, 224, 225-228
modernizasyon 163, 229
modernleştirici 241
modernist 240
Moltke, Helmut Von 196
monarşi 97, 99, 100, 176, 223-225, 346, 355
Muğla 281, 307, 308
muhafazakâr(lar/lık) 165, 233, 240, 241, 245,
262, 301, 323, 352, 371, 378, 379
Muhbir 329-331, 333, 341, 347
Murad Paşa *bkz.* Bem, Józef 221, 229
Muslihiddin Ağa (Koca, Yeniçeri Ağası) 46
Mustafa (Bölük emini, Kuleli davasında sanık,
n. 26) 182
Mustafa (Kabakçı) *bkz.* Kabakçı Mustafa 63,
69, 71, 75
Mustafa (Muhallebici, Kuleli davasında sanık,
n. 32) 107
Mustafa Ağa, (Darüssade ağası) 36, 41, 310
Mustafa Asım (Mekkizade, Şeyhülislam)
216
Mustafa Fazıl Paşa 258-261, 266-270, 274,
277, 278, 294, 299, 300, 329, 330, 333, 339,
341, 346, 347
Mustafa Paşa (Alemdar, Rusçuk ayarı) 68
Mustafa Paşa (Kemankeş, Sardazam) 43
Mustafa Paşa (Merzifonlu Kara, Sardazam)
48, 49
Mustafa Reşid Paşa (Koca, Sadrazam) 81, 176,
229, 230, 240
Müridilik 217-219

Naîma 44, 46, 61
Nakşibendi 166, 183-185, 187, 205, 301, 373
Halidi 21, 23, 112, 145, 147, 153, 156, 184,
185, 198, 202-204, 206-212, 214-217,
219, 359, 361
Müceddidî 205, 211, 216
Namık Kemal 80, 255, 256, 259, 260, 262, 264,
277, 278, 285, 294, 326, 328, 330, 341, 344,
345, 347, 348, 352, 360, 393
Nasuh Efendi (Hoca, Kuleli davasında sanık,
n.21) 107, 175
Necib Mehmed Paşa (Gürcü) 150
Nizam-ı Cedid 63-65, 189, 196, 199

Nizamname-i Millet-i Ermeniyan *bkz.* anayasa
314
Nuri Bey (Arzuhalıcıbaşı, Meslek davasında
sanık, n.18) 265, 278, 307, 309
Nuri Bey (Hâriciye Teşrifatçısı muavini Meslek
davasında sanık, n. 2) 278, 302, 303
Nuri Bey (Meslek'in kurucularından), 261-263,
277, 280, 281, 283, 284, 286, 289-291, 294,
302, 303

Ordu 281
Orta Cami 38, 57, 72
Ortodoks(lar) 33, 216, 312-314, 316
Osman Ağa (Mültezim, Meslek davasında
sanık, n. 24) 265, 289, 293, 307
Osman Seyfi Bey *bkz.* Millingen, Frederick
388
Osmanpazar 146

Ömer Efendi (Kuleli davasında sanık, n. 17)
266, 267, 278, 291, 293, 299, 300
Ömer Lutfi Efendi 284

Paris 22, 23, 58, 143, 227, 230, 261, 267, 269,
270, 274, 277, 278, 286, 307, 314, 328-330,
341-343, 348
Pasarofça Antlaşması (1718) 54
Pasvanoğlu (Vidin ayarı) 65
patrik 312, 314
hane 131, 132, 182, 234
Patrona Halil 57-63, 71, 72, 75, 101
Prusya 166, 189, 195, 196, 338, 343

Rasim Bey (Binbaşı, Kuleli davasında sanık, n.
5) 106, 111, 114, 168, 171, 175, 184, 212,
213
Raşid Paşa (Bağdat valisi) 155
Raûf Bey (Meslek davasında sanık, n. 12) 291,
303, 304, 309
Refik Bey (*Mirat* dergisinin sahibi) 264, 327
reform(lar) *bkz.* ıslahat 18, 19, 55, 63, 68,
77, 79, 81, 82, 86, 90, 97, 132, 142, 187,
190, 194, 196-199, 224, 225, 229-232,
236-241, 258, 268, 269, 301, 311-314,
316, 317, 323, 339, 347, 370-372, 375,
378, 379
Reşad Bey (Meslek'in kurucularından) 259,
261, 263, 274, 277, 280, 283, 285-287, 290,
294, 301, 303, 304, 321, 341, 343-345
Rodos 256, 287, 291
Rumeli 31, 32, 38, 45, 52, 65, 69, 71, 105, 106,
113, 114, 145, 161, 190, 222, 387

Rusya 68, 104, 113, 131, 138, 139, 159, 166,
172, 176, 189, 191, 195, 196, 208, 215, 216,
219-221, 225, 331, 372

Rüstem Ağa (Binbaşı, Meslek davasında sanık,
n. 23) 293, 301

Sadeddin (Hoca, Şeyhülislam) 33

Said Bey (Meslek davasında sanık, n. 10) 287,
289, 303

Sakız Adası 147

Salih Ağa (Hacı, Meslek davasında sanık, n. 4)
267, 276, 289, 291, 292, 299, 300

Salih Paşa (Sadrazam) 43

Salim Efendi (Meslek davasında sanık, n. 13)
278, 291, 304

Sami Paşa (Abdurrahman) 112, 177, 274

Scaliérie-Aziz Bey Komitesi (1878) 12
selefilik/ler 23

Sened-i Ittifak (1808) 71

Serez 147

Silistre 68, 146, 147

Sinop 146

sipahi 37, 39, 45, 46

Sisam Adası 230

Stein (Ferhad Paşa) 221, 230

Süleyman Ağa (kapıağası) 38

Süleyman Efendi (Kuleli davasında sanık, n.
37) 148

Süleyman Paşa (Süleymaniyeli, Baban) 65, 147,
149, 179

Süleymaniye 107, 109, 111, 145-150, 153-157,
179, 182, 191-193, 202, 206, 281, 290

Szilagy, Daniel (Macar entelektüel, sahaf,
1831-1885) 229

Şam 104, 154, 179, 190, 207, 216, 283

Şamil (Şeyh) 21, 170-172, 187, 211, 217-219,
373

Şemseddin Sami 257-259

Şinasi Efendi (yazar ve gazeteci 1826-1871)
168, 175, 229, 235, 307, 315, 327, 328,
331-333

Şuayib (Çerkes, Kuleli davasında sanık, n. 25)
106, 107, 109, 113, 136-141, 143, 147, 169,
171, 172, 179, 185, 210, 211, 218, 226, 387

Şumnu 220, 221

Tahir Ağa (Mülazım, Kuleli davasında sanık, n.
16) 107, 135, 141, 170, 217, 232

Tahsin Efendi (Meslek davasında sanık, n. 3)
272, 278, 303

Takvim-i Vekayi 83, 326

Tanzimat 15, 21, 81, 82, 84, 85, 89, 103, 105,
126, 159, 182, 187, 189, 190, 201, 211,
218, 229-233, 236-241, 246, 261, 262,
283, 301, 312, 316, 323, 324, 325, 331,
348, 352, 359, 360, 363, 364, 366, 369-
380, 385, 386, 388

Tanzimat Fermanı 199

Tasvir-i Efkâr 99, 260, 263, 327-331

tebaa 12, 18, 49, 59, 61, 80-83, 86-88, 91, 92,
104, 165, 172, 173, 197, 199-201, 208, 213-
215, 217, 221, 231, 262, 312, 316, 342,
346, 347, 351, 355, 357, 364-366, 371, 373-
377, 381

Tekirdağ 146

Tepedelen 159, 280, 301

Tercüman-ı Ahval 315, 327, 328, 332

Tercüme Odası 316-319, 327

Tesalya 230

Times 121

Tokat 147

Tophane 95, 106-108, 112, 117, 118, 120, 124,
128, 134-140, 142, 143, 145-148, 164, 165,
167-169, 171, 174, 185, 201, 209, 360, 387

Trablusgarp 147, 284, 285, 289

Trabzon 105, 112, 173, 191

Turhan Sultan (Valide sultan) 48, 49

Türk(ler) 23, 58, 91, 129, 137, 144, 192, 212,
222, 225, 226, 251

ulema 30, 32, 33, 36, 38, 40-42, 45-47, 49, 52-
54, 66, 71, 86, 105, 107, 108, 121, 125-127,
130, 158, 176, 179, 181, 182, 189, 203, 211,
216, 218, 246, 268, 270, 272, 273, 276, 282,
290, 293, 300-303, 329, 333, 354, 365, 367-
370, 373, 385

Uşak 281

Übeydullah Ahrar (Nakşibendi Şeyhi) 205, 214

Üsküdar 38, 56, 80, 140, 142, 164, 209, 281

valide sultan 30, 32, 34, 41-45, 48, 49, 53, 73

Vambéry, Arminius (Macar şarkiyatçı) 99, 110,
163-166, 184, 222

Van 146

Varna 146

vatan 124, 196-201, 212-215, 226, 228, 260,
327, 328, 331, 332, 336-338, 349, 351, 354,
355, 373, 376

vatandaş(lar/lık) 70, 87, 190, 194, 196-199,
202, 214, 226, 228, 231, 314, 315, 327,
331-333, 349, 351, 352, 355, 358, 359, 371,
373, 375-377, 380

proto-vatandaş(lık) 87, 194, 198, 202, 315,
370, 371, 375-377
vatansever 219, 271, 338, 358, 359, 376
-lik 87, 99, 200, 201, 202, 212, 213, 226,
227, 231, 259, 260, 293, 327, 328, 331,
332, 337, 359, 371, 376, 380
Vehhabi(ler/lik) 65, 203
Veliefendi 261, 273, 274, 276, 300, 301-303
Veliyüddin Efendi (Meslek davasında sanık, n.
8) 261, 280, 291, 297, 299
Vidin 65, 112, 177

Yahudi(ler) 31, 32, 214, 312-314, 316, 317
Yaş Antlaşması (1792) 63
Yemen 151
Yeni Osmanlılar 21, 22, 165, 166, 176, 231,
255, 256, 258, 260, 261, 263, 270, 271, 274,
294, 300, 341-348, 353, 361

yeniçeri(ler) 11, 12, 18, 19, 27, 30-32, 34, 36,
37-45, 47, 49, 53, 56-61, 63-68, 70, 72, 74,
77-81, 85-87, 91, 95, 99, 133, 189, 190,
196, 236, 237, 243, 251, 273, 305, 353, 358,
365, 368, 369, 374, 375, 380
yeniçeri Ağası 44, 45, 72, 73
yönetimsellik 82
yönetim siyaseti 52, 129, 260, 377
yönetim teknikleri 19, 80, 86, 194
yönetim zihniyeti 85, 359
Yusuf Kamil Paşa (Meclis-i Vâlâ resi,
Sadrazam) 81, 386
Yusuf Paşa (Silahdar ağa) 43
Yusuf Paşa (Gürcü, Vali) 280, 286

Ziya Bey (Paşa) 322
Zohab 153, 154
zorunlu askerlik 84, 190, 195-197, 200, 358

